ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

Гілея

Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 133 (№ 6)

Київ – 2018

ISSN 2076–1554

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання
з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 13 від 24 травня 2018 р.)

Збірник входить до міжнародних баз
Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:
Андрущенко В. П.,
д–р філос. наук, проф.,член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:
Вашкевич В. М.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:
Акопян В. Г.,
д–р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:
Халамендик В. Б.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:
Андрущенко В. П., д–р філос. наук
проф.,член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д–р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д–р іст. наук, проф.,
член–кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д–р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д–р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Панчук М. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д–р іст. наук, проф., член–кор. НАН України
(Україна, Київ)
Степико М. Т., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д–р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д–р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д–р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О.О., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:
Абасов А. С., д–р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д–р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г.А., д–р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцепал С. В., д–р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д–р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Оніпко О. Ф., д–р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д–р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терепищий С. О., д–р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д–р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:
Андрусишин Б. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д–р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріамполь)
Бабкіна О. В., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д–р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д–р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д–р політ. наук. проф.. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д–р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 133 (6). – 329 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально–політичних наук.

© Редакційна колегія, 2018
© Автори статей, 2018
© Національний педагогічний університет
імені М. П.Драгоманова, 2018
© ВГО Українська академія наук, 2018

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 133 (№ 6)

Kyyiv – 2018

ISSN 2076–1554

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrayiny № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (pereyestratsiyu)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 22632-12532PR vid 24 kvitnya 2017 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:
Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 13 vid 24 travnja 2018 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:
Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya).

Shef–redaktor:
Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof.,chlen – kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:
Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyyiv),
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:
Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armyeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Savel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnykh nauk:
Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mezha M. M., d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Z filosofs'kykh nauk:
Abasov A. S., d–r filos. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H.A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasymova E. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyshchyy S. O., d-r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydhoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:
Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Andryukaytene R., d-r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lytva, Mariyampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Vasyl'chuk Ye. O., d–r polit. nauk, doc. (Ukrayina, Cherkasu)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk. prof.. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Srohoshu T., d–r khabilit., prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2018. – Vyp. 133 (6) – 329 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitlenni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhoplyuyut' haluzi istorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2018
© Avtory statey, 2018
© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P.Drahomanova, 2018
© VHO Ukrayins'ka akademiya nauk, 2018

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.,** доктор політичних наук, професор
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Донецьке представництво
(Донецький національний університет,)
керівник **Андрієнко О. В.,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.,** доктор історичних наук, професор
e–mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет,
м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.,** доктор філософських наук, професор
e–mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.,** молодший науковий співробітник
e–mail: olen–g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.,** доктор філософії
e–mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.,** науковий співробітник
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління
при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.,** кандидат соціологічних наук, доцент
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкина, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.,** кандидат педагогічних наук
e–mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет
імені Франциська Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.,** доктор, викладач,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.,** доктор, викладач
e–mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org**

E–mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukrayini

Vinnyts'ke predstavnytstvo
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.,** doktor politychnykh nauk, profesor
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Dnipropetrovs'ke predstavnytstvo
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Donets'ke predstavnytstvo
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

Zaporiz'ke predstavnytstvo
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano–Frankivs'ke predstavnytstvo
(Prykarpat·s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka, m. Ivano–Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhans'ke predstavnytstvo
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.,** doktor istorychnykh nauk, profesor
e–mail: vital_mih@ukr.net

L'vivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: sacre@ukr.net

Mariupol's'ke predstavnytstvo
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vorlok@ukr.net

Mykolayivs'ke predstavnytstvo
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordynator **Shkurenko K. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: sh_kamila@mail.ru

Odes'ke predstavnytstvo
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: barwinskaja@ua.fm

Podil's'ke predstavnytstvo
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno–tekhnichnyy universytet, m. Kam»yanets'–Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltavs'ke predstavnytstvo
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

Sums'ke predstavnytstvo
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil's'ke predstavnytstvo
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail:Klish_Andriy@ukr.net

Uzhhorods'ke predstavnytstvo
(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: melgi@ukr.net

Umans'ke predstavnytstvo
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: vladlenova@email.ua

Khmel'nyts'ke predstavnytstvo
(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: gotsylak@ukr.net

Cherkas'ke predstavnytstvo
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernihivs'ke predstavnytstvo
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: topololga@ukr.net
koordynator **Horobets' S. M.,** molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e–mail: olen–g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.,** doktor filosofiyi
e–mail: matlabm@yandex.com
koordynator **Rahymly R.,** naukovyy spivrobitnyk
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus', m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.,** kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest·s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkyna, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.,** kandydat pedahohichnykh nauk
e–mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mez·ha M. M.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchyk R.,** doktor, vykladach,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.,** doktor, vykladach
e–mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: **www.gileya.org**
E–mail: gileya.org.ua@gmail.com
Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho: www.nbuv.gov.ua/portal
Rozdil: Naukova periodyka Ukrayiny: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.85:061.1(477.83)

Панько О. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціально–гуманітарних дисциплін,
Львівський інститут економіки і туризму
(Україна, Львів), oksana–panko@ukr.net

Діяльність культурно–просвітницьких організацій у м. Городок у другій пол. XIX – першій пол. XX ст.

Використані архівні матеріали, які висвітлюють історію культурно–освітнього життя міста, діяльність українських культурно–просвітницьких товариств.

Висвітлюється історія культурно–просвітницьких, релігійних, економічних організацій та товариств, що діяли в м. Городок Львівської області в другій пол. XIX – першій пол. XX ст.

Аналізується діяльність найбільшої з–поміж українських культурно–просвітницьких організацій – «Просвіти». При читальнях «Просвіти» функціонували бібліотеки, театральні гуртки, хори, проводилися публічні виступи з нагоди національних, релігійних свят, зачитувалися реферати, присвячені актуальним проблемам політичного, національного, господарського життя.

Висвітлюються освітні товариства, зокрема, у першій половині XX ст. Українське педагогічне товариство, товариства «Рідна школа», тощо.

Досліджуються релігійні організації м. Городка, а також товариства тверезості, що активно виступали на захист нації від згубного впливу алкоголю та куріння.

Ключові слова: *Городок, історія, національне життя, культурно–просвітницькі організації.*

Історія невеликого міста Городка відображає найважливіші події, процеси національного, соціального, економічного життя, що відбувалися в Галичині упродовж століть. Городок історично був і є пов'язаний з Львовом (29 км), хоча перша письмова згадка про Городок походить з 1213 р., більше ніж на сорок років раніше ніж Львів. У Галицько–Волинському літописі про Городок згадується також у 1227, 1235 рр. у зв'язку з вторгненням польсько–угорських феодалів у Галицьке князівство та боротьбою князя Данила Романовича за Галицький трон [2, с. 208].

Місто було споруджене за зразком інших міст Галицько–Волинського князівства, мало вигляд фортеці, оточеної річкою Верещицею, ставами та важкодоступними болотами. У другій пол. XIV ст. галицькі землі були захоплені Польщею, тоді ж в Городку збудовано замок, який, щоправда, згідно виявлених історичних джерел, не відбив жодного ворожого нападу. У місті також часто бував король Владислав Ягайло (любив слухати солов'їний спів), у 1389 р. надав Городку Магдебурзьке право та всі пов'язані з ним привілеї, у 1419 р. надав фундацію костелу, у 1429 р. підтвердив фундацію існуючого тут вже півстоліття францисканського монастиря [9, s. 454]. Тут Ягайло 1434 р. помер, його серце залишилося у стіні францисканського костелу, похований у Кракові [10, s. 320]. В історії Городок також відомий перемогою українсько–російського війська над польським у 1655 р.

З–поміж наукової літератури щодо історії м. Городок, насамперед, варто назвати книгу Р. Горака [1] та рукописні праці Л. Світенка [3; 4; 5; 6], у яких досить ґрунтовно висвітлені історичні події в м. Городку до першої пол. XX ст. Важливі факти соціально–економічного, культурного життя міста другої пол. XIX – першої пол. XX ст. висвітлені польськими дослідниками [7; 8; 9; 10]. Водночас, недослідженою є діяльність культурно–просвітницьких організацій у Городку в другій пол. XIX – першій пол. XX ст.

Метою статті є на основі архівних джерел, наукової літератури висвітлити діяльність культурно–освітніх організацій та товариств, що діяли в Городку в другій половині XIX – першій половині XX ст. У статті використані архівні матеріали, які висвітлюють історію соціально–економічного, культурно–освітнього життя міста, діяльність національних, культурно–просвітницьких товариств.

В другій половині XIX ст. населення Городка складали приблизно рівномірно поляки, українці та євреї, що опосередковано підтверджує існування перед Першою світовою війною у Городку трьох футбольних команд: української, польської та єврейської. У різні часи, українські команди мали назви «Січ», «Бойтур»; польські – «Гвязда», «Сокул», «Ягельонія»; єврейська – «Гапоель» [3, с. 14]. У 1929 р. в м. Городку налічувалося 10 682 мешканців. З–поміж громадських інституцій функціонувала Повітова Каса Хворих, Дім убогих. Крім цього було товариство купців, цехи: шевців, ковалів, різників. Торги відбувалися у четвер, а ярмарки в понеділок після свята Божого Тіла і 14 вересня. Діяли фабрика дахівок, цегельня, млини, управа льону, оліярня [8, s. 655–656]. Упродовж 1927–1928 рр. виникло товариство «Сільський господар». а також «Відродження», що активно виступали на захист нації від згубного впливу алкоголю та куріння [6, с. 10].

На початку XX ст. Городок був настільки сполонізований і просякнутий наскрізь москвофільськими симпатіями, що будь–які спроби організувати тут філію товариства «Просвіта» були марними. Якщо товариство «Просвіта» засноване ще у 1868 р., то в Городку його філія утворилася лише у 1909 р. Це було пов'язано з відкриттям гімназії 1909 р., коли сюди прибули учні, професори та їх родини, що значно збільшило кількість національно свідомих людей у місті [1, с. 46]. Ініціатором створення в Городку філії «Просвіти» став доктор Лонгин Озаркевич, відомий галицький адвокат. Установчі збори відбулися 1 квітня 1909 р., на які зібралося близько 60 чоловік (людей могло бути й більше, але в останню хвилю москвофіли відмовили надати просторе приміщення) [1, с. 46]. Головою городоцької філії «Просвіти» був обраний о. Михайло Цар, парох Мавкович, заступником – Лонгин Озаркевич.

Упродовж першого року своєї роботи філія відзначилася плідною роботою, у звіті зазначалося: «*створено Читальні Просвіти в Братковичах, Артищові, Бартатові, Стоділках, Зушицях. Делегати Філії брали участь майже в кожних загальних зборах Читалень і навіть в засіданнях Виділів Читалень*». Філія закупила площу під будівництво власного дому на що зібрала біля 700 корон [19, арк. 20].

Зусиллями філії в повіті відкривалися нові читальні. Перша світова війна привела до того, що всю просвітянську роботу сплюндрували москвофіли. Читальня відновила діяльність після війни у 1921 р. Відомо, що у травні 1925 р. її головою був учитель Гаврищук Степан [20, арк. 1]. При читальнях «Просвіти» функціонували бібліотеки, театральні гуртки, хори, проводилися публічні виступи з нагоди національних, релігійних свят, зачитувалися реферати, присвячені актуальним проблемам політичного, національного, господарського життя.

Так, на зборах товариства 8 грудня 1924 р. були присутніми 170 осіб з місцевих делегатів читалень і громад. На них, зокрема, п. Стернюк у своєму рефераті пояснив, що таке кооперація, її суть і значення в господарському житті народу, а зокрема, про значення кооперації для українського народу. В. Бабій в рефераті про Рідну Школу вказав на значення «*своєї школи, та на спосіб удержання українських приватних шкіл, на конечність удержання існуючих вже шкіл та на потребу заснування нових*». Він закликав до заснування в кожній громаді Комітетів Рідної Школи, метою яких було б збирати пожертви на потреби українського приватного шкільництва, о. Е. Роздольський заохочував до читання та поширення часописів [21, арк. 8]. У звіті за 1934 р. зазначається: «*У бібліотеці книжок красного письменства (повістей, оповідань, поезій) – 216, господарського змісту – 7, популярно–наукового змісту – 22, порадників, словарів, каталогів – 2, дитячих – 18, театральних –1. Прочитано протягом року – 124–130 книг. «Сагайдачний» – 15 разів, «Мазепа» – 37, «Сотниківна» – 44. Читало книжки 25 осіб. Старших осіб цікавили більше оповідання воєнні і спомини, а молодших оповідання фантастичні. При читальні організовано театральний гурток. Його керівником і режисером є о. д–р. Цегельський, Протягом року дав 6 вистав «Пасхальна Драма»* [20, арк. 2].

У Городку діяли також москвофільські осередки, – так, на Заставському передмісті існувала читальня ім. М. Качковського. У ній в 1936 р. було «*правдивих членів – певних 25 чоловік*», проукраїнськи налаштованих осіб в звіті за 1936 р. названо ворогами, які «*навіть заложили свою Просвіту зараз таки коло нашої читальні*», зазначалося також, що «*на Львівському передмісті ще гірше – там Дім дуже загрожений зі сторони українства*», у зв'язку з чим просили Головну Управу Товариства у Львові допомогти [15, арк. 9]. 1939 р. Головна Управа Товариства ім. Михайла Качковського прийняла постанову про припинення діяльності читальні у Городку на Заставському передмісті [15, арк. 16].

Діяла москвофільська читальня імені М. Качковського на Львівському передмісті Городка. Архівні матеріали свідчать, що існували конфлікти між москвофілами та проукраїнськи налаштованим місцевим населенням, зокрема, 24 листопада 1934 р. українці вибили шибки вікон читальні. Москвофіли у своїх документах зазначали, що українці пробували хитрістю забрати дім читальні в свої руки і в тій цілі намагались масово вписатися у члени, однак не вийшло [18, арк. 44]. Крім того, вказувалося, причиною занепаду читальні стали економічні труднощі, оскільки членами читальні були практично селяни–малоземельники чи збіднілі міщани [18, арк. 50]. В результаті, у січні 1936 р. львівське керівництво видало постанову про ліквідацію читальні на Львівському передмісті [18, арк. 82]. Характерно, що москвофіли у документах нічого не вказували про утиски з боку польської адміністрації.

У 1910 р. у м. Городку почало свою діяльність товариство «Сокіл» – на основі статуту «*затвердженого рескриптом Високої ц.к. Міністериї внутрішніх справ з 13 квітня 1906 р. зізволяє Старшина Товариства гімнастичного «Сокіл» у Львові на заснування Філії в Городку Ягайлонським. 9 лютого 1910 р.*» – підтвердив голова товариства Микола Боберський та комітет засновників товариства [13, арк. 1]. Товариство мало назву «Пожарна філія львівського Товариства гімнастичного «Сокіл» в Городку Яг.». Головою «Сокола» у Городку був Микола Боберський. Підтримував товариство д–р Степан Біляк, адвокат в Городку Яг. У 1927 р. Старшиною Товариства «Сокіл» в Городку Яг. був інженер Роман Паламарчук, тоді товариство складалося з трьох відділів: 1) секція гімнастично–руханкова; 2) аматорський гурток; 3) м'ячева дружина [16, арк. 34]. Щороку перед зеленими святами і 1 листопада члени товариства «Сокіл» прибирали і заквітчували могили січових стрільців, на Зелені Свята з усіх церков міста йшли велелюдні процесії з десятками вінків, які несла молодь, що прибула до Городка з цілого Городоцького повіту [4, с. 17].

Городоцький осередок «Сокола» ліквідували у травні 1934 р. – безпосередньо після інциденту на Зелені Свята на місцевому кладовищі – соколів звинуватили, що вони співали протидержавні пісні. Учасники організації зазнали репресій – ревізій та арештів. Згодом колишні соколи зорганізувалися у спортивну секцію при товаристві «Рідна Школа» в Городку [16, арк. 87].

Функціонували в Гродоку освітні товариства – відомо про відділ педагогічного товариства у Городку (виник 9 грудня 1877 р.). В першій половині XX ст. в місті діяло Українське педагогічне товариство, товариства «Рідна школа», товариства опіки над дітьми, курси вивчення рідної мови і історії [6, с. 9]. В 1923 р. постійно діяв двомісячний курс української мови для учнів польських шкіл і 2 відділи для неписьменних. У Городку певний час діяв «Кружок Товариства Прихильників Освіти» – зокрема, у 1935 р. [14, арк. 11]. У 1910 р. відкрили бурсу (гуртожиток) для селянських дітей, в якій проживало 14 учнів з 1–го класу гімназії та 4–го класу народної школи. Наглядав за нею гімназіальний катехит о. О. Чернецький, а починаючи з 1911 р. філія розпочала роботи по будівництву власного дому, вартість якого виносила 20 тис. корон [1, с. 48].

У Городку діяли також релігійні організації, наприклад, у 1926 р. було засновано Марійську Дружину для учнів середньої школи (гімназії) в Городку під титулом Покрову Прсв. Богородиці і св. Йосафата. Також діяв Марійський Союз для учнів гімназії під покровом св. Володимира. У лютому 1927 р. засновано

Марійську Дружину Панночок непорочного Зачаття Прсв. Діви під покровом св. Ольги [17, арк. 35]. У 1928 р. для учениць народної школи було засновано Марійський Кружок Учениць ім. св. Предислави–Єфросини княжни Полоцької [17, арк. 66]. У Городку діяв Марійський Кружок Введення в храм Преч. Діви Марії, заснований 1938 р. для хлопців та дівчат при школі 3 ступеня на Заставському передмісті, духовним провідником якого був о. Омелян Квіт [17, арк. 52]. При церкві Благовіщення у 20–30–х рр. діяв монастир сестер–служебниць, які виховували сиріт. Також при храмі діяло Братство тверезості, в пам'ять цієї важливої події біля церкви було встановлено пам'ятник – хрест Братства тверезості. Основним організатором Братства тверезості в м. Городку був священик Лев Трещаківський, ініціатор створення антиалкогольних товариств у Галичині. 1927–1928 рр. виникло також товариство «Відродження», що активно виступали на захист нації від згубного впливу алкоголю та куріння [6, с. 10].

Окупаційна політика Польщі викликала опір українців Городка та повіту і привела багатьох із них у підпільні організації, що боролися за визволення краю. Трагічним був напад на пошту в Городку 30 листопада 1932 р., організований організацією українських націоналістів (ОУН), який став відомий у всій Галичині. Події відбувалися в будинку суду, де знаходилася скарбова каса. Напад не вдався, 24 грудня 1932 р. Василя Біласа та Дмитра Данилишина було страчено в сумнозвісній львівській тюрмі Бригідки. В пам'ять про героїв після здобуття Україною незалежності щороку проводяться поминальні панахиди та пам'ятні віча, біля будинку (нині райдержадміністрація) встановлено пам'ятник.

У Городку був створений повітовий «Комітет допомоги голодуючим» у радянській Україні в 1932–1933 рр., до складу якого увійшли священики УГКЦ, члени церковного Братства, «Просвіти», «Сокола», Союзу Українок, ОУН, «Рідної школи» та ін. Влаштовували благодійні концерти, вистави, речові безпрограшні лотереї, збирали гроші на вулиці. В неділю на людних вулицях і Ринковій центральній площі, біля церков Благовіщення, св. Івана та св. Миколая, біля кінотеатру «Гвязда» стояли пари: хлопець тримав запечатану скриньку чи металеву банку для пожертв, а дівчина – щит, прикрашений блакитно–жовтими стрічками, або кошичок з квітами. Тому, хто кидав гроші в скриньку, дівчина чіпляла на груди бант зі стрічок, або давала квітку. Зерно і крупу збирали чоловіки в мішки, ходячи по хатах господарів Львівського, Заставського, Черлянського передмість та навколишніх сіл. Зібране з Городка перевозили в Допомоговий Комітет у м. Львові. Однак, як відомо, радянські прикордонники не пропустили жодної допомоги голодуючим у Велику Україну. В церквах Городка та городоцького повіту відправлялися панахиди за упокій жертв Голодомору [5, с. 18].

Варто також відзначити, що упродовж століть під польським та австрійським пануванням місто було осередком господарського життя повіту, тут активно розвивалося рибальство, виробництво льону. Тут функціонувала низка фінансових, доброчинних товариств, зокрема, у 1878 р. діяли: Городоцька повітова каса позичкова, пожежна охорона, городоцький відділ Товариства взаємної допомоги приватних урядників, єврейське товариство доброчинності, «Черлянське товариство підтримки хворих при фабриці паперу Товариства акційного в Черлянах», (існувало з 1870 рр.) [11, арк. 15]. На поч. XX ст. в Городку діяло «Товариство залічкове та ощадності Надія». Метою його діяльності було постачання членам за визначений процент грошей, потрібних для обороту в господарстві, землеробстві, торгівлі, промислі чи ремеслі за допомогою спільного кредиту усіх членів [12, арк. 1]. Функціонувала також гуманітарна інституція – «Дім убогих», що надавала притулок на старість «підупалим мешканцям». Він був утримуваний з «фундушу убогих», закладеного королем Сигізмундом Августом у 1566 р. Товариство «Фундуш позичковий для промисловців та рукодільників» також мав швидше гуманітарну мету, ніж фінансову [7, s. 68].

Під час російсько–більшовицької окупації за 20 місяців 1939–1941 рр. у Городку та Городоцькому районі арештували, депортували і знищили тисячі людей. У жовтні 1939 р. почалося тотальне вивезення української інтелігенції, після розправи над інтелігенцією «визволителі» приступили до винищення найбільш свідомих українців, насамперед, членів «Просвіти», «Сільського господаря», гімназіальної молоді та їх родин, навіть тих, хто читав газети [1, с. 59]. Влітку 1944 р. радянські війська знову прийшли в Галичину. Друге встановлення радянської влади супроводжувалося відновленням масового вивезення галичан до Сибіру [5, с. 17]. З відновлення незалежності України в Городку активізувалося національне життя, відновилася діяльність «Просвіти», створені нові культурно–просвітницькі товариства.

Таким чином, культурно–просвітницькі, економічні організації і товариства міста висвітлюють буденне життя та завдання, які ставила перед собою українська громада міста. Необхідно ґрунтовно досліджувати різноманітні аспекти історичного минулого Городка – його національне, соціально–економічне, духовне життя тощо. Подальше вивчення цієї теми із залученням нових історичних джерел дозволить поглибити знання історії краю, а також популяризувати її засобами туризму. Для цього необхідно підготувати та поширювати монографічні дослідження, історико–краєзнавчі нариси, туристичні путівники про Городок та його околиці.

Список використаних джерел

1. Горак Р. Городок: історико–краєзнавчий нарис [Текст] / Р. Горак. – Львів: Каменяр, 1995. – 78 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР і двадцяти томах. Львівська область / головна редакційна колегія: Тронько П. Т. (голова), Бажан М. П., Білодід І. К. та ін. – К., 1968. – 978 с.

3. Світенко Л. Вулиці Городка [Рукопис]. – Городок: Городоцький історико–краєзнавчий музей. 2010. – 25 с.

4. Світенко Л. Меморіал «Борцям України». [Рукопис]. – Городок: Городоцький історико–краєзнавчий музей. 2010. – 21 с.

5. Світенко Л. Російсько–більшовицька окупація. [Рукопис]. – Городок: Городоцький історико–краєзнавчий музей. 2010. – 23 с.

6. Світенко Л. Товариство «Просвіта». [Рукопис]. – Городок: Городоцький історико–краєзнавчий музей. 2010. – 12 с.

7. Falkewich Karol. Monografia powiatu Gorodeckiego. Grodek. Nakladem Grodeckiej Rady powiatowey za marszalkostwa Adolfa br. Brunickiego, 1896. – 140 s.

8. Ksienga adresowa Polska dla handlu, przemyslu, rzemiosl i rolnictwa, 1929.

9. Rankowski Grzegorz. Ziemia Lwowska. Przewodnik krajoznawczo–historyczny po Ukrainie Zachodniej. Czesc III. – Pruszkow, 2007. – 465 s.

10. Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich / Pod redakcya Filipa Sulimierskiego, Bronislawa

Chlebowskiego, Wladyslawa Walewskiego. Tom II. – Warszawa: Nakladem Filipa Sulimierskiego i Wladislawa Walewskiego, 1881. – 927 s.

11. ЦДІА України у м. Львові. – Ф.146. – Оп.58. – Спр.73 (Зведення старостів про наявність товариств на їх територіях) Г – З. – 97 арк.

12. Там само. – Ф.146. – Оп.25. – Спр.3927 (Листи крайового суду в м. Львів про впис до реєстру товариства «Товариство залікове і ощедносці – Надзея» в м. Городку). – 2 арк.

13. Там само. – Ф.146. – Оп.25. – Спр.4024 (Листи жителів м. Городок з проханням про впис до реєстру пожежної філії львівського гімнастичного товариства «Сокіл» там же статут). – 20 арк.

14. Там само. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.74 (Переписка з Бродським старостством міста Львова про надання статуту, обрання нових складів членів правління та з ін. питань). – 20 арк.

15. Там само. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.313 (Інформації, листування й інші матеріали про організаційну, фінансово–господарську діяльність читальні на Заставському передмісті в Городку та її розвязання). – 24 арк.

16. Там само. – Ф.312. – Оп.1. – Спр.256 (Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність товариства у місцевості Городок Ягайлонськкий). – 107 арк.

17. Там само. – Ф.508. – Оп.1. – Спр.55 (Анкети, звіти, листи про діяльність марійських дружин, кружків, союзів у місцевостях на літеру «Г» Львівської єпархії). – 102 арк.

18. Там само. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.326 (Газетні повідомлення, звіти й інші матеріали про організаційну, фінансово–господарську та пропагандистську діяльність читальні на «Львівському передмісті» в Городку). – 115 арк.

19. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.1937 (Листування з філіалом в м. Городок про заснування читалень, скликання зборів, нарад, зміну статутів та інші організаційні питання. Т.І). – 41 арк.

20. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.1944 (Звіти, протоколи, списки та інші матеріали про діяльність читальні в місті Городок). – 69 арк.

21. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.1940 (Протоколи загальних зборів та засідань членів філіалу в місті Городок). – 103 арк.

References

1. Gorak R. Gorodok: istoryko–krajeznavchyj narys [Tekst] / R. Gorak. – L'viv: Kamenjar, 1995. – 78 s.

2. Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR i dvadcjaty tomah. L'vivs'ka oblast' / golovna redakcijna kolegija: Tron'ko P. T. (golova), Bazhan M. P., Bilodid I. K. ta in. – K., 1968. – 978 s.

3. Svitenko L. Vulyci Gorodka [Rukopys]. – Gorodok: Gorodoc'kyj istoryko–krajeznavchyj muzej. 2010. – 25 s.

4. Svitenko L. Memorial «Borcjam Ukrai'ny». [Rukopys]. – Gorodok: Gorodoc'kyj istoryko–krajeznavchyj muzej. 2010. – 21 s.

5. Svitenko L. Rosijs'ko–bil'shovyc'ka okupacija. [Rukopys]. – Gorodok: Gorodoc'kyj istoryko–krajeznavchyj muzej. 2010. – 23 s.

6. Svitenko L. Tovarystvo «Prosvita». [Rukopys]. – Gorodok: Gorodoc'kyj istoryko–krajeznavchyj muzej. 2010. – 12 s.

7. Falkewich Karol. Monografia powiatu Gorodeckiego. Grodek. Nakladem Grodeckiej Rady powiatowey za marszalkostwa Adolfa br. Brunickiego, 1896. – 140 s.

8. Ksienga adresowa Polska dla handlu, przemyslu, rzemiosl i rolnictwa, 1929.

9. Rankowski Grzegorz. Ziemia Lwowska. Przewodnik krajoznawczo–historyczny po Ukrainie Zachodniej. Czesc III. – Pruszkow, 2007. – 465 s.

10. Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich / Pod redakcya Filipa Sulimierskiego, Bronislawa Chlebowskiego, Wladyslawa Walewskiego. Tom II. – Warszawa: Nakladem Filipa Sulimierskiego i Wladislawa Walewskiego, 1881. – 927 s.

11. CDIA Ukrai'ny u m. L'vovi. – F.146. – Op.58. – Spr.73 (Zvedennja starostv pro najavnist' tovarystv na i'h terytorijah) G – Z. – 97 ark.

12. Tam samo. – F.146. – Op.25. – Spr.3927 (Lysty krajovogo sudu v m. L'viv pro vpys do rejestru tovarystva «Tovarystvo zalikove i oshhednosci – Nadzeja» v m. Gorodku). – 2 ark.

13. Tam samo. – F.146. – Op.25. – Spr.4024 (Lysty zhyteliv m. Gorodok z prohannjam pro vpys do rejestru pozhezhnoi' filii' l'vivs'kogo gimnastychnogo tovarystva «Sokil» tam zhe statut). – 20 ark.

14. Tam samo. – F.309. – Op.1. – Spr.74 (Perepyska z Brods'kym starostvom mista L'vova pro nadannja statutu, obrannja novyh skladiv chleniv pravlinnja ta z in. pytan'). – 20 ark.

15. Tam samo. – F.182. – Op.1. – Spr.313 (Informacii', lystuvannja j inshi materialy pro organizacijnu, finansovo–gospodars'ku dijal'nist' chytal'ni na Zastavs'komu peredmisti v Gorodku ta i'i' rozvjazannja). – 24 ark.

16. Tam samo. – F.312. – Op.1. – Spr.256 (Zvity, protokoly, lystuvannja ta inshi materialy pro zasnuvannja i dijal'nist' tovarystva u miscevosti Gorodok Jagajlons'kkyj). – 107 ark.

17. Tam samo. – F.508. – Op.1. – Spr.55 (Ankety, zvity, lysty pro dijal'nist' marijs'kyh druzhyn, kruzhkiv, sojuziv u miscevostjah na literu «G» L'vivs'koi' jeparhii'). – 102 ark.

18. Tam samo. – F.182. – Op.1. – Spr.326 (Gazetni povidomlennja, zvity j inshi materialy pro organizacijnu, finansovo–gospodars'ku ta propagandysts'ku dijal'nist' chytal'ni na «L'vivs'komu peredmisti» v Gorodku). – 115 ark.

19. Tam samo. – F.348. – Op.1. – Spr.1937 (Lystuvannja z filialom v m. Gorodok pro zasnuvannja chytalen', sklykannja zboriv, narad, zminu statutiv ta inshi organizacijni pytannja. T.I). – 41 ark.

20. Tam samo. – F.348. – Op.1. – Spr.1944 (Zvity, protokoly, spysky ta inshi materialy pro dijal'nist' chytal'ni v misti Gorodok). – 69 ark.

21. Tam samo. – F.348. – Op.1. – Spr.1940 (Protokoly zagal'nyh zboriv ta zasidan' chleniv filialu v misti Gorodok). – 103 ark.

Panko O. I., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Lviv Institute of Economics and Tourism (Ukraine, Lviv), oksana–panko@ukr.net*

Activities of cultural and educational organizations in Horodok in the second half of XIX – the first half of XX century

The article uses archival materials that cover the history of cultural and educational life of the city, the activities of Ukrainian cultural and educational societies.

The history of cultural–educational, religious, economic organizations and societies operating in the town of Horodok of Lviv region in the second half of XIX – the first half of the XX century.

The activity of one of the largest Ukrainian cultural and educational organizations – «Prosvita» – is analyzed. The reading rooms of Prosvita functioned as libraries, drama circles, choirs, public performances on national occasions, religious holidays, rehearsals devoted to actual problems of political, national and economic life.

Educational societies are covered, in particular, in the first half of the twentieth century. Ukrainian Pedagogical Society, «Ridna Shkola» Association, etc.

The religious organizations of the city of Horodok, as well as societies of sobriety actively advocated for the protection of the nation from the harmful influence of alcohol and smoking.

Keywords: *Horodok, history, national life, cultural and educational organizations.*

* * *

УДК 904:39(477.82)«15/17»

Пословська А. В.,
старший лаборант кафедри документознавства і музейної справи, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), poslovska91@gmail.com

Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел)

Охарактеризовано культурне життя та побут пізньосередньовічної Волині. Підтверджено, що у розвитку культури все більше проявились елементи західної, католицької культури, при збереженні політичних елементів східної, православної, у місцевого автохтонного населення. У живописі збереглися прояви старої візантійської культури. Для пізньосередньовічної Волині цього періоду характерні значні зміни у побуті її мешканців. У цей час з'явились нові системи обігріву житлових приміщень (кахлі). Археологічні джерела добре відображають зміни у харчуванні тогочасних людей, що відобразилось у поширенні тушіння. Помітною рисою нової побутової культури було поширення тютюнопаління, що археологічно зафіксовано знахідками керамічних чистин люльок.

Ключові слова: *культурний розвиток, повсякдення, церква Іоана Богослова, побут, кахлі, корчма, люльки, археологічні джерела.*

В історичний науці актуальними залишаються питання культурного розвитку пізньосередньовічної Волині, а особливого значення набувають дослідження повсякденного життя. Це питання відносно добре висвітлене у писемних джерелах, проте побут слабо відображений за матеріалами археологічних джерел. Тому існує значна потреба у залученні останніх для дослідження культурного життя пізньосередньовічної Волині. Окрім пізнавального аспекту археологічних джерел важливий також ілюстративний. Саме вони дають можливість наочно уявити вигляд середньовічного волинського повсякдення.

Проблеми культурного розвитку пізньосередньовічної Волині стали об'єктом вивчення таких науковців, як М. В. Малевська [9; 10], М. М. Кучинко [7] та ін. Побутові новації Волині цього періоду охарактеризовані у статтях С. Д. Панишка [12; 13].

Мета статті – показати європейський характер волинської пізньосередньовічної культури при збереженні помітних візантійських та появі східних елементів.

Основною особливістю, яка визначала культурне життя пізньосередньовічної Волині стала поява елементів західної (католицької) культури при збереженні східної (православної).

На початку XV ст. на Волині поширюється католицтво. У Луцьку католики становили добре організовану окрему громаду. Їх головним храмом був Кафедральний костел Святої Трійці (на подвір'ї монастиря шаріток), який не зберігся до нашого часу.

Не зважаючи на те, що Велике князівство Литовське було католицькою державою, основною церквою Луцького замку до XVI ст. була православна церква Іоана Богослова. Вона була головним православним собором всієї Волині литовського періоду. Вперше ця церква згадана у дарчій грамоті Любарта Гедиміновича 1322 р., де названа соборною. Церква Іоана Богослова не збереглася до нашого часу, тому всі наші знання про її конструкції базуються на археологічних дослідженнях М. В. Малевської. Вона виявила залишки церкви, і не лише фундамент, але й стіни. На основі аналізу техніки і будівельного матеріалу дослідниця зробила висновок, що церкву збудував Ярослав Ізяславович, який правив у Києві, а 1175 р. повернувся до Луцька, куди, напевно, привіз київських майстрів [10, с. 134].

Особливістю церкви Іоана Богослова була те, що вона ще не мала іконостасу, а вівтар не був відгороджений від основного простору. На вівтарній перегородці луцької церкви відсутні залишки конструкцій для кріплення ікон. Тобто у другій половині XIV ст. на початку XV ст. вівтарна перегородка церкви Іоана Богослова являла собою низький цегляний парапет, над яким розміщувався іконостас [10, с. 140]. Такий висновок М. В. Малевська зробила на основі археологічних досліджень.

У XIV ст. був проведений ремонт церкви Іоана Богослова, була покладена підлога з квадратних керамічних плит із зеленою поливою, облаштовано нову вівтарну перегородку, новий престол і синтрон, а також інтер'єр оформлено фресками [10, с. 138–142]. Ремонт храму, ймовірно, можна пов'язати з діяльністю князя Любарта, якого в писемних джерелах називають фундатором замку. У XVI ст. церкву знову ремонтували, були добудовані контрфорси та одна прибудова.

У живописі Волині досліджуваного періоду зберігаються помітні прояви старої візантійської культури. Це підтверджує фрескове зображення Ісуса Христа, зібране зі шматочків, яке датується XIV ст. – початком XV ст. [9, с. 306]. М. В. Малевська, слідом за Ю. Г. Малковим, зображення Христа за манерою живопису відносить до нового напряму, який виник у середині XIV ст. під впливом візантійського мистецтва палеологового періоду, а особливо в результаті контактів з мистецькими периферіями Візантійської імперії – Македонії, Сербії, Болгарії [11].

Відомості про духовну культуру волинян доповнює археологічна інформація про волинські монастирі цього періоду. У цей період була споруджена Успенська церква монастиря у с. Зимне. Археологічні дослідження А. В. Прахова показали, що будівельна цегла храму тотожна цеглі башт та стін XV–XVIII ст., що оточують церковний двір [5, с. 136].

З писемних джерел відомо про існування монастиря XV ст. князів Сангушків у с. Яревище Старовижівського р–ну Волинської обл. Виявлений тут керамічний матеріал (форма вінчиків, рідкість застосування поливи) та нумізматичний матеріал вказують на датування пам'ятки XV–XVI ст. [3, с. 118].

Означений період характеризують широкі побутові інновації. Зокрема, це покращення харчування населення, що сприяло поліпшенню його здоров'я та збільшенню витривалості. У XIV ст. відбулись зміни у технології приготування їжі, що встановлено за змінами форм посудин та способу ізоляції їх внутрішнього простору. Підтвердженням застосування спеціальних керамічних покришок є специфічна форма вінчиків із заглибленням з внутрішнього боку для покришки частини кухонного посуду, що побутував у цей період [12, с. 135]. Застосування покришки робило можливим такий процес приготування їжі, як тушіння.

У XIV ст. відбувалось масове поширення та зміна форми сковорідок. Зростала їх глибина, завдяки чому збільшився об'єм. Також зростає їх мобільність через наявність пустотілої ручки, в яку вставлявся дерев'яний держак. Нові сковорідки мали, як–правило, три ніжки, що давало можливість готувати не лише на черені, але й на вугіллі [13, с. 344]. Ці зміни у вигляді сковорідок дозволяли скоротити час приготування їжі та оптимальніше використовувати тепловіддачу печі.

Прогресивним явищем у технології термічної обробки продуктів у XIV ст. було поширення поливи на внутрішній поверхні посуду. Вона уповільнювала процес випаровування вологи із зовнішньої поверхні горщика, що модернізувало процес тушіння [13, с. 345]. У XIV ст. відбулись зміни у технології приготування їжі, які були зумовлені як процесом покращення побутових умов так і зміною сировини для приготування їжі.

У XIV−XV ст. змінюється принцип опалення приміщення. Для опалювання приміщень на Волині з'являються печі, вкриті кахлями. Вони використовувалися як вставки у печах, були різними за формою і орнаментом. Перші кахлі були горшковидні. У XV ст. поширюється новий мисковий тип кахлів, а на рубежі XV−XVI ст. з'являються перші коробчасті кахлі з орнаментованою лицевою пластиною на зразок сучасних [15, с. 49]. Така конструкція довше зберігала тепло.

Велика колекція кахель знайдена у с. Шепель Луцького р–ну Волинської обл. Серед них як крупні фрагменти, так і цілі екземпляри, а також наверша (коронки) печі двох типів. Окремо відзначимо колекцію з 31 кахлю XVII–XVIII ст., які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею [14, с. 200].

У м. Луцьку збереглася кахля із сюжетом «Кликун», на якій зображено представника влади міста [15, с. 50]. Очевидно, ця кахля виготовлена на місці, бо транспортування такої делікатної продукції на той час було малоймовірним. Вона є прикладом того, як археологія дала один із символів Луцька, поряд з гербом.

Говорячи про вплив східної культури на населення території Волинської землі у другій половині XIV ст., слід наголосити на відносно високих стандартах, особливо в організації побуту. Приклад впливу східної культури на Волинь вивчаємо на основі досліджень Торговиці. Це найпівнічніший на Правобережжі Дніпра населений пункт з виразними елементами східної культури, які характерні золотоординській міській культурі [2, с. 12]. Ця частина Побужжя саме у другій половині XIV ст. увійшла до складу Волинської землі. Археологічні джерела доводять унікальність комплексної пам'ятки на березі Синюхи. Ф. М. Шабульдо вважав, що це місто у першій половині XIV ст. було резиденцією ханського намісника у золотоординських володіннях західніше Дніпра [16, с. 19]. Тобто тут мешкало населення, яке користувалось досягненнями східної цивілізації та перейняло матеріальну культуру зі східними елементами.

За писемними джерелами ми знаємо про такий важливий елемент побуту як корчму. Вона була важливим осередком громадського та суспільного життя. Тут збирались люди для обміну інформацією, обговорення новин. На Волині відома археологічно досліджена корчма у с. Шепель [1].

Археологічні джерела дають можливість охарактеризувати міський побут Луцька XIV–XVII ст. М. М. Кучинко та Л. М. Воскобойник дійшли висновку, що будинок, погріб і хлів, відкриті на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної становили садибу луцького міщанина XV ст. [7, с. 14–16]. Тут було знайдено різноманітні дрібні речі та фрагменти сіролощеного та чорнолощеного посуду XVI–XVII ст. З лівого боку до вулиці прилягало наземне зрубне житло з дерев'яною підлогою та піччю у правому від входу куті. З південного боку до цього житла прилягав льох, а з північного заходу розташовувалась ще одна господарська споруда – хлів [8, с. 6].

На Волині археологічно зафіксовано поширення тютюнопаління, як нового елементу побуту. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається колекція люльок XVII–XX ст. у кількості 258 екземплярів. Більшість цих люльок не були у використанні. Дані вироби потрапили до фондів музею у результаті дарувань, рідше – у результаті археологічних розкопок. Серед них люльки як волинського, так кримського і турецького виробництва [6]. Невелика колекція козацько–селянських люльок XVII–XIX ст. (38 екземплярів) зберігається у фондах музейної колекції Державного історико–культурного заповідника міста Дубна [4, с. 73]. Вони були здобуті під час археологічних досліджень та випадково знайдені у селах Липа, Мирогоща, Костянець Дубенського р–ну Рівненської обл., у м. Дубно та с. Пляшева [4, с. 73]. Ці люльки виготовлені з глини, дерева та фарфору, а деякі покриті поливою. У більшості люльок внутрішня поверхня чашечки задимлена, що свідчить про їх використання. У колекції є також декілька люльок турецького виробництва.

Таким чином, культурний розвиток пізньо-середньовічної Волині та повсякдення її мешканців характеризується значними змінами. Спостерігаємо поширення елементів західної, католицької культури при збереженні східної, православної. У цей період з'явились нові системи обігріву житлових приміщень. На основі археологічних джерел відображені зміни у харчуванні тогочасних людей, що відобразилось у поширенні тушіння. З другої половини XIV ст. у регіоні покращились умови побуту мешканців, що безумовно вплинуло на економічний та соціальний розвиток суспільства. Помітною рисою нової побутової культури було поширення тютюнопаління, що фіксується за знахідками керамічних частин люльок.

Список використаних джерел

1. Баюк В. Матеріали козацького часу із Шепельського шинку / В. Баюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції Луцьк–Шацьк, 24–26 травня 2013. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – Вип.45. – С.182–184.

2. Бокій Н. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині / Н. Бокій, І. Козир, Т. Позивай // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С.4–18.

3. Златогорський О. Пошуки пізньосередньовічного монастиря у с. Яревище на Волині / О. Златогорський, С. Панишко, М. Вашета та ін. // Історія та сучасність Православ'я на Волині: Матеріали VI науково–практичної конференції (Луцьк, 12 листопада 2015 р.). – Волинська єпархія УПЦ, Волинська духовна семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії. – Луцьк, 2015. – С.117–119.

4. Іванова Н. Історія козацької люльки на прикладі музейної колекції державного історико–культурного заповідника міста Дубно / Н. Іванова // Твердиня над Іквою: Матеріали міжнародної наукової історико–краєзнавчої конференції, присвяченої 520–річчю Дубенського замку. – Дубно, 2012. – С.73–76.

5. Ковальчук Є. 510 років від часу спорудження Успенського храму Зимненського Святогорського Печерського монастиря (1495) / Є. Ковальчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2005 рік. – Луцьк: Терен, 2004. – С.135–137.

6. Кревська Л. Колекція люльок у фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) / Л. Кревська // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Вип.5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико–краєзнавчої конференції, присвяченої 23–й річниці Незалежності України та 85–й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С.93–97.

7. Кучинко М. Житлові та господарські будівлі середмістя Луцька в XI–XVI ст. / М. Кучинко // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність: матеріали Другої Волин. обл. наук.–етнографіч. конф., 12–13 трав. 2005 р., м. Луцьк: зб. наук. пр. / Управл. культури Волин. облдержадмін., Волин. краєзн. музей, Волин. обл. т–во краєзнавців, Волин. обл. осередок Нац. спілки майстрів народного мистецтва України. – Луцьк, 2005. – С.14–16.

8. Кучинко М. М. Звіт про розкопки в місті Луцьку (Старе місто) в 1996 році / М. М. Кучинко, Л. М. Воскобойник // Науковий архів Луцького державного історико–культурного заповідника. – 1996/30. – 46 с. (Інв. №427).

9. Малевская М. В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно / М. В. Малевская // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С.305–307.

10. Малевская М. Архитектурно–археологические исследования на территории Верхнего Замка в Луцке / М. Малевская // Старий Луцьк: Науково–інформаційний збірник. Вип. II. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С.134–163.

11. Малков Ю. Г. О роли балканской художественной традиции в древнерусской живописи XIV в.: Некоторые аспекты творчества

Феофана Грека / Ю. Г. Малков // Древнерусское искусство: Монументальная живопись XI–XVII вв. – М., 1980. – С.35–60.

12. Панишко С. Д. Про зміни у технології приготування їжі на Волині у XIV ст. / С. Д. Панишко // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – №22. – С.134–139.

13. Панишко С. Д. Технологічна «революція» XIV–XIV на Волині / С. Д. Панишко // Археологічні студії. – 2014. – Вип.5. – С.337–346.

14. Садовник Т. Кахлі з села Шепель біля Луцька на Волині. Типологія і витоки, спроба каталогізації / Т. Садовник // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико–краєзнавчої конференції, присвяченої 23–й річниці Незалежності України та 85–й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – Вип.5. – С.200–203.

15. Садовник Т. Колекція кахлів у Волинському краєзнавчому музеї (загальний огляд) / Т. Садовник // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: Вип.4. – Луцьк, 2009. – С.48–50.

16. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф. М. Шабульдо. Упор. О. Д. Брайченко. – К., 2003. – С.8–36.

References

1. Bajuk V. Materialy kozac'kogo chasu iz Shepel's'kogo shynku / V. Bajuk // Mynule i suchasne Volyni ta Polissja: Shac'ke poozer'ja u svitovij ta ukrai'ns'kij istorii'. Materialy XLV mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' Luc'k–Shac'k, 24–26 travnja 2013. – Luc'k: «Volyns'ki starozhytnosti», 2013. – Vyp.45. – S.182–184.

2. Bokij N. 10 rokiv arheologichnyh doslidzhen' zolotoordyns'koi' pam'jatky bilja s. Torgovyci na Kirovogradshhyni / N. Bokij, I. Kozyr, T. Pozyvaj // Pivnichne Prychornomor'ja i Krym u dobu seredn'ovichchja (XIV–XVI st.). – Kirovograd, 2006. – S.4–18.

3. Zlatogors'kyj O. Poshuky pizn'oseredn'ovichnogo monastyrja u s. Jarevyshhe na Volyni / O. Zlatogors'kyj, S. Panyshko, M. Vasheta ta in. // Istorija ta suchasnist' Pravoslav'ja na Volyni: Materialy VI naukovo–praktychnoi' konferencii' (Luc'k, 12 lystopada 2015 r.). – Volyns'ka jeparhija UPC, Volyns'ka duhovna seminarija, Vydavnychyj viddil Volyns'koi' jeparhii'. – Luc'k, 2015. – S.117–119.

4. Ivanova N. Istorija kozac'koi' ljul'ky na prykladi muzejnoi' kolekcii' derzhavnogo istoryko–kul'turnogo zapovidnyka mista Dubno / N. Ivanova // Tverdynja nad Ikvoju: Materialy mizhnarodnoi' naukovoi' istoryko–krajeznavchoi' konferencii', prysvjachenoi' 520–richchju Dubens'kogo zamku. – Dubno, 2012. – S.73–76.

5. Koval'chuk Je. 510 rokiv vid chasu sporudzhennja Uspens'kogo hramu Zymnens'kogo Svjatogors'kogo Pechers'kogo monastyrja (1495) / Je. Koval'chuk // Kalendar znamennyh i pam'jatnyh dat Volyni na 2005 rik. – Luc'k: Teren, 2004. – S.135–137.

6. Krevs'ka L. Kolekcija ljul'ok u fondah Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju (VKM) / L. Krevs'ka // Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'. Naukovyj zbirnyk. Vyp.5. Materialy V Vseukrai'ns'koi' naukovoi' istoryko–krajeznavchoi' konferencii', prysvjachenoi' 23–j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85–j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju, m. Luc'k, 16 travnja 2014 roku. Uporjad. A. Syljuk. – Luc'k, 2014. – S.93–97.

7. Kuchynko M. Zhytlovi ta gospodars'ki budivli seredmistja Luc'ka v XI–XVI st. / M. Kuchynko // Mynule i suchasne Volyni j Polissja: narodne mystectvo i duhovnist': materialy Drugoi' Volyn. obl. nauk.–etnografich. konf., 12–13 trav. 2005 r., m. Luc'k: zb. nauk. pr. / Upravl. kul'tury Volyn. oblderzhadmin., Volyn. krajezn. muzej, Volyn. obl. t–vo krajeznavciv, Volyn. obl. oseredok Nac. spilky majstriv narodnogo mystectva Ukrai'ny. – Luc'k, 2005. – S.14–16.

8. Kuchynko M. M. Zvit pro rozkopky v misti Luc'ku (Stare misto) v 1996 roci / M. M. Kuchynko, L. M. Voskobojnyk // Naukovyj arhiv Luc'kogo derzhavnogo istoryko–kul'turnogo zapovidnyka. – 1996/30. – 46 s. (Inv. №427).

9. Malevskaja M. V. Issledovanija v Luckom zamke i v s. Zimno / M. V. Malevskaja // Arheologicheskie otkrytija 1986 goda. – M., 1988. – S.305–307.

10. Malevskaja M. Arhitekturno–arheologicheskie issledovanija na territorii Verhnego Zamka v Lucke / M. Malevskaja // Staryj Luc'k: Naukovo–informacijnyj zbirnyk. Vyp. II. – Luc'k: Volyns'ka oblasna drukarnja, 2005. – S.134–163.

11. Malkov Ju. G. O roli balkanskoj hudozhestvennoj tradicii v drevnerusskoj zhivopisi XIV v.: Nekotorye aspekty tvorchestva Feofana Greka / Ju. G. Malkov // Drevnerusskoe iskusstvo: Monumental'naja zhivopis' XI–XVII vv. – M., 1980. – S.35–60.

12. Panyshko S. D. Pro zminy u tehnologii' prygotuvannja i'zhi na Volyni u XIV st. / S. D. Panyshko // Naukovyj visnyk VNU imeni Lesi Ukrai'nky. Istorychni nauky. – 2009. – №22. – S.134–139.

13. Panyshko S. D. Tehnologichna «revoljucija» XIV–XIV na Volyni / S. D. Panyshko // Arheologichni studii'. – 2014. – Vyp.5. – S.337–346.

14. Sadovnyk T. Kahli z sela Shepel' bilja Luc'ka na Volyni. Typologija i vytoky, sproba katalogizacii' / T. Sadovnyk // Volyns'kyj muzej. Istorija i suchasnist'. Naukovyj zbirnyk. Materialy V Vseukrai'ns'koi' naukovoi' istoryko–krajeznavchoi' konferencii', prysvjachenoi' 23–j richnyci Nezalezhnosti Ukrai'ny ta 85–j richnyci stvorennja Volyns'kogo krajeznavchogo muzeju, m. Luc'k, 16 travnja 2014 roku. Uporjad. A. Syljuk. – Luc'k, 2014. – Vyp.5. – S.200–203.

15. Sadovnyk T. Kolekcija kahliv u Volyns'komu krajeznavchomu muzei' (zagal'nyj ogljad) / T. Sadovnyk // Volyns'kyj muzej: istorija i suchasnist': Naukovyj zbirnyk: Vyp.4. – Luc'k, 2009. – S.48–50.

16. Shabul'do F. Syn'ovods'ka bytva 1362 r. u suchasnij naukovij interpretacii' / F. Shabul'do // Central'na Ukrai'na za doby klasychnogo seredn'ovichchja: studii' z istorii' XIV st. / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. Nauk. red. F. M. Shabul'do. Upor. O. D. Brajchenko. – K., 2003. – S.8–36.

Poslovska A. V., *laboratory assistant of the Department of the Documentation and Museology, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), poslovska91@gmail.com*

Culture and life of the late medieval Volyn (archaeological sources)

The article is devoted to the characteristic of the culture and mode of life of the late medieval Volyn. It is confirmed that in the development of the local native population culture more and more elements of the western, Catholic culture, have become visible. At the same time, the political elements of the eastern, Orthodox culture were still preserved. The pictorial art preserved signs of the ancient Byzantine culture. Significant changes in the mode of life of inhabitants of the late medieval Volyn are characteristic of this period. At this time, new heating systems for the habitable buildings named «kahli» (tile) appeared. The archeological sources perfectly reflect the changes in the nutrition of the people of that time, which were displayed in the spreading of stewing and frying. The main feature of the new household culture is the expansion of tobacco smoking, which is documented by the archeological finds of the ceramic parts of tobacco pipe.

Keywords: *cultural development, everyday life, the church of Iona the Theologian, life, tile, tavern, tobacco smoking, archaeological sources.*

* * *

УДК 94(477)«1920»:271.222(477)

Житкова О. О.,
аспірантка історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), olesya_ukraine@ukr.net

Реформування релігійної обрядовості в діяльності церковних громад УАПЦ у м. Києві в 1920–х рр.

Аналізується діяльність церковних громад м. Києва у сфері реформування релігійної обрядовості в Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ) впродовж 1920–х рр. Автор наголошує на керівній ролі київських автокефальних парафій в українізації православної церкви, котра полягала у впровадженні богослужіння українською мовою, перекладі релігійної літератури національною мовою та відродженні давніх церковних традицій. У статті описується організація автокефальними парафіями релігійної ходи на православні свята як приклад відновлення церковних традицій громадами УАПЦ у м. Києві впродовж 1920–х рр.

Висвітлюється внесок релігійних громад УАПЦ м. Києва у вдосконалення вже існуючих церковних служб. У статті описується створення членами автокефальних парафій м. Києва нових видів богослужінь та релігійних свят. Аналізується запровадження змін у художньому та музично–хоровому оформленні православних богослужінь.

Ключові слова: *УАПЦ, автокефалія, Київ, автокефальні парафії, українізація православної церкви, релігійна обрядовість.*

Суспільно–політичні та культурні перетворення у роки Української революції сприяли відновленню

національної православної церкви – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та її виходу з–під порядкування Російської православної церкви (РПЦ). Центром автокефального руху стало місто Київ, де утворилися перші українізовані церковні громади та розташовувалися керівні органи церкви.

Політика Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР засновувалася на прагненнях побудувати компромісні відносини з церквою, і досить часто влада вживала заходи, спрямовані на підтримку становлення незалежної української церкви. Натомість більшовики, захопивши значну територію України у 1919 р., стали на шлях формування атеїстичного суспільства.

У січні 1919 р. український радянський уряд продублював схвалений РНК РСФРР декрет «Про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання» – основний нормативно–правовий акт у сфері державно–церковних відносин. Цей документ проголосив відокремлення церкви від держави (ст. 1) та школи від церкви (ст. 9), обумовлював позбавлення релігійних громад статусу юридичної особи, націоналізацію церковного майна (ст. 13) тощо [1].

Основні положення Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви згодом були підтверджені Конституцією УСРР у березні 1919 р. Згідно з документом, «з метою забезпечення трудящим дійсної свободи совісті» церква відокремлювалася від держави, а за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних та антирелігійних учень (ст. 23). Визнавалася рівність виборчих прав громадян незалежно від віросповідання (ст. 20), проте виборчих прав позбавлялися «монахи і духовні служителі церков та релігійних культів» (ст. 21 «г»). Також у Конституції відобразилася теза про надання країною притулку всім іноземцям, які переслідуються за релігійні злочини (ст. 31) [4].

Водночас, з метою зменшити авторитет РПЦ серед населення, більшовики підтримували або ініціювали поширення нових течій у традиційному православ'ї. Відтак, рух на підтримку автокефалії української православної церкви отримав тимчасовий захист з боку радянської влади. Так, автокефальним парафіям надавалися мандати на використання тих храмів, які раніше вважалися невід'ємною власністю РПЦ [8, с. 128].

Перші автокефальні парафії у м. Києві були створені ще у 1919 р. Остаточне становлення УАПЦ відбулося 14 – 30 жовтня 1921 р. у м. Києві на Першому Всеукраїнському Православному Соборі. Учасники собору проголосили автокефалію Української православної церкви та її соборноправний устрій. На соборі обрали та висвятили національну церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським, започаткували виборні органи керівництва церковними справами, окреслили ідеологічні засади церкви та шляхи її розвитку. Проведення собору завершило організаційне та інституційне оформлення УАПЦ.

Дослідження діяльності автокефальних парафій у м. Києві, котрі були першими громадами відновленої національної церкви, надає можливість проаналізувати особливості реформування релігійної обрядовості в УАПЦ за допомогою здійснення українізації і модернізації богослужінь.

Українські історики діаспори, починаючи з середини 1950–х років, звернулися до об'єктивного аналізу історії української церкви. Центральною темою в контексті розгляду становища православної церкви протягом 1920–х – 1930–х рр. стала проблема становлення та розвитку УАПЦ. Масштабна праця представника західної діаспорної історіографії І. Власовського «Нарис історії української православної церкви в 4 томах» охоплює період від Х до ХХ ст. та є цінним джерелом для дослідників історії церкви. Конкретно періоду утворення УАПЦ та поширення ідей автокефалії присвячена перша частина четвертого тому праці: автор подає вичерпні відомості про становлення організаційної структури УАПЦ, про діяльність церковних громад та окремих представників автокефального руху.

Водночас у середині ХХ ст. була опублікована праця з історії української церкви В. Липківського. У книзі «Відродження Церкви в Україні. 1917–1930» розглянуто становлення та діяльність УАПЦ та її парафій [5]. Автор детально розкрив особливості внутрішньоцерковного життя автокефальних парафій, значну увагу приділивши змінам у релігійній обрядовості українських православних громад м. Києва.

Сучасні українські історики приділили значну увагу дослідженню становлення української православної церкви. Теоретичні та організаційні засади взаємовідносин держави та церкви в СРСР розкриті у працях В. Пащенка «Держава і православ'я в Україні: 20–30–ті роки ХХ ст.», «Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30–х років», його ж у співавторстві з А. Киридон «Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917–1930 рр.».

Розкол в Російській православній церкві досліджував О. Ігнатуша. У монографії «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30–ті рр. ХХ ст.)» [3] автор у ретроспективі розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині ХХ ст. на українських теренах, серед інших, і на прикладі автокефального руху. Тактика ініціювання розколу по відношенню до православної церкви, яку використовували більшовики, мала сприяти дискредитації церкви в очах прихожан.

Значний внесок у дослідження історії УАПЦ зробила І. Преловська. Серед наукового доробку автора є праці, присвячені питанням діяльності окремих церковних громад у м. Києві [8] та українізації церкви [7].

Розвиток музично–хорового мистецтва ХХ ст. став предметом окремого дослідження ряду українських авторів. Так, діяльність українських композиторів, тісно пов'язаних із автокефальним рухом, розкрита у статті Т. Мартинюк «Національний ідеал в Літургіях українських композиторів ХХ століття» [6].

Мета статті – проаналізувати діяльність церковних громад УАПЦ у м. Києві в 1920–х рр., спрямовану на впровадження нової релігійної обрядовості.

Впродовж 1919 р. у Києві місцеві органи радянської влади надали дозвіл на заснування декількох автокефальних парафій – Старокиївської при соборі св. Софії, Печерської при соборі св. Миколая, Подільської при соборі св. Апостола Андрія Первозванного та Либідської при церкві св. Пророка Іллі [9, арк. 2]. Вже

станом на березень 1920 р. у м. Києві функціонувало 9 автокефальних парафій [10, арк. 18зв].

Особливе місце серед автокефальних церковних громад займала Старокиївська парафія, котра, як писав перший Митрополит УАПЦ В. Липківський, мала «дійсно всеукраїнське значення» і була «зразком для всіх українських парафій» [5, с. 128]. Храм Старокиївського приходу – Софійський собор – став кафедральним храмом УАПЦ. Будівля консисторії на території св. Софії належала вищому керівному органу церкви – Всеукраїнській православній церковній раді (ВПЦР), а ряд членів Ради були прихожанами Софійської (Старокиївської) церковної громади.

Саме перші київські автокефальні громади стали на чолі оновлення православної церкви, котре полягало насамперед в українізації та внесення змін до релігійної обрядовості. Внутрішня документація автокефальних громад та їх керівних органів засвідчує, що реформування богослужбової практики входило до першочергових завдань автокефальної церкви. Проблема українізації відправ, а саме переходу на національну мову, часто обговорювалася на зборах Всеукраїнської православної церковної ради. Так, у листі ВПЦР від 17 березня 1920 р., котрий інформував членів Ради про заплановане на 21 березня 1920 р. чергове засідання, наголошувалося на обов'язковій присутності усіх членів ВПЦР у зв'язку із питанням «надзвичайної важливості» – проблеми україномовних богослужінь [10, арк. 16]. Аналогічно переведення служб на національну мову часто обговорювалося на засіданнях парафіяльних рад [15, арк. 30].

Текст «Протоколу засідання Ініціативної групи про утворення трудового Церковно–Релігійного Братства при Св. Софії» підтверджує факт особливої уваги членів автокефальних громад також і до зовнішньої форми відправ, її модернізації. Учасники засідання затвердили, окрім іншого, завдання нагляду «за красою служби Божої і розвитком її», а також «поліпшення служби Божої в художньому напрямку» [15, арк. 22]. Реалізація рішень полягала насамперед в активному використанні хорових співів у відправах. Так, зокрема, на засіданні парафіяльної ради Старокиївської парафії (11 квітня 1921 р.) велику увагу приділили обговоренню музичного супроводу передвеликодніх служб [15, арк. 10]. На засіданні крайової комісії при соборі св. Софії (1921 р.), поміж іншого, ухвалили, що всі співи мають бути виключно українською мовою [15, арк. 30]. Важливе значення музики та співів для релігійної практики автокефальних парафій було відображено в ухвалі учасників засідання збільшити заробітну плату диригенту Софійського собору, тоді як матеріальне забезпечення священницьких кадрів знаходилося на задовільному рівні [15, арк. 10]. Іноді священнослужителі писали заяви до ВПЦР з проханням збільшити платню, «з огляду на те, що життя вздорожало» [15, арк. 28].

Запровадження української мови в богослужбовій практиці актуалізувало проблему перекладу релігійної літератури [5, с. 116]. У травні 1919 р. при ВПЦР була заснована Перекладна комісія [15, арк. 31], яка відразу розпочала активну роботу і здійснила за короткий термін переклади та видала значні тиражі друкованої продукції. Про обсяги видавництва свідчить лист ВПЦР до Білоцерківської православної патріархальної ради, зміст якого зводився до прохання надрукувати «Молитовник з співами в церкві» у кількості 10 тис. примірників та «Часловець» у кількості 5 тис. примірників [14, арк. 10].

Першу релігійну книгу українською мовою «Чин літургії св. Іоанна Золотоустого» опублікували у червні 1920 р. Також упродовж 1919–1921 рр. під керівництвом Перекладної комісії відредагували та підготували до друку ряд україномовних перекладів, серед яких були «Біблійна історія», «Книга діянь апостольських», «Молитовник», «Часловець», книги тропарів та кондаків недільних і великих свят [3, с. 273].

Нововведення, започатковані київськими автокефальними громадами, знайшли відображення в ухвалах передсоборних з'їздів та в рішеннях Першого Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ. Влітку – на початку осені 1921 р. пройшли місцеві церковні з'їзди, на яких православні громади обрали своїх представників на Всеукраїнський Собор. Одним із обов'язкових до виконання пунктів Передсоборний з'їзд представників парафій волостей Київської округи (березень 1921 р.) визначав «переклад усіх богослужбових книжок на українську мову» [11, арк. 9зв]. На Соборі Київщини (22–26 травня 1921 р.), окрім іншого, також були поставлені на розгляд і питання українізації церкви [7, с. 341].

Після проведення зібрань на місцях та обрання регіональних представників, 14 жовтня 1921 р. у храмі св. Софії в Києві відкрився Перший Всеукраїнський Православний Собор УАПЦ. На Соборі впродовж 14–30 жовтня священнослужителі та віруючі автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, а також визначили її організаційну структуру та сформували церковну ієрархію. Усі ухвали собору були закріплені в документі під назвою «Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н.с. 1921 р.», у тому ж році опублікованому та поширеному Церковною радою поміж автокефальних парафій [3, с. 273; 5, с. 61]. У документі розкривалася сутність та подавався механізм реалізації основних засад діяльності УАПЦ. Окрім цього, саме у «Діяннях…» було окреслено зміст та методи втілення ідей реформування релігійної обрядовості [2]. Відповідно до документу, українізація богослужінь здійснювалася насамперед за допомогою вживання «живої української мови народу» та максимального впровадження перекладеної українською мовою релігійної літератури [2, с. 10].

На Соборі ухвалили вважати нешанобливе ставлення до національної мови підставою для виключення із членів церковної громади [2, с. 10]. Перед церковними громадами також поставили завдання використовувати під час служб хоровий спів, який мав засновуватися на традиційних українських церковних співах, а також розвивати хорове мистецтво. Крім цього, усіх членів автокефальної громади зобов'язали активно сприяти збереженню цінних творів українського церковного мистецтва. Важливим вважалося і покладене на ВПЦР завдання організувати «по всіх місцевостях України збірку матеріалів щодо старовинних обрядів та звичаїв Української Церкви, щоб зберегти їх від знищення і кращі з них завести до вжитку в українських парафіях» [2, с. 30–31].

Після інституційного оформлення УАПЦ на Першому Всеукраїнському Православному Соборі розширилися можливості для розгортання видавничої

справи. У червні 1923 р. на підставі ухвали Микільських Великих зборів ВПЦР створили видавництво ВПЦР [16, арк. 7]. Для координації його діяльності при Церковній Раді утворили окремий відділ із трьох членів Малої Ради ВПЦР та Видавничу Раду, до складу якої увійшли фахівці з Перекладної комісії ВПЦР та науково–богослужбової частини. До компетенції членів Відділу належало насамперед літературне та художньо–технічне редагування церковної літератури (добір текстів для друку, їх вичитування, підбір шрифту, обкладинки тощо) та керування матеріально–технічним постачанням видавничого процесу (закупівля паперу та іншої необхідної продукції). Члени Відділу здійснювали й організаційно–правове забезпечення видавничої діяльності: відповідали за укладання договорів з авторами та друкарнями, вели нагляд за дотриманням норм авторського права. До посадових обов'язків діячів Відділу входили постійні контакти з радянською владою, метою яких було отримання офіційного дозволу на друк. При Відділі створили книжкову комору, котра займалася реалізацією книг. За сприятливих умов в інших містах України також планувалося створити аналогічні комори. Відтак, УАПЦ отримала змогу налагодити систему видання церковної літератури рідною мовою.

Українізація релігійної обрядовості, окрім впровадження української мови, передбачала також відродження давніх церковних традицій у діяльності парафій. Так, в одному зі звернень ВПЦР до органів радянської влади від 8 квітня 1925 р. містилося прохання надати дозвіл київським автокефальним громадам на хресну ходу з вербою [17, арк. 138]. Церковна рада стверджувала, що подібний захід був «дійсно старовинним українським звичаєм», котрий довгий час практикувався національними православними церквами м. Києва. Проведення «традиційного хресного походу» на свято св. Володимира 28 липня 1925 р. згадувалося і в заяві уповноважених восьми парафій УАПЦ м. Києва до державного прокурора УСРР [17, арк. 77].

Характерною рисою обрядовості українських православних громад м. Києва було вдосконалення вже існуючих служб, створення авторських версій богослужінь та впровадження нових релігійних свят. Наприклад, В. Липківський склав для першої неділі посту молебень про єднання церков, оновив текст різдвяної відправи тощо. Показовим прикладом пристосування церкви до суспільно–політичної ситуації та пошуку компромісу із радянською владою стало написання В. Липківським релігійного тексту під назвою «Молебень на 1–го травня (свято праці)». Майбутній благовісник УАПЦ В. Чехівський методом компіляції біблійних уривків написав дві проповідницькі відправи – «Службу визволення» та «Слово Хресне» [5, с. 117]. За твердженням В. Липківського, ці служби декілька раз відбувалися в Софійському соборі та справляли позитивне враження на парафіян [5, с. 118].

У богослужбовій практиці українських православних громад важливу роль відігравали нові церковні свята, пов'язані з визначними подіями і постатями в національному минулому чи в історії автокефального руху. З ініціативи ВПЦР запровадили святкування «Другої Покрови», котра була присвячена пам'яті утворення вищої ієрархії УАПЦ [5, с. 118]. В одному зі звернень ВПЦР до парафій м. Києва за 1928 р. була зафіксована програма урочистостей. Так, власне свято відродження ієрархії УАПЦ припадало на 23 жовтня. Напередодні, 22 жовтня, о 18–й годині планувалося провести урочисту всеношну службу в Софійському соборі як центральному храмі УАПЦ. На наступний день о 9–й годині ранку було заплановано здійснити літургію за участю всіх єпископів і священиків київських автокефальних парафій [18, арк. 3–6].

Новим церковним святом стало свято св. Миколая, котре припадало на 9 травня. Саме 9 травня 1919 р. у новоствореній автокефальній парафії при Микільському соборі у Києві здійснили перше богослужіння [5, с. 25; 15, арк. 30–31].

За ініціативи ВПЦР в автокефальних парафіях м. Києва було запроваджено відзначення роковин смерті Тараса Шевченка, котре припадало на 11 березня. Станом на 1920 р. програма заходів включала в себе проведення 10 березня в усіх храмах м. Києва всеношної служби, проведення 11 березня заупокійної літургії по Тарасу Шевченку у соборі св. Софії, проведення 11 березня загальної урочистої панахиди [10, арк. 4–4зв]. Під час здійснення панахиди керівництво «об'єднаним хором із хорів всіх парафій, національного хору і Дніпросоюзу» відводилося очільнику хору Старокиївської парафії К. Стеценку [10, арк. 4зв]. Схожою була програма заходів і в наступні роки. Зокрема, в 1922 р., 10 березня у всіх автокефальних храмах м. Києва відбувалася «всеношна з літією і полієлеєм», 11 березня – літургія (о 9–й ранку – у Софійському соборі, о 8–й ранку – в інших церквах), панахида у всіх автокефальних храмах. Панахиду в соборі св. Софії планували організувати за участю всіх членів причетів українських парафій та «всього присутнього в Києві українського духівництва» [12, арк. 8]. Крім цього, на урочистому заупокійному богослужінні в Софійському соборі анонсувався хоровий супровід та музичне оформлення авторства К. Стеценка.

Широке залучення до богослужбової діяльності музично–хорового супроводу стало важливим аспектом реформування релігійної обрядовості київськими автокефальними парафіями. Саме в м. Києві працювали відомі українські композитори, діяльність яких була тісно пов'язана із національною православною церквою. В. Липківський у праці з історії автокефальної церкви відзначав постаті М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Козицького та ін., котрі написали ряд літургій, кантів, колядок тощо [5, с. 118–119]. Так, М. Леонтович написав літургію до першої служби Божої у храмі св. Миколая і сам керував хором при її виконанні. Літургії авторства саме цього композитора, стверджував перший Митрополит УАПЦ, стали «кращою оздобою українських відправ», а кант Почаївській Божій Матері «Ой, зійшла зоря» «краще українізував людність, ніж усякі промови» [5, с. 118].

Композитори, котрі писали твори для автокефальних богослужінь, дуже часто запозичували типові народні інтонації та наспіви [6, с. 94]. К. Стеценко в авторській літургії використав пряме цитування народної пісні [6, с. 98]. Важливою складовою оновлення релігійної музики в автокефальних парафіях м. Києва стало спрощення техніки співу. Такі тенденції обумовлювалися необхідністю адаптації церковних співів до непрофесійного виконання народними хорами, котрі набули значного поширення [6, с. 98].

Про успіхи в оновленні церковного музичного мистецтва свідчить документація київських автокефальних парафій. Згідно з одним зі звітів, секція церковних співів при ВПЦР на чолі із К. Стеценком лише впродовж 1919–1920–го рр. зібрала ряд музичних творів українських авторів з метою оновлення репертуару автокефальних парафій та для подальшого видання. Серед композиторів вказувалися О. Кошиць (3 твори), М. Леонтович (6 творів), П. Козицький (6 творів), К. Стеценко (16 творів), Я. Яциневич (1 твір) та П. Демуцький (1 твір) [13, арк. 12].

В. Липківський описував новий вид церковної служби, заснований священиком Старокиївської парафії Ю. Красицьким – «художні відправи» [5, с. 120]. Так, на кожне релігійне свято священик–новатор добирав одяг та певні рухи для учасників богослужіння, а також оздоблював храм відповідно до тематики урочистостей. Наприклад, на Різдво він влаштовував вертеп, на Великдень «він утворював Голгофу, гроб Христов, Воскресіння» [5, с. 120]. За зразком художнього оформлення богослужінь у Старокиївській парафії «всі українські парафії м. Києва робили в себе і вертепи, і голгофи», а згодом цей звичай поширився також і в інших автокефальних церковних громадах поза Києвом [5, с. 121].

Таким чином, автокефальні парафії м. Києва стали у 1920–х рр. на чолі оновлення православної церкви, котре полягало насамперед в реформуванні релігійної обрядовості. Члени київських церковних громад УАПЦ розпочали активну роботу в сфері українізації церкви, а саме запровадження української мови та відродження давніх українських традицій у богослужбовій практиці. Водночас автокефальні парафії м. Києва запровадили у внутрішньоцерковному житті й ряд інших нововведень. Змінювалися вже існуючі богослужіння, створювалися нові види церковних служб та впроваджувалися нові релігійні свята, значна увага приділялася оновленню музично–хорового мистецтва.

Список використаних джерел

1. Декрет Тимчасового робітничо–селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2005. – №1/2 (24/25). – С.41–42.
2. Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. ІІ. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн: [Б.в.], 1946. – 32 с.
3. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30–ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
4. Конституція УСРР, ухвалена Президією ІІІ Всеукраїнського З'їзду Рад (14 березня 1919 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – К.: Юрінком інтер, 2003. – С.373–376.
5. Липківський В. К. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Добра книжка, 1959. – 335 с.
6. Мартинюк Т. В. Національний ідеал в Літургіях українських композиторів ХХ століття // Українознавчий альманах. – К.; Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького. – 2014. – Вип.13. – С.93–100.
7. Преловська І. М. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920–их рр. // Труди Київської Духовної Академії. – К., 2015. – №15. – С.335–345.
8. Преловська І. М. Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної церкви у 1920–1930–х рр. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. – К., 2011. – С.127–180.
9. Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.5. – 62 арк.
10. Там само. – Оп.1. – Спр.17. – 63 арк.
11. Там само. – Оп.1. – Спр.70. – 41 арк.
12. Там само. – Оп.1. – Спр.277. – 14 арк.
13. Там само. – Оп.3. – Спр.33. – 12 арк.
14. Там само. – Оп.3. – Спр.50. – 11 арк.
15. Там само. – Оп.3. – Спр.107. – 80 арк.
16. Там само. – Оп.3. – Спр.263. – 7 арк.
17. Там само. – Оп.4. – Спр.137. – 160 арк.
18. Там само. – Оп.4. – Спр.223. – 27 арк.

References

1. Dekret Tymchasovogo robitnycho–seljans'kogo urjadu Ukrai'ny «Pro vidokremlennja cerkvy vid derzhavy i shkoly vid cerkvy» vid 19 sichnja 1919 r. // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – K., 2005. – №1/2 (24/25). – S.41–42.
2. Dijannja Vseukrai'ns'kogo Pravoslavnogo Cerkovnogo Soboru v m. Kyjevi 14–30 zhovtnja n. s. 1921 r.; I. Kanony Ukrai'ns'koi' Avtokefal'noi' Pravoslavnoi' Cerkvy. II. Uhvaly Soboru v okremyh pytannjah zhyttja Ukrai'ns'koi' Cerkvy. – Frankfurt/Majn: [B.v.], 1946. – 32 s.
3. Ignatusha O. M. Instytucijnyj rozkol pravoslavnoi' cerkvy v Ukrai'ni: geneza i harakter (XIX st. – 30–ti rr. XX st.). – Zaporizhzhja: Poligraf, 2004. – 440 s.
4. Konstytucija USRR, uhvalena Prezydijeju III Vseukrai'ns'kogo Z'i'zdu Rad (14 bereznja 1919 r.) // Hrestomatija z istorii' derzhavy i prava Ukrai'ny. – K.: Jurinkom inter, 2003. – S.373–376.
5. Lypkivs'kyj V. K. Vidrodzhennja Cerkvy v Ukrai'ni. 1917–1930. – Toronto: Dobra knyzhka, 1959. – 335 s.
6. Martynjuk T. V. Nacional'nyj ideal v Liturgijah ukrai'ns'kyh kompozytoriv XX stolittja // Ukrai'noznavchyj al'manah. – K.; Melitopol': MDPU im. B. Hmel'nyc'kogo. – 2014. – Vyp.13. – S.93–100.
7. Prelovs'ka I. M. Problemy ukrai'nizacii' cerkovnogo zhyttja v dokumentah Ukrai'ns'koi' Avtokefal'noi' Pravoslavnoi' Cerkvy u 1920–yh rr. // Trudy Kyi'vs'koi' Duhovnoi' Akademii'. – K., 2015. – №15. – S.335–345.
8. Prelovs'ka I. M. Sofija Kyi'vs'ka – golovnyj oseredok Ukrai'ns'koi' Avtokefal'noi' cerkvy u 1920–1930–h rr. // Sofija Kyi'vs'ka: Vizantija. Rus'. Ukrai'na. Zbirka statej na poshanu d. ist. nauk, prof. N. M. Nikitenko. – K., 2011. – S.127–180.
9. Ukrai'ns'ka Avtokefal'na Pravoslavna Cerkva. Viddil kerivnychyj. CDAVO Ukrai'ny (Centr. derzh. arhiv vyshh. organiv vlady ta upr. Ukrai'ny). – F.3984. – Op.1. – Spr.5. – 62 ark.
10. Tam samo. – Op.1. – Spr.17. – 63 ark.
11. Tam samo. – Op.1. – Spr.70. – 41 ark.
12. Tam samo. – Op.1. – Spr.277. – 14 ark.
13. Tam samo. – Op.3. – Spr.33. – 12 ark.
14. Tam samo. – Op.3. – Spr.50. – 11 ark.
15. Tam samo. – Op.3. – Spr.107. – 80 ark.
16. Tam samo. – Op.3. – Spr.263. – 7 ark.
17. Tam samo. – Op.4. – Spr.137. – 160 ark.
18. Tam samo. – Op.4. – Spr.223. – 27 ark.

Zhytkova O. O., *PhD student at the History Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), olesya_ukraine@ukr.net*

The reforming of religious rites in the activities of the church communities of the UAOC in Kyiv in the 1920s

The article presents the analysis of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) communities' activities of Kyiv in what concerns the reforming of religious rites throughout 1920s. The author emphasizes the leading role of Kyiv Autocephalous parishes in the process of Ukrainianization of the Orthodox Church. The Ukrainianization was reflected in the implementation of the national language in the inter–church life, translation of religious literature into the Ukrainian language. The revival of old church traditions of liturgical activities in Ukrainian Orthodox parishes was observed. The author gives an example of such re–establishment by describing a number of marches of Autocephalous parishes, which took place in Kyiv in the 1920s.

The author has revealed the contribution of the Kyiv religious communities of the UAOC into the improvement of masses which had already existed. The article describes the creation of new types of masses and religious holidays of the Kyiv UAOC parishes. The establishment of changes in the artistic and musical–choral design of orthodox masses has been analyzed.

Keywords: *UAOC, autocephaly, Kyiv, autocephalous parishes, Ukrainianization of the Orthodox Church, religious rites.*

* * *

УДК 929.5(477.83)«XIX/XX»

Кліш А. Б.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
стародавньої та середньовічної історії,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка
(Україна, Тернопіль), Klish_Andriy@ukr.net

Джерела особового походження з історії суспільно–християнського руху в Галичині

Стаття присвячена інтерпретації джерел особового походження з історії суспільно–християнського руху Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. Аналізуються спогади, щоденники, листування, автобіографії. Інформація, подана у цих джерелах дозволяє розкрити особливості функціонування партій та організацій суспільно–християнського скерування, їх ідейні засади, взаємини з опонентами.

Ключові слова: *джерела особового походження, суспільно–християнський рух, спогади, епістолярій.*

На зламі XIX–XX ст. у Галичині відбувається інституалізація українського політичного життя. Вагоме місце серед інших політичних сил зайняли партії та організації суспільно–християнського скерування. Вони були небагато чисельними, проте представлені цілою плеядою визначних суспільно–політичних та культурно–освітніх Галичини – О. Барвінським, А. Вахняниним, К. Студинським, О. Маковеєм, Б. Лепким та іншими. Тому надзвичайно цінними для дослідження суспільно–християнського руху є джерела особового походження, представлені мемуарною літературою (спогадами, щоденниками), приватним листуванням, автобіографіями. Вони не претендують на цілковиту об'єктивність та точність, проте передають дух епохи та її сучасників.

Слід зауважити, що певні аспекти задекларованої проблематики вже були предметом вивчення сучасних дослідників, зокрема М. Мудрого [1], О. Аркуші [2], А. Кліша [3], С. Романюк [4], І. Зуляка [5], І. Чорновола [30].

У монографії Л. Шологон [6] проаналізовано джерела з історії національно–культурного руху українців Галичини середини XIX – початку XX ст., в тому числі й суспільно–християнського. Авторка в загальному проаналізувала опубліковані мемуари О. Барвінського, програми КРНС та ХСС. Попри опрацювання значного масиву джерелознавчого матеріалу, поза увагою дослідниці залишилася рукописна спадщина О. Барвінського, А. Вахнянина, зокрема епістолярій, спогади, записні книжки тощо.

Одним з найцікавіших джерел для вивчення українського суспільно–християнського руху Галичини є спогади очевидців та безпосередніх учасників подій, оскільки їх автори намагалися ознайомити своїх сучасників з подіями, свідками або учасниками яких вони були.

Серед них на особливу увагу заслуговують «Спомини з мого життя» О. Барвінського. Зазначені мемуари охоплюють значний період – середину XIX – початок XX ст. У них ми можемо прослідкувати суспільно–політичну ситуацію в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Наразі опубліковані перші чотири частини спогадів (1854–1894 рр.) [7–10].

Найбільш цікаві для нас мемуари О. Барвінського, що містять інформацію щодо заснування та діяльності КРНС, «Руської громади», їх друкованого органу часопису «Руслан», парламентської діяльності депутатів суспільно–християнського скерування ми знаходимо у «Споминах з мого життя», які досі не опубліковані та зберігаються в рукописному варіанті в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка [11–16].

У них відтворено історичний шлях, пройдений християнськими суспільниками наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор доволі об'єктивно показав складний процес створення перших українських консервативних організацій Галичини, їх теоретичну й організаційно–практичну діяльність, взаємозв'язки з іншими партіями.

Зокрема, О. Барвінським вказав причини створення КРНС, подав його статут, подав основні тези виступів на довірочних зборах товариства, показав ставлення інших політичних сил до нової партії. У неопублікованих мемуарах ми знаходимо цікаві відомості щодо ведення передвиборчих кампаній християнських суспільників, їх парламентської діяльності у Державній раді та Галицькому сеймі.

Окрім того, збільшують наукову вартість «Споминів» вирізки з періодики, уривки з епістолярію, що дозволяє прослідкувати певні події та суспільно–політичні явища.

Важливість інформації, яка міститься в мемуарах О. Барвінського високо оцінювали сучасники. Зокрема, В. Липинський у листі до очільника християнських суспільників від 4 січня 1924 р. зазначав: «З правдивою насолодою перечитую знов Ваші «Спомини», знаходячи в них той ідеалізм і ту справжню національну культуру, яких так бракує нашій сучасній «наддніпрянській» інтелігенції. Коли–б ці прикмети були у нашої інтелігенції, як же инакше пішли–б події останніх часів! Наші державотворчі – переважно помосковлені або спольщені верстви – мали–б від кого для своєї української праці політичної цей ідеалізм національний і культуру національну перейняти. А так, знаходили вони тільки «патріотичну» опозицію супроти себе з боку людей, позбавлених ідеалізму до національної культури, а спекулюючих виключно на ріжних, найгіршого сорту, матеріялістичних, партійних теоріях. Це одна з головних причин упадку Гетьманства, а з ним і нашої Держави» [17, с. 178].

Натомість доволі критично поставився до цих мемуарів М. Євшан, який у своїй публікації «З історії галицького колтунства» негативно оцінив і мемуари і постать мемуариста [18, с. 460–466].

Безумовно, можна погодитися з І. Чорноволом, що неопубліковані мемуари О. Барвінського у порівнянні з «Історією політичної думки галицьких українців» К. Левицького, значно змістовніші та колоритніші [19, с. 33].

Оскільки усі партії суспільно–християнського скерування практично були організаціями однієї особи – О. Барвінського, тому його мемуарна спадщина надзвичайно важлива для розуміння функціонування цієї політичної сили.

Менш інформативними щодо діяльності християнських суспільників є спогади інших їх лідерів – А. Вахнянина [20] та К. Студинського [21]. Попри те, вони дозволяють розкрити внутрішній світ цих громадських діячів, виокремити причини їх політичної орієнтації.

Певні свідчення про діяльність християнських суспільників ми знаходимо у спогадах їх політичних

опонентів, зокрема К. Левицького [22] та Є. Олесницького [23].

Незважаючи на те, що мемуари є доволі суб'єктивними, проте надають можливість з'ясувати історичні обставини виникнення партій, збагнути їх ідеологічні постулати, реконструювати реальний перебіг політичних подій у Галичині на межі XIX–XX ст.

Для з'ясування фактів з життя визначних діячів суспільно–християнського руху, оцінки подій, важливі автобіографії християнських суспільників, які містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Тут ми можемо виокремити автобіографії К. Студинського [24], О. Маковея [25].

Для дослідження повсякденного життя представників суспільно–християнського руху важливу роль відіграють записні книжки та щоденники. Тут варто виокремити записні книжки О. Барвінського [26], К. Студинського [27; 53], щоденники Т. Грушкевича [28]. У щоденниках К. Студинського знаходимо чимало цікавої інформації щодо його діяльності у КШР та конфліктів з націонал–демократами [29].

Особливе значення для сучасного дослідження з історії суспільно–християнського руху має епістолярій, що проливає світло на внутріпартійні й особисті взаємини, містить яскраві характеристики й самохарактеристики авторів, відомості про їх політичну й організаційну діяльність.

У цьому контексті, надзвичайно багатим на інформацію з теми нашого дослідження є особистий фонд Барвінських (ф. 11), створений у відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.

Сам О. Барвінський так оцінював це зібрання матеріалів: «…«… є се збірка запопадливо громаджена протягом більш як півстоліття моєю родиною, що містить багату переписку з визначнішими наддніпрянцями, галицькими й буковинськими діячами та й чужими ученими, політиками й дипломатами, а крім того, багато рукописних літературних творів. З цим архівом злучена також багата бібліотека, з рідкими також нині недосяжними унікатами, образами, фотографіями, аплянтами, мапами, книгами і т.п., збирана пок. архипресвітером Мартином Барвінським, моїм вітцем, братами, мною і моїми синами, а такий знавець, як др. І. Свєнціцький висловився, що на неї «нема ціни». Все те призначив я окремим заповітом в порозумінню з моїми спадкоємцями для Національного Музея у Львові і значну частину вже передав в його посідання. Жадібний науки дослідник найде в нашім родиннім архіві й бібліотеці багаті й підставові засоби для слов'яно– й українознавства, історії, етнографії, філології, правознавства, а багата збірка переписки і рукописей подасть не одному чимало цінного і незнаного матеріалу для нашої національно–політичної й культурної історії» [30, с. 226].

У цьому фонді зберігається величезний масив епістолярію О. Барвінського, частина якого дає уявлення про становлення та діяльність партій та організацій суспільно–християнського скерування. Це, зокрема, листи, Я. Гординського [31], о. Є. Гузара [32], Б. Лепкого [33], О. Маковея [34], Т. Реваковича [35], К. Студинського [36], І. Чапельського [37]. Цікавими з точки зору передвиборчих кампаній О. Барвінського є листи М. Герасимовича [38] та В. Левицького [39].

Розбіжності у політичних поглядах між християнськими суспільниками і національними демократами та спроби порозуміння між ними ми можемо прослідкувати у листах Ю. Романчука [40], Є. Олесницького [41], М. Грушевського [42] до О. Барвінського.

Історія взаємин діячів суспільно–християнського руху і вищих ієрархів ГКЦ ми можемо дослідити за допомого листів до О. Барвінського митрополита А. Шептицького [43], єпископів К. Чеховича [44] та Г. Хомишина [45] та інших.

Цікавий матеріал можна почерпнути з листування багатолітнього дослідника наддніпрянсько–галицьких зв'язків, громадського діяча, багаторічного соратника О. Барвінського К. Студинського, що зберігається в ЦДІАЛ України й налічує майже 6 тисяч листів, з яких 710 відібрано для публікації в збірнику [46].

Відзначимо працю «Журавлі повертаються…: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого» [47], яку автор–упорядник В. Качкан присвятив висвітленню життєвого та творчого шляху одного із очільників українського суспільно–християнського руху Б. Лепкого через листування з відомими письменниками, вченими, громадсько–культурними і освітніми діячами упродовж 1895–1939 рр. Досить цінним для нашого дослідження є листи до О. Барвінського, К. Студинського та інших.

Серед документів особового фонду А. Шептицького у ЦДІАЛ України слід виокремити епістолярну спадщину. Зокрема, з листів О. Барвінського ми дізнаємося про очікування християнськими су спільниками щодо діяльності А. Шептицького на митрополичій посаді [48]. Листи єпископів Г. Хомишина [49] та К. Чеховича [50] дозволяють пролити світло на погляди владик на різноманітні суспільно–політичні процеси в Галичині та світі.

Окремо слід виокремити листи О. Барвінського до А. Вахнянина [51] та К. Студинського [52], які знаходяться у особових фондах цих діячів у ЦДІАУ у м. Львові. У них ми можемо прослідкувати «внутрішню кухню» суспільно–християнського середовища, яка не відображена в пресі та офіційних документах.

Таким чином, мемуари, спогади, щоденники, епістолярій провідних діячів суспільно–християнського руху (О. Барвінського, К. Студинського, А. Вахнянина, О. Маковея та інших), незважаючи на їх суб'єктивність, дозволяють прослідкувати за виробленням та прийняттям рішень, що мали важливе значення для активізації зазначеного руху серед українців Галичини.

Список використаних джерел

1. Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. CCLII: Праці комісії спеціальних історичних дисциплін. – С.708–762.

2. Аркуша О. Щоденники Теофіла Грушкевича як джерело до вивчення світогляду української інтелігенції в Галичині кінця XIX – початку XX століття // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. В. Даниленко. – Львів: Растр–7, 2015. – Вип.20. – С.236–262.

3. Кліш А. Заснування Католицького русько–народного союзу в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип.2, Ч.3. – С.56–59.

4. Романюк С. До історії створення часопису «Руслан» (1897–1914 рр.) (за рукописною спадщиною О. Барвінського) // Збірник

праць Науково–дослідного центру періодики. – Львів, 2004. – Вип.12. – С.50–57.
5. Зуляк І. Листування Богдана Лепкого з Олександром Барвінським // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство. – 2012. – №36. – С.61–65.
6. Шологон Л. І. Джерела з історії національно–культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.). Монографія. – Івано–Франківськ: Симфонія–форте, 2015. – 460 с.
7. Барвінський О. Спомини з мого життя. Перша часть. (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів в 60–х рр. XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша). – Львів: З печатні В. А. Шийковського, 1912. – 336 с.
8. Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга часть. (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів від 1870–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка). – Львів: З печатні В. А. Шийковського, 1913. – 406 с.
9. Барвінський О. Спомини з мого життя: у 2 т. / упоряд. А. Шацька; коментар Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський. – К.: Стилос, 2004–2010. – Т.2. – 1120 с.
10. Барвінський О. Спомини з мого життя: у 2 т. / упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – Т.1. – 528 с.
11. Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ ВРФТ). – Ф.135. – Од. зб.30. – 160 арк.
12. Там само. – Од. зб.31. – 95 арк.
13. Там само. – Од. зб.32. – 209 арк.
14. Там само. – Од. зб.33. – 121 арк.
15. Там само. – Од. зб.34. – 125 арк.
16. Там само. – Од. зб.35. – 215 арк.
17. Повне зібрання творів, архів, студії / В. К. Липинський; голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвроп. дослід. ін–т ім. В. К. Липинського (США), Ін–т європ. дослідж. НАН України. – К.: Смолоскип, 2003. – Т.1: Листування. (А–Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. – [Б. м.]: [б.в.], 2003. – 959 с.: портр. (Серія «Архів»).
18. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н. Шумило. – К., 1998. – 658 с.
19. Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Олександр Барвінський. Спомини з мого життя. Ч. 1 і 2. – Київ, 2004. – С.17–35.
20. Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів, 1908. – 138 с.
21. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.362. – Оп.1. – Спр.112. – 172 арк.
22. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: на підставі споминів. – Львів: З друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 736 с.
23. Олесницький Є. Сторінки з мого життя: у 2 ч. Ч. ІІ. (1890–1897). – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1935. – 122 с.
24. ЦДІАЛ України. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.3. – 96 арк.
25. ІЛ ВРФТ. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.10. – 16 арк.
26. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ НАНУ, ВР). – Ф.11. – Спр.4083/п. 232.
27. ЦДІАЛ України. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.143. – 42 арк.
28. ЛННБ НАНУ, ВР. – Ф.41. – Спр.121/ п. 14.
29. ЦДІАЛ України. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.145.
30. Чорновол І. Видатні особистості австрійського райхсрату і галицького сейму у «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського // Молода нація. – 2000. – №3. – С.224–239.
31. ЛННБ НАНУ, ВР. – Ф.11. – Спр.973/п. 77. – 22 арк.
32. Там само. – Спр.1041/п. 78. – 117 арк.
33. Там само. – Спр.1667/п. 323.
34. Там само. – Спр.1801/п. 118. – 69 арк.; Спр.1802/п. 118. – 58 арк.; Спр.1803/п. 118. – 39 арк.
35. Там само. – Спр.2201/п. 135. – 51 арк.
36. Там само. – Спр.2483/п. 149. – 99 арк.; Спр.2484/п. 149. – 80 арк.
37. Там само. – Спр.2720/п. 163. – 65 арк.
38. Там само. – Спр.886/п. 70. – 53 арк.; Спр.887/п. 70. – 71 арк.; Спр.888/п. 70. – 49 арк.
39. Там само. – Спр.1619/п. 108. – 48 арк.
40. Там само. – Спр.2242/п. 137. – 52 арк.
41. Там само. – Спр.2012/п. 127. – 71 арк.
42. Там само. – Спр.1026/п. 77. – 94 арк.
43. Там само. – Спр.2785/п. 166. – 80 арк.
44. Там само. – Спр.2736/п. 160. – 107 арк.
45. Там само. – Спр.2665/п. 160. – 107 арк.
46. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.
47. Журавлі повертаються…: З епістолірної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. – Львів, 2001. – 920 с.
48. ЦДІАЛ України. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.214. – 254 арк.
49. Там само. – Оп.2. – Спр.291. – 69 арк.; Спр.292. – 76 арк.
50. Там само. – Спр.300. – 91 арк.; Спр.301. – 133 арк.
51. Там само. – Ф.818. – Оп.1. – Спр.32. – 106 арк.
52. Там само. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.236. – 71 арк.
53. Там само. – Ф.410. – Оп.1. – Спр.110. – 104 арк.

References

1. Mudryj M. «Zgadky z zhyttja svogo i svojei' rodyny»: spogady Tyta Revakovycha jak dzherelo do istorii' Galychyny XIX stolittja // Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. – L'viv, 2006. – T. SSLII: Praci komisii' special'nyh istorychnyh dyscyplin. – S.708–762.
2. Arkusha O. Shhodennyky Teofila Grushkevycha jak dzherelo do vyvchennja svitogljadu ukrai'ns'koi' intelig'encii' v Galychyni kincja XIX – pochatku XX stolittja // Ukrai'na XX stolittja: kul'tura, ideologija, polityka / NAN Ukrai'ny, Instytut istorii' Ukrai'ny; vidp. red. V. Danylenko. – L'viv: Rastr–7, 2015. – Vyp.20. – S.236–262.
3. Klish A. Zasnuvannja Katolyc'kogo rus'ko–narodnogo sojuzu v «Spomynah z mogo zhyttja» Oleksandra Barvins'kogo // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija / Za zag. red. prof. I. S. Zuljaka. – Ternopil': Vyd–vo TNPU im. V. Gnatjuka, 2016. – Vyp.2, Ch.3. – S.56–59.
4. Romanjuk S. Do istorii' stvorennja chasopysu «Ruslan» (1897–1914 rr.) (za rukopysnoju spadshhynoju O. Barvins'kogo) // Zbirnyk prac' Naukovo–doslidnogo centru periodyky. – L'viv, 2004. – Vyp.12. – S.50–57.
5. Zuljak I. Lystuvannja Bogdana Lepkogo z Oleksandrom Barvins'kym // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Literaturoznavstvo. – 2012. – №36. – S.61–65.
6. Shologon L. I. Dzherela z istorii' nacional'no–kul'turnogo ruhu ukrai'nciv Galychyny (1848–1914 rr.). Monografija. – Ivano–Frankivs'k: Symfonija–forte, 2015. – 460 s.
7. Barvins'kyj O. Spomyny z mogo zhyttja. Persha chast'. (Obrazky z gromadjans'kogo i pys'mens'kogo rozvytku Rusyniv v 60–h rr. XIX st. z dodatkom perepysky St. Novakovycha, M. Lysenka i P. Kulisha). – L'viv: Z pechatni V. A. Shyjkovs'kogo, 1912. – 336 s.
8. Barvins'kyj O. Spomyny z mogo zhyttja. Druga chast'. (Obrazky z gromadjans'kogo i pys'mens'kogo rozvytku Rusyniv vid 1870–1888 r., z dodatkom spomyniv pro M. Lysenka). – L'viv: Z pechatni V. A. Shyjkovs'kogo, 1913. – 406 s.
9. Barvins'kyj O. Spomyny z mogo zhyttja: u 2 t. / uporjad. A. Shac'ka; komentar B. Janyshyna; red. L. Vynar, M. Zhulyns'kyj. – K.: Stylos, 2004–2010. – T.2. – 1120 s.
10. Barvins'kyj O. Spomyny z mogo zhyttja: u 2 t. / uporjad. A. Shac'ka, O. Fedoruk; red. L. Vynar, I. Gyrych. – K.: Smoloskyp, 2004. – T.1. – 528 s.
11. Instytut literatury NAN Ukrai'ny, viddil rukopysnyh fondiv i tekstologii' (dali – IL VRFT). – F.135. – Od. zb.30. – 160 ark.
12. Tam samo. – Od. zb.31. – 95 ark.
13. Tam samo. – Od. zb.32. – 209 ark.
14. Tam samo. – Od. zb.33. – 121 ark.
15. Tam samo. – Od. zb.34. – 125 ark.
16. Tam samo. – Od. zb.35. – 215 ark.
17. Povne zibrannja tvoriv, arhiv, studii' / V. K. Lypyns'kyj; golov. red. Ja. Pelens'kyj; Shidnojevrop. doslid. in–t im. V. K. Lypyns'kogo (SShA), In–t jevrop. doslidzh. NAN Ukrai'ny. – K.: Smoloskyp, 2003. – T.1: Lystuvannja. (A–Zh) / red. R. Zaluc'kyj, H. Pelens'ka. – [B. m.]: [b.v.], 2003. – 959 s.: portr. (Serija «Arhiv»).
18. Jevshan M. Krytyka; Literaturoznavstvo; Estetyka / Upor. N. Shumylo. – K., 1998. – 658 s.
19. Chornovol I. Tjagar pragmatyzmu, abo Oleksandr Barvins'kyj u svitli suchasnosti // Oleksandr Barvins'kyj. Spomyny z mogo zhyttja. Ch. 1 i 2. – Kyi'v, 2004. – S.17–35.
20. Vahnjanyn A. Spomyny z zhyttja. – L'viv, 1908. – 138 s.
21. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny (dali – CDIAL Ukrai'ny). – F.362. – Op.1. – Spr.112. – 172 ark.
22. Levyc'kyj K. Istorija politychnoi' dumky galyc'kyh ukrai'nciv 1848–1914 rr.: na pidstavi spomyniv. – L'viv: Z drukarni oo. Vasylijan u Zhovkvi, 1926. – 736 s.
23. Olesnyc'kyj Je. Storinky z mogo zhyttja: u 2 ch. Ch. II. (1890–1897). – L'viv: Nakladom vydavnychoi' spilky «Dilo», 1935. – 122 s.
24. CDIAL Ukrai'ny. – F.362. – Op.1. – Spr.3. – 96 ark.
25. IL VRFT. – F.59. – Op.1. – Spr.10. – 16 ark.

26. L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka imeni V. Stefanyka NAN Ukrai'ny, viddil rukopysiv (dali – LNNB NANU, VR). – F.11. – Spr.4083/p. 232.
27. CDIAL Ukrai'ny. – F.362. – Op.1. – Spr.143. – 42 ark.
28. LNNB NANU, VR. – F.41. – Spr.121/ p. 14.
29. CDIAL Ukrai'ny. – F.362. – Op.1. – Spr.145.
30. Chornovol I. Vydatni osobystosti avstrijs'kogo rajhsratu i galyc'kogo sejmu u «Spomynah z mogo zhyttja» Oleksandra Barvins'kogo // Moloda nacija. – 2000. – №3. – S.224–239.
31. LNNB NANU, VR. – F.11. – Spr.973/p. 77. – 22 ark.
32. Tam samo. – Spr.1041/p. 78. – 117 ark.
33. Tam samo. – Spr.1667/p. 323.
34. Tam samo. – Spr.1801/p. 118. – 69 ark.; Spr.1802/p. 118. – 58 ark.; Spr.1803/p. 118. – 39 ark.
35. Tam samo. – Spr.2201/p. 135. – 51 ark.
36. Tam samo. – Spr.2483/p. 149. – 99 ark.; Spr.2484/p. 149. – 80 ark.
37. Tam samo. – Spr.2720/p. 163. – 65 ark.
38. Tam samo. – Spr.886/p. 70. – 53 ark.; Spr.887/p. 70. – 71 ark.; Spr.888/p. 70. – 49 ark.
39. Tam samo. – Spr.1619/p. 108. – 48 ark.
40. Tam samo. – Spr.2242/p. 137. – 52 ark.
41. Tam samo. – Spr.2012/p. 127. – 71 ark.
42. Tam samo. – Spr.1026/p. 77. – 94 ark.
43. Tam samo. – Spr.2785/p. 166. – 80 ark.
44. Tam samo. – Spr.2736/p. 160. – 107 ark.
45. Tam samo. – Spr.2665/p. 160. – 107 ark.
46. U pivstolitnih zmagannjah. Vybrani lysty do Kyryla Studyns'kogo (1891–1941) / Uporjad. O. V. Gajova, U. Ja. Jedlyns'ka, G. I. Svarnyk. – K.: Naukova dumka, 1993. – 768 s.
47. Zhuravli povertajut'sja…: Z epistolirnoi' spadshhyny Bogdana Lepkogo / Uporjad., avt. peredm., prym. i komentariv V. Kachkan. – L'viv, 2001. – 920 s.
48. CDIAL Ukrai'ny. – F.358. – Op.1. – Spr.214. – 254 ark.
49. Tam samo. – Op.2. – Spr.291. – 69 ark.; Spr.292. – 76 ark.
50. Tam samo. – Spr.300. – 91 ark.; Spr.301. – 133 ark.
51. Tam samo. – F.818. – Op.1. – Spr.32. – 106 ark.
52. Tam samo. – F.362. – Op.1. – Spr.236. – 71 ark.
53. Tam samo. – F.410. – Op.1. – Spr.110. – 104 ark.

Klish A. B., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of ancient and medieval history, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine, Ternopil), Klish_Andriy@ukr.net*

The personal origin sources from the history of the social–christian movement in Halychyna

The article is devoted to the interpretation of the personal origin sources from the history of the social–christian movement of Halychyna in the late 19th and early 20th centuries. The analysis of memories, diaries, correspondence, autobiography. The information provided in these sources allows us to reveal the peculiarities of the functioning of the parties and organizations of the social–christian direction, their ideological principles, and their relations with their opponents.

Keywords: *personal origin source, social–christian movement, memories, epistolary.*

* * *

УДК 211.5

Братусь І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com

Свердлик З. М.,
викладач, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com

Особливості відтворення культурно–історичних ідей Реформації у вищій школі України (до 500–річчя Реформації)

Досліджено вплив Реформації на поступальний розвиток суспільства загалом і освіти зокрема. Проаналізовані сучасні тенденції «реформування» релігійних поглядів молоді, вплив мережі Інтернет, зокрема, «віртуальних» церков, соціальних мереж, інтернет–форумів на формування світогляду молодого покоління.

Ключові слова: *Реформація, освіта, церква, мережа Інтернет, спілкування.*

Минулий 2017 рік, окрім низки інших культурних та політичних подій, знаменувався також відзначенням 500–річчя з початку Реформації – масштабного духовного відродження, яке взяло свій початок у Німеччині та назавжди змінило хід світової історії та розвиток культури провідних країн світу. Україна, наряду з іншими європейськими державами, відзначила цю подію. На державному рівні Президентом України П. О. Порошеноком було підписано Указ №357/2016 «Про відзначення в Україні 500–річчя Реформації». У цьому нормативному документі акцентується на визнанні «вагомого внеску протестантських церков і релігійних організацій в розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України» [9]. Ці позиції становлять вагомі фактори впливу протестантизму, його концептуальну «роль в історії».

Питанню епохи Реформації у Європі приділяли увагу чимало вітчизняних та наукових дослідників. Особливої актуальності це питання набуло в останні роки. Із науковців, у працях яких досліджено вплив Реформації на суспільно–історичний розвиток, варто згадати Г. Александрову [1], О. Демчук [4], Ю. Крамара [6], Л. Куренного [7], М. Мокієнка [8], Алістер Мак–Ґрата [2] та ін.

Окрім усвідомлення значення Реформації для суспільства зі сторони наукового товариства, держава також долучається до впровадження ідей реформації – вона створює нові умови для їхнього впровадження та введення до наукового обігу. Не випадково, що саме освітні та наукові установи можуть здійснити якісний рівень цього процесу. Адже в указі Президента [9] передбачається проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів і круглих столів. Для цього пропонується розробка методичних рекомендацій.

Саме методичні рекомендації можуть структурувати проведення наукових заходів. Річ у тому, що не всі вповні розуміють суть Реформації, її «серцевину». Роки антирелігійної пропаганди вихолодили в багатьох людях саму уяву про «дух релігії», про її живий зв'язок з суспільними процесами. Для нашої країни цей процес тривалий час залишався «закордонним». Але час все змінює.

Після десятиліть атеїстичної пустелі в кожному населеному пункті почали з'являтися протестантські громади, а існуючі зазнали стрімкого зростання, подекуди розділювалися на частини. При цьому «традиційні» церкви часто не зуміли оперативно використати наявні ресурси – їх легко «обходили» нові утворювання.

Подібний екскурс в нещодавну історію демонструє пікову динаміку зростання впливу протестантизму початку дев'яностих років XX століття. Кількісний і якісний вплив «ідей Реформації» ми можемо розглядати крізь призму самих громад. Але важливий і опосередкований вплив – Україна з соціалістичної перетворювалася на капіталістичну, що передбачало переймання певної «протестантської етики».

Освіта сучасної України містить значні нашарування різноманітних культурних та історичних традицій,

зокрема колосальний багаж радянського періоду. Фундаментальні радянські вищі навчальні заклади в свою чергу дещо запозичили з «царських часів», але основна маса педагогів та студентів прийшли босі в мармурові коридори «панських» освітніх будівель (куди ділася значна маса представників «ворожих класів» вважаємо зайвою витратою часу, це зрозуміло).

Та з розпадом СРСР зміни в парадигмі освіти часто зазнали спочатку лише поверхових змін. Кафедри атеїзму почали читати «Релігієзнавство» – це робили ті самі викладачі. Замість «Історії КПРС» почали читати «Історію України» і т.п. Виклики часу декого змусили змінюватися, хтось чекав такої можливості «у внутрішньому підпіллі». Напрацьовані десятиліттями традиції реформувалися в багатьох напрямках з різною швидкістю. Безумовно, що це призводило до деяких успіхів та втрат.

Одним з безумовних успіхів став все зростаючий рівень свободи (деякі люди навіть закликають сьогодні зменшити свободу для досягнення кращої якості). І релігійна свобода стала однією з проблем сучасності, що ввібрала в себе збалансований підхід до тисячолітньої історії та динамічної сучасності. Одним з факторів стала потреба в «наставниках, кураторах, провдініках» – природна потреба значної частини населення. Люди мають цю живу потребу і вони її вдовольнять в будь–який спосіб. Завдання освітніх заходів передбачало визрівання «правильного» підходу, підходу на здорових християнських принципах.

Щось подібне відбувається з безпекою в Інтернеті – багато корисного, багато жахливого, безліч шкідливого. І просто «виключити Інтернет» – не рішення. Необхідно розробити «здоровий підхід», вказати «правильні орієнтири». І тут наступна проблема – а хто в змозі це зробити, де відповідні фахівці?

Тому Україна в святкуванні 500–річчя Реформації орієнтується на широку дискусію. Вища школа вже має справу з мислячою аудиторією, що керується власними принципами. Тому вони здебільшого критично поставляться до інформації, будуть відділяти потрібне / непотрібне.

Саме Інтернет розширює відкриту проповідь не лише протестантським рухам, але й надихнути на новий рівень проповіді традиційно консервативних православних і католиків. Католики навіть «призначили» покровителя Інтернету – святого Ісідора. Протестанти ж вже готують спеціальних фахівців – т.зв. «мережевих євангелістів».

Звісно, що подібний підхід до популяризації релігії ще не став системним – поки тільки зароджуються основи «віртуальної церкви». Але вже соціальних мережах вже безліч молитовних груп, віртуальних спільнот і проповідників. За допомогою ще більшої візуалізації відбуваються й спроба справжнього моделювання церкви в Інтернеті – відвідувачі бачать себе маленькими фігурками у змодельованому на екранах моніторів у приміщенні.

Але спроба нести християнську вістку в Інтернеті буває складнішою за похід місіонерів у первісні джунглі. Вседозволеність у всесвітній мережі часто стає причиною допуску до аудиторії найбільш деструктивних і хижих сил. Християнські сайти часто–густо піддаються атакам сатаністів. Та й загальна проблематика присутності в Інтернеті численних аморальних матеріалів становить собою відверте протистояння з церковним рухом, що сповідує ідею «чистого Інтернету». Не кажучи вже й про «внутрішні» церковні загрози – часто за душі відвідувачів під личиною християнства звертаються тоталітарні секти.

Та невпинне зростання технологій неминуче змушує церкву органічно влитися в безмежжя Інтернету зі своїми цінностями. В Україні церква здавна була осередком освіти і науки, каталізатором літературного та мистецького рухів. Звичайно, сьогодні позиції церкви в нас (так і за кордоном) трохи інші – її роль в суспільному прогресі заступили поза церковні сили, що часто дистанціюються від релігійних позицій. Але новаторський імпульс не згас – й сьогодні віруючі мають можливість розбудовувати християнські ресурси Інтернету, що вдовольнить їхню потребу у релігійних матеріалах і сприятиме проповіді Євангелія.

Спектр новітніх технологій, що пропонуються християн-ською спільнотою, доволі широкий – це освітянські проекти, Інтернет–радіо, Інтернет–телебачення, сайти завантаження християнської аудіо/відео продукції, онлайн бібліотеки тощо. Особливо користуються попитом сервіси спілкування та молитовної підтримки.

Великим джерелом християнської інформації слугують сайти для скачування релігійних матеріалів. Найбільш крупні з них – позаконфесійні. На них розміщуються матеріали основних християнських конфесій – православних, католиків і протестантів. При цьому переважну більшість становлять матеріали протестантських церков – в них багато молоді, що активно користується Інтернетом. Інколи виникають правові колізії – самі виконавці християнських пісень звертаються з вимогою прибрати їхні твори з списку закачок, бо це порушує авторські права. Переважна ж більшість чи змирилася з цим, чи самі надають свої твори для вільного розміщення.

Безумовно, що зв'язок церкви з Інтернетом буде зростати. Багато функцій церкви в майбутньому будуть зрощуватися з віртуальним світом людини. При цьому церква виступає вже як спільність людей у духовних шуканнях, а не як конкретна будівля чи деномінація. Однак Інтернет не зможе замінити реальне відвідування церкви, причастя та живе спілкування. Просто церква оперативно відповіла на виклик часу, інтегрувалася в мережу зі своїми цінностями та закликами. І це не випадково – церква свого часу відігравала значну роль в зародженні та формуванні освіти, книговиданні, збереженні й поширенні інформації. Сьогодні вона не хоче втрачати історичний шанс донести віру до кожного бажаючого.

Список використаних джерел

1. Александрова Г. Життєві і духовні цінності Реформації: предмет громадської уваги та критичного осмислення // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково–практичної конференції «Реформація: історичний та сучасний контекст»: Наукове видання / за ред. І. Є. Поліщук. – Херсон, 2017. – С.94–103.

2. Алістер Мак–Ґрат. Інтелектуальні витоки європейської Реформації / Пер. з англ. Миколи Климчука і Тараса Цимбала. – Київ: «Ніка–Центр», 2008. – 344 с.

3. Братусь І. Інформаційні пошуки доби // Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. – 2010. – Вип.6. – С.33–38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spkho_2010_6_7 (дата звернення: 14.05.2018).

4. Демчук О. Вибрані питання української Реформації: історичний перебіг, причини невдачі, вагомі досягнення // Реформаторський погляд. – 2017 (7). – №3:1. – С.7–70.

5. Європейська Реформація XVI ст.: історико–антропологічний вимір (до 500–ї річниці початку Реформації в Європі): матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). – Запоріжжя: АА «Тандем», 2017. – 216 с.

6. Крамар Ю. В. Реформація як чинник європейської історії нового часу (до 500 – річчя Реформації в Європі) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2017. – Вип.4 (353). – С.81–87.

7. Куренний Л. Ю. Загальноєвропейський зміст реформаційних рухів в Україні в XVI–XVII столітті // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – №4. – С.99–104.

8. Мокієнко М. Реформація: передумови та визначення [Електронний ресурс] // Східноєвропейський лідерський форум [сайт]. – Режим доступу: http://forumeast.eu/ua/sektsii/apologetika/reformatsiya–predposylki–i–opredelenie–mikhail–mokienko–video (дата звернення: 12.05.2018).

9. Про відзначення в Україні 500–річчя Реформації: Указ Президента України від 26.08.2016 р. №357/2016 [Електронний ресурс] // ЛігаЗакон. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U357_16.html (дата звернення: 12.05.2018).

References

1. Aleksandrova G. Zhyttjevi i duhovni cinnosti Reformacii': predmet gromads'koi' uvagy ta krytychnogo osmyslennja // Zbirnyk materialiv Vseukrai'ns'koi' naukovo–praktychnoi' konferencii' «Reformacija: istorychnyj ta suchasnyj kontekst»: Naukove vydannja / za red. I. Je. Polishhuk. – Herson, 2017. – S.94–103.

2. Alister Mak–G'rat. Intelektual'ni vytoky jevropejs'koi' Reformacii' / Per. z angl. Mykoly Klymchuka i Tarasa Cymbala. – Kyi'v: «Nika–Centr», 2008. – 344 s.

3. Bratus' I. Informacijni poshuky doby // Suchasni problemy hudozhn'oi' osvity v Ukrai'ni. – 2010. – Vyp.6. – S.33–38. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spkho_2010_6_7 (data zvernennja: 14.05.2018).

4. Demchuk O. Vybrani pytannja ukrai'ns'koi' Reformacii': istorychnyj perebig, prychyny nevdachi, vagomi dosjagnennja // Reformators'kyj pogljad. – 2017 (7). – №3:1. – S.7–70.

5. Jevropejs'ka Reformacija XVI st.: istoryko–antropologichnyj vymir (do 500–i' richnyci pochatku Reformacii' v Jevropi): materialy mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii' (m. Zaporizhzhja, 8 ljutogo 2017 r.). – Zaporizhzhja: AA «Tandem», 2017. – 216 s.

6. Kramar Ju. V. Reformacija jak chynnyk jevropejs'koi' istorii' novogo chasu (do 500 – richchja Reformacii' v Jevropi) // Naukovyj visnyk Shidnojevropejs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'nky. – Luc'k, 2017. – Vyp.4 (353). – S.81–87.

7. Kurennyj L. Ju. Zagal'nojevropejs'kyj zmist reformacijnyh ruhiv v Ukrai'ni v XVI–XVII stolitti // Nauka. Religija. Suspil'stvo. – 2013. – №4. – S.99–104.

8. Mokijenko M. Reformacija: peredumovy ta vyznachennja [Elektronnyj resurs] // Shidnojevropejs'kyj liders'kyj forum [sajt]. – Rezhym dostupu: http://forumeast.eu/ua/sektsii/apologetika/reformatsiya–predposylki–i–opredelenie–mikhail–mokienko–video (data zvernennja: 12.05.2018).

9. Pro vidznachennja v Ukrai'ni 500–richchja Reformacii': Ukaz Prezydenta Ukrai'ny vid 26.08.2016 r. №357/2016 [Elektronnyj resurs] // LigaZakon. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U357_16.html (data zvernennja: 12.05.2018).

Bratus I. V., *Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Fine Arts, Institute of the Arts of the Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kulturolog@gmail.com*

Sverdlik Z. M., *professor, Institute of the Arts of Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kiev), kulturolog@gmail.com*

Features of the reflection of the cultural and historical ideas of the Reformation in the higher school of Ukraine (to the 500th anniversary of the Reformation)

The article examines the influence of the Reformation on the progressive development of society in general and education in particular. Current trends in the «reforming» of religious views of young people, the influence of the Internet, in particular, «virtual» churches, social networks, Internet forums on the formation of the worldview of the younger generation, are analyzed.

Keywords: *Reformation, education, church, Internet, communication.*

* * *

УДК 94:65.173–027.543(477)(092)

Марченко А. І.,
аспірант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), marko001@ukr.net

Національна ідея у науковій та літературній спадщині М. Шаповала

Досліджується формування національних переконань у науковій та літературній спадщині М. Шаповала, проводиться аналіз його фундаментальних праць з соціології та вплив на національну свідомість і культуру українців доби національно–визвольної боротьби 1917–1921 рр.

Ключові слова: *українська нація, національна ідея, народ, визвольний рух, публіцистика, соціологія, література, поезія, національна свідомість, соборна Україна.*

Концепція національної ідеї має розглядатися як система, що складається з певної сукупності елементів та їх взаємозв'язків. Національна ідея повинна розглядатися як синтез різних підходів та думок, що чітко сформовані в авторську концепцію, яка складається з різних аспектів, як наукових, описана в книжках, наукових працях автора, так і в повсякденному житті виступати певним маяком та орієнтиром для людей. Національна ідея виступає в ролі провідника для народу, який прагне до волі.

Національна ідея спрямована на розвиток та розбудову нації, відстоювання її інтересів та має на меті об'єднати народ спільною метою й прагнення створення власної держави. Саме об'єднати та згуртувати український народ мав за мету М. Шаповал. Варто відзначити, що на меті була розбудова незалежної, сильної, соборної української держави. Одним із головних завдань, які він ставив за мету, було об'єднання різних верст населення та етнічних меншин навколо української національної ідеї.

Метою даного дослідження є аналіз праць М. Шаповала присвячених питанню національної ідеї та боротьби українського народу за здобуття незалежності.

Автором, у процесі підготовки даного дослідження, були опрацьовані архівні джерела, різні наукові праці, зокрема науковий й літературний доробок М. Шаповала. Серед вітчизняних вчених, які вивчали дану проблему, варто виокремити: О. Бочковський [2], Н. Миронець [6], О. Чумаченко [12], Ю. Горбань [3], О. Юренко [18] та інші. Вони висвітлювали різні аспекти діяльності видатного науковця і політичного діяча, як у науковому, так і в громадсько–політичному житті. Натомість обґрунтування національної ідеї у його науковій та літературній спадщині залишається ще недостатньо висвітленим на нашу думку, тому дана тема дослідження є актуальною.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники вивчали ті чи інші аспекти національної ідеї, роблячи тим самим вагомий внесок у дослідження основних етапів формування та розвитку української національної ідеї. Важливим складником національної ідеї є національні цінності та пріоритети. Національні інтереси теж є елементом у структури.

Стратегічні інтереси є довготерміновими та комплексними і від реалізації яких залежить забезпечення усієї життєдіяльності нації, а загроза яким підриває національну безпеку країни, а натомість, оперативні інтереси, що випливають із стратегічних національних інтересів, і спрямовані на вирішення окремих проблем

з огляду на стратегічні завдання. Тактичні національні інтереси, що відзначаються короткотерміновістю, спрямовані на вирішення поточних завдань і переважно служать засобом реалізації оперативних інтересів [7, с. 60–67].

Саме визначення «національна ідея» містить в собі цілий набір понять, але головною метою виступає згуртування народу для вирішення існуючих проблем, відстоювання та реалізація національних інтересів і як наслідок створення національної держави.

Як зазначає дослідник О. Юренко, концепція нації М. Шаповала світоглядно співзвучна думкам інших європейських вчених того часу – Е. Сміта, М. Вебера, П. Сорокіна, хоча й має деякі особливості. Маючи на меті з'ясувати наукову природу досліджуваного феномена, розкрити соціальні особливості поняття «нація», а також виявити ключові аспекти націогенези, М. Шаповал виходив з того, що досягти цього можна лише в тому разі, якщо послуговуватися позитивістською методологією та методами [18, с. 62–83].

Перші кроки на шляху формування національної та політичної свідомості у М. Шаповала відбулись ще в юнацькі роки, коли будучу студентом, у грудні 1907 р. київська щоденна газета «Рада» помістила його статтю «Листи з Харкова», в якій автор розповідає про курс лекції, що мають за мету розповісти студентам про українську мову як про зброю національного культурного руху. Молодий дослідник продовжує писати та подавати матеріали для журналів. У 1910 р. в журналі «Село» було надруковано понад 20 його праць.

Шаповал впродовж творчого життя підписував публікації своїм прізвищем і псевдонімами М. Сріблянський, Іван Гук, М. Бутенко, М. Понурий, Ґедзь, М. С–й, І. Г., У. Щ–л., М. ІІІ. [9, с. 7].

Шаповал прагнучи донести до українського народу національну ідею разом з П. Богацьким М. Шаповал створює і видає часопис «Українська хата» (1909–1914 рр.). який був першим і головним українським періодичним виданням. За мету було поставлено правильно проінформувати народ та познайомити населення з ідеями національної єдності та незалежності, скооперувати зусилля населення в єдиному – бажанні до змін. Ставлення журналу до українського визвольного руху визначено було такими словами М. Шаповала: «Національність – писав він – до якої прагнемо має величезний етнічний зміст. Ми повинні казати не тільки «так – так», «ні – ні», що ми українці тай годі. Ні, треба, щоб українство було ще й цінністю загальною… в етнічному розумінні мусить стати і оборону істини… Українство, як життьова течія – це емансипація від своїх сторонніх моральних, розумових, соціальних і інших впливів…» [1, с. 40].

М. Шаповал також плідно попрацював на поетичній ниві. Його здобуток, звичайно набагато скромніший за науковий, але варто відзначити «Сни віри» (1908 р.) – поетизований аналіз тогочасної політичної ситуації, «Самотність» (1910 р.), далі вихід збірок, а саме, книгу поезій (третю і останню) «Лісові ритми» та віршів, зокрема «Шевченко і самостійність України», 1917 р.; нариси «Жертви громадської байдужості» (1910), «Шевченко й самостійність України» (1917), «Листи із лісу», 1917 р. та багато інших.

Навіть у своїх віршах М. Шаповал намагався дотримуватись ідей національного єднання та любові до Батьківщини, зокрема у вірші «Мій рідний край», датованого 1917 р., автор у цих декількох рядках намагався передати весь той сум та біль за рідним краєм, який був змушений покинути ще в юнацькі роки. Цей вірш присвячений усім, хто був змушений, через ряд причин, покинути Батьківщину і вже не повернутися назад, додому. Чи розумів вчений, що виїхавши за кордон, він вже не повернеться на рідну землю, питання залишається відкритим.

Останній датований вірш був написаний 1920 р. без назви, але з цікавим заголовком, скоріше передбаченням – «Грядущим нашим поколінням», в якому поет передає так би мовити естафету новим поколінням у боротьбі та відстоюванні національної ідеї, яка повинна об'єднати народ та досягти результатів, а саме – соборної, неділимої України [11, арк. 78–81зв].

За допомогою поезії, у віршованій формі, поет намагався передати весь сум та переживання за долю українського народу, його бажання побачити вільну, самостійну країну з народом, який і так достатньо вже зазнав на своєму шляху різних поневірянь та залежності від політики Російської імперії.

У праці «Загальна соціологія» М. Шаповал зазначає: «Наш народ з давен поневолений і розшматований між кількома державами чужих народів, а не може визволитися через те, що майже увесь складається з неосвічених трудових мас: селян, робітників, ремісників, і пів–інтелегенції, які через те й пасивно покірно живуть під ярмом, що не знають яким способом визволитись, з якого боку і як підійти до визвольного діла, як за його взятись, як вести, щоб напевно дійти до мети. В громадській справі та ще такій, як визвольне діло, нема іншої ради, як іти за порадою до науки». Ту ж саму думку, стосовно науки, зокрема соціології, вчений продовжує нести в своїй праці «Соціологія українського відродження», він зазначає ідеологи національного відродження не обходяться, розуміється,без соціологічних узагальнень, але через те, що взагалі соціологія ще не стала твердо на науковий ґрунт, – вони не дали тривких підстав під національний рух. Це не тільки у нас, українців, але і в інших народів, що відроджуються, що перетворюються у вищий тип суспільного об'єднання» [15, с. 242].

Одним з головних факторів, які впливають на формування національної ідеї та ідентичності народу виступає література. За словами М. Шаповала: «Мистецтво на українському етнічному ґрунті стало першим фактором, що має величезне соціологічне значіння в історії національного відродження. Фактором об'єднання стала мова, як універсальний засіб єднання. Українці почали обробляти мову. Апостолом цього творіння мови був П. Куліш». Також М. Шаповал відзначає М. Костомарова та його працю «Книга Битія українського народу», в якій за переконанням вченого, було поставлено ідеал політичної самостійності і міжслов'янської солідарності [16, с. 49].

Варто простежити висновки М. Шаповала за результатами дослідження соціальної структури українського суспільства напередодні революції. Перш за все він наголошував, що українське суспільство було фактично «недиференційною частиною всеросійського суспільства». Що ж до його внутрішньої структури,

то, як випливало із соціологічного аналізу, воно було соціально неструктурованим, «неповним» суспільством у тому розумінні, що на своїй землі українці виконували лише одну суспільну функцію – хліборобську, тоді як інші суспільні функції виконували представники національних меншин.

Територія України, за даними автора праці «Територія і населення України» Кордуба М., якими оперував М. Шаповал, включала в себе землі: Правобережна та Лівобережна Україна, Степова Україна, Західні землі, та частини Кубані і Ставропілля, які потім відійшли до складу Російської імперії та, у подальшому, до Росії. Загалом площа сягала 739 тисяч кв. км., із населенням в 46 млн. осіб. Населення у відсотковому відношенню було таким, переважала частина українців – 71%, далі були росіяни 11,7%, потім євреї 8%, поляки 4–5%, та інші національності серед яких були: німці, болгари, греки, вірмени [5, с. 22].

Суспільство в Україні, за М. Шаповалом, «поділялося на дві нерівні часини: неукраїнську, в руках якої була вся індустріальна продукція, половина хліборобської, весь обмін, вся адміністрація, майже вся культурна праця – з одного боку, і українську, у якої була частина хліборобської продукції (селянської) і мала частина культурної, нелегальної праці (інтелігенція)».

Зроблений видатним українським соціологом на основі такого аналізу висновок: перед революцією ще не було українського суспільства, а було тільки суспільство в Україні, яке складалося з різнонаціональних елементів, тож головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства. За умов існування міжнаціональної системи поділу суспільної праці, а не поділу всередині українського етносу, його роль була зведена до становища трудового класу в загальноросійському суспільстві [3, с. 49–53].

Суспільство складалось із селян – хліборобів, робітників, ремісників, які складають трудові маси або робочий люд, працюють фізично та живуть переважно в селах. Далі фінансисти – банкіри й біргові спекулянти. Науковці та дослідники, яких була мала частина від загального числа населення. Купці, ремісники фінансисти і науковці проживають в містах [15, с. 14].

Для узагальнення варто процитувати ще одну працю М. Шаповала «Через десять років (до проблем суспільної структури України)» 1927 р., а саме: «Лише в революції міліони українців знайшли своє національне імя і поставили мету самостійності. В боротьбі з Москвою виробляється соціяльна й політична свідомість і, помірі того, росте й культурно–господарське будівництво. Вона має метою перемінити структуру міст, українізувати їх і загалом – диференціювати українську національність на основні суспільні ґрупи, що в своєму сполученні дають націю, як суспільну цілість, що сама своєю працею задовольняє всі свої потреби шляхом суспільного поділу праці» [13, с. 41–44].

Необхідно відзначити ще одну тезу М. Шаповала стосовно розвитку національної ідеї та культури. Зокрема вчений наголошував на визволення від чужої культури, прямо вказуючи на залежність від російської культури та мислення молодшого брата, яке нам нав'язували. Такий підхід мав два позитивних результати, а саме, самостійність в прийняті рішень не лише в культурному аспекті, а загалом в житті народу та національна автономність, та відсутність нав'язування своїх культурних вподобань від сусідів.

Досягнення національної ідеї та втілення її в життя є досить тривалим та складним процесом, в якому головну роль відіграє сам народ та бажання змінитись, а путівниками в нове, незалежне та самостійне життя, виступають мислителі, які можуть вести за собою і добиватись поставленої мети, а саме розбудови своєї батьківщини. Одним з таких особистостей виступає М. Шаповал, який все свої свідоме мріяв про соборну Україну та її автономію від старшого брата, східного сусіда.

Варто звернути увагу, що вчений у своїх дослідженнях заперечував поділ нації на раси, чи якихось особливих зовнішніх факторів. Забігаючи наперед, можна сказати, що зовсім протилежну ідеологію використовували нацисти під час формування своєї нації.

Щодо самого поняття нації, проаналізувавши праці вченого, можна зробити висновки, що нацією М. Шаповал вважав людей, в яких є певні спільні фактори, зокрема він виділяє: мову, територію на якій проживають носії мови та державу. Звичайно, є більше спільних рис та факторів, які формують націю, але науковець виділяє саме ці три поняття, вважаючи їх найбільш розповсюдженими в світі. Взявши ці три складові аспекти, які виділив М. Шаповал, можна проаналізувати чи є українці окремою нацією, яка є автономною від російської нав'язаної всіма методами культури.

Починаючи з мови, бо мова формує національний зв'язок між населенням, виступає в ролі комунікатора, розквіт української мови М. Шаповал ознаменував віршами Сковороди та піснями Котляревського, які, за власним визначенням вченого, став першим творцем української національної свідомості [8, с. 157].

Науковець проаналізувавши інші два аспекти, зокрема територію та державу, можна зробити висновки чи підходить населення України в період життя та праці М. Шаповала під поняття нація, яка є окремою і самостійною і в змозі вирішувати питання як державні так і міжнародні без втручання інших країн. Її територія була, чітко сформована, державність також, про це свідчить об'єднання УНР і ЗУНР, Акт злуки 22 січня 1919 р., в якому М. Шаповал вбачав майбутня єдиної соборної України.

Розглядаючи генезис української нації в історичному аспекті, М. Шаповал особливо виділяв роль так званих культурно – психологічних елементів у розвитку національного зв'язку, тобто мову та розвиток літератури, публіцистику.

Через низку причин, зокрема конфлікту з Гетьманом П. Скоропадським та падіння Української народної республіки, М. Шаповал був змушений емігрувати, спочатку як посол по міжнародних справах УНР, а потім на постійне місце проживання в чеське місто Подєбради поблизу Праги. Там вчений продовжував трудитися на благо Батьківщини, проводив патріотичні лекції, допомагав українським громадянам, які також були змушені виїхати за кордон.

У Чехословаччині,науковець продовжив плідно працювати та видає низку наукових праць, які присвячені спасінню українського народу і пошуку шляхів для відродження державності нації.

Повертаючись до журналістських здобутків вченого, стаття, написана М. Шаповалом «Біо–політики і партія», в якій автор гостро критикує правлячу гілку та лідерів української революції, а саме М. Грушевського. С. Петлюру, Д. Донцова та інших, які, за міркуваннями автора, ставили власні амбіції та інтереси вище, ніж власний народ, була досить популярна за кордоном.

В еміграції М. Шаповала, який був засновником і постійний редактором, виходив щомісячник літератури, мистецтва, науки та суспільного життя «Нова Україна» (Прага, 1922–1928 рр.), який був найвпливовіший українським журналом в 20–х років ХХ ст.

У журналі друкували багато матеріалів присвячених революційним подіям в Україні, ідеї національно–культурного відродження українського народу, об'єднання та розбудови єдиної незалежної, соборної України [9, с. 7].

Для того, щоб побороти національну несвободу Микита Шаповал кожною своєю публікацією закликав боротися, об'єднуватися, гартувати сили, щоб визволити націю з московського рабства.

Також, слід відзначити значну епістолярну спадщину М. Шаповала, зокрема його нотатки, стосовно смерті В. Леніна «На смерть тирана» писаного в Празі 23 січня 1924 р. в якій автор гостро критикує політику В. Леніна та його ставлення до самостійної України: «Самостійна Україна Ленінові не то що не була потрібна, він не хотів не то що будувати – він її смертельно Ненавидів, але він мав сміливість її «оповіщати». А Ленін навпаки: Самостійна Україна? От харашо. Ми вам здєлаєм самостійну Україну, а ви самі не сумєєте! І зробив єдину і неділиму Росію, про яку навіть Керенський і Мілюков не мріяли. Україна мусить бути без українців – цього старого лозунгу московських царів ретельно додержувався Ленін. Ну, а коли міліони українських людських істот, заражені своїм українством, вимагають самостійности? Дати її їм! Самостійну Україну найкраще збудуємо ми, москалі. Україна тепер оплачує кров'ю свою неволю, своїм коштом утримує окупацію, служить їй, годить, рачкує перед нею. Це називається: Ленін визволив Україну, створив самостійну українську соціялістичну республіку, в якій має місце самогон, сіфіліс, жидівсько–московський «неп», концесії, капіталісти, все, що хочете, але в Соціялістичній Україні не сміють існувати українські соціялісти» [10, арк. 7].

Вчений гостро критикував всю політику більшовизму, яка ставила за мету розорення та знищення України на її шляху до здобуття самостійності.

Проаналізувавши творчий доробок М. Шаповала, можна зробити висновок, що він дійсно переживав за майбутнє своєї країни. Майже в кожній його праці піднімається національне питання та шляхи вирішення проблем які стоять на шляху до здобуття незалежності. Серед низки праць, варто відзначити: «Минувшина і будучина Української визвольної боротьби» [13], «Загальна соціологія [15], Соціологія українського відродження» [16] та ін.

Головна ціль та мета, яку науковець поставив ще з молоду та протягом всього свого життя намагавсь втілити у життя була соборна, єдина Україна за формою правління республіка трудового народу.

Підсумовуючи, можна згадати слова М. Шаповала про майбутнє держави: «Коли визволилися від чужої неволі, то треба найбільше берегтися, щоб не знищила нас своя українська темнота». На жаль, побачити свою мрію, соборну демократичну Україну, яка стала такою лише в 1991 р., вченому не судилося, але він разом із своєю дружиною Ольгою Філаретівною, заповіли свої праці поколінню, яке з повна може оцінити і використовувати науковий доробок М. Шаповала.

Список використаних джерел

1. Богацький П., Українська хата 1909–1914 / Богацький П., Шаповал М., Животко А. – Нью–Йорк,, 1955. – 50 с. – (Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку).
2. Бочковський О. Народження нації: Наука про націю та її життя [Текст] / О. Бочковський. – Львів, 1939. – 214 с.
3. Горбань Ю. А. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.) / Горбань Ю. А. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – 2010. – №1 (5). – С.49–53.
4. Журнал «Західна Україна». – Харків. – №№7–8, 193.
5. Кордуба М. Територія і населення України / М. Кордуба. – Відень: «Вістника політики, літератури й життя», 1918.
6. Миронець Н. М. Ю. Шаповал про національне відродження та державність // Політологічні читання. – 1993. – №2. – С.150.
7. Пасічник В. Суть та структура національної ідеї. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип.36 «Ефективність державного управління». – С.60–67.
8. Старосольський В. Й. Теорія нації [Текст] / Володимир Старосольський. – Нью–Йорк; К.: Вища школа, 1998. – 157 с.
9. Терещенко В. Т. Микита Шаповал–велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2000.
10. ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.83.
11. Там само. – Ф.3663. – Оп.1. – Спр.61.
12. Чумаченко О. А. Громадсько–політична діяльність Микити Шаповала. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 20 с.
13. Шаповал М. Минувшина і будучина Української визвольної боротьби (промова на роковини Української революції в Празі 12 листопада 1920 р.) [Текст] / М. Шаповал // Київська старовина. – 1993. – №5. – С.41–44.
14. Шаповал М. Новітнє яничарство [Текст] / М. Шаповал // Нова Україна. – 1922. – №8. – С.3–7.
15. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія / М. Ю. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1934. – 242 с.
16. Шаповал М. Ю. Соціологія українського відродження / М. Ю. Шаповал. – Прага: український соціологічний університет в Празі, 1936. – 49 с.
17. Шаповал М. Через десять років (до проблем суспільної структури України) (1927).
18. Юренко О. Микита Шаповал про сутність нації як соціального феномена [Текст] / О. Юренко //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1. – С.62–89.

References

1. Bogac'kyj P., Ukrai'ns'ka hata 1909–1914 / Bogac'kyj P., Shapoval M., Zhyvotko A. – N'ju–Jork,, 1955. – 50 s. – (Ukrai'ns'ka Gromada im. M. Shapovala v Novim Jorku).
2. Bochkovs'kyj O. Narodzhennja nacii': Nauka pro naciju ta i'i' zhyttja [Tekst] / O. Bochkovs'kyj. – L'viv, 1939. – 214 s.
3. Gorban' Ju. A. Sociologichnyj analiz struktury ukrai'ns'koi' nacii' v naukovomu dorobku Mykyty Shapovala (pochatok XX st.) / Gorban' Ju. A. // Visnyk NTUU «KPI». Politologija. Sociologija. Pravo: Zb. nauk. prac'. – 2010. – №1 (5). – S.49–53.
4. Zhurnal «Zahidna Ukrai'na». – Harkiv. – №№7–8, 193.
5. Korduba M. Terytorija i naselennja Ukrai'ny / M. Korduba. – Viden': «Vistnyka polityky, literatury j zhyttja», 1918.
6. Myronec' N. M. Ju. Shapoval pro nacional'ne vidrodzhennja ta derzhavnist' // Politologichni chytannja. – 1993. – №2. – S.150.
7. Pasichnyk V. Sut' ta struktura nacional'noi' idei'. Zbirnyk naukovyh prac'. – 2013. – Vyp.36 «Efektyvnist' derzhavnogo upravlinnja». – S.60–67.
8. Starosol's'kyj V. J. Teorija nacii' [Tekst] / Volodymyr Starosol's'kyj. – N'ju–Jork; K.: Vyshha shkola, 1998. – 157 s.
9. Tereshhenko V. T. Mykyta Shapoval–veleten' iz Donbasu. – Artemivs'k, 2000.

10. CDAVO Ukrai'ny. – F.3563. – Op.1. – Spr.83.
11. Tam samo. – F.3663. – Op.1. – Spr.61.
12. Chumachenko O. A. Gromads'ko–politychna dijal'nist' Mykyty Shapovala. Avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kyi'v. nac. un–t im. T. Shevchenka. – K., 2002. – 20 s.
13. Shapoval M. Mynuvshyna i buduchyna Ukrai'ns'koi' vyzvol'noi' borot'by (promova na rokovyny Ukrai'ns'koi' revoljucii' v Prazi 12 lystopada 1920 r.) [Tekst] / M. Shapoval // Kyi'vs'ka starovyna. – 1993. – №5. – S.41–44.
14. Shapoval M. Novitnje janycharstvo [Tekst] / M. Shapoval // Nova Ukrai'na. – 1922. – №8. – S.3–7.
15. Shapoval M. Ju. Zagal'na sociologija / M. Ju. Shapoval. – Praga: Vil'na spilka, 1934. – 242 s.
16. Shapoval M. Ju. Sociologija ukrai'ns'kogo vidrodzhennja / M. Ju. Shapoval. – Praga: ukrai'ns'kyj sociologichnyj universytet v Prazi, 1936. – 49 s.
17. Shapoval M. Cherez desjat' rokiv (do problem suspil'noi' struktury Ukrai'ny) (1927).
18. Jurenko O. Mykyta Shapoval pro sutnist' nacii' jak social'nogo fenomena [Tekst] / O. Jurenko //Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2001. – №1. – S.62–89.

Marchenko A. I., *postgraduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), marko001@ukr.net*

National idea in the scientific and literary heritage of N. Shapoval

Examines the formation of a national belief in the scientific and literary heritage of N. Shapoval, the analysis of his basic works of sociology and the impact on national consciousness and culture of the Ukrainians of the era of the national liberation struggle of 1917–1921 y.

Keywords: *the Ukrainian nation, national idea, nation, liberation movement, journalism, sociology, literature, poetry, national identity, unification of Ukraine.*

* * *

УДК 94(477)

Мельничук І. А.,
доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук, Житомирський національний агроекологічний університет (Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

Суліменко О. Г.,
кандидат історичних наук, доцент, Житомирський національний агроекологічний університет (Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

Німці Волині – Житомирщини в 40–50–х роках XX ст. та процеси їх реабілітації

Досліджений перебіг подій в історії німців Волині–Житомирщини в роки Другої світової війни та післявоєнного періоду. В статті публікуються різноманітні дані, в тому числі статистичні, щодо кількості німців – спецпоселенців, розподілу їх на різні категорії, також виселення їх до різних регіонів Гулагу та їхню важку та трагічну долю в них. В статті також показані процеси поступової реабілітації німців.

Ключові слова: *Житомирщина, депортації, спецпоселенці, трудармійці, німці.*

40–і роки XX ст., часи II Світової війни – один із найдраматичніших періодів в історії народів СРСР та й усього людства. Не минула вона і німців, яким довелося воювати по обидві сторони фронтів. Після закінчення війни німці страждали від переслідувань, репресій тощо. Лише в 50–х роках почалася поступова реабілітація.

Зазначимо, що проблематикою цього періоду займалися українські науковці В. Б. Євтух, Б. В. Чирко [1], М. Є. Лутай [2], російські вчені В. М. Кирилов, С. Л. Разінков [3], німецький вчений А. Айсфельд [4]. Однак цілісного дослідження з даної проблематики на сьогоднішній час не існує.

Друга світова війта стала драматичним випробуванням для німців Житомирщини. Після підписання пакту Ріббентропа–Молотова (23 серпня 1939 р.) і договору «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною» (29 вересня 1939 р.) німці отримали право виїзду на свою історичну батьківщину. Німецьке керівництво прийняло ряд постанов, зокрема, «Про імперські громадянства», «Про захист чистоти раси» тощо. Згідно цих постанов почали складати списки осіб серед етнічних німців, які ділилися на чотири розділи. До першого і другого заносили прізвища тих, хто «активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність», до третього списку ввійшли етнічні німці,які мали зв'язки з поляками, до четвертого тих, хто примкнув до польської нації. Особи, що попали до перших двох розділів стали громадянами рейху, інші могли отримати імперське підданство лише через десять років. У складній ситуації опинилися ті німці, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті рейхом. Радянська влада поставилася до цих людей досить жорстоко і більшість з них було вислано до східних та північних регіонів СРСР.

Після нападу Німеччини на СРСР було прийнято ряд постанов та указів президії Верховної Ради СРСР про виселення німців з України та ряду регіонів РРФСР. Широкомасштабна депортація німців з України розпочалася згідно постанови РНК СРСР від 3 вересня 1941 року. «Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги УРСР, Орловської і Курської областей».

Плани виселення встановлювалися для Житомирської, Чернігівської, Полтавської,Дніпропетровської областей. Оскільки на території Житомирщини в липні–серпні 1941 р. йшли бойові дії то плани виселення німців не виконувалися. Слід зазначити, що на фронтах у лавах Червоної Армії воювали 171 459 етнічних німців. Багато з них були відзначені орденами та медалями. Однак сталінське керівництво віднеслося до німців по–іншому. На завершальному етапі війни стала проявлятися особлива «увага» до етнічного складу Червоної армії, коли радянські війська почали визволяти країни Європи. У березні 1944 р. була підготовлена спеціальна директива за №11406910, в якій вимагалося до 15 липня 1944 р. виявити серед рядового і сержантського складу військ естонців, латишів, литовців, поляків, німців, австрійців і відкомандирувати їх у розпорядження відділу укомплектування армії для направлення в національні військові формування. По суті в армії почалася етнічна чистка від якої найбільше постраждали німці [2, с. 61].

Драматичною була доля німців які опинилася на окупованих територіях. Їх звинувачували у співробітництві з фашистами, адже багато німців змушені були працювати на окупантів, оскільки знали мову. У спеціальні табори висилали німців, які залишалися на окупованій території Житомирщини їм «приписували» будь–які провини: співробітництво з окупантами, антирадянську агітацію тощо.

Окрему групу репресованих німців Житомирщини становили репатріанти, примусово вивезені до Німеччини, Австрії. Цих німців відправляли на спецпоселення у віддалені регіони СРСР. Для прикладу можна подати дані одного з німців Житомирщини Еделя

Володимира Петровича 1930 р. н., уродженця с. Рудня Фасова Володарськ–Волинського району. В 1943 р. у віці 13 років, вивезений до Східної Прусії, де працював на загальних роботах в м. Кенігсберг. Після звільнення міста був взятий в 25–й гв. стрілецький полк, брав участь у боях по звільненню Праги, за що мав подяку від Верховного Головнокомандувача. У вересні 1945 р. він був демобілізований і направлений в розпорядження Володарськ–Волинського райвійськкомату. З жовтня 1945 по травень 1946 р. працював у Рудній Фасовій їздовим (згідно характеристики працював добре). У цьому ж 1946 р. Еделя В. П. відправляють в Комі АРСР на ст. Княжпогост Північнопечорської залізничної дороги. Едель В. П. писав клопотання, показував подяку Верховного Головнокомандуючого (Й. Сталіна), довідку з військової частини, колгоспу, але йому 23 грудня 1948 р. оголосили наказ «що виселений довічно», як особа німецької національності (Директива НКВС СРСР №181 від 11 жовтня 1945 р.). Навіть після смерті «батька народів» уже в 1954 р. він зобов'язаний був один раз в рік відмічатися в комендатурі. Ось так рідна батьківщина зустріла свого воїна, який неповнолітнім брав участь у боях і мав подяку від командування. Таких випадків були тисячі. Ці люди проживали і працювали в надзвичайно важких умовах. Спецпоселенців поділяли на кілька категорій обліку: виселенці – вислані з постійних місць проживання в 30–х рр.; репатріанти – вивезені примусово до Німеччини, Австрії; колишні в'язні – засуджені, що відбули строк і прикріплені до певного місця проживання; «фольксдойче» – німці, що народилися на території СРСР і мали пільги від окупантів; власівці – засуджені за перебування в Російській визвольній армії; «указники 1948 р.» колишні селяни, які не виробляли трудодні і були вислані в повоєнний період з метою перевиховання.

У великих спецпоселеннях була комендатура, де були заведені картки на кожного спецпоселенця. Особливо жорстко в цей період контролювали «осіб німецької національності». Після наказу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. характер обліку німецьких спецпоселенців змінився й правове положення ускладнилося. Вони давали розписку про те, що згідно цього наказу виселені довічно, а за самовільний виїзд (втечу) піддавались засудженню на 20 років каторжних робіт [5, арк. 4]. Серед спецпоселенців досить високим був відсоток німців (див. таблицю 1). (Складена О. Г. Суліменком, Є. Р. Тіміряєвим в 2015 р.).

Таблиця 1

Німці–спецпоселенці у % до загальної кількості

№ п\п	Категорії	Загальна кількість	В тому числі німці	% до загальної кількості
1	Виселенці	11228	7975	71,03
2	Репатріанти	6545	6213	94,92
3	Колишні в'язні	433	166	38,33
4	«Власівці»	306	98	32,02
5	«Фольксдойче»	87	30	34,48
6	«Указники 1948 р.»	407	4	0,98
	Разом	19006	1448	76,22

Кількість загиблих німців–спецпоселенців встановити дуже складно, адже багато з них гинули і були поховані в братських могилах на неозорих просторах СРСР. Однак, в окремих регіонах колишнього Радянського Союзу пишуть Книги Пам'яті і намагаються встановити точну кількість загиблих, адже й вони в глибокому тилу своєю працею вносили вклад в Перемогу [6, арк. 1–12].

Слід зазначити, що значний внесок у дослідженні долі німців Волині–Житомирщині зробили російські вчені Нижньотагільського державного соціально–педагогічного інституту. Там була створена лабораторія «Історичної інформатики», яка виробила проект «Gedenkbuch» («Книга пам'яті») де була створена електронна база даних німців–в'язнів Тагіллагу, Богословлагу, Усольлагу, ВТТ (виправно–трудові табори) Челябметалургбуду загальним об'ємом близько 68 тисяч персоналій. За запитом українського вченого М. П. Костюка вчені Нижньотагільського соціально педагогічного інституту надали дані про німців Волині–Житомирщини, яких спочатку депортували, а потім демобілізували в трудову армію на Урал (таблиці 2–6) [3, с. 328–332].

Дані про німців Волині–Житомирщини:

Таблиця 2.

Розподіл по місцю народженню

Регіон	Кількість,чол.	%
Волинська губ.	237	6,1
Волинська обл.	45	1,2
Житомирська обл.	3897	92,3
Рівненська обл.	19	0,5
Всього:	3897	100,0

Таблиця 3.

Розподіл за національністю

Національність	Кількість, чол.	%
Німці	3867	99,2
Українці	6	0,2
Поляки	5	0,1
Росіяни	2	0,1
Євреї	2	0,1
Фіни	1	0,0
Болгари	1	0,0
Угорці	1	0,0
Чехи	1	0,0
Відсутні дані	11	0,3
Всього:	3897	100

Таблиця 4.

Розподіл за місцем мобілізації в трудармію

Регіон	Кількість, чол.	%
Україна, Молдавія, Крим	463	11,9
Казахстан	2384	61,2
Середня Азія	127	3,3

Урал	197	5,1
Сибір і Далекий Схід	386	9,9
Інші	31	0,8
Відсутні дані	309	7,9
Всього:	3897	100

Таблиця 5.

Розподіл по ВТТ НКВС

Регіон	Кількість, чол.	%
Челяблаг	2915	74,8
Богословлаг	821	21,1
Тагіллаг	138	3,5
Усольлаг	23	0,6
Всього:	3897	100

Таблиця 6.

Розподіл причин вибуття з трудармії

Причини вибуття	Кількість, чол.	%
Демобілізовано, звільнено (в т.ч. за інвалідністю)	1203	30,9
Переведення на інші об'єкти НКВС	896	23,0
Переведення на спецпоселення	641	16,4
Заарештовано, засуджено	195	5,0
Померло	751	19,3
Інші причини	49	1,3
Всього:	3897	100,0

Статистичні дані засвідчують, що доля німців – трудармійців була в основному трагічною.

Порівняно кращі часи для німців–спецпоселенців з'явились у 1954 р., вони могли з'являтися в комендатурах один раз у рік, але виїхати з місця поселення не мали права, лише взимку 1956 р. спецпоселенці остаточно звільнялись від обліку в комендатурах і могли проживати за межами поселень (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955року і Постанови Ради Міністрів СРСР №62–41 сс від 17 січня 1956 р.) [7, арк. 11]. Першим депортованим народом, який звільнявся від спецпоселень були німці, і важливе значення в цьому питанні відіграв візит канцлера ФРН К. Аденауера в Москву в 1955 р. В цілому процес реабілітації жертв політичних репресій в області, як і по всьому СРСР активізувався після XX з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Німці Житомирщини за кількістю репресованих були на третьому місці після українців та поляків. В ті роки постраждало 4245 німців. Найбільш інтенсивно процес реабілітації проходив в 1956–1962 рр. в подальшому він призупинився. Депортовані житомирські німці, як і всі інші вихідці з республіки не мали права повертатися в ті місця, де вони проживали до депортації, це пояснювалось тим, що вони укорінились за новим місцем проживання, а райони їхнього попереднього проживання були заселені іншими людьми, тому значна частина німців не змогла повернутись на Житомирщину. В 1965 р. делегації німців добились прийому в ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР, де висунули вимоги повної реабілітації, однак отримали відмову. Як наслідок, це привело до масового виїзду німців з СРСР до ФРН. У 1970 і 1980 рр. колишні волинські німці, які прибули на нове місце проживання не могли забути своєї «батьківщини». Вони почали друкувати спогади про Волинь, створювати земляцтва, товариства. Так, зокрема 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі з ініціативи М. Арндта, предки якого проживали в Житомирському повіті, було створено «Historischer Verein Wolhynien» («Історичне товариство волинян»). Воно видавало часопис «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), де друкувалися спогади колишніх вихідців з Волині–Житомирщини [4, s. 11–37]. Окремі наші колишні земляки–німці публікували свої праці про історії своїх колоній, тобто початки виникнення, географічне положення, розвиток в царській Росії та в радянські часи (колективізація,голодомор, репресії 1937–1938 рр., війна, післявоєнний період). До таких робіт слід віднести спогади колишнього вихідця з Фасової Рудні Володарськ–Волинського району Леонарда Кремрінга. Зокрема, згадуючи 1938 р., він зазначає, що за три ночі вересня 1938 р. було заарештовано 45 чоловік і як він довідався через 50 років у 1988 р. в ФРН, всі вони були розстріляні через шість днів після арешту 28 вересня 1938 р. Також був репресований і його батько Адольф Кремрінг, реабілітований рішенням військового трибуналу ПрикВО від 27 травня1958 р. [8, с. 124–145].

Слід зазначити, що подібних праць виходило досить багато, але серед них варто відмітити роботу Дональда Міллера «Репресії німців в житомирському регіоні України в 1930–х роках». В ній автор подав коротку історію становлення баптизму на Волині, а також період «великого терору» та процеси реабілітації, адже і його предки постраждали від безпідставних звинувачень та репресій [9, p. 122–125].

Процесу реабілітації німців сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30–40–х і на початку 50–х років». З прийняттям Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», реабілітація німців підходить до свого завершення, але тисячі вихідців з Житомирщини не змогли повернутися на свої колишні землі й змушені були емігрувати до Німеччини на початку 90–х років XX ст.

Така трагічна доля німців Житомирщини, які внесли значний вклад у розвиток і окультурення регіону і безпідставно постраждали від переслідувань, депортацій та були заарештовані, фальшиво звинувачені, замордовані, принижені, розстріляні, зморені голодом, або працювали у гулагах, спецпоселеннях, трудових арміях за часів радянського тоталітарного режиму.

Список використаних джерел

1. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920–і–1990–і рр.) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко; Центр етносоціолог. та етнополіт. досліджень НАН України. К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.

2. Лутай М. Є. Німці в Україні: історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир, 2010. – 240 с.

3. Кириллов В. М., Разинков С. Л., Волынские немцы в лагерях Урала (по материаллам электронного банка даннях) /

В. М. Кириллов, С. Л. Разинков. Німці в історії Волині. Матеріали міжнародної науково–практичної конференції. Луцьк 1–2 жовтня 2015 р. (за ред. М. В. Костюка). – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. – 512 с.

4. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. – Köln, 1992.

5. Матеріали архіву Інформаційного Центру Управління внутрішніх справ України в Житомирській області (далі Архів ІЦ УВС в Житомирській області). – Спр.5678.

6. Книга Памяти: 3461 трудармейца немецкой национальности, погибшие в Богословлаге в годы войны. – М.: Готика, 2000. – 104 с.

7. Архів ІЦ УВС в Житомирській області. – Спр.5101.

8. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000.

9. Donald N. Miller. Under arrest: repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s, Zhitomir, Ukraine. Printed by Volyn.

References

1. Jevtuh V. B., Chyrko B. V. Nimci v Ukrai'ni (1920–i–1990–i rr.) / V. B. Jevtuh, B. V. Chyrko; Centr etnosociolog. ta etnopolit. doslidzhen' NAN Ukrai'ny. K.: INTEL, 1994. – 183 s.

2. Lutaj M. Je. Nimci v Ukrai'ni: istorija i s'ogodennja / M. Je. Lutaj. – Zhytomyr, 2010. – 240 s.

3. Kirillov V. M., Razinkov S. L., Volynskie nemcy v lagerjah Urala (po materiallam jelektronnogo banka dannjah) / V. M. Kirillov, S. L. Razinkov. Nimci v istorii' Volyni. Materialy mizhnarodnoi' naukovo–praktychnoi' konferencii'. Luc'k 1–2 zhovtnja 2015 r. (za red. M. V. Kostjuka). – Luc'k: PVD «Tverdynja», 2016. – 512 s.

4. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. – Köln, 1992.

5. Materialy arhivu Informacijnogo Centru Upravlinnja vnutrishnih sprav Ukrai'ny v Zhytomyrs'kij oblasti (dali Arhiv IC UVS v Zhytomyrs'kij oblasti). – Spr.5678.

6. Kniga Pamjati: 3461 trudarmejca nemeckoj nacional'nosti, pogibshie v Bogoslovlage v gody vojny. – M.: Gotika, 2000. – 104 s.

7. Arhiv IC UVS v Zhytomyrs'kij oblasti. – Spr.5101.

8. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000.

9. Donald N. Miller. Under arrest: repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s, Zhitomir, Ukraine. Printed by Volyn.

Melnichuk I. A., *Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Social Sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net*

Sulimenko O. G., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net*

The Germans of Volhynia – Zhytomyr region in the 40–50s of the 20th century and the processes of their rehabilitation

The course of events in the history of the Germans of Volyn–Zhytomyr region during the years of the Second World War and the post–war period was studied. Various data, including statistics, on the number of Germans – special settlers – are published in the article, their distribution into different categories, as well as their expulsion to various Gulag regions and their heavy and tragic fate in them. The article also shows the processes of gradual rehabilitation of the Germans.

Keywords: *Zhytomyr region, deportations, special settlers, labor soldiers, Germans.*

* * *

УДК 398.87(477)«17»

Мерімерін Є. О.,
здобувач, Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ), izhenia@gmail.com

«Руїна» та її соціо–господарські й політичні наслідки для українців у відображенні історичних дум і пісень

Аналізуються пісенні твори, що відображають період так званої «Руїни» та її соціо–господарських і політичних наслідків для українців. Зазначено, що у народному поетичному фольклорі відображено не лише широке історичне тло, а й територіальні межі, регіональні й побутові особливості. Зроблено узагальнюючі висновки щодо «прив'язки» конкретних поетичних творів до даного хронологічного відтинку та порівняння кількості збережених пісенних творів із періодом Хмельниччини.

Ключові слова: *«Руїна», історичні пісні, фольклор, громадянська війна, Хмельниччина.*

«Руїна» – саме так категорично та виразно називали жителі України один з найтрагічніших періодів історії своєї держави. Щодо періодизації цього явища серед дослідників існують різні думки [5; 13; 25]. Нам же імпонує чітке визначення хронологічних меж і характеристика його, яке дав О. Гуржій у передмові до книги «Руїна» в серії «Історія України в прозових творах та документах (К., 1996)» [9, с. 5–16]. Власне це гетьманування Івана Брюховецького (1663–1668), Дем'яна Многогрішного (1668–1672) та Івана Самойловича (1672–1687). Причому важливим є той факт, що термін «Руїна» найчастіше пов'язують з «народним походженням». Ось як його суть визначено, наприклад, у «Энциклопедическом Словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона: це «народна назва похмурої епохи в історії Малоросії», що вирізнялася «безпорадністю маси», безідейністю та своєкорисливістю її керівників [4, с. 252].

Реально ж «Руїну» слід розглядати як громадянську війну в Україні, котра сталася в наслідок різкого загострення соціальних, політичних і регіональних суперечностей (значною мірою протистояння збройних формувань Лівобережжя, Правобережжя та Запорозької Січі). В першу чергу її зумовили: невідповідність швидкого збагачення «нового панства» і його становий егоїзм тодішнім умовам економічного життя; нехтування старшиною та українською шляхтою інтересів і прав рядових козаків, селян і міщан – фактично головної рушійної сили визвольної боротьби; відсутність у суспільстві, насамперед у середовищі політичної еліти, бачення злагодженої системи майбутнього суспільного устрою й взаємовідносин в Українській державі. Визначальним виявився і деструктивний фактор іноземного втручання у внутрішнє життя населення українських земель.

Очевидно, як «перехідну» пісню від доби Хмельниччини до Руїни слід розглядати пісню «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче». Правда, деякі історики (М. Петровський) і фольклористи (Н. Григоріїв) вважають, що головним героєм твору є сподвижник Б. Хмельницького – Станіслав[1] Морозенко (Мрозовицький, р.н. невід. – п. 1649) [17, с. 118; 16, с. 172; 6, с. 134–136] – корсунський полковник, який походив з української шляхти. То був найактивніший учасник початку Хмельниччини і коли він загинув під час Збаразької облоги, то за ним «дуже жалкувала його чернь», тобто рядові вояки.

Проте аналіз твору та співставлення його різних варіантів (зокрема й пізніших записів), дозволяє з певною мірою вірогідності твердити: Морозенко – то є узагальнений образ героя – козака, який увібрав кращі риси оборонців національної незалежності, причому він мужньо боровся як проти польсько–шляхетського поневолення в України, так і проти турецько–татарських нападників у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Якісно новим показником, ймовірно, слід поціновувати

[1] За іншими свідченням, його ім'я – Нестор.

його супротив «зрадникам–гетьманцям». Власне все це і викликало в результаті його смерті плач «всієї України».

Важливо зазначити, що в пісні відображено не лише широке історичне тло, а й значні територіальні межі, регіональні й побутові особливості. Мова, зокрема, йде про Лівобережжя та Правобережжя, Запорозьку Січ, Крим і Туреччину.

Для розуміння «прив'язки» поетичного твору певного періоду може слугувати один з найдавніших його записів на Полтавщині (позначений у збірці літерою «Т»). Кінцівка в ньому може свідчити, як вважають деякі дослідники, про арешт головного героя вояками І. Брюховецького – «гетьманцями» в ході боїв проти турків і татар. Цікавим також є факт згадки стосовно протистояння шведським військам:

Під нашими воротами
Турки з шведами б'ються.
Не так тії злії турки,
Як тії гетьманці,
Да й поймали Морозенка
У неділю вранці [22, с. 261].

В даному випадку принциповим є твердження (порівняння) автора пісні, що гетьманці зліші навіть за турків. Хоча, думаємо, це явне художнє перебільшення. Про Морозенка того періоду маємо ще й такі відомості: під час походу 1668 р. його захоплено в полон, але згодом звільнено за особистим клопотанням І. Брюховецького. Прикметно те, що володар булави на той час уже визрів у своїх планах від'єднати Лівобережну Гетьманщину, йому підпорядковану, від Московії й перейти під протекторат турецького султана, ймовірно, розраховуючи на цього Морозенка як свого потенційного спільника. Проте, патріотично налаштований полковник зорганізував козаків і виступив проти Брюховецького, розгромив татарські загони, котрі поспішали тому назустріч для допомоги. В результаті бойових подій ворогові вдалося захопити Морозенка в полон і піддати жорстоким катуванням у тюрмі. Однак він не скорився, не дав згоди на співробітництво з гетьманом. Згодом йому якимсь дивом вдалося врятуватися від загибелі [20, с. 156–157; 11, с. 73–74].

У багатьох народнопоетичних творах з особливою гостротою звучать громадянські мотиви, чітке національне (а не лише емоційне) усвідомлення патріотичних обов'язків перед вітчизною. Загальнолюдські почуття піднесення, наприклад, відобразили пісні «Ой пущу я кониченька в сад» й «Ой літа орел, літа сизокрилий». Зокрема в них йдеться про те, як кошовий отаман закликає козаків з цієї України, в тому числі Гетьманщини, відправлятись на Запорозьку Січ, щоб боронитись від ворогів – мусульман («Ой, літа орел, літа сизокрилий»). А батько так благословляє сина в дорогу:

«Ой на, сину, коника, не гайся,
Щоб ти до того війська не зостався!»
Військо йде, корогви мають
Попереду музиченьки грають [12, с. 29–32].

В піснях відчуваються водночас готовність боротись від зовнішньої агресії, урочистість моменту і певна символічність події. При цьому відбувається батьківське благословення козака на загальнонародну справу.

Особливо хвилюючим проявляється образ матері (на відміну «скупого» на почуття батька), котра виховує сина «козачеству на славу, воріженькам в розправу» [12, с. 44]. Адже саме козацька мати виявляє чи не найбільше величі й самопожертви у взаємозв'язку: син – мати – Батьківщина (рідна земля). Вона цілком усвідомлює, що розлука несе їй страждання, можливо смерть найріднішої людини, але благословляє сина у військовий похід. І як наслідок – тривалий період чекання в журбі й печалі і раптом запізніла звістка про смерть свого «сокола»:

Чи не то твій син, що сім полків збив,
За восьмим полком голову схилив? [12, с. 230].

Тужливими мотивами наповнені поетичні твори про вимушений від'їзд козака з рідної оселі.

Для пісенного стилю, так званого, козацького циклу притаманне поєднання метафоричної – символічної образності з реалістичною конкретністю. Просторі метафори, психологічні порівняння, традиційні поетичні формули, багатобарвний символізм як найкраще відповідають змістові творів і допомагають як повніше й яскравіше показати реалії тогочасного життя та реакцію почуттів.

Безпосередньо в піснях, де йдеться про збирання козака в похід і пізнішу його смерть у «справедливому» бою, часто застосовується так звана формула неможливого – своєрідний художній опис слова «ніколи», наприклад, так: козак повернеться додому тоді, коли «павине пір'я наспід потоне, а млиновий камінь наверх виплеве», або коли зійде посіяний на камені пісок, тобто коли станеться щось, чого не може бути в природі.

Все це повною мірою відображено в пісенному матеріалі, присвяченому перебігу подій в Український державі 60–70–х років XVII ст.

Про тяжке соціально–економічне становище й національно–релігійний гніт після поділу Гетьманщини на правобережну й лівобережну частини згідно Андрусівської угоди досить достовірно й яскраво–образно йдеться в пісні «Та не спав я нічку не одную», котру фахівці справедливо датують другою половиною XVII ст. У поетичному творі особливо переконливо відображено страждання населення Правобережної України через утиски з боку польської шляхти, а також від грабіжницьких нападів турків і татар. Своєрідний колорит пісні надають сюжети про змушене переселення українців цілими селами за Дніпро, на Слобожанщину та Запорожжя, коли тимчасовим прихистом для них ставали хащі, ліси та гори:

…Ідуть люди – поселяни,
Все з дочками та з синами,
Покидають ґрунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки [12, с. 276].

Другий запис поетичного твору (Б) дещо розширює хронологічні рамки твору, бо явно стосується вже XVIII ст. Причому мігрантський рух долає «Дунай – річку мати», досягає Буковини та Галичини. Згадується, що «превражі пани» нерідко переслідували втікачів, організовували сторожові пости. Реальність сюжетів підтверджують документальні матеріали, а також напрацювання істориків [23, с. 88–109].

При цьому цікаво зазначити, що напрямки міграцій з Правобережжя в інші куточки українських земель цілком «співпадають» з визначенням їх у дослідженнях радянських учених. Мало хто з них писав про зворотній бік справи, наприклад, переселення Лівобережжя та

Слобожанщини на правий берег Дніпра. Ідеологічне підґрунтя такого явища цілком зрозуміло: адже чим тоді пояснити, що українці після Андрусівського договору масово покидали «рідні» простори Російської держави заради «чужих» земель Речі Посполитої [10, с. 92–122].

Певною мірою тематично з попереднім твором збігається пісня «Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу». Незважаючи на сумну, безрадісну назву в ній відчувається оптимізм і доволі бадьорий настрій переселенців з Правобережної Гетьманщини у вільні степи Слобожанщини в 60–70 роки XVII ст. На наш погляд, принциповим у пісні є те, що всю територію «слободи» однозначно названо Україною, в якій усього вдость: «і паші, і браги» та не стоять там вражі ляхи» – козацькі вороги. Мрії переселенців – зажити вільно, «козаком, як з паном», позбавившись нарешті кріпосницького та релігійного гніту, бідності, що існували в Речі Посполитій:

А у Польщі суха риба із водою, –
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою [22, с. 284].

Упорядники збірки «Історичні пісні» зазначили, що в творі відображено експлуатацію на Слобожанщині з боку українських і російських поміщиків [22, с. 953]. Однак нами таких сюжетів не виявлено.

Принципово також наголосити: пісню вперше виявив і опублікував М. Сумцов у збірці «Слобідсько–українські історичні пісні» (1918) [21, с. 7]. Тобто варто, очевидно, говорити про сприйняття тодішніх подій мешканцями Слобожанщини, можливими нащадками давніх переселенців.

До циклу творів про міграцію населення за межі Гетьманщини в другій половині XVII ст. слід також включити кілька варіантів (записів) пісні під назвою «Ой не було так нікому». Ймовірно походить вона з Черкащини. Заклик у ній: «збираймося, славні хлопці, та махнемо за Дунай» – не слід сприймати буквально, бо в українській народній поетичній творчості така назва часто означала будь–яку річку. А ось образна спорідненість цієї пісні з іншими, де йдеться про втечі та переселення дає серйозні підстави датувати її появу саме другою половиною XVII ст.

Певними характерними рисами пісні є те, що, по–перше, в ній мова йде головним чином не про козаків (як, скажімо, в попередніх творах), а «мужиків» і, по–друге, про право пана проклятого «примушувати своїх «підданчиків» воювати [22, с. 285, 288].

В пісні «Горе мені на чужині» оповідається про трьох братів, яких доля розкидала по різних усю динах. Одного обставини завели в Січ – отаманом; другого – в «степ з ватажкою» (тобто очільником якогось загону); третього – на береги Дністра (варіант А). В різних записах твору називаються й інші місцевості перебування братів – річки Савранська[1], Самарська та Дніпро, Україна й Польща, тощо. Проте увага сконцентрована головно на образі Дейна – Дейниченка, який був ватажком утікачів. Є підстави вважати, що під ним розуміється реальна особа «свавольного козака из фастовских мещан» – Дацько Дейнека [2, с. 238]. Якщо так, то знаймо: організований Д. Дейнекою загін з селян – утікачів у кількості 2–х тисяч у травні 1666 р. переправився на правий берег Дніпра. Незабаром повстанці здобули Макарів (Київщина), Коростишів (Житомирщина), Рожів (Київщина) та інші населені пункти. Можливо тому в різних варіантах записів і названо перебування героя неоднаково. Озброївшись, селяни відмовлялись виконувати панщину, руйнували шляхетські маєтки, знищували каральні загони панства [1; 26]. Такі сюжети співзвучні усім 7–ми варіантам (А, Б, В, Г, Д, Е, Є) пісні [22, с. 289–293].

Восени 1666 р. об'єднаним силам королівських і місцевих шляхетських військ повстання вдалося жорстоко придушити.

Водночас припускаємо: художній образ Дойно – Дойниченко може бути й стилізованим, зібраним прототипом учасників руху дейнеків – бідних селян, озброєних киями – дейнеками. Проте й у такому випадку, їхня боротьба «накладається» на 50–ті роки XVII ст., коли загони дейнеків чинили потужний опір польським панам і військам гетьмана І. Виговського. Цю боротьбу очолювали прибічники Б. Хмельницького – полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий Запорозької Січі Яків Барабаш [8, с. 82, 101, 105, 110 та ін.; 14].

Як відомо, неузгодженість дій старшини, а то й відверта збройна ворожнеча, розподілили жителів України на два табори. Один пристав на бік польської шляхти, другий пішов на союз з Москвою. Кожна частина обирала свого гетьмана. Проте 1667 р., коли уряди Москви та Варшави примирилися між собою офіційно, то домовилися розчленувати Гетьманщину по Дніпру, на Правобережжя та Лівобережжя. Остання частина разом з Києвом і 3–х верстною територією навколо нього відійшла до Російської держави, а правобережна дісталась Речі Посполитій. У зв'язку з цими подіями склалася доволі сумна пісня, де обидві частини – дві «сестри» – ніби звертаються одна до одної:

«Сестро ж моя, сестро,
Та сестро Україно!
Чи привикла, сестро,
На чужині жити?»
«Ой, хоч не привикла,
Та треба привикати,
Коли породила
Нещасною мати».
Мати наша мати,
Та де нам тебе взяти.

«Руїна» хронологічно включає в себе й гетьманування (1665–1676) визначного державного діяча, воєначальника та дипломата Петра Дорофійовича Дорошенка, брата наказних гетьманів Андрія і Григорія Дорошенків. Ще восени 1663 – взимку 1664 рр. П. Дорошенко з метою возз'єднання козацької України брав участь у поході на Лівобережжя, який, втім, зазнав невдачі. Влітку 1665 р. він долучився до боротьби за гетьманську булаву і, не без допомоги татар, 18 серпня став володарем Правобережжя. Майже відразу йому вдалося ліквідувати на підвладній території «отаманство» козацької старшини й анархію злюмпенізованих мас, відомих під рухом дейнеків (1658–1665). Прагнув порозумітися з владою Речі Посполитої, водночас домагаючись розширення автономії для Української козацької держави. Проте не домігшись свого, через домовляння польського та російського урядів про спільні дії, 9 грудня 1666 р. розгромив шляхетське військо під містечком Браїлів. Незабаром, усвідомивши неможливість самостійної

[1] Річка Савранська – точніше Савранка (Поділля).

боротьби за визволення України з–під влади Москви та Варшави, переорієнтувався на співпрацю з турецьким султаном і кримським ханом, за що викликав потужну нелюбов у широких колах українців. Незважаючи на політичні прорахунки та численні військові невдачі П. Дорошенка, вітчизняні історики прозвали його «Сонцем Руїни». Зокрема Ю. Мицик назвав гетьмана «могутньою постаттю», «славним сином України»[15, с. 76]. Загалом високо поцінували діяльність П. Дорошенка В. Смолій і В. Степанков [19].

А ось як дещо спрощено, в розрахунку на молодше покоління читачів, поціновує плани й наміри володаря булави Н. Григоріїв; «… гетьман Дорошенко намислився віддати Україну під опіку туркам. Думав, що турки проженуть з України поляків та москалів і самі заберуться додому, Україна зостанеться сама собою, об'єднається й стане вільною під охороною турецького султана. Султан охоче на це згодився і за допомогою Дорошенка забрав собі 1669 року Поділля, але Україні від того не полегшало. Турки силу народу в неволю забрали. Народ почав проклинати Дорошенка. Тоді він зрікся гетьманування і віддався до рук московського царя» [6, с. 150].

На нашу думку, названий автор помиляється, коли стверджує, що в пісні «Ой на горі да женці жнуть» згадується саме про П. Дорошенка:

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо
Веде запорізьке
Хорошенько! [22, с. 174][1]

Про час виникнення даного твору і стосовно подій, що в ньому оспівуються, дослідники пишуть по–різному. Переважна частина з них вважає: тут йдеться про похідне життя українського козацтва першої чверті XVII ст. А під прізвищем Дорошенко розуміється не Петро, а Михайло – гетьман реєстрових козаків з 1625 по 1628 р., який брав найактивнішу, провідну участь у багатьох морських і сухопутних походах козаків проти турків і татар, а також у козацько–селянському повстанні 1625 р. проти шляхти Речі Посполитої. Михайло Дорошенко – це батько Петра.

Правда, дещо заплутує з'ясування історичної достовірності сюжету другий варіант запису (Б). Адже в ньому одночасно згадуються три «гетьмани»: власне Дорошенко, Сагайдачник (Сагайдачний), «що згубив триста козаків, злий необачник», і Дрогозденко, який «веде військо московськеє» [22, с. 175].

Якщо діяльність П. Сагайдачного й М. Дорошенка фактично співпадають у часі, хоча й не їхнє «гетьманування», то стосовно Дрогозденка виникають питання. Зокрема, відомо про існування ватажка донських козаків того періоду – Дрозденка. Б. Грінченко же відносив цю пісню до правління П. Дорошенка в зв'язку з чим твердить, що Дрогозденко – це брацлавський полковник [7, с. 44–70].

Очевидно, з наслідками «Руїни», котрі мали вкрай негативний вплив на суспільно – політичне й господарське життя українців, слід пов'язувати й події, що мали місце в кінці 70–х – 80–х рр. XVII ст. і до яких долучився Семен Полій (Гурко). В період Національної революції 1648–1676 рр. він був козаком Ніжинського полку, а в 1684–1702 рр. – очільником Фастівського охочекомонного полку. Брав участь у походах проти польської шляхти, кримських татар і турків. Від кінця XVII ст. разом із своїми сподвижниками – Самусем, Іскрою й Абазіним, очоливши загони козаків і селян успішно громили війська супротивників [3, с. 63; 18; 24]. Ті події основані в творі під назвою «Годі, коню, в стайні спати» (Пісня про Семена Полія). Правда, в ньому надано досить мало конкретики й історизму. В загальних рисах йдеться про збройні конфлікти за участі повсталого люду в Україні, Речі Посполитій, «Ляхівщині», а саме в лісах і «на воді». Також зазначені характерні риси вдачі С. Палія.

Враже поле кров'ю мочить,
Під копитом шаблю точить,
У пожарі люльку палить,
На пожарі ляха смалить [22, с. 300].

Прикметним для всіх варіантів пісні (А, Б, В, Г) є зображення полковника як перевертня, що наближує їх до численних легенд про Палія. Крім того, у цьому слід вбачати, ймовірно, думку про те, що ворогів у героя дуже багато, а тому їх можна перемогти лише за допомогою надприродної сили.

Фактично названими пісенними творами й вичерпується відображення «Руїни» та її соціо–господарських і політичних наслідків для українців у народному поетичному фольклорі. Як бачимо, він набагато менш чисельніший, ніж, скажімо, присвяченого безпосередньо Хмельниччині. Більше того, в ньому не так виразно прописані художні образи головних героїв і навіть найважливіші події. В наявності багато нез'ясованостей і суперечностей. Практично відсутні історикософські портрети найактивніших учасників «Руїни» – гетьманів Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Петра Дорошенка та інших відомих осіб. Не згадані конкретні прізвища й їхніх реальних супротивників. Кількісно незначними виглядають окремі тематичні цикли (записи) пісень. Не до кінця висвітленим залишився й аспект участі в українській руйнації Московії. Дещо «традиційно» визначена проблема зовнішніх впливів: відвертими ворогами виступають поляки, турки та татари, хоч насправді існувало чимало неоднозначних нюансів, причому далеко не всі вони були негативними.

[1] Н. Григоріїв у своїй праці навів дещо інший варіант пісні, який утім принципово не змінює суть справи.

Список використаних джерел

1. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссией… – Ч. II. – Т.2. – К., 1888. – 722 с.
2. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссией… – Ч. III. – Т.1. – М., 1859. – 557 с.
3. Архив Юго–Западной Россий, издаваемый временной комиссией… – Ч. III. – Т.2. – К., 1868. – 846 с.
4. Брокгауз Ф. А., Ефрон Н. А. Энциклопедический словарь. – Т. XVII. Розавен – Репа. – СПб.: Издательское дело, 1899. – 480 с.
5. Волк–Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века / В. В. Волк–Карачевский. – К., 1899. – 361 с.
6. Григор'єв–Наш (Григоріїв Никифор). Історія України в народних думах та піснях / Н. Григор'єв–Наш. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.
7. Грінченко Б. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного / Б. Грінченко // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн.1. – К., 1908. – 168 с.

8. Грушевський М. С. Історія України – Руси / М. С. Грушевський. – Т.10. – К., 1998. – 408 с.

9. Гуржій О. Слово до читача / О. Гуржій // Руїна: друга половина XVII ст. – К.: Україна, 1996. – 431 с.

10. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 223 с.

11. Евецкий Ф. Малорусские исторические песни и думы с примечаниями / Ф. Евецкий // Отечественные записки. – 1841. – С.73–74.

12. Козацькі пісні. – К.: «Музична Україна», 1969. – 304 с.

13. Костомаров Н. И. Руина / Н. И. Костомаров // Собранные сочинения: Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – СПб., 1905. – 815 с.

14. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський / Ю. Мицик. – К., 2004. – 84 с.

15. Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька / Ю. Мицик. – К., 2002. – 187 с.

16. Морозенко Нестор // Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К.: Головна редколегія УРЕ, 1971. – 576 с.

17. Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М. Н. Петровський // Нариси з історії України. – К.: Вид–во АН УРСР, 1940. – Вип.4. – С.118.

18. Семен Палій та Фастівщина в історії України: Збірник матеріалів конференції. – К.–Фастів, 1997.

19. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

20. Срезневський И. Запорожская старина / И. Срезневский. – Ч.–2 – Харьков, 1834. – 84 с.

21. Сумцов М. Слобідсько–українські історичні пісні / М. Сумцов. – Черкаси: «Сіяч», 1918. – 21 с.

22. Українська народна творчість. Історичні пісні. – К.: Вид–во АН УРСР, 1961. – 1067 с.

23. Українська народність: нариси соціально–економічної і етно–політичної історії. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

24. Чухліб Т. Семен Палій / Т. Чухліб // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000.

25. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50–х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – 448 с.

26. Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. – T.2. – Warszawa, 1853. – 109 p.

References

1. Arhiv Jugo–Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej… – Ch. II. – T.2. – K., 1888. – 722 s.

2. Arhiv Jugo–Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej… – Ch. III. – T.1. – M., 1859. – 557 s.

3. Arhiv Jugo–Zapadnoj Rossij, izdavaemyj vremennoj komissiej… – Ch. III. – T.2. – K., 1868. – 846 s.

4. Brokgauz F. A., Efron N. A. Jenciklopedicheskij slovar'. – T. XVII. Rozaven – Repa. – SPb.: Izdatel'skoe delo, 1899. – 480 s.

5. Volk–Karachevskij V. V. Bor'ba Pol'shi s kazachestvom vo vtoroj polovine XVII i nachale XVIII veka / V. V. Volk–Karachevskij. – K., 1899. – 361 s.

6. Grygor'jev–Nash (Grygorii'v Nykyfor). Istorija Ukrai'ny v narodnyh dumah ta pisnjah / N. Grygor'jev–Nash. – K.: Veselka, 1993. – 271 s.

7. Grinchenko B. Pisnja pro Doroshenka j Sagajdachnogo / B. Grinchenko // Zapysky Ukrai'ns'kogo naukovogo tovarystva u Kyjevi. – Kn.1. – K., 1908. – 168 s.

8. Grushevs'kyj M. S. Istorija Ukrai'ny – Rusy / M. S. Grushevs'kyj. – T.10. – K., 1998. – 408 s.

9. Gurzhij O. Slovo do chytacha / O. Gurzhij // Rui'na: druga polovyna XVII st. – K.: Ukrai'na, 1996. – 431 s.

10. Gurzhij O. Ukrai'ns'ka kozac'ka derzhava v drugij polovyni XVII – XVIII st.: kordony, naselennja, pravo / O. Gurzhij. – K.: Osnovy, 1996. – 223 s.

11. Eveckij F. Malorusskie istoricheskie pesni i dumy s primechanijami / F. Eveckij // Otechestvennye zapiski. – 1841. – S.73–74.

12. Kozac'ki pisni. – K.: «Muzychna Ukrai'na», 1969. – 304 s.

13. Kostomarov N. I. Ruina / N. I. Kostomarov // Sobrannye sochinenija: Istoricheskie monografii i issledovanija. – Kn.6. – SPb., 1905. – 815 s.

14. Mycyk Ju. A. Get'man Ivan Vygovs'kyj / Ju. Mycyk. – K., 2004. – 84 s.

15. Mycyk Ju. Uman' kozac'ka i gajdamac'ka / Ju. Mycyk. – K., 2002. – 187 s.

16. Morozenko Nestor // Radjans'ka encyklopedija istorii' Ukrai'ny. – T.3. – K.: Golovna redkolegija URE, 1971. – 576 s.

17. Petrovs'kyj M. N. Vyzvol'na vijna ukrai'ns'kogo narodu proty gnitu shljahets'koi' Pol'shhi i pryjednannja Ukrai'ny do Rosii' (1648–1654) / M. N. Petrovs'kyj // Narysy z istorii' Ukrai'ny. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1940. – Vyp.4. – S.118.

18. Semen Palij ta Fastivshhyna v istorii' Ukrai'ny: Zbirnyk materialiv konferencii'. – K.–Fastiv, 1997.

19. Smolij V., Stepankov V. Petro Doroshenko. Politychnyj portret / V. Smolij, V. Stepankov. – K.: Tempora, 2011. – 632 s.

20. Sreznevs'kij I. Zaporozhskaja starina / I. Sreznevskij. – Ch.–2 – Har'kov, 1834. – 84 s.

21. Sumcov M. Slobids'ko–ukrai'ns'ki istorychni pisni / M. Sumcov. – Cherkasy: «Sijach», 1918. – 21 s.

22. Ukrai'ns'ka narodna tvorchist'. Istorychni pisni. – K.: Vyd–vo AN URSR, 1961. – 1067 s.

23. Ukrai'ns'ka narodnist': narysy social'no–ekonomichnoi' i etno–politychnoi' istorii'. – K.: Naukova dumka, 1990. – 560 s.

24. Chuhlib T. Semen Palij / T. Chuhlib // Istorija Ukrai'ny v osobah: Kozachchyna. – K., 2000.

25. Jakovleva T. Get'manshhyna v drugij polovyni 50–h rokiv XVII stolittja: Prychyny i pochatok Rui'ny / T. Jakovleva. – K., 1998. – 448 s.

26. Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. – T.2. – Warszawa, 1853. – 109 p.

Meremerin E. O., *publisher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), izhenia@gmail.com*

Ruin and its socio–economic and political implications for Ukrainians in reflecting historical dumas and songs

The article analyzes the songs that reflect the period of so–called «Ruins» and its socio–economic and political consequences for Ukrainians. It is noted that folk poetic folklore reflects not only the broad historical background, but also the territorial boundaries, regional and everyday features. The general conclusions about the «binding» of specific poetic works to this chronological section and comparison of the number of stored songs with the Khmelnytsky period are made.

Keywords: *«Ruin», historical songs, folklore, civil war, Khmelnytsky Region.*

* * *

УДК 93(477) 94(477)

Морозов А. Г.,
доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

Павлова Н. В.,
магістрант, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

Грошові накопичення селянських господарств в добу НЕПу

Аналіз довготривалої багатогранної діяльності української сільськогосподарської кооперації доколгоспного періоду неможливий без попереднього висвітлення ряду питань, так чи інакше пов'язаних з кількісною та якісною оцінками грошових ресурсів, які були в розпорядженні селянства. Адже саме на них в значній мірі повинна була спиратись в своїй роботі кредитна сільськогосподарська кооперація.

Ключові слова: *сільськогосподарська кооперація, селянство, грошові накопичення, аграрний сектор економіки, кредит.*

Вказана проблема привертала до себе увагу дослідників як 20–х років так і їх наступників. Так досить цікавою спробою проаналізувати вплив кредитної сільськогосподарської кооперації на розвиток сільського господарства України стала робота С. А. Фесенка,

яка побачила світ ще в 1928 році [1]. Хронологічно сучасний етап досліджень був започаткований статтею С. Р. Ляха [2]. Вона була присвячена висвітленню взаємодії сільськогосподарських кооперативних об'єднань з різноманітними державними, громадськими, господарськими організаціями. Вже в нових політичних умовах була опублікована стаття В. І. Бутенка [3]. Висвітлюючи загальні питання діяльності сільськогосподарських кооперативних організацій в 20–ті роки, автор торкається і проблем, пов'язаних з їх впливом на різні сторони життя села. Серед публікацій кінця 90–х рр. XX ст. привертає увагу інформаційно насичені монографії В. В. Калініченка [4].

Мати вірне уявлення про розмір грошових накопичень в селянських господарствах неможливо, не проаналізувавши попередньо належним чином фінансове становище селянського господарства та тогочасну податкову політику держави по відношенню до дрібних товаровиробників в аграрному секторі народного господарства. У часи реального здійснення цієї політики вона широко не обговорювалась. Це і не дивно, тому, що ці питання настільки гостро і глибоко зачіпали значно переважаючу частину населення країни – трудове селянство, що навіть натяк на можливість широких дискусій в цій царині, вважався недопустимим. Наочний приклад того, до чого може призвести найменша у відношеннях між селянством та офіційно репрезентуючим державу робітничим класом, був ще у всіх перед очима. Особливо насторожено будь–які, навіть найменші кроки в цьому напрямку сприймались в Україні, де лише в 1922 році пішла на спад хвиля «політичного бандитизму», у який власне виливалось масове незадоволення селянства існуючими економічними відносинами доби військового комунізму.

Та відгомін цих масштабних подій ще довго прокочувавсь в різних місцях України. Навіть в 1925 році значна частина Чернігівщини – Борзенський та Плисківський райони Конотопської округи, Комарівський та Ічнянський Ніжинської округи, Ямпільський, Клишківський, Тулиголівський Новгород–Сіверської округи, Холменський, Сосницький, Менський, Чорнотічський Сновської округи, Березнянський, Любечський, Ренкінський Чернігівської – загалом 14 районів все ще були, слідуючи виразам тогочасних офіційних документів, «поражены бандитизмом» [5, арк. 15]. Практично це означало, що сільська місцевість все ще залишалася малодоступною для фінагентів та приїжджих представників радянської влади. Фактично йшлося про рішучу відмову селянства миритись з непомірними податками.

Партійно–державні верхи чудово знали про не декларoване, а дійсне становище селянства. Це розуміння обумовлювало постійну настороженість державних органів до селянських мас як можливого джерела серйозних політичних ускладнень, що випливали не з абстрактних соціально–класових теорій, а з цілком конкретного економічного становища селянства.

Так, у дискусії, що розгорнулась на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 13 листопада 1926 року, обговорювалось широке коло питань, що стосувались проекту нової, 1929 року, Конституції УСРР.

Аналізуючи політичні наслідки тенденції до закріплення і в проекті нової (вірніше, в новій редакції Конституції 1919 року) Конституції України положень про домінуючу роль в житті суспільства робітничого класу, Г. І. Петровський заявив: «На Україні 5 млн. робітників, а селян 20 млн. Селяни будуть заперечувати» при прийнятті запропонованих авторами змін в Конституції, які стосувались визначення ролі робітничого класу, влади, (державних органів – Авт.). Селяни будуть заперечувати – це не наша держава, ця держава, це ваша держава – робітників. Вони скажуть: «Раніше говорили, держава – це монархія, а тепер робітники будуть говорити, що держава – це ми, а не ви, селяни. А податки беруть. Податки платимо. Ми були раніше рабами, при монархії, і тепер теж раби». У цьому місці стенограма виступу Г. І. Петровського зафіксувала дуже показову репліку одного з присутніх на засіданні: «Уже говорять». Далі він продовжував: «Ми повинні боротись і за селянство, і за таку державу, яка б забезпечувала рівні права всіх громадян. Адже влада – це ті люди, кого обирають в сільради. То ж чи можна вважати, що 5 відсотків пролетаріату це влада, а 95 відсотків населення, представлених в сільрадах, це не влада!» [6, арк. 34].

Зазначимо, що така гостро відверта характеристика становища селянства пролунала із уст голови ВУЦВКа, найавторитетнішого члена радянського керівництва України, який протягом десятиріч був й одним із провідних лідерів українських більшовиків, людини, яку було практично неможливо звинувачувати у хисткості комуністичних переконань, чи тим більш у прихильності до «українського буржуазного націоналізму». Безумовно, що порівняно з попереднім періодом воєнних і економічних лихоліть, податкова політика часів НЕПу принесла значну полегкість селянству, дала йому великі економічні вигоди.

Не можна не враховувати також, що в цілому позитивний розвиток основних економічних тенденцій навіть помимо суто суб'єктивних факторів гальмував дослідження, а тим більше дискусії з цього кола питань. Між тим вони існували. І з часом більше загострювалися.

Проблема визначення реальних грошових нагромаджень в селянських господарствах України за часів НЕПу потребує таким чином хоча б побіжного висвітлення. Завдання це дуже ускладнене в силу цілого комплексу тісно пов'язаних між собою як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Величезний історичний досвід селянства, стійкі навички боротьби за виживання господарства в умовах одвічного прагнення мало не всіх владних інституцій вилучити з нього максимум того, що набувалося тяжкою хліборобською працею, сформувало специфічні не лише зовнішні, але й внутрішні, глибоко притаманні значним масам селянства риси поведінки. Особлива обережність відносно найдрібніших деталей, які могли б афішувати наявність тих чи інших цінностей, нехай відносно зовсім незначних, стала чи не однією з характерних рис соціально–психологічного портрету сільського трудівника.

Зовсім свіжий історичний досвід, набутий в роки жорстоких соціальних потрясінь революції та громадянської війни, лише посилив одвічну обережність селянина як дрібного виробника до всього, що хоч в якійсь мірі розкривало стан його грошового накопичення.

Зрозуміло, що процес накопичення в селянських господарствах 20–х років був дуже строкатим. Не

кажучи про значення основного фактора – ступеня економічного розвитку господарства, інтенсивність накопичення коштів залежала ще від значної кількості інколи не набагато менш важливих чинників самого різноманітного плану: політичного, юридичного, географічного, кліматичного, домінування тих чи інших ділових традицій і таке інше. Час та інтенсивність їх впливу були теж дуже мінливі.

Аналіз даної проблеми ускладнений також і тим, що в громадській свідомості, досить свіжій історичній пам'яті ситуація виглядала неоднозначною. Конкретним проявом цього була, наприклад, наявність на міських базарах десь до останньої чверті 20–х років, з певними, правда, територіальними та асортиментними особливостями, але в цілому широкого вибору дешевих для міського жителя сільськогосподарських продуктів. Відчутна торгівельна активність основної маси селянства розглядалася переважною більшістю несільськогосподарського населення не лише як позитивний побутовий фактор, але і як вагомий доказ заможності селянства, яке «не дорожиться» тому, що мав достатню кількість товарної продукції для того, щоб, не зважаючи на низькі ціни, мати добрі прибутки. Думка щодо «розкоші» НЕПу, багаторазово підсилена наступними економічними та політичними катаклізмами: насильницька колективізація, голод, довготривала карткова система, війна, тяготи відбудови, – побутує й понині.

Це в повній мірі відноситься і до проблеми адекватної оцінки процесу ринкового цінотворення на продукти сільського господарства та витікаючої звідси фінансової спроможності селянських господарств 20–х років, яка в свою чергу була тісно пов'язана з проблемою виплати сільськогосподарського податку, і не лише його розмірів, але, що було не менш важливо, і термінів сплати! Зазначимо наперед, що терміни сплати сільськогосподарського податку в ряді випадків мали основний вплив не лише на роздрібні, але й на оптові ціни на сільськогосподарську продукцію. Досить згадати, що терміни виплати сільськогосподарського податку зачіпали різнопланові інтереси держави, селян–виробників, кооперативних організацій, приватних підприємців, посередників, різноманітних експортних організацій тощо.

На нашу думку в цілому слід виділити два рівні сприйняття жорстокості чи лібералізму податкової політики: побутовий та виробничий. Досить чітко вони виділяються у сфері великомасштабного виробництва. Зовсім інша справа, коли розглядається дрібнотоварне виробництво, та ще й у випадку, коли, як це і в сфері традиційного сільського господарства, товарне виробництво ще достатньо не викристалізувалось з традиційного, переважно споживчого селянського господарства. В цьому випадку немає ще і повного розуміння господарчо–виробничої ваги податкового тягаря. Так, наприклад, він може мати задовільний характер при оцінці його впливу на рівень власного споживання, але в той же час справляти негативний вплив на можливість накопичення коштів виробничого, а тим більш розширювального призначення.

У цьому плані слід однозначно підкреслити жорстокість тогочасної податкової політики в аграрному секторі народного господарства. Податком обкладалися практично всі галузі селянського господарювання: рільництво, тваринництво, луківництво та присадибні ділянки. Інакше кажучи, практично всі види рослинницької та тваринницької продукції розглядалися податковими органами як суто товарні. Для визначення обсягу валової продукції селянського господарства та встановлення на цій основі суми податку враховувалися в рільництві, наприклад, не лише вартість зібраного зерна, але й соломи та вирощеного насіннєвого матеріалу. У тваринництві враховувались вартість всієї яловичини, свинини, баранини, молока, яєць, битої птиці, шерсті та шкір, які отримувало господарство. Так само ретельно вираховувалась вартість продукції присадибних ділянок, а в ряді випадків і садівництва. Норми виходу рільничої та тваринницької продукції визначалися при цьому досить напружено. Тобто, суто статистично мало не вся вироблена в селянському господарстві продукція розглядалася як товарна! Хоча зрозуміло, що характерне для переважаючої частини України саме багатогалузеве дрібне селянське господарство не могло мати не те, що високий, а просто мінімальний рівень товарності всіх своїх галузей.

Аналізуючи середньостатистичні розрахунки, які закладалися в основу обрахування вартості валової продукції пересічного селянського господарства, його прибутковості та витікаючої звідси суми податку не можна не бачити їх досить серйозної невідповідності тогочасним господарсько–економічним реаліям.

Так, загальна вартість валової продукції пересічного селянського господарства у 1924 році обчислювалась у розмірі 424,5 крб. на господарство і 89,2 крб. на одного члена господарства [7, арк. 78].

Виходячи з цього, сума сільськогосподарського податку як в абсолютних цифрах (14,7 крб. на господарство і 3,15 крб. на одного їдця, так і у відсотках (6,3%) здається не надто обтяжливою [8, арк. 70, 71].

Однак в даному випадку ніяк не слід забувати, що справа йде про середню вартість валової продукції, знову ж таки середнього господарства, якій до того ж надано стовідсоткову товарність, чого ніяк не могло бути в тогочасній господарській реальності.

У залежності від суми валового доходу, селянські господарства були поділені лише на три податкові групи.

Слід проте відразу зазначити, що загальна економічна градація селянських господарств, прийнята для віднесення їх до певної податкової категорії при переході в 1923 році від натурального внесення податку до грошової форми оплати сільськогосподарського податку, була позначена відвертим нехтуванням не лише соціальних проблем селянства, а й власне господарсько–економічною стороною речей. Ця надзвичайно важлива справа була проведена дуже поспішно, під тиском політичних обставин, однією з яких стала резолюція XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року) «Про податкову політику», яка зажадала негайного переходу від натурального до грошового оподаткування селянства [9, с. 363–366]. Виконуючи згадану резолюцію XII з'їзду РКП(б), ВУЦВК і Раднарком УСРР вже 19 травня 1923 року, всього через 25 днів після її прийняття, затверджують декрет про введення єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі з 1 жовтня 1923 року.

Однією з причин цього було також і зверхньо побіжне ставлення, викликане елементарним нерозумінням всієї

важливості правильної оцінки податкоспроможності селянського господарства для його нормального функціонування та розвитку. Наслідком цього стало те, що робота по визначенню категорій оподаткування господарств, була проведена суто формально. Податковий тягар перекладався на плечі селян фактично без будь–якого об'єктивного обґрунтування його розмірів.

У залежності від суми валового заходу було встановлено три податкові групи селянських господарств: з валовим доходом до 200 крб., з валовим доходом від 200 до 1600 крб. та з валовим доходом понад 1600 крб.

Цікаві розрахунки щодо справжнього тягаря єдиного сільськогосподарського податку 1923 року, виходячи із аналізу основного джерела грошових доходів селянства – зерновиробництва, містяться в закритій довідці, підготовленій для політбюро ЦК КП(б)У спеціалістами Наркомзему та Української економічної наради [10, арк. 24]. Для розрахунків загальна площа польового засіву приймалась рівною 16 млн. 297 тис. десятин. З них виключались 230 тис. десятин загинувших посівів та 72 тис. десятин, зайнятих цукровими буряками, які були звільнені від оподаткування. Таким чином, під оподаткування підпадали посіви зернових на площі 16 млн. 47 тис. десятин. Сума податку становила 200 млн. житніх одиниць. В розрахунку на 1 десятину посіву це складало 12,5 пудів з десятини. Враховуючи те, що фактично реальний тягар податку припадав на основні польові культури (зернові хліба, кукурудза, просо, соняшник), площа посівів, що забезпечувала надходження грошових коштів, зменшувалась до 15 млн. 140 тис. десятин. Кількість же зерна з кожної десятини, яке йшло на сплату податку, навпаки, збільшувалось до 13,2 пуд. з десятини. Беручи пересічний врожай 1923 року за 45 пудів з десятини, тягар оподаткування визначався рівним 30 відсоткам від валового збору селянського господарства.

Показник, як бачимо, дуже високий. Проте і він не був остаточний. Далі у довідці вказувалось, що із 4,75 млн. селянських господарств посіви мали 4,56 млн. При чому 2,14 млн. не мали робочого скота.

Виходячи з цього кількість достатньо податкоспроможних господарств визначалась лише в 2,61 млн. При розкладці 200 млн. пудів житніх одиниць лише на них, тягар податку на 1 господарство підвищувався майже до 77 пудів!

На перший погляд головне значення для селянина мав лише сам розмір грошової суми, яка належала до сплати. Та при всьому значенні самої суми податку, її безумовному впливові на стан та розвиток селянського господарства, при уважному аналізі визначальних факторів товарно–грошового обігу сільського господарства не менше значення мають терміни його сплати. Саме терміновий фактор став, на наш погляд, основним важелем реалізації державної фінансової політики в аграрному секторі народного господарства.

У складній взаємодії різноманітних елементів податкової, а звідси і загальноекономічної політики в аграрному секторі народного господарства, виразно превалювали термінові. Довгий час при аналізі соціально–економічних процесів доколгоспного села вони спочатку свідомо, потім по традиції, а згодом уже й від нерозуміння їх сутності та дійсного впливу на стан селянського господарства залишалася поза увагою дослідників. Хоч в ситуації, що розглядається, терміни сплати податку, тобто час в повній відповідності з прагматичним прислів'ям дорівнював грошам.

Терміни сплати податку прямо визначали обсяг сільськогосподарської продукції, яка вилучалась державою з селянського господарства. Незважаючи на велику майнову диференціацію, терміни сплати податку для всіх господарств були встановлені однакові. Так, в 1924/25 господарському році були визначені такі крайні строки оплати сільськогосподарського податку [11, арк. 4, 53]:

15 вересня – 25%,
1 листопада – 50%,
1 квітня – 25%.

Основним джерелом грошових надходжень до господарства для переважної більшості українського селянства була реалізація зерна. З наведених даних видно, що терміни сплати податку були для незаможного селянства, яке не мало грошових чи натуральних (зерно) збережень, дуже невигідні. Три чверті податкової суми потрібно було сплатити до 1 листопада. Це означало, що для реалізації хліба селянин фактично мав лише два місяці: вересень–жовтень. Ці місяці були ще геть заповнені невідкладними сільськогосподарськими роботами: збиранням цукрових буряків, кукурудзи, соняшника, коноплі, підняттям зябу, тощо. Тобто з одного боку селянин був змушений невідкладно продавати свій товарний хліб, чи принаймні значну його частину, для того, щоб мати чим сплатити податок, а з другого – зовсім не мав часу для того, щоб вигідно провести торг. Враховуючи все це, можна зробити висновок: нормальний, економічно виправданий збут зерна у визначені законоположенням строки був практично неможливий. Пропонування набагато перевищувало попит. Виходячи з цього слід вказати на великою мірою штучний характер осінніх наднизьких цін на сільськогосподарську продукцію. В основі їх лежали терміни сплати сільськогосподарського податку, які змушували переважну частину селянства віддавати вироблену ними продукцію інколи в повному розумінні слова за півціни.

Про це яскраво свідчать такі дані щодо сезонних коливань цін на пшеницю. 1923 року (в коп., за пуд) [12].

Березень	Квітень	Травень	Червень	Вересень	Жовтень	Листопад
100	88	74	79	57	51	57

Як бачимо, у вересні–листопаді відбувався не економічно обумовлений продаж, тобто взаємовигідний обмін, а йшов відверто примушений скид зерна селянством. Незаможник віз хліб на базар всупереч всякій економічній доцільності, виключно через невідкладну потребу в грошах, для того, щоб сплатити податок.

При цьому слід особливо підкреслити саме той факт, що попри всі гучні політичні декларації та чисельні пропагандистські заяви, в реальному повсякденному житті саме слабші в економічному відношенні соціальні

прошарки українського селянства, які не мали грошових запасів, найбільше страждали від жорстокості державної податкової політики. Заможне селянство, маючі певні грошові заощадження, мало можливість уникнути реалізації своїх товарних запасів в період різкого падіння цін на сільськогосподарську продукцію, викликаного наближенням строку сплати податку. Середняцтво ж, не маючи в своїй масі хоч більш–менш достатніх грошових запасів, змушено було слідувати уготованим йому шляхом збуту товарної частки виробленої ним продукції по відверто сконструйованим термінами сплати сільгоспподатку заниженим цінам.

В таємній інформації Харківського окружкому КП(б) У (грудень 1926 р.) на адресу ЦК прямо визнавалось: «наявність кризи в нашій роботі (на селі – А. М.)» особливо те, що останні 4 місяці посиленою викачкою коштів ударили по бідноті» [13, арк. 41].

Отже всі ці чинники не давали змоги значній частині селянських господарств не те, що отримати прибуток, але навіть покрити найнеобхідніші виробничі витрати.

Список використаних джерел

1. Фесенко С. А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Харьков, 1928.
2. Лях С. Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921–1928) // Вопросы истории. – Респ. міжвідомчий наук. зб. – Харків, 1980. – Вип.25. – С.38–44.
3. Бутенко В. И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20–е годы // Вестник Харьковского университета. – 1989. – №343. – История. – Вып.23. – С.3–10.
4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). – Харків, 1991.
5. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.87.
6. Там само. – Оп.6. – Спр.65.
7. Там само. – Оп.20. – Спр.1889.
8. Там само. – Оп.20. – Спр.1887.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967). – Т.1.
10. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.45.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2059.
12. Сільський господар. – 1924. – №6. – С.7.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2298.

References

1. Fesenko S. A. Jeffektivnost' sel'skohozjajstvennogo kredita na Ukraine. – Har'kov, 1928.
2. Ljah S. R. Rol' sel'skohozjajstvennoj kooperacii v stanovlenii sovetskogo obraza zhizni krest'janstva Ukrainy (1921–1928) // Voprosy istorii. – Resp. mizhvidomchyj nauk. zb. – Harkiv, 1980. – Vyp.25. – S.38–44.
3. Butenko V. I. Razvitie sel'skohozjajstvennoj kooperacii na Ukraine v 20–e gody // Vestnik Har'kovskogo universiteta. – 1989. – №343. – Istorija. – Vyp.23. – S.3–10.
4. Kalinichenko V. V. Seljans'ke gospodarstvo Ukrai'ny v dokolgospnyj period (1921–1929). – Harkiv, 1991.
5. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.6. – Spr.87.
6. Tam samo. – Op.6. – Spr.65.
7. Tam samo. – Op.20. – Spr.1889.
8. Tam samo. – Op.20. – Spr.1887.
9. Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam (1917–1967). – T.1.
10. CDAVO Ukrai'ny. – F.1. – Op.6. – Spr.45.
11. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.2059.
12. Sil's'kyj gospodar. – 1924. – №6. – S.7.
13. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.2298.

Morozov A. G., *Doctor of History Science, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University (Ukraine, Cherkasy), gileya.org.ua@gmail.com*

Pavlova N. V., *magistrant, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University (Ukraine, Cherkasy), gileya.org.ua@gmail.com*

Peasants farm's money accumulations in the period of the new economic policy

The analyses of the long–term and many–sided activity of the Ukrainian agricultural cooperation of the pre–collective farm period was impossible without the previous lighting up of the problems connected with the quantitative and qualitative estimate of the money accumulations which were at peasant's disposal. That is because the credit agricultural cooperation should base it's work just on them.

Keywords: *agricultural cooperation, peasantry, money accumulations, agricultural sector of the national economy, credit.*

* * *

УДК 94(477.8)«1937»

Ніколаєва Н. Б.,
кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), natalienik8@gmail.com

Репресований викладач Київського державного університету Машкевич Степан Гервасійович (Гарасьович)

Висвітлено життєвий шлях викладача юридичного факультету Київського державного університету Машкевича Степана Гервасійовича. Детально проаналізовано обставини його арешту органами НКВС УРСР у 1937 р. Досліджено причини його арешту та негативного ставлення чекістів до представників української науки та освіти у 1920–х – 1930–х рр. Доля Машкевича Степана Гервасійовича виявилася досить типовою для арештованих у 1936–1937 р. Чекісти звинуватили його в участі у видуманій ними «троцькістській організації», у намірах проводити терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду. Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арешту викладача Київського університету С. Г. Машкевича, проведеного в 1937 р., прослідкувати долю заарештованого. Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність.

Ключові слова: *політичні репресії, викладачі, історики, юристи, НКВС УРСР, Київський державний університет.*

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1937 р. викладача історичного факультету Київського державного університету Машкевича Степана Гервасійовича (Гарасьовича).

Стан вивчення теми дослідження. Історіографія політичних репресій сталінської доби в Україні щороку поповнюється новими працями. З часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії щодо викладачів та науковців м. Києва, де вперше було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів» [10; 15]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [6], Д. Табачника [14], Ю. Шаповала [16], О. Рубльова [8; 13], Л. Шевченко [11; 17], О. Юркової [18], В. Скопенка, В. Короткого, І. Тіщенко [11], К. Довганя [5], В. Нікольського [9], Н. Литвин [7] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [12]. Завдяки цим науковим працям

українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів КДУ в 1930–53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР. Проте, на жаль, публікацій про репресованих викладачів все ще недостатньо, тому ця тема потребує подальшого наукового вивчення.

Завданням цього дослідження є за допомогою опублікованих та маловідомих документів НКВС та Комуністичної партії України детально з'ясувати життєвий шлях викладача історичного факультету Київського державного університету Машкевича С. Г. і обставини його засудження в 1937 р.

Основу джерельної бази статті складають матеріали архівної кримінальної справи на С. Г. Машкевича, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України [4]. *Об'єктом* дослідження є суспільно–політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися в УССР у 1930–х рр., а також у роки Великого терору. *Предметом дослідження* є біографія викладача історичного факультету Київського державного університету Машкевича Степана Гервасійовича (Гарасьовича).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях Машкевича С. Г. мало публікацій, його лише іноді згадують в окремих дослідженнях. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про його життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в Київському університеті.

Машкевич С. Г. народився у 1892 р. в поселенні (як тоді казали – посаді) Новий Архангельськ (тепер – Одеської області). Його батьки були селянами. До революції 1917 р. він працював робітником–слюсарем, згодом став навчатися. До арешту у 1937 р. займав посаду викладача і керівника кафедри історії Київського державного університету, був професором. Жив на вул. Короленка (тепер – Володимирська), б. 56, кв. 118. Був членом КП(б)У з 1920 до 1922 р., в анкеті зазначено, що вийшов з партії у 1922 р. у зв'язку з незгодою з НЕПом. Знову став членом ВКП(б) з 1927 р., звідки був виключений у 1937 р. партійним комітетом Київського державного університету незадовго до арешту. За національністю – українець, громадянин СРСР. У 1937 р. його родина складалась з дружини Каган Софії Хрисанівни, яка працювала науковим співробітником в бібліотеці АН УРСР, сина Володимира 7 років. Також мав братів та сестер: Машкевича Філіпа (Пилипа), який працював техніком заводу ім. Ворошилова (в справі згадано, що це був завод в м. Алчевську); Машкевича Василя, який працював керівником райвиконкому в місті Малині; Машкевича Миколу, який був студентом професійного технічного училища в м. Алчевську; Машкевича Івана, який працював агрономом совхозу в м. Єйськ; Машкевича Юрія, який працював водієм заводу ім. Ворошилова в м. Алчевську); Машкевич (Михальської) Кіри, інваліда на пенсії в м. Києві; Машкевич Олександри – в м. Малині на утриманні брата Василя. Його мати – Машкевич Анна Карпівна жила в м. Малині з сином Василем і донькою Олександрою.

Діяльність С. Машкевича, як історика, нічим не могла завадити радянській владі. Але в роки масових політичних репресій серед істориків відбулись кілька хвиль арештів, багатьох з них стали обвинувачувати у «троцькізмі», різних «ухилах». У 1936–1937 рр. було заарештовано чимало студентів і викладачів КДУ, не оминула ця доля і С. Машкевича.

28 березня 1937 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Гречіхін розглянув матеріали про діяльність С. Машкевича і вирішив, що він «є учасником троцькістсько–націоналістичної терористичної організації». Цілком можливо, що на вченого у чекістів існувала окрема підбірка матеріалів, і за ним попередньо уважно стежили, фіксуючи його висловлювання. У той час достатньо було одного доносу з боку колег, або кількох власних необережних висловлювань, щоб потрапити під репресії НКВС. Гречіхін вирішив, що перебування С. Машкевича на волі може відбитися на ході слідства і тому постановив обрати мірою запобігання до обвинувачуваного утримання під вартою в тюремному підвалі (тюрподі) НКВС УРСР. Копія постанови була надіслана військовому прокурору Київського військового округу. Постанову затвердили помічник начальника 1 відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР Агліцкій та помічник начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР Брук [4, арк. 1].

29 березня 1937 р. військовий прокурор Київського військового округу Перфільєв виніс постанову про арешт С. Машкевича. Він розглянув матеріали, надані 4 відділом УДБ НКВС УРСР і вирішив, що ними викладач університету С. Машкевич розвінчується, як «учасник троцькістської терористичної організації». Тому керуючись ст. 146 та 156 КПК УРСР і постановою ЦВК СРСР від 8 травня 1933 р. Перфільєв постановив обрати запобіжною мірою до С. Машкевича утримання в тюремному підвалі НКВС УРСР [4, арк. 2]. 3 квітня 1937 р. керівництвом НКВС УРСР було підписано ордер №57 на арешт С. Машкевича [4, арк. 3].

4 квітня 1937 р. співробітники УДБ НКВС УРСР Безпалько та Хаєт на підставі ордеру провели обшук в квартирі С. Машкевича на вул. Короленка (тепер – Володимирська), б. 18/56 (на перетині з бул. Т. Шевченка), кв. 118. Під час обшуку було вилучено паспорт С. Машкевича, партійний квиток, профсоюзний квиток, військовий квиток, 5 різних посвідчень, 2 чистих бланки радянської партійної школи, 1 пакет з різними мандатами, 2 примірник стенограм лекцій, 2 заяви в партійні органи, 6 фотокарток, 6 топографічних карт, пачку різних довідок про проходження служби, пачка листів, 99 різних книг, які підлягали вилученню, 1 французький журнал [4, арк. 4].

22 червня 1937 р. заступник наркома держбезпеки УРСР комісар держбезпеки 3–го рангу Іванов надіслав партійний квиток С. Машкевича секретарю Сталінського районного комітету КП(б)У [4, арк. 5]. Таким чином, його, по–суті, чекісти без суду і слідства викинули з членів Комуністичної партії, і чекати допомоги йому не було звідки.

14 квітня 1937 р. заступник начальника 1 відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Малишев розглянув слідчі матеріали на С. Машкевича

та виніс постанову про його притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 54–8 та 54–1 КК УРСР з пред'явленням обвинувачення щодо участі в «контрреволюційній троцькістській терористичній організації». З постановою погодились начальник 1 відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР Григоренко та помічник начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР Брук. Постанову було оголошено С. Машкевичу 17.04.1937 р. [4, арк. 6].

Треба сказати, що у справах на репресованих у 1937 р. людей часто можна побачити небагато протоколів. Хоча насправді чекісти їх допитували часто. Справа в тому, що таким тоді було діловодство радянських каральних органів: до справи додавалися лише ті документи, які підтверджували провину заарештованого, а все, що викликало сумніви – знищувалося. Таким чином, співробітниками НКВС фальсифікувалися кримінальні справи.

Подробиці фальсифікації справ добре можна прослідкувати за матеріалами протоколів допитів. В них сплелася правда і неправда, але смисл їх чекістами підведений до того, що заарештований був «ворогом радянської влади», і відповідно його слід суворо покарати. Перший вцілілий протокол допиту С. Машкевича датований 8 квітня 1937 р. Його допитував і обвинувачував в «контрреволюційній роботі» оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Казакевич (через кілька років був засуджений за фальсифікацію справ в роки «Великого терору»). Другий вцілілий протокол допиту С. Машкевича зберігся за 5 травня 1937 р. Історик на цих допитах заявив, що він всі обвинувачення в «контрреволюційній діяльності» заперечує [4, арк. 10].

Але довго так тривати не могло. Цілком очевидно, що постійні допити з порушенням законності (тобто психологічний тиск, сумнозвісний безкінечний «конвеєр» допитів та побої) призвели до того, що С. Машкевич протримався трохи більше місяця, а потім, як і більшість заарештованих, вимушений був свідчити проти себе.

11 травня 1937 р. С. Машкевич (очевидно, під диктовку чекістів) написав заяву керівництву НКВС УРСР такого змісту: «Я був навесні 1933 р. завербований Л. Сахновським до троцькістської контрреволюційної організації в Київському державному університеті. Визнаю це своїм тяжким злочином перед партією та радянською владою і готовий виправити вчинений мною злочин викриттям ворогів радянської влади на слідстві. Детальні свідчення дам слідству про відому мені діяльність підпільної троцькістської організації та її учасників. Глибоко розкаююсь в участі в контрреволюційній троцькістській організації і прошу радянську владу врахувати це при винесенні мені вироку» [4, арк. 11–12].

13 травня 1937 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Казакевич знову допитав С. Машкевича про його «контрреволюційну діяльність». Він зразу ж запитав про подробиці «вербовки» в «контрреволюційну організацію». Далі С. Машкевич вимушений був говорити всякі нісенітниці, щоб опорочити себе, за заздалегідь продуманим чекістським сценарієм.

Щоб надати цій псевдокримінальній справі більш–менш належного вигляду, чекісти додали до неї витяги з протоколів допитів інших арештованих (свідків), які згадували у своїх свідченнях про С. Машкевича – Перлина Євгена Ісаковича від 29 серпня 1936 р. [4, арк. 19], Левіта Ошера Абрамовича від 31 березня 1936 р. [4, арк. 20–26], Кіллерога Михайла Марковича від 5 жовтня 1936 р. [4, арк. 27–37] та від 18 жовтня 1936 р. [4, арк. 38–46]. Всі вони наговорили нереальні розповіді про діяльність «троцькістської контрреволюційної організації» в КДУ. Отож, вже в червні 1937 р. чекісти зібрали цілком достатньо сфальсифікованих матеріалів для того, щоб готувати обвинувальний висновок та передавати справу на С. Машкевича на розгляд позасудових органів.

2 липня 1937 р. заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 3–го рангу В. Іванов затвердив обвинувальний висновок за справою №123 за обвинуваченням С. Машкевича Цей висновок був затверджений помічником генерального прокурора СРСР М. Рагінським 13 липня 1937 р. У документі зазначалося, що в процесі ліквідації органами НКВС УРСР «контрреволюційної троцькістської організації» в Україні була встановлена причетність до цієї «організації» історика С. Машкевича. На підставі цих даних 4 квітня 1937 р. С. Машкевич був заарештований і притягнутий до відповідальності. Чекісти написали, що проведеним «слідством» та «свідченнями» С, Машкевича було встановлено, що він з 1934 р. буцімто був активним учасником «контрреволюційної троцькістської організації», до якої його начебто завербував «троцькіст» Л. Сахновський – проректор Київського державного університету. Далі чекісти звинувачували С. Машкевича. що він використовував становище декана історичного факультету КДУ задля «насадження троцькістських кадрів» і «покривав протаскування троцькістських установок членами контрреволюційної організації», зокрема – викладачами КДУ Лозовиком, Ш. Германом, Левітом і іншими. Також звинувачували С. Машкевича, що він від Л. Сахновського знав про участь в «організації» викладачів КДУ Білярчика та Розанова. Далі йшли небилиці про те, що Л. Сахновський розповідав С. Машкевичу буцімто основним методом діяльності «троцькістської організації» є індивідуальний терор проти керівників Комуністичної партії, а С. Машкевич з цим начебто погоджувався.

На підставі всіх цих надуманих обвинувачень чекісти ставили у провину С. Машкевичу, що він був «активним учасником контрреволюційної троцькістсько–зіновївської терористичної організації, яка 1 грудня 1934 р. вчинила вбивство С. М. Кірова і готувала подальші терористичні акти проти керівників Комуністичної партії та радянської держави». Також обвинувачували, що він «знав про терористичні установки організації», «використовував своє службове становище в КДУ для насадження троцькістських кадрів і покриття діяльності відомих йому членів троцькістської організації». Також автори обвинувального висновку – оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Ліншиц, начальник 1 відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Борисов та заступник начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Герзон

пропонували віддати С. Машкевича під суд Військової колегії Верховного суду СРСР в порядку постанови ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. [4, арк. 50–52].

12 липня 1937 р., за день до судилища, С. Машкевичу було вручено копію обвинувального висновку [4, арк. 54].

13 липня 1937 р. у м. Києві відбулось закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР у складі: головуючий – диввоєнюрист Ричков, членами були бригвоєнюристи Зарінов та Козловський, секретарем – військовий юрист 3–го рангу Козлов. Суд тривав недовго. Звісно, що ніякого розуміння С. Машкевич не дочекався. Вироком цього судилища він був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. У вироку повторювались всі ті ж самі обвинувачення, що й в обвинувальному висновку. Вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. Більше того, в силу Постанови ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. вирок підлягав негайному виконанню [4, арк. 55–56].

За довідкою начальника 12 відділення 1 спецвідділу НКВС СРСР Шевельова, яка збереглася у справі, С. Машкевич був розстріляний 13 липня 1937 р. [4, арк. 57]. Скоріше за все, він похований у Биківні, де чекісти потаємно ховали жертв політичних репресій у масових безіменних могилах.

Справа на С. Машкевича була переглянута задля реабілітації лише після смерті Й. Сталіна. 14 березня 1956 р. Військова колегія Верховного суду СРСР у складі головуючого полковника юстиції Ухутта та членів полковників юстиції Чепіка та Журавльова прийняли висновок №4н – 03095/56, яким свій вирок від 13.07.1937 р. щодо С. Машкевича відмінила за новими обставинами і справу припинити за відсутністю складу злочину [4, арк. 61–62]. 3 травня 1956 р. Каган Софії Харитонівні в приймальні КДБ УРСР було оголошено реабілітацію С. Машкевича [4, арк. 63].

Висновки. Чекісти заарештували і віддали під суд відданого Комуністичній партії викладача–історика, який досить довго старанно служив радянському режиму. Але він був такий не один – у 1937 р. подібних людей масово заарештовували в усьому СРСР. Таким чином, керівництво ВКП(б) проводило чистку неблагонадійних, всіх підозрілих їм людей. Шукали всіх, на кого могла впасти підозра про можливість причетності до «п'ятої колони». Не оминув цей процес і викладачів КДУ, який влада розцінювала як «кузню» майбутніх комуністичних кадрів. Отож всіх викладачів, навіть комуністів, запідозрених у «коливаннях», «ненадійності» – старалися звільняти з робити, заарештовувати та засуджувати.

Таким чином, арешти українських науковців і викладачів були спричинені суцільною провокацією радянських органів держбезпеки, з метою очищення країни від неблагонадійних. Цей процес був ініційований з самого верху, від керівництва ВКП(б).

Доля українського історика та викладача С. Машкевича була типовою, як і у багатьох інших українських вчених у 1930–х рр. Після тривалої праці у різних навчальних закладах, вже достатньо відомим спеціалістом він був заарештований та засуджений до розстрілу за явно надуманими обвинуваченнями, інспірованими співробітниками радянських каральних органів. У провину йому поставили «терористичні наміри», але справжньою причиною арешту слід вважати ненависть чекістів до всього, що було пов'язано з українством, тогочасним українським відродженням, в тому числі з українськими комуністами. Разом з ним були заарештовані і інші українські науковці, які розділили його долю. Тішить те, що сучасними істориками поступово вивчаються біографії репресованих в роки сталінського терору викладачів, що дозволяє побачити правдиву картину тогочасних подій.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Данилюк Ю., Рубльов О. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Тронька / Ін–т історії України НАН України; Редкол.: Ю. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С.3–74.

2. Білас І. Репресивно–каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз: У 2–х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.

3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

4. ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36113–фп.

5. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. … канд. істор. наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008.

6. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – №5. – С.105–116.

7. Литвин Н. Політичний терор 1920–30–х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно–радянськими лідерами // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – №20. – С.111–119.

8. Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119–129; №2. – С.92–116; №3. – С.66–77.

9. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

10. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2–х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т.1. – 471 с.; Т.2. – С.473–1093.

11. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. Скопенко, В. Короткий, Т. Табенська, І. Тіщенко, Л. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.

12. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.

13. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

14. Табачник Д. Феномен тоталітарно–репресивного суспільства в Україні (кінець 20–х – 50–і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти. Автореф. дис. … д–ра істор. наук / НАН України: Ін–т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.

15. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Ін–ту історії України НАН України: (1936–1956): Зб. документів і матеріалів. У 2–х ч. / Упоряд.: Р. Пиріг та ін.; В. Смолій (відп. ред.). – К., 1996. – Ч. І. – 146 с.; Ч. ІІ. – 247 с.

16. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

17. Шевченко Л. Доля керівників Київського університету в 30–і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей / Ін–т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип.20–21. – С.511–527.

18. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.263–280.

References

1. Bazhan O., Danyluk Y., Rubliov O. Istoria pid presom ideologii // Znevazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrainy P. Tron'ka / In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Redkol.: Y. Danyluk (golov. red) ta in. – K., 2005. – S.3–74.

2. Bilas I. Represyvno–karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno–politychnyi ta istoryko–pravovyi analiz. U 2 t. – K., Lybid; Viisko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s; Kn.2. – 428 s.

3. Bilokin S. Masovyi terror yak zasib derzhavnogo upravlinnya v SSSR (1917–1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennya. – K., 1999. – 447 s.

4. GDA SBU. – F.6. – Spr.36113–fp.

5. Dovgan K. Kyivskyi universytet v umovah posylennya stalinskogo totalitarnogo regimy (1933–1941 rr.). Avtoref. dys. … kand. istor. nauk. – Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 2008.

6. Zaruba V. Znyshchennya kyivskoi shkoly istorykiv M. Grushevskogo: za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist. – 1996. – №5. – S.105–116.

7. Lytvyn M. Politychnyi terror 1920–1930–h rr. shchodo inteligentsii Ukrainy v ideologichnomu obgruntuvanni partiino–radyans'kymy lideramy // Visnyk Kyivskogo slavistychnogo universytety. Seria: istoria. – K.: KSU, 2005. – №20. – S.111–119.

8. Mykhailo Marchenko: dokumenty / Publ. O. Rubliova // Ukr. Ist. Zhurnal. – 1996. – №1. – S.119–129; №2. – S.92–116; №3. – S.66–77.

9. Nikolskyi V. Represyvna diyalnist organiv derzhavnoi bezpeky SSSR v Ukraini (kinets 1920–h – 1950–ti rr.). Istoryko–statystychne doslidzhennya. – Donetsk: Vydavnytstvo Donetskogo natsionalnogo universytety, 2003. – 624 s.

10. Ostannya adresa: rozstrily solovetskyh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rr.: u 2 t. / Uporyad.: S. Kokin ta in.; vidp. red. Y. Shapoval. – K.: Sfera, 2003. – T.1. – 471 s.; T.2. – S.473–1093.

11. Rektory Kyivs'kogo universytety. 1834–2006 / KNUTSh; V. Skopenko, V. Korotkyi, T. Tabens'ka, I. Tishchenko, L. Shevchenko. – Kyiv: Lybid, 2006.

12. Represii v Ukraini. Bibliografichnyi pokazhchyk / Upor. Ye. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.

13. Rubliov O. Zahidnoukrains'ka intelligentsia u zagalnonatsionalnyh politychnyh ta kul'turnyh protsesah (1914–1939). – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 648 s.

14. Tabachnyk D. Fenomen totalitarno–represyvnogo suspilstva v Ukraini (kinets 1920–h – 50–ti rr.): istorychnyi ta etnopolitychnyi aspekty. Avtoref. dys. … d–ra istor. nauk / NAN Ukrainy: in–t nats. vidnosyn i politologii. – K., 1995. – 103 s.

15. U leshchatah totalitaryzmu: pershe dvadtsyatyrichchya instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936–1956): Zb. dokumentiv i materialiv. U 2–h chastynah / Uporyad.: R. Pyrig ta in.; vidp. red. V. Smoliy. – K., 1996. – Ch.1. – 146 s.; Ch.2. – 247 s.

16. Shapoval Y. Ukraina XX st.: osoby ta podii v konteksti vazhkoi istorii. – K.: Geneza, 2001. – 560 s.

17. Shevchenko L. Dolya kerivnykiv Kyivs'kogo universytetu v 30–i roky XX st. // Istoria Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. Zb. statyi / In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta in. redkol.: P. Tron'ko (vidp. red) ta in. – K., 2002. – Vyp.20–21. – S.511–527.

18. Yurkova O. Kyivs'ka istorychna shkola M. S. Grushevskogo: dolya naukovtsiv // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2 – S.263–280.

Nikolaeva N. B., *Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalienik8@gmal.com*

The Professor of Kyiv State University Stepan Mashkevych: how he was repressed by NKVD in 1937

The biography of professor of KSU Stepan Mashkevych, his life and his activity are analyzed in this article. The causes of his arrest and security officers' negative attitude towards representatives of Ukrainian science and education in the 1920s – 1930s. The fate of the former KSU professor Stepan Mashkevych was quite typical for those arrested in 1936–1937. The NKVD accused him of involvement in devised so–called «Trotskyist organization», of intentions to carry out terrorist acts against members of the Communist party and the Soviet government. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of Kiev State University's professor Stepan Mashkevych, conducted in 1937, and also to follow the fate of this lecturer. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people, regardless of their political views or party affiliation.

Keywords: *political repressions, professors, lecturers, historians, NKVD USSR, Kyiv State University.*

* * *

УДК 94(477)«18/19»

Філас В. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну, Хортицька національна академія (Україна, Запоріжжя), filasvn@gmail.com

Особливості використання творів живопису та графіки в студіях з історії Північного Причорномор'я

Проаналізовано історіографічний доробок використання творів живопису та графіки як історичного джерела з історії Північного Причорномор'я. Аналіз історичної традиції використання інформації цих візуальних джерел в історичних студіях з історії Північного Причорномор'я говорить про те, що вони знаходилась на другорядному, підпорядкованому рівні. Основна роль, яка їм відводилась, – ілюстрування документальних джерел або підсилення тексту для полегшення його сприймання. Така ситуація не розкривала їх можливостей. Тому використання живопису та графіки у дослідженні історії північно–причорноморського регіону мають на даний момент надто випадковий характер.

Ключові слова: *Північне Причорномор'я, візуальне джерело, живопис, графіка, історіографія.*

Остання чверть XVIII ст. – перша половина XIX ст. для Північного Причорномор'я позначилася значними змінами, які поклали початок масштабним соціальним, економічним, політичним перетворенням та заклали початок сучасного розвитку регіону.

Входження Північного Причорномор'я до складу Російської імперії спонукало останню до вивчення регіону, з'ясуванню його потенціалу, результатом чого стала чимала кількість організованих різними відомствами імперії експедицій з метою створення масштабної наукової картини регіону. Ці експедиції залишили по собі досить цікавий графічний інформаційний ресурс. У цей час Північне Причорномор'я стає й «регіоном–натурою» для образотворчого мистецтва. Після ліквідації Кримського ханства в пошуках сюжетів його відвідують численні художники, які своїми творами значно «візуалізували» край. Окрім того, широкі простори Північного Причорномор'я, які берегли в собі значну кількість культурних та історичних пам'яток, що належали різним народам та епохам, стали досить популярним місцем серед представників європейської еліти для організації вояжів. Ці мандрівки залишили по собі досить цікавий інформаційний шар, значну частину якого представляють зображальні джерела. Таким чином, за короткий проміжок часу сформувався значний, корпус зображальних джерел, який, в свою чергу, містить відомості, відсутні в писемних та інших історичних джерелах. Однак ці джерела залишаються і донині недослідженими, внаслідок того, що рукописна та друкована фіксація і передача інформації була домінуючими засобом впритул до XX ст. Саме, така ситуація, в більшості і обумовила домінування цих джерел для реконструкції / конструювання історичної дійсності. Зображальні ж джерела використовувались, як джерела у інших сферах гуманітарного знання (мистецтвознавство, архітектура) пов'язаних з вивченням історичних умов їх створення. Або в археології, об'єктом вивчення якої є матеріальні залишки, і до яких традиційно включалась і зображальна діяльність. Але ж не дивлячись на це візуальні джерела потрапляли в орбіту історичних досліджень. Саме виявленню ступеня використання, цих візуальних джерел на матеріалах дослідження Північного Причорномор'я і присвячена дана публікація.

На інформаційний потенціал візуальних джерел звертали увагу ще у XIX ст. В. Іконніков, О. Лаппо–Данилевський, М. Грушевський [7; 11; 14]. Разом з тим, останніх 25 років у закордонній науці активізувалася розробка проблематики візуальної історії, міждисциплінарної взаємодії історії та мистецтва. Ці питання підіймались, перш за все, в працях М. Баль, О. Вішленкової, Т. Митчел, Г. Поллока, Н. Мирзоева та багато ін. [1; 6; 22; 23; 24]. В українській науці проблеми візуальної історії та міждисциплінарної взаємодії історії та мистецтва розроблялись у роботах Я. Дашкевича, О. Походящої, О. Кавлевської, О. Ребенчука тощо [9; 12; 18; 19].

Власне «історична» традиція вивчення живопису і графіки в контексті північно–причорноморських наукових студій на даний момент не є представницькою. Слід зазначити, що такі дослідження відносно Північного Причорномор'я не мали ніякої системності, а навпаки характеризувалися спорадичністю.

Перші дослідження в рамках цього напрямку відносяться до кінця XIX ст. На ключову увагу заслуговує постать О. Бертьє–Делагарда та його науковий спадок. Військовий інженер за освітою та дослідник за покликанням, О. Бертьє–Делагард одним із перших залучив візуальні джерела до вивчення архітектури та археології Криму. При чому не тільки залучав, але в деяких випадках, навіть віддавав їм перевагу. Так, у своїй роботі «Остатки древних сооружений Севастополя и пещерные города Крыма» він писав *«…класичний опис нашого Криму, не задовольняє цієї мети. Є різниця між описом чогось або на словах або точним зображенням того ж»* [3, с. 167]. О. Бертье–Делагард зібрав одну з найбільших колекцій графіки із зображеннями Криму. Його колекція містила рідкісні видання робіт Гаука, Вольфа, Маурера, К. Кюгельхена. Ця унікальна колекція згодом стала основою для графічного зібрання Центрального музею Тавриди. Згідно припущення М. Мальгіної, вона потрапила до фондів музею разом з архівом та бібліотекою дослідника, яку в 1920 р. було спочатку передано до Таврійської вченої комісії. Зараз цю колекцію розірвано між фондами музею та бібліотеки «Таврика» [16, с. 29].

Використання візуальних джерел О. Бертье–Делагардом у наукових дослідженнях виросло не на пустому місці. Його фах військового інженера передбачав роботу саме з візуальними матеріалами – кресленнями, планами, схемами тощо. Фактично О. Бертьє–Делагард був людиною «візуального» фаху, користувався «візуальною» мовою у своїй роботі, перевтілюючи свої візуальні уявлення з науковими розрахунками виключно у матеріальні об'єкти. Після виходу у відставку він став суцільно займатися історико–археологічними дослідженнями Криму. І тому не викликає подиву, що людина візуальної фахової культури намагалась накопичувати та широко використовувати графічні джерела у своїх дослідженнях, маючи методологічні засади їх аналізу, сформовані досвідом попереднього заняття військово–інженерним будівництвом. Такі його роботи, як «Из истории Християнства в Крыму. Мнимое тысячелетие» та «Память о Пушкине в Гурзуфе» базуються на порівняльному аналізі малюнків, гравюр та літографій, на основі яких він приходить до досить оригінальних висновків, які й досі роблять його роботи актуальними. Зокрема, у своєму дослідженні «Из истории Християнства в Крыму. Мнимое тысячелетие» О. Бертьє–Делагард, досліджуючи історію Георгіївського монастиря біля Севастополя, подає детальний історіографічний та джерельний аналіз проблеми. Окремо він аналізує графічні зображення і на предмет їх достовірності та використання у наукових дослідженнях. Аналізуючи роботи живописців Уорслея, М. Іванова, К. Кюгельхена, які зображують монастир, він порівнював їх з натуральними видами та констатував приблизно один ракурс зображення, зробивши висновок про їх достовірність та відповідність реальній дійсності. Роботу Х. Гейслера він відзначає окремо, говорячи про її простоту, ескізність та зовсім інший ракурс [4, с. 50–59]. Метод порівняльного аналізу графічних візуальних джерел було використано О. Бертьє–Делагардом і у роботі «Память о Пушкине в Гурзуфе». Досліджуючи архітектурні особливості дачі Ришельє у Криму та їх зміни у часі, він залучає до дослідження відомі графічні зображення Гурзуфу. При цьому О. Бертьє–Делагард робить висновок про їх недостатній інформаційний потенціал та достовірність наративних та документальних джерел і говорить про необхідність залучення візуальних джерел. *«Всі ці описи* – пише О. Бертьє–Делагард – *дають належне поняття про якість будинку, вельми не високих в своїх відносинах; сам же будинок з них видається не досить наочно, але для пояснення оповідань є кілька малюнки тих часів, цілком зрозумілих»* [5, с. 52]. На підтвердження цього постулату дослідник залучає для аналізу процесу архітектурних змін картину маслом невідомого автора, яку свого часу граф М. Толстой купив на аукціоні у Бордо під назвою «Дім Ришельє в Одесі». Але, як з'ясувалось потім, на картині було зображено дім Ришельє в Гурзуфі. О. Бертьє–Делагард за ступенем завершеності будівництва дачі герцога датував картину 1812–1814 рр. Для аналізу було залучено ще одну маловідому гравюру з видом Гурзуфа роботи Кастельно, яка була намальована у 1817 р. та літографію з видом гурзуфської дачі роботи Г. Чернецова [5, с. 52–53]. Окрім аналітичних розвідок та залучення джерел О. Бертьє–Делагард опублікував репродукції цих рідкісних робіт.

У своїй роботі «Память о Пушкине в Гурзуфе» О. Бертьє–Делагард дав коротку оцінку діяльності М. Воронцова у залученні художників, літографів для візуалізації регіону. Він зазначає, що великою заслугою графа є його залучення для роботи в регіоні таких митців, як Маурер, Вольф, Г. Чернецов, Ф. Гросс, К. Боссолі. Аналізуючи існуючу графічну джерельну базу О. Бертьє–Делагард констатує те, що багато літографій та гравюр зроблених завдяки патронату М. Воронцова, стали вже рідкістю *«Всі вони* [репродукції – В. Ф.] *мали слабий успіх та розходились погано та зникли з великою швидкістю невідомо куди»* [5, с. 54]. Деякі зображення збереглись лише у «Конволюті» графа С. Воронцова, який О. Бертьє–Делагард, як і своє зібрання вважав найбільш повним. Іншими словами, кількість літографій з видами Південного Криму, яка була випущена завдяки політиці М. Воронцова, значно перевищувала попит, який, як з'ясувалося, був дуже мізерний. А та значна частина надрукованих листів, яка не продавалась, йшла на інші поліграфічні потреби [5, с. 54–55]. Цей невеликий відступ О. Бертье–Делагарда від основного

тексту, викладеного у статі, про перебування О. Пушкіна у Гурзуфі, проливає світло на факти втрати деяких літографій, наприклад К. Кюгельхена, про які відомо лише з наукових розвідок XIX ст.

О. Бертьє–Делагард проявив себе і як систематизатор візуальних джерел. Він на прохання Одеського товариства історії та старожитностей систематизував та описав візуальну колекцію цього музею, розбивши їх на групи за способом передачі інформації та видав цей каталог [2].

У 1940 р. інтерес до дослідження проблеми зображальних джерел з історії Північного Причорномор'я проявився у статті Є. Дракохруст, присвяченій щоденниковим нотаткам на зворотній стороні акварелей та малюнків, зроблених Й. Мюнцем. Цей живописець подорожував разом із С. Понятовським, в основному, Правобережжям, але його шлях проліг і до Херсону через Надпорожжя. Предметом уваги Є. Дракохруст були три альбоми малюнків Й. Мюнца, що зберігаються у рукописному відділі Державного історичного музею у Москві. Звернення дослідниці до цього альбому було продиктовано не лише інтересом до малюнків, а радше до тексту, який містився на зворотному боці, які пояснювали зміст акварелей. Саме ці коментарі і стали предметом аналізу дослідниці. До самих же малюнків було застосовано лише деякі елементи зовнішньої критики джерел [10].

У 70–х рр. XX ст., досліджуючи історію виникнення міст Північного Причорномор'я, В. Тимофієнко визначив як важливе джерело урбаністичних процесів подорожні записки В. Зуєва, І. Гільденштедта, П. Палласа, П. Сумарокова. Зокрема, характеризуючи роботу П. Сумарокова «Досуги крымского судьи...», дослідник зазначав, що основний акцент в роботі було зроблено на характеристиці побуту та традицій населення. Разом із тим, В. Тимофієнко вказує на унікальність представлених у книзі гравюр за малюнками О. ді Палдо. У монографії дослідник без критичних зауважень заявив про достовірність цих зображень, щодо визначення характеру забудови кримських міст. Автор також підкреслив важливість графічних матеріалів для дослідження історії міст Північного Причорномор'я XVIII ст., акцентувавши увагу на недосліджених комплексах малюнків та гравюр з музейних та архівних фондів [21, с. 11].

Упродовж майже століття після О. Бертьє–Делагарда дослідження візуалізованого минулого Північного Причорномор'я не потрапляло в коло інтересів істориків, а якщо і потрапляли, то опосередковано – в контексті досліджень історії виникнення міст чи діяльності персоналій, дотичних до візуалізації північно–причорноморського регіону Ситуація дещо змінилася в останнє десятиріччя, коли почали з'являтись роботи зовсім іншого характеру, де в центрі уваги було власне візуальне джерело. Першочерговим завданням таких публікацій був аналіз зображальних джерел за різними критеріями: техніки виконання, авторством або тематикою дослідження. Серед таких робіт хотілося б відзначити праці М. Мальгіної, Е. Петрової та А. Красножона. Окрім власне публікацій візуальних джерел, частина яких побачила світ вперше, ці та подібні роботи містять і аналітичні розвідки, в яких підіймаються питання еволюції, авторства, біографій творців, достовірності та інформаційних можливостей цих джерел.

Дослідженню авторської літографії Криму першої половини XIX ст. було присвячено дослідження М. Мальгіної. Предметом уваги дослідниці стали кримські пейзажі, а також історія їх створення та біографічні відомості про художників та літографів, які виконали ці роботи. На сьогодні це найбільш повне дослідження історичної літографії Криму. Окрім каталогу літографій, які зберігаються у Центральному музеї Тавриди та бібліотеці «Таврика», видання містить альбом репродукцій де, за вибором автора опубліковано найбільш яскраві роботи [15].

Дослідження Е. Петрової вперше пролило світло на маловідомі імена XIX ст. – кримського художника В. Руссена та його замовника – директора феодосійського музею старожитностей Ф. де Вільньова. При цьому Е. Петрова вперше опублікувала невідомі роботи В. Руссена. Але ці роботи не були піддані будь–якому аналізу. Авторка, власне, і не переслідувала такої мети, – вона «вмістила» їх в контекст історії Феодосії та обмежилась описом історії створення цих малюнків та зображених на них об'єктів [17].

У 2016 р світ побачив альбом А. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях», де поміж іншого візуального матеріалу (фотографії, креслення, схеми) було вміщено репродукції літографій М. Вебеля, акварелей М. Іванова та К. Боссолі. Всі зображення мають авторські дослідницькі коментарі. В альбомі також було вперше опубліковано сім зображень Акерманської фортеці роботи К. Боссолі. При формуванні коментарів дослідник користувався іконографічним описом. Для встановлення достовірності деяких опублікованих джерел А. Красножоном було використано порівняльний підхід. Порівнюючи акварель «Вид Акерманської фортеці з північного заходу» К. Бассолі з реальними планами фортеці та її зовнішнім видом, автор вказує на недостовірність деяких елементів зображення. Також за твердженням А. Красножона малюнок «Вид фортеці Аккерман у 1770 р.» М. Іванова теж не відповідає дійсності в деталях [13].

Сучасні дослідження, де візуальні відомості широко використовуються для побудови наукових висновків, є дослідження етнічного костюма причорноморських народів, в першу чергу, кримських татар. Саме тут автори, намагаючись розширити коло джерел, вдались до використання тиражної графіки. Серед таких досліджень слід визначити статтю В. Грушецької та монографію Л. Рославцевої [8; 20].

Таким чином, аналіз історичної традиції використання інформації візуального джерела у вигляді живопису та графіки у північно–причорноморських історичних студіях говорить про те, що ці джерела знаходились на другорядному, підпорядкованому рівні. Одним із завдань їх вважалась ілюстрація документальних джерел або підсилення тексту для полегшення його сприймання. Тому й не дивно, що використання живопису та графіки у дослідженні історії північно–причорноморського регіону мають надто випадковий характер. Відтак, часто не враховується та обставина, що зображення, насамперед, створене сучасником та очевидцем, несуть в собі інформацію про ідеологію епохи, побут, етнічні риси, події тощо, яку інші джерела, насамперед, документальні, не здатні відбивати. Використання цих джерел в історичних дослідженнях потребує розробку методологічного апарату їх аналізу, який зможе переломити сучасну історіографічну ситуацію.

Список використаних джерел

1. Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований // Философско–литературный журнал «Логос». – Москва: Фонд «Институт экономической политики им. Е. Т. Гайдара». – №1 (85). – С.212–249.

2. [Бертье–Делагард А.]. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Шульца, 1888. – 59 с.

3. Бертье–Делагард А. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // ЗООИД. – 1886. – Т.14. – Отд.1. – С.166–279.

4. Бертье–Делагард А. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. // ЗООИД. – 1910. – Т.28. – С.1–117.

5. Бертье–Делагард А. Память о Пушкине в Гурзуфе // Отд. отт. из: Пушкин и его современники. – Санкт–Петербург, 1913. – 79 с.

6. Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.

7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репр. вид. 1913 р. – Київ: МП «Райдуга», 1992. – 524 с.

8. Грушецкая В. Верхние покрывала типа «Фередже» в традиционном уличном женском костюме крымских татар, караимов и крымчаков конца XVIII – начала XX вв. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – 2014. – Т.41. – С.331–344.

9. Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико–краєзнавче джерело // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ, 1982. – С.156–157.

10. Дракохруст Е. Альбом–дневник И. Г. Мюнца: 1781–1783 гг. // Труды государственного исторического музея СССР. – 1941. – Т.14. – С.153–187.

11. Иконников В. Опыт русской историографии. – Київ, 1908. – Т.2. – Кн.1. – 1116 с.

12. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2–х ч. – Київ: Інститут історії України, 2014. – 314 с.

13. Красножон А. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. – Кишинев: Stratum plus, 2016. – 478 с.

14. Лаппо–Данилевский А. Методология истории. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 622 с.

15. Мальгина М. Живописная Таврида: каталог литографий из собрания Центрального музея Тавриды. – Симферополь: СОНАТ, 2011. – 225 с.

16. Мальгина М. Графические изображения Крыма первой половины XIX века как исторический источник в трудах А. Л. Бертье–Делагарда // III Таврические научные чтения, посвященные 160–летию со дня рождения А. Л. Бертье–Делагарда. – Симферополь: ООО Тритон, 2003. – С.29–32.

17. Петрова Э. Исторический и художественный альбом Тавриды Евгения де Вильнёва и Викентия Руссена – Феодосия: Коктебель; Симферополь: Н. Оріанда, 2015. – 233 с.

18. Походяща О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико–іконографічне дослідження: дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін–т історії України. – Київ, 2008. – 222 с.

19. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – №17. – С.29–39.

20. Рославцева Л. Одежда крымских татар конца XVIII–XX: историко–этнографическое исследование. – Москва: Наука, 2000. – 104 с.

21. Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – Киев: Наукова думка,1984. – 220 с.

22. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. – London: Routledge, 1999. – 274 p.

23. Mitchell W. Showing seeing: a critique of visual culture // Journal of visual culture, 2002. – Vol.1. – №2. – P.165–181.

24. Pollock G. Encounters in the virtual feminist museum: time, space and the archive. – London; New York: Routledge, 2007. – 262 p.

References

1. Bal M. Vizualnyiy essentsializm i ob'ekt vizualnyih issledovaniy // Filosofsko–literaturnyiy zhurnal «Logos». – Moskva: Fond «Institut ekonomicheskoy politiki im. E. T. Gaydara». – №1 (85). – S.212–249.

2. [Berte–Delagard A.]. Katalog kart, planov, chertezhey, risunkov, hranyaschihsya v muzee Imperatorskogo Odesskogo obschestva istorii i drevnostey. – Odessa: Tip. Shultsa, 1888. – 59 s.

3. Berte–Delagard A. Ostatki drevnih sooruzheniy v okrestnostyah Sevastopolya i peschernyie goroda Kryima // ZOOID. – 1886. – T.14. – Otd.1. – S.166–279.

4. Berte–Delagard A. K istorii hristianstva v Kryimu. Mnimoe tyisyacheletie // ZOOID. – 1910. – T.28. – S.1–117.

5. Berte–Delagard A. Pamyat o Pushkine v Gurzufe // Otd. ott. iz: Pushkin i ego sovremenniki. – Sankt–Peterburg, 1913. – 79 s.

6. Vishlenkova E. Vizualnoe narodovedenie imperii, ili «Uvidet russkogo dano ne kazhdomu». – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 384 s.

7. Grushevskiy M. Ilyustrovana IstorIya Ukrayini / Repr. vid. 1913 r. – Kiyiv: MP «Rayduga», 1992. – 524 s.

8. Grushetskaya V. Verhnie pokryivala tipa «Feredzhe» v traditsionnom ulichnom zhenskom kostyume kryimskih tatar, karaimov i kryimchakov kontsa XVIII – nachala XX vv. // Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu ZNU. – 2014. – T.41. – S.331–344.

9. Dashkevich Y. Vidi mIst Ukrayini XVI – pershoyi polovini XVIII st. yak istoriko–kraeznavche dzherelo // II Respublikanska naukova konferentsIya z istorichnogo kraeznavstva. – Kiyiv, 1982. – S.156–157.

10. Drakohrust E. Albom–dnevnik I. G. Myuntsa: 1781–1783 gg. // Trudyi gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya SSSR. – 1941. – T.14. – S.153–187.

11. Ikonnikov V. Opyit russkoy istoriografii. – Kiyiv, 1908. – T.2. – Kn.1. – 1116 s.

12. Kovalevska O. Zobrazhennya krIz viki: ikonografIya kozatskoyi starshini XVII–XVIII st. V 2–h ch. – Kiyiv: Institut Istoriyi Ukrayini, 2014. – 314 s.

13. Krasnozhon A. Krepost Belgorod (Akkerman) v istoricheskih izobrazheniyah. – Kishinev: Stratum plus, 2016. – 478 s.

14. Lappo–Danilevskiy A. Metodologiya istorii. – Moskva: Izdatelskiy dom «Territoriya buduschego», 2006. – 622 s.

15. Malgina M. Zhivopisnaya Tavrida: katalog litografiy iz sobraniya Tsentralnogo muzeya Tavridyi. – Simferopol: SONAT, 2011. – 225 s.

16. Malgina M. Graficheskie izobrazheniya Kryima pervoy polovinyi XIX veka kak istoricheskiy istochnik v trudah A. L. Berte–Delagarda // III Tavricheskie nauchnyie chteniya, posvyaschennyie 160–letiyu so dnya rozhdeniya A. L. Berte–Delagarda. – Simferopol: OOO Triton, 2003. – S.29–32.

17. Petrova E. Istoricheskiy i hudozhestvennyiy albom Tavridyi Evgeniya de Vilnyova i Vikentiya Russena – Feodosiya: Koktebel; Simferopol: N. Orianda, 2015. – 233 s.

18. Pohodyascha O. Ukrayinskiy portretniy zhivopis XVII–XVIII st.: Istoriko–ikonografIchne doslidzhennya: dis... kand. ist. nauk: 07.00.06; Nats. akad. nauk Ukrayini, In–t Istoriyi Ukrayini. – Kiyiv, 2008. – 222 s.

19. Rabenchuk O. Do pitannya pro vizualne yak dzherelo istorichnih doslidzhen // Ukrayna XX st.: kultura, ideologiya, politika.– 2012. – №17. – S.29–39.

20. Roslavtseva L. Odezhda kryimskih tatar kontsa XVIII–XX: istoriko–etnograficheskoe issledovanie. – Moskva: Nauka, 2000. – 104 s.

21. Timofeenko V. Goroda Severnogo Prichernomorya vo vtoroy polovine XVIII veka. – Kiev: Naukova dumka,1984. – 220 s.

22. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. – London: Routledge, 1999. – 274 p.

23. Mitchell W. J. T. Showing seeing: a critique of visual culture // Journal of visual culture, 2002. – Vol.1. – №2. – P.165–181.

24. Pollock G. Encounters in the virtual feminist museum: time, space and the archive. – London; New York: Routledge, 2007. – 262 p.

Filas V. M., *Ph.D. in History, Associate Professor, Design Department, Khortytsia National Academy (Ukraine, Zaporizhzhia), filasvn@gmail.com*

Features of the use of works of painting and graphics in the studies on the history of the Northern Black Sea region

The article analyzes the historiographical works where authors use the works of painting and graphics as a historical source on the history of the Northern Black Sea region. An analysis of the historical tradition of using the information of these visual sources in historical studies on the history of the Northern Black Sea region shows that they are on a secondary, subordinate level. The main role assigned to them is illustrating documentary sources or enhancing the text to facilitate its

perception. This situation didn't reveal their capabilities. Therefore, the use of painting and graphics in the study of the history of the Northern Black Sea region is currently too coincidental.

Keywords: *Northern Black Sea region, visual source, painting, graphic, historiography.*

* * *

УДК 94(477.82=162.3)«1943»:323.26

Шульга С. А.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), s.shulga@ukr.net

Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі

Здійснено аналіз джерел та історіографії, на основі чого визначаються фактори участі волинської чеської громади у Русі опору в роки Другої світової війни. Прослідковуються етапи становлення чеської організації Руху опору («Бланік»), схарактеризовано її засадничі принципи, цілі, засоби боротьби. Аналізується ставлення чеської громади до конфлікту 1943 р. на Волині та руху українських повстанців. Окреслюється питання участі чехів в партизанських з'єднаннях різної політичної орієнтації. Конфлікт 1943 року на Волині розглянуто як один із факторів посилення рееміграційних настроїв чехів, виокремлено проблема впливу конфлікту на адаптацію волинських чехів на батьківщині.

Ключові слова: *Волинь, волинські чехи, Друга світова війна, «Бланік», Рух опору.*

Конфлікт 1943 року на Волині до сьогодні, попри багаторічні дискусії, не знайшов у науковому просторі уставленого погляду. Українські та польські вчені продовжують дискусії. Проте, окрім польської та української сторін, учасників конфлікту, виокремлюється громада волинських чехів, яка зайняла особливу позиції у 1943 р. та змогла понести мінімальні втрати, що і визначає мету статті – сформувати уявлення про участь чехів у Русі опору, засоби їх боротьби, стосунки із групами опору різних політичних спрямувань, що стало одним із факторів повернення їх на батьківщину.

В сучасній українській історіографії відсутні дослідження із означеної теми, разом з тим чеські дослідники сформували усталений погляд на проблему, серед них Я. Вацулік, Ї. Гофман, В. Дуфек, Д. Мартінкова.

З початком Другої світової війни чеська громада Волині гостро відчула, як власне і усе населення регіону, впливи радянізаційних процесів. У чеському соціумі Волині міжвоєнної доби спостерігався значний відсоток підприємців, вищий, аніж в українського населення, рівень заможності та освіченості, що уможливлювало існування згуртованої та національно означеної громади. А отже, із встановленням нового політичного режиму у 1939 р., чеська громада була ним позначена як така, що викликала «занепокоєння» і, відтак, вимагала певного контролю. Тому значна кількість чеських землевласників, підприємців, селян, представників інтелігенції була піддана репресіям, а їх майно – конфіскаціям, серед них Вац. Меснер, Й. Малінський, Я. Морава, В. Сваровський, В. Свобода, Й. Яндура, та ін. А отож, закладалися умови відторгнення волинськими чехами таких змін та нової влади.

З початком радянсько–німецької війни, у 1941 р. на Волині невелика група чеської інтелігенції заснувала групу Руху опору, яка ставила собі за мету не допустити знищення чеської національної меншини та готувала чоловіків до участі у збройній боротьбі [17, s. 66]. У 1943 р. на основі вже наявних груп сформувалась організація «Бланік» [16, s. 1–2]. 13 червня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада 13 представників чеських поселень на Волині, на якій обрано керівників організації. Її очолив учитель із с. Мирогоща Владімір Кноп (псевдо – Я. Влчек), заступником став редактор чеського часопису «Krajanské listy» (Луцьк, 1938–1939 рр.) і вчитель із с. Московщина Йозеф Рейзек (псевдо – Я. Вінаржіцкий) та інженер Іржі Лізалек (псевдо – В. Броз). Затверджено статут організації та її програму, прийнято рішення про видання часопису[23].

За пропозицією Й. Рейзека, часопис названо «Hlasatel» (від чес. Hlasit – проголошувати, пропагувати, розповсюджувати). Видання мало підтитул «Часопис для чехословацького руху опору в Україні». На думку самого редактора, «…якщо організація має добре діяти – повинен бути друкований орган, який би був пружиною й регулятором усієї організаційної роботи» [23, s. 86]. Для видруку газети чехи змушені були вдатися до пошуків друкарської машинки (Львові, Дубно), адже всі вони вилучались окупантами, а приховування машинки загрожувало розстрілом. У Дубно один із нових членів організації віддав пристрій Рейзеку, однак потрібен був час для поповнення польської друкарської каси чеськими позначками («гачек», «риска», «кружечек»). 1 серпня 1943 р. опубліковано перший номер часопису «Hlasatel» [23, s. 88].

Статут організації розроблений Йозефом Рейзеком і Владіміром Кнопом. За статутом, основною метою зазначалося: «…1. підготовка волинських [чехів – *авт.*] до вступу до чехословацької армії в СРСР; 2. підривна діяльність в тилу німецької армії (перешкоджати просуванню транспорту, матеріальному забезпеченню тощо); 3. не брати участі в націоналістичних організаціях інших народів (дотримуватися нейтралітету); 4. відкрита боротьба із зброєю в руках проти німців та їх помічників лише в рядах чехословацької армії в СРСР…» (переклад – *авт.*). Далі в статуті вказувалося, що підпільна антифашистська організація автоматично припиняє свою діяльність аж після звільнення Чехословаччини [12, s. 72].

Тоді ж «Бланік» отримав достатньо струнку організаційну структуру. Територію Волині поділено на 5 округів, які, відповідно, ділилися на 3–6 гуртків, а ті – на 3–9 підрозділів. 12 вересня та 17 жовтня 1943 р. і 21 січня 1944 р. відбулися вибори керівників підрозділів й округів. Керівником першої дільниці був Еміл Цілц із Гульчі, другої – Йозеф Мойдл із Хомутів (зараз Квітневе), третьої – Йозеф Рейзек із Московщини та В. Мікулаш Пруса зі Страклова, четверту дільницю планувалося сформувати в околицях Луцька [15]. Загальна чисельність членів організації не визначена, однак достеменно відомо, що «Бланік» діяв у 102 чеських поселеннях на Волині (19 підокругів, 5 округів). Списки ланок по п'яти округах підготовлені за мапою організації «Бланік», копія якої зберігається у Рівненському краєзнавчому музеї [16; 2, s. 72]. За напрямами діяльності сформовано спеціальні відділи: пропаганди (Й. Рейзек), військовий (Ї. Лізалек), медичний (Д. Сомол), фінансово–матеріальний (М. Кгол) і відділ безпеки (А. Бочек) [21, s. 107]. Головне керівництво та керівники округів

розробляли політичні директиви й напрями діяльності, політику чеської організації щодо партизанки польської та радянської, а також щодо ОУН–УПА й німців.

Під час вступу до організації прихильники давали клятву, текст якої наводять автори «Історії Чеського Боратина» Йозеф, Анна й Владіслав Влкі та в якій чехи, вступаючи до таємної організації, зобов'язуються до останньої краплі крові вести боротьбу за звільнення своєї батьківщини [13, s. 158].

Наведемо кілька прикладів діяльності ланок «Бланіка».

У Чеському Боратині (поблизу Луцька) керівником ланки був Вацлав Влк. Члени організації збиралися в будинку Влка на околиці Боратина. Вацлав Влк був водієм за професією, організував автошколу, де навчались і могли легально зустрічатися члени ланки. За спогадами Бедржиха Опоченського, Влк переконував молодих людей, що їхні водійські навички стануть у пригоді, коли вони будуть воювати за свою батьківщину. До складу боратинського «Бланіка» входили також чехи Врзак, Гнідек, Форт, Черак, Ярчек, Беда Опоченський [13, s. 158]. Більшість боратинців навесні 1944 р. увійшла до складу танкової бригади 1–го чехословацького корпусу в СРСР [7, s. 5].

У Чеському Квасилові організатором ланки був Мікулаш Шеретюк. Ланка квасилівців знайшла місце на відстані 1 км від села, де було колишнє господарство Й. Яндури – комплекс зі стодоли, господарського двору, складів, хмелярні, який виходив на луки біля річки й де було зручно переховувати зброю, печатки тощо. На господарстві жив і виконував обов'язки скарбника Вацлав Лінгарт. Також там жив і працював колишній власник цього господарства Й. Яндура, які й маскували діяльність ланки під роботу на виробництві. Окрім спостережень за німцями, члени квасилівської ланки також допомогали українцям, полякам, євреям, яких переслідували німці, прийняли двох радянських солдатів, котрі втекли з табору військовополонених з–під Рівного. Федір Науменко працював у чеха Шлісіка, а Василь Урусов – у Яндури (Василь Урусов загинув під Берліном, а Федір Науменко повернувся після війни до Квасилова та одружився). Саме ці солдати допомагали чехам навчитися володіти зброєю, збирати й розбирати кулемет («Дегтяр» – кулемет системи Дегтярьова), користуватися гранатами тощо. Наприкінці 1943 р. діяльність «Бланіка» активізувалася, оскільки фронт наближався, про що повідомляв «Hlasatel». Тепер чехи виходили на охорону Квасилова зі зброєю в руках, створили самооборону. Оскільки через Квасилів рухалися потяги, чехи вели нічне спостереження за пересуванням німецьких ешелонів та доповідали керівництву «Бланіка» [20, s. 38–40]. Вступили до «Бланіка» і чехи Дембровки (нині – Дібрівка), які діяли під керівництвом Ростислава Главачека, пізніше – Йозефа Мойдла [18, s. 34].

Із наведених прикладів та статутних засад організації видно, що чехи обирали обережну тактику, уникали активних збройних дій, хоча і зберігали зброю та частково нею користувалися, виходячи із міркувань про збереження громади.

Окреслимо стосунки чеської організації та українських повстанців. Чехи, які втратили незалежну державу в 1938 р., повністю розуміли багатовікові намагання українців створити власну державу. Про це свідчить і допомога молодої Чехословацької Республіки українській еміграції в міжвоєнний період. Однак методи боротьби, які обрали ОУН та Українська повстанська армія, волинські чехи «не могли толерувати й засуджували як неприйнятні», хоча в політичній платформі УПА 1943 р. і проголошувалося, що УПА «обстоює рівноправність усіх громадян незалежно від їхньої національності, віросповідання й статі; прагне до справедливого соціально–економічного устрою» [5, с. 794].

Водночас чеський історик Я. Вацулік, беручи відомості переважно зі спогадів реемігрантів, указує на те, що чехи під керівництвом «Бланіка» створювали самооборону «перш за все проти загонів Української повстанської армії … мусили не тільки оберігати, але і в боях боронити життя та майно селян від бандерівців та різних банд» [12, s. 68]. Очевидність суб'єктивності подібних тверджень нами не заперечується. Чеські селяни були значно заможнішими, а отож повстанці знаходили тут провіант, проте у спогадах реемігрантів такі «експропріації» безумовно згадуються як грабунок, адже для українця повстанці були «своїми», для чеха – «чужими». Окрім того, позиція чехів завжди була лояльною, що їх і убезпечувало.

Неодноразово радянські партизани й оунівці зверталися до чеського населення з призовом вступати до їхніх лав для боротьби із окупантами, були випадки виступу чехів на боці польської Армії Крайової, що розглядає Я. Антонюк [1, с. 208]. Про те, що такі організації намагалися встановити контакти та залучити на свій бік чеську меншину Волині свідчать документальні матеріали, опубліковані В. Сергійчуком у збірці «Український здвиг: Волинь. 1939–1955», у спогадах реемігрантів також знаходимо згадки про спроби обох сторін конфлікту заручитися підтримкою чехів [4, с. 128–130, 226–233].

Однак волинські чехи намагались уникати втручання в будь–які місцеві та міжнаціональні конфлікти. На думку Я. Вацуліка, чехи не могли погодитись із намаганням оунівців «орієнтуватися на етнічну чистку Волині від поляків», що, на нашу думку, не коректно. Далі чеський історик зазначає, що деякі оунівці стали виступати й проти чехів, «їм закидали, що чекають приходу росіян, що приїхали і забрали в українців найкращі землі» [12, s. 69]. Подібні закиди не були новиною для чехів, які чули їх ще в перші роки імміграції, проте в часи воєнні подібні слова тільки посилювали конфліктність та відтерміновували домовленості між групами опору.

Весною–осінню 1943 р. на Волині спостерігали загострення жорстокого конфлікту між українцями й поляками, який на загальному тлі війни та гітлерівської окупації перетворився в криваву війну. Волинські чехи старалися зберігати нейтралітет, не погоджуючись вступати до лав жодної з організацій чи виступати на їхньому боці. Деякі чеські поселення підтримували повстанців, за свідченнями очільника «Бланіка» В. Кнопа, наприклад Уїздці, Волков, Підвисока [22, s. 81]. В поселеннях почали поширюватися рукописні листівки із закликом вступати до лав т.зв. Чехословацької повстанської армії (ЧПА), яка, нібито, була частиною УПА і яку організував чеський емігрант Антонін Нехутний, нібито член УПА [22, s. 81]. Пізніше, у 1953 р., коли після рееміграції волинські чехи переслідувалися прорадянським режимом Чехословаччини, це був єдиний

аргумент, що його наводили працівники служби безпеки В. Кнопу аби довести, що «…«Бланік» був продовженою рукою бандерівців» [22, s. 83].

А коли українські повстанці почали мобілізаційні заходи в колоніях чехів, то ті змушені були піти на перемовини та зустріч.

1 серпня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада керівників «Бланіка» (Й. Рейзек, Й. Лізалек, Е. Цилц), де наголошувалося «будь–якою ціною зберігати нейтралітет меншини в польсько–українському конфлікті і також заборонено виступи проти німецьких та мадярських сил. …Проти бандерівців організувати посилену оборону». Пізніше було прийнято рішення про перемовини із керівництвом бандерівців [22, s. 81–82].

У таких умовах В. Кноп підготував листівку «*Місія нашої меншини в Україні*» й «*Декларація чехів в Україні*», де містились основні положення, яких чехи мають дотримуватись у перемовинах із представниками ОУН–УПА, що відбулися 24 жовтня 1943 р. в Дермані близько Рівного. Керівництво «Бланіка» пояснювало свою позицію: «Ми, складова частина чехословацького народу, а тому автоматично підлеглі чехословацькій владі в Лондоні. Ми до цих пір не одержали від своєї влади ніяких вказівок щодо українського питання на Україні, і не можемо із своєї ініціативи щось робити» [2, с. 79; 12, s. 87, 69]. Вони звернулися до чехів із закликом: «…бути разом, …організовуватися і озброюватися. ...Ми хочемо зберегти нашу меншину, хочемо виконати свій святий обов'язок по відношенню до свого народу, ми хочемо забезпечити своїй меншині місце в Чехословаччині, ми хочемо, щоб наша меншина мала чисту совість в історії нашого народу…» [2, с. 77–78; 12, s. 67].

Виходячи з тексту звернення керівників до волинських чехів, яке навів у своїх спогадах Йозеф Рейзек, один із очільників організації, можемо констатувати, що метою утвореної організації була боротьба із фашистами за збереження чеської меншини та відновлення незалежної Чехословаччини. Поряд із тим звернення містило й зауваги щодо співпраці з українським рухом: «…[Українці] надіялися на наші національні почуття і на мету – помститися німцям за всі прикрості, які дісталися нашому народові від німців, вважають нас своїми союзниками і майже насильно вербують наших хлопців. Якщо ми підемо з ними – піддамо нашу меншину небезпеці, яка буде німцями знищена, якщо відмовимо їм, можуть нам мстити… можуть причинити нам багато зла» [2, с. 77–78; 12, s. 67]. Отже, позиція волинських чехів достатньо зрозуміла: вони не беруть участі в організаціях українського руху опору, не приєднуються ні до польського, ні до радянського партизанських рухів, проте не відмовляються від ситуативної співпраці та допомоги. Поряд із тим на зустрічі зауважено, що організація не буде протидіяти тим, хто «добровільно згодиться до лав УПА» [12, s. 69].

Попри згадані зауваги чеські представники взяли участь у зустрічі із очільниками повстанців. Представники чеської громади Й. Лізалек, Е. Цилц і В. Кноп зустрілися із двома представниками повстанців, один з яких («Невідомий») у подальшому спілкуванні повідомляв Антоніну Бочекові (очільник відділу безпеки «Бланіка»), що він навчався в Карловому університеті і в організації (ОУН) виконував функції «міністра внутрішніх справ». Перемовини були серйозними, діловими та з обох сторін делікатними. У спогадах В. Кнопа читаємо: «Ми висловили своє розуміння їх устремління до незалежності, однак при тому мусимо зберігати нейтралітет, тому що є частиною чеського народу, його легальним представником є уряд (в екзилі) в Лондоні, який веде боротьбу проти окупантів нашої держави на боці Радянського Союзу, а тому ми готуємося воювати проти нацистів в чехословацьких з'єднаннях в СРСР» [22, s. 83].

Пізніше зв'язок із українськими повстанцями періодично відбувався. Неодноразово чехи та українці співпрацювали. Наприклад, восени 1942 р. у чеській родині в Купичеві мешкав Ковельський окружний провідник ОУН Сергій Манько–«Ящур». У звіті суспільно–політичної референтури з Володимирсько–Горохівської округи (доповідач «Степ») за липень 1943 р., зокрема, повідомлялося: «Чеське населення до українських визвольних змагань відноситься прихильно, воно співпрацює з українцями, підпорядковується нашій організації, несе усі тягарі боротьби, а часом виступає активно» [6, арк. 19; 1, с. 207–208].

Окремі чехи брали участь у з'єднаннях радянських партизанів (Д. Медведєва, С. Ковпака), відомі випадки колаборації. Так, купичівські чехи при вступі німців до села пригощали їх пивом та накрили святковий стіл, наводить спогади Кафки Марії Францівни, 1916 р. н., уродженки й мешканки с. Купичів Турійського р–ну, історик Ярослав Антонюк. Одну з двох поліційних сільських управ у Купичеві, створених німцями, у перші тижні окупації очолював чех Богуслав Кучер [1, с. 206–207]. За спогадами Йозефа Мартіновського, мешканця с. Малин, старостами в Малині був Йозеф Крамський, а в с. Чеські Кнерути – Йозеф Дус [25].

Відомий також виступ чехів поселення Купичів на боці 27 волинської дивізії АК проти УПА у листопаді 1943 р. [14, s.4; 1, с. 202–222].

Чехи входили й до партизанських радянських загонів. У спогадах Д. Медведєва знаходимо згадки про чехів–працівників здолбунівського залізничного депо, які увійшли до складу диверсійної групи, що співпрацювала із загоном Д. Медведєва: Іржі Гроуда, Владімір Плічка (Палічка?), Александр Заслоцькій, із Новин Чеських – Шафар, Іржі Яначек із Дніпропетровська, краянин Йозеф Громада загинув у партизанському загоні Д. Медведєва. У загоні воював також Ярослав Вітек із Житомира [12, s. 199–200; 20, s. 39–40]. У Рівному діяла група в складі Йозефа Новака та його двох сестер – Анни й Катерини, Яна Кутковця, Я. Луса, Йозефа Майерніка, родини Дроздова [12, s. 200–203]. На здолбунівському цементному завод, який побудували чехи брати Єлінекі і який у роки війни виробляв цемент для зведення т.зв. «дніпровського валу», діяла друкарня, виготовляли листівки українською, польською, чеською, німецькою мовами, їх поширювали на Волині, на території генерал–губернаторства, так само і серед німецьких солдатів, які їхали на фронт. Друком займалися чехи Бенедикт Кушнер, Вацлав Віжка і Ян Монах [12, s. 202].

Улітку 1943 р. волинські чехи налагодили контакти із радянськими партизанами зі з'єднання С.Ковпака, а коли розпочався його рейд на Прикарпаття, «Бланік» надав інформацію про пересування німецького транспорту залізницями Рівно – Ковель, Рівно – Львів. На початку серпня 1943 р. члени «Бланіка» разом із ковпаківцями організували саботажні акції на нафтових родовищах

поблизу Станіслава (зараз – Івано–Франківськ). На початку 1944 р. Й. Рейзек у Московщині вів перемовини із Сидором Ковпаком й особисто передав йому карту розміщення ланок «Бланіка» та статут організації, перекладений російською мовою. Через С. Ковпака чехи намагалися зв'язатися із чехословацькою бригадою в СРСР. Повідомлення про «Бланік» було надруковане в радянському військовому часописі «Блокнот агитатора» перед вступом Червоної Армії на Волинь [16; 21, s. 110; 12, s. 69–70, 200].

Проте з початком 1944 р., коли просування фронту набуло високих темпів, чехи продовжували займати визначені ними політичні позиції, головним для них залишалося підготовка до визволення Чехословаччини, хоча чеське населення також було заручниками протиборчої ситуації на Волині, як згадують чеські реемігранти, вони змушені були «вдень годувати одних, а вночі – інших». З просуванням фронту, у лютому–березні 1944 р. на Волинь передислокувалася чехословацька бригада на чолі із Л. Свободою, яка була тут поповнена добровольцями – волинськими чехами.

Поряд зі згадками про бажання повернутися на батьківщину, у спогадах реемігрантів містяться описи бандерівських нападів на чеські поселення [19], однак зауважимо, що такі згадки, на нашу думку, носять характер «штампу», «мігрують» із мемуарів у мемуари, почасти без конкретних даних та об'єктивної оцінки ситуації. Думається, що такі прикмети пояснюються періодом запису спогадів: 60–70–і рр. XX ст., коли в Чехословаччині домінували прорадянські настрої, а волинські чехи були означені як «небезпечний елемент», а тому стосунки із бандерівцями оцінювалися як колабораційні.

Отож, конфлікт 1943 р. на Волині був додатковим фактором рееміграції волинських чехів, що і відбулося у 1947 р. у відповідності із радянсько–чехословацькою угодою 10 липня 1946 р. [8], а чехам вдалося відстояти свою громаду та особливу позицію упродовж конфлікту. Чеські реемігранти згадують, що «…їхали з тяжким серцем. Народилися на Волині, прожили дитинство, першу любов, народилися діти, не дивлячись на це наважилися виїхати… Чому залишили Волинь? Одні тікали від Сталіна, інші – від бандерівців, інші думали, що будуть мати маєток після німців кращий, ніж на Волині…» [3].

Список використаних джерел

1. Антонюк Я. Волинські чехи в українській визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів). Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2014. – Зб.19. // Antonjuk Ja. Volyns'ki chehy v ukrai'ns'kij vyzvol'nij borot'bi (na prykladi kolonii' Kupychiv). Ukrai'ns'kyj vyzvol'nyj ruh: nauk. zb. – L'viv, 2014. – Zb.19.

2. Рейзек Й. Не зрадимі «Бланік». Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнародної науково–теоретичної конференції. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 132 с. // Rejzek J. Ne zradymi «Blanik». Chehy i Dubenshhyna. Materialy Mizhnarodnoi' naukovo–teoretychnoi' konferencii'. – Luc'k: PrAT «Volyns'ka oblasna drukarnja», 2011. – 132 s.

3. Спогади Марії Шмолцнопової // Spogady Marii' Shmolcnopovoi'. – URL: http://www.scvp.eu (1.02.2017).

4. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с. // Sergijchuk V. Ukrai'ns'kyj zdvyg: Volyn'. 1939–1955. – K.: Ukrai'ns'ka Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.

5. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Парламентське вид–во, 2007. – 1028 с. // Ukrai'na: politychna istorija. XX – pochatok XXI st. / Redrada: V. M. Lytvyn (golova) ta in. – K.: Parlaments'ke vyd–vo, 2007. – 1028 s.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф.3833. – Спр.118. Суспільно–політичний звіт Володимирсько–Горохівської округи за липень 1943 р. // Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (CDAVO). – F.3833. – Spr.118. Suspil'no–politychnyj zvit Volodymyrs'ko–Gorohivs'koi' okrugy za lypen' 1943 r.

7. 1. Československa samostatna tankova brigada v SSSR a osvobozeni Ostravy (1944–1945). – Praha, 20015. – 54 s.

8. Dohoda mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o právu opce a vzájemného přesídlení občanů české a slovenské národnosti, žijících ve Svazu Sovětských Socialistických Republik na území bývalé Volyňské gubernie, a československých občanů ukrajinské, ruské a běloruské národnosti, žijících na území Československa, podepsané v Moskvě dne 10. července 1946. – URL: http://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0062_01.htm (12.02.2018).

9. Dějiny zemí Koruny České. Od nástupu osvícenství po naši dobu. Kol. aut. Dil.2. – Praha: Paseka, 1993. – 329 s.

10. Dufek V. Perzekuce Čechů na západní Volyni. Kapitoly z dějin volyňských čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek. – Praha: TISKAR, 1997. – 252 s.

11. Historická mapa českého osídlení na Volyni. Redakčně spracovali Hofman J., Klicpera J., Pelcova V. – Praha: Tiskárna NEOSET, 1995. – 24 s., mapa.

12. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. – Praha: MH, 2004. – 437 s.

13. Josef, Anna, Vladislav Vlk. Historie Českeho Boratina. Vydavatelstvi Forte Usti nad Labem, 2000. – 292 s.

14. Věrná stráž. – 1950. – 20 rijna. – S.6. – URL: http://www.scvp.eu

15. Vojenský historický archiv (Praha). Fond Blaník. Zpráva o odbojové organizaci Blaník. 1949. Hofman J., Sirc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. Příloga 2. Rozmístění buněk a struktura odbojové organizaci Blaník.

16. Vojenský historický archiv (Praha). Fond Blaník. Zpráva o odbojové organizaci Blaník. 1949. Hofman J., Sirc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. Příloga 2. Seznam Buněk ilegální organizaci Blaník (červen – červenec 1943).

17. Příspěvek volyňských Čechů k osvobození Československa od nacistické nadvlády. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. – Praha: MH, 2004. – 437 s.

18. Samec V. Kronika obce Dembrovka na Volyni. – [?], 1994. – 67 s.

19. Syruček, Milan: Banderovci – hrdinové, nebo bandité? – Praha: Epocha, 2009. – 1. vyd. – 154 s.

20. Šereťuk M. Kronika Českého Kvasilova. – [Praha ?]: Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003. – 80 s.

21. Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. II.Díl. 1914–1945. – Praha, 1998. – 218 s.

22. Vladimír Knop: dopisy a dokumenty poskytnuté J. Hofmanovi. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. – Praha: MH, 2004. – 437 s.

23. Týdeník Hlasatel. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvím a druhém odboji. – Praha: MH, 2004. – 437 s.

24. Základní informace o Češích na Volyni. – [Praha?]: Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přáteli, [1997?]. – 12 s.

25. Ze vzpomínek Josefa Martinovskego. Český Malín. – Nimburk: VEGA–L, 2010. – 40 s.

Shulha S. A., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Lesia Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), s.shulga@ukr.net*

The Czechs in the 1943 conflict in Volyn: the issues of participation

The article provides comprehensive analysis of the sources and historiography concerning the problem under consideration. The goal of the analysis is to reveal the factors of the Volynian Czechs participation in the Resistance Movement in the years of the Second World War in Volyn. The article lays emphasis on the stages of formation of the Czech organization of the Resistance movement («Blanik»), its basic principles, goals and means of struggle. The attitude of the Czech community to the 1943 conflict in Volyn and to the Ukrainian insurgents movement are analyzed. Thestudy sheds light on the issues of the Czechs participation in partisan units of various political orientations is discribed and considers the conflict of 1943 in Volyn as one of the major factors strengthening the re–emigration moods of Czechs. The author elucidates the specifics of the conflict impact on the adaptation of the Volyn Czechs in their homeland.

Keywords: *Volyn, Volyn Czechs, World War II, Blanik, Resistance movement.*

* * *

УДК 94:32–055.2](477.8)«1944/1953»

Чорній Г. В.,
аспірантка кафедри історії України, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (Україна, Тернопіль), gchornij@ukr.net

Суспільно–політичне становище жінок на території західних областей УРСР (середина 1940–х – початок 1950–х рр.)

На основі сучасної та історичної літератури періоду існування СРСР, а також джерелознавчої бази Державних архівів Івано–Франківської, Львівської, Тернопільської областей проаналізовано суспільно–політичне становище жінок західноукраїнського регіону всередині 1940–х – на початку 1950–х рр. Висвітлено політику тодішньої ідеологічної системи щодо жінок шляхом створення організаційних структур з роботи серед жіноцтва, а саме жінвідділів, делегатських зборів, жіночих рад. Охарактеризовано залучення жінок до партійних організацій та інститутів. Висвітлено кількісні та якісні показники місцевих та приїжджих жінок у складі партійних та державних структур, а також громадських організацій. Досліджено діяльність жіночих об'єднань та їх вплив на громадське та політичне життя західних областей УРСР. Прослідковано процес насадження образу «жінки–трудівниці–суспільниці–матері», який трансформувався на території України (тогочасної УСРР) ще в 1920–1930–х рр. З'ясовано ключові фактори, які вплинули на суспільно–політичне становище жінок, а саме: масова пропагандистсько–ідеологічна «обробка», використання жіночої праці практично у всіх сферах суспільного життя, забезпечення принципу рівноправності.

Ключові слова: *жінки, суспільно–політичне життя, відділи з роботи серед жінок, делегатські збори, західноукраїнський регіон.*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства все більшого інтересу набувають дослідження, які пов'язані із з'ясуванням місця та ролі жінки в історії України повоєнної доби. Гендерна проблематика постає об'єктом вивчення багатьох науковців, набуває широкого відголосу в системі мас–медіа. Досить часто інформація, яка на перший погляд здавалася б повсякденною та одноманітною відкриває перед дослідниками непізнані горизонти унікальних наукових проблем. Серед них – становище жінок західних областей України всередині 1940–х – на початку 1950–х рр. Актуальність теми обумовлена висвітленням суспільно–політичного становища західноукраїнського жіноцтва в перші повоєнні роки, а також розвитком жіночого руху в контексті відновлення на території регіону тоталітарного режиму.

Історіографію дослідження умовно можна поділити на радянську (починаючи практично від того ж періоду) та доби незалежної України. Здебільшого, наукові напрацювання стосуються ролі жінок у громадському та політичному житті СРСР та УРСР і лише частково висвітлюють суспільно–політичне становище жіноцтва на території західноукраїнських областей повоєнних років. Праці радянських науковців носили виключно пропагандистський характер та слугували своєрідним рупором пануючої системи. Образу «радянської жінки» відводилися основні соціальні ролі, такі як: «трудівниця», «суспільниця», «матір», а здобутки найактивніших жінок у цих сферах слугували прикладами для наслідування. До них можна віднести дослідження Ю. Трофим'як [19], В. Галаган [20], В. Більшай [30] та ін.

Сучасна історична література базується на критичному осмисленні політики радянської системи щодо жінок УРСР та західних областей в тому числі. Суспільно–політичне становище жіноцтва розглядається крізь призму діяльності жіночих організаційних структур, тотального контролю та репресивних заходів з боку партійно–радянської влади. Про роботу тодішньої влади з жінками в західноукраїнських областях згадує Г. Старобудець [1]. Статус жінок у післявоєнний період охарактеризовано у колективній монографії за загальною редакцією Л. Смоляр [2]. У публікаціях М. Смольніцької символічно висвітлюється узагальнений образ жінки у радянському суспільстві [8], а також основні напрямки реалізації гендерної політики на теренах УРСР [31]. Політику радянської системи щодо жінок Дрогобиччини у 1944–1953 рр. аналізує Р. Попп [21].

Як бачимо, окремого дослідження, яке б детально висвітлювало роль жінок у суспільно–політичному житті західноукраїнського регіону в 1944–1953 рр. немає, тому актуальність обраної теми обумовлена її розв'язанням.

Ситуація, що склалася за наслідками війни в західних областях України носила складний та неоднозначний характер. Повоєнна розруха, масштабні людські втрати, значні матеріальні збитки позначилися у перші повоєнні роки на всіх сферах життя регіону. Окрім цього, відновлення радянського режиму характеризувалося встановленням тотального контролю, насадженням «єдиновірної» моделі побудови суспільства, репресивними заходами, а в кінцевому результаті не сприйняттям місцевим населенням нової влади, що призвело до розгортання антирадянського руху Опору. Усі ці чинники безумовно вплинули на формування суспільно–політичного становища у краї.

Для того, аби заручитися якнайбільшою соціальною підтримкою радянська влада розгорнула роботу з різними категоріями населення, в тому числі із жінками [1, с. 52]. Витоки партійно–радянської політики щодо жінок сягали ще 1920–х рр., тому продовжуючи цей досвід, навесні 1945 р. при відділі пропаганди Центрального партійного комітету створено сектор з роботи серед жінок західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей [2, с. 155].

Поряд із цим, при обласних, міських та районних осередках партії західноукраїнського регіону почали функціонувати жіночі відділи. Це були свого роду провладні підрозділи, в обов'язки яких входило контролювати діяльність жіночих об'єднань, систематично проводити агітаційно–пропагандистську роботу серед жіночого активу, вести облік кількісних та якісних характеристик делегаток, членів партії, депутатів, здійснювати підбір кадрів з числа жінок тощо.

До складу відділів з роботи серед жінок входили заввідділом та інструктори. В основному, це були приїжджі жінки, в яких за плечима був чималий стаж партійної роботи та «хороша репутація», яка ретельно перевірялася. Частина з них не мала належної освіти, крім того, дехто із прибулих взагалі не розмовляв українською мовою. Для прикладу, наприкінці 1946 р. у райкомах та міськкомах партії Львівської області працювало 37 завідуючих жінвідділами, з них: за національністю – 28 українок (4 місцевих), 7 росіянок (з них 4 взагалі не знали української мови), 1 полячка та 1 білоруска; за освітою: вища – 3; середня – 19; «нища» – 15 [3, арк. 3].

В більшості партійних обкомів західних областей повноцінне укомплектування відділів з роботи серед жінок відбулося лише наприкінці 1946–1947 рр.

Одним із безпосередніх завдань жінвідділів була організація делегатських зборів та жіночих

рад. Делегатські збори утворювалися при партійних осередках та слугували «школою практичної підготовки до громадсько–політичної роботи». До їх складу, здебільшого, обирались жінки, які були членами партії, передовики виробництва, дружини військовослужбовців та загалом ті, які приймали активну участь у громадській роботі [4, арк. 35]. Саме через них радянська влада шляхом ідеологічного впливу намагалася схилити на свою сторону якомога більше жіноцтва західноукраїнського краю, виховати їх у дусі «рівноправного будівничого соціалістичного суспільства», прищепити інтерес до політики, підготувати до вступу в партію і т.п. Варто зауважити, що завдання делегатських зборів практично не змінилися з моменту фактичного їх зародження у 20–х рр. ХХ ст. та дублювалися на всій території УРСР.

Жіночі ради створювались на підприємствах, установах, в колгоспах, при домоуправліннях та інших організаціях міст та сіл. Це були виборчі жіночі осередки, які працювали на громадських засадах. Вони обиралися відкритим голосуванням на загальних зборах жінок відповідних установ у кількості 5–15 осіб терміном на один рік. Із членів жінради обиралися голова, його заступник та секретар. Інші учасниці керували секціями, склад яких підбирався з активісток. Для керівництва низовими жіночими об'єднаннями, забезпечення контролю за їх діяльністю, а також надання допомоги створювалися такі ж організації при партійних комітетах виробничих управлінь, райкомах та міськкомах партії, що обиралися на відповідних конференціях, зборах активу, нарадах жінок [5, с. 6].

Як правило, при великих жіночих радах функціонували наступні секції: шкільна, культосвітня, торгова, санітарна, земельна, секція загального харчування, кооперативна та ін. Шкільна секція допомагала у проведенні ремонту в дитячих навчальних закладах, роботою із ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Секція загального харчування – контролювала роботу закладів громадського харчування. Санітарна – здійснювала санітарний нагляд за культурно–побутовими та виробничими установами, проводила читання лекцій та доповідей на тематику профілактичних заходів по боротьбі з епідемічними та інфекційними захворюваннями [6, арк. 14]. У структурі жінрад Дрогобицької області в 1946 р. було зареєстровано 3634 секцій, з них: 682 сільськогосподарських, промислових – 21, культурно–побутових – 716, шкільних – 758, санітарних – 662, кооперативних – 778, якими охоплено близько 12 тис. делегаток [7, арк. 4].

У своїй діяльності жіночі організаційні структури опиралися на зміст партійних та урядових розпоряджень, постанов та наказів. Приміром, аби активізувати роботу серед жінок Західної України центральними партійними органами прийнято низку рішень: «Про роботу серед жінок в західних областях УРСР» (5.04.1945 р.), «Про заходи з покращення роботи серед жінок в західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях України» (28.04.1946 р.), «Про заходи поліпшення роботи серед жінок на Україні» (19.04.1948 р.), а також вказівок про роботу серед жінок XVIII Пленуму ЦК КП(б)У та постанови Ради Міністрів і ЦК КП(б)У (20.06.1947 р.) [8, с. 166]. Партійні органи на місцевому рівні систематично надавали вказівки щодо жіночого напрямку роботи, зокрема рішення бюро Станіславського обкому партії «Про роботу серед жінок» (20.04.1945 р.) [9, арк. 14], постанова Дрогобицького партійного обкому «Про покращення політичної роботи серед жінок та висування їх на керівні посади» (20.04.1948 р.) [10, арк. 99]. Зважаючи на вищезазначений перелік документів, можна зробити висновок, що жіноче питання перебувало під постійним контролем радянської системи.

Про чисельність та масштабність жіночих організаційних структур дізнаємося із інформаційних записок та річних звітів обласних жінвідділів. У 1945 р. в Станіславській області організовано 691 жіночу раду та обрано 9685 делегаток [9, арк. 1]; в 1948 р. кількість жіночих рад помітно збільшилась – 880, а чисельність делегаток зросла – 16846 осіб [11, арк. 1]. У Дрогобицькій області ситуація була схожою, приміром у 1946 р. нараховувалось 885 жіночих рад, 16400 делегаток [7, арк. 4] та 686 делегатських зібрань [12, арк. 39]. Відповідно у 1948 р. – 985; 21200 та 5880 [13, арк. 3].

Зауважимо, що більшість місцевих жінок, які входили до складу жіночих об'єднань та нібито підтримували радянську владу залишалися при власних переконаннях, до того ж, окремі з них були учасницями національно–визвольного руху. Однією із форм спротиву місцевих жінок, які входили до складу жіночих організацій радянського зразка та обіймали посади делегаток, голів жіночих рад, жінорганізаторів було саботування. Для прикладу, в одному із звітів Болехівського райкому Станіславської області в обком партії надавалася характеристика роботи районного жінорганізатора Л. Носко: «…над собою не працює, безініціативна, організаторських здібностей немає, до роботи відноситься не сумлінно. В села за весь час своєї роботи не виїжджала, не організувала жодного делегатського інституту та жіночої ради» [14, арк. 3].

Значно гальмувала розширення мережі жіночих організаційних структур протидія з боку українських повстанських загонів. У зв'язку з цим, в 177 сільрадах (загалом 672) Дрогобицької області у першому півріччі 1945 р. не було організовано делегатських зборів [15, арк. 2]. З тих же причин навесні 1945 р. не проводилася робота з жінками Бережанського, Ново–Сільського, Збаразького районів Тернопільської області [16, арк. 9] та впродовж першого півріччя 1947 р. у Букачівському, Жаб'ївському та Тисьменицькому районах Станіславської області [17, арк. 49].

В одному із річних звітів Дрогобицького обласного жінвідділу зазначалося: «Делегатські збори та жіночі ради відігравали роль масової школи політичного виховання жінок та були ядром їх залучення до активної участі у суспільно–політичному житті краю» [18, арк. 1]. Як бачимо, вони виступали так званими провідниками партії у поширенні офіційної ідеології серед широких мас населення, хоча на перший погляд справляли враження демократичних жіночих організацій.

Зважаючи на жорстке підпорядкування партійній системі, жіночі ради водночас займалася і вирішенням практичних завдань. Основними напрямками їх діяльності були проблеми жінок на виробництві, охорона материнства й дитинства, представлення інтересів жінок на нарадах та зібраннях різних рівнів, піклування про покращення побутових умов робітниць та колгоспниць, забезпечення благоустрою міст та сіл тощо [19].

Вплив демографічних чинників, які за період війни та в перші повоєнні роки суттєво відобразилися на населенні регіону позначилися на проведенні політики радянської влади щодо охорони материнства та дитинства, а також акцентуванні уваги на статусі «жінки–матері» [20]. Ситуація, що склалася за наслідками військових дій призвела до проблем відбудови медичних закладів та забезпечення їх спеціалізованими кадрами. Для прикладу, на початку 1945 р. у медичних закладах Дрогобицької області бракувало 25 педіатрів та 30 гінекологів [21, с. 332]. Наступні повоєнні роки відзначилися значним збільшенням лікувально–профілактичних закладів для жінок та дітей. Зокрема, в 1950 р. у Станіславській області працювало 80 лікарень, з них 43 – у селах; 14 пологових будинків та 2 дитячих лікарні. Варто зауважити, що на державне асигнування галузі охорони здоров'я Станіславщини в цьому ж році виділено 67856 тис. руб., що в 4 рази перевищувало суму витрат у порівнянні з 1940 р. [22, арк. 97].

Державна політика у сфері охорони материнства та дитинства керувалася виконанням наказу Президіуму Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, підсилення охорони материнства й дитинства, про встановлення почесного звання «Мати–героїня» і заснування ордену «Материнська слава» [23, с. 37]. У Тернопільській області впродовж 1944–1951 рр. багатодітним та одиноким матерям виплачено 101973000 крб. матеріальної допомоги [24, арк. 8], а на Дрогобиччині з жовтня 1944 р. до жовтня 1953 р. – 182366387 крб. [21, с. 332].

Статус «жінки–матері» на державному рівні вшановувався публічними нагородженнями та моральним стимулюванням. Протягом липня 1944–1951 рр. на Львівщині нагороджено 10551 багатодітну матір, зокрема почесні звання «Матір–героїня» отримала 101 жінка, «Медаль материнства» – 8452 особи, а орденом «Материнська слава» третього ступеню нагороджено 2298 жінок [25, арк. 69]. Ідеологічна система прагнула сформувати на новій підвладній території образ «жінки–матері» радянського зразка, яка б не лише покращила демографічну ситуацію краю, а й була здатна виховати власних дітей у якості покірних, дисциплінованих, справедливих та чесних громадян, які б своєю відданістю служили на благо цій же системі.

У перші повоєнні роки, аби спрямувати жіночу мобільність в русло активної виробничої та громадської діяльності партійно–радянське керівництво вдалося до розширення мережі дитячих ясел, садочків та оздоровчих установ. Ситуація з організацією дит'ясел та садочків набула змін лише на початку 1950–х рр. Так, у 1949 р. кількість постійних дитячих ясел у західних областях УРСР збільшилася в 2,5, а кількість місць у 3 рази [26, с. 194]. Перед жінками, перш за все матерями, стояв нелегкий вибір: реалізувати себе виключно у приватній сфері, при цьому бути суб'єктом постійного тиску та контролю з боку ідеологічної системи, або ж спрямувати всі свої сили на виконання завдань та вказівок партійно–радянської влади, залишивши своїх малюків, фактично, без материнського піклування.

Вагому роль у розширенні мережі дитячих закладів відіграли жіночі ради. За ініціативи жінрад Станіславської області в 1949 р. організовано 46 дит'ясел (967 дітей), 45 дитячих садочків (1589 дітей), 15 дитячих будинків, 2 школи–патронати, в яких виховувалось 2113 дітей–сиріт. Протягом літньої оздоровчої кампанії в дитячих садочках, піонерських таборах, колгоспних яслах та інших дитячих установах області оздоровлено 15196 дітей [27, арк. 130].

Нагального вирішення у перші повоєнні роки потребувала проблема сирітства. Лише в Тернопільській області у 1951 р. в дитячих закладах різних типів перебувало близько 5,5 тис. сиріт [24, арк. 20]. Члени жінрад брали участь у виявленні безпритульних дітей, їх обліку, займалися оформленням документації щодо опіки та усиновлення тощо. Ради жінок зобов'язувались піклуватися про дітей–сиріт, забезпечувати їх одягом, продуктами харчування, створювати належні умови для навчання. Жінради міста Станіслава в 1947 р. зібрали майже 73 тис. крб. для дитячих сиротинців області за рахунок проведення вечорів самодіяльності, кіносеансів, концертів [17, арк. 45].

Ще одним напрямком роботи серед жінок була кампанія з ліквідації неписьменності та малописьменності. Жіночі ради разом із районними та обласними відділами освіти західних областей проводили облік всіх неграмотних та малограмотних жінок, займалися укомплектуванням мережі шкіл, гуртків та груп індивідуального навчання.

Згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1946 р. ліквідація неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей мала закінчитися до 1 липня 1948 р. У 1945/1946 н. р. навчанням із ліквідації неписьменності та малописьменності в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях було охоплено 128865 жінок, з яких лише 62913 осіб або ж 48% навчено грамоті [28, арк. 24]. В 1946/1947 н. р. у Дрогобицькій області взяли на облік 5690 неписьменних жінок та 4623 малописьменних. Для їх навчання утворили 134 школи та 946 гуртків, в результаті чого навчанням охоплено 9733 жінки. Окрім того, до навчального процесу залучено 491 вчителя та 206 жінок–культармійців [29, арк. 10]. Хоча така діяльність значно підвищила освітній рівень жінок, однак вона містила в собі певний ідеологічний контекст. Офіційна влада за рахунок проведеної кампанії прагнула не лише розширити ідеологічний вплив на місцеве населення, збільшити кількість агітаторів та грамотного жіночого активу, а й забезпечити кваліфікованими кадрами партійну, державницьку і господарську сфери діяльності.

Правове регулювання рівноправності жінок у всіх сферах соціального життя відображалося у законодавчих документах СРСР довоєнного періоду та поширювалося на території всіх союзних республік. На середину 1940–х рр. діяла ціла низка законодавчих актів, що характеризували становище жінок у суспільстві, зокрема: Конституція УРСР, «Положення про вибори до Верховної ради УРСР», «Положення про вибори в обласні, окружні районні, міські, сільські, містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР» та ін. [31, с. 87].

Рівні політичні права з чоловіками надавали можливість жінкам приймати активну участь у суспільно–політичному житті західноукраїнського регіону, в тому числі у виборах до Верховної Ради СРСР, УРСР та Рад депутатів трудящих УРСР усіх рівнів. Підготовка до

виборів відбувалася шляхом залучення якнайбільшої кількості агітаторів, які роз'яснювали населенню переваги радянського законодавства, висвітлювали внутрішню та зовнішню партійну політику, наголошували на «єдиноправильному» виборі. В 1950 р. на Станівлавщині залучили до виборів у місцеві Ради депутатів 23 тис. агітаторів, з них 9200 жінок [22, арк. 10].

Під час перших виборів до Рад в західних областях України на Дрогобиччині обрано депутатами: до Верховної Ради СРСР – 1 жінку, Верховної Ради УРСР – 3 жінок, місцевих Рад – 1710, в тому числі до обласної Ради – 9. Виборчі кампанії 1946 і 1947 рр. характеризувалися зростанням кількості жінок серед депутатів місцевих Рад. До депутатського складу місцевих рівнів входили 3257 жінок (17 у обласній), Верховної Ради СРСР – 1 жінка, Верховної Ради УРСР – 4 жінок. Варто зауважити, що це були, в основному, робітниці та селянки. Так, із 5 депутатів Верховних Рад – 4 місцевих селянок, а із 17 облради (12 місцевих): 2 робітниці, 2 вчительки, 8 колгоспниць [18, арк. 31]. Влада на прикладі різних верств населення прагнула сформувати образ «нової радянської жінки», яка мала бути зразковою громадянкою, успішно виконувала всі виробничі завдання, піклувалася про сім'ю, при цьому, просуваючись соціальною драбиною, змогла проявити себе у політичній сфері.

Кандидатури жінок у депутати детально перевірялися, оскільки вони формували основу жіночого активу та мали бути зразком для наслідування. Поетапна перевірка включала в себе: «… соціальне походження, родинні зв'язки, місце роботи та занять, участь у громадсько–політичному житті» [21, с. 330]. На жіночих нарадах та зібраннях різних рівнів, а також у засобах масових інформацій жінки–депутати неодноразово розповідали про те, як радянська влада змінила їхнє життя. Тексти доповідей мали свою відповідну структуру та були проштамповані офіційною ідеологією. Наприклад – життєвий шлях депутата Верховної Ради СРСР від Станіславської області Ганни Гоголь. Загалу протиставлялося важке становище за панської Польщі, зокрема: «З діда–прадіда рід Ганни не знав достатків… І батьки Ганни весь вік батракували у поміщиків, і сама вона з 13 років пішла у найми…» [32, с. 12–13].

Проголошення принципу рівноправності позначилося на залучені жінок до всіх сфер публічного життя, однак політична діяльність відкривала перед ними лише другорядні ролі. Жінки могли претендувати на членство в партії та комсомолі, однак, керівна партійна робота була для них практично недосяжною. У Станіславській області в 1949 р. налічувалося 1803 жінки, які мали приналежність до партії, з них членів партії – 1407, кандидатів – 396 (місцевих відповідно: 103; 53; 50) [27, арк. 122]. В першому півріччі 1953 р. номенклатурні посади Львівського обкому партії обіймали 1626 жінок, з них 450 місцевих (у 1950 р. їх налічувалось 319 осіб, а в 1951 р. – 432). Секретарями первинних партійних організацій працювало 420 жінок – 16 місцевих. Із 49 жінок, які очолювали посади заввідділів міськкомів та райкомів партії було лише 5 місцевих [33, арк. 36]. Враховуючи націоналістичні погляди місцевого жіноцтва, вони становили лише незначну чисельність у складі партії. Окрім того, радянська влада із ідеологічно загартованих приїжджих жінок прагнула сформувати міцний партійний актив у західних областях УРСР.

Гендерна політика партійно–радянської системи в західноукраїнському регіоні була спрямована і на формування образу «жінки–трудівниці», яка б віддавала весь всій час і сили на відбудову та розвиток народного господарства республіки. Офіційна влада відверто маніпулювала ідеями рівноправ'я аби використовувати працю жінок у якості дешевого трудового ресурсу. Пропагандистська машина акцентувала увагу на безправному становищі жінок у капіталістичних країнах та їх можливість реалізувати себе у будь–якій сфері діяльності в радянському соціумі.

Однозначно, що однією із ключових проблем повоєнної доби було відновлення економічного потенціалу республіки. У зв'язку з цим, влада всіма можливими способами прагнула залучити жінок у виробництво промислової та сільськогосподарської продукції. Політика тоталітарного режиму базувалася на емансипаційному становищі жіноцтва у суспільстві, а завдання, які ставилися перед жінками набували масовості та за щораз висвітлювалися у мас–медіа.

Ще одним напрямком роботи радянської влади у західних областях було виховання молоді у дусі партійної ідеології. Дівчата залучалися до участі в комсомольських організаціях, завдання яких полягали у проведенні пропагандистської, ідеологічної, культурно–просвітницької роботи серед молоді. Статистичні дані свідчать про масовість даних структур. У Дрогобицькій області станом на 30 червня 1948 р. налічувалося 7520 дівчат, а загалом протягом року в члени комсомолу вступило 2145 дівчат [18, арк. 48]. Комсомольська організація міста Тернополя у 1950 р. налічувала 1938 членів, з них 1284 дівчини, в тому числі 358 місцевих [34, арк. 15].

Значний вплив на жіноцтво регіону здійснювали профспілкові організації. У політиці радянської влади післявоєнного періоду вони практично не виконували своїх прямих обов'язків щодо захисту прав та інтересів жінок на виробництві, а слугували прямим знаряддям партійної пропаганди та контролю. Профспілкові організації займалися політичним вихованням працюючих жінок, посиленням впливу на їх виробничу діяльність, а також залученням до громадського життя. Участь жінок у профспілках набула масштабного характеру. Для прикладу, всі жіночі колективи шкіл Тернополя у 1950 р. входили до складу профспілок. Згідно статистичних даних, із загального числа жінок (191), які працювали в початкових та середніх школах міста, всі були членами профспілкових організацій [35, арк. 344]. На керівних профспілкових посадах Львівщини станом на перше півріччя 1953 р. працювало 1253 жінки, з них місцевих – 376 [33, арк. 37].

Жінки залучалися до участі в громадських організаціях, зокрема Червоного Хреста, ТСОавіахіму (Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву), МОДРу (Міжнародна організація допомоги борцям революції). Основним завданням цих добровільних, на перший погляд, організацій було заохочення якнайбільшої кількості безпартійних жінок до побудови держави радянського зразка. Нерідко жінки могли бути членами одразу кількох таких об'єднань. Здебільшого, до їх складу входили селянки та робітниці, які навіть не підозрювали про фактичну роль тих чи інших організацій у політиці офіційної влади. Приміром,

у Львівській області в 1946 р. функціонувало 1165 первинних організацій ТСОавіахіма, якими охоплено 63021 членів, з них 29279 жінок. Ще більшої масовості набуло залучення жіноцтва до складу Червоного Хреста. В тому ж році на Львівщині їх налічувалось 1556, учасницями яких були майже 69 тис. жінок [3, арк. 24–25].

Таким чином, становище жінок на території західних областей УРСР в перші повоєнні роки характеризувалося низкою ідеологічних та репресивних заходів. Створення спеціальних жіночих об'єднань надавало можливість радянській владі контролювати діяльність жіноцтва у всіх сферах життя. Через масове залучення жінок до відбудовчих та суспільно–політичних процесів партійно–радянське керівництво прагнуло закріпити на території регіону образ «нової радянської жінки». Залучення жінок до політичної роботи, а особливо з місцевого населення, носило формальний характер. З одного боку, отримавши рівні права з чоловіками, вони могли брати участь у виборах, обіймати партійні та державницькі посади, проте прагнення сформувати міцний партійний актив із приїжджого населення та патріотичні переконання місцевого жіноцтва відводили їм у політичній діяльності лише другорядні ролі. Однак, участь жінок у громадській діяльності краю сприяла вирішенню багатьох повоєнних проблем, які стосувалися охорони материнства та дитинства, допомоги соціально–вразливим категоріям населення, ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення, облаштування гуртожитків, медичних закладів, шкіл тощо.

Список використаних джерел

1. Стародубець Г. Проблема легітимізації більшовицько–радянської влади в західноукраїнському регіоні у повоєнний період (1944–1946 рр.) / Г. Стародубець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2013. – Вип.20. – С.49–53.
2. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія / [за загальн. ред. Л. Смоляр]. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.
3. Державний архів Львівської області. – Ф.П–3. – Оп.3. – Спр.459. – 40 арк.
4. Там само. – Ф.П–5001. – Оп.8. – Спр.251. – 64 арк.
5. Пам'ятка про роботу жіночих рад / [ред. А. Теплякова]. – К.: Знання, 1963. – 14 с.
6. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.408. – 144 арк.
7. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. – Оп.7. – Спр.199. – 49 арк.
8. Смольніцька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика / Мирослава Смольніцька // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К, 2011. – Вип.16. – С.162–174.
9. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.261. – 179 арк.
10. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. – Оп.9. – Спр.279. – 225 арк.
11. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.800. – 147 арк.
12. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. – Оп.7. – Спр.198. – 55 арк.
13. Там само. – Оп.9. – Спр.282. – 138 арк.
14. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.507. – 41 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.75. – Спр.7. – 260 арк.
16. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.407. – 109 арк.
17. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.595. – 135 арк.
18. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. – Оп.9. – Спр.276. – 53 арк.
19. Трофим'як Ю. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей до активної участі в громадському житті (1944–1950 рр.) / Ю. Трофим'як // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1968. – С.54–59.
20. Галаган В. Советская женщина: портрет в ретроспективе / В. Галаган. – К.: Знание, 1990. – 48 с.
21. Попп Р. Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобиччини у перші повоєнні роки (1944–1953) / Руслана Попп // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск III. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – С.328–336.
22. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.1176. – 147 арк.
23. Перехрест І. Державна допомога окремим категоріям населення України в період повоєнної відбудови (1943–1945 рр.) / І. Перехрест // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Вип.4 (1). – С.37–42.
24. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.2420. – 92 арк.
25. Державний архів Львівської області. – Ф.П–3. – Оп.4. – Спр.661. – 129 арк.
26. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: [зб. док. і матеріалів] / упоряд. Х. І. Горожанкіна на ін. – К., 1980. – 546 с.
27. Державний архів Івано–Франківської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.996. – 156 арк.
28. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.687. – 83 арк.
29. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. – Оп.8. – Спр.257. – 26 арк.
30. Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР / В. Бильшай. – М.: Госполитиздат, 1959. – 264 с.
31. Смольніцька М. Гендерна політика в УРСР: правове закріплення та напрями реалізації (середина 1940–х–перша половина 1960–х рр.) / Мирослава Смольніцька // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К: Інститут історії України, 2012. – Вип.17. – С.85–94.
32. Гоголь Г. Невпізнано змінилась наша доля / Г. Гоголь // Радянська жінка. – 1949. – №10. – С.12–13.
33. Державний архів Львівської області. – Ф.П–3. – Оп.4. – Спр.837. – 54 арк.
34. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–3. – Оп.1. – Спр.210. – 68 арк.
35. Там само. – Ф.Р–1604. – Оп.1. – Спр.58. – 436 арк.

References

1. Starodubec' G. Problema legitymizacii' bil'shovyc'ko–radjan-s'koi' vlady v zahidnoukrai'ns'komu regioni u povojennyj period (1944–1946 гг.) / G. Starodubec' // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija». Istorychni nauky. – 2013. – Vyp.20. – S.49–53.
2. Zhinochi studii' v Ukrai'ni. Zhinka v istorii' ta s'ogodni: monografija / [za zagal'n. red. L. Smoljar]. – Odesa: Astroprynt, 1999. – 440 s.
3. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–3. – Op.3. – Spr.459. – 40 ark.
4. Tam samo. – F.P–5001. – Op.8. – Spr.251. – 64 ark.
5. Pam'jatka pro robotu zhinochyh rad / [red. A. Tepljakova]. – K.: Znannja, 1963. – 14 s.
6. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.408. – 144 ark.
7. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–5001. – Op.7. – Spr.199. – 49 ark.
8. Smol'nic'ka M. Zhinka v radjans'komu suspil'stvi: oficijnyj obraz i real'na praktyka / Myroslava Smol'nic'ka // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka: Zb. st. – K, 2011. – Vyp.16. – S.162–174.
9. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.261. – 179 ark.
10. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–5001. – Op.9. – Spr.279. – 225 ark.
11. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.800. – 147 ark.
12. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–5001. – Op.7. – Spr.198. – 55 ark.
13. Tam samo. – Op.9. – Spr.282. – 138 ark.
14. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.507. – 41 ark.
15. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.75. – Spr.7. – 260 ark.

16. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.407. – 109 ark.
17. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.595. – 135 ark.
18. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–5001. – Op.9. – Spr.276. – 53 ark.
19. Trofym'jak Ju. Dijal'nist' KPU po zaluchennju zhinok zahidnyh oblastej do aktyvnoi' uchasti v gromads'komu zhytti (1944–1950 rr.) / Ju. Trofym'jak // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija suspil'nyh nauk. – L'viv, 1968. – S.54–59.
20. Galagan V. Sovetskaja zhenshhina: portret v retrospektive / V. Galagan. – K.: Znanie, 1990. – 48 s.
21. Popp R. Polityka radjans'koi' systemy shhodo zhinoctva Drogobychchyny u pershi povojenni roky (1944–1953) / Ruslana Popp // Drogobyc'kyj krajeznavchyj zbirnyk. Specvypusk III. – Drogobych: Posvit, 2017. – S.328–336.
22. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.1176. – 147 ark.
23. Perehrest I. Derzhavna dopomoga okremym kategorijam naselennja Ukrai'ny v period povojennoi' vidbudovy (1943–1945 rr.) / I. Perehrest // Gumanitarnyj visnyk. Ser.: Istorychni nauky. – 2014. – Vyp.4 (1). – S.37–42.
24. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.2420. – 92 ark.
25. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–3. – Op.4. – Spr.661. – 129 ark.
26. Socialistychni peretvorennja v zahidnyh oblastjah Ukrai'ns'koi' RSR 1939–1979: [zb. dok. i materialiv] / uporjad. H. I. Gorozhankina na in. – K., 1980. – 546 s.
27. Derzhavnyj arhiv Ivano–Frankivs'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.996. – 156 ark.
28. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.P–1. – Op.1. – Spr.687. – 83 ark.
29. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–5001. – Op.8. – Spr.257. – 26 ark.
30. Bil'shaj V. Reshenie zhenskogo voprosa v SSSR / V. Bil'shaj. – M.: Gospolitizdat, 1959. – 264 s.
31. Smol'nic'ka M. Genderna polityka v URSR: pravove zakriplennja ta naprjamy realizacii' (seredyna 1940–h–persha polovyna 1960–h rr.) / Myroslava Smol'nic'ka // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka: Zb. st. – K: Instytut istorii' Ukrai'ny, 2012. – Vyp.17. – S.85–94.
32. Gogol' G. Nevpiznano zminylas' nasha dolja / G. Gogol' // Radjans'ka zhinka. – 1949. – №10. – S.12–13.
33. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.P–3. – Op.4. – Spr.837. – 54 ark.
34. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.P–3. – Op.1. – Spr.210. – 68 ark.
35. Tam samo. – F.R–1604. – Op.1. – Spr.58. – 436 ark.

Chornij H. V., *post–graduate student of the Department of History of Ukraine of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk (Ukraine, Ternopil), gchornij@ukr.net*

Social and political situation of women in the western regions of the USSR (middle 1940's – beginning of 1950's)

In the article, on the basis of modern and historical literature of USSR period, and also the source maintaining base of State archives of Ivano–Frankivsk, Lviv, Ternopil regions, was analyzed the social and political situation of women of Western regions in the middle 1940's – beginning of 1950's. Also there was highlighted the policy of that time ideological system concerning women through the creation of organizational structures for work among women, namely women's work departments, delegate assemblies, and women's councils. In the article was characterized the involvement of women into party organizations and institutions. Moreover, the quantitative and qualitative indicators of local and foreign women in the composition of party and state structures, and non–governmental organizations were highlighted. The activities of women's associations and their influence on the social and political life of the western regions of the Ukrainian SSR were also investigated. In the article, was followed the process of image planting of «woman worker–mother–social member», which was transformed on the territory of Ukraine (that time USSR) in the 1920–1930's. Therefore, were established the key factors that influenced on social and political situation of women, namely the mass advocacy and ideological «treatment», ensuring the principle of equality, the use of feminine labor in almost all spheres of social life.

Keywords: *women, social and political life, women's work departments, delegate assemblies.*

* * *

УДК 070=161.2(73)

Біловус Л. І.,
кандидат філологічних наук,
доцент, Тернопільський національний
економічний університет (Україна, Тернопіль),
Lesya_Bilovus@i.ua

Підтримка і популяризація української культури як одного із чинників збереження національної ідентичності у періодиці української діаспори США (від 1947 р.)

У середині минулого століття, із початком третьої хвилі української еміграції у США, культурне життя української діаспори поступово пожвавлюється, змінюється і розуміння культури як націєтворчого чинника, ролі американських українців у цьому процесі. Однією з найважливіших справ для існування українського народу та його майбутнього визначається всебічна опіка національної культури на еміграції. Публікації в україномовних періодичних виданнях діаспори США стають засобом поширення культурно–духовних національних цінностей та чи не єдиним способом комунікації між розкиданими по різних штатах українськими громадами. Дослідження присвячене аналізові україномовних періодичних видань діаспори США на предмет підтримки і популяризації української культури як одного із чинників збереження національної ідентичності у період після закінчення Другої світової війни та початку третьої хвилі еміграції у США.

Ключові слова: *україномовна періодика, українська діаспора, культура, Україна, еміграція, національна ідентичність.*

У середині минулого століття, із початком третьої хвилі української еміграції у США культурне життя української діаспори поступово пожвавлюється, змінюється і розуміння культури як націєтворчого чинника, ролі американських українців у цьому процесі. Після Другої світової війни всі українські землі залишилися під СРСР. Водночас вперше в історії нашого народу більшість його вчених, культурних митців опинилися за межами батьківщини, на еміграції. Ці два факти визначаються як вирішальні для майбутнього української культури. Панамериканська українська конференція 1947 р. у Нью–Йорку визначила, що однією з найважливіших справ для існування українського народу та його майбутнього є всебічна опіка національної культури на еміграції. Причин для цього називається кілька. Поки матірна Україна залишалася окупованою, там триває процес масового винищення українських культурних діячів з метою позбавити українську культуру її питомих національних рис, злити її з російською; розпущено всі українські культурні установи; музеї, бібліотеки та архіви, де зберігалася культурна спадщина нашого народу, комісовано, причому навіть у Празі, Варшаві, Берліні. У цих умовах тільки українська діаспора мала і мусила стати носієм вільної національної думки, репрезентувати українські інтереси у світі. Публікації в україномовних періодичних виданнях діаспори США стають засобом поширення культурно–духовних національних цінностей та чи не єдиним способом комунікації між розкиданими по різних штатах українськими громадами.

У науковому дискурсі питанням української діаспори в США, причинам еміграційних процесів у цю країну, ролі культури у збереженні національної ідентичності присвячено праці Т. Бевз [1], Т. Воропаєвої та ін. [5], В. Євтуха та ін. [2], Б. Лановика та ін. [3], О. В. Лісового [4], А. Шлепаков та ін. [7], М. Шульги [16], однак дослідниками не розглядалося питання популяризації української культури через україномовну періодику США як засіб збереження національної ідентичності

української діаспори. Тому метою нашого дослідження є аналіз україномовних періодичних видань діаспори США на предмет підтримки і популяризації української культури як одного із чинників збереження національної ідентичності у період після закінчення Другої світової війни та початку третьої хвилі еміграції у США.

Після закінчення Другої світової війни українська громада у США стала творцем громадських і культурних вартостей, зберігала духовні цінності, з її середовища вийшло чимало вчених, філософів, письменників, митців. Їх творчість тривалий час підтримувала діаспору у сприянні незалежності України, протистоянні асиміляційним процесам, нейтралізації деструктивних тенденцій у її середовищі, а також активізувала увагу інших національностей, перетворюючи їх у союзників. Культура, таким чином, у широкому розумінні стояла на службі громадськості.

Однак, як свідчать опубліковані матеріали [13], перед початком масової еміграції українців з Європи у США після Другої світової війни в середовищі української діаспори в цій країні існували неоднозначні думки щодо доцільності допомоги українській інтелігенції в переїзді за океан, що пояснювалися страхом перед масовістю приїжджих і їх можливої неспроможності себе утримувати, принаймні спочатку. Проте в публікаціях розвінчується цей міф, оскільки прогресивні українські діячі в Європі воліли б краще там і залишитися, оскільки там вони вже освоїлися, а в США немає так багато засобів для їх подальшої культурної праці. Крім того, автори публікацій зазначають, що американські українці конче потребують нових культурних діячів, які б змогли встановити тривалий зв'язок між сучасною українською культурою та тими її залишками, що жевріють за океаном, фахівців, які можуть компетентно говорити про різні ділянки української культури, долаючи існуючу поверховість та застарілість. Через те представник НТШ–А Микола Чубатий у своїх численних статтях [13; 14] щодо проблем української культури наголошує на тому, щоб провідні українські культурники із Західної Європи переїжджали саме у США, зокрема у Нью–Йорк, де на той час зосереджувалося політичне і культурне світове життя, і з собою привозили ті рідкісні речі, що їх вдалося врятувати, вирушаючи у вигнання, свої нові мистецькі роботи, створені вже у таборах для переселенців. Якщо цього не зробити, не посприяти залученню свіжих сил у розвиток національної культури, то так звані культурні вартості американських українців будуть мати мало спільного зі справді українською культурою.

З середини минулого століття на теренах США українською діаспорою у місцях поселень (Нью–Йорк, Чикаго, Філадельфія, Детройт та ін.) засновано чимало товариств під назвою клубів чи асоціацій, де створено відповідні умови та атмосферу для творчої мистецької праці. Їх важливу роль визначають не тільки перед українською культурою, а й перед українською громадою, оскільки ці «творчі мистецькі острови» [15] сприяють не тільки збереженню, а й розвиткові національної культури в чужому духовно й суспільно оточенні, зацікавлюють українським мистецтвом широку американську публіку, переконуючи в культурному і духовному багатстві українського народу, який довгий час веде боротьбу за своє національне визволення. Практично кожна публікація цього періоду завершується пропагандою, закликом щодо всебічної допомоги українцями таких освітньо–культурних центрів: «Поможім фронтом українського мистецтва приєднувати американських приятелів нашій визвольній справі та покажім світові свої вартості, що їх ворог усіми силами намагається прислонити своєю тенденційною пропагандою» [15]. Для підтримки окремих діячів та установ української культури всеукраїнського характеру було засновано як постійну фундацію Фонд української культури.

На підтвердження корисності третьої хвилі української еміграції для оновлення і підвищення якості середовища української діаспори, зокрема і в США, може слугувати наступний факт. За короткий час без значної допомоги з боку громадськості професор Нестор у США створив високомистецький колектив – хорову капелу «Україна». Ще у середині минулого століття у періодиці української діаспори США її називали першою художньо–мистецькою установою, яку можна з гордістю презентувати іншим національностям, причому не тільки перед масовим реципієнтом, а й перед мистецькими фахівцями. Дуже швидко цей колектив здобув визнання і дуже високо оцінювався, бо однаково виконував як класичні українські пісні, так і народні, а також духовні. Опубліковані матеріали від кінця 40–х років XX ст. про хорову капелу «Україна» [11] завжди містять позитивні відгуки або просто цитують музичних критиків з їх схвальними рецензіями щодо виступів колективу. Автори дописів зауважують, що у такій ситуації відвідини концертів капели – надзвичайно важливі, особливо за наявності представників інших національностей, бо так українська пісня більше розкаже про наш народ, ніж наукові трактати.

Продукування національної ідентичності відбувається також під час масових театралізованих дійств, фестивалів. У житті нашої діаспори в США однією з важливих подій культурного життя є різноманітні національні фестивалі, деякі з яких існують вже десятиліття. «Вони є ефективною візуальною технологією впливу на масову колективну свідомість […] одним з найбільш поширених засобів гуртування національної спільноти навколо її символічних атрибутів» [6, с. 163]. Емігрувавши в середині минулого століття за океан, українці та їх нащадки мали можливість збиратися на такі імпрези, що служило вагомим чинником збереження ідентичності українства, а жителям країн поселення давало нагоду дізнатися про наш народ, який хоч і був позбавлений власної держави, однак зберігав цілісність, свою культуру в діаспорі, бо під впливом таких стилізованих повторюваних дійств національна ідентичність набуває матеріальних рис. Фестивалі давали можливість проводити різноманітні акції протесту проти подій у СРСР, а після проголошення незалежності – стали засобом постійного культурного зв'язку з Україною.

Ліга американців українського роду в Чикаго в 1947 р. влаштувала небувалий концерт у найбільшій залі міста, на якому виступали імениті українські виконавці. Від усіх попередніх культурних заходів цього товариства вищеназвана імпреза вирізнялася метою – її було влаштовано для допомоги українським скитальцям у Європі. Характер цього мистецького явища можна визначити як далеко не локальний, а такий, що мав

справді вагоме значення і вартість у громадському житті всіх українців у США. Організатори через друковані періодичні видання висловлювали сподівання, що концерт стане культурно–доброчинною маніфестацією нашої діаспори у цій країні. На вимогу часу цей культурний захід мав стати не тільки презентативним в мистецькому плані, а й у матеріальному [10].

Натомість радянська влада в Україні отримала змогу впливати на розвиток української культури в бажаному для себе напрямі та надавати їй бажаного вигляду. Про це говорять публікації в україномовній періодиці США, що подають інформацію у рубриці «Митці в Совєтській Україні» [12]. Їх аналіз свідчить про те, що вже з кінця 40–х років XX ст. Кремль провадив проти української культури чергову політику екстермінації українського національного духу. Постійна чистка в Україні в середовищі інтелігенції зводилась до одного – не допустити поширення ідеалізації українського минулого, наукових поглядів М. Грушевського, ствердження того факту, що український народ за своїм характером та менталітетом є окремою нацією, культурно пов'язаною із Західною Європою. Натомість радянська влада, як свідчать матеріали періодичних видань, намагається заповнити цю лакуну «науковими поглядами» щодо повної «спорідненості» українців і росіян. Це означає впровадження російської культури евентуально подібними до українських комунікативними одиницями. Мета такого культурного наступу на Україну залишається незмінною ще з імперських часів – довести, що немає українського народу як такого, а Україна залишиться назвою південної провінції радянської Росії [9]. Знищення багатьох колекцій українських архівів, бібліотек, музеїв, приватних зібрань призвело до становища, коли три чверті українських культурних досягнень виявилися втраченими, коли, наприклад, книжка, яка до Другої світової війни була досить поширеною, у кінці сорокових стала зниклою або великою рідкістю, збереженою десь в окремих людей в США чи Канаді. Микола Чубатий, член НТШ–А, наголошує на необхідності рятувати із Західної Європи все, що ще залишилося від національних культурних надбань, разом із українськими інтелігентами, оскільки більшість у діаспорі навіть ще не встигли усвідомити весь масштаб тієї національної катастрофи, що її принесла радянська влада, займаючи після війни Західну Україну. Однак громадський діяч у своїх публікаціях переконує [12], що наслідки таких ударів можуть виявитися досить фатальними, бо коли відійде у вічність теперішнє покоління, а наступне не перейме духовного спадку своїх батьків, всі українські культурні здобутки, створені за останні сто років національного відродження, забудуться, а ми, як нація, можемо бути відкинуті назад, у передшевченківські роки, знову очікуючи свого Пророка.

Через те в україномовній періодиці діаспори США ставиться питання про те, що за відсутності умов для розвитку української культури в матірній Україні природним є покладання цієї функції на українську еміграцію у вільному світі, яка має зберегти здорову, справді національну українську культуру, вільну від радянсько–російських впливів. Звичайно, автори статей свідомі того, що еміграційні умови для цього не є найкращі, проте в часи національного лихоліття, поки не зміниться політичне становище України, висловлюється думка, що українська культура на еміграції мусить репрезентувати українську національну культуру загалом, використовуючи всі засоби демократичного світу. У цьому контексті важливими та актуальними для сьогодення є також припущення того, що спочатку культурний продукт українських митців–емігрантів буде виразно національний, але з часом, втрачаючи зв'язок з рідною землею, стане відчужуватись. І в цьому вбачали одну з природних та не менш трагічних перспектив української культури в США. Все ж таки свобода в творчості вже не раз ставала в історії еміграції для розвитку цілої національної культури. Зміст публікацій свідчить про відсутність сумніву у тому, що цю свободу творчості українські культурні діячі в США використають повністю на благо свого народу. Як показав час, за наявності передумов такої вільної культурної творчості, автори публікацій мали рацію.

У шістдесятих роках минулого століття, в часи «відлиги», коли між офіційним Вашингтоном і Москвою намітилося потепління, окремі делегації із представників української культури мали візити в США, де також зустрічалися з передовими громадськими діячами української діаспори. Відгуки з приводу таких візитів викликали широку дискусію в україномовній періодиці, а також на численних дискусійних панелях [8]. Прихильники цих зустрічей наводили вагомі для стороннього читача аргументи: спілкування у такому форматі є взаємокорисними, радянські культурники є представниками українського народу, а тому це є візити наших братів, крім того, приїжджали зазвичай молоді люди, які в УРСР не мають змоги довідатись про американську демократію, а під час цих візитів вони можуть побачити правдиве життя американських українців. Аналіз цих аргументів був винесений на сторінки україномовної періодики, результатом якого стало формулювання кількох висновків, що були доведені до широкої громадськості українців у США. Цілком слушною, на нашу думку, є теза про те, що в далеку Америку приїжджали перевірені партією і силовими органами люди з цілком конкретними завданнями – вести приховану пропаганду, спостерігати, отримувати від тутешніх шпигунів такі повідомлення, які не можна було передати у Москву звичайним пересиланням. Це формулювання природно пояснює наступний аргумент прихильників таких зустрічей – усі приїжджі культурники перебувають на утриманні комуністичного режиму, що поневолює український народ, є членами або кандидатами у члени КПРС, а тому вони репрезентують не бажання власне українського народу, не борються з ним проти ворожої окупації, через те не можуть вважатися його частиною. Називати їх братами теж не можна, бо самі вони презентують себе не як українці, а як радянські люди. Безаргументним також визнається твердження про молодих митців, оскільки більшість брали участь в осуджуванні Спілки визволення України та С. Єфремова, а справді молодші також вже мали заслуги перед партією, інакше вони б ніколи не потрапили у делегацію для виїзду в США. Найприкрішим авторами статей вважається те, що приїхавши у чужу, справді демократичну країну, українські інтелігенти використовують свій інтелект і здібності, щоб очорнити її, принизити в очах світу,

бо цього від них вимагає інтерес радянської партії. Тому наявність таких зустрічей з представниками радянсько–української культури вважається даремною і безперспективною, у них немає жодної потреби і користі ні для української діаспори у США, ні для власне українського народу за океаном.

Таким чином, опубліковані матеріали періодичних видань української діаспори США дають підстави говорити про вагомий вклад української діаспори США у підтримці та популяризації культурних здобутків нашого народу як одного з базових чинників формування і збереження національної ідентичності. У середині минулого століття характер статей свідчив про роль української культури, передусім, у служінні громаді, акценти ж пізніших публікацій починають зміщуватися вже на мистецьку складову як маркер національної самоідентифікації.

Список використаних джерел

1. Бевз Т. Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: ІПіЕНД, 2007. – Вип.34. – С.47–59.
2. Євтух В. Закордонне українство / В. Б. Євтух [та ін.]. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.
3. Історія української еміграції / Б. Д. Лановик [та ін.]; ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
4. Лісовий О. В. Соціокультурна самоідентифікація особистості: автореф. дис ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Оксен Васильович Лісовий. – Київ: Б.в., 2012. – 21 с.
5. Сергійчук В. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально–психологічні аспекти / В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаєва // Фундаментальні орієнтири науки. – К.: Фонд фундаментальних досліджень, 2005. – С.24–53.
6. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно–політичного та соціально–економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
7. Українці в зарубіжному світі / А. М. Шлепаков [та ін.]; АН України, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.
8. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6322. Безаргументні аргументи здибальників // Народна воля. – 1965. – №10. – С.2.
9. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Композитори в Совєтській Україні // Свобода. – 1947. – Ч.163. – С.3.
10. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Не тільки словом, але й ділом! // Свобода. – 1947. – Ч.100. – С.3.
11. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Розгін–Коханий І. Хорова капеля «Україна» / проф. І. Розгін–Коханий // Свобода. – 1947. – Ч.26. – С.3.
12. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Чубатий М. Наслідки московської окупації для української культури / Микола Чубатий // Свобода. – 1947. – Ч.85. – С.2.
13. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Чубатий М. Пекучі потреби української культури / Микола Чубатий // Свобода. – 1947. – Ч.290. – С.2.
14. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6462. Чубатий М. Українська національна культура та американські українці / Микола Чубатий // Свобода. – 1947. – Ч.94. – С.2.
15. ЦДАЗУ. БФ.3. Інв. №6781. Комунікат // Українське життя. – 1957. – Ч.13. – С.4.
16. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга. – К.: Институт социологии, 1996.

References

1. Bevz T. Suchasna ukrainska diaspora: problemy i perspektyvy // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – K.: IPiEND, 2007. – Vyp.34. – S.47–59.
2. Yevtukh V. Zakordonne ukrainstvo / V. B. Yevtukh [ta in.]. – K.: VIK, 2005. – 308 s.
3. Istoriia ukrainskoi emihratsii / B. D. Lanovyk [ta in.]; red. B. D. Lanovyka. – K.: Vyshcha shkola, 1997. – 520 s.
4. Lisovyi O. V. Sotsiokulturna samoidentyfikatsiia osobystosti: avtoref. dys ... kand. filos. nauk: 09.00.04 / Oksen Vasylovych Lisovyi. – Kyiv: B.v., 2012. – 21 s.
5. Serhiichuk V. Transformatsiia natsionalnoi identychnosti: istoriosofski, kulturolohichni ta sotsialno–psykholohichni aspekty / V. Serhiichuk, V. Piskun, T. Voropaieva // Fundamentalni oriientyry nauky. – K.: Fond fundamentalnykh doslidzhen, 2005. – S.24–53.
6. Ukraina v 2007 rotsi: shchorichni otsinky suspilno–politychnoho ta sotsialno–ekonomichnoho rozvytku: Monohrafiia / Za zah. red. Yu. H. Rubana. – K.: NISD, 2007. – 538 s.
7. Ukraintsi v zarubizhnomu sviti / A. M. Shlepakov [ta in.]; AN Ukrainy, Instytut sotsialnykh i ekonomichnykh problem zarubizhnykh krain. – K.: Naukova dumka, 1991. – 140 s.
8. TsDAZU. BF.3. Inv. №6322. Bezarhumentni arhumenty zdybalnykiv // Narodna volia. – 1965. – №10. – S.2.
9. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Kompozytory v Sovietskii Ukraini // Svoboda. – 1947. – Ch.163. – S.3.
10. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Ne tilky slovom, ale y dilom! // Svoboda. – 1947. – Ch.100. – S.3.
11. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Rozghin–Kokhanyi I. Khorova kapelia «Ukraina» / prof. I. Rozghin–Kokhanyi // Svoboda. – 1947. – Ch.26. – S.3.
12. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Chubatyi M. Naslidky moskovskoi okupatsii dlia ukrainskoi kultury / Mykola Chubatyi // Svoboda. – 1947. – Ch.85. – S.2.
13. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Chubatyi M. Pekuchi potreby ukrainskoi kultury / Mykola Chubatyi // Svoboda. – 1947. – Ch.290. – S.2.
14. TsDAZU. BF.3. Inv. №6462. Chubatyi M. Ukrainska natsionalna kultura ta amerykanski ukraintsi / Mykola Chubatyi // Svoboda. – 1947. – Ch.94. – S.2.
15. TsDAZU. BF.3. Inv. №6781. Komunikat // Ukrainske zhyttia. – 1957. – Ch.13. – S.4.
16. Shul'ga N. Jetnicheskaja samoidentifikacija lichnosti / N. Shul'ga. – K.: Institut sociologii, 1996.

Bilovus L. I., *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine, Ternopil), Lesya_Bilovus@i.ua*

Support and popularization of Ukrainian culture as one of the factors of the national identity preservation in the periodicals of the USA Ukrainian Diaspora (from 1947)

In the middle of the last century, with the beginning of the third wave of Ukrainian emigration to the United States, the Ukrainian Diaspora's cultural life has been gradually reviving as well as understanding of both the culture as a nation–building factor and the role of American Ukrainians in this process has been changing. The overall guardianship about national culture of emigration as one of the most important issues for Ukrainian people's existence and their future has been determined. Publications in the Ukrainian–language periodicals of the USA Diaspora are becoming the distribution vehicle of cultural and spiritual national values and, perhaps, the only way of communication between Ukrainian communities scattered across different states. The research is devoted to the analysis of Ukrainian–language periodicals of the USA Diaspora about the support and popularization of Ukrainian culture as one of the factors for the national identity preservation in the period after the ending of the Second World War and the beginning of the third wave of emigration to the United States.

Keywords: *Ukrainian–language periodicals, Ukrainian Diaspora, culture, Ukraine, emigration, national identity.*

* * *

УДК 327(477):323.113(=161.2)

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця), m.kasianova@donnu.edu.ua

Функціонування української діаспори в Білорусі, Молдові та Росії

Українська діаспора зіграла важливу роль у позиціонуванні української держави на міжнародній арені. Поміж тим, у досліджуваному регіоні її вплив був менш помітний, оскільки завжди принижувався нестачею підтримки з боку місцевої влади, яка була викликана як об'єктивними причинами (Молдова, Білорусь), так і відповідною державною політикою (Російська Федерація).

Однією з головних проблем зв'язку між Україною та її діаспорою на території РФ, Республіки Білорусь та Республіки Молдова стало небажання йти на компроміси стосовно політичного напрямку країни та її подальшого розвитку. Недостатній рівень фінансування також негативно впливав на формування та розвиток нових діаспор. Як наслідок, взаємодія між Україною та її діаспорою в регіоні наприкінці XX – на початку XXI ст. постійно зменшувала свої оберти. Це негативно впливало на репрезентацію образу нашої країни на міжнародній арені.

Ключові слова: *міграція, міграційні процеси, діаспора, адоптація.*

Життя мігрантів за кордоном пов'язане не лише з професійною діяльністю та відносинами з приймаючим суспільством. Специфічним аспектом закордонної активності переселенців є збереження національних традицій та підтримка зв'язків зі співвітчизниками та Батьківщиною у форматі функціонування специфічних утворень національного характеру – діаспор. Ступінь їхньої активності дає можливість визначити здатність мігрантів протистояти асиміляційним тенденціям та залишатися в полі впливу держави походження.

Існує безліч понять та визначень терміну «діаспора». З точки зору соціології цей термін означає стійку сукупність людей одного етнічного походження, що живе в межах іншого етносу поза меж своєї історичної Батьківщини (або ареалу розселення свого народу) та має соціальні інститути, необхідні для функціонування цієї єдності [1, с. 33–42]. Авторитетний дослідник діаспор на пострадянському просторі В. О. Тишков вважає, що зазвичай поняття «діаспора» розглядається вкрай широко, включаючи всю сукупність представників однієї етнічної групи, що проживає поза меж своєї історичної території. «Таке визначення діаспори охоплює усі форми іммігрантських спільнот та фактично не диференціює іммігрантів, експатріантів, біженців, заробітчан…» – зауважує дослідник [2]. За його словами це є хибним, адже для того, щоб називатися діаспорою, в етнічної групи мають бути об'єднуючі фактори та окремі інститути. Згідно з В. О. Тишковим «діаспора» – це культурно відмінна спільнота, сформована на основі уявлення про загальну Батьківщину та побудованих на цій основі колективних зв'язків, групової солідарності та демонстративного відношення до країни походження [3, с. 22].

Таким чином, діаспора – це частина народу (етносу) або групи народів (прикладом останнього може служити російська діаспора, яка складається не тільки з етнічних росіян, але з представників багатьох інших народностей, які є корінними для Росії), що розселилися поза країною походження.

Виходячи з даного тлумачення поняття «діаспора», можна вивести визначення, характерне для українців за кордоном. Ми пропонуємо у статті розглядати поняття «українська діаспора» як етнічну спільноту, що проживає за межами своєї Батьківщини, і кожен з представників якої є повноправним громадянином країни перебування (на відміну від імміграції), але у той же час підтримує свої національно–культурні традиції, представляючи інтереси своєї спільноти на світовій арені та утворюючи власні організаційні структури.

Слід відзначити, що сьогодні питання діаспори набуває важливого значення в контексті зовнішньополітичної діяльності України. Процеси глобалізації та пов'язане з ними зниження ролі держави на міжнародній арені в якості фактору контролю та обмеження впливу груп інтересів в межах окремої території спричинили якісний розвиток та розширення повноважень діаспори як повноцінного суб'єкта міжнародної арени. Через це держава повинна постійно взаємодіяти з діаспорою за кордоном, адже діяльність останньої справляє враження та формує імідж України у країні перебування.

В цьому контексті в 2004 році було прийнято закон України «Про правовий статус закордонного українця», який було доповнено в 2012 році. Він визначає основні поняття та завдання державної політики стосовно відповідної частини українського етносу. За цим документом було визначено, що «закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження… Українське етнічне походження визначається як належність особи або її предків до української нації та визнання нею України Батьківщиною свого етнічного походження» [4].

Наміри держави підтримувати зв'язок із закордонним українством були виражені й на найвищому рівні міжнародного спілкування. Так, під час перебування у Загребі (Хорватія), на початку 2005 року президент України В. Ющенко заявив про плани щодо поглиблення співробітництва з українцями за кордоном і намагання розробити відповідну національну програму. Також піднімалося питання стосовно створення єдиного державного органу – департаменту в структурі Кабінету Міністрів України, – «який має стати центром спілкування з різноманітними діаспорними колами з різних питань України та української діаспори» [5]. Президент зазначив, що завданням нового органу буде донесення до співвітчизників за межами України інформації про економічну ситуацію на Батьківщині й перспективи розвитку бізнесу. В. Ющенко також повідомив, що вперше в державному бюджеті з'явиться стаття, що передбачає фінансову підтримку українців за кордоном – йдеться про гуманітарні проекти, які українська держава повинна підтримати в колі українських етнічних спільнот в інших країнах [5]. Проте, з плином часу очевидним став той факт, що благі наміри президента не були реалізовані на практиці.

Задля формалізації цієї сфери діяльності в 2006 р. Урядовий комітет із питань гуманітарної та соціальної політики під головуванням віце–прем'єр–міністра України В. Кириленка схвалив проект розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р.» [6]. Віце–прем'єр зазначив, що «…програму спрямовано на зміцнення зв'язків з українцями, котрі мешкають за кордоном, та з їхніми громадськими організаціями. Це сприятиме поширенню інформації про нашу державу, підвищенню авторитету України у світі. Програмою передбачено активізацію співпраці із закордонними українцями у галузях науки, освіти, культури, туризму та інформації, торговельно–економічне і науково–технічне співробітництво, проведення спільних заходів» [7].

Дані кроки були зроблені через необхідність врегулювання статусу українців, які проживають за межами держави, та полегшення їхніх контактів з етнічною Батьківщиною. Влада України зацікавлена у збереженні етнічної ідентичності зарубіжних українців шляхом сприяння процесам формування українських громадських організацій і національно–культурних автономій. На початку XXI століття стає все більш

ефективним прийом використання фактору діаспори при просуванні інтересів України у міждержавних відносинах, поширення за допомогою закордонного українства відомостей серед громадських, політичних, наукових та ділових кіл зарубіжжя про торговельно–економічні, науково–технічні та туристичні можливості України, підвищення її авторитету в світі.

Сьогодні зв'язок української діаспори з історичною Батьківщиною забезпечується через низку організацій та структур, таких як товариство «Україна», «Конгрес вільних українців», інші громадські та культурні об'єднання. Важливу роль в цій сфері відіграє журнал «Українська діаспора», який видається Національною академією наук України [8, с. 57].

У період кінця XX – початку XXI ст. відносини між Україною і діаспорою в країнах Східної Європи складались неоднозначно. Різноманітні об'єктивні та суб'єктивні фактори впливали на характер даної взаємодії. Суспільно–політична, економічна ситуація в країні перебування та Україні, ставлення представників мігрантів різних хвиль міграції змінювали контекст зв'язку з діаспорою.

Найбільша діаспора українців в регіоні проживає на території Російської Федерації. За даними Всеросійського перепису населення 2002 року чисельність українців у сучасних межах Росії становила 2,94 млн. осіб (2% населення). Хоча протягом 1990–х років вона скоротилась на 32,5%, положення українського етносу в етнодемографічній структурі Росії не змінилось – як і раніше, він посідає третє за чисельністю місце після росіян (79,8%) і татар (3,8%) [9, с. 203–204].

Необхідно наголосити на тому, що етнічні діаспори в Росії є неоднозначним та складним по структурі явищем. У найзагальнішому вигляді кожна з діаспор представників титульних народів колишніх радянських республік – в тому числі українська – розділяється на три групи [10, с. 15]. Перша група – це так звана «стара діаспора», друга група – «нова діаспора» і третю – найчисленнішу – групу становлять трудові мігранти, які можуть перебувати в Росії роками, але при цьому не прагнуть інтегруватися і пов'язують своє подальше життя з поверненням на Батьківщину.

Важливим завданням для будь–якої діаспори є збереження зв'язків з Батьківщиною та захист національної ідентичності. У випадку української діаспори в Росії це стає надзвичайно важким завданням. Взагалі проблема русифікації – стала складова політики російського керівництва щодо українців в імперський, радянський та пострадянський періоди – є давньою загрозою діаспорі, яка набуває значних масштабів.

Специфічною є доля української діаспори в Республіці Молдова. Звертаючись до положення української діаспори в молдовській державі та суспільстві, необхідно підкреслити, що етнічні українці мали змогу не лише зберігати свою самобутність й реалізовувати її, але й розвивати національну традицію та культуру на території Молдови. Цьому сприяли соціально–політичні та економічні умови існування діаспори. Не слід забувати й про роль молдовської влади в підтримці цих процесів. У 1991 році був виданий Наказ Президента республіки М. Снєгура «Про підтримку розвитку української культури в Республіці Молдова». Ця подія стала дуже серйозним поштовхом для становлення діаспори, адже в цій державі культурні аспекти її діяльності почали розвиватися практично з нуля. Наказ президента відкрив українцям можливість офіційного вивчення рідної мови на рівні державної політики. Незабаром після його публікації уряд Молдови прийняв окрему Постанову, в якій визначив конкретні доручення та сфери відповідальності щодо розвитку української мови та сприяння її вивченню [11].

Серед головних чинників, які зберігали ідентичність українців у Республіці Молдова, були історичні національні традиції, мова, культура. Необхідно підкреслити, що, незважаючи на начебто позитивну ситуацію та державну підтримку розвитку діаспори, де–факто її функціонування зіткнулось з низкою проблем. В силу історичних обставин складності виникали з кожним із згаданих компонентів.

Наприклад, на основі здійсненого дослідження професор Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка Л. Паламар заявляє про існування низки проблем з розвитком української мови в середовищі бессарабських українців. Вона виділяє негативні впливи як політичного, так і соціального характеру [12, с. 109–112]. Через це українська мова на території Бессарабії не знаходила застосування ані на державному рівні, ані в громадському середовищі. Українці опинилися в духовній ізоляції, що стало причиною деукраїнізації частини мешканців цього регіону. Дослідниця підкреслює, що «одним із найважливіших засобів збереження своєї мови як дієвого фактору її захисту є українські обряди, а також традиції, звичаї українського народу, що передаються від покоління до покоління» [12, с. 109–112]. Втім, практика показує, що українці, які прибули до Молдови за радянських часів, здебільшого вважають себе росіянами, оскільки є носіями російської мови, яка панувала у Молдові і досі є другою державною мовою в цій державі.

Українська діаспора в республіці Молдова має свою структуру, яка формується кількома інституціями та об'єднаннями громадського характеру. В переважній більшості вони працюють виключно в культурно–гуманітарній сфері. Базовим організаційним осередком української діаспори стало Товариство української культури. В 1993 році в Молдові з'явилась Українська спільнота, після чого була зареєстрована низка громадських організацій, які більш широко почали займатися питаннями українства в республіці в окремих сферах. Так, була створена «Жіноча громада», яка займалась лобіюванням інтересів матерів–українок; питаннями активної участі жінки в житті суспільства; влаштуванням заходів, спрямованих на збереження національних традицій. Згодом в Молдові утворилась місцева «Просвіта», яка сконцентрувала свою діяльність в сфері відродження народних традицій та свят, проведення культурних вечорів, просвітницької діяльності. Дещо пізніше з'явився Союз українців Молдови. Він зосередився на допомозі ветеранам та роботі з молоддю. Також був заснований художній фонд «Відродження», який працював з художниками–українцями та допомагав розвиватися їх творчій діяльності. Нарешті в 2004 році була сформована Асоціація української молоді Молдови «Злагода» [11].

Найбільшу активність в Білорусі проявляє польська спільнота. Незважаючи на високу ступінь асиміляції, поляки відрізняються й підвищеним рівнем активності

щодо збереження своєї національної культури. Станом на кінець досліджуваного періоду на території Білорусі було зареєстровано 75 польських національно–культурних об'єднань, розташованих у всіх регіонах країни. Загальна чисельність їхніх членів, підтверджена офіційною документацією, становила 16 тисяч активістів. Варто відзначити, що з них понад 80% здійснюють свою діяльність на території Гродненської області. Вздовж кордону з Литвою – у Вітебській і Гродненській областях – розташовані 8 національно–культурних об'єднань литовців. В їхній роботи бере участь 1332 активіста. У Білорусі також здійснюють свою діяльність 28 єврейських національно–культурних об'єднань. Загальна чисельністю їхніх членів становить близько 3038 чоловік. В Білорусі зареєстровано 11 національно–культурних об'єднань росіян. Згідно спискам членів організацій в їхній роботі бере участь 1335 осіб [13, с. 3]. Таким чином, саме поляки, литовці, євреї та росіяни становлять найпотужніші та найкраще організовані національні меншини в Республіці Білорусь. Офіційний склад специфічних організацій інших діаспор в державі нечисленний. Він не досягає навіть 1000 членів.

Кількість національних організацій та чисельність їхніх членів не має суттєвого впливу на роль діаспор в становленні та розвитку білоруського суспільства, яка в будь–якому разі є незначною. Певною мірою це стало результатом високого ступеня асиміляції довгострокових мігрантів, які приїхали кілька десятиліть тому і не потребують підтримки сторонніх організацій, оскільки вже мають рівні з корінними жителями права. Варто відзначити, що понад 70% представників небілоруських національностей приїхали в республіку до 1990 року [13, с. 3]. Деякі зовсім не є мігрантами в прямому сенсі, а є представниками двох або більше поколінь людей, що проживають на білоруській землі.

Українці за статистикою становлять значну частину від загальної кількості представників національних меншин, які проживають на території Білорусі. Згідно перепису населення 2009 року, в державі налічувалося 237 тис. наших співвітчизників, що становило 2,4% всього населення країни (третє місце після росіян та поляків). Станом на кінець 2013 року посольство України в державі наводить інші цифри – 150 тисяч осіб та 1,7% від загальної кількості населення відповідно. Цікаво, що наші співвітчизники достатньо помітні в структурі жителів Білорусі, які народилися поза її межами – вони незмінно входять в трійку лідерів за цим показником. В 2005 році дослідження ООН показали, що українці складають 13% з 1,1 мільйона таких осіб [13, с. 3]. Дані перепису населення за 2009 рік трохи виправили цифри – згідно з ними з 925 тисяч жителів Білорусі, які народилися поза її межами, українці складають 17%. Також наші співвітчизники становлять 13% від загальної кількості іноземних громадян, які проживають в цій державі [13, с. 4].

Варто окремо відзначити, що українська діаспора в Білорусі в соціально–освітній площині демонструє вищі від середнього рівня населення держави показники. Так, на кожну тисячу осіб за переписом 1999 р. вищу освіту мали: серед євреїв – 405 осіб, серед росіян – 261 особа, серед українців – 221 особа, серед білорусів (яка становлять переважну більшість населення республіки) – 120 осіб, серед поляків – 89 осіб [14, с. 71].

Українська діаспора в Білорусі – це, свого роду, «класична» діаспора. Вона представляє частку українців, які зуміли об'єднатися навколо спільної ідеї. Об'єднуючою ланкою в цьому випадку став фактор спорідненості або етнічної ідентичності, самоідентифікація. Це вплинуло на формування структури діаспори. Починаючи з 1991 року в республіці почали масово виникати українські клуби за вподобаннями. Згодом до цих простих форм культурної роботи, яка проявлялась в засіданнях та окремих заходах, додалися складніші. Зокрема, діаспора долучилась до пошуку інформації про тих видатних українців, життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Білоруссю, відкриття їм пам'ятників та меморіальних дошок, організації виставкової, театралізованої та концертної діяльності [15, с. 80].

Таким чином, можна зробити висновок, що українська діаспора в Республіці Білорусь з поміж всіх осередків українства в регіоні налагодила найкращу взаємодію з історичною Батьківщиною. З іншого боку дослідники відзначають, що вона – представлена в цілому дев'ятьма філіями БГОУ «Ватра» – через відсутність власного потужного фінансового потенціалу не є сильним політичним гравцем. Скоріше, українська діаспора в Білорусі виступає засобом утвердження позитивного українського іміджу на міжнародній арені [15, с. 83].

Підсумовуючи дані про цей аспект життя українців в інших державах регіону, відзначимо, що українська діаспора є продовженням українського народу за кордоном. Втім, взаємодія між нашою державою та вихідцями з України, що проживають на території означених країн, протягом досліджуваного періоду – кінця XX – початку XXI століття – не була рівною та взаємозалежною. Особливо ці проблеми були відчутними у Росії, меншою мірою у Республіках Молдова та Білорусь. Вони були спричинені як недоліками державної політики країн проживання українців щодо проблеми функціонування діаспор (наприклад – прагненням Кремля асимілювати українців), так і недостатньою увагою Києва до цього питання. Останню тенденцію намагався спростувати президент України Віктор Ющенко – втім, внутрішньополітичні кризи не дали йому можливості реалізувати запланований перегляд відносин з діаспорою.

Одним з головних недоліків зв'язку між Україною та її діаспорою на території досліджуваних держав було небажання йти на компроміси стосовно політичного напрямку країни та її подальшого розвитку. Неспроможність жодного з фігурантів (представників діаспори та метрополії) усвідомити особливості один одного призводять до відчуження української діаспори від Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Тощенко Ж. Т., Чаптыкова Т. И. Диаспора как объект социологического исследования / Ж. Т. Тощенко, Т. И. Чаптыкова // Социс. – М., 1996. – №12. – С.33–42.

2. Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально–культурной антропологии / В. А. Тишков. – М., 2003. – 544 с.

3. Тишков В. А. Исторический феномен диаспоры / В. А. Тишков // Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв. / под ред. Ю. А. Полякова и Г. Я. Тарле. – М., 2001. – С.22.

4. Закон України «Про правовий статус закордонного українця» [Електронний ресурс] / офіційний веб–сайт Верховної ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4381–17 (дата звернення: 28.08.2017).

5. В уряді буде створено департамент з української діаспори [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 18 лютого 2005 – Режим доступу: http://ua.korrespondent.net/ukraine/253778–v–uryadi–bude–stvoreno–departament–z–ukrayinskoyi–diaspori (дата звернення: 28.08.2017).

6. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р.» №341–р від 15 червня 2006 р. [Електронний ресурс] / офіційний веб–сайт Верховної ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/341–2006–%D1%80 (дата звернення: 28.08.2017).

7. Романенчук А. Співпраця із закордонними українцями: стан, проблеми, перспективи [Електронний ресурс] / А. Романенчук // Закарпаття онлайн. – 19 травня 2008 рік. – Режим доступу: http://zakarpattya.net.ua/News/21903–Spivpratsia–iz–zakordonnymy–ukraintsiamy–stan–problemy–perspektyvy (дата звернення: 28.08.2017).

8. Агафонов А. И. Украинская диаспора в России (1991–2013 гг.) / А. И. Агафонов // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально–экономические науки. – 2014. – №1 (22). – С.57.

9. Зубик А. І. Етногеографічні процеси в середовищі українців Росії / А. І. Зубик // Географія та туризм. – 2014. – Вип.27. – С.203–204.

10. Ионцев В., Ивахнюк И. Модели интеграции мигрантов в современной России / В. Ионцев, И. Ивахнюк. – КАРИМ–Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Научно–исследовательский отчет. – 2013/12.

11. Українська спільнота в Молдові – минуле, теперішнє, майбутнє. – [Електронний ресурс] / веб–сайт української діаспори в Республіці Молдова. – Режим доступу: https://ukrainiansinmd.wordpress.com/2014/08/19/українська–спільнота–в–молдові–мину/ (дата звернення: 28.08.2017).

12. Паламар Л. Специфіка викладання української мови у Молдові / Л. Паламар // Українознавство. – 2005. – №4 (17). – С.109–112.

13. Шахотько Л., Боброва А. Особенности интеграции мигрантов в современной Беларуси / Л. Шахотько, А. Боброва – КАРИМ–Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Научно–исследовательский отчет 2013/10.

14. Моцок В., Макар В., Попик С. Українці та українська ідентичність у сучасному світі / В. Моцок, В. Макар, С. Попик. – Чернівці, 2005.

15. Зубко О. Українці Білорусі. Білоруське громадське об'єднання українців «Ватра». Філії «Дніпро» (м. Могилів) та «Заповіт» (м. Мінськ) (1991–2014 рр.) / О. Зубко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2015. – Вип.23.

References

1. Toshhenko Zh. T., Chaptykova T. I. Diaspora kak ob#ekt sociologicheskogo issledovanija / Zh. T. Toshhenko, T. I. Chaptykova // Socis. – M., 1996. – №12. – S.33–42.

2. Tishkov V. A. Rekviem po jetnosu: Issledovanija po social'no–kul'turnoj antropologii / V. A. Tishkov. – M., 2003. – 544 s.

3. Tishkov V. A. Istoricheskij fenomen diaspory / V. A. Tishkov // Nacional'nye diaspory v Rossii i za rubezhom v XIX–XX vv. / pod red. Ju. A. Poljakova i G. Ja. Tarle. – M., 2001. – S.22.

4. Zakon Ukrai'ny «Pro pravovyj status zakordonnogo ukrai'ncja» [Elektronnyj resurs] / oficijnyj veb–sajt Verhovnoi' rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4381–17 (data zvernennja: 28.08.2017).

5. V urjadi bude stvoreno departament z ukrai'ns'koi' diaspory [Elektronnyj resurs] // Korrespondent.net. – 18 ljutogo 2005 – Rezhym dostupu: http://ua.korrespondent.net/ukraine/253778–v–uryadi–bude–stvoreno–departament–z–ukrayinskoyi–diaspori (data zvernennja: 28.08.2017).

6. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrai'ny «Pro shvalennja Koncepcii' Derzhavnoi' programy spivpraci iz zakordonnymy ukrai'ncjamy na period do 2010 r.» №341–r vid 15 chervnja 2006 r. [Elektronnyj resurs] / oficijnyj veb–sajt Verhovnoi' rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/341–2006–%D1%80 (data zvernennja: 28.08.2017).

7. Romanenchuk A. Spivpracja iz zakordonnymy ukrai'ncjamy: stan, problemy, perspektyvy [Elektronnyj resurs] / A. Romanenchuk // Zakarpattja onlajn. – 19 travnja 2008 rik. – Rezhym dostupu: http://zakarpattya.net.ua/News/21903–Spivpratsia–iz–zakordonnymy–ukraintsiamy–stan–problemy–perspektyvy (data zvernennja: 28.08.2017).

8. Agafonov A. I. Ukrainskaja diaspora v Rossii (1991–2013 gg.) / A. I. Agafonov // Vestnik Permskogo nacional'nogo issledovatel'skogo politehnicheskogo universiteta. Social'no–jekonomicheskie nauki. – 2014. – №1 (22). – S.57.

9. Zubyk A. I. Etnogeografichni procesy v seredovyshhi ukrai'nciv Rosii' / A. I. Zubyk // Geografija ta turyzm. – 2014. – Vyp.27. – S.203–204.

10. Ioncev V., Ivahnjuk I. Modeli integracii migrantov v sovremennoj Rossii / V. Ioncev, I. Ivahnjuk. – KARIM–Vostok – Konsorcium prikladnyh issledovanij po mezhdunarodnoj migracii. Nauchno–issledovatel'skij otchet. – 2013/12.

11. Ukrai'ns'ka spil'nota v Moldovi – mynule, teperishnje, majbutnje. – [Elektronnyj resurs] / veb–sajt ukrai'ns'koi' diaspory v Respublici Moldova. – Rezhym dostupu: https://ukrainiansinmd.wordpress.com/2014/08/19/ukrai'ns'ka–spil'nota–v–moldovi–mynu/ (data zvernennja: 28.08.2017).

12. Palamar L. Specyfika vykladannja ukrai'ns'koi' movy u Moldovi / L. Palamar // Ukrai'noznavstvo. – 2005. – №4 (17). – S.109–112.

13. Shahot'ko L., Bobrova A. Osobennosti integracii migrantov v sovremennoj Belarusi / L. Shahot'ko, A. Bobrova – KARIM–Vostok – Konsorcium prikladnyh issledovanij po mezhdunarodnoj migracii. Nauchno–issledovatel'skij otchet 2013/10.

14. Mocok V., Makar V., Popyk S. Ukrai'nci ta ukrai'ns'ka identychnist' u suchasnomu sviti / V. Mocok, V. Makar, S. Popyk. – Chernivci, 2005.

15. Zubko O. Ukrai'nci Bilorusi. Bilorus'ke gromads'ke ob'jednannja ukrai'nciv «Vatra». Filii' «Dnipro» (m. Mogyliv) ta «Zapovit» (m. Mins'k) (1991–2014 rr.) / O. Zubko // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija». Serija «Istorychni nauky». – 2015. – Vyp.23.

Kasianova M. M., *PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), m.kasianova@donnu.edu.ua*

Functioning of the Ukrainian Diaspora in Belarus, Moldova and Russia

The Ukrainian diaspora has played an important role in positioning the Ukrainian state in the international arena. Meanwhile, in the region under study, its influence was less noticeable, as it always diminished the lack of local government support, which was caused both by objective reasons (Moldova, Belarus) and by the corresponding state policy (the Russian Federation). One of the main problems of communication between Ukraine and its diaspora in the territory of the Russian Federation, the Republic of Belarus and the Republic of Moldova was the reluctance to compromise on the political direction of the country and its further development. The insufficient level of funding has also negatively impacted the formation and development of new Diasporas. As a result, the interaction between Ukraine and its diaspora in the region at the end of the XX – early XXI century constantly diminished its turns. This negatively affected the representation of our country's image on the international scene.

Keywords: *migration, migration processes, diaspora, adoption.*

* * *

УДК 323.15(477)«20»

Коцур В. В.,
кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), kotsurv@ukr.net

Національні меншини Сходу–Заходу України в політичних перегонах початку XXI ст. і уроки для майбутнього

Розкриваються особливості етнополітичних процесів в Україні на початку XXI ст. під час виборів 2004 року та Помаранчевої революції. Висвітлюються особливості політичних технологій під час виборчого процесу щодо національних меншин України. Установлено, що найбільш активно під

час Помаранчевої революції проявляла власну позицію кримськотатарська національна меншина. Значна частина кримськотатарського населення півострова підтримала В. А. Ющенка. Водночас його перемога активізувала проросійські та кримськотатарські рухи: перші не визнавали результати перевиборів Президента України і надалі пропагували сепаратизм, інші – домагалися покращення статусу кримськотатарського народу. Визначено, що під час Помаранчевої революції, одним із ключових питань, яким намагалися спекулювати в таборі В. Ф. Януковича, було питання єврейської меншини в Україні. З'ясовано, що В. А. Ющенко врахував прорахунки виборчого штабу у другому турі і в політичні перегони активно залучали національні меншини, зокрема, найбільшу громадську організацію угорської меншини на Закарпатті. Доведено, що національні меншини під час президентської виборчої кампанії 2004 р., революційних подій 2004–2005 рр. виявили активну позицію в обох таборах кандидатів, а уроки політичних протистоянь початку XXI ст. слід засвоїти і використовувати в сучасній етнополітиці з урахуванням демократичного європейського вибору українського народу.

Ключові слова: *національні меншини, Україна, виборча кампанія 2004 р., «Помаранчева революція», Російська Федерація, російська національна меншина, політизація, етнополітичні процеси, Крим, мова, громадсько–політична діяльність.*

Унікальне геополітичне розташування України відкрило перед нею нові горизонти розвитку. Україна зробила цивілізаційний вибір – інтеграцію в ЄС та НАТО. Для неї є визначальним вектором соціокультурного та політичного розвитку в XXI столітті. Водночас Україна розбудовується в нових історичних реаліях позначеними зовнішніми викликами XXI століття. І це слід враховувати в етнонаціональній політиці на державному рівні, коли ведеться «мережева війна з боку Росії». «Розпач і горе матерів героїв Небесної Сотні, анексія Криму, мародерства, убивства, катування під супровід кремлівської пропаганди… Це реалії новітньої підступної, злочинної війни, хоч би як її не називати: гібридною, мережевою, інформаційною» [15, с. 20–21].

У даному огляді автор прагне розкрити деякі особливості етнополітичних процесів, що відбувалися в Україні на початку 2000–х рр., зокрема під час президентських виборів 2004 року та Помаранчевої революції. Саме тоді, на думку, автора закладалися в фундамент української суспільно–політичної будови перші цеглини «гібридної війни» непомічені тогочасними політиками, державними діячами або завідома використані для задоволення політичних амбіцій та маніпулюванням електоральним соціумом.

Етнополітичні процеси в Україні, зокрема, суспільно–політична діяльність угорської національної меншини, неодноразово була предметом дослідження І. Рафальського [19], М. Панчука, О. Майбороди [14], В. Войналовича, О. Калакури, В. Котигоренка [7], О. Рафальського [20], О. Ляшенка, Н. Макаренко, Л. Ковач, В. Коцура [6], Н. Кочан, Ю. Ніколайця, О. Позняк, М. Рябчука та ін.

Привертають увагу публікації вітчизняних учених, присвячені різноаспектним питанням організації етнополітичного менеджменту в Україні. Тут варто відзначити дослідження В. Котигоренка [12, с. 48–63] та Г. Луцишин [13].

Участь представників національних меншин України в етнополітичних процесах аналізувалася зарубіжними дослідниками. Найвиразніше ці тенденції відображені в працях В. Рейзінгера, А. Міллера, В. Леслі, К. Хілла, Е. Вільсона, С. Хангтінгтона, М. Татур та інших.

Незважаючи на вагомі наукові напрацювання з даної проблематики, питання місця і ролі національних меншин в Помаранчевій революції та на виборах 2004 року залишаються маловивченими та потребують подальших дослідницьких розвідок, особливо в площині зовнішніх впливів на політику України початку XXI століття.

Однією із ключових сил, яка активно проявляла власну позицію під час Помаранчевої революції стали кримські татари, більша частина яких підтримали на президентських перегонах В. А. Ющенка, сподіваючись на подальше законодавче вирішення статусу корінного народу Кримського півострова. Значна частина кримськотатарського населення півострова підтримало В. А. Ющенка, про що зазначав Меджліс. Зокрема, згідно з результатами переголосування 26 грудня 2004 р. 178 755 (15,4%) виборців АР Криму віддали свої голоси за «помаранчевого» кандидата. Меджліс заявляв, що 108 тисяч голосів за В. А. Ющенка віддали кримські татари [18, с. 79]. Відзначимо, що кримські татари традиційно підтримували демократичні та проукраїнські сили [23]. Однак це лише більше третини голосів всього кримськотатарського населення. На думку С. В. Адамовича, це пояснювалося недовірою представників кримськотатарського народу до Меджлісу та Курултаю через співпрацю з націонал–демократичними силами [1, с. 462]. Активізувалися на півострові кримськотатарські націоналістичні рухи, зокрема «Адлет», «Авдет», «Хизб ут Тахрир аль Ісламія», які діяли на противагу російському екстремізму в 2000–х рр. і водночас мали на меті здобути незалежність для Криму або, як відзначала газета «Вилаят Крим», відродження кримськотатарської нації з приходом держави Халіфат [5, с. 256]. Під час Помаранчевої революції представники правих сил кримськотатарського народу підтримували курс кандидата в президента В. А. Ющенка. З іншого боку, враховуючи конфлікти з російською меншино на півострові, ці організації були проти проросійської політики В. Ф. Януковича.

Значний відсоток кримських татар вважали, що Україна має зберегти територіальну цілісність, і виступали проти федералізації південно–східних регіонів України. Зокрема, Кримськотатарський молодіжний центр, який ще з 2003 р. входив у коаліцію молоді «Наша Україна», об'єднали навколо себе всю молодь, яка виступила проти президенства режиму В. Ф. Януковича. Одна із учасниць Помаранчевої революції Таміла Ташева у своїх спогадах зазначала, що підготовка до подій 2004 р. розпочалися ще у 2003 р. Багато проросійських, недемократичних рухів перешкоджали об'єднанню патріотичних організацій, які переслідувалися правоохоронними органами, проросійськими організаціями, які були не задоволені розповсюдженням проукраїнської позиції на півострові. Під час революції Тамілу Ташеву разом з подругою–журналісткою переслідували у вузі за підтримку помаранчевих та Меджлісу. Активістка зазначала, що переслідування інакомислячих – звичайна практика на території півострова, а тому багато, хто з активістів постраждав за свої погляди [4].

Перемога на президентських виборах В. А. Ющенка одночасно активізувала проросійські та кримськотатарські рухів. Якщо перші не визнавали результати перевиборів Президента України і надалі пропагували сепаратизм, то останні висловлювали незадоволення тогочасним статусом кримськотатарського народу. Зокрема, М. Джемілєв наполягав на наданні кримськотатарській мові такого ж статусу як українській та російській на території півострова, а також введенні принципово

нових механізмів представництва кримських татар в урядових структурах регіону. Меджліс, як організація яка підтримала В. А. Ющенка на виборах та під час Помаранчевої революції, вимагала вирішення земельного питання. Ігнорування цих проблем, означало підтримку радикальних кримськотатарських рухів, зокрема під час незаконного захоплення земельних ділянок [1, с. 462–463].

Враховуючи підйом національних рухів під час Помаранчевої революції, одним із ключових питань, яким намагався спекулювати політичний табір В. Ф. Януковича – це єврейська національна меншина. Стратегія цієї кампанії полягала в трьох ключових напрямках: висвітлення В. Ф. Януковича як політика–ліберала, формування образу «антисеміта» В. А. Ющенка, переконання діаспори в чесності, прозорості і демократичності виборів [17, с. 268]. Висвітленням В. А. Ющенка як антисеміта займався Алекс Кісєльов, найнятий штабом В. Ф. Януковича для формування іміджу нового президента. У газеті «Washington Jewish Week» опубліковано висловлювання Алекса Кісєльова стосовно «заплямованої репутації відносно прав національних меншин» [22]. Звісно такі заяви були безпідставними і використовувалися у зв'язку з активізацією в Україні націоналістичних рухів. Про те, що В. А. Ющенко не був ні антисемітом, ні ксенофобом свідчить його заява про виключення з депутатської фракції блоку «Наша Україна» О. Я. Тягнибока, через націоналістичну позицію [3].

Відзначимо, що переважна частина єврейської етнічної спільноти в 2004 р. здебільшого підтримала «помаранчевих». Деякі автори пов'язують з перебуванням в оточені В. А. Ющенка політиків єврейської нацменшини. Зокрема, в журналістській статті Марії Чижевської наводяться приклади «помаранчевих» політиків–євреїв, а також думки інших журналістів з цього приводу [8]. З іншого боку, голова Всеукраїнського єврейського конгресу В. З. Рабинович закликав єврейські громади не втручатися в політичні справи, оскільки вона сама собою керує. Натомість він наголошував на необхідності координації благодійністю [11, с. 424]. Таким чином, чіткого політичного визначення серед єврейської спільноти не було в 2004 р., проте все ж частина їх представників підтримала Помаранчеву революцію.

Нагадаємо позицію голови Верховної Ради АР Крим Б. Дейча (2002–2006), який засуджував будь–які прояви сепаратизму, запропонувавши «помаранчевій» та «біло–блакитній» сторонам діяти в межах законодавства. Водночас, він ініціював розгляд представниками всіх областей України меморандуму «Про міжрегіональне співробітництво задля забезпечення громадянського миру та державної єдності України». Він, також, ініціював звернення до прокуратури АР Крим щодо розслідування факту збору підписів за приєднання Криму до Росії. З іншого боку, 30 листопада 2004 р. Б. Дейч, ймовірно під тиском радикальних сил, відправив делегацію з Криму на з'їзд у Сіверськодонецьк для підтримку його рішень [1, с. 458–460].

На початку 2000–х рр. під патронажем провідних єврейських товариств збиралися різні етнічні громади, зокрема, було засновано Конгрес національних громад України. Під час президентської виборчої кампанії в 2004 р. організація підписала угоду з політичною партією «Наша Україна» щодо створення дитячого табору «Джерела толерантності», організації семінарів журналістів національної преси та молодих лідерів різних етнічних спільнот та ін. [11, с. 424]. Таким чином, частина єврейської етноспільноти підтримала В. А. Ющенка, попри пропаганду штабу «біло–блакитних» стосовно проявів антисемітизму та ксенофобії «помаранчевого» кандидата.

Західна Україна цілком підтримала В. А. Ющенка, зважаючи на його євроінтеграційну спрямованість та національну налаштованість. Водночас населення Закарпаття проявило досить низьку підтримку В. А. Ющенку серед всіх областей західної України. На думку ужгородського журналіста О. Гавроша низькі результати опозиційного кандидата пояснюються насамперед із залученням регіонального адмінресурсу в регіоні [16, с. 239]. Виборчий штаб В. Ф. Януковича в Закарпатті був готовий організувати підтримку свого кандидата за сценарієм виборів у Мукачевому в 2004 р. Угорський депутат Дьордь Берґу назва їх найдивнішими, порівнюючи із місцевими виборами у Вірменії та муніципальними виборами в Косово. Тоді було використано правоохоронні органи для тиску на населення регіону, засоби масової інформації пропагували виключно одного кандидата, а на дільницях відбувалися фальсифікації, про що зазначали іноземні спостерігачі [17, с. 261]. Таким чином, на Закарпатті було сформовано усі умови для перемоги провладного кандидата, а також апробовано всілякі порушення виборчого законодавства з метою позбавлення опонента підтримки в області.

Заклики штабу В. Ф. Януковича до федералізації, зумовили активізацію автономістів Закарпатської області. Зокрема, русини, які від початку 2000–х рр. розгорнули політичний рух спрямований на визнання їх Україною і світом як окремого етносу, наприкінці 2004 р. сподівалися на створення власної автономії. Втім, у русинському русі відбувся розкол на поміркованих (Ужгородське, Великоберезнянське товариства карпатських русинів, Ужгородське товариство ім. О. Духновича, товариства русинської інтелігенції Закарпаття) та радикально налаштованих («Общество Кирила і Мефодія», «Підкарпатська Русь України», Сойм підкарпатських русинів). Так, якщо перші підтримали В. А. Ющенка, відмовляючись від перегляду статусу регіону, то другі були на стороні В. Ф. Януковича, при цьому наголошуючи на необхідності надання автономії Закарпаттю. Заяву останніх передбачалося озвучити на Сіверськодонецькому з'їзді, на якому вже були оголошені ідеї стосовно федералізації [9, с. 584–585]. Не виключено, що радикальні організації русинів, які підтримували ідеї федералізації, стали частиною стратегії розвалу української державності, котру впроваджували російські політтехнологи в листопаді–грудні 2004 р. [1, с.706]. Відзначимо, що радикальні русинські рухи, на думку багатьох експертів, фінансувалися і підтримувалися Російською Федерацією. Зокрема, в угорській пресі стверджувалося, що зовнішня розвідка Російської Федерації має пряме відношення до розгортання радикального русинства [5, с. 263].

Політтехнологи В. Ф. Януковича всіляко використовували настрої національних меншин на Закарпатті в своїх політичних цілях. Провладний

кандидат отримав більшість голосів в угорськомовних регіонах, зокрема на Берегівщині, незважаючи на близькість угорцям євроатлантичного шляху розвитку. На думку експертів, це пов'язано з відсутністю альтернативних державним джерел інформації та насаджуванням пропагандою страху перед українським націоналізмом [16, с. 238]. З іншої боку, певну роль відігравали угорські націоналістичні організації, які прагнули сформувати автономію в регіоні.

Під час другого туру виборів Президента України штаб В. А. Ющенка, зрозумівши свою помилку під час кампанії по залученню електорату національних меншин на свій бік, стали активніше працювати з угорськими громадськими організаціями. Зокрема, до участі у виборчій кампанії опозиційного кандидата у Президенти України було залучено найбільшу громадську організацію угорської меншини на Закарпатті – Товариство угорської культури Закарпаття. У Києві голова товариства М. Ковач у присутності екс–прем'єра Угорщини В. Орбана, який був беззаперечним авторитетом для угорців України, підписав з В. А. Ющенком угоду про співпрацю на виборах [16, с. 241]. Підписання угоди з Товариством мало на меті залучити угорську меншину на сторону «помаранчевих», оскільки зазвичай вони обирали ті організації, в яких є представники їхнього етносу [23].

Підтримку євроінтеграційному, демократичному вибору висловили поляки. Зокрема, в грудні 2004 р. 52% поляків цікавилися революційними подіями в Україні, з них 54% – підтримували В. А. Ющенка, а 2% – В. Ф. Януковича [21, с. 102]. Польські засоби масової інформації, зокрема періодичні видання «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita», «Polityka» та інші, представили В. А. Ющенка не лише як лідера опозиції, а й політика, який відкритий до Європи, в той час як В. Ф. Януковича називали кримінальником [21, с. 101]. Враховуючи той факт, що Польща забезпечувала інформаційними ресурсами поляків в Україні, варто припустити, що абсолютна більшість цієї етноменшини сприймала європейську налаштованість В. А. Ющенка. Долучилися до політичних подій в Україні наприкінці грудня 2004 р. і польські лідери, зокрема президент А. Кваснєвський та колишній лідера «Солідарності» Л. Валенса [10, с. 79]. Польська меншина в Україні також здебільшого підтримала опозиційного кандидата. Відзначимо, що Помаранчева революція фактично покращила взаємовідносини з Польщею, а самі поляки позитивніше стали відноситися до українців.

Упродовж 2004–2005 рр. румунська громада Чернівецької області мала найрозвинутішу мережу національно–культурних товариств у регіоні [2], що свідчило про потужний розвиток румунської меншини. Водночас окремі товариства, організації та засоби масової інформації, зокрема «Аркашул», «Плай роменеск», розпалювали «історичні образи» та сепаратистські настрої шляхом викривлено висвітлення негативних реальних та уявних подій в регіоні. Найбільшого загострення ситуація набула під час президентської виборчої кампанії в 2004 р. Політтехнологи В. Ф. Януковича будь–якою ціною намагалися здобути перемогу в області, а тому задіяли значні ресурси для розгортання протистояння між різними етнічними спільнотами. Штаб провладного кандидата нав'язував серед національних меншин тезу про радикальний націоналізм як ідеологічну основу опозиції, який загрожував їхнім правам. Оскільки В. А. Ющенко мав більші симпатії в українського населення Чернівецької області, то загострення міжетнічних протистоянь розглядалося як мобілізації нацменшин для підтримки провладного кандидата [1, с. 811].

В умовах активного розгортання Помаранчевої революції, румунська громада Глибоцького району Чернівецької області апелювали до румун України та Румунії, зазначаючи, що фальсифікації виборів на яких, на їхню думку переміг В. А. Ющенко та невизнання народного волевиявлення стануть приводом для проголошення Буковини автономним регіоном, а згодом і його незалежності [1, с. 811]. Звісно, румунська меншина підтримувала демократичний вибір та євро інтеграційний шлях України, що безумовно зближувало її з Румунією. Водночас на тлі сепаратистських закликів у Сіверодонецьку, такі заяви завдавали шкодили самостійності і соборності України, а сам факт їх існування свідчив про існування певних сепаратистських тенденцій на Буковині.

Національні меншини під час президентської виборчої кампанії 2004 р., революційних подій 2004–2005 рр. виявили активну позицію в обох таборах, оскільки з перемогою того чи іншого кандидата розв'язувалися певні етнополітичні перспективи. Звісно більшість національних меншин України підтримували про європейський шлях розвитку. Водночас частина росіян, угорців, кримських татар, русинів підтримували В. Ф. Януковича та зближення України з Білоруссю і Росією. Це указувало на значну роботу пророблену російськими політтехнологами у регіонах компактного проживання національних меншин, що вимагало особливої уваги до національної проблематики проєвропейського, демократичного обраного президента в своїй внутрішній і зовнішній політиці.

Отже, національні меншини України брали активну участь у президентських виборах 2004 року, серед яких були і прихильники і противники Помаранчевої революції. У виборчій кампанії національні меншини використовувалися як один із ключових елементів прирощення електорату. Інформаційна, адміністративна, ресурсна монополія, підтримка Російської Федерації були спрямовані на формування у національних меншин Сходу, Півдня України та Криму хибного образу В. А. Ющенка як радикального українського націоналіста, що сприяло відносно високому рівню підтримки провладного кандидата. Такі ж методи використовувалися серед угорців і русинів Закарпаття, румунів Чернівецької області, що знижувало рівень підтримки В. А. Ющенка серед національних меншин. Водночас під час Помаранчевої революції, за підтримки країн Європи, румунська, частина угорської, єврейська, польська меншини підтримували демократичний шлях розвитку України, її зближення з Європейським союзом та НАТО. Уроки виборчої кампанії 2004 року мали б упередити політиків від необачних кроків у національних питаннях у наступному десятилітті, поціновуючи суверенітет, територіальну цілісність і демократичний європейський вибір Української держави. На превеликий жаль цього не сталося і український народ вкотре виборює свою незалежність у двобої з останньою імперією XXI століття.

Список використаних джерел

1. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно–політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано–Франківськ: Місто НВ, 2009. – 884 с.
2. Адамович С. Чернівецька область в контексті ідеї соборності / С. Адамович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://194.44.152.155/elib/local/1664.pdf
3. Віктор Ющенко проти антисемітизму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://naspravdi.org
4. Волонтери. Мобілізація добра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.e–reading.club/book.php?book=1037976
5. Головко В. Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави / В. Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2010. – Вип.19 (2). – С.248–276.
6. Донбас в етнополітичному вимірі. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
7. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
8. Євреї керують Україною: добре це чи погано? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/yevrei_keruyut_ukrainoyu_dobre_tse_chy_pogano_227308.html
9. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
10. Калакура О. Я. Польська меншина як чинник україно–польської співпраці на сучасному етапі / О. Я. Калакура // Історичний архів. – 2011. – Вип.6. – С.73–79.
11. Кальян С. Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності / С. Кальян // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Зб. наук. праць. – Київ, 2006. – Вип.32. – С.415–427.
12. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / Віктор Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2004. – №6 (9). – С.48–63.
13. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: монографія / Галина Луцишин. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с.
14. Майборода О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні / О. Майборода – К.: УАДУ, 1996.
15. Мейс Д. Україна: матеріалізація привидів / Д. Мейс. – Київ: Кліо, 2016.
16. Остапець Ю. О. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: дис. докт. політ. наук: 23.00.02 / Ю. О. Остапець. – ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужго, 2016. – 550 с.
17. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу) / Р. Офіцинський // [Монографія]. – Київ, 2005. – 468 с.
18. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.) // Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 304 с.
19. Рафальський І. О. Національно–державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні виклики / І. О. Рафальський. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Ніжин: Видавництво Лисенко М. М., 2016. – 480 с.
20. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті / І. О. Рафальський // Історіографічний нарис. – К., 2000. – 447 с.
21. Хахула Л. І. Державотворчі та національно–демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно–політичний дискурс / Л. І. Хахула // Українознавчий журнал. – 2015. – №1. – С.92–107.
22. Шара Л. Імідж Януковича у США: Хіба живуть воли як ясла повні? / Л. Шара // Українська правда. – 2004. – 10 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/ 10/3004043/
23. Як голосують нацменшини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavred.info/archive/2009/09/18/160308–8.html

References

1. Adamovych S. V. Sobornist ta rehionalnyi rozvytok u suspilno–polytychnomu zhytti nezalezhnoi Ukrainy / S. V. Adamovych. – Ivano–Frankivsk: Misto NV, 2009. – 884 s.
2. Adamovych S. Chernivetska oblast v konteksti idei sobornosti / S. Adamovych [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://194.44.152.155/elib/local/1664.pdf
3. Viktor Yushchenko proty antysemityzmu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://naspravdi.org
4. Volontery. Mobilizatsiia dobra [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.e–reading.club/book.php?book=1037976
5. Holovko V. Ekstremizm ta radykalizm v Ukraini: osoblyvosti formuvannia, osnovni napriamy, formy protydii z boku derzhavy / V. Holovko // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. – 2010. – Vyp.19 (2). – S.248–276.
6. Donbas v etnopolitychnomu vymiri. – Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. – 584 s.
7. Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti / Panchuk M., Yevtukh V., Voinalovych V., Kotyhorenko V., Kalakura O., Kochan N., Makarenko N., Horban T., Liashenko O., Kovach L. – Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. – 396 s.
8. Ievrei keruiut Ukrainoiu: dobre tse chy pohano? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://vgolos.com.ua/news/yevrei_keruyut_ukrainoyu_dobre_tse_chy_pogano_227308.html
9. Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri. – Kyiv: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008. – 682 s.
10. Kalakura O. Ia. Polska menshyna yak chynnyk ukraino–polskoi spivpratsi na suchasnomu etapi / O. Ia. Kalakura // Istorychnyi arkhiv. – 2011. – Vyp.6. – S.73–79.
11. Kalian S. Yevreiski hromadski orhanizatsii: spetsyfika stanovlennia ta diialnosti / S. Kalian // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy: Zb. nauk. prats. – Kyiv, 2006. – Vyp.32. – S.415–427.
12. Kotyhorenko V. Stanovlennia derzhavnoho etnopolitychnoho menedzhmentu v Ukraini / Viktor Kotyhorenko // Politychnyi menedzhment. – 2004. – №6 (9). – S.48–63.
13. Lutsyshyn H. I. Natsionalna konsolidatsiia Ukrainy v umovakh suchasnoho politychnoho protsesu: monohrafiia / Halyna Lutsyshyn. – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky, 2012. – 364 s.
14. Maiboroda O. Etnonatsionalni protsesy v suchasnii Ukraini / O. Maiboroda – K.: UADU, 1996.
15. Meis D. Ukraina: materializatsiia pryvydiv / D. Meis. – Kyiv: Klio, 2016.
16. Ostapets Yu. O. Elektoralni protsesy v Ukraini: zahalnonatsionalnyi ta rehionalnyi vymiry: dys. dokt. polit. nauk: 23.00.02 / Yu. O. Ostapets. – DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet». Uzhho, 2016. – 550 s.
17. Ofitsynskyi R. Politychnyi rozvytok nezalezhnoi Ukrainy (1991–2004) v aspekti yevropeiskoi identychnosti (Na materialakh periodyky Zakhodu) / R. Ofitsynskyi // [Monohrafiia]. – Kyiv, 2005. – 468 s.
18. Politychnyi protses v Avtonomnii Respublitsi Krym: osoblyvosti, superechnosti, prorakhunky (1991–2014 rr.) // Analitychna dopovid. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2016. – 304 s.
19. Rafalskyi I. O. Natsionalno–derzhavne samovyznachennia Ukrainy: vnutrishni chynnyky ta zovnishni vyklyky / I. O. Rafalskyi. – Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – Nizhyn: Vydavnytstvo Lysenko M. M., 2016. – 480 s.
20. Rafalskyi O. O. Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti / I. O. Rafalskyi // Istoriohrafichnyi narys. – K., 2000. – 447 s.
21. Khakhula L. I. Derzhavotvorchi ta natsionalno–demokratychni protsesy v Ukraini 1991–2014 rr.: polskyi suspilno–politychnyi dyskurs / L. I. Khakhula // Ukrainoznavchyi zhurnal. – 2015. – №1. – S.92–107.
22. Shara L. Imidzh Yanukovycha u SShA: Khiba zhyvut voly yak yasla povni? / L. Shara // Ukrainska pravda. – 2004. – 10 lystopada [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/ 10/3004043/
23. Iak holosuiut natsmenshyny [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://glavred.info/archive/2009/09/18/160308–8.html

Kotsur V. V., *Ph.D. in Political Sciences, Assoc. Prof., Senior Research Scientist of the Department of National Minorities of I. F. Kuras Institute of Political and Ethno–National Research of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kotsurv@ukr.net*

National minorities of the Eastern and Western part of Ukraine in political circulations of the beginning of 21st: lessons for the future

This article reveals the peculiarities of ethnopolitical processes in Ukraine at the beginning of the twenty–first century during the 2004 elections and the Orange Revolution. The peculiarities of political technologies during the electoral process concerning the national minorities of Ukraine are highlighted. It was established that the Crimean Tatar national minority was the most active during the Orange

Revolution. Much of the Crimean Tatar population of the peninsula supported V. A. Yushchenko. At the same time, the pro–Russian and Crimean Tatar movements intensified his victory: the first did not recognize the results of the re–election of the President of Ukraine and further propagated separatism, others – sought to improve the status of the Crimean Tatar people. It is determined that during the Orange Revolution, one of the key issues that V. F. Yanukovych tried to speculate, was the issue of the Jewish minority in Ukraine. It was found out that Victor Yushchenko took into account the miscalculations of the electoral headquarters in the second round, and in the political races actively attracted national minorities, in particular, the largest public organization of the Hungarian minority in Transcarpathia. It is proved that national minorities during the 2004 presidential election campaign, the 2004–2005 revolutionary events, showed an active position in both camps of candidates. The lessons of political confrontation at the beginning of the 21st century should be learned and used in contemporary ethno politics account the democratic European choice of the Ukrainian people.

Keywords: *national minorities, Ukraine, 2004 election campaign, Orange Revolution, Russian Federation, Russian national minority, politicization, ethnopolitical processes, Crimea, language, socio–political activity.*

* * *

УДК 930.24:338.3:631.147:631.57(477)

Орехівський В. Д.,
кандидат технічних наук, здобувач, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), Orekhovskiy@gmail.com

Особливості розвитку аграрних підприємств з виробництва органічної продукції в Україні (1990–ті – 2000–ні роки)

Встановлено, що упродовж 1990–х – 2000–х років основним чинником поширення органічного землеробства в Україні стала світова тенденція до зростання попиту на органічну продукцію, усвідомлення світовою спільнотою необхідності збереження навколишнього природного середовища і популяризація здорового способу життя. Визначено, що у роки незалежності України організовано потужні аграрні підприємства з виробництва сертифікованої органічної продукції. З'ясовано, що діяльність зазначених підприємств базувалась на запровадженні органічного землеробства із застосуванням системи дієвих природних заходів, що сприяло оптимальному росту сільськогосподарських культур та отриманню екологічно чистої продукції.

Ключові слова: *розвиток, аграрні підприємства, органічне землеробство, дієві природні заходи, екологічно чиста продукція.*

За останні роки зросла зацікавленість спільноти до органічного землеробства, яке сприяє природному відновленню родючості ґрунту і підтриманню рівноваги у природі, від чого залежить економічний розвиток сільського господарства країни [1, с. 61]. Все більша кількість аграрних підприємств США, Китаю, Індії, Японії і країн Євросоюзу почали здійснювати господарювання в гармонії з природою. Кінцевою метою їх діяльності стало альтернативне традиційному екологічно збалансоване органічне землеробство [2, с. 10]. Основним чинником поширення органічного землеробства в Україні, з одного боку, стала світова тенденція до зростання попиту на органічну продукцію та сировину, ціна на яку значно вища порівняно з традиційною, а з іншого – усвідомлення світовою спільнотою необхідності збереження навколишнього природного середовища, екологізація господарської діяльності та популяризація здорового способу життя [3, с. 345].

Дослідженню проблем розвитку виробництва органічної продукції присвячені праці багатьох вітчизняних вчених–теоретиків та практиків: С. С. Антонця, В. І. Артиша, П. І. Бойка, В. І. Кисіля, Н. П. Коваленко, П. В. Писаренка, П. О. Стецишин, Я. А. Федоренко, М. М. Федорова, Т. О. Чайки та ін. Проте залишаються недостатньо дослідженими особливості розвитку аграрних підприємств з виробництва органічної продукції у різних ґрунтово–кліматичних зонах України упродовж 1990–х – 2000–х років.

Упродовж 1990–х – 2000–х років Україна, маючи значний потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку, досягла певних результатів щодо розвитку власного органічного виробництва. Згідно з даними Федерації органічного руху України, сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів у країні почав розвиватись з початку 2000–х років, склавши у 2005 р. – 200 тис. євро і збільшившись у 2017 р. до 29,4 млн. євро, тобто майже у 150 разів [4]. Упродовж 2002–2016 рр. площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних для вирощування органічної продукції, підвищилась з 164,45 тис. га до 411,20 тис. га, тобто на 250% [4]. За ці роки кількість українських сертифікованих органічних господарств різного розміру – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до декількох тисяч гектарів ріллі, збільшилась з 31 до 360, тобто майже у 12 разів [4]. Більшість аграрних підприємств з виробництва органічної продукції розташовані у Західній Україні, Полтавській, Чернігівській, Київській, Вінницькій, Житомирській, Одеській, Херсонській областях та спеціалізуються переважно з вирощування зернових, зернобобових і олійних культур [5, с. 34]. Україна має великий потенціал для розвитку виробництва органічної продукції, адже площа земель органічного призначення становить лише 1% від їх загального обсягу [6, с. 18].

Одним з найстаріших та потужніших вітчизняних аграрних підприємств, яке працює виключно за технологіями органічного землеробства, є ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області, створене у 1976 р. на основі колгоспу ім. Орджонікідзе. Його засновник С. С. Антонець вже понад 40 років успішно застосовує та удосконалює технології виробництва екологічно чистої продукції рослинництва і тваринництва, збереження та розширеного відтворення родючості ґрунту [7, с. 3]. Система органічного землеробства у господарстві базується на використанні: науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін із насиченням багаторічними бобовими травами до 25–27%; застосуванні мілкого безполицевого обробітку ґрунту, що зберігає природну структуру орного шару, не руйнуючи в ньому вертикальну орієнтацію аерації; вирощуванні сидеральних культур, як зелених добрив та внесенні науково обґрунтованих норм органічних добрив, що забезпечує рослини поживними речовинами і формує позитивний баланс гумусу; екологічно безпечних агротехнічних та біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур [8, с. 17].

Загальна площа угідь ПП «Агроекологія», сертифікованих для органічного землеробства, становить понад 8 тис. га. У структурі посівних площ нараховується близько двадцяти сільськогосподарських культур, що забезпечують біологічне різноманіття агрофітоценозів та сприяють оптимізації фітосанітарного стану посівів. Обов'язковими заходами для формування поживного режиму ґрунту є включення в

кожну ланку сівозміни багаторічних або однорічних бобових трав, сидератів та внесення гною [9, с. 204]. Важливим чинником агробіоценозів є пригнічення бур'янів листовою поверхнею культурних рослин та ефект алелопатії, біологічна дія якої сприяє оптимізації фітосанітарного стану посівів. Із застосуванням мілкого безполицевого обробітку ґрунту вдалося підвищити ефективність боротьби з бур'янами, поліпшити структуру і вологозабезпеченість ґрунту, вирівняти посівне ложе насіння, що сприяло появі дружних сходів сільськогосподарських культур. Характерну особливість у господарстві має розвиток технології внесення органічних добрив. Із 1979 р. у господарстві не застосовують пестициди, а з 1996 р. мінеральні добрива замінено органічними [7, с. 30]. Крім сертифікованого вирощування зернових та олійних культур, підприємство займається тваринництвом і переробкою продукції. Худобу годують екологічно чистою сировиною, виробляють соняшникову олію та різні види борошна. Підприємство оснащене сучасним млином з кам'яними жорнами. Така технологія дозволяє отримати борошно пишної консистенції та зберегти натуральні компоненти зерна.

Організоване у 2008 р. Українсько–швейцарське підприємство «ЕтноПродукт» виробляє органічні продукти харчування, орієнтуючись на внутрішній та зовнішній ринки. Під керівництвом В. І. Приходька ПрАТ «ЕтноПродукт» об'єднало декілька аграрних господарств з органічного виробництва у Чернігівській області, які обробляють 8 тис. га сільськогосподарських угідь та утримують понад 2 тис. голів великої рогатої худоби. Підприємство є одним з потужних в Україні виробників органічних зернових, бобових, олійних і овочевих культур, м'яса, молока та меду. Органічні продукти вирощують без генетично модифікованих організмів, гормонів, стимуляторів росту, пестицидів та інших агрохімікатів у екологічно безпечних умовах. З метою впровадження сучасних методів управління органічним виробництвом підприємство співпрацює з Швейцарським науково–дослідним інститутом органічного сільського господарства (FIBL) [10, с. 37].

Аграрні господарства ПрАТ «ЕтноПродукт» розташовані на значній відстані від промислових центрів, а прилеглі ліси та поля не обробляються пестицидами та іншими агрохімікатами. Вирощування або побічне застосування генетично модифікованих культур повністю виключене з їх діяльності. Органічна сертифікація виробленої продукції на підприємстві здійснюється Швейцарським інститутом екологічного маркетингу (IMO) [10, с. 37]. Виробництво органічної продукції на всіх етапах ретельно контролюється: перевіряється стан ґрунту, умови догляду за сільськогосподарськими культурами, умови зберігання продукції, транспортування, продажу тощо. Дбайливе ставлення до землі, розуміння важливості мікробіологічного балансу ґрунтів та природної екологічної рівноваги, зв'язку між рослинами і тваринами сприяє виробництву якісної та безпечної органічної продукції.

У Новоград–Волинському районі Житомирської області знаходиться одне з найбільших органічних господарств України – Українсько–швейцарське підприємство «Галекс–Агро». Господарство, засноване у 2008 р., спеціалізується з виробництва сільськогосподарських культур і молочного тваринництва та працює за стандартами Євросоюзу (EU Organic) і Швейцарії (Bio Suisse). Під керівництвом О. М. Ющенка, воно стало першим господарством у Житомирській області, яке зважилося реалізувати модель повноцінної екологічної системи, в якій поєдналися органічне вирощування сільськогосподарських культур і органічне тваринництво [10, с. 38]. У 2009 р. ПП «Галекс–Агро» отримало статус органічного підприємства, пройшовши органічну сертифікацію виробленої продукції Швейцарським інститутом екологічного маркетингу (IMO). У цьому ж році господарство отримало паспорт на виробництво елітного органічного насіння та зерна. У користуванні підприємства знаходиться понад 7 тис. га орних земель, сертифікованих для органічного землеробства [11].

Підприємство спеціалізується з вирощування зернових та зернобобових культур, зокрема пшениці, полби (спельти), жита, ячменю, вівса, гороху польового, бобів, вики, гречки, проса, гірчиці білої, редьки олійної. У своїй діяльності ПП «Галекс–Агро» керується тим, що для оптимальних результатів при вирощуванні зернових культур необхідний правильний баланс гумусу в ґрунті і вміст поживних речовин. За правилами, органічні господарства не мають можливості використовувати азотні добрива для живлення культур. Найефективнішим рішенням цієї проблеми стало впровадження у сівозмінах 20–25% багаторічних бобових трав на зелений корм: конюшини та люцерни [10, с. 38]. За рахунок цього поліпшилась структура ґрунту, в ньому почали активно розвиватися мікроорганізми, черв'яки; поновлено баланс гумусу; досягнуто ефекту стримування росту бур'янів за рахунок вирощування швидкорослих бобових і постійного їх скошування з подальшим використанням для годівлі тварин.

Впроваджуючи органічне землеробство, спрямоване на підвищення родючості ґрунтів, ПП «Галекс–Агро» надає науково–методичні рекомендації з ведення органічного землеробства та впровадження раціональних технологій вирощування сільськогосподарських культур [10, с. 38]. У 2008 р. на підприємстві проведено перший в Україні семінар «Всеукраїнський День органічного поля» у межах швейцарсько–українського проекту «Органічна сертифікація та розвиток органічного ринку в Україні», в якому брали участь 9 європейських країн. ПП «Галекс–Агро» три роки поспіль брало участь у найбільшій міжнародній виставці органічної продукції «БіоФах» (BioFach) у Нюрнбергзі (Німеччина), на якій представляло українську органічну продукцію. Участь у виставках сприяла ознайомленню з сучасними тенденціями розвитку світового органічного ринку, обміну досвідом, а також налагодженню міжнародних контактів для подальшого розвитку виробництва органічної продукції в Україні.

Одним з виробників сертифікованої органічної продукції в Україні є ТОВ «Жива планета Потутори» Бережанського району Тернопільської області, створене у 2006 р. [10, с. 39]. Організоване на основі колишнього колгоспу, підприємство охоплює близько 400 га сільськогосподарських земель. Під керівництвом І. Є. Бойка у господарстві вирощують пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку, вику і кормові боби, конюшину і люцерну, їх травосумішки. Основним завданням

підприємства є розвиток ринку органічної продукції, розширення асортименту продуктів за рахунок переробки зерна на крупи та борошно. В основі органічного виробництва ТОВ «Жива планета Потутори» стало використання біодинамічних препаратів. Господарство планує об'єднати всіх виробників органічної продукції Тернопільської області та Західного регіону України в єдиний центр виробників органічної продукції.

Шляхом трансформування традиційного господарства в екологічно чисте, у 2010 р. в Іваничівському районі Волинській області організоване ТОВ «Старий Порицьк». Метою аграрного підприємства під керівництвом А. А. Тарасіча є ведення та розвиток виробництва органічної продукції [10, с. 39]. Основними напрямами його діяльності є органічне землеробство та молочне тваринництво. Завдяки впровадженню на підприємстві сучасних технологій та суворому контролю на всіх етапах виробництва досягнуто високих показників якості продукції. У 2011 р. у Вишгородському районі Київської області засноване ТОВ «Органік оригінал». Вже за шість років керівництва А. М. Олефіренка воно увійшло до топ–5 лідерів органічного руху України [12, с. 22]. Підприємство спеціалізується з виробництва соняшникової олії холодного віджиму, органічних круп, борошна, меду. Продукція компанії виробляється під торговою маркою «Екород», має європейський органічний сертифікат і маркована офіційним логотипом органіки Європейського Союзу – «Євролистом».

Отже, упродовж 1990–х – 2000–х років у різних ґрунтово–кліматичних зонах України організовано потужні аграрні підприємства з виробництва сертифікованої органічної продукції. Діяльність зазначених підприємств базувалась на запровадженні органічного землеробства із застосуванням системи дієвих природних заходів, що сприяло оптимальному росту сільськогосподарських культур та було спрямоване на стримування розвитку шкідливих організмів і не потребувало застосування отруйних речовин. Розвиток виробництва сертифікованої органічної сільськогосподарської продукції та органічних продуктів харчування забезпечив покращання економічного, соціального та екологічного середовища країни, сприяв комплексному розвитку сільської місцевості та поліпшенню здоров'я населення.

Список використаних джерел

1. Коваленко Н. П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні // Вісник аграрної науки. – 2017. – Спеціальний випуск (травень). – С.60–66.
2. Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства // Вісник аграрної науки. – 2005. – №2. – С.9–13.
3. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково–організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. – Київ: ТОВ «Нілан–ЛТД», 2014. – 490 с.
4. Федерація органічного руху України. – URL: http://www.organic.com.ua (дата звернення 25.04.2018).
5. Іванова Л. С. Виробництва органічної продукції: світовий досвід та вітчизняні реалії // Агросвіт. – 2015. – №18. – С.30–35.
6. Бурляй А. П., Гуцаленко О. О. Роль України у формуванні пропозиції європейського ринку органічної продукції // Економічний часопис – XXI. – 2013. – №11–12 (2). – С.15–18.
7. Антонець С. С., Антонець А. С., Писаренко В. М. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 200 с.
8. Писаренко В. М., Антонець А. С., Писаренко П. В. Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця. – Полтава, 2017. – 124 с.
9. Стецишин П. О., Пиндус В. В., Рекуненко В. В. Основи органічного виробництва. – Вінниця: Нова книга, 2011. – 552 с.
10. Федоров М. М., Ходаківська О. В., Корчинська С. Г. Розвиток органічного виробництва. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. – 146 с.
11. Ющенко О. М. Розвиток органічного виробництва на Житомирщині: досвід ПП «Галекс–Агро». – URL: http://www.znau.edu.ua/media/nauka_innovation/organic/Organic_20132.pdf (дата звернення: 25.04.2018).
12. Галяс А., Капштик М., Бакун Ю. Органічне агровиробництво: нові ринкові можливості та виклики для виробників зерна в Україні. – Київ, 2008. – 72 с.

References

1. Kovalenko N. P. Naukovi osnovy stanovlennia ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini // Visnyk ahrarnoi nauky. – 2017. – Spetsialnyi vypusk (traven). – S.60–66.
2. Boiko P. I., Borodan V. O., Kovalenko N. P. Ekolohichno zbalansovani sivozminy – osnova biolohichnoho zemlerobstva // Visnyk ahrarnoi nauky. – 2005. – №2. – S.9–13.
3. Kovalenko N. P. Stanovlennia ta rozvytok naukovo–orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia. – Kyiv: TOV «Nilan–LTD», 2014. – 490 s.
4. Federatsiia orhanichnoho rukhu Ukrainy. – URL: http://www.organic.com.ua (data zvernennia 25.04.2018).
5. Ivanova L. S. Vyrobnytstva orhanichnoi produktsii: svitovyi dosvid ta vitchyzniani realii // Ahrosvit. – 2015. – №18. – S.30–35.
6. Burliai A. P., Hutsalenko O. O. Rol Ukrainy u formuvanni propozytsii yevropeiskoho rynku orhanichnoi produktsii // Ekonomichnyi chasopys – XXI. – 2013. – №11–12 (2). – S.15–18.
7. Antonets S. S., Antonets A. S., Pysarenko V. M. Orhanichne zemlerobstvo: z dosvidu PP «Ahroekolohiia» Shyshatskoho raionu Poltavskoi oblasti. – Poltava: RVV PDAA, 2010. – 200 s.
8. Pysarenko V. M., Antonets A. S., Pysarenko P. V. Systema orhanichnoho zemlerobstva ahroekoloha Semena Antontsia. – Poltava, 2017. – 124 s.
9. Stetsyshyn P. O., Pyndus V. V., Rekunenko V. V. Osnovy orhanichnoho vyrobnytstva. – Vinnytsia: Nova knyha, 2011. – 552 s.
10. Fedorov M. M., Khodakivska O. V., Korchynska S. H. Rozvytok orhanichnoho vyrobnytstva. – Kyiv: NNTs IAE, 2011. – 146 s.
11. Yushchenko O. M. Rozvytok orhanichnoho vyrobnytstva na Zhytomyrshchyni: dosvid PP «Haleks–Ahro». – URL: http://www.znau.edu.ua/media/nauka_innovation/organic/Organic_20132.pdf (data zvernennia: 25.04.2018).
12. Halias A., Kapshtyk M., Bakun Yu. Orhanichne ahrovyrobnytstvo: novi rynkovi mozhlyvosti ta vyklyky dlia vyrobnykiv zerna v Ukraini. – Kyiv, 2008. – 72 s.

Orekhivskyi V. D., *Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Orekhovskiy@gmail.com*

Features of development of agrarian enterprises are from the production of organic goods in Ukraine (1990–2000)

It is set that during 1990–2000 a world tendency to the increase of demand on organic products, realization of necessity of natural environmental preservation and popularization of healthy way of life world community became the basic factor of distribution of organic agriculture in Ukraine. Certainly, that in the years of independence of Ukraine powerful agrarian enterprises are organized from the production of the certificated organic goods. It is found out, that activity of the marked enterprises was based on the input of organic agriculture with application of the system of effective natural measures, that assisted the optimal height of agricultural cultures and receipt ecologically of clean products.

Keywords: *development, agrarian enterprises, organic agriculture, effective natural measures, ecologically clean products.*

* * *

УДК 94(477)

Ющенко П. А.,
докторант кафедри історії та археології слов'ян,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kafedra_slovjan@ukr.net

Еволюція культурно–мистецьких репрезентацій києворуського минулого в Україні (1990–2000–і роки)

Досліджено ґенезу культурно–мистецьких репрезентацій києворуського минулого в Україні упродовж 1990–2000–х рр. Охарактеризовано значення політики охорони архітектурних пам'яток в Україні для збереження та відновлення культових споруд збудованих у період існування Київської Русі. Виявлено роль музеїв, як осередків розміщення артефактів, у популяризації києворуського минулого. Встановлено значення бібліотек, кінематографу та засобів масової комунікації для формування історико–культурного образу Київської Русі. Показано місце релігійних організацій у поширенні інформації про значення хрещення Русі для українського суспільства.

Ключові слова: *Київська Русь, музей, бібліотека, історична пам'ятка, церква, колективна пам'ять.*

Культурні чинники, що безпосередньо впливали на колективну свідомість, і як наслідок, на формування моделі пам'яті, мали вельми розгалужений і широкий спектр, зумовлений багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику [13, с. 477]. Культурні чинники впливу на національну пам'ять найчастіше представлялись творами мистецтва, монументальними конструкціями, архітектурними стилями та об'єктами. Вони, у свою чергу, кореспондувались з тріадою – події, постаті, місця, утворюючи цілісний культурний простір символів, покликаних впливати на формування колективної пам'яті [2, с. 21]. До формування колективної пам'яті долучались митці. До тем історичної пам'яті активно зверталась українська література. Відповіддю вітчизняних письменників на актуалізацію проблем історичної пам'яті стала поява низки історичних романів. Проте в досліджувані роки намітились негативні тенденції відокремленості частини суспільного загалу від літератури, культурних надбань. Проблемою України виступав дефіцит затребуваності культурних цінностей суспільством, що вело до інтелектуальної обмеженості, неспроможності критичного мислення, створювалось підґрунтя для маніпуляції свідомістю.

Україна мала значну кількість визначних історико–культурних пам'яток. Була однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико–культурної спадщини. До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО ввійшли пам'ятки києворуського періоду – Собор Святої Софії з ансамблем монастирських будівель, Києво–Печерська лавра. На жаль, потужний історико–культурний потенціал України не використовувався повною мірою у зв'язку з наявністю значних проблем в даній галузі.

Києворуські витоки традиційно виступали відправною точною в процесі переоцінки суспільних надбань і особливо при з'ясуванні духовного виразу української культури. Саме культурні здобутки, які нагромаджувались тисячоліттями (з часів Київської Русі) виступали виявом зрілості українства і його самодостатності. Фахівці у галузі історії української культури схильні вважати, що «Повість минулих літ» – це той хронологічний часопис, який розкриває не тільки для власного народу, а й для інших як, коли, з чого, яким чином розпочиналася історія етносів, які населяли давні праукраїнські землі і змогли в Х столітті утворити потужну державність і спільноту під назвою «Київська Русь» [3, с. 161].

Репрезентантами колективної пам'яті виступали історичне середовище, як збережені залишки минулого, що відображали події, а також історичний спадок, як інтерпретація минулого низкою суб'єктів. В Україні оголошення архітектурного надбання культурним спадком, розглядалось як визнання довготривалого зобов'язання щодо його консервації і охорони. Інституційне втручання через політику законодавчої охорони спадку значною мірою ґрунтувалось на баченні «спільної історії» чи публічної версії колективної пам'яті, кристалізованої у «національному спадку», що легітимізував наявну структуру суспільства. Змінювались списки пам'яток мистецтва, історії, археології. Після проголошення незалежності держава взяла на облік пам'ятки різних типів та історичних періодів. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) передбачив, що «центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію у реєстрованому періодичному виданні». Зазнавав змін репертуар інтенційних пам'ятників. Частина монументів демонтувалась, натомість зводились нові пам'ятники. Водночас, повільно відбувались зміни в царині неінтенційних пам'яток – старовинних споруд, що становили органічну частину публічного простору, і були пам'ятками суто через свій вік, а не тому, що їх було початково зведено з суто меморіальною метою. Стосовно цієї групи пам'яток помітними були дві хвилі активності: відновлення сакральних пам'яток, знищених у радянський період, у кінці 1990 – на початку 2000–х років (відновлені у Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво–Печерської лаври, «політичне омузеювання» 2004–2009 рр.) [14, с. 203]. Останнє передбачало формування взаємодії з минулим у спосіб псевдоісторизації та штучного відтворення втраченого матеріального спадку.

В досліджувані роки зростала роль музеїв в розвитку українського суспільства. При цьому важливим чинником поставало звернення до попередників сучасних музеїв України, якими були (за оцінками більшості науковців) колекції книг, картин, художніх виробів тощо, що зберігались у храмах ще в часи Київської Русі: Десятинній церкві, Софійському собору, Києво–Печерській лаврі. Музеї України продовжували роботу по збереженню залишків давньоруських дерево–земляних замків XI–XIII ст. Таких пам'яток в Україні виявлено і зберігається близько 4 тис. Залишки давньоруських замків зберігали свій експозиційний вигляд, мали шанси стати туристичними об'єктами. Водночас досі сліди давньоруських замків не сприймались частиною культурного надбання, яке потрібно зберігати і популяризувати. Найчастіше про їх існування знала лише незначна частина науковців. В Україні були лише поодинокі факти використання таких об'єктів у якості ресурсу туризму. З метою популяризації культурно–історичної спадщини створювався парк «Київська Русь» в с. Копачев Обухівського району на Київщині. На площі 10 га було збудовано Київський дитинець. Над цим проектом працювали видатні науковці, що

спеціалізувалися на вивченні історії і архітектури давньоруського Києва. Кожного року парк відвідувало сотні тисяч туристів [9, с. 199]. В Україні тривалий час не було узгодженої та довгострокової програми модернізації експозицій музеїв історичного профілю, запровадження інноваційних форм екскурсійного обслуговування.

Тематика Києворуської доби представлялась практично у більшості музеїв України. Експозиційні можливості музеїв розширювались внаслідок впровадження інноваційних технологій і підходів. Удосконалювались шляхи збереження культурної спадщини і традицій. Музейні зібрання Національного музею історії України складали археологічні та художні пам'ятки, колекції пам'яток Київської Русі. Серед музеїв зі статусом «національний»: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Національний науково–природний музей НАН України на інші. Національна складова їх соціокультурної місії була визначальною, але в розумінні, адекватному сучасності.

В незалежній державі тривало створення нових музеїв. Приходило суспільне розуміння необхідності музеїв нового типу – історико–анімаційних скансенів, які б репрезентували історико–культурну спадщину Київської держави. Першим таким скансеном в Україні став Національний заповідник «Хортиця». З'явились перші репрезентаційні проекти, присвячені давньоруській спадщині. Розроблені проекти двох давньоруських скансенів: Тустань й «Замок Володимира Великого». Проектну документацію щодо відродження унікальної наскельної давньоруської фортеці Тустань у Карпатах біля Урича на Львівщині розробив дослідник пам'ятки – археолог М. Рожко. Цей скансен притягуватиме до себе туристичні потоки рекреантів, значної частини українських й іноземних туристів. Креслення історичних реконструкцій літописного Білгорода підготовлені завдяки багаторічній праці Білгородської археологічної експедиції Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Г. Мезенцевої [11].

У репрезентації історичної пам'яті виняткову роль відігравали бібліотеки. Вони зберігали переваги на тлі розвитку соціальних комунікацій, в інтеграції та поширені ресурсів біографічної та спорідненої з нею генеалогічної, краєзнавчої інформації. Зростала роль бібліотек як важливих осередків національної культури. Найбільш важливим напрямом їх роботи залишалась сфера інтеграції та поширення історико–біографічних знань [12, с. 53]. Провідна роль у розвитку традицій інформаційної роботи належала Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Національні бібліотеки України поставали символами державної незалежності і самобутності, які були орієнтовані на здійснення функцій, які можна охарактеризувати як «національна пам'ять». Бібліотеки одним з завдань мали відбір і збереження важливої для розвитку нації інформації.

У формуванні образів, пов'язаних з Києворуською добою, чільне місце посідала преса, зокрема газети і журнали. Матеріали, які там подавались, мали свою особливість. Їх об'єктивність і достовірність часто залежала від поглядів і професійного рівня авторів, редакторської політики видання тощо. В 1990–2000–і роки інтерес до історії Київської русі у засобах масової інформації був незначним. З'явились поодинокі публікації, авторами яких були професійні історики чи журналісти. Інтерес до проблеми зростав в роки відзначення ювілейних дат, присвячених києворуським князям, Хрещення Русі, будівництва архітектурних споруд, відзначення Днів української писемності тощо. Автори звертались до політичних, соціально–економічних, культурних процесів, що протікали в Києворуській державі. Проте зберігалась проблема формування образу києворуських князів, яка б розміщувалася на сторінках різних засобів масової інформації з метою формування суспільної думки, збереження історичної пам'яті. ЗМІ виступали у якості анахронічних репрезентантів українського минулого. Зусилля таких друкованих ЗМІ як «День», «Дзеркало тижня», спрямовувались на конструювання національної пам'яті. До Дня української писемності, який традиційно пов'язувався з постаттю Нестора–літописця, у ЗМІ регулярно піднімалась проблема мовно–культурної окремішності України. На сторінках газети «День» подавались матеріали, в яких розглядалась роль української мови у процесі націотворення, її історію, спростовувались міфи, які поширювалися російською пропагандою з метою приниження української та звеличення російської. В матеріалі І. Дем'янчука «Слово. Менталітет. Історія» (День, 2016. – 9 листопада) переконливо доводилось, що українська мова своєю історією сягала Київської Русі. Автор в черговий раз нагадав читачам: наука довела, що українська мова прямо походить від давньоруської, в російській її використано теж, але дещо зіпсовано при сприйнятті [5].

Українське мистецтво виступало ефективним засобом формування національної пам'яті. Мовою художніх образів, впливів на емоції, підсвідомість воно інтерпретувало минуле, створюючи нову реальність, зокрема так необхідні національні міфи. Мистецькі твори консолідували суспільство, сприяли національному піднесенню і самоствердженню.

В Україні почала складатись традиція спорудження нових православних храмів у «стилі Київської Русі». З одного боку, дана тенденція зумовлювалась втратами носіїв тисячолітньої традиції, послаблення відчуття архітектурної вартості споруд у загальнокультурному процесі. А з іншого боку, у цій справі проглядався зайвий консерватизм, недооцінка наявного поступу архітектурної і інженерної думки. Незважаючи на реалії технічного розвитку, архітектори здебільшого змушені були повторювати планувальні і функціональні схеми і форми, які були продуктом часів тисячолітньої давності. Старі стилі, структурні й функціональні схеми вступали в протиріччя з новими матеріалами, конструкціями, нарешті фізіологічними потребами сучасних людей [8, с. 126]. Церква Спаса на Брестові – залишалася унікальною пам'яткою часів Київської Русі, єдина церква Національного Києво–Печерського історико–культурного заповідника, в якій збереглися фрески XII століття. Відкрита фреска «Чудовий вилов риби» в 1970 р. залишається найбільш цікавою пам'яткою мистецтва Давньої Русі. Водночас незакінчення реставраційних робіт створювало певні загрози її збереження [1, с. 240]. В 2015 р. пам'ятник на честь перемоги Чернігівського

князя Святослава Ярославовича над 12 тисячним половецьким військом у 1068 р. було відкрито в селищі Седневі на Чернігівщині. Відкриття відбувалося у рамках XII Всеукраїнського літературно–мистецького свята «Седнівська осінь». Символічну скульптурну композицію, витесану з сірого каменю, утворив великий шолом давньоруського воїна, покладений на постамент. Її автор – випускник Національної академії мистецтв України, скульптор І. Підгайний. Встановлений пам'ятник поблизу кам'яниці козацьких полковників Лизогубів. На думку громадськості, яка брала участь у відкритті пам'ятника, «він мав нагадувати, що будь–яка загроза зі сходу буде зупинена на українській землі» [10].

Справа відродження втрачених архітектурних пам'яток Києворуської доби в незалежній Україні найчастіше ініціювалося громадськими діячами, поетами, письменниками. Ними формувалась певна філософія пам'яткоохоронної справи. В цьому вимірі доречно навести думку М. Жулинського: «Велич історії вимірюється не помпезним уславленням її у вигляді сумнівних реконструкцій втрачених архітектурних пам'яток, а особливим виявом шани до того, що ще збереглося, хай у надзвичайно скромному вигляді. Але подає нам із глибини віків сигнали про прадавню духовну справу наших предків увічнити свій час у камені, слові, кольорі…» [6, с. 16]. Прагнення затвердити Володимира Мономаха в якості мужнього воїна, справедливого, мудрого діяча простежувалася й у творчості монументалістів – пам'ятниках установлених князеві. Перший з них – це чотириметровий монумент засновникові міста Прилуки, було відкрито в 1992 р. Автор – скульптор С. Кантур. Його встановлено в центральному парку, на території якого збереглися залишки валів старовинної фортеці. Пам'ятник являв собою дві високі стели, поставлені близько одна до одної, увінчані чотиригранним куполом з позолоченим шпилем, біля підніжжя яких розміщене чотириметрове бронзове скульптурне зображення князя. Характерно, що Володимир тут представлений не в образі полководця або державника, а як письменника, діяча культури. Він сидить зі своїм «Повчанням» на колінах з пером у піднятій угору руці. Без головного убору, одягнений у просту довгу сорочку та радше схожий на монаха–літописця, аніж на князя. В 2012 р. у ході реставраційних робіт у історичній частині Прилук стелу позаду пам'ятника було прибрано, а пам'ятник поставили на новий гранітний постамент. В 1997 р., вшановуючи історичні події Любецької з'їзду (1097 р.), скульптор Г. Єршов створив образ ченця–літописця та рельєфні портрети князів. Пам'ятник являв собою скульптурно–архітектурну композицію, «в основу якої покладено фігуру літописця на мармуровому постаменті. … Шість горельєфних бронзових княжих портретів, поруч один з одним, об'єднують композицію вздовж периметра, підкреслюючи тим самим мету зібрання. За основу взято життєписи князів: походження, вік, учинки Давида та Олега Святославичів, Василька Ростиславича й Давида Ігоровича; а також портретні описи Володимира Мономаха та Святополка Ізяславича, які наводить В. М. Татищев» [7]. Монумент відкрито на Замковій горі, де стояв дитинець чернігівських князів XI–XII ст. Михайлівський Золотоверхий собор внесений до списку святинь українського народу. Він через тисячоліття пережив реінкарнацію і набув майже такого самого вигляду, як в часи Ярославичів. Сім фрагментів фресок, які прикрашали давній собор, уціліли і повернулися до нього.

Українське монументальне мистецтво, залишаючись здебільшого «традиційним», розширювало сюжетно–тематичне розмаїття, зокрема тематика національного минулого. Монументальна скульптура зверталась до «коріння» української нації. В цьому контексті цілком логічним було звернення до теми історії Києворуської доби. Образно–тематичне коло монументальних творів розширювалось завдяки нагальній потребі суспільства в увічненні переосмислених істориків «забутих» за радянських часів питань історії давньоруської історії. Змінювалась функція монументального мистецтва: від ідеологічного призначення до формування поняття «комунікативного простору» навколо пам'ятників, оформлення історичної події чи символів, у тому числі засобом розуміння історичних подій та передачі інформації. Внаслідок того, що залишались лише письмові згадки та поодинокі змалювання, художникам доводилось керуватись власними судженнями. Пам'ятники давньоруським князям, що споруджувались в Україні після 1991 р. і присвячувались тим з них, чиє правління відзначалось в історії українського державотворення. Князі переважно зображувались відповідно до складної протягом попередніх століть «іконографії», у відповідних костюмах, деталі яких вказували на часові виміри, із традиційними військовими обладунками, з православними чи світськими атрибутами. Їх образи створювались відповідно сучасних уявлень про їх внесок у формуванні української державності, консолідацію національного життя та значення в історії української культури, освіти, духовності. Здебільшого дані пам'ятники були підкреслено наративними. Видово–жанрова структура пам'ятників, з увічнення подій історії України IX–XII ст., лишалась переважно традиційною. Зберігалась персоніфікація окремих подій конкретною постаттю. Дана обставина спонукала майстрів звертатись до образно–композиційної схеми «статуарного» пам'ятника чим пам'ятника–бюста [4, с. 58–59]. Монументальна скульптура увічнювала історичну пам'ять, трансформуючи таким чином інформаційні процеси, що позначались в суспільстві. Золоті ворота в Києві – це унікальна пам'ятка, одна із небагатьох в Україні, що збереглася з часів Київської Русі. Київський Софійський собор давав уявлення про велич і красу архітектури Київської Русі. Собор – це всесвітньо відомий музей.

В 2015 р. у Києві вперше пройшов художньо–історичний фестиваль «Анна–фест», названий на честь дочки князя Я. Мудрого – Анни Ярославни. Захід у вигляді камерного дійства мав сімейний характер, а тому використовувалися різножанрові матеріали, які дозволяли відвідувачам поринути у минуле, відтворити у пам'яті той слід, який залишила дочка у європейській історії [14].

Не менш ефективним засобом конструювання колективної пам'яті виступала візуалізація історії, актуалізація художнього потенціалу українського кінематографу та телепродукції історичної тематики. Величезний ресурс впливу на колективні історичні уявлення мала кінодокументалістика, науково–

публіцистичні фільми та телевізійні програми. В Україні можливості візуальних засобів конструювання минулого не були задіяні повною мірою і не посідали належного місця у державній політиці пам'яті. «Золотий фонд» національної кіноспадщини залишався малодоступним для широкого глядача.

Список використаних джерел

1. Бартош А. Є. Реставраційні роботи у церкві Спаса на Брестові в 1970 р. Зі щоденника художника–реставратора А. Й. Марампольського / А. Є. Бартош // Четверті Зарембівські читання: матеріали Четвертих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство – сучасні проблеми та тенденції», присвячених 150–річчю від дня народження академіка В. І. Вернадського, м. Київ, 17 квітня 2013 р. – С.240–245.

2. Буряк Л. І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства / Л. І. Буряк // Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. – К.: К.Д.П. «Пріоритет», 2013. – Вип.6. – С.14–24.

3. Гах Й. М. Незалежній Україні – 15 років: [монограф.] / Й. М. Гах, В. І. Савич, Н. Є. Яцук. – Івано–Франківськ: ІМЕ «Галицька академія», 2006. – 288 с.

4. Гончаренко А. О. Комунікативна функція «історичної пам'яті» в українській монументальній скульптурі 1990–х – 2000–х рр. / А. О. Гончаренко // Вісник ХДАДМ. – 2014. – №8. – С.57–60.

5. Дем'янчук І. Слово. Менталітет. Історія / І. Дем'янчук // День. – 2016. – 9 листопада.

6. Жулинський М. Нація. Культура. Література. Національно–культурні міфи та ідейно–естетичні пошуки української літератури / М. Жулинський. – К.: Наукова думка, 2010. – 556 с.

7. Іщенко О. С. Володимир Мономах в українській історичній пам'яті / О. С. Іщенко // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С.11–25.

8. Колосок Б. В. Про спорудження нових православних храмів в Україні / Б. В. Колосок // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної наук.–практ. конф. (Київ, 21 березня 2003 р.). – К.: МАУП, 2003. – С.124–126.

9. Мірошниченко О. М. Залишки давньоруських дерево–земляних замків як музейні об'єкти / О. М. Мірошниченко // Четверті Зарембівські читання: матеріали Четвертих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство – сучасні проблеми та тенденції», присвячених 150–річчю від дня народження академіка В. І. Вернадського, м. Київ, 17 квітня 2013 р. – С.196–201.

10. Пам'ятник на честь перемоги Святослава відкрили на Чернігівщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.svoboda

11. Петраківський В. Л. Туристичне краєзнавство / В. Л. Петраківський, М. Й. Рутинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //touplib.net

12. Попик В. І. Тенденції розвитку діяльності бібліотек у репрезентації пам'яті про видатних співвітчизників / В. І. Попик // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі. Зб. наук. праць. – К.: ДГНВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип.8. – С.52–58.

13. Попович М. В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу / М. В. Попович // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2008. – Т.5. – С.477–486.

14. Сарапіна Є. В. Українська колективна ідентичність: співвідношення історичного спадку та середовища / Є. В. Сарапіна // національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі. Зб. наук. праць. – К.: ДГНВЦ «Пріоритети, 2013. – Вип.8. – С.199–207.

15. У Києві відбудеться фестиваль на честь доньки Ярослава Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ukrinform.ua/public–culture

References

1. Bartosh A. Ye. Restavratsiyni roboty u tserkvi Spasa na Brestovi v 1970 r. Zi shchodennyka khudozhnyka–restavratora A. Y. Marampol's'koho / A. Ye. Bartosh // Chetverti Zarembivs'ki chytannya: materialy Chetvertykh Vseukrayins'kykh Zarembivs'kykh naukovykh chytan' «Ukrayins'ke pam"yatkoznavstvo – suchasni problemy ta tendentsiyi», prysvyachenykh 150–richchyu vid dnya narodzhennya akademika V. I. Vernads'koho, m. Kyyiv, 17 kvitnya 2013 r. – S.240–245.

2. Buryak L. I. Kul'turni chynnyky vplyvu na natsional'nu pam"yat' ukrayins'koho suspil'stva / L. I. Buryak // Natsional'na ta istorychna pam'yat'. Zb. nauk. prats'. – K.: K.D.P. «Priorytet», 2013. – Vyp.6. – S.14–24.

3. Hakh Y. M. Nezalezhniy Ukrayini – 15 rokiv: [monohraf.] / Y. M. Hakh, V. I. Savych, N. Ye. Yatsuk. – Ivano–Frankivs'k: IME «Halyts'ka akademiya», 2006. – 288 s.

4. Honcharenko A. O. Komunikatyvna funktsiya «istorychnoyi pam'yati» v ukrayins'kiy monumental'niy skul'pturi 1990–kh – 2000–kh rr. / A. O. Honcharenko // Visnyk KhDADM. – 2014. – №8. – S.57–60.

5. Dem»yanchuk I. Slovo. Mentalitet. Istoriya / I. Dem»yanchuk // Den'. – 2016. – 9 lystopada.

6. Zhulyns'kyy M. Natsiya. Kul'tura. Literatura. Natsional'no–kul'turni mify ta ideyno–estetychni poshuky ukrayins'koyi literatury / M. Zhulyns'kyy. – K.: Naukova dumka, 2010. – 556 s.

7. Ishchenko O. S. Volodymyr Monomakh v ukrayins'kiy istorychniy pam»yati / O. S. Ishchenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2015. – №1. – S.11–25.

8. Kolosok B. V. Pro sporudzhennya novykh pravoslavnykh khramiv v Ukrayini / B. V. Kolosok // Pravoslavni dukhovni tsinnosti i suchasnist'. Materialy Mizhnarodnoyi nauk.–prakt. konf. (Kyyiv, 21 bereznya 2003 r.). – K.: MAUP, 2003. – S.124–126.

9. Miroshnychenko O. M. Zalyshky davn'orus'kykh derevo–zemlyanykh zamkiv yak muzeyni ob»yekty / O. M. Miroshnychenko // Chetverti Zarembivs'ki chytannya: materialy Chetvertykh Vseukrayins'kykh Zarembivs'kykh naukovykh chytan' «Ukrayins'ke pam»yatkoznavstvo – suchasni problemy ta tendentsiyi», prysvyachenykh 150–richchyu vid dnya narodzhennya akademika V. I. Vernads'koho, m. Kyyiv, 17 kvitnya 2013 r. – S.196–201.

10. Pam'yatnyk na chest' peremohy Svyatoslava vidkryly na Chernihivshchyni [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: //www.svoboda

11. Petrakivs'kyy V. L. Turystychne krayeznavstvo / V. L. Petrakivs'kyy, M. Y. Rutyns'kyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: //touplib.net

12. Popyk V. I. Tendentsiyi rozvytku diyal'nosti bibliotek u reprezentatsiyi pam'yati pro vydatnykh spivvitchyznykiv / V. I. Popyk // Natsional'na ta istorychna pam»yat'. Polityka pam»yati u kul'turnomu prostori. Zb. nauk. prats'. – K.: DHNVTs «Prioritety», 2013. – Vyp.8. – S.52–58.

13. Popovych M. V. Kul'tura v rozmayitti ponyat', yavyshch i skhem postupu / M. V. Popovych // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. – K.: Nauk. dumka, 2008. – T.5. – S.477–486.

14. Sarapina Ye. V. Ukrayins'ka kolektyvna identychnist': spivvidnoshennya istorychnoho spadku ta seredovyshcha / Ye. V. Sarapina // natsional'na ta istorychna pam»yat'. Polityka pam'yati u kul'turnomu prostori. Zb. nauk. prats'. – K.: DHNVTs «Priorytety, 2013. – Vyp.8. – S.199–207.

15. U Kyyevi vidbudet'sya festyval' na chest' don'ky Yaroslava Mudroho [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: //www.ukrinform.ua/public–culture

Yushchenko P. A., *PhD, associate professor, doctoral student of history and archeology of the Slavs, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), kafedra_slovjan@ukr.net*

Evolution of cultural representations of the Kyivan past in Ukraine (1990–2000s)

The evolution of the cultural representations of the Kyivan past in Ukraine during the period 1990–2000 is investigated. The importance of the policy of protection of architectural monuments in Ukraine for the preservation and restoration of the religious buildings built during the period of existence of Kievan Rus was determined. The role of museums as establishments for placing artifacts, in popularizing the Kievan Russian past, has been revealed. The importance of libraries, cinematography and mass media for the formation of the historical and cultural appearance of Kievan Rus was established. The place of religious organizations in disseminating information about the meaning of the baptism of Rus for Ukrainian society is shown.

Keywords: *Kievan Rus, museum, library, historical monument, church, collective memory.*

* * *

УДК 94(479.24)

Абдуллаева С.,
диссертантка, Ленкаранский
государственный университет
(Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Из истории налогового законодательства в казенных деревнях Северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв.

Рассматриваются вопросы о налоговой системе Северного Азербайджана в первой трети XIX века после захвата этих земель российскими оккупационными войсками. Указывается, что здесь продолжала существовать налоговая система ханских времен, однако собранные налоги уже стекались в царскую казну, и в больших размерах. Рассматриваются также принятые в дальнейшем положения, изменившие налоговую систему в целом сельском хозяйстве Северного Азербайджана.

Ключевые слова: *Российская империя, Северный Азербайджан, Бакинская губерния, казенная деревня, налоговая политика, закон, недоимок.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

После захвата Северного Азербайджана в первой трети XIX века российскими оккупационными войсками, налоговая система в этих краях почти не подвергалась серьезным изменениям. 19 июня 1849 г. был издан закон о ликвидации добавления земских налогов к общей сумме всех налогов, а также о введении всеимперских налоговых порядков в Закавказском крае, работа по подготовке нового налогового закона для этого края немного ускорилась. Согласно новому проекту по Южнокавказскому краю бюджет должен был составлен в соответствии с налоговыми доходами края. Для определения налогов и для составления бюджета в Тифлисе, под непосредственным руководством самого начальника гражданского управления Южнокавказским краем был учрежден специальный временный комитет. Смета налоговых поступлений и расходов, составленная этим комитетом с его же участием обсуждались в совете главного управления Закавказским краем, и после него представлялись на утверждение со стороны наместника. Первоначально было предусмотрено составление трехлетней сметы [6, с. 353].

В Шемахинской губернии работы по составлению нового налогового законопроекта по казенным деревням губернии были поручены губернской налоговой комиссии. По проекту предусмотрено было распределение населения по различным налоговым разрядам. В некоторых особых случаях предусматривалось уменьшение налоговых взиманий [7, с. 89].

По этому законопроекту подати должны были взиматься с отдельных дымов по специальному списку, составление которого поручалось сборщикам податей. Но, как правило, конкретные порядки сбора податей определялись только в самих крупных общинах. Очень часто подати взимались без какого–либо списка. Крестьяне, которые не были в состоянии вовремя платить налоги, вынуждены были взять долг у ростовщика под огромными (от 40 до 80%) процентами, и это заканчивалось тяжелыми последствиями для крестьян [5, с. 204].

18 ноября 1853 г. было издано распоряжение «О некоторых мерах по поземельным податям в Закавказском крае» [8, с. 560]. Согласно этому распоряжению, до составления особого положения по земельным налогам в Южном Кавказе, были приняты некоторые меры [8, с. 560]. Эти изменения в Северном Азербайджане остались в силе вплоть до начала XX века.

В 1853 г. кавказским наместником был утвержден запрет на свободное перемещение места жительства крестьянами Южного Кавказа. Этот запрет был применен и в отношении казенных крестьян. Контроль над соблюдением этого запрета был поручен начальникам уездов [4, с. 170].

24 апреля 1859 года были объявлены условия открытой распродажи недвижимой собственности по личным искам [9, с. 380–381]. Дело в том, что кавказский наместник в своем особом обращении к российскому царю особенно подчеркивал, что торговля собственностью, проводимая в городах Южного Кавказа не имеет успехов из–за местных особенностей края, а также из–за удаленности от центральных рынков. После этого обращения царь Александр II (1855–1881), на основе Положения Кавказского комитета, утвердил особые правила об открытой распродаже собственности на основе личных исков.

Согласно этим правилам: – во–первых, после получения разрешения для назначения новой распродажи собственности, реализация этой распродажи могла производиться не в центральных городах, а в близлежащих уездных городах, как это предусматривалось по статье 2145 вышеупомянутого сборника гражданских законов; – во–вторых, учитывая местные условия, первая распродажа недвижимого имущества (оцененное ниже 1000 руб.) по требованиям кредиторов могла была произведена не в местных губернских, а в местных уездных управлениях; а купля–продажа имущества, оцененное дороже 1000 руб. (если оно продавалось по личным искам) переводилась из уездных судов в соответствующее губернское управление [9, с. 381].

Исследования показывают, что податное бремя казенных крестьян постоянно усиливалось. Например, ряд новых податей, применяемых среди казенных крестьян–скотоводов, еще больше усложнило их положение. Если раньше эта категория казенных крестьян пользовалась лесами бесплатно, но с разрешением лесничих, то согласно закону от 14 марта 1864 г. была определена специальная оплата за пользование лесами как пастбищами.

В дальнейшем такие положения были составлены и утверждены для каждой губернии в отдельности. Так, для Бакинской губернии такие Положения были утверждены 28 сентября 1866 года [10, с. 57–68], для Елисаветпольской губернии – летом 1870 года и т.д. «Бакинские» Положения назывались так: «Положение об учреждении, об их общественном управлении и о государственных и общественных повинностях сельских обществ».

Согласно 11 статье «Бакинского» Положения, собрание членов сельского общества имело право определить общественные сборы, правила разделения и сбора различных казенных и других податей и налогов, сельское собрание также получало право разрешить другие многочисленные вопросы, связанные с определением, разделением, сбором, подсчетом налогов и т.д. [10, с. 59].

Согласно 74 статье «Бакинского» Положения оплата казенными крестьянами государственных и местных

налогов сохранялась в прежнем виде. В этой статье перечислялись и повинности казенных крестьян, которые наряду с выплатой государственных и местных сборов, налогов и податей должны были также выполнять многочисленные общественные повинности [10, с. 67].

Даже некоторые законодательные акты, предусмотренные вроде бы для совсем других отраслей, хотя бы опосредственно, влияли на быт и благосостояние казенных крестьян. Так, 6 февраля 1873 г. Устав об акцизных сборах с табака был распространён и на Южный Кавказ [11, с. 200–201]. Этот шаг был направлен на развитие табаководства в краю. Согласно ему, для каждого пуда табака–сырца, импортируемого из–за границы был установлен таможенный сбор в размере 4 руб. 40 коп., а для каждого пуда высушенного табака – 26 руб. 40 коп. А для импорта табака из Персии вообще требовалось особое разрешение самого Министерства финансов. 1 мая того же года в Закавказском крае было открыто акцизное управление и узаконено применение акцизных сборов на табак и напитки [12, с. 536].

Согласно новым правилам, утвержденным кавказским наместником 29 марта 1874 г., с 1875 года назначались новые цены за пользование лесными пастбищами (яйлагами) по Южному Кавказу. Согласно новым правилам, получивших название «сабалахо» или «сабалаш» новые пастбищные цены определялись согласно численности скота в отдельных стадах; для каждой головы крупнорогатого скота она была равна 10, а для мелкорогатого скота 1 коп. [1, л. 58]. Все прежние льготы и освобождения по оплате за пользование яйлагами были ликвидированы или же аннулированы. И право пользования яйлагами должно было приобретено заранее, путем покупки особого разрешительного билета, где указывались номер билета, даже его выдача, название выделенного пастбища, имя арендатора этого пастбища, имена пастухов, численность скота по отдельным видам, сумма выплаченного сабалашного сбора. Если своевременно не приобретался такой билет, то плата за яйлаги взималась в двойном размере [1, л. 58]. Но отсутствие нормальной статистики, невозможность ведения нормального контроля над численностью скота, над работой арендаторов и государственных налоговых чиновников обусловило ликвидацию сабалашной системы уже в 1882 году [18, с. 86].

Подготавливаемый новый закон предусматривал определение цены за пастбищами в соответствии с территорией пастбища, должен был облегчить сбор пастбищной платы и положить конец неразберихе в этой отрасли. И в местных, и в центральных органах власти хорошо осознавали, что давно пора подготовить и применить стабильные правила в области налоговой системы и для земледельческих и для скотоводческих сельских обществ [18, с. 87–88]. Недаром очень скоро имперский министр государственного имущества статс–секретарь М. Н. Островский поднял вопрос перед Кабинетом министров Российской империи об определении новых правил по использованию яйлажных и кишлажных пастбищ на Южном Кавказе. Комитет министров со своей стороны, учитывая значение скотоводства, а также роль различных пастбищ в быту и жизни сельского населения Южного Кавказа счел «приемлемым пересмотр правил использования этими пастбищами» [13, с. 396]. Наконец, после многочисленных обсуждений и поправок 29 июня 1884 г. был принят закон «Об определении правил пользования кишлажными и яйлажными пастбищами в Закавказье» [13, с. 396–397].

По новым правилам в Бакинской губернии для каждой десятины яйлажных пастбищ была установлена арендная плата в 12 коп. Согласно этому закону в этой губернии арендная плата каждой десятины кишлажных пастбищ была определена: для Муганского региона в 5 коп., а для остальных кишлагов – 8 коп. [18, с. 91]. Согласно новому «пастбищному» закону арендная плата за яйлаги должна была выплачена заранее – в апреле–мае, а за кишлаги – в октябре и ноябре каждого года. Новый закон стал применяться уже с 1885 года.

Начиная с 17 мая 1898 г. царское правительство стало применять новые правила, узаконившие оценку крестьянских земель. Эти правила предусматривали предоставление права крестьянам для продажи земельных угодий по официальным ценам, установленным государством. Такая купля–продажа оформлялась предоставлением особых официальных документов – купчей и др. [2, с. 129].

Значительные изменения в налоговых делах казенных деревень произошли в самом конце XIX – начале XX вв. 1 мая 1900 г. император Николай II (1894–1917) утвердил собственноручно «Основы землеобеспечения государственных крестьян Тифлисской, Елисаветпольской, Бакинской и Эриванской губерний» [14, с. 389–391].

Согласно новому закону земельный надел передавался в постоянное пользование сельским обществам. Как видно, царское правительство, оставаясь верным своей феодальной природе, не решилось передать землю в частную собственность основным сельским производителям – казенным крестьянам. Согласно закону 1 мая 1900 г. способы пользования земельными наделами (общинный, подымный, смешанный и т.д.) определялись решением сельских собраний, где участвовали все совершеннолетние крестьяне (мужчины). Решение схода считалось принятым, когда его поддерживала 2/3 часть участников схода. Но незавершенность межевых работ, слишком громадные процедуры составления документов, подтверждающих права сельских обществ не позволяли быстрой реализации предусмотренных изменений. Поэтому практически реформы 1900–1904 гг. никаких кардинальных изменений в землепользовании казенных крестьян не произвели: государственная казна продолжала оставаться единственным собственником всех казенных земель, в т.ч. земельных наделов казенных крестьян. Новыми реформами вводились новые подати: вместо подымного налога стали взимать государственную оброчную подать, сумма которой определялась сообразно территорией земельного надела каждого крестьянского хозяйства. Кроме того, крестьяне должны были платить также земский налог, выполнять многочисленные мирские повинности [14, с. 389–390].

Законом предусматривалось право крестьян пользования лесоматериалами из казенных лесных дач, но за особую плату. Закон запрещал отчуждение земельных наделов. Крестьяне имели право передавать право пользования приусадебными участками другим хозяевам, но с разрешения сельских органов. При этом специальные судебные решения не требовались [14, с. 390–391].

Но в реальной жизни землепользование казенных крестьян в норме отличалось от предусмотренных официальными законами правил.

Поэтому одной из основных задач реформ 1900–1904 гг. было обеспечение стабильного сбора земельных наделов и податей. И уже 12 июня 1900 г. Государственный Совет Российский империи утвердил «Закон о ликвидации подымных податей, взимаемых в пользу государственной казны и введении государственной оброчной подати и государственного земельного налога», который вступил в силу с 1 января следующего 1901 года [15, с. 778–782].

Закон предусматривал составление трехлетней сметы сбора государственной оброчной подати и земских сборов. Согласно новым правилам, на каждое трехлетие определялись средние налоговые оклады для каждой десятины в различных экономических зонах. На самом деле общие суммы налоговых сборов как бы «спускались» сверху – с имперского Министерства финансов, а кавказские власти разделяли эти суммы между губерниями, губернские власти между уездами, а последние уже между сельскими обществами. И все сложности и тяжести, в конце концов, ложились на плечи крестьян [15, с. 778; 16, с. 772–784].

По данным сметы 1901–1903 гг. по Южному Кавказу ежегодная сумма государственной оброчной подати, предусмотренная для поступления в государственную казну, составляла 1.769.578 руб. Сумма государственной оброчной подати с каждого дыма казенных крестьян колебалась от 2–х до 10 рублей; но большинство дымов платило по 4 руб. 50 коп. в год. По некоторым источникам дохода (леса, рыболовства и т.д.) сумма этой подати составляла 7% чистого дохода, а с недвижимого городского имущества и с построений, где функционировали промышленные и торговые предприятия, 2% стоимости этих построений [16, с. 783].

Местные и центральные власти неустанно искали новые источники казенных доходов. Например, в 1910 году в Главном Управлении земледелия был подготовлен проект закона «О взимании особого налога с хлопка, вывозимого из Средней Азии и Южного Кавказа во внутренние рынки». В проекте, спешно отправленного для обсуждения в III Государственную Думу, предусматривалось введение 50 копеечного налога с каждого пуда очищенного хлопка. А это приводило к дополнительной налоговой нагрузке в размере от 12 до 20 руб. с каждой десятины хлопковых плантаций [17, с. 80]. После многочисленных обсуждений и исправлений Николай II 5 октября 1914 г. утвердил этот закон [3, с. 12].

Проведенное исследование, сведения многочисленных и различных источников показывают, что за весь рассматриваемый период налоговая политика царизма, проведенная в казенной деревне Северного Азербайджана, в том числе в казенных селениях Бакинской губернии, первым делом служила фискальным интересам государственной казны. Эта политика носила полуфеодальный характер; за весь период существования колониального режима царизм никак не хотел упускать из своих рук такого стабильного источника дохода как казенные земельные угодья. Налоговая политика официальных властей никак не учитывала интересов многочисленных сельских тружеников, не соответствовала условиям всеразвивающего капиталистического рыночного хозяйства.

Список использованных источников

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. – F.13. – Siy.1. – Iş 5.
2. Исмаилов М. А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в. // Труды Института Истории АН Азерб. ССР. Т.11. – 1957. – С.111–156.
3. Кавказское хозяйство. – 1914. – №23.
4. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60–х годах XIX в. Ч.2.
5. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.5, Ч.2. – Тифлис, 1887.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т.24. Отделение первое. 1849 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1850. Закон. 23 338.
7. Там же. – Собрание второе. Т.26. Отделение второе. 1851 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1852. Закон. 25 709.
8. Там же. – Собрание второе. Т.28. Отделение первое. 1853 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1854. Закон. 27 704.
9. Там же. – Собрание второе. Т.34. Отделение первое. 1859 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1861, Закон. 34 412.
10. Там же. – Собрание второе. Т.41. Отделение второе. 1866 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1868. Закон 43 678.
11. Там же. – Собрание второе. Т.48. Отделение первое. 1873 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 51 866.
12. Там же. – Собрание второе. Т.48. Отделение первое. 1873 год. – СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 52 189.
13. Там же. – Собрание третье. Т.4, 1884 г. – СПб.: Государственная типография, 1887. Закон 2 340.
14. Там же. – Собрание третье. Т.20. 1900 г. – СПб.: Государственная типография, 1902. Закон 18 509.
15. Там же. – Собрание третье. Т.20. 1900 г. – СПб.: Государственная типография, 1902. Закон 18 856.
16. Там же. – Собрание третье. Т.20. 1900 г. – СПб.: Государственная типография, 1902. Закон 18 857.
17. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. – Баку: Элм, 1990.
18. Варавин П. С. Летние и зимние пастбища Закавказского края // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. T.V, Ч.1. – Тифлис, 1888.

References

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. – F.13. – Siy.1. – Iş 5.
2. Ismailov M. A. Gosudarstvennye krest'jane Azerbajdzhana v konce XIX v. // Trudy Instituta Istorii AN Azerb. SSR. T.11. – 1957. – S.111–156.
3. Kavkazskoe hozjajstvo. – 1914. – №23.
4. Kolonial'naja politika rossijskogo carizma v Azerbajdzhane v 20–60–h godah XIX v. Ch.2.
5. Materialy dlja izuchenija jekonomicheskogo byta gosudarstvennyh krest'jan Zakavkazskogo kraja. T.5, Ch.2. – Tiflis, 1887.
6. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe. T.24. Otdelenie pervoe. 1849 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1850. Zakon. 23 338.
7. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.26. Otdelenie vtoroe. 1851 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1852. Zakon. 25 709.
8. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.28. Otdelenie pervoe. 1853 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1854. Zakon. 27 704.
9. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.34. Otdelenie pervoe. 1859 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1861, Zakon. 34 412.
10. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.41. Otdelenie vtoroe. 1866 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarij, 1868. Zakon 43 678.

11. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.48. Otdelenie pervoe. 1873 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarij, 1876. Zakon 51 866.
12. Tam zhe. – Sobranie vtoroe. T.48. Otdelenie pervoe. 1873 god. – SPb.: Tipografija vtorogo otdelenija sobstvennoj E.I.V. kanceljarij, 1876. Zakon 52 189.
13. Tam zhe. – Sobranie tret'e. T.4, 1884 g. – SPb.: Gosudarstvennaja tipografija, 1887. Zakon 2 340.
14. Tam zhe. – Sobranie tret'e. T.20. 1900 g. – SPb.: Gosudarstvennaja tipografija, 1902. Zakon 18 509.
15. Tam zhe. – Sobranie tret'e. T.20. 1900 g. – SPb.: Gosudarstvennaja tipografija, 1902. Zakon 18 856.
16. Tam zhe. – Sobranie tret'e. T.20. 1900 g. – SPb.: Gosudarstvennaja tipografija, 1902. Zakon 18 857.
17. Shavrov N. N. Novaja ugroza russkomu delu v Zakavkaz'e: predstojashhaja rasprodazha Mugani inorodcam. – Baku: Jelm, 1990.
18. Varavin P. S. Letnie i zimnie pastbishha Zakavkazskogo kraja // Svod materialov po izucheniju jekonomicheskogo byta gosudarstvennyh krest'jan Zakavkazskogo kraja. T.V, Ch.1. – Tiflis, 1888.

Abdullayeva S., *dissertation, Lankaran State University (Azerbaijan), elmarmaharram@mail.ru*

From the history of tax legislation in state villages of Northern Azerbaijan in the late XIX – early XX centuries

The presented article considers the issues of the tax system of Northern Azerbaijan in the first third of the XIX century after the seizure of these lands by Russian occupation forces. It is pointed out that the tax system of the Khan times continued to exist here, but the collected taxes already flowed into the royal treasury, and in large amounts. Also considered are the provisions adopted in the future that changed the taxation system in the whole of agriculture in Northern Azerbaijan.
Keywords: *Russian Empire, Northern Azerbaijan, Baku Province, state village, tax policy, law, arrears.*

Абдуллаєва С., *дисертантка, Ленкаранський державний університет (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru*

З історії податкового законодавства в казенних селах Північного Азербайджану в кінці XIX – початку XX ст.

Розглядаються питання про податкову систему Північного Азербайджану в першій третині XIX століття після захоплення цих земель російськими окупаційними військами. Вказується, що тут продовжувала існувати податкова система ханських часів, однак зібрані податки вже стикалися в царську скарбницю, і в великих розмірах. Розглядаються також прийняті в подальшому положення, що змінили податкову систему в цілому сільському господарстві Північного Азербайджану.
Ключові слова: *Російська імперія, Північний Азербайджан, Бакинська губернія, казенне село, податкова політика, закон, недоїмок.*

* * *

УДК 94(429:24)

Afandiyeva V.,
senior–lecturer at the Azerbaijan University of Languages, PhD student at the Institute History named by A. A. Bakikhanov Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan), matlabm@yandex.com

Rus' raiding in the Caspian region and the Norman theory

This article is devoted to hypotheses about the stay of representatives of Ancient Rus in the Caspian region and related to this hypothesis of the Norman theory. It is noted that sources provide valuable recordings on the incursions of Scandinavians known by the name Rus' in the Caspian region. However, there are still some theories that call into question the origin of these facts. The goals of this article are to review the evidence of Rus' activities in this region and shed light on the interpretation of this evidence in comparison with the Norman theory.
Keywords: *Vikings, Rus, Norman theory, Rurikids dynasty, Barda.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

The Norman theory, introduced in the first half of the 18th century on the basis of medieval sources, claimed that the «*Rus*» were Scandinavians, and that Kiev and large towns of European Russia were founded by them. Consequently, it was the Scandinavian Vikings who – through their eastern expeditions and their domination of Russian territory – laid the foundation of the Russian state, and the name 'Russia' itself was of Scandinavian origin.

This article discusses the expeditions of Scandinavians toward the East and Southeast (today's Russia and Caucasus) and the outcomes of these journeys. It is interesting to see how the historiography in this matter is affected, how the nationalistic and political motives have influenced the interpretation of the Norman theory. Furthermore, it should be observed that the sources are widely spread both geographically and chronologically, as well as written in many different languages, presenting challenges to their interpretation. Even the research through the centuries has been presented in a number of languages. The present paper will study materials written particularly in the Scandinavian, Russian, English and Azerbaijani languages, but also refers to sources written in Arabic, Old Slavonic and Farsi.

The Vikings in the East

The Vikings who left Uppland, the historical province on the eastern coast of today's Sweden, and the Swedish island of Gotland, followed the route by river and portaged deep into Eastern Europe and beyond, all the way to Byzantium.

In his *Ynglinga Saga*, Snorri Sturluson speaks of Swedish and other Northern kings raiding into the lands east of the Baltic Sea (Sturluson 2007). We may also note in Snorri's brief account of Ivar Viðfaðmi (c. 650–700), the legendary 'Far–Reacher' or 'Wide–Grasper', who, in addition to his fabled control of Sweden, Denmark and Norhumbria, won for himself a large part of today's Germany and the entire *Austrikki* – that unspecified 'eastern realm' which included the coastal lands of the east Baltic and the nearer parts of today's Russia in the area of Lake Ladoga. Ivar reportedly drowned while on an expedition to Russia [11, p. 241].

***Rus'* presence in Russia**

Arabian travelogues, runic inscriptions and Icelandic sagas reflect that the Scandinavians had been in contact with the eastern Mediterranean by way of the great rivers of Eastern Europe. There is not a shadow of doubt about the Viking presence in Russia, but the dates of their emergence in the East are disputed.

The main problem is the identity of a people called *Rus'* in the *Primary Chronicle* (*Povest Vremennykh Let*), which dates from early 12th century. The *Primary Chronicle* constitutes what might be called the official history of the Scandinavians in European Russia. It states that in 859 a group of Varangians (Scandinavians) attacked the Finns and East Slavs of Northwestern Russia and forced them to pay tribute. They were overthrown in 862, but the Finnic or Uralic and Slavic peoples could not govern themselves and consequently invited another group of Varangians, called *Rus'* and led by a certain Rurik, to come and rule over them: [19, p. 138] «Our land is great and rich, but there is no order in it. Come to rule and reign over us» [20, p. 59]. Three brothers were selected: Rurik, the eldest, established himself in Novgorod while the second, Sineus, settled in Beloozero (Vologda region) and the third, Truvor, in Izborsk (Pskov region). On account of these Varangians the district of Novgorod became known as the land of the *Rus'* [20, p. 59–60].

Rurik began to extend his rule from Novgorod to other lands in Northern Russia. After Rurik's death, reportedly in 879, his successor, Oleg, led an expedition which seized control of Kiev as well. Novgorod in the North and Kiev in the South were brought under the Rurikids, the dynasty of Rurik, who then launched a series of campaigns which eventually expanded their tributary domain from the Polish frontiers to the upper Volga [19, p. 138]. Rurik's descendants had Norman–sounding names for several generations, or names that had both a Norse and a Russian form like Igor – Ingvarr, Oleg – Helgi, Gleb – Guðleifr, Iakun – Hákonr, Rogvolod – Ragnvaldr [22, p. 112].

There has been considerable controversy about the origins of the word *Rus*. It has been alternatively suggested that the word is derived from the Finnish *Ruotsi,* or from the old Norse *rodr* (a rowing–way), or again that these men came from *Roslagen* in Uppland. The Uralic peoples of Northwestern Russia presumably used this term for the Scandinavians who appeared in their lands, and the East Slavs transformed it into *Rus'*. According to Frog & Saarikivi it was a «Finnic ethnonym for Scandinavians more specifically, for the Svear (later attested in all Finnic languages; cf. Fi. Ruotsi ['Sweden'], Ruotsalainen ['Swedish'])» [6, p. 77]. Later, *Rus'* was applied both to the Kievan state and to those Scandinavians and non–Scandinavians who became rulers there, and ultimately came to include all the peoples of that state. The word *Variagi* / Varangians was also used for the Scandinavians in the East, but many argue that it appeared later than the term *Rus'*, and was used primarily to designate those Scandinavians who entered the military service of the *Rus'* princes and the Byzantine emperors [19, p. 134–135].

The Vikings who came to Russia for trading purposes developed two major routes there, one along the Dnjepr and the other along the Volga. The former is described by the *Primary Chronicle*: «Starting from the Greeks, this route proceeds along the Dnieper, above which a portage leads to the Lovat. By following the Lovat, the great Lake Ilmen is reached. The river Volkhov which flows out of this lake enters the great Lake Nevo (Ladoga). The mouth of this lake opens into the Varangian (Baltic) Sea» [20, p. 53]. The towns of Kiev, Smolensk, Novgorod and Staraja Ladoga are situated along this route, and there Viking archaeological materials have been accumulated. Along the second route to the East, large towns had long been established and controlled by the rulers of the Bulgars and Khazars in the region of the Volga, who charged a toll on traders.

***Rus'* raiding in the Caspian region**

For over 200 years – from the mid–8th to the mid–10th centuries – the Turkic Khazar Khaganate ruled from the Aral Sea in the East to the Dnepr in the West, and from the Caucasus in the South to the bend of the Volga in the North. The overland routes were under the control of Turkic Khazars. Their capital was Atil (or Itil) at the mouth of Volga. The Volga Bulgars, who adopted Muslim faith in the 920s, had their capital situated at Bulgar, which was one of the most important fur–trading centers of the period. Fine products were bought from the North to meet the demand for them in Byzantium and the Caliphate, and traders came from as far as Arabia and the Orient along rivers and caravan routes. It was an age of military campaigns and clashes, which reflected a struggle for control of land and domination over trade routes [3, p. 271].

Rus' people travelling to the East created good relations with Khazars, and the passage to the other lands was generally purchasable for a 10 percent tax on the *Rus'* goods [7, p. 49]. Khazars had ruling elites called the *khagan* and the *beg*. The khagan was a ruler of a khaganate (empire) while the beg was responsible for the administration of the military and civilian affairs [18, p. 77]. In his dissertation, Thorir Hraundal notifies that the title of *khagan* for a leader of *Rus'* is mentioned in several historical sources like *Annals of St Bertin (s.a.839),* Ibn Rustah in *c.* 900 and *Hudud Al–Alam* from the late 10th century [9, p. 10]. Presumably the ties between the *Rus'* and the Khazars were so close that the leaders of the *Rus'* people at this time were using the Old Turkic title.

Until recently there was not much focus on the question of the Northmen's presence in the Caspian region during the 9th–11th centuries. However, a number of medieval Arabic and Persian chronicles provide information about these voyages. Among Azerbaijani scholars, there are different theories about the origin of *Rus'* people plundering the Caspian region. Some researchers believe that they were Slavic people, while some researchers claim that they were a people of mixed ethnic origin: Turks, Slavs and Scandinavians. The Azerbaijani Arabist Farda Asadov [Asadov 2014] and Naila Valikhanli [Valikhanli 1974] identify the Scandinavian emergence in the Caspian region as during the 9th–10th centuries in their publications. In her book, Valikhanli refers to Al–Masudi and writes: «Rus people are comprised of different tribes. One of these groups called the 'urmans' (Normans) travelled to Rum (Rome), Constantinople and traded with Khazars» [23, p. 56].

Although this book was published in the Soviet period, the author states that the Arabic sources refer to Scandinavians (Normans) while using the 'Rus' term [ar–Rūs]. According to some publications from the Soviet period, the *Rus* who came to the Caspian region in the 9th–12th centuries were Slavs and had no relations with Scandinavia [1, p. 2]. According to historian Huseynov's *History of Azerbaijan*, Azerbaijan had trade relations with the Southern Slavic world. He also gives further information about the *Rus'* incursions to the Caspian region and Barda [10, p. 147–148]. However, he does not give any information on the ethnic identification of the *Rus* in his book. Therefore, the readers of this history book encounter challenges as Russian people are called *rus* in the modern Azerbaijani language.

The *Rus'* people made deals with Khazars to raid Muslim towns in what is now Azerbaijan. During the reign of Hasan ibn Zaid, ruler of Tabaristan (864–884), the *Rus'* sailed into the Caspian Sea and unsuccessfully attacked the eastern shore at Abaskun (the port on the southeastern shore of the Caspian Sea in the Middle Ages) [7, p. 69]. In 909, sixteen ships are reported to have pillaged the island Abaskun and in 910 the *Rus'* burned the town Sari in Mazandaran [2, p. 370]. The *Rus'* raid on the southern coastline of the Caspian Sea in 913 (or 914) was described by the Arabic writer and historian Al–Masudi [15, p. 416–418]. According to Masudi, the *Rus* had «five hundred ships, every one of which had one hundred men on board... They entered the estuary, and, continuing their voyage up the river (Don), as far as the river of the Khazar (Wolga), they went down this river, passed the town of Itil, and entered through its mouth into the sea of the Khazar» [15, p. 417]. In order to secure a safe passage through the land of the Khazars they wrote a letter to Khazar

khagan Veniamin and promised them half of their booty [2, p. 370]. According to Artamonov, Khazars agreed to let the *Rus* through their land in order to avoid acquiring new dangerous enemies [2, p. 370]. The *Rus'* attacked the Jurjan region around Abaskun, the Naphta Country, as well as the town of Ardobil in Aderbijan [15, p. 417–418]. Artamonov argues that they used the islands in the Caspian Sea as their base[1] [2, p. 370]. Across the sea they raided at Baku (Babikah), the coast of the Naphta Country [15, p. 418]. Everywhere they took what they could, including women and children as slaves [15, p. 418–419; 7, p. 132]. Asadov writes that people living on the shores never possessed ships and the lack of their experience resulted in their crush and defeat [3, p. 275]. The news of their outrages preceded them as they headed homeward and, at the mouth of the Volga, despite the promise of the Khazar king, a large army of Muslim Khazars[2], enraged by the crimes committed against their fellow Muslims, met and defeated the *Rus'* [13, p. 182–183; 15, p. 419]. According to Masudi, the number of killed Rus was about 30,000 [7, p. 133].

Thirty years later, in 944, *Rus* penetrated deep into today's Azerbaijan using the river Kura. They captured Barda, the ancient capital and rich trade and cultural center of the Caucasus. Various sources describe huge demolitions in Barda committed by the *Rus*, with ruins as a result (Yakubovskiy refers to Ibn–Khaukal, Abu–l–Faraj, Makdisi; [26, p. 80]). The repeated raids and plundering paved the way to the decline and decadence of the craftsmanship and trade of the city [8, p. 123]. Barda lost its importance as the country's political and administrative center. Its economic role declined and it just remained as a center of religion and culture [8, p. 130].

In 944, the people of Barda were allowed to live in peace and to practise their Muslim faith as long as they agreed to recognize the *Rus'* as their overlords [26, p. 65]. But people were against the latter and broke the peace; when they also refused to evacuate Barda, the *Rus'* began to kill them [13, p. 183; 26, p. 66]. The *Rus'* raiding in Barda was reported by Ibn Miskawayh, a contemporary Persian scientist and historian. The Arabic historian Al–Asiri (died in 630/13th century) also provided accounts on the raids of 943/44, however he was not a contemporary of this event. According to the structure of these accounts, such as the sequence of the description of events as well as the arrangement of details, Yakubovskiy assumes that Al–Asira might have been influenced by Ibn Miskawayhs' recordings [26, p. 64]. Ibn Miskawayh reports that tribes called *Rus* attacked Berdaa («Bərdə» in Azerbaijani), the pearl of the Caucasus, due to the wealth of its nature and resources. He narrates: «In the year of Hijri 332 (943/944) an army of the nation called «ar–Rūs» approached Barda, occupied it and took people as prisoners»[3] [8, p. 123].

Then the writer describes the characteristics and manners of *Rus'* people: «Rus are militants. Traditionally each of them carried weapons and most of the handicraft tools such as axe, saw, hammer and others. They used spear and shield in the battle. As a spare arm they took sword, dagger, cudgel, weapons like sword with them» [8, p. 123].

Both Ibn Miskawayh and Al–Huseyni state in their works that, after capturing Barda, the *Rus'* people fell ill by eating different kinds of fruits and an epidemic spread among them, therefore they left the city [8, p. 125; 26, p. 67].

Moses of Kalankatuk writes in his *History of Albania* (10th century) that three thousand strange and foreign people called *Ruzik* from the North got across the Caspian Sea and suddenly approached the capital of Albania, Barda. No one could resist them. They carried away riches by putting people to the sword. Women of the city wanted to poison *Ruzik*s, but the *Ruzik*s became aware of this plan and mercilessly killed women and children. After staying in Barda for six months, they destroyed the city and returned to their country with lots of booty [12, p. 333].

In his work *Gulustani–Irem* ['The heavenly rose–garden'], first published in 1841, the Azerbaijani historian and writer A. A. Bakikhanov analyses *Rus'* attacks on Caspian coasts and Barda, as well as the reasons and results of the assaults, based on the works of Al–Masudi and Al–Asira. He states that both authors discuss the same attack [4, p. 75–76]. Bakikhanov also refers to the Azerbaijani eminent poet Nizami (12th century), who in his poem to Alexander the Great (*Iskandarnamə*)[4] mentions the *Rus'* attacks on Azerbaijan and depicts one of the *Rus'* chiefs, referred to as *Kontal* [4, p. 47].

Russian historian Artamonov refers to V. V. Bartold [Arabskie isvestiya o rusax, 20–23, 44] and writes that interestingly the *Rus'* attacks to the East coincide with their peace agreements with Byzantine. As an example, he draws attention to the raid of 913 which happened after Oleg signed the treaty with Byzantine in 911. While commenting on the Barda attacks in 944 Artamonov writes: «Igor recruited the Varangian mercenaries for the second raid to Constantinople, however during this raid he only reached the banks of Danube where the Byzantines opted for diplomatic action met them with peace proposals. After accepting them Igor decided to award his warriors by allowing them to plunder Bulgars. And the rest of the warriors with the same intention headed to the Caspian Sea» [2, p. 380].

Both raids in the Caspian region in 913 and 944 prove that in the 10th century Khazaria, which provided the *Rus'* with safe passage, was not strong enough to resist the Rus people. Therefore, Svyatoslov attacked the Khazars in 965 and destroyed their Empire, capturing their main towns – Sarkel on the Don and Itil on the Volga. He intended to establish himself on the lower Volga and to erect a new empire [25, p. 28].

In 421/1030, the *Rus'* reappeared in the Caspian region with 38 ships and they undertook a raid on Sharvan [16, p. 114]. The Sharvanshah Minuchihr b, Yazid (the shah of the city) fought them with his army near Baku where the Sharvan army lost the battle [1]. The *Rus'* sailed up the river of Kura and possibly reached the confluence of the Kur and Araxes (Araz) (the river that marks today's border between Azerbaijan and Iran) [16, p. 114]. The ruler of Arran (Ganja), Fadl b. Muhammad was in conflict with his son Askariya,

[1] Persian geographer Al–Istakhri had described the «Rus Island» located in the Caspian Sea [7, p. 192]. Garkavi assumes that it can be one of the islands inhabited by Rus during the raids of 913–14 [7, p. 196].

[2] Artamonov claims that the majority of Itil's population was Muslims and even guards of the Khagan consisted of Muslim soldiers [2, p. 372].

[3] According to Miskawayh more than 10,000 local people were incarcerated by Rus [Yakubovskiy 1926: 66].

[4] This fiction describes the unreal battle between Rus and Alexander the Great.

who was planning an uprising against his rule in Beylagan. However, by hiring the *Rus'*, Fadl's eldest son Musa was able to besiege his brother Askariya [16, p. 115]. V. Minorsky also suggests that when the *Rus'* left Arran, they went through the western parts of the Caucasus, which were controlled by Byzantines, to Tmutorokan, the short–lived Russian principality at the entrance to the Azov Sea [16, p. 115].

In 1032 the united military forces of the *Rus'*, Savirs and Alans attacked Shirvan and plundered the city [1]. On the way back in al–Bab amir Mansur b. Maymun occupied the passes, assaulted them and captured their booty [16, p. 115–116].

According to Alakbarli's paper [1], the victory of the Shirvanshah Akhsitan I on the *Rus*' in 1175 is described in a poem written by contemporary Azerbaijani poet Khaqani Shirvani [«Tohfat–ul Iraqein» meaning: Gift of two Iraqs]. The poem illustrates the defeat of the *Rus'* near Sari Island in the vicinity of Baku [1]. This was the last recorded of the *Rus'* raiding in the Caspian Sea.

Apparently, two major eastern routes along the Dnjepr and Volga rivers were developed by the Vikings for trading purposes. Various written sources and archaeological evidence indicate the *Rus'* trading activities along the Volga route. For instance, Ibn Khordadbekh writes that *Rus*' traders sailed not only in the Rum Sea (Black Sea), but also in the Jurjan Sea (Caspian Sea): «Sometimes they carried goods with camels from Jurjan to Bagdad» [7, p. 49]. The *Rus'* activities in the Caspian region and today's Azerbaijan might be associated with their trading purposes. Makdisi describes Barda as the main city and «Bagdad» of the Caucasus [26, p. 78–79]. Taking into account that the city was a known trading and cultural center of the region during the Middle Ages and one of the key cities located on the Great Silk Road, it would not be difficult to explain the *Rus'* interest in this city. As mentioned above, the *Rus'* intention was not to plunder Barda first. This city was furthermore considered as one of the oldest silk–producing centers of the region. This leaves little room for doubt that they were aware of the significance of this center and intended to settle here for trading purposes, especially for silk, which was lightweight and highly valued. Marianne Vedeler suggests that throughout the majority of the Viking Age, some of the most plausible routes for trading silk in Scandinavia went through the Russian waterways and the Baltic [24, p. 81]. In order to acquire more accurate results, additional evidence and investigation is needed.

Norman theory

Based upon medieval sources, the Norman theory could be described as the idea that the *Rus'* were Scandinavians, and thus that the origin of the name of today's Russia is also of Scandinavian origin. For nearly 300 years, there has been strife around this theory in Russian historiography. During the Stalin period and even after his death, the Norman question was among the most strictly regulated problem areas in Russian history.

The Norman theory was introduced in the first half of the 18th century by the German historians Gottlieb Siegfried Bayer and Gerhard Friedrich Müller. Bayer, who worked in the St. Petersburg Academy of Sciences during 1725–1738, laid the basis for this theory [«O varyag» (On the varangians); «O proiskhozhdenii Rusi» (On the origins of Rus)]. His work was continued by Gerhard Friedrich Müller, who spent many years on studying Siberian archives and became the author of the monumental *The Conquest of Siberia* [1842]. Müller encountered constant pressure by anti–Norman scholars [17, p. 283]. In the 1760s another prominent German historian, August Ludwig Schlötzer (1735–1809), studied Old Russian chronicles and the *Primary Chronicle* in particular.

Normanist historians' views were elaborated in the 19th century by the Russian historians Nikolai Karamzin and Sergei Solovev, and other scholars such as the Danish Slavicist and linguist Vilhelm Thomsen, who supported the theory. In 1869, Thomsen published the book *Den gotiske Sprogklasses Indflydelse på den finske*. *En sproghistorisk Undersøgelse* ['The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State'[Thomsen, 1877[1]]] where he points out the similarity between the name of the east Slavic state *Rus'* and the Finnish name for Sweden, *Ruotsi* [5, p. 2].

Right from the beginning, many outstanding historians stood against the 'Norman theory'. One of them was Mikhail Lomonosov, who criticized the works of Bayer and Müller and considered the *Varyag*s to be Slavs living around the Baltic Sea. He also argued that the varyags were the descendants of Slavic roxolan tribes and the name «Rus» itself derived from the «Roxolan» [14, p. 22]. There were also other theories about the foundation of the Old Russian state; 'Gothic', 'Lithuanian', and even 'Finnish' theories, among others. For instance, in 1860 N. I. Kostomarov published the work called «On the origin of Russia» where he attempted to prove the Lithuanian origin of Varangians [21, p. 17]. However, according to Thomsen, an English scholar R. G. Latham regarded the Goths to be ancestors of the Rus [21, p. 19]. Consequently, the popularity of the Norman theory was revived at the turn of the 20th century. As late as the 1920s, Normanist influences could still be found in the works of prominent Soviet Russian historians. However, from the 1930s, anti–Normanist views were officially sanctioned as Soviet historiography was anti–Norman [17, p. 286]. The foundation of the Old Russian state by Scandinavians was not acceptable for the national interests of the Soviet Union.

Most books written during the Soviet Period were ideologically biased, therefore the Normanist theory had little influence on Azerbaijani historiography. Consequently, the ethnic origin of the *Rus'* still remains ambiguous in Azerbaijan due to long–lasting anti–Normanist and Normanist discussions that are still disputed today.

Conclusion. Ideally, research should be free and independent, and not ruled by political, religious, economical or other motives. However, the Norman question was restricted for a long period during the Soviet area. Therefore, the *Rus'* people are displayed as Slavs in most scientific works of researchers and historians from the former Soviet Union and today's Russia and Azerbaijan. Another difficulty was that, until recently, few Western European scholars have had the opportunity to investigate Scandinavian evidence from the Viking Age in the former Soviet Union. Moreover, the nationalistic feelings have affected the interpretation of such material. A third challenge encountered by scholars who try their hand in this field is related to languages. The materials were written in various languages; for instance, the *Primary Chronicle* in Old Slavonic, Nizami and Bakikhanov in Persian, Snorri in Old Norse, al–Masudi

[1] The book contains Thomsen's three lectures on the Scandinavian origin of the ancient Rus.

and others in Arabic. Furthermore, the researches written in various languages in this field are often difficult to interpret. Arguably, this situation calls for international cooperation – a cooperation which should comprise, among other specialities, linguistics, history, and archaeology. And, needless to say: research should be free from bias, even when this is related to national pride.

References

1. Alakbarli Farid (2004). On presence of Scandinavians in Caspian Sea during Middle Ages (9th–11th centuries). International Medieval Congress, Leeds, 12–15 July 2004. http://www.aamh.az/alakbarli/index.files/vikings/Vikings.htm

2. Artamonov Michail I. (1962). История Хазар. – Leningrad: Ermitage.

3. Asadov Farda (2014). «What do Arab sources say about Scandinavians in the Caspian before mid–9th century CE?», in Vibeke Roggen (ed.) 2014. Thor Heyerdahl's search for Odin: Ancient links between Azerbaijan and Scandinavia? – Oslo: Novus. – P.271–279.

4. Bakıkhanov Abbasqulu Agha (2015). Gülüstani–İrəm. ['The heavenly rose–garden']. – Baku: KitabKlubu.

5. Bjørnflaten Jan Ivar (2013). Review of Samuel Edquist: I Ruriks fotspår. Om forntida svenska österledsfärder i modern historieskrivning, Nordisk Østforum 04/2013 (volume 27). – P.410–413.

6. Frog & Saarikivi (2014/2015), «De situ linguarum fennicarum aetatis ferreae, Pars I», RMN Newsletter 9: 64–115, at p.77.

7. Garkavi A. Я. (1870). Сказания. Мусульманскихъ писателей. Славянахъ и Русскихъ (сь половины VII века до конца X века по Р.Х.). – St.Petersburg: Типография Императорской Академий Наукъ. // Garkavi A. Ja. (1870). Skazanija. Musul'manskih' pisatelej. Slavjanah' i Russkih' (s' poloviny VII veka do konca X veka po R.H.). – St.Petersburg: Tipografija Imperatorskoj Akademij Nauk'.

8. Hajıyev Gasım (2008). Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi, mədəni tarixi [Geographical, political and cultural history of Barda city]. Azerbaijan National Academy of Sciences, Department of History in the name of A. A. Bakikhanov. – Baku: Uniprint.

9. Hraundal J. Thori (2013). The Rus in Arabic sources: Cultural Contacts and Identity (Dr.thesis). University of Bergen, Bergen.

10. Huseynov İ. A. (1958). (ed.) Azərbaycan Tarixi, [History of Azerbaijan]. – Baku: Academy of Sciences of Azerbaijan Social Soviet Republic.

11. Jones Gwyn (2001) [1968]. A History of the Vikings, second edition. – Oxford and New York: Oxford University Press.

12. Kalankatuklu Moisey (2006). Albaniya tarixi. (History of [Caucasian] Albania), translated into Azerbaijani by Ziya Bunyadov. – Baku: Avrasiya.

13. Logan F. Donald (2005) [1983]. The Vikings in History. – New York and London: Routledge.

14. Lomonosov Mikhail V. (1952). Полное Собрание Сочинений: Труды по русской истории. Общественно–экономическим вопросам и географии. 1747–1765 гг. Volume 6. – Mocow: Издательство Академия Наук ССР. // Lomonosov Mikhail V. (1952). Polnoe Sobranie Sochinenij: Trudy po russkoj istorii. Obshhestvenno–jekonomicheskim voprosam i geografii. 1747–1765 gg. Volume 6. – Mocow: Izdatel'stvo Akademija Nauk SSR.

15. Mas'ûdi Ali–Abu'l–Hassan. (1841). Historical encyclopedia entitled «Meadows of gold and mines of gems», translated from the Arabic by Aloys Sprenger, M.D. Vol. I. – London: Printed for the Oriental Translation of Great Britain and Ireland.

16. Minorsky Vladimir (1958). A history of Sharvan and Darband in the 10th–11th centuries. – Cambridge: W.Heffer and Sons Ltd.

17. Mustafayev Gorkhmaz (2014). «Thor Heyerdahl on the trail of the Vikings» in Vibeke Roggen (ed.) 2014 Thor Heyerdahl's search for Odin: Ancient links between Azerbaijan and Scandinavia? – Oslo: Novus. – P.280–293.

18. Noonan Thomas (2007). The Khazar Qaghanate and Its Impact on the Early Rus' State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev. Anatoly M.Khazanov and Andre Wink (Ed.), Nomads in the sedentary world (p.76–102). – London and New York: Routledge.

19. Sawyer Peter (2001) [1997]. The Oxford Illustrated History of the Vikings. – New York: Oxford University Press.

20. The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text. (1953). transl. and ed. by S. H. Cross and O. P. Sherbowitz–Wetzor. – Cambridge MA: Medieval Academy of America.

21. Thomsen Vilhelm (1877). The relations between ancient Russia and Scandinavia, and the origin of the Russian state. – Oxford: James Parker.

22. Uspenskij Fjodor (2011). The advent of Christianity and dynastic name–giving in Scandinavian and Rus. Ruthenica. Supplementum 4. Early Christianity on the way from the Varangians to the Greeks. Edd. I. Garipzanov – O. Tolochko. – P.108–119.

23. Valikhanlı Nailə (1974). IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas–səyyahları Azərbaycan haqqında [Some 9th–12th century Arab geographers and travellers about Azerbaijan], Academy of Sciences of Azerbaijan Social Soviet Republic, Department of Middle East. – Baku: Elm.

24. Vedeler Marianne (2015). Silk trade to Scandinavia in the Viking Age, In Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th–16th Centuries. – Oxbow Books. – P.78–85.

25. Vernadsky George (1945). A history of Russia. Yale University Press; New Revised edition.

26. Yakubovskiy A. Ю. (1926). Ибн–Мискавейх о походе Русов в Берда в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. – Т.24. – С.63–92. // Yakubovskiy A. Ju. (1926). Ibn–Miskavejh o pohode Rusov v Berda v 332 g. = 943/4 g. // Vizantijskij vremennik. – T.24. – S.63–92.

Афандієва В., *старший викладач Азербайджанського університету мов, аспірантка Інституту Історії ім. А. А. Бакіханова НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.com*

Сліди русов в Каспійському регіоні і норманської теорії

Стаття присвячена гіпотезам про перебування представників Стародавньої Русі в каспійському регіоні та пов'язані з цією гіпотезою норманської теорії. Відзначається, що різні джерела дають цінні записи про вторгнення скандинавів, відомих під назвою Русь в Каспійському регіоні. Однак є ще деякі теорії, які ставлять під сумнів походження цих фактів. Метою даної статті є огляд доказів діяльності Русі в цьому регіоні і пролити світло на інтерпретації цих доказів у порівнянні з норманської теорією.

Ключові слова: *вікінги, руси, норманська теорія, династія Рюриків, Барда.*

* * *

УДК 94(479.24)

Балагадирова П. Т.,
Институт Истории им. А. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Исследования историка–востоковеда А. Е. Крымского по истории Кабалы

История древней Албании является одной из сложных и обширных проблем. В I–VII вв. Албания занимала обширную территорию на севере от главного Кавказского хребта до реки Араз на юге, от Иберии на западе до Каспийского моря на востоке.

В статье были освещены исследования А. Е. Крымского по истории Албании, а также экономической и политической жизни древней Кабалы – столицы Албании, о походах хазар, гуннов, арабов и других захватчиков Албании.

Ключевые слова: *А. Е. Крымский, Древняя Албания, Кабала, Шеки.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Древняя Азербайджанская Албания, охватившая территорию современной Азербайджанской Республики и некоторые соседние территории, является одним из древнейших государств и занимает значительное место в античной и средневековой истории Кавказа. В I–VII вв. Албания занимала обширную территорию на севере от главного Кавказского хребта до реки Араз на юге, от Иберии на западе до Каспийского моря на востоке [1, с. 12].

Албанский историк Моисей Каланкатуйский в «Истории албан» отмечал, что, «Албания чарующая

страна, расположенная среди высоких гор Кавказа со многими богатыми дарами природы. Великая река Кура (Кюр – Б. П.) течет спокойно по ней, принося с собой большие и малые рыбы, и она впадает в Каспийское море. Поля вокруг него изобилуют хлебом и вином, нефтью и солью, шелком и хлопком, бесчисленными оливковыми деревьями. В горах находится золото, серебро, медь и охра. Есть и хищные звери, львы, тигры, барсы, дикие ослы, орлы и т.д.» [16, с. 25].

Наиболее яркий и богатый материал по античной истории обнаружен в крупнейшем городе древней Албании – Кабале, долгое время бывшей столицей государства. Изучением столицы Албании занимались многие ученые.

Две статьи выдающего историка–востоковеда А. Е. Крымского, посвящены данной теме. Первая статья А. Е. Крымского под названием «Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана» (Классической Албании), опубликована в 1934 году и посвящена древнему городу Кабала, и вторая статья посвящена Шеки.

В предлагаемой вашему вниманию статье мы попытаемся выяснить отдельные вопросы истории Албании, отмеченные А. Е. Крымским и провести анализ фактов и мнений других исследователей.

Вышеуказанные статьи А. Е. Крымского носят преимущественно историко–географический характер. А. Е. Крымский пояснял, что задачей его является представить историю Кабалы и Шеки. На деле же вопрос о Шеки он затрагивает только попутно и на нем специально не останавливается. А что касается истории Кабалы, то он и ее не представляет, так как вопрос о местоположении этого древнего города в его время продолжало оставаться спорным. История Кабалы у А. Е. Крымского неизбежно сводится к перечню всех упоминаний Кабалы или Кабалаки, имеющихся у античных, а также у арабоязычных авторов [22, с. 28].

Известно, что первые упоминания об Азербайджанской Албании встречаются в древнегреческих и римских источниках. По мнению К. Г. Алиева, первое подробное описание Албании представлено в «Географии» Страбона, жившего в конце I в. до н.э. – начале I в. н.э.

Одним из ранних источников по древней Азербайджанской Албании, использованных Страбоном, были сведения географа III в. до н.э. Эратосфена, которые в свою очередь, восходят к отчету Патрокла, путешествовавшего по Каспийскому морю [3, с. 6]. А. Е. Крымский высказывает мнение относительно отсутствия сведений о Кабале у Страбона. Он предполагал, что это обстоятельство связано с тем, что переписанные сочинения Страбона дошли до нас не полностью. Однако, А. Е. Крымский на основе других источников проследил историю Кабалы до XIV в. По этому поводу он отмечал: «Как бы то – ни было, первый раз имя «Cabalaca» мы в письменно – констатированном виде встречаем не у Страбона, а уже у Плиния (вторая половина I в.)» [17, с. 293].

Изучение территории и границ Албании – один из спорных вопросов ее истории. А. Е. Крымский затронул вопросы границ Албании. А. Е. Крымский указывал, что в настоящее время «трудновато указать с безусловной точностью, даже само местонахождение Кабалы», той древней, старейшей столицы албанцев, того главного города для обоих берегов реки Куры, который лежал вдали от моря, где–то в глубине левобережья, в до сих пор еще определенно невыясненном пункте, во всяком случае – западнее, чем Шемаха, восточнее чем Нуха (Шеки) [17, с. 292].

Он писал, что «Кабалака» проникла в греко–римский мир несомненно через тех историков – дееписателей «великого триумвира – Помпея», которые сопровождали его в римском походе 66–65 г. до н.э. на Албанию или получали сведения от других очевидцев, участвовавших в походе [17, с. 292].

А. Яновский, Б. Дорн, С. В. Юшков и др. также затронули вопросы о границах и территории исторической Албании. Например, С. В. Юшков, в своей статье «К вопросу о границах древней Албании» представил анализ сведений древних авторов и, опираясь на данные античных авторов, указал, что древняя Албания включала в себя территорию Азербайджана и Дагестана, а на севере граничила со скифско–сарматскими племенами [22, с. 136–145].

Однако необходимо отметить, что включение всей территории Дагестана в состав Албании, не совпадает с исторической действительностью.

Разобрав письменные источники в пользу подобного толкования северных границ Албании, К. Г. Алиев пришел к совершенно правильному заключению о том, что «ни один автор древности, не дает повода для утверждения, что Албания включала в свои пределы весь современный Дагестан, простираясь до Терека или Сулака» [2, с. 46].

А. Яновский, основываясь на первоисточники, локализует Албанию в бассейне реки Алазань, по соседству с Шеки и Ширваном. Город Кабалу, он помещает недалеко от реки Турианчай» [23, с. 106–107].

Б. А. Дорн в 1875 г. предложил топографию для Кабалы [14]. А. Е. Крымский отмечал, что «Дорну было известно указание А. Казембека, что Шекинский уезд состоит из двух магалов: Ареш и Каб(а)ла» [17, с. 33]. Б. А. Дорн не был согласен с А. Яновским по вопросу о местонахождении Кабалы, которую тот помещал на реке Туриан, где произвел археологические раскопки на мусульманском кладбище, где топоним «Кабала» еще сохранился. Однако Б. А. Дорн локализовал столицу Албании Кабалу между реками Гирдыман и Ахсу [14, с. 345]. Такая локализация Кабалы находится в противоречии с исторической действительностью.

А. Е. Крымский используя персоязычную географию 983 г. «Худуд–ел–алем», фиксировал Кабалу между Шеки, Бардою и Ширваном, и округ Кабалы – вслед за округом Шеки, по течению реки Куры [17, с. 304].

Однако, некоторые историки, ссылаясь на значительно поздние средневековые источники, причем малодостоверные, пытаются поместить Кабалу далеко за пределами Албании. А. Е. Крымский указывал на мнение известного востоковеда Г. Лестренджа, который мимоходом утверждал, что после сообщения о Дербенде, будто «в горах, возле Дербенда находилась крепость Кабала», а в английском переводе Г. Лестрендж определенно пояснил: «Кабала не далеко от реки Кура» [19, с. 93].

А. Е. Крымский подверг критике Е. С. Токайшвили и Н. А. Караулова, которые локализовали Кабалу не только далеко к западу от Шеки, но совсем за границей

Албании. По этому поводу он высказывал следующее мнение: «Оспаривать эту слишком уж очевидную несуразность даже не приходится» [17, с. 305].

По мнению выдающегося азербайджанского историка Аббас Кули ага А. К. Бакиханова Албания на севере ограничивалась Ширваном и Дербентом [7, с. 18–19].

Персидские Аршакиды и Сасаниды вели одинаковую политику по отношению к народам Южного Кавказа, т.е. они с целью укрепления своей власти в вассальных от них государствах сажали родственных им правителей. Так поступили Сасаниды с Албанией в VI–VII вв., утвердив здесь родственных Михранидов [21, с. 184]. К концу второй половины I в. н.э. на албанском престоле утвердилась династия албанских Аршакидов. А. Е. Крымский отмечал, что столицею Кабала тогда уже была для династии албанских Аршакидов [17, с. 294].

Низвержение Аршакидских III в. новой династией (Сасанидской), не повлекло за собой низложения Аршакидов в Албании; они там с резиденцией в Кабале, продержались еще свыше двух столетий, включили в свои владения и правый берег реки Кур, и даже породнились с Сасанидскими шахами [17, с. 294]. Автор при этом упоминает албанского царя Урнайра.

А. Е. Крымский, касаясь религии Албании, отмечает, что Урнайр распространил в Албании христианство [17, с. 295]. Необходимо отметить, что религия в Албании, как и всякой другой страны, развивалась в основном как составная часть политического строя. Первые сведения о проникновении христианства в Албанию относятся ко II в. н.э. [20, с. 117]. Миссионеры христианства II в. нашей эры предпринимали попытки распространить христианскую религию среди жителей Албании [24, с. 48].

А. Е. Крымский также отмечал, что царская столица – Кабала превратилась в уважаемую кафедру христианского епископа, и подпись «епископа капалакского даже несколько веков спустя продолжала ставиться в законодательных постановлениях церковных соборов Албании на первом месте после подписи патриарха – католикоса, хотя тогда Кабала уже не была столицею края» [17, с. 295].

Т. Мамедов утверждает, что резиденцией албанских католикосов первоначально был город Чога, близ Дербента [20, с. 127].

С. Ашурбейли также отмечала, что в V в. в Кабале находилась резиденция епископа [5, с. 34].

А. Е. Крымский, высказывал мнение о том, что Кабала перестала быть столицей Албании после прекращения албано–аршакидской династии в V в. при Сасанидском шахиншахе Фирузе (459–484) в 464 г. [17, с. 295].

С. Ашурбейли подтверждала, что в I–V вв. Кабала была резиденцией албанских царей Аршакидов, но с V в. она стала резиденцией марзбанов, назначавшихся Сасанидами. В VI в., в связи с нашествием хазар, резиденция марзбанов была перенесена в Партав. Кабала входила в состав хазарских владений до 737 г., когда она была завоевана арабами [5, с. 34]. Этого мнения придерживается и О. Ш. Исмизаде [15, с. 58].

Пехлевийские и арабские источники («Шахристаниха – йи Еран», Ибн Хордадбех, Балазури, Ибн Хаукал и др.) сообщают об укреплении существующих городов Ширвана и Азербайджана и об основании новых городов Сасанидскими правителями. Так, Кубаду I (488–531 гг.) приписывают основание Кабалы, Бейлагана и Барды, а Ануширвану (531–579 гг.) – Шабарана, Каркара, Баб ал–Абваба, Дербенда и Маската. Однако известно, что ряд городов Азербайджана существовал до V–VI вв. [5, с. 32].

Согласно О. С. Исмизаде, некоторые средневековые арабоязычные и персоязычные источники ошибочно приписывают основание Кабалы Сасанидскому шахиншаху Кубаду I, правившему в 488–531 гг. Однако о существовании главного города древней Албании (Кабалы) античные авторы упоминают намного раньше, чем эти источники и географы, поэтому постройку, относимую к Кубаду I, вероятно, следует понимать как восстановление и укрепление после разрушения [15, с. 59]. А. Е. Крымский отмечал, что Кубад I, соорудивший целую цепь укреплений на севере, обратил внимание и к г. Кабала: по сведениям арабоязычных авторов, он «застроил» ее, т.е. необходимо полагать, создал и здесь укрепление на случай северных вторжений [17, с. 296].

В статье А. Е. Крымского имеются сведения о неоднократных нашествиях гуннов, сабиров, хазар и др. тюркских племен на Албанию.

Ю. Джафаров отмечает, что гунны были первыми тюркоязычными племенами, вступившими на землю Албании [13, с. 4].

Обеспокоенные бесконечными нашествиями тюрок с севера и опасаясь их могущества, сасанидские правители Кубад I и Хосров Ануширеван для защиты и охраны своих северных границ от набегов тюркских кочевников в V–VI вв. построили ряд грандиозных укреплений, валов и знаменитую Дербенскую стену [5, с. 62; 12, с. 183].

А. Е. Крымский подчеркивал, что во времена Хосрова I Ануширвана, ок. 558 г. Хазарское население Албании усилилось допольнительными тюркскими пришельцами. Необходимо отметить, что А. Е. Крымский считал сабиров и хазаров частью целого, а И. М. Артаманов доказывал, что сабиры (савиры) и хазары – разные племена. И. М. Артаманов отмечал, что хотя хазары были ближайшими родственниками болгар, но они все же отличались от савиров и барсилов, представляя особое племя [4, с. 202].

А. Е. Крымский отмечал, что в 627–628 гг. Хазары завоевали Албанию [17, с. 298].

З. М. Буниятов в своей статье «Из истории Кавказской Албании VII–VIII вв.» писал: «В конце VI – начале VII вв. в результате политического сближения Хазарского хаганата с Византией византийский император Ираклий настоял на выступлении хазар против Ирана. Воспользовавшись этим, хазары несметными полчищами производили набеги по стране по повелению Ираклия» [11, с. 150].

А. Е. Крымский высказывал мнение, что хазары обосновались в Кабале и арабским завоевателям Кабала стала известна под двойным названием: «Кабала–Хазары» [17, с. 298].

Т. Мамедов также, как и А. Е. Крымский считает Кабалу столицей хазар [20, с. 67].

По сообщению Балазури, древняя столица Аррана Кавалак, (араб. Кабала), называлась также « Хазаран» [8, с. 597].

А. Е. Крымский отмечал, что хазары были в Албании в течение ста лет. Этот факт подтверждал

в своем исследовании академик З. Буниятов [9, с. 24]. З. Буниятов отмечал, что Арран хотя и не был постоянно под властью хазар в течение ста лет, однако их контроль над страной и вторжения были почти непрерывными. Они все время держали страну в напряжении, взимая с нее большую дань [9, с. 91]. Хотя А. Е. Крымский писал, что господство хазар в Арране и их опустошительные набеги закончились около 373 г. З. Буниятов же считает, что вторжение хазар на территорию Аррана были даже в конце VIII в. – в 796 или 799 гг. [9, с. 91].

Водворение сельджуков XI в. в Южном Кавказе ничем печальным на судьбах Кабалы не отразилось. В XII в. Кабала оказалась городом не только не разоренным, но и, по–видимому, еще очень богатым. В это время на Кавказе возвысилась Грузия. Кабала и Шеки были захвачены грузинами в 618 г. Х (1221 г.) после того, как монголы, опустошив Южный Кавказ, ушли через Дербендский проход на север [10, с. 168].

Около 1120 г. Кабала подвергся нашествию грузинского царя Давида II. Он в борьбе с сельджуками напал на Кабалу и «привез оттуда в свое царство множество золота, серебра и разных богатств», шелковых материй. А. Е. Крымский отмечал, что шелководство наряду с земледелием и садоводством, составляло главный источник богатства Кабалы [17, с. 302].

В 1227 г., 624 г. Х. визирем Кабалы и Шеки, был Сафи ад–Дин Мухаммад Тугграи, назначенный султаном Джалал ад–Дином после вторичного захвата Тифлиса. Эти города были захвачены грузинами у владетеля Ширвана несколько лет назад, когда грузины были еще сильны [10, с. 168].

А. Е. Крымский на основании сведений Хамдаллаха Казвини признавал, что «страшное Джингиз–ханово лихолетье Кабала вполне благополучно пережила или по крайней мере не была сметена с лица земли, то наиболее трагически для нее моментом считается конец XIV в., когда на Грузию и на Албанию нахлынули орды Железного Хромца Тимура и вели на этой территории разорительную борьбу против золотоордынского хана Тохтамыша» [17, с. 303]. А. Е. Крымский, опираясь на сообщение Шерефеддина Йезди отмечал, что Тимур, действуя (г.х. 788 – христ. 1386) в области р. Куры, сильно погромил страну Шеки и направившись на зимовку в Карабаг, расположенный на другой (правом) берегу р. Куры, стоял сперва лагерем – долгонько, как видно, – в «местности Кабала» («мовзи–и Qabale»), и туда в этот сборный пункт пришли его полководцы, которые грабили разные места Кавказа [17, с. 303].

Таким образом, исследуя работы А. Е. Крымского и подведя итог вышесказанному, приходим к такому выводу, что одним из значительных городов Албании была Кабала. Она возникла на рубеже IV–III вв. до н.э. и просуществовала до XVIII в. До V в. Кабала была столицей Азербайджанской Албании, местом пребыванием албанских царей. Несмотря на то, что столица Азербайджанской Албании по политическим и, вероятно стратегическим соображениям со второй половины V в. н.э. была переведена на правобережье реки Куры, в Барду, город Кабала продолжал оставаться одним из крупных политических, административных, религиозных, ремесленных, торговых и культурных центров страны.

Список использованных источников

1. Azərbaycan tarixi. VII cilddə. II cild. – Bakı: Elm, 2007. – 608 s.
2. Алиев К. Г. Античная Кавказская Албания. – Баку: Азернешр, 1992. – 238 с.
3. Алиев К. Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). – Баку: Элм, 1974. – 360 с.
4. Артаманов М. И. История Хазар. 2–е издание. – Санкт–Петербург: филологический факультет СПбГУ, 2002. – 560 с.
5. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (IV–XVI вв.). – Баку: Элм, 1983. – 344 с.
6. Бабаев И. А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. – Баку: Элм, 1990. – 236 с.
7. Бакиханов А. Гюлистан–и Ирам. – Баку: Элм, 1991. – 304 с.
8. Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва: Наука, 1968. – 757 с.
9. Буниятов З. М. Азербайджан в VII–IX вв. – Баку: изд–во АН Азерб. ССР, 1965. – 404 с.
10. Буниятов З. М. Государство Атабеков Азербайджана (1136–1225). – Баку: Элм, 1978. – 270 с.
11. Буниятов З. М. Из истории Кавказской Албании VII–VIII вв. // Вопросы истории Кавказской Албании. – Баку: изд–во АН Азерб. ССР, 1962. – С.149–180.
12. Гусейнов Р. А. О тюрках IV–VII вв. в зоне Кавказской Албании // Вопросы истории Кавказской Албании. – Баку: изд–во АН Азерб. ССР, 1962. – С.181–191.
13.Джафаров Ю. Р. Гунны и Азербайджан. – Баку: Азернешр, 1993. – 107 с.
14. Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табасаран. – Санкт–Петербург: типография императорской АН, 1875. – 718 с.
15. Исмизаде О. Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании // Вопросы истории Кавказской Албании. – Баку: изд–во АН Азерб. ССР, 1962. – С.54–73.
16. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. – Bakı: Avrasiya press, 2006. – 296 s.
17. Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). С. Ф. Ольденбургу. К пятидесятилетию научно–общественной деятельности 1882–1932 // Сборник статей. – Ленинград: изд–во АН СССР, 1934. – С.289–305.
18. Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). Шеки // Сборник «Памяти Н. Я. Марра». – Ленинград: изд–во АН СССР, 1938. – С.369–384.
19. Le Strandge G. The lands of the eastern caliphate (Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur). – Cambridge, 1905. – 596 p.
20. Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV–VII вв. – Баку: Маариф, 1993. – 216 с.
21.Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). – Москва–Ленинград: изд–во АН СССР, 1959. – 389 с.
22. Юшков С. В. К вопросу о границах древней Албании // Исторические записки, Т.I. – Москва, 1937. – С.129–148.
23. Яновский А. О древней Кавказской Албании // ЖМНП. – 1846. – Ч.52. – С.97–192.

References

1. Azərbaycan tarixi. VII cilddə. II cild. – Bakı: Elm, 2007. – 608 s.
2. Aliev K. G. Antichnaja Kavkazskaja Albanija. – Baku: Azerneshr, 1992. – 238 s.
3. Aliev K. G. Kavkazskaja Albanija (I v. do n.je. – I v. n.je.). – Baku: Jelm, 1974. – 360 s.
4. Artamanov M. I. Istorija Hazar. 2–e izdanie. – Sankt–Peterburg: filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2002. – 560 s.
5. Ashurbejli S. Gosudarstvo Shirvanshahov (IV–XVI vv.). – Baku: Jelm, 1983. – 344 s.
6. Babaev I. A. Goroda Kavkazskoj Albanii v IV v. do n.je. – III v. n.je. – Baku: Jelm, 1990. – 236 s.
7. Bakihanov A. Gjulistan–i Iram. – Baku: Jelm, 1991. – 304 s.
8. Bartol'd V. V. Raboty po istorii i filologii tjurkskih i mongol'skih narodov. – Moskva: Nauka, 1968. – 757 s.
9. Bunijatov Z. M. Azerbajdzhan v VII–IX vv. – Baku: izd–vo AN Azerb. SSR, 1965. – 404 s.
10. Bunijatov Z. M. Gosudarstvo Atabekov Azerbajdzhana (1136–1225). – Baku: Jelm, 1978. – 270 s.
11. Bunijatov Z. M. Iz istorii Kavkazskoj Albanii VII–VIII vv. // Voprosy istorii Kavkazskoj Albanii. – Baku: izd–vo AN Azerb. SSR, 1962. – S.149–180.

12. Gusejnov R. A. O tjurkah IV–VII vv. v zone Kavkazskoj Albanii // Voprosy istorii Kavkazskoj Albanii. – Baku: izd–vo AN Azerb. SSR, 1962. – S.181–191.
13.Dzhafarov Ju. R. Gunny i Azerbajdzhan. – Baku: Azerneshr, 1993. – 107 s.
14. Dorn B. Kaspij. O pohodah drevnih russkih v Tabasaran. – Sankt–Peterburg: tipografija imperatorskoj AN, 1875. – 718 s.
15. Ismizade O. Sh. Kabala – stolica drevnej Kavkazskoj Albanii // Voprosy istorii Kavkazskoj Albanii. – Baku: izd–vo AN Azerb. SSR, 1962. – S.54–73.
16. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. – Bakı: Avrasiya press, 2006. – 296 s.
17. Krymskij A. E. Stranicy iz istorii Severnogo ili Kavkazskogo Azerbajdzhana (Klassicheskoj Albanii). S. F. Ol'denburgu. K pjatidesjatiletiju nauchno–obshhestvennoj dejatel'nosti 1882–1932 // Sbornik statej. – Leningrad: izd–vo AN SSSR, 1934. – S.289–305.
18. Krymskij A. E. Stranicy iz istorii Severnogo ili Kavkazskogo Azerbajdzhana (Klassicheskoj Albanii). Sheki // Sbornik «Pamjati N. Ja. Marra». – Leningrad: izd–vo AN SSSR, 1938. – S.369–384.
19. Le Strandge G. The lands of the eastern caliphate (Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur). – Cambridge, 1905. – 596 p.
20. Mamedov T. M. Kavkazskaja Albanija v IV–VII vv. – Baku: Maarif, 1993. – 216 s.
21.Trever K. V. Ocherki po istorii i kul'ture Kavkazskoj Albanii (IV v. do n.je. – VII v. n.je.). – Moskva–Leningrad: izd–vo AN SSSR, 1959. – 389 s.
22. Jushkov S. V. K voprosu o granicah drevnej Albanii // Istoricheskie zapiski, T.I. – Moskva, 1937. – S.129–148.
23. Janovskij A. O drevnej Kavkazskoj Albanii // ZhMNP. – 1846. – Ch.52. – S.97–192.

Balagadirova P. T., *Institute of History named after A. A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*

Studies of the historian–orientalist A. E. Krymsky on the history of Kabala

The history of the ancient Albania is one of the complicated and expanded concerns. According to Moisey Kalankatuklu the ancient Albania lies upon the Caucasus in the north, the river Araz in the south, the Iberia in the west till the Caspian Sea in the east within the I–VII centuries.

The article put in light the information about the history of Albania by A. E. Krymsky as well the economic and political life of ancient Kabala, the capital of Albania in the different times, the attacks of Khazars, Huns, Arabs and other invaders to Albania.

Keywords: *A. E. Krymsky, Ancient Albania, Kabala, Sheki.*

Балагадірова П. Т., *Інститут Історії ім. А. А. Бакіханова НАНА (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru*

Дослідження історика–сходознавця А. Е. Кримского з історії Кабали

Історія стародавньої Албанії є однією з складних і великих проблем. У I–VII ст. Албанія займала велику територію на півночі від головного Кавказького хребта до річки Араз на півдні, від Іберії на заході до Каспійського моря на сході.

У статті були висвітлені дослідження А. Е. Кримского з історії Албанії, а також економічного і політичного життя стародавньої Кабали – столиці Албанії, про походи хазар, гунів, арабів та інших загарбників Албанії.

Ключові слова: *А. Е. Кримскій, Стародавня Албанія, Кабала, Шекі.*

* * *

УДК 94(460):329.7«1939/1945»

Казакова О. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), kazox6@gmail.com

Політика режиму Ф. Франко у Іспанії щодо «єврейського питання» під час Другої світової війни

Розкрито ставлення режиму Ф. Франко за часів Другої світової війни щодо «єврейського питання» як на державному рівні, так і в дипломатичних колах, серед військових та інших соціальних прошарків населення Іспанії. Автор визначає тенденції зовнішньої політики країни на різних етапах Другої світової війни та її вплив на перебіг Голокосту. У статті проаналізовано механізми та схеми, що застосовувалися щодо порятунку євреїв. На думку автора, політика режиму Ф. Франко не була цілеспрямованою, залежала від перебігу військових дій, настроїв у іспанському суспільстві та інших факторів.

Ключові слова: *«єврейське питання», Голокост, «новий порядок», режим Ф. Франко, Іспанія.*

Друга світова війна ввійшла в історію людства не лише як найбільший військовий конфлікт, в якому ворожі сторони змагались у застосуванні найновітнішої на той час військової техніки, а й як війна, під час якої політика геноциду охопила велику кількість людей різних національностей. Найбільш жорстких форм політика масового знищення набула щодо єврейського населення Європи, циган та слов'янських народів. На сьогодні продовжує залишатися актуальним питання відношення європейських народів щодо Голокосту. Цікавою для досліджень є позиція Іспанії та іспанців за часів режиму Ф. Франко, висвітленню чого й буде присвячена публікація. На сьогодні до робіт, в яких фрагментарно відбувається дослідження нацистської політики геноциду під час Другої світової війни та ставлення до неї іспанців, можна віднести наукові розробки І. П. Іваницької [1], П. М. Пожарської [2] та інших авторів [3].

На початку Другої світової війни Іспанія знаходилась у складній зовнішньополітичній та внутрішньополітичній ситуації. Країна пережила Громадянську війну 1936–1939 рр., яка мала досить трагічні наслідки. Від 700 тис. до 1 мільйону нараховують людські втрати (дослідники до сих пір розходяться по даним щодо загиблих), приблизно 500 тис. осіб змушені були покинути країну, побоюючись репресій [3, s. 118–119]. Значними були матеріальні втрати, Іспанія була розореною та мала величезний борг Італії та Німеччині, який дорівнював 1 млрд. доларів. Крім того керівництво Радянського Союзу не повернуло золотий запас країни, пояснюючи це платою за військову допомогу уряду Народного фронту. Іспанія на початку Другої світової війни знаходилася у політичній та економічній ізоляції, та мала доволі напружені відносини з провідними країнами світу, такими як Франція, Великобританія та США. Становище авторитарного режиму Ф. Франко погіршувалося складною міжнародною ситуацію та значною опозицією в середині країни.

Саме ці та інші обставини змусили Ф. Франко лавірувати між країнами «осі» та союзниками по Антигітлерівський коаліції, а також вдалося вберегти Іспанію від участі у Другій світовій війні. В. Черчилль у мемуарах зазначив: «Політика генерала Ф. Франко була впродовж війни винятково користолюбною і холоднокровною. Він дбав лише про Іспанію та іспанські інтереси. Сама думка про подяку А. Гітлеру і Б. Муссоліні за їх допомогу була йому чужою. Цей тиран з обмеженими поглядами думав лише про те, щоб запобігти участі свого знекровленого народу у новій війні» [4, s. 521].

Іспанія була не єдиною країною, яка під час Другої світової війни зберігала нейтралітет. Ці країни по–різному ставились до політики Третього Рейху, особливо в плані нацистських переслідувань єврейського населення та Голокосту. Чітку позицію

займала Швеція. Керівництво країни намагалося на дипломатичному рівні протистояти політиці Німеччини та здійснювало чимало заходів щодо порятунку євреїв. Шведський дипломат Р. Валленберг, який у 1944 р. був призначений першим секретарем посольства Швеції у Будапешті, врятував життя 100 тисячам угорських євреїв [5]. Під його керівництвом було видано тисячам євреїв шведські паспорти, що дозволяло їм покинути Угорщину і уникнути смерті в нацистських концтаборах. Швейцарія, навпаки, зайняла профашистську позицію та співпрацювала з нацистським керівництвом Німеччини. Португалія та Іспанія займали проміжну позицію між цими двома підходами. У відповідності до перебігу подій Другої світової війни, ці країни надавали притулок єврейським біженцям, право на громадянство, або навпаки, закривали свої кордони, здійснюючи досить скромні спроби захистити євреїв через дипломатичні представництва своїх країн. Іспанським урядом, який офіційно був нейтральним, було зроблено у рази менше, щоб врятувати євреїв, ніж іншими країнами, що мали більші зовнішні обмеження. Наприклад, правлячі кола та дипломатичний корпус Болгарії досить активно допомагав рятувати євреїв протягом Другої світової війни.

В Іспанії часів Другої світової війни не було чіткої офіційної позиції щодо нацистської політики переслідувань та знищення європейських євреїв. В той же час, антисемітизм не був характерним для офіційної ідеології Іспанії. В промовах, виступах лідерів країни, на сторінках офіційних видань не містилось расистських та антиєврейських позицій. Ідеологічними постулатами фалангістської Іспанії були консерватизм, традиціоналізм, антикомунізм та корпоративізм.

Досить чітку та однозначну позицію по відношенню до «єврейського питання» зайняла іспанська католицька церква. Так представники вищої та середньої ланки церковної ієрархії неодноразово засуджували нацистську расову ідеологію у виступах, проповідях та на сторінках газет. Багато є прикладів конкретних дій з боку іспанських священиків щодо порятунку європейських євреїв за часів Другої світової війни. На сторінках офіційного журналу «Ecclesia (церква)», який видавався католицькою клерикальною організацією «Accion Católica» (Католицька дія), було засуджено нацистську ідеологію антисемітизму та дії нацистської Німеччини на окупованих територіях [6, s. 341].

У програмних положеннях фалангізму, офіційній ідеології режиму Ф. Франко, не містилось положень стосовно єврейського питання. Можливо через малу чисельність єврейської громади в Іспанії зберігався невеликий інтерес щодо єврейського минулого в країні. Можна пригадати лише декілька прикладів антисемітизму з боку партійних активістів, які не носили системного характеру. І були пов'язані з антикомуністичною пропагандою.

В той же час, Ф. Франко та інші лідери Фаланги іноді виставляли євреїв у негативному світлі, як правило, прирівнюючи їх до більшовицьких діячів Радянського Союзу, посилаючись на «іудейських більшовизм» або «іудейський марксизм». Але режимом Ф. Франко неодноразово наголошувалося, що основними ворогами Фаланги, іспанського уряду та католицької церкви залишались комунізм, ліберальна демократія, сепаратизм. Про це говорилось на офіційному та неофіційному рівнях.

За часів війни іспанський уряд заснував у Мадриді Інститут з вивчення арабської мови та івриту, названий на честь гуманіста та католицького священика XVI століття, який був експертом з текстів на івриті. Цей інститут розпочав в 1942 році публікацію єврейського журналу «Сефард» [7, s. 78].

Урядом Ф. Франко, під час Другої світової війни, не було прийнято комплексного чіткого плану стосовно «єврейського питання». В залежності від перебігу військових дій, від зміни зовнішньополітичних орієнтирів Іспанії європейським євреям або дозволялось отримати хоча б тимчасовий притулок в країні, або навпаки категорично заборонялось. Ігнорувались навіть прохання про допомогу, за якою зверталися в дипломатичні установи Іспанії. Така відсутність чіткого плану відображає загальний підхід режиму Ф. Франко до багатьох проблем. Оскільки іспанський уряд був коаліцією груп, що мали різні інтереси (військові, консервативні католики, монархісти і пронацистські фалангісти), часто було доволі важко виробити узгоджений єдиний вектор у політиці. На додаток, Ф. Франко, у багатьох відношеннях, приходилось лавірувати. Не дивлячись на великі повноваження, він не міг приймати рішення, які могли б призвести до відчуження його ключового електорату. В питаннях щодо внутрішньої і зовнішньої політики Ф. Франко орієнтувався на оточення та був не завжди послідовним, а його погляди змінювались в залежності від того, що він вважав найкращім тактичним рішенням в той чи інший момент.

Таким чином, щодо питання надання допомоги єврейському населенню окупованої Європи з боку Іспанії не було чіткого офіційного курсу, що дозволяло б забезпечити деяку гнучкість іспанським дипломатам, солдатам, прикордонній поліції, релігійним діячам. Іспанським громадянам, які допомагали рятувати європейських євреїв дуже часто приходилось діяти на власний розсуд без підтримки з боку держави.

На офіційному рівні Іспанія демонструвала двоїстий підхід до євреїв та Голокосту. Уряд Ф. Франко дозволив приблизно 40 тис. європейських євреїв втекти через територію Іспанії, але при цьому лише 2 тис. євреїв одночасно можна було знаходитись в самій країни. Євреї, які потрапили до Іспанії без офіційних документів мали багато труднощів. Вони могли бути заарештовані, вислані з країни, навіть відправлені до таборів та в'язниць. Євреям які нелегально потрапили до Іспанії було важко отримати дозвіл на проживання та виїхати до третіх країн.

Найбільшою прихильністю та захистом з боку правлячих кіл Іспанії користувались сефарди, які були нащадками іспанських євреїв вигнаних 1492 році з країни. Так, протягом 1942 року приблизно 4 000 європейських сефардів, отримали документи на іспанське громадянство. В той же час, на початку 1943 року Міністерство закордонних справ Іспанії та керівництво держави дуже повільно здійснювало спроби для порятунку великої громади євреїв–сефардів, які мешкали на території Греції. В результаті, більша частина єврейської громади Греції загинула в нацистському концентраційному таборі Аушвіц [8, s. 213–214].

Щодо порятунку євреїв дуже часто зустрічались випадки особистої допомоги з боку окремих іспанських дипломатів у Болгарії, Греції та Угорщині. Були поширенні спроби дипломатичного захисту для сефардів, навіть без офіційних розпоряджень іспанського уряду. Найбільш ефективно у цьому плані діяв Анжел Бріц, іспанський консул у Будапешті, який надавав паспорти, візи та інші документи сефардам. Як мінімум йому вдалося врятувати понад 1000 євреїв, іноді називають цифру щодо 5 000 осіб [8, s. 312]. Крім того, багато хто з іспанських чиновників з дипломатичних кіл, митниці, поліції на власний розсуд сприяв незаконним перевезенням єврейських біженців до Іспанії, хоча і з проявами корупції.

Ф. Франко та його уряд з самого початку Другої світової війни мав відомості щодо нацистських злочинів на польських територіях. Іспанські дипломати, політики, представники інтелігенції, військові, священики протестували та здійснювали спроби поширення інформації щодо масштабів геноциду поляків та євреїв.

На початку вересня 1939 р. після нападу Німеччини на Польщу, іспанський уряд висловив офіційне співчуття з приводу німецького вторгнення. З 1939 по 1942 рік, симпатії Іспанії до католицької Польщі носили більш ніж просто символічний характер. На початку лютого 1940 року уряд Іспанії знову підтвердив свою симпатію і дружбу Польщі не тільки в дипломатичному листуванні, але і дозволивши польському дипломатичному представництву в Мадриді залишатися відкритим, та в повному обсязі зберігати дипломатичні права та бути центром допомоги польським вигнанцям і анти–німецьким організаціям. З огляду на багато чисельні протести з боку нацистської влади у Німеччині, уряд Франко в січні 1942 року наказав закрити всі польські представництва в Іспанії [9, s. 95]. Однак практичне виконання цього рішення було відкладене на невизначений термін, що дозволяло і надалі допомагати та рятувати польських активістів та євреїв.

Іспанське посольство у Варшаві у зв'язку з німецькою окупацією було закрито, а дипломатична місія евакуйована. Однак уряд Іспанії призначив дипломата для захисту іспанської громади та інтересів у Польщі. Це був герцог Парсент, який жив в Польщі з 1939 року, був акредитований в лютому 1942 року урядом Німеччини на прохання іспанського посольства в Берліні. Він залишався протягом війни у Варшаві, відправляючи докладні звіти в Мадрид про погіршення умов для євреїв до тих пір, поки він не був змушений покинути країну влітку 1944 року перед приходом армії СРСР [3, s. 164].

Під час війни, герцог документував пригноблення поляків нацистським режимом, в тому числі розстріл членів польської культурної і політичної еліти, знищення майна, і, що найжахливіше, винищення мільйонів євреїв в таборах смерті та гетто. В його доповідях МЗС Іспанії з болісними деталями описуються знищення євреїв в Польщі, а також страждання населення цієї країни. Спостерігаючи за знищенням Польщі, він зазначив, що довоєнне 30–ти млн. населення Польщі скоротилося майже наполовину через масові вбивства, голод та заслання [8, s. 221].

Він був свідком масового розстрілу 2000 євреїв в Отвоцку, на околиці Варшави, та десятків інших вбивств євреїв на вулицях Варшави – результат діяльності німецької поліції або членів СС, часто через дрібні порушення нацистських правил [7, s. 187]. Перебуваючи у Польщі, граф Парсент намагався здійснювати гуманітарну діяльність від імені уряду Іспанії та рятувати життя. Про свої спроби він писав: «Я надзвичайно щасливий, що мені вдалось врятувати певну кількість життів через забезпечення їжею, видаючи документи… Всі ці зусилля коштували мені багато грошей та нервів, але я вважав свою діяльність обов'язком, який здійснював в ім'я своєї Батьківщини» [8, s. 278]. Його зусилля мали перемінних успіх, оскільки йому вдавалось врятувати незначну кількість людей. Не вистачало підтримки з боку офіційної влади в Іспанії. Без дипломатичних інструментів, таких, як можливість надання паспортів та віз, його можливості допомагати були доволі обмеженими. В той же час офіційні свідчення герцога Пасента били використанні на судових процесах проти нацистських злочинців та їх прибічників.

Іспанські військові, які приймали участь у складі «Блакитної дивізії» на Східному фронті на боці нацистської Німеччини неодноразово ставали свідками масових знищень єврейського населення на території Польщі та СРСР. Військові висловлювали протести та робили повідомлення до вищих органів військової та цивільної влади Іспанії. Також існує багато прикладів коли іспанські військовослужбовці допомагали єврейському населенню без будь яких офіційних розпоряджень. А саме, надавали кошти, продукти харчування, іноді переховували. В шпиталях для іспанських військових у Вільнюсі та Ризі, наприклад працевлаштували польських та місцевих євреїв, як кваліфікованих медиків, до яких їх іспанські колеги ставились як до рівних. Ці факти свідчать про спроби захисту та допомоги місцевому населенню, євреям на окупованих нацистами територій, з боку навіть рядових іспанських військових та без офіційних дозволів вищих органів влади.

Таким чином, можемо зазначити, уряд Ф. Франко під час Другої світової війни вів подвійну гру стосовно «єврейського питання». Не було чіткої офіційної позиції, що дозволяло б у багатьох випадках забезпечити гнучкість іспанським дипломатам, солдатам, прикордонній поліції, релігійним діячам. Іспанським громадянам, які долучались до порятунку євреїв. Але навіть така, досить обмежена допомога сприяла покращенню позицій Іспанії на міжнародній арені після Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 432 с.

2. Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990. – №6. – С.164–185.

3. Rodrigues S. La Dictadura franquista (1936–1975). Textos y documentos. – Madrid: Ediciones Akal, 1997. – 450 s.

4. W. Churchill. The Second World War. – L.: Co LTD London, 1950.

5. Щупак І. Окупаційний режим та Рух Опору на окупованих територіях. Голокост [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http: // holocaust–ukraine.net/ru/view–articles 40.htm

6. Bowen H. Spain during World. – Columbia: University of Missouri Press, 2006. – 648 s.

7. Payne S. Fascism in Spain, 1923–1977. – Madison: University of Wisconsin Press, 1999. – 389 s.

8. Gerber J. The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience. – N. Y: Free Press, 1992. – 281 s.

9. Europa unterm Hakenkreuz: Die Okkupationspolitik in Polen (1939–1945). Achtbändige Dokumentened / Hersg. von W. Schumann, L. Nestler. – Berlin: Dt. Verl. Des Wiss., 1989. – 418 s.

References

1. Ivanyc'ka O. P. Franko – kaudyl'jo Ispanii'. – Chernivci: Knygy – XXI, 2006. – 432 s.
2. Pozharskaja S. P. Generalissimus Franko i ego vremja / S. P. Pozharskaja // Novaja i novejshaja istorija. – 1990. – №6. – S.164–185.
3. Rodrigues S. La Dictadura franquista (1936–1975). Textos y documentos. – Madrid: Ediciones Akal, 1997. – 450 s.
4. W. Churchill. The Second World War. – L.: Co LTD London, 1950.
5. Shhupak I. Okupacijnyj rezhym ta Ruh Oporu na okupovanyh terytorijah. Golokost [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: http: // holocaust–ukraine.net/ru/view–articles 40.htm
6. Bowen H. Spain during World. – Columbia: University of Missouri Press, 2006. – 648 s.
7. Payne S. Fascism in Spain, 1923–1977. – Madison: University of Wisconsin Press, 1999. – 389 s.
8. Gerber J. The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience. – N. Y: Free Press, 1992. – 281 s.
9. Europa unterm Hakenkreuz: Die Okkupationspolitik in Polen (1939–1945). Achtbändige Dokumentened / Hersg. von W. Schumann, L. Nestler. – Berlin: Dt. Verl. Des Wiss., 1989. – 418 s.

Kazakova O. M., *candidate of historical sciences, assistant professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), kazox6@gmail.com*

The policy of Francisco Franco regime in Spain toward Jewish question in the Second World War

The attitude of the Francisco Franco regime towards the «Jewish question» in the Second World War at the state, diplomatic and military levels, as well as other society segments in Spain, is analysed. The author determines the tendencies of foreign policy at the different stages of the Second World War and its influence on the course of Holocaust. In this article, there is an analysis of the mechanisms and schemes of how the Jewish people were rescued. According to the author's point of view, the policy of the F. Franco regime was not a well–directed and dependent one on warfare and attitudes in Spanish society and other factors.

Keywords: *Jewish question, Holocaust, New Order, Francisco Franco regime, Spain.*

* * *

УДК 94(479+24)

Керимли А.,
диссертант, Институт истории НАНА
(Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Налоговая система царской России в скотоводческом хозяйстве Северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв.

Сообщается о насильственном захвате азербайджанских природных ресурсов российскими империалистами в конце XIX и в начале XX века. Отражено, как российский имперский человек применял очень жесткую и сложную налоговую ответственность в земельной собственности.

Ключевые слова: *налоговая система, российские империалисты, скотоводческое хозяйство.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В исследуемый период в отличие от центральной части царской России на окраинах, в том числе и в Северном Азербайджане применялась присущая ему система налогообложения. В этот период в расчет не были приняты ни характер местности, ни низкая производительность труда, ни условия людей, занятых разведением скота, ни непригодность пастбищ и другие, связанные с этим важные проблемы. Так, применяемая в хозяйственных областях центра империи система налогообложения таким же образом использовалась и на ее окраинах. Возникавшие в это время недовольства явились частью общих противоречий.

В исследуемый период налогово–товарно–денежные отношения занимают важное место в социально–экономической системе. Известны два пути развития и обновления социально–экономических отношений. Происшедшие в результате идущего снизу процесса развития изменения обществом постепенно усваиваются и принимают силу закона. Однако в отдельные периоды у определенных народов ведущие социально–экономические отношения как бы замерзают, препятствуя обновлению общества. В этом случае, открывая путь обновления общества посредством реформ сверху, создается основа для развития.

В этом плане особую значимость приобретает объективная оценка истории уровня развития сельского хозяйства в Азербайджане, в том числе вопросы налогообложения и денежной ренты в скотоводстве. Ряд источников и результаты исследований некоторых ученых дают возможность полагать, что бытовавшее в советской историографии мнение о том, что в сельском хозяйстве Азербайджана, в том числе и в скотоводстве до реформы 1870 г. преобладала натуральная рента и лишь в послереформенный период получила распространение денежная рента, не имеет никакого научного основания. Еще в средние века в Азербайджане оборот товарно–денежных отношений был на достаточно высоком уровне развития, в период существования ханств в соответствии с условиями применялись как денежные, так и натуральные налоги [1, с. 37].

Хищнически эксплуатируя естественное достояние Азербайджана, российская империя в своей политике применяла два противоречащих друг другу направления. С одной стороны, стремясь превратить Азербайджан в источник сырья для российских заводов и фабрик, целенаправленно способствует появлению здесь фабрик и заводов по производству исходного сырья для нужд внутреннего рынка и развития торговли. С другой стороны она, препятствуя национальному социально–экономическому, духовному развитию, всячески стремилась укреплять феодальные отношения. Однако в стремлении достичь первого не удавалось, не только укрепить феодальные отношения, но наоборот изживали себя существовавшие мучительные формы феодальных отношений, а являющаяся главенствующей в феодальных отношениях натуральная рента сменяется денежной. Как видно из вышесказанного, в результате этой политики в 30–50–х гг. XIX века в сельском хозяйстве Азербайджана, в т.ч. и в скотоводстве широкое применение нашло использование наемного труда. Свое развитие получили товарно–денежные отношения, произошел переход на уровень товарного капиталистического производства. В соответствии с этим в российской империи в 1851 г. был подготовлен проект закона о переходе в Азербайджане от продуктового на денежный налог, а с 1852 г. началось его применение. По этой системе повинности государственных крестьян делились на две части: подать и поземельный оброк. Подать была общей для всего податного сословия. Оброк, в зависимости от качества и количества земли, разделялся на несколько категорий.

В результате налоговой реформы положение крестьян еще больше ухудшилось, т.к. новое обложение было значительно выше прежнего.

Хотя рента взималась деньгами, но размер ее устанавливался в результате пересчета стоимости продуктовой ренты без учета размера надельной земли.

Отступая под натиском экономики, ставшей на капиталистический путь развития и перед необходимостью уничтожения феодальных отношений, правящие круги империи в 1861 г. приняли решение о проведении социальных реформ и ликвидации крепостного права. Вначале проведение реформ предполагалось лишь в центральных губерниях российской империи. Под давлением народных масс крестьянская реформа в Азербайджане была законодательно утверждена Положением от 14 мая 1870 г. Положением предусматривалось регулирование вопросов о податях и повинностях [2, с. 317].

Несмотря на то, что замена податей на денежные выплаты являлась прогрессивным шагом, она совершенно не учитывала качество земли и производительность труда государственных крестьян, ложилась на них дополнительным бременем, ухудшая и без того тяжелое положение. Царские власти были лишь заинтересованы в дополнительном выкачивании в пользу казны из государственных крестьян денежных средств, не учитывая доходность крестьянских хозяйств. В итоге государственные крестьяне Азербайджана были обложены большими налогами, чем они должны были выплатить.

В результате проводимой царизмом на местах земельной и налоговой политики последовательно возрастало недовольство населения. В стране ожидалась опасность крестьянских выступлений. Имперские власти были поставлены перед необходимостью проведения мероприятий по урегулированию земельной и налоговой системы на Кавказе. С этой целью начальник центральной комиссии, созданной министерством земледелия и госимуществ после некоторых изменений, направил проект закона на утверждение. 1 мая 1900 г. императором Николаем II был утвержден закон «Положения», согласно которому государственные крестьяне Тифлисской, Бакинской и Иреванской губерний, как и прежде, пользовались земельными наделами, которые передавались в соответствующие сельские общины, деревни и населенные пункты [3, с. 18–23]. Таким образом, государство осталось собственником земли, государственные крестьяне должны были пользоваться землями общинно при этом, выплачивая государству оброк, нести тем самым повинность. Эта оброчная повинность была уточнена 12 июня 1900 г. и утверждена законом, ликвидировавшим подымную подать, на смену которой была введена оброчная подать и поземельный налог. Этот закон вошел в силу с 1 января 1901 года [4, с. 222].

Согласно закону было определено нижеследующее: 1) отменить с 1 января 1901 г. взимаемые на Кавказе подымные, а также разного рода поземельные подати, взамен их, устанавливались государственная оброчная подать и поземельный налог 2) привлечь к расходам на земские повинности, наряду с землями сельских обществ земли частных лиц, к ним не принадлежащих, равно как и владения высших сословий.

В оброчную подать включались 10–12% чистой прибыли государственных крестьян, не считая поземельного налога.

После введения этого закона повинности государственных крестьян еще более возросли. Если до 1900–го года налоги, взимаемые с каждой семьи и с каждого дыма по всему Кавказу, составляли сумму в 1,5 млн. рублей, то после введения закона она возросла более, чем в два раза. В последующие три года сумма, собранная со всех государственных крестьян Кавказа, имеющих наделы, достигла размера в виде оброчной подати 3.426 тыс. рублей [5]. Таким образом, феодальная зависимость между государством и государственными крестьянами, возделывающих эту землю, была сохранена.

Среди денежных выплат по налогам одно из главных мест занимали т.н. земские повинности. Земские налоги были чрезвычайно обременительными для государственных крестьян. Кроме того существовал налог на пользование водой, которая являлась собственностью землевладельца. Размер данного налога составлял до ⅓ производимого хозяйством конечной продукции.

В исследуемый период в отношении государственных крестьян Азербайджана применялась т.н. воинская повинность, которая взималась в виде специального налога. Введенный в империи закон о всеобщей воинской повинности 1874–го года был введен на Южном Кавказе лишь в 1886 г. По этому закону азербайджанцы в армии не призывались, т.к. по мнению царских властей, являлись неблагонадежными. Вместо призыва в армию по решению царских колонизаторов азербайджанское население должно было выплачивать специальный налог, который составлял средний заработок призываемого лица за три года. Сумма выплат за каждый год составляла 542,8 тыс. рублей [6, с. 111]. Крестьянский труд использовался при проведении дорог и воды в воинские части, при строительстве там зданий, приготовлении пищи и т.д.

Однако ни закон 1 мая 1900 г., ни «Правила» 21 апреля 1903 г. не дали удовлетворительного решения вопроса о поземельном устройстве государственных крестьян. Не наблюдалось более или менее заметных сдвигов и в разрешении вопроса о наделении землею частновладельческих крестьян путем выкупа.

Вопрос о выкупных операциях в Северном Азербайджане оставался нерешенным вплоть до принятия аграрных законов 1912–1913 гг.

Зависимые от беков отношения, выражавшиеся в обязанности отбывать натуральные повинности, отсутствие правил о порядке перевода их в денежные, бездействие царского правительства в вопросе о выкупе наделов крестьян имели своим следствием огромное накопление недоимок в пользу беков, запутанность расчетов, принудительное взыскание податей с крестьян, часто при участии полиции.

Тяжесть податного обложения во многих случаях усиливалась неравномерным распределением его между уездами, сельскими обществами и их членами. Материалы обследований, проведенных царскими чиновниками, свидетельствовали о том, что крестьяне, наряду с казенными налогами и общественными сборами и повинностями, были обременены штрафами

за порубку леса, лов рыбы в пределах своих же наделов и т.п. Штрафы эти достигали в некоторых уездах десятков тысяч рублей в год.

Распределение сборов в сельских обществах Северного Азербайджана была предоставлена произволу сельских старшин и их поверенных, что почти повсеместно вызывало недовольство крестьян. Еще больше оно усиливалось тем, что сельское общество коллективно отвечало за выплату сборов и податей, неравномерно распределенных между его членами.

В связи с развитием товарно–денежных отношений и увеличением потребности в деньгах беки часто вынуждали крестьян выплачивать подати деньгами, что ставило тех в почти безвыходное положение. Иногда выполнение крестьянами этих податей происходило в смешанном виде, что еще больше запутывало их взаиморасчеты с хозяевами.

Обобщая вышеотмеченное можно прийти к заключению, что в конце XIX – начале XX вв. высшее положение в гражданском обществе занимали крупные владельцы скота, использующие капиталистические методы в скотоводческом хозяйстве Азербайджана. Вторым социальным слоем в скотоводстве являлись обуржуазившиеся землевладельцы и беки. Третье положение в господствующей группе владельцев скота являлись кулаки, вышедшие из различных социальных слоев и сословий в ходе хозяйственной деятельности использующих наемный труд и товарное производство. Хозяйства, основу которого составлял семейный и частично наемный труд, принадлежали середнякам, которые являлись переходным социальным слоем от крупных хозяев к более слабым. Состоящее в среднем из 50–250 голов скота и опирающееся на семейный труд хозяйство, являлось середняцким. К слабому слою относились хозяйства, использующие семейный труд и имеющих в собственности до 50–ти голов скота. Наемное сословие составляли те, кто по тем или иным причинам потеряли собственный скот, но имея традиционные навыки в этой области, вынуждены были продавать свою рабочую силу крупным владельцам скота.

Несмотря на проведение земельных реформ в этот период, тяжесть непомерных податей по–прежнему сохранялась. Люди, занятые в сельском хозяйстве были вынуждены выплачивать малджахат, бехре, бигяр, оброк и другие повинности [7, с. 221–222].

Основанные в Азербайджане на капиталистических началах скотоводческие хозяйства, принадлежащие крупным владельцам скота, бекам, буржуазии и кулакам обеспечивали потребности не только внутреннего рынка, но и вывозили животноводческую продукцию в первую очередь в развитые капиталистические страны. Даже мелкие владельцы скота были привлечены к участию в этом рынке посредством ростовщиков. Вся потребность населения городов Азербайджана – формирующихся центров промышленности, и другой части населения в продуктах животноводства обеспечивалась и доставлялась либо самими производителями, либо посредством торговцев на внутренние и внешние рынки.

Товарно–скотоводческие хозяйства Азербайджана целиком опиралось на использование наемного труда. В конце XIX – начале XX вв. товарно–денежные отношения пустили глубокие корни в скотоводстве Азербайджана.

Скотоводство, став специализированной отраслью в общественной системе разделения труда в Азербайджане, развивалось на специфических капиталистических основах.

Известно, что, несмотря на все ухищрения и попытки оживления феодальных податей и повинностей в Российской империи они, разрушаясь, исчезали в процессе развития капитализма, во всех областях главенствующее место заняла денежная рента.

Список использованных источников

1. Гасанов И. М. К истории подготовки рескрипта 6 декабря 1846 г. // Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР. Т.4. – Баку, 1954.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1989. – 328 s.
3. Антелава И. Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX в. Т.1. – Тбилиси, 1969. – 483 с.
4. Богданова Н. Г. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870–1917 гг. // Исторические записки. – 1941. – №12. – С.200–227.
5. Кавказское хозяйство. – 1909. – №14.
6. Сумбатзаде А. С. Социально–экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. – Москва: Наука, 1972. – 256 с.
7. Гасанов И. М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. – Баку: Элм, 1957. – 236 с.

References

1. Gasanov I. M. K istorii podgotovki reskripta 6 dekabrja 1846 g. // Trudy Instituta istorii i filosofii AN Azerb. SSR. T.4. – Baku, 1954.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1989. – 328 s.
3. Antelava I. G. Gosudarstvennye krest'jane Gruzii v XIX v. T.1. – Tbilisi, 1969. – 483 s.
4. Bogdanova N. G. Agrarnye otnoshenija v Azerbajdzhane v 1870–1917 gg. // Istoricheskie zapiski. – 1941. – №12. – S.200–227.
5. Kavkazskoe hozjajstvo. – 1909. – №14.
6. Sumbatzade A. S. Social'no–jekonomicheskie predposylki pobedy Sovetskoj vlasti v Azerbajdzhane. – Moskva: Nauka, 1972. – 256 s.
7. Gasanov I. M. Chastnovladel'cheskie krest'jane v Azerbajdzhane v pervoj polovine XIX veka. – Baku: Jelm, 1957. – 236 s.

Kerimli A., *dissertate, Institute of History of Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*

Tax system of tsar Russia in the clearing farms of Northern Azerbaijan at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries

In the article it is reported about the violence capture of Azerbaijan natural resources by Russian imperial at the end of XIX and at the beginning of XX century and it is reflected here how the Russian imperial applied very hard and difficult tax responsibility in land property.

Keywords: *tax system, Russian imperialists, cattle–breeding economy.*

Керімлі А., *дисертант, Інститут історії НАНА (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru*

Податкова система царської Росії в скотарському господарстві Північного Азербайджану в кінці XIX – початку XX ст.

Повідомляється про насильницьке захоплення азербайджанських природних ресурсів російськими імперіалістами в кінці XIX і на початку XX століття. Відображено, як російська імперська людина застосовувала дуже жорстку і складну податкову відповідальність у земельній власності.

Ключові слова: *податкова система, російські імперіалісти, скотарське господарство.*

* * *

УДК 94(100)''05

Лукашенко А. І.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), sandra2007_2007_@ukr.net

Дуалістичні релігійні уявлення Жана Кальвіна

Проаналізовано дуалістичний контекст поглядів Жана Кальвіна, на основі вивчення головної його праці «Настанови у християнській вірі», а також листів реформатора. Встановлено специфіку дуалістичних поглядів Ж. Кальвіна, яка полягала у не протиставлянні добра і зла. Визначено, що Ж. Кальвін був прихильником ідеї тотального божественного замислу, згідно з якою ідея протистояння протилежних начал і кінцевості світу, з обов'язковою умовою торжества добра – втрачає своє значення. Встановлено основні характеристики Бога і його антипода у уявленнях реформатора. Під час написання статті використано низку методів, серед яких: метод аналізу та синтезу, ретроспективний, хронологічний, описовий. Статтю написано на основі методологічних підходів Нової історичної школи, головний акцент якої – це дослідження історії ментальності.

Ключові слова: *Жан Кальвін, дуалізм, реформація, християнство, католицизм, протестантизм.*

XXI ст. відкрило для людства нові можливості інноваційними технологіями та науково–технічним прогресом. Проте разом з цим гостро постало питання перегляду системи цінностей, які пов'язані з релігійними уявленнями. Однією з найпопулярніших світоглядних парадигм є кальвінізм. Особлива оцінка категорій «добра» і «зла» її засновником Жаном Кальвіном стала однією з причин того, що Макс Вебер у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму» називає запорукою успішності протестантських країн.

Мета статті полягає у з'ясуванні фундаментальних підходів у розумінні християнського дуалізму Жаном Кальвіном, одного із найвидатніших реформаторів, що відкриє можливість для усвідомлення особливостей ментальності протестантської спільноти, цінності якої набувають популярності у сучасному світі.

Низка дослідників досліджували діяльність реформаторів і особливості їх релігійних доктрин, зокрема Р. Ю. Віппер [1], М. Вебер [2], Б. Д. Порозовская [8] і т.д. Проте учені не достатню увагу приділили оцінці дуалізму у поглядах Ж. Кальвіна, який є основою його світоглядної парадигми.

Жан Кальвін – видатний реформатор, ідеї якого набули найбільшої популярності серед країн Європи. У реформатора було досить своєрідне ставлення до понять «добро» і «зло». Так, автор численних праць і засновник кальвінізму заперечує ідею того, що протистояння добра і зла веде в обов'язковому порядку до знищення останнього. Таку ідею він вважав хибною і недопустимою для істинного християнина. Так, Ж. Кальвін визнавав лише верховну владу Бога в усьому, божественний промисел. Лютер запропонував ідею спасіння вірою, в чому простежується індивідуальна відповідальність і свобода вибору особистості. А Кальвін же не надавав у своєму вченні людині такого права, на його погляд Богом все вже визначено, хто врятується, а хто ні. Тому у цілому ідеї Кальвіна можна поділити на дві групи. Перша група пов'язує кальвінізм із іншими течіями протестантизму передусім тим, що заперечує владу Папи римського, визнає Біблію як найавторитетніше джерело християнського віровчення. Друга ж група визначає кальвінізм своїми специфічними особливостями. В даному випадку йдеться про наступні його принципи: людство і людська історія сприймаються як арена Бога, події на якій уже ним визначені і змінити волею людини нічого вже неможливо; віра в Бога вважається кальвіністами даром, який творець дав своєму творінню, не зважаючи на те, що не всі можуть його осягти; нездатність до осягнення Бога через віру сприймається послідовниками Кальвіна як даність, визначена Богом; ніхто не знає, що йому визначив Господь і тому кожен мусить намагатися осягти його через його дар – віру; віра сприймається як найвища цінність, а невіра – найтяжчий гріх; праця як форма служіння Богу.

Такі концептуальні ідеї реформатора визначили наступну специфіку дуалістичного сприйняття дійсності: Дияволу не надається великої ролі у долі людства. Кальвін звертає увагу християн саме на Бога, а не на боротьбу зі злом, оскільки навіть відкидає ідею того, що воно має бути переможеним. Так реформатор відповідає Кастелліо: «Мої книги ясно свідчать про те, що у мене не було іншої мети, крім як сповістити, що світ повинен присвятити себе Богу і що всі повинні плекати в собі добру совість і жити по правді» [6] і наголошує: «Я буду непохитно відстоювати славу Істинного і Вічного Бога» [6]. Саме в цьому він і вбачав свою місію: «Я вірю, що Бог по своїй монаршій милості дасть мені невідступність і терпіння для виконання його святого призову – знову звіщати істинне вчення всім християнам» [6].

Існування самого ж Диявола Кальвін не відкидає і сприймає лише як даність, яка визначена Богом. Тому не дивно, що на відміну від Лютера, який прагне врятуватися і врятувати інших від зазіхань Диявола, Кальвін здебільшого у своїх працях, робить акцент на Богові.

Ідея визначеності Богом всього, що має людина підтверджується у «Настановах у християнській вірі», головній праці Жана Кальвіна. Так, визначається, що Бог даритель усіх наших спроможностей: «Майже вся мудрість, якою ми володіємо, тобто правдива й адекватна мудрість, складається з двох частин: знання про Бога і знання про себе. Але хоч ці два види знання й поєднані міцними узами, проте, котре з них передує другому й веде його за собою, з'ясувати нелегко. По–перше, ніхто не може дивитися на себе без того, щоб негайно звернути свої думки на споглядання Бога, «в якому ми живемо і рухаємось» [Дії, 17:28]. Бо цілком очевидно, що могутні спроможності, якими ми обдаровані, навряд чи походять від нас самих; адже само наше буття є ні чим іншим, як існуванням у єдиному Богові» [3].

Так, оскільки людина це творіння Бога, то все задумане і зроблене – це Його воля: «Бо як може думка Бога проникнути у ваш розум, якщо ви відразу не усвідомите, що, оскільки ви Його витвір, оскільки Він вас виготовив і ви повинні підкорятися Йому за правом створення, то ви завдячуєте своє життя Йому, що все вами задумане або зроблене слід приписувати Йому? Якщо все це так, то з цього неуникно випливає, що ваше життя буде безнадійно порочним, якщо воно Йому не служитиме, адже Його воля повинна бути законом, за яким ми живемо» [3]. Крім того: «Благочестивий розум знає, що покарання нечестивих і порочних і винагородження життям вічним праведників однаково належать до Божої слави» [3].

Несправедливості земного плану буття Жан Кальвін не пояснює злодіяннями демонів та Диявола,

він наголошує на тому, що це Божа воля і благодать: «Навіть наша вбогість ліпше розкриває нескінченність благ, які зберігаються в Богові» [3].

Жан Кальвін описує те, яким є Бог у сприйнятті і уявленні святих: «Звідси той жах і те зачудування, які описує Святе Письмо і які зазвичай опановують святих, коли вони відчувають присутність Бога. Коли доходить до таких ситуацій, то ми бачимо людей, які, за відсутності Бога, перебувають у цілком нормальному стані та коли він постає перед ними в усій своїй славі, переживають таке велике потрясіння, що їх опановує просто таки моторошний жах, і вони почувають себе цілком безпорадними і майже знищеними» [3].

У працях Жана Кальвіна Бог виступає мудрим, могутнім Творцем і Спасителем. Крім того, характерними рисами виступають світло, праведна мудрість та справедливість: «Спочатку, як у побудові всесвіту, так і в загальному вченні Святого Письма, Господь постає перед нами просто як Творець. Потім, в особі Христа [див., наприклад, 2Кр,4:6], він приходить до нас як Спаситель» [3]; « Я хочу сказати не тільки те, що Він тримає на собі цей усесвіт (оскільки Він колись його створив) завдяки своїй могутності, що не має меж, упорядковує його своєю мудрістю, оберігає його своєю добрістю, а головне править людством, застосовуючи свою праведність та свій суд, мириться з ним завдяки своєму милосердю і здійснює над ним свою опіку; я також стверджую, що немає такої частинки мудрості чи світла, праведності сили чи справедливості, чи справжньої істини, які не струменіли б із Нього і яких Він не був би причиною» [3]; «Існує безліч свідчень як на небі, так і на землі, що проголошують Його чудесну мудрість» [3].

Людина у Ж. Кальвіна виступає прикладом могутності, доброти, чудотворності і мудрості Бога: «Деякі філософи, уже досить давно і досить–таки влучно, назвали людину мікрокосмом, бо вона – рідкісний приклад могутності, доброти та мудрості Бога й носить у собі досить чудес, які беруть у полон наш розум, якщо тільки нам не набридає звертати на них увагу» [3].

Але в той же час Бог може мати гнів, невдоволення та вселяти страх: «Крім того, такий розум утримується від гріха не лише зі страху перед покаранням; а тому що він любить і шанує Бога як Отця, поклоняється Йому й обожнює Його як Господа. Навіть якби не існувало пекла, він би тремтів від страху перед Ним, боячись спричинити Його невдоволення та гнів» [3].

Бог також виступає милосердним, терпимим і суворим: «Бо, здійснюючи управління людським суспільством, Він так регулює своє провидіння так, що, будучи добрим і милосердним до всіх у безліч способів, Він разом із тим дає відверті й повсякденні ознаки Своєї терпимості до людей побожних і Своєї суворості – до грішників і лиходіїв» [3].

Бог вершитель правосуддя і справедливості: «Його могутність ясно себе виявляє, коли лютість нечестивих, неподоланна, як усі думають, у мить долається, коли їхня гординя перемагається, їхні найпотужніші укріплення руйнуються, їхні списи та обладунки ламаються, їхня сила вичерпується, їхні махінації терплять крах, і вони падають, розчавлені вагою власної підлоти; і тоді їхня зухвалість, що підносила їх вище небес, опускає їх нижче навіть центру землі; тоді як принижених та зневажених Господь, навпаки, підіймає з пороху, а нужденних підіймає зі сміття».

Але в той же час Бога можна образити: «Господь забороняє виготовляти свої видимі образи не лише скульпторові, а й будь–якому реміснику чи митцеві, бо такі образи репрезентують Його неправдиво, ображаючи Його велич» [3].

Бог сприяє спасінню: «Він ясно показує Себе оборонцем і месником невинності, бо сприяє людям порядним у їхньому процвітанні, полегшує їхні потреби, заспокоює та пом'якшує їхній біль і приходить їм на допомогу, коли вони потрапляють у скруту; і всіма цими своїми діями Він сприяє їхньому спасінню».

При всіх відомих якостях автор «Настанов» наголошує на незбагненності Його величі: «Проте Його суть незбагненна, тому Його божественність виходить далеко за межі будь–якого людського сприйняття» [3].

Реформатор наголошує на могутності Бога як інструменті, який навчає милосердю, любові, які й породжують релігію: «відчуття могутності Бога навчає нас милосердя, з якого народжується релігія. Я називаю «милосердям» ту пошану до Бога, поєднану з любов'ю до Нього, яку приносить із собою знання про Його благодіяння» [3].

Головним інструментом Бога у спілкуванні з віруючими є Святе Письмо: «Святе Письмо треба розглядати як спеціальний дарунок, де Бог, щоб проінструктувати Церкву, не лише звертається до послуг німих учителів, а й часто розтуляє свої власні осяйні уста» [3].

Жан Кальвін у своїх поясненнях божої величі доводить, що *єдиний вихід для людини за життя у цьому незбагненному світі, охопленого божим промислом – це пошук Господа, як джерела повного багатства*: «Ми доходимо розуміння, що справжнє світло мудрості, здорових чеснот, повного багатства всякого добра та чистоти праведності слід шукати в одному Господі» [3].

Споглядання Бога виступає у реформатора важливою умовою у пізнанні себе: «Знову ж таки немає сумніву в тому, що людина ніколи не здобуде чіткого знання про себе, поки вона спершу не подивиться в лице Богові, а потім спуститься від споглядання його до пильного роздивляння себе» [3].

І в той же час наголошує на важливості релігії, Бог присутній там, де є релігія: «Ми ніколи не можемо стверджувати, що Бога, в точному розумінні цього слова, знають там, де немає релігії або благочестя» [3].

Диявола Ж. Кальвін не виключає із божого замислу, більше того не лишає його функції спокусника з арсеналом різних прийомів і констатує той факт, що він не один. Так, Диявол застосовує *страх*: «Але Диявол з усією своєю зграєю сильно помиляється, якщо думає зломити або залякати мене цими потоками безглуздої брехні» [6]; *псевдочудеса*: «Що ж стосується тих чудес, якими хваляться наші противники, то вони – спокуси Сатани, бо відволікають народ від шанування Бога» [6]; *обман під виглядом праведності*: «Бо сатана під виглядом праведності вселяє нам думку про те, що ми опоганюємось від співжиття з дружиною» [4]; *нестриманість в словах*: «Яків хоче сказати, що язик людський найшвидше загорається вогнем Диявола» [7]; *злослів'я і лестощі*: «Самовпевнене судження про свою

мудрість вони запозичили не від Бога, а від Диявола» [7]; *оманливі переконання*: «Крім того, навіть уявляючи собі Бога, який править усією природою – хоч їхній (*античні філософи)* погляд і був менш абсурдним, аніж уявлення юрби з її Юпітером, Меркурієм, Венерою, Мінервою та іншими – вони також були жертвами омани, яку напустив на них Сатана» [3]; *хитрощі:* «Проте така стриманість отців церкви не перешкодила Пелагію висунути блюзнірську теорію про те, що Адам згрішив лише на свою погибіль, не завдавши цим ніякої шкоди своєму потомству. Удавшись до цієї витівки, Сатана намагався приховати хворобу й у такий спосіб зробити її невиліковною» [3].

Всіх своїх ворогів реформатор вважав прислужниками Диявола, оскільки вони заважали йому виконанню місії, дарованої йому Богом: «Ви говорите, що Христос був посланий Богом з тим, щоб Його праведність була там, де колись панував гріх. Але Ваші слова показують, що Ви – від нижніх і дієте за намовою Сатани» [6]; «Хоча виверти і обмани Сатани цілком дивовижні і їх не просто передбачити, ті, я маю на увазі, якими він атакує нас в нашій праці, і про які ми отримали деякий скороминущий досвід, зловісним мистецтвом яких він не так давно атакував нас через свій відповідний інструмент – Каріолі, ні в найменшій мірі не ввели нас в оману» [5].

Отже, характерною рисою кальвінізму є віра у божественний промисел, чим реформатор пояснює всі протиріччя буття людства. Для Ж. Кальвіна Бог виступає могутнім, мудрим, справедливим, милосердним, але водночас тим, який здатен вселяти страх, гнівитися. Також характерними рисами Бога за Кальвіном виступає світло, чудотворність, доброта і незбагненність. Бог – Творець і Спаситель, який відкриває свої вуста через Святе Письмо, породжує милосердя і любов, які виступають основою релігії. Так, Бог присутній тільки там, де є релігія. Диявол же не виключається Ж. Кальвіном, він є частиною світобудови і виконує функції спокусника, в арсеналі якого різні методи і прийоми, щоб збити віруючих з істинного шляху. Але, на думку реформатора, кінцева участь кожної людини уже вирішена Богом. Хто отримає спасіння, а хто не отримає його залежить тільки від Бога. В дуалістичній концепції Ж. Кальвіна спасіння не залежить від майстерного протистояння чи боротьби людини з демонами. Проте, оскільки Бог незбагненний і ніхто до кінця не знає своєї долі, то це вимагає від послідовника Христа стійкості духу у пізнанні Бога. Характерною особливістю переконань Кальвіна було те, що «зло» не є тим началом, яке буде переможене. «Добро» і «зло» сприймаються як божий промисел. Два начала не виключають один одного.

Список використаних джерел

1. Виппер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма / Р. Ю. Виппер. – М., 1894. – 321 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 458 с.
3. Жан Кальвін. Настанови у християнській вірі. Книга 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reformed.org.ua/2/856/calvin
4. Жан Кальвин. Толкование 1 Коринфянам, 7 глава [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bible.by/jan–calvin/53/7/
5. Жан Кальвин. Письмо Кальвина Саймону Грейни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.refspb.ru/2009–03–05–15–34–27/100–2012–02–20–15–25–27/1280———1537
6. Ответ Кальвина Кастеллио [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.refspb.ru/2009–03–05–15–34–27/100–2012–02–20–15–25–27/260–2009–07–18–11–18–16
7. Послания Иоакова. Комментарии Жана Кальвина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bible–teka.com/jan–calvin/45/3/
8. Порозовская Б. Д. Иоганн Кальвин. Его жизнь и реформаторская деятельность / Б. Д. Порозовская. – СПб., 1891. – 104 с.

References

1. Wipper R. Y. Cerkov i gosudarstvo v Geneve v epohy kalvinizma / R. Y. Wipper. – M., 1894. – 321 s.
2. Weber M. Protestantskaya etika i duh kapitalizma / M. Weber. – M., 1990 – 458 s.
3. Gan Kalvin. Nastanovy u hrustianskoy viri. Knyga 1[Elektronnuy resurs] – Regum dostypu: http://www.reformed.org.ua/2/856/calvin
4. Gan Kalvin. Tolkovanie 1 Korinfanam, 7 glava [Elektronnuy resurs] – Regum dostypu: https://bible.by/jan–calvin/53/7/
5. Gan Kalvin. Pismo Saymony Greyni [Elektronnuy resurs] – Regum dostypu: http://www.refspb.ru/2009–03–05–15–34–27/100–2012–02–20–15–25–27/1280———1537
6. Otvet Kalvina Kastellio [Elektronnuy resurs] – Regum dostypu: http://www.refspb.ru/2009–03–05–15–34–27/100–2012–02–20–15–25–27/260–2009–07–18–11–18–16
7. Poslaniya Ioakova. Kommentarii Gana Kalvina [Elektronnuy resurs] – Regum dostypu: http://www.refspb.ru/2009–03–05–15–34–27/100–2012–02–20–15–25–27/260–2009–07–18–11–18–16
8. Porosovskaya B. D. Iogan Kalvin. Ego gusn i reformatorskaya deyatelnost / B. D. Porosovskaya. – SPb., 1891. – 104 s.

Lukashenko A. I., *Ph.D. in History, Associate Professor, Kiev National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), sandra2007_2007_@ukr.net*

Jean Calvin's dualistic religious representations

The article analyzes the dualistic context of Jean Calvin's views, based on the study of his main work, «Guidance in the Christian Faith», as well as the letters of the reformer. The specificity of J. Calvin's dualistic views was established, which consisted of not contradicting good and evil. It was determined that J. Calvin was a supporter of the idea of a total divine design, according to which the idea of confrontation between the opposite principles and the finality of the world, with the obligatory condition of the triumph of goodness, loses its meaning. The basic characteristics of God and his antipodes in the representations of the reformer are established. A number of methods have been used in writing the article, among which: the method of analysis and synthesis, retrospective, chronological, descriptive. The article is based on the methodological approaches of the New History School, the main focus of which is the study of the history of mentality.

Keywords: *Jean Calvin, dualism, reformation, Christianity, Catholicism, Protestantism.*

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1:930.19(043.5)

Айтов С. Ш.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна (Україна, Дніпро), aytovspartak@gmail.com

Історично–антропологічні горизонти сучасної філософії історії

Осмислено теоретичні проблеми впливу концепцій історичної антропології на становлення парадигми сучасних філософсько–історичних досліджень. Проаналізовано вплив суспільно–гуманітарних горизонтів модерної філософії історії на когнітивну динаміку зазначеної дисципліни та пізнавальний діалог із філософськими та соціально–гуманітарними науками. Показано напрями та перспективи методологічної дії історично–антропологічних аспектів теоретичних підходів, створених у просторі концепцій сучасної філософії історії на наукові дисципліни суспільно–гуманітарної сфери, зокрема антропогеографії, етнічної психології, семіотики, філології. Розглядаються напрями інтелектуальної дії історично–антропологічних аспектів сучасних філософсько–історичних розвідок на розвиток методологічних підходів соціогуманітаристики. Виокремлено шляхи застосування теоретичних надбань історично–антропологічних горизонтів сучасної філософії історії на реалізацію прогностичних можливостей наук соціально–гуманітарного циклу.

Ключові слова: *філософія історії, історична антропологія, соціально–гуманітарні горизонти, наукова динаміка, пізнавальний діалог, методологія, когнітивний потенціал.*

Актуальність теми роботи значною мірою пов'язана із зростом значущості філософсько–історичних студій для вивчення та розуміння багатофакторної системи сучасних соціокультурних процесів та їх можливих перспектив. Осмислення проблематики даної статті відбувалось у інтелектуальному річищі досліджень розвитку теоретичних основ сучасної філософії історії. Проблемою роботи є аналіз чинників когнітивної динаміки модерних філософсько–історичних концепцій. Мета роботи полягає у осмисленні значення історично–антропологічних горизонтів філософії історії як важливих пізнавальних елементів розвитку даного напряму філософських студій.

З'ясування когнітивного потенціалу та пізнавального значення соціально–гуманітарних аспектів, зокрема історично–антропологічних теорій, динаміки сучасної філософії історії є однією із малодосліджених проблем у науковому універсумі цієї дисципліни. Питання вивчення людино та соціовимірних елементів філософсько–історичних студій досить рідко стає предметом аналізу та осмислення. Так, досить побіжно зазначеного проблемного поля торкається дослідження А. І. Ракітова. На його думку, важливим завданням у осмисленні методологічних проблем та історичного пізнання повинна стати спеціально створена «історична психологія», яка мусила б займатися вивченням гуманітарних та соціальних складових історичної динаміки [8, с. 291].

Т. І. Ящук у праці про когнітивні особливості та значення філософії історії лише згадує класиків історичної антропології та соціальної історії М. Блока та Л. Февра, але зовсім обминає питання інтелектуального значення їх концепцій для розвитку сучасних філософсько–історичних студій [9, с. 38].

О. А. Габріелян, І. І. Кальной та О. П. Цвєтков віддають належне інноваційним теоретичним підходам та пізнавальному досвіду історичної антропології для розвитку філософії історії, але головне їх значення вбачають у джерелознавчих «інформаційних» аспектах наукової творчості М. Блока та Л. Февра, класиків зазначеної науки [2, с. 76].

Можливо та обставина, що історично–антропологічні аспекти розвитку сучасної філософії історії майже не досліджені, пов'язана із великою теоретичною складністю суспільно–гуманітарного пізнання. З цього приводу Р. Нугаєв відзначив, що проблема причин та когнітивного змісту зросту соціогуманітарних наук носить дуже заплутаний і багатоаспектний характер [7, с. 59]. Аналогічні думки висловили вітчизняні дослідники П. Кравченко й А. Мельник [5, с. 21].

Філософія історії є одним із вельми актуальних дослідницьких напрямків сучасної філософської думки. Це теоретично складна дисципліна, яка являє собою інтелектуальну систему, метою якої є осмислення багатоаспектних історичних процесів світової динаміки та розвитку науки про минуле, історії.

Суттєвим елементом сучасної філософії історії виступають її соціально–гуманітарні складові, спрямовані на аналіз і розуміння суспільних і людино–вимірних аспектів нелінійних процесів історичного розвитку та пізнання. Значною мірою означені соціально–гуманітарні компоненти філософсько–історичних студій спираються на осмислення теоретичних підходів та когнітивних досягнень історичної антропології й низки споріднених з нею напрямів історичного пізнання, зокрема «мікроісторії», «нової культурної історії», «історії повсякденного життя», та соціальної історії.

Дані галузі історичної науки пов'язані між собою спорідненістю основних об'єктів дослідження: людей у минулих епохах, особливостей соціально–культурного розвитку; методологічно–пізнавальними засадами (міждисциплінарний підхід, широкий когнітивний діалог із багатьма науками суспільно–гуманітарного циклу); аксіологічними ідеалами (ідеї про пріоритет вивчення у просторі історичної динаміки особистісних проявів індивідуумів та їх суспільно значущої діяльності).

Дослідження інтелектуальної динаміки та когнітивного потенціалу соціально–гуманітарних вимірів сучасної філософії історії, зокрема історично–антропологічних її горизонтів, є одним із пізнавально значущих завдань цього напрямку філософської думки.

Наукова потреба у здійсненні студій історично–антропологічних зрізів модерної філософії історії визначається як вельми незначним рівнем дослідження зазначеного проблемного поля, так і пізнавальними перспективами даної сфери філософських пошуків.

Слід відзначити, що не тільки проблеми людини та соціовимірних аспектів історичних процесів, але когнітивний універсуум всієї соціогуманітаристики є вельми мало дослідженим. На думку В. А. Лекторського, філософія й методологія суспільних наук потребує більш глибокої та аналітичної розробки. Причому необхідність вирішення цього наукового завдання існує не тільки для пострадянської, але і для світової філософської думки [3, с. 60].

Важливість звернення філософських студій до осмислення теоретичних проблем історичного пізнання пов'язано і з когнітивними чинниками динаміки науки про минуле, яка знаходить прояв у створенні нових концепцій та методологічних підходів, зокрема когнітивно–інформаційної теорії. Остання прагне поєднати у аналізі історичної динаміки елементи джерелознавства, психології та інформатики [4, с. 8]. Вельми евристично ефективною є історична концепція, яка акцентує увагу на аналізі матеріальних артефактів для створення вірогідної реконструкції минулого [10, p. 338–339].

Суттєве значення для розуміння пізнавальної значущості соціально–гуманітарних вимірів сучасної філософії історії мають теоретичні надбання історичної антропології, одного із найбільш інноваційно розвинених напрямів історичної науки. На важливість історично–антропологічних пізнавальних підходів і теорій для філософсько–історичних студій вказують, зокрема, вітчизняні дослідники П. Кравченко та А. Мельник. Вони відзначають значущість для осмислення філософсько–історичної проблематики ідей таких представників французької «школи «Анналів», як М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф [5, с. 16]. Слід зазначити, що когнітивний потенціал історичної антропології, як важливого елемента соціально–гуманітарних вимірів сучасної філософії є значно більш широким й евристично інноваційним, ніж це було відзначено. Він включає концепції та дослідницькі ідеї таких вчених й мислителів, як Ж. Дюбі, Е. Леруа Ладюрі, П. Шоню, К. Гінзбург, Н. Земон Девіс, Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський, Г. С. Кнабе, Н. Я. Яковенко, Л. В. Таран та багатьох інших науковців із інших країн, які працюють у проблемному полі науки про людину у часі.

Зазначені чинники визначають актуальний характер досліджень проблемного поля історично–антропологічних горизонтів сучасної філософії історії. Наукова важливість звернення до аналізу даної проблематики базується на наступних інтелектуальних чинниках: теоретичні досліди у царині вивчення людино та соціорозмірних аспектів філософії історії є когнітивно значущими для аналізу історичної динаміки людства, або окремих країн та для осмислення концепцій історичної науки.

Вельми цінним для розуміння історичних процесів та їх аналізу у наукових студіях є заповнення когнітивних лакун філософського осмислення даної проблематики, тобто з'ясування змісту та особливостей участі людини й соціуму у історичних процесах; генерування у інтелектуальному просторі історичної антропології змістовних концепцій й теоретичних підходів, які досліджують та осмислюють гуманітарні й суспільні аспекти історичного розвитку.

Причини звернення філософії історії до інтеграції концепцій історичної антропології й споріднених з нею наук зумовлюється низкою методологічних й соціокультурних чинників динаміки цих наукових дисциплін. Так, історична антропологія вивчає комплекс соціально–гуманітарних аспектів історичного процесу, таких як ментальність, повсякденне життя, система морально–етичних норм й цінностей людини і суспільства, індивідуальна й соціально–значуща мотивація життєдіяльності особистості. У цих пізнавальних елементах історична антропологія досить тісно пов'язана із соціальною історією. Їх проблемні поля перетинаються і у вивченні питання участі людини й соціуму у різнорівневих економічних та культурних процесах минулого.

Історична антропологія виявилась вельми креативною, інноваційною дисципліною у загальному науковому просторі історичного пізнання у XX столітті. Зазначений напрямок історичної науки взяв активну участь у когнітивному діалозі із філософськими концепціями М. Фуко, Р. Барта, К. Леві–Строса та інших мислителів минулого століття. В інтелектуальному просторі даних наук були створені пізнавальні концепції, які є цінними для сучасних філософсько–історичних студій. До них, зокрема, відносяться теорії «тотальної історії» та «довгого історичного часу» Ф. Броделя, теорія «довгого Середньовіччя» Ж. Ле Гоффа, теорія «трьох частинного поділу середньовічного суспільства» Ж. Дюбі тощо.

Слід також зауважити, що історична антропологія виступала у певні часи (1960–ті – 1970–ті роки) у ролі основного інституційного елементу системи не тільки історичних наук (принаймні, у Франції), але і всієї соціогуманітаристики, й як варіант сучасних філософсько–історичних студій може відновити цей статус у майбутньому.

Важливість аналізу когнітивних чинників історично–антропологічних горизонтів сучасної філософії історії зумовлюються також їх широким пізнавальним діалогом із багатьма філософськими й соціально–гуманітарними науками. Серед філософських учасників цих когнітивних взаємодій слід згадати, зокрема, філософію науки.

Можна простежити вплив теоретичних переходів історичної антропології на формування гуманітарних складових у філософсько–наукових дослідженнях. Засадничим принципом осмислення людських розмірностей науки є розуміння суттєвого значення соціально–культурного контексту для формування змісту й динаміки наукового пізнання.

Історико–антропологічні елементи сучасної філософії історії здійснили вплив також на дисципліну «історіографія науки». Вельми вагомим є і значення концепцій історичної антропології для створення історичного напрямку у філософсько–наукових студіях, який вивчає співвідношення у динаміці наукового пізнання його внутрішніх, логіко–методологічних й зовнішніх, соціально–культурних чинників [6, с. 82–83]. Серед соціально–гуманітарних дисциплін, з якими ведуть когнітивний діалог зазначені інтелектуальні виміри філософії історії, слід вказати зокрема на

антропогеографію, етнічну психологію, філологію та семіотику.

Із дослідженнями у сфері розуміння когнітивного діалогу історично–антропологічних горизонтів філософії історії й методологій суспільно–гуманітарних наук корелюють теоретичні пошуки у царині студій історичних передумов ймовірної соціокультурної динаміки майбутнього. Пізнавальний потенціал осмислення зазначеної проблематики досить високо оцінює американський дослідник Д. Сталкей [11, p. 72–73].

Всі названі вище науки є когнітивно близькими до історичного пізнання та до філософсько–історичних концепцій. У комплексі ці дисципліни охоплюють й репрезентують практично всю інтелектуальну сферу соціогуманітаристики. Отже, аналіз когнітивного діалогу історично–антропологічних аспектів філософії історії із соціально–гуманітарними науками дає змогу осмислити взаємовплив названих інтелектуальних універсуумів та його значущість для їх розвитку.

Когнітивний потенціал гуманітарних аспектів сучасної філософії історії проявляється також у формуванні нових пізнавальних, евристичних напрямків, які прагнуть осмислювати сутність історичних динаміки та пізнання. До них належать, зокрема, застосування теорій з точних та природничих наук («теорія хаосу»); адаптація наукових підходів соціальної біології та соціальної психології до розуміння історичних процесів; дослідження ментальних та соціокультурних основ наукової творчості вчених, які працювали у різних сферах пізнання [1, с. 105–106].

Таким чином, реалізація когнітивного потенціалу історично–антропологічних горизонтів філософії історії дозволяє вирішити наступні дослідницькі завдання:

– суттєво поглибити аналіз психологічних та соціально–культурних засад історичної динаміки;

– більш адекватно і вірогідно осмислювати концептуальні особливості історичного пізнання та реконструювати їх методологічні основи;

– створити «інтелектуальний інструментарій» для ефективного вивчення суспільно–культурних та ментальних аспектів розвитку філософських дисциплін, зокрема філософії науки, соціальної філософії, філософії культури;

– сформувати інтелектуальні умови для трансляції філософсько–історичних концепцій у пізнавальний універсуум соціогуманітаристики;

– застосувати теоретичні надбання філософії історії для дослідження філософсько–політичних вимірів сучасних соціально–політичних процесів, зокрема феномену глобалізації.

Аналіз проблематики історично–антропологічних горизонтів сучасної філософії історії має перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Серед них можна вказати на студії становлення та розвитку соціально–гуманітарних площин філософсько–історичних концепцій; вивчення когнітивного діалогу теорій модерної філософії історії та методологічних надбань соціогуманітаристики; осмислення соціо-культурних підвалин історичних процесів та їх ймовірних проекцій у майбутнє.

Список використаних джерел

1. Айтов С. Ш. Когнітивні аспекти сучасної філософії історичного пізнання / С. Ш. Айтов // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2014. – Вип.5. – С.103–108.
2. Габріелян О. А. Філософія історії / О. А. Габріелян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. – К.: Академ–Видав, 2010. – 216 с.
3. Гуманитарная наука как предмет философско–методо–логического анализа (материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. – 2007. – №6. – С.57–82.
4. Знания о прошлом в современной культуре (материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. – 2011. – №8. – С.3–45.
5. Кравченко П. Концептуалізація філософії історії у постнекласичній методології / П. Кравченко, А. Мельник // Філософські обрії. – 2015. – №34. – С.8–23.
6. Лебедев С. А. Философия науки. Краткая энциклопедия / С. А. Лебедев. – М.: Академический проект, 2008. – 692 с.
7. Нугаев Р. М. Проблема роста социогуманитарного знания / Р. М. Нугаев // Вопросы философии. – 2007. – №8. – С.58–69.
8. Ракитов А. И. Историческое познание / А. И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
9. Ящук Т. І. Філософія історії / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2014. – 535 с.
10. Domanska E. The Material Presence of the Past / E. Domanska// History and Theory. – 2006. – №3. – P. 337–348.
11. Stalkey D. I. A History of the Future / D. I. Stalkey // History and Theory. – 2002. – №4. – P.72–89.

References

1. Ajtov S. Sh. Kognityvni aspekty suchasnoi' filosofii' istorychnogo piznannja / S. Sh. Ajtov // Antropologichni vymiry filosofs'kyh doslidzhen'. – 2014. – Vyp.5. – S.103–108.
2. Gabrieljan O. A. Filosofija istorii' / O. A. Gabrieljan, I. I. Kal'noj, O. P. Cvetkov. – K.: Akadem–Vydav, 2010. – 216 s.
3. Gumanitarnaja nauka kak predmet filosofsko–metodo–logicheskogo analiza (materialy «Kruglogo stola») // Voprosy filosofii. – 2007. – №6. – S.57–82.
4. Znanija o proshlom v sovremennoj kul'ture (materialy «Kruglogo stola») // Voprosy filosofii. – 2011. – №8. – S.3–45.
5. Kravchenko P. Konceptualizacija filosofii' istorii' u postneklasychnij metodologii' / P. Kravchenko, A. Mel'nyk // Filosofs'ki obrii'. – 2015. – №34. – S.8–23.
6. Lebedev S. A. Filosofija nauki. Kratkaja jenciklopedija / S. A. Lebedev. – M.: Akademicheskij proekt, 2008. – 692 s.
7. Nugaev R. M. Problema rosta sociogumanitarnogo znanija / R. M. Nugaev // Voprosy filosofii. – 2007. – №8. – S.58–69.
8. Rakitov A. I. Istoricheskoe poznanie / A. I. Rakitov. – M.: Politizdat, 1982. – 303 s.
9. Jashhuk T. I. Filosofija istorii' / T. I. Jashhuk. – K.: Lybid', 2014. – 535 s.
10. Domanska E. The Material Presence of the Past / E. Domanska// History and Theory. – 2006. – №3. – P. 337–348.
11. Stalkey D. I. A History of the Future / D. I. Stalkey // History and Theory. – 2002. – №4. – P.72–89.

Aytov S. Sh., *candidate of historical sciences, senior lecturer, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan (Ukraine, Dnipro), aytovspartak@gmail.com*

Modern philosophy of history historical–anthropological horizons

Historical–anthropological intellectual horizons of modern philosophy of history are evident in the formation of new cognitive, heuristic directions, seeking to understand the dynamics of historical processes and historical knowledge. These include, in particular, the application of theories of exact and natural sciences («chaos theory»); adapting scientific approaches social biology and social psychology to the understanding of historical processes; study of mental and socio–cultural foundations of scientific creativity of working in different areas of knowledge. Thus, the implementation of the cognitive potential of historical–anthropological horizons of the philosophy of history can allow research to solve the following problems: substantially deepen the analysis of humanitarian and socio–cultural foundations of historical dynamics; likely more adequately reflect the conceptual knowledge of the historical and reconstruct their methodological basis; to create a «methodological tools» to study the socio–cultural and mental aspects of philosophical disciplines, including philosophy of science, social philosophy, philosophy of culture; create conditions for translating intelligent philosophical–historical concepts in cognitive universuum of humanities; apply theoretical heritage of the philosophy of history for the study of contemporary socio–political processes, including the phenomena of globalization.

Keywords: *philosophy of history, historical anthropology social and humanities horizons, scientific dynamics, cognitive potential, methodology, cognitive dialogue.*

* * *

УДК 930(477)

Аксьонова В. І.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри профпедагогіки та соціально–гуманітарних наук, Льотна академія національного авіаційного університету (Україна, Кропивницький), sklo_iz@ukr.net

Гуманістичні обрії постнекласичної символіки українського козакофільства

Національна ідея, як пошук сучасного типу духовного тлумачення боротьби за вимір «власного архетипу» України, корелюється Антоном Макаренком із збереженням історичного оптимізму, щоб подолати примітивний погляд носіїв малоросійщення на демократизацію і патріотизм.

Ключові слова: *гуманістика метафізики, архетипи, цивілізація, національна ідея, патріотизм, козакофільська саморегуляція, А. Макаренко, Я. Корчак, Дон Кіхот Запорозький – Лицар печального образу.*

Мета статті – з'ясувати актуалізацію пошуку сенсу національної ідеї в Україні в період становлення сталінізму та історичний вимір творчості видатного педагога Антона Макаренка – носія власного типу тлумачення козакофільства, так чи інакше пов'язаного з оптимізмом громадської «боротьби за суверенітет», оскільки філософія свободи допомогла зберегти дух етносоціальної єдності, долаючи примітивний погляд на демократизацію і патріотизм.

Постнекласична традиція вписується в онтологеми спадщини А. С. Макаренка, створює умоглядне філософсько–виховне вчення, яке висвітлює дух свободи Вічно сущого, зокрема про найзагальніші види буття (Бог, світ, янголи, дух), оскільки метафізичний аналіз (Ю. Бохенський, Ж. Марітен, Йоан Павло ІІ та ін.), конструює духовне буття свободи через субстанцію, її невід'ємні властивості – атрибути (Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбниць, Б. Паскаль), поняття абсолютного часу і простору (І. Ньютон, Г. Галілей); трансцендентне «розуміння апофеозу вільного буття». Європейська цивілізація відтворює поміркованих прихильників еволюції історії опору сталінізму, висвітлюючи буття в усій його абстрактній містичності, використовує соціологічну форму метафізичного запитання: «До питань такого ґатунку належать наступні: «Що є Я?», «Що є не – Я?», тобто світ; «Що є над – Я», тобто Абсолют ... А. С. Макаренко розглядає буття в руслі новітньої постнекласичної традиції, творчо осмислюючи досвід поєднання філософії, метафізики, гуманістики для універсальної відповіді на питання: «Чому історичний народ, котрий має багаточисельність, оригінальний внесок у європейську цивілізацію, майже до кінця XX ст., мав статус лише борця за самостійність». Метафізичне пізнання важливе для збагачення духом патріотизму філософії національної ідеї, що з'ясовує досвід етноцентризму, стилів громадянського інтерпретування досвіду національного самовизначення.

Постнекласичним символом Дон Кіхота був польський педагог кінця 30–х початку 40–х років Ян Корчак. У всьому світі стає відоме ім'я Януша Корчака, відмічалося 100–річча з дня його народження (1978 р.), цей рік був оголошений ООН (ЮНЕСКО) «роком Корчака». Твори педагога, письменника, лікаря були так само, як і Антона Макарека, переведені на багато мов; на його батьківщині (Польща) вийшло 14–томне зібрання творів. У 1988 р. вийшла книга вибраних творів Я.Корчака; видавництво «Бібліотека – Алія», спроба пов'язати творчість цього «лицаря захисту прав дитини» з життям, як у Російській імперії, у незалежній Польщі, так і в період гітлерівської окупації: «в найтяжчі дні для Дома Сиріт і для всього Варшавського гетто, коли він відчайдушно боровся за життя своїх вихованців» (Януш Корчак. Избранное. Иерусалим, 1988. 324 с. С.12–13).

Я. Корчак створив серію літературних портретів «Діти Біблії», присвячену дитячим рокам великих діячів біблейської історії (Мойсей, Давид, Соломон…): «Бог говорил с Моисеем лицом к лицу. Не потому, что тот был красив, а за веру благоволил Господь к Моисею… Поэтому вот моя истина: всякий ребенок красив для меня; каждого ребенка, когда он плачет, слаб, брошен и беспомощен, пожалеет не только царевна, но и волчица в лесу» (Я. Корчак. Избранное. С.201).

Я. Корчак, «Випадково чи ні ми називаємо своє людське існування буттям, Dasein? Dasein – існування: створює через це слово назву людської істоти (людини, Бога, речей), життя, яке є «буття–ось»..., підкреслював видатний філософ–екзістенціаліст, але зводити людину до її властивостей неможна, оскільки вона все ж більше суми тіла і душі, ... у неї є досвід безпосереднього розуміння своєї цінності (тобто трансцендентне проникнення у сутність свого Я – Авт.)» (М. Гайдеггер [5, с. 110–111]. Сутнісна модель виховання А. С. Макаренка характеризує в образі Дон Кіхота дух лицарського служіння національної ідеї тому, що вона має суб'єктивне відношення до обґрунтування гуманістики державотворення. «Дон Кіхот Запорозький» так шифрує видатний реформатор свій підхід до розпредметнення сенсу національної ідеї [4, с. 310] з тим, щоб дух лицарського націєтворення був освячений місцевою козацькою традицією, бо вона вже має власну галузь буття — онтологічне відношення до борців за самостійність. А. С. Макаренко – один із захисників цивілізаційної інституціалізації шляхетного патріотизму (про цей феномен першим концептуально оголосив Аристотель, у мистецтві – Мігель де Сервантес у «Дон Кіхоті»).

Ось чому, засновники постнекласичних концептів «лицаря української нації» в онтології образу створюють лише підстави для громадського спілкування, наприклад, Антон Макаренко, аналізуючи відвагу когорти Дон Кіхотів, через цей символ зміг оголосити, зокрема про спільноту письменників, філософів, вихователів і теологів, але зараз цей герменевтичний процес потрібний у площині метафізики представників захисту духовної еліти нескореної України, її свободи, Антон Макаренко в своєму особистісному символі Дон Кіхота використав свободу волі, дає конфронтацію з сталінським духом приниження національної гідності, щоб дух рідного тлумачення сенсу відносин виховання і держави відображував відносини Бога і людини, християнської теократії та національного самоврядування. «В целом – сверхчувственное и чувственное – в каком–то смысле одинаково... Уже один только факт доказательства бытия Божого... – метафизикой нивелируетея и уплощается до уровня обыденного познания с той лишь разницей, что речь не идет о сверхчувственном, удостоверенном... откровением и церковным учением... Но это совершенно превратное истолкование аристотелевского «божественного»... Метафизическое есть сущее пусть

и выше, но равно наличествующее на ряду с другим сущим» (М. Гайдеггер) [5, с. 147–148].

Не залишився осторонь цих проблем і А. С. Макаренко, видатний прихильник козацької України за доби «бунту мас» (Х. Ортега–і–Гасет). Він своєчасно запропонував залишити для колоністів (взагалі для своїх земляків) власні виховні роздуми («Педагогічна поема») лише в якості каркасу громадянського підходу до освітніх змін, чим розкрив значення системи власного форматування і отримання основної патріотичної інформації. Його приклад життя і досі часто дозволяв майбутнім поколінням у дусі козакофільства продовжити творчий пошук сенсу життя. Патріотичний дух творчості А. С. Макаренка почав перехрещуватися з паралельним продовженням осмислення спадку інших видатних українських педагогів, – повернення до аналізу Кобзаревого спадку, зокрема, його творчість не завжди мирно співпрацювала з представниками духовно–освітянського напряму вульгарно–атеїстичної і державної думки.

Дух істини, що сповідував А. С. Макаренко має великий історичний сенс, бо він не сприймає прояви ні плебейського невігластва, ні малоросійської конформістської синтези, що проповідували і насаджували радянські радикали, оскільки прояви політичного невігластва заважають становленню «сім'ї великої, вільної, нової» (Т. Шевченко), про що завжди мріяли видатні літератори, педагоги, філософи, богослови та науковці. (М. Бердяєв, С. Булгаков, М. Драгоманов, М. Костомаров, В. Вернадський, О. Лосєв).

А. С. Макаренко за своїм моделюванням українського гуманістично–антропологічного пошуку сенсів буття, оголосив себе раз і назавжди одним з прихильників «філософії серця» (Г. Сковорода), оскільки і зараз його духовні нащадки продовжують прищеплювати моральні чесноти лицарів–запорожців як у загальній середній освіті, так і в професійно–технічних та спеціалізованих ліцеях, інших навчальних закладах. [1; 2; 6; 7] В Україні системна сукупність гуманістичних обріїв «Країни знань» завжди продовжувала мати великий внесок у становлення складної структури та функції національного виховання, щоб включити «козацьку педагогіку» як матрицю реформування навчально–виховних комплексів.

Віртуальні сюжети «Педагогічної поеми» А. С. Макаренка торкаються і «філософії серця» Г. Сковороди, щоб зрозуміти дух поступу запорозьких лицарів, які і зараз живі віртуально як ідеал захисту української гідності. Але в радянську добу гідність відтворюється у латентній формі, вперше «лицарські риси» опосередковано були оприлюднені, як ідеальні типи активістів – цей феномен був запроваджений в дитячій комуні ім. М. Горького.

Досвід «козацького товариства» у колективістській моделі освітнього простору шифрується за символом Дон Кіхота, оскільки це поняття дозволяє конструювати важливі для того періоду раннього сталінізму зовнішні опозиційні дискурси, щоб у недалекому майбутньому знайти оригінальний шлях футурологічного рішення етносоціальних і ювентологічних проблем. Зміни сучасних освітніх та етнонаціональних і конфесійних проектів, у дусі «рівнозначної багатоманітності», – сполученні з духом творчого підходу А. С. Макаренка до європейського вирішення питань козакофільсько–виховних, оскільки оригінально використовується спадщина як М. Сервантеса, також М. Гоголя, Великого Кобзаря, романтично–просвітницькі знахідки М. Пирогова і К. Ушинського, І. Мечнікова, В. Винниченка, Є. Маланюка, інших видатних діячів українського відродження.

В результаті герменевтичного аналізу творчості А. С. Макаренка слід виокремити специфічні умови панування духу політичного постмодерну: в національній освіті і культурі, – пов'язане з філософським визнанням багатоманітності шляхів розвитку українського духу, завдяки торжеству патріотичного єднання «батьків і дітей» навколо шляхетних ідеалів і тоді принцип «рівнозначної багатоманітності» є результатом зростання складності існування перформативної комунікації та поступу кризового соціуму, але в аспекті його культурної багатоманітності, щоб виявляти появу нових видів парадигмально–освітнього впливу форм світу, (наприклад, подвійне кодування, і одночасне звернення до комунікантів різноманіття чи статусу).

На основі національних цінностей патріотизму А. С. Макаренко називає себе «Дон Кіхот Запорозький» [4, с. 310] продовжив процес того добра, яке акумулює козацькі традиції, саме під час громадянського пошуку, громадського порозуміння як сенсу гуманістики націєтворення Т. Шевченка. Цей видатний носій європейського вектору буття, зокрема незламних козакофілів, був для А. С. Макаренка моральним взірцем, оскільки зміг дати поштовх духу українських демократичних новацій, як прихильник постнекласичного розуміння суперечливості становлення політичної нації. Видатний педагог намагається використати спадок корифеїв на підтримку власної діяльності, щоб скасувати національну байдужість деяких лібералів, націонал–нігілістів тощо.

«Педагогічна поема» є латентною критикою споживацького відношення до українофільства, зокрема до ролі С. Петлюри або його принципових послідовників, з їх іноді історичною імітацією поваги до спадку Великого Кобзаря, що видатний педагог показав на прикладі деяких викладачів, що своїми проявами побутового егоїзму майже паплюжили сенс українофільства та ігнорували в цьому питанні принцип європейського гуманізму. Одними із них були викладачі на прізвисько Дерюченко чи Родимчик, над позицією яких (малоросійська меншовартість) він іронізує.

«Дерюченко был ясен, как телеграфный столб: … украсил все помещение колонии дешевыми портретами Шевченко … Этому человеку… приходилось проделывать дела, кощунственно безразличные к украинской державности: дежурить по колонии, заходить в свинарню, отмечать прибытие на работу сводных отрядов, а в дни рабочих дежурств работать с колонистами. Это была для него… ненужная работа, а вся колония – совершенно бесполезное явление, не имеющее никакого отношения к мировой идее» [4, с. 162]. Видатний педагог зриває плебейські комплекси малоросійської меншовартості: «Дерюченко вдруг заговорил по–русски…, началось с того, что жена Дерюченка… собиралась родить…, впрочем, он не был счастливым отцом, его первенец, названый Тарасом, прожил в родильном доме только одну неделю… Тараса Дерюченко еще не было на свете…,

когда… воспитатели и весь персонал колонии получали пищевое довольствие…, масло. Мы вдруг стали получать с таким обилием, что я нашел возможным… выдать его в составе сухого пайка… Дерюченко (написав скаргу, що йому не дали масло на сина Тараса. – Авт.)…

– Почему не выданы жиры на моего сына?... Завгубнаробразом вызвал меня и сказал:

– Приходил ко мне ваш воспитатель с жалобой. Знаете что? Надо таких гнать…, невыносимого шкурника» [4, с. 173–174]

А. С. Макаренко припиняв розпалювання будь–яких форм національної ворожнечі, бо вважав її прояви комплексом малоросійської меншовартості серед колоністів та викладачів. Один з них на прізвище Родимчик викликав невдоволення «активу колоністів» своїм небажанням чесно ставитися до своїх професійних обов'язків, зокрема прикриваючися тим, що головний агроном за національністю український німець, заборонив йому пасти власну корову в загальному корівнику: «Задоров (один з «активістів»: А. С. Макаренко сенс поняття козакофільство розповсюджує на «актив», «пасив», «болото», «шпану», – структурні елементи етносоціальної спільноти. – Авт.), говорив:

– Зачем нужен этот Родимчик? Он целый день сидит у себя на квартире, а то уходит в деревню?... Придешь рапорт подписать, и то не найдешь: то он спит, то обедает, а то ему некогда – подожди. Какая с него польза?...

– Мы знаем, как должны работать воспитатели, – сказал Таранец. А Родимчик?... постоит с сапой полчаса…, а через два часа… уже он идет из деревни, что–нибудь в кошелке тащит… Я обещал ребятам принять меры… Наедине (вказує А. С. Макаренко. – Авт.) я начал его отчитывать… Родимчик прервал меня…:

– Я знаю, чьи это шутки, я очень хорошо знаю, кто под меня подкапывается, – это все немец этот! А вы лучше проверьте…, что этот человек…, чем Шере (прізвище співробітника. – Авт.) кормит своего Милорда?... Он берет пшено…, варит… кашу…, дает собаке есть, ничего не платит… Я сказал Родимчику:

– Уезжайте вы лучше из колонии… Сегодня приказом я вас уволю… Где найти людей для этого (виховно–навчального процесу. – Авт.) проклятого дела? Настоящих людей? Настоящих людей? Это не так мало, черт его подери!» [4, с. 163–164].

А. Макаренко сміливо вказує на те, що із переорієнтацією українського поневоленого суспільства на рейки авторитарного йде деформація поняття «Хазяїн», попри офіційно оголошеного демократично–колегіального способу управління; з'явилася у той час і тенденція до механічного поєднання навколо офіційних ідеологем різних парадигм навчання й виховання, які були прийнятими в якості зразка на всіх етапах розвитку європейського світу. При орієнтації на сталінізацію індивідуальної траєкторії ідеологічного розвитку учня, та – подолання майбутнього «політичного блюзнірства», як правило, це було дозволено (тимчасово), бо місцевий «хазяїн» (керівник своєї частки влади за правління деспота Й. Сталіна), привласнив, однак диктаторську роль собі, – ті чи інші «забобонні висловлювання» проти імперської влади взагалі не дозволялись. Ось чому, в «Педагогічній поемі» автор знаходе оригінальну форму, коли критично сприймає стратегію і тактику боротьби більшовиків або С. Петлюри, інших революціонерів–можновладців часу гострих змагань, що діяли під час громадянської війни, але часто–густо попри логіці політичного єднання автохтонів і нацменшин, обумовив стихійні прояви і насилля, і гуманістики змін українського буття.

Гуманізм, як складова перших підходів до сутності та сенсів боротьби за свободу буття, відображує дух соборної України, і, властивостей окремих її елементів, виведених у «Педагогічній поемі» з позицій філософії свободи, при повному відтворенні логіки становлення альтернативного буття, яка міститься в цих аксіоматичних козакофільських гіпотезах. Дух гуманістично–колективістської моделі освітнього простору розуміється А.С. Макаренком, як тривала і складна робота з духовними структурами, а не як вторинне інформування колоністів про зміну деяких духовних сутностей. У своїй аксіоматичній формі гуманістичні обрії освітнього простору представляються видатному педагогу сполученням лише зовні абстрактних форм «українського товариства» – соціуму – структур. І тоді учнівське самоврядування виявляється наближенням освітнього простору до лицарського духу української ідеї, до метафізичних таємниць, що навіть пов'язані з реальним гальмуванням ненависті до автохтонів, до селян або нацменшин. А. С. Макаренко, як українській патріот, не сприймає невігластво того чи іншого носія націоналофобії, ні пихатості західнофобів чи антисемітів всіх часів тощо. Хоча по суті і розкриває прояви невідомої сторони радянської побутової нетолерантності, що дозволяє козацьким нащадкам зрозуміти деякі аспекти величі локально–експериментальної дійсності; її видатний наставник розтлумачив у своєї концепції колективізму, коли описував кроки юнацького самоврядування, але під час аналізу висвітлював як роль козакофілів, так і труднощі створення соборності України. Видатний педагог–філософ має власне футурологічне уявлення про соціогуманістичну специфіку дій «пасиву», «болота», «шпани», «активістів», яка укладається в деякі з цих проявів (байдужість) своїх колег тощо. Макаренко своєю гуманістикою виховання примушував дітей подолати байдужість, – щодо ознак малоросьської меншовартості, що «нашла выход в пуганье евреев и издевательстве над ними» (А. С. Макаренко) [4, с. 77].

Метафізичне тлумачення принципів духовної саморегуляції європейського націєгенезу, тоді дає історичній освіті реальну софійну змогу час від часу перевіряти за критерієм гуманістики відтворення духу кордоцентрично–козакофільських форм існування, і, рівень активної політичної поведінки молодіжного колективу, освітнього простору тощо, чим Антон Макаренко виявив відношення до демократичної політичної культури, оскільки в освітньому просторі постійно виникають суттєві неспроможності, – між тим, що є, і тим що має бути. Зокрема, після початку світової пролетарської революції (жовтень 1917 р.), що нібито намагалася призвести до відмирання антагонізму держав, класів, пізніше націй, але в результаті тотального насилля посилив відтворення традицій дикунства і варварства, прояви шовінізму і націоналізму.

А. С. Макаренка турбує ряд питань європеїзації: кволої передачі історичної спадщини, відмова влади

від проблеми (часткового) збереження і гуманістичних цінностей і норм демократичного патріотизму. У першу чергу його турбують питання гальмування міжнаціональної комунікації, пов'язаних з тим, щоб було вчасно і суттєво продовжено духовне об'єднання громадян України (Схід і Захід), що є в основі сутнісно–складових важелів соборної держави. Гуманістична модель А. С. Макаренка пройшла перевірку часом важких іспитів, де вектор цивілізованого патріотизму теж визначає стратегію виховання, наприклад, дослідження козацької мрії про власний гетьманат; має продовжувати еволюційні дії в аспекті переформатування освітнього простору, щоб виховати активну життєву позицію у значної частини нашого населення, без якої неможливо реформувати ні політику держави, ні дії суспільства. Що треба зробити, щоб мінімізувати почуття громадської байдужості або бунтарства чи стихійної участі у політичному житті країни?

Справа в тому, що загальноприйнята за часів А.С. Макаренка європейська філософсько–освітня парадигма й не ставила за мету розглянути феномен політики як номінації гуманістичного визначення «всього» дійсно політичного, тобто це був лише як прояв феномену «абстрактно–сутнісного знання». Видатний педагог цей феномен розглянув саме в пасіонарно–феноменологічному трансцензусі заміни більшовицької дихотомії «свій–чужий» на трихотомію «свій–чужий–інший», що є фактично номінацією демократичної «інтерсуб'єктивності», тобто, використовуючи ознаки козакофільства в українській інтерпретації гуманістики, щоб в освітньому просторі «хазяїном» була колективна воля, яка відтворює сенс самоврядування, допомагає в перспективі постійно відтворювати козацьке суспільство: як носія «духу європейської життєдайності».

Коли принижується дух свободи, пасіонарність шляхетних українських патріотів розкривається в кордоцентричному сенсі діалогів Дон Кіхота Запорозького, – Лицаря Печального образу і з Санчо Пансою (цю роль грають помічники видатного наставника, – критично сприймали радянські реалії, – традиція українського козакофільства, – як оригінальна інтерпретація національної зміни форм визвольної боротьби з історичним злом, всіма засобами, включаючи звичайну зброю та якісні зміни в альтернативному просторі, де діє логіка національних прогресивних символів. Образ Дон Кіхота потрібний, щоб позитивно висвітлювати дух європейської гуманістики та її вплив на всі ланки освітнього буття, створюючи ефект природного зближення навколо автохтонного етносу всіх представників нацменшин. В історії України вони завжди йшли за автохтонами–гуманістами шляхом добровільної українізації, асиміляції тощо.

«Дон Кіхот Запорозький» допоміг зрозуміти те, що навколо цивілізованої національної ідеї завжди об'єднуються люди честі, – ставлячи наголос так, щоб сам процес реформування держави відповідав європейським чеснотам. Зараз Дон Кіхоти необхідні для того, щоб освітній досвід впливав на весь соціокультурний простір. Освітній простір явив власному народу та світу якісні зміни, попри контрпропагандиським імперським міфологемам. Реформатори за покликанням здатні відправити в небуття будь–які прояви стереотипів минулого, прискорив розповсюдження українського цивілізованого патріотизму, оскільки творчість А. С. Макаренка протистояла схоластичному відтворенню масового «гвинтика» бюрократичного механізму.

Тому, не випадково, видатний реформатор діє як цивілізований Деміург, бо за його спадком в Україні, і, на всьому пострадянському просторі створювалася шляхетна доля тисяч прихильників гуманізації соціокультурного простору. Цей досвід є приклад гуманістичних змін у дусі європейського націєтворення, і зараз його живлять і насаджують козакофіли–ентузіасти. Українська політична нація створюється поступово, завдяки поєднанню альтернативних символів колись поневоленого народу. Нащадки «філософії серця» працюють у сучасній манері, часто в опозиційній думці, репрезентують шляхетний прошарок народу; їх солідарність торкається всіх патріотів–носіїв європейського реформування освітнього простору, що, попри ситуативних негараздів, залишалися відвертими прихильниками козакофільства.

Загальноосвітній навчально–виховний проект А. С. Макаренка й зараз має забезпечувати парадигму кордоцентричного колективізму, оскільки козакофільський дух є в основі образу гуманістики національних змін загальної освіти, наповнюючи її всім тим лицарським духом, що було здійснено А. С. Макаренком. На забезпечування патріотичних потреб колоністів–громадян, вважав він, має бути спрямовані самоврядування у професійній і повній загальній середній освіті. Випускники цих навчальних закладів, які успішно пройшли кваліфікаційну атестацію, часто і зараз отримують від його спадку патріотичний багаж, інтелектуальний та громадсько–кваліфікаційний статус. В тісному взаємозв'язку розгортається патріотизм дитячого (студентського) колективу, сполучений з вищими ідеалами Батьківщини. Остання парадигма виходить часто на світ у вигляді логічних наслідків з філософських аксіом, розумінні всього спектру колізій та досвіду втілення гуманістичної теорії, яку підживлює подолання стереотипів богоборства тощо.

Богоборці в своєму казарменому соціалізмі намагалися довести гуманізм до кінцевого заперечення свободи людини, до останнього опанування людиною революціоністською фразеологією деяких вульгарних проявів світського месіанізму. Хоча дух козакофільської необхідності поступово примушує до перетворення «маленької» людини в знаряддя не бюрократії і деспотизму, а виробничих сил і європейської гуманістики на користь вільної України.

Список використаних джерел

1. Аксьонова В. І., Скловський І. З. Метафізичний дискурс у контексті цивілізаційного розвитку України / В. І. Аксьонова // Перспективи / За ред. А. І. Кавалерова. – 2008. – №4 (44). – С.3–9.

2. Боринштейн Е. Р. Самореализация личности в трансформирующемся украинском обществе // Перспективы. –2005. – №3. – С.102–107.

3. Корчак Я. Как любить детей. пер. с польс. – М.: Знание, 1968. – 960 с.

4. Лосєв А. Философия имени – М.: Москов. ун–т., 1990. – 269 с.

5. Макаренко А. С. Педагогическая поэма – К.: Рад. школа, 1987. – 512 с.

6. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики // Вопросы философии – 1989. – №9. – С.108–159.

7. http://vestnikzgia.com.ua

8. http://halapsis.net/

References

1. Aks'onova V. I., Sklovs'kyj I. Z. Metafizychnyj dyskurs u kontekstі cyvilizacijnogo rozvytku Ukrai'ny / V. I. Aks'onova // Perspektyvy / Za red. A. I. Kavalerova. – 2008. – №4 (44). – S.3–9.
2. Borinshtejn E. R. Samorealizacija lichnosti v transformi-rujushhemsja ukrainskom obshhestve. // Perspektivy. –2005. – №3. – S.102–107.
3. Korchak Ja. ak ljubit' detej. per. s pol's.– M.: Znanie, 1968. – 960 s.
4. Losєv A. Filosofija imeni – M.: Moskov. un–t., 1990. – 269 s.
5. Makarenko A. S. Pedagogicheskaja pojema – K.: Rad. shkola, 1987. – 512 s.
6. Hajdegger M. Osnovnye ponjatija metafiziki //Voprosy filosofii – 1989. – №9. – S.108–159.
7. http://vestnikzgia.com.ua
8. http://halapsis.net/

Aksonova V. I., *Ph.D. in Philosophy, Associate Professor of the Department of Professional Pedagogy and Social and Humanitarian Sciences, Flight Academy of the National Aviation University (Ukraine, Kropivnitsky), sklo_iz@ukr.net*

Humanist horizons of post–classical symbols of Ukrainian kozakophilism

The national idea, as a search for a contemporary type of spiritual interpretation of the struggle for measuring its «own archetype» of Ukraine, is correlated with Anton Makarenko, with the preservation of historical optimism, in order to overcome the primitive view of the native speakers of democratization and patriotism.

Keywords: *humanistic metaphysics, archetypes, civilization, national idea, patriotism, kozakophilic self–regulation, A. Makarenko, Y. Korchak, Don Quixote Zaporozhsky – Knight of a sad image.*

* * *

УДК 346:613,8:614,39

Біланов О. С.,
аспірант, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків),
oleg27bilanov@gmail.com

Національне законодавство та уявлення про здоров'я та хворобу

Проаналізовано феномен здоров'я та хвороби. Розглянуто нормативно–правове забезпечення прав людини у сфері медичної діяльності.

Стаття має на меті теоретичний аналіз сутності понять здоров'я та хвороби, дослідження сучасної законодавчої бази, що регламентує діяльність національної системи охорони здоров'я України.

Основні висновки: здоров'я людини є найважливішим чинником соціокультурного розвитку і в той же час само залежить від соціальних умов, в яких опредмечена його родова сутність. Без здоров'я неможливе відчуття повноти людського життя, оптимальне задоволення психофізіологічних, економічних і духовних потреб. Проблема збереження здоров'я є складною, важливою і актуальною в сучасних умовах.

В умовах формування правової соціальної держави реалізація політики, що спрямована на охорону здоров'я населення і реформування системи охорони здоров'я, можлива лише шляхом прийняття належної нормативно–правової бази.

Ключові слова: *здоров'я, хвороба, охорона здоров'я, національне законодавство, медицина, медичне право.*

В останні десятиліття світова наука розглядає проблему здоров'я в широкому розумінні як одну з глобальних проблем, вирішення якої обумовлює не тільки кількісні і якісні характеристики майбутнього розвитку людини, а й навіть сам факт її подальшого існування як біосоціального виду.

Хоча права людини в галузі охорони здоров'я в Україні захищені цілою низкою ратифікованих міжнародних документів, зокрема, такими як: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про права інвалідів, Конвенція про права дитини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська соціальна Хартія, а також Національним законодавством, яке базується передусім на Конституції України, Законах України, серед яких провідну роль відіграє Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», постановах Кабінету Міністрів України, відомчих нормативно–правових актах [2], національна система охорони здоров'я потребує докорінних та виважених змін, які необхідно спрямувати на збереження і зміцнення життя й здоров'я населення і створення належних умов для реалізації вищезазначених прав на охорону здоров'я в нашій державі.

Метою статті є теоретичний аналіз сутності понять здоров'я та хвороби, дослідження сучасної законодавчої бази, що регламентує діяльність національної системи охорони здоров'я України.

Феномен здоров'я людини протягом всієї історії розвитку людства привертав увагу багатьох дослідників [1; 5; 6; та ін.], які напрацювали велику кількість різноманітних характеристик цього явища.

Ще в античну епоху здоров'я розглядалось в контексті найвищого блага античного світорозуміння – краси та гармонії. Гіппократ, Платон, Аристотель дотримувались думки про те, що здоров'я, це – гармонія тілесних і душевних якостей, а хвороба вважалася порушенням цієї гармонії та балансу тілесно–душевних сил. Зокрема, Аристотель пояснював, що: «здоров'я людини – щастя. Найбільше щастя полягає у пречудовій мудрості. Людське щастя розкривається у розсудливості та цнотливості. Насолода людини – у діяльності, а фізичний стан має поєднуватися з душевною активністю». Платон порушенням гармонії та помірності пояснював не лише тілесні, а й душевні хвороби, з яких найважчі ті, що виникли з порушення рівноваги між стражданням і задоволенням.

Грецький лікар, хірург і філософ римської доби Клавдій Гален, який своїми трактатами з анатомії, фізіології, гігієни та патології, зробив значний внесок у розвиток медицини вважав, що: «здоров'я це стан, в якому ми не відчуваємо болю і який не заважає виконувати функції нашого щоденного життя: брати участь у керівництві, митися, пити та їсти і робити усе інше, що ми хочемо».

У своїх працях видатний давньоримський науковець, теоретик медицини часів імператорів Августа та Тіберія Авл Корнелій Цельс, пов'язував здоров'я з кліматом; також в його вченні наявна ідея перед хвороби – стану, коли тіло вже нездорове, однак ще не хворе, до хвороби з'являються певні ознаки. Про те, що поняттям здоров'я та хвороби Корнелій Цельс приділяв велику увагу свідчать його афоризми: «Надзвичайне наповнення шлунка шкідливо для здоров'я», «Не важливо, що викликає хворобу, важливо, що її усуває» та «Хвороби не красномовством, а ліками виліковуються» [8].

У епоху Відродження лікар Парацельс (Філіп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм), вивчав лікувальну дію різних хімічних елементів і сполук, зблизивши хімію з медициною, сформулював погляд на певні начала людського організму: ртуть – дух, сіль – тіло, сірка – душа. Відповідно, здоров'я – це гармонійне співвідношення цих начал.

Представники філософії та медицини Нового Часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Юм та ін.) пов'язували здоров'я саме з тілесним здоров'ям. Звідси й розуміння здоров'я як найвищого блага та головної цінності людського життя. Завданням медицини в цьому смислі виступає продовження життя та збереження здоров'я.

Науковці використовують багато визначень і показників різного змісту, які висвітлюють різні аспекти феномена здоров'я (профілі здоров'я, його рівні, складові тощо). На сьогодні існують близько 300 визначень цього поняття.

Е. Г. Булич та І. В. Муравьов наводять 99 визначень терміна «здоров'я», стверджуючи, що різноманітність уявлень про нього була й залишається природним результатом недостачі знань про сутність здоров'я [3, с. 35–52]. Самостійним питанням проблеми здоров'я є класифікація та аналіз вже запропонованих визначень. У зв'язку з цим привертає увагу робота П .І. Калью, в якій представлено понад 80 дефініцій здоров'я, запропонованих представниками різних наукових шкіл і напрямів. Зібраний П. І. Калью перелік є далеко не повним, але навіть він вказує на різноманіття трактувань і різнорідність ознак, використаних при виявленні сутнісних характеристик цього поняття. Серед визначень здоров'я домінують такі, які вказують на: 1) нормальну функцію організму на усіх рівнях його організації (від генетичних до організменних структур); нормальне протікання фізіологічних і біохімічних процесів, які сприяють індивідуальному виживанню і відтворенню; 2) динамічну рівновагу організму і його функцій з довкіллям; 3) здібність до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участь в соціальній діяльності і суспільно корисній праці; 4) здатність організму пристосовуватися до постійно змінних умов існування в довкіллі, здатність підтримувати постійність внутрішнього середовища організму, забезпечуючи нормальну життєдіяльність; 5) відсутність хвороби і хворобливих змін; 6) повне фізичне, духовне, розумове і соціальне благополуччя, гармонійний розвиток фізичних і духовних сил [7].

За сучасними уявленнями здоров'я вже не розглядається як суто медична проблема. Більше того, комплекс медичних питань становить лише малу частину феномена здоров'я. Так, узагальнені підсумки досліджень залежності здоров'я людини від різних чинників переконують, що стан системи охорони здоров'я обумовлює в середньому лише близько 10% всього комплексу впливів. Решта 90% припадає на екологію (20%), спадковість (20%) і найбільше – на умови і спосіб життя (50%). Тобто, суто медичний аспект не є головним серед різноманітності впливів на здоров'я людини, а отже, медичне визначення здоров'я як відсутність хвороби не відповідає життєвим реаліям.

Сучасна наука свідчить, що здоров'я людини є складним феноменом глобального значення, котрий може розглядатися як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорії, як об'єкт споживання, внесення капіталу, як індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем, що, у свою чергу, постійно змінюється. Виходячи з цього, зрозуміло, як складно визначити здоров'я у повному обсязі, якщо це взагалі можливо – історія розвитку науки про здоров'я налічує близько восьми десятків різноманітних визначень.

Загальноприйнятим у міжнародному обігу є визначення здоров'я, викладене у преамбулі Статуту ВООЗ (1948 р.): «Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад». Це досить узагальнене визначення скоріше характеризує те, до чого слід прагнути, бачити бажане дійсним.

Здоров'я – це, насамперед, стан організму, в якому поєднується відповідність структури і функції, а також властивість регулюючих систем підтримувати постійність внутрішнього середовища (гомеостаз), а хвороба – це порушення нормальної життєдіяльності організму внаслідок дії на нього пошкоджуючи факторів, в результаті чого знижуються пристосувальні можливості [4].

Загалом же медична наука XX століття відмовилась від жорсткої опозиції «здоров'я/хвороба», яка абсолютизувала першу та відкидала другу. На сьогодні вважається взаємопов'язаним та взаємообумовленими явища здоров'я та хвороби; будь–який патологічний факт виступає не як «абсолютне зло», а як компенсаційно–пристосувальницький, як варіант адаптаційної активності організму.

Хвороба, або захворювання – патологічний процес, який проявляється порушеннями морфології (анатомічної, гістологічної будови), обміну речовин чи / та функціонування організму (його частин) у людини / тварини [8].

Інше визначення: хвороба – це порушення нормальної життєдіяльності організму внаслідок дії на нього пошкоджуючи факторів, в результаті чого знижуються пристосувальні можливості. У хворобі співіснують два протилежні процеси: перший – це фізіологічний опір хворобі, другий, власне патологічний, – злам. Боротьба між цими процесами і творить хворобу [9].

Існує поняття «тягар хвороби», введене Всесвітньою організацією охорони здоров'я, що слугує економіко–соціальне вираженням наслідків і проблем, спричинених хворобою.

Розвиток загальних уявлень про хворобу змінювався впродовж історії розвитку самої медицини. Давньогрецький лікар Гіппократ причиною хвороби вважав неправильне змішання чотирьох основних рідин організму: крові, слизу, жовчіжовтої та чорної (венозна кров). Приблизно в той самий час на основі атомістичного вчення Демокріта виникло уявлення, що хвороба розвивається внаслідок зміни форми атомів і їхнього неправильного розташування.

Наприкінці старої і на початку нової ери і особливо у Середньовіччі з'явилися ідеалістичні погляди на вчення про хворобу, згідно з якими душа, або особливий вид життєвої сили («архе»), визначає боротьбу організму зі змінами, викликаними хворобою. Матеріалістичні погляди на хворобу у Середньовіччі розвивав Ібн Сіна (виникнення хвороби під впливом невидимих істот, роль конституції організму).

У 17–19 століттях великий внесок у вчення про хворобу внесли Джованні Баттиста Морганьї (думка про зв'язок хвороби з анатомічними змінами в органах), Марі Франсуа Ксав'є Біша (опис патологоанатомічної картини ряду хвороб), Рудольф Вірхов (теорія целлюлярної патології),

Клод Бернар (хвороба – порушення фізіологічної рівноваги організму з середовищем). С. П. Боткін, В. В. Пашутін, І. П. Павлов, О. О. Остроумов пов'язували хворобу із порушенням умов існування людини й розвивали уявлення про хворобу на основі ідеї нервизму.

Незважаючи на велику кількість робіт з проблеми хвороби, це поняття досі не є точно визначеним. Деякі автори заперечують якісні особливості хвороби у порівнянні зі здоров'ям. Так, О. О. Богомолець висловлював думку, що хвороба не створює в організмі нічого істотно нового. Інші включають у поняття «хвороба» лише біологічні закономірності. За П. Д. Горизонтовим, хвороба являє собою загальну складну реакцію, що виникає в результаті порушення взаємовідносин організму і середовища. Хвороба супроводжується розвитком патологічних процесів, що представляють місцеві прояви загальної реакції організму. У працях І. В. Давидовського відстоюється положення, згідно з яким, не існує принципових відмінностей між фізіологією і патологією. Патологічні процеси і хвороба, на його думку, – всього лише особливості пристосувальних процесів, пов'язаних зі суб'єктивним стражданням. Відповідно до концепції Ганса Сельє про загальний адаптаційний синдром, хвороба являє собою напругу («стрес»), який виникає в організмі під впливом на нього надзвичайного подразника [8].

Поширення психосоматичного та соціально–біологічного підходу дозволяє сьогодні говорити не лише про медичну, а й про соціокультурну, філософську площину поняття хвороби, причому дані площини взаємоперетинаються, утворюючи складний, внутрішньо суперечливий феномен. Передусім, в соціальному контексті, хворий – це інша людина. Інший відіграє в суспільстві декілька ролей, завжди будучи елементом, що виганяється з нормального середовища – це може бути «цап–відбувайло» усіх бід та гріхів, це може бути контролююча інстанція (Інший показує нам обмеженість нашого існування та необхідність розуміння інаковості – національні, сексуальні меншини тощо); це може бути маргінальний елемент (БОМЖі, наркомани, алкоголіки тощо). Хворий – завжди ізольований елемент, адже вимагає від здорових людей догляду та співчуття, на що здорова людина не завжди спроможна, адже в здоров'ї нечутливість до болю та страждань є нормою. Через це хворий набуває негативних характеристик з точки зору суспільної корисності та значення.

Дана негативність проявляється й в загостреному нарцисизмі хворого. Він може розглядатись з двох сторін. З одного боку, біль, який переживає хворий, є повністю та абсолютного його власним болем; в цьому смислі хвороба – унікальна інтимна пригода хворого індивіда. За допомогою хвороби людина остаточно відокремлюється від світу і замикається у своєму індивідуальному вимірі існування.

З іншого боку, будучи абсолютно унікальним явищем, що зачіпає тільки цього, а не іншого індивіда, хворий, прагнучи полегшити страждання, прагне до того, щоб хворіли усі, проектує свої негаразди на весь світ та людей. Це ще одна причина, чому хворий небажаний у суспільстві здорових.

Хвороба має й метафізичний вимір, філософський – з цієї точки зору вона порушує віру у всесильність та всемогутність людини, віру в здатність контролювати всі сфери свого буття, і передусім тіло. Хвороба – це «зрада органів», це бунт частинки «Я» проти нашої особистості, яка відкриває нам нашу недосконалість та водночас показує відкритість та незавершеність нашого єства. Порушуючи рівновагу, хвороба спонукає до активності, примушує життя вирватись із «сну розуму» та ставить його на межу, в якій і здобувається справжність життя, відчувається напруга та конфлікт, з'являється цінність життя. Саме в хворобі нам відкривається очевидність можливості смерті, поле хвороби – життя як конечна і неминуча даність.

Проаналізувавши поняття здоров'я та хвороби, слід звернути увагу на нормативно–правове забезпечення прав людини у сфері медичної діяльності. Від того, наскільки якісною є юридична база щодо прав людини у сфері охорони здоров'я, наскільки кожна окремо взята людина може скористатися наданими їй правами, багато в чому залежить успішний динамічний розвиток як медичного права зокрема, так і держави в цілому.

Практика багатьох сучасних країн, та й України також, показує, що можна мати досить ґрунтовне і показове законодавство в галузі прав людини у сфері охорони здоров'я, але це ніяк не відображається на конкретному правовому статусі окремо взятої особи. Причин тут може бути безліч, але одна з ключових – невирішені проблеми забезпечення прав людини у сфері медичної діяльності.

Основним джерелом права у сфері охорони здоров'я України є законодавство як система взаємоузгоджених законодавчих і підзаконних нормативно–правових актів.

До сучасної законодавчої бази, що регламентує діяльність у сфері медичних послуг, належать:

– Конституція України (КУ);

– Цивільний кодекс України (ЦК);

– Кодекс України про адміністративні правопорушення (КПАП);

– Кримінальний кодекс України (КК);

– низка законів та підзаконних актів;

– накази Президента України;

– постанови Кабінету Міністрів України;

– накази, постанови, інструкції та листи Міністерства охорони здоров'я України; а також ратифіковані Верховною Радою України міжнародні нормативно–правові акти, що видаються Всесвітніми організаціями, які спеціалізуються в галузі охорони здоров'я (ВООЗ, Всесвітня асоціація медичного права (ВАМП), Всесвітня медична асоціація (ВМА), Всесвітня психіатрична асоціація (ВПА)).

Проаналізувавши закони, норми яких закріплюють, регулюють і захищають право людини на охорону здоров'я слід зазначити, що ситуація, яка склалась в Україні з охороною здоров'я, є однією з найактуальніших і найгостріших. На сьогодні не всі громадяни мають можливість отримувати безоплатну медичну допомогу, яку їм гарантує Конституція України.

Загальний обсяг витрат на охорону здоров'я в Україні – пацієнтів і держави разом – відповідає середньому показнику в багатьох країнах Європи. Однак, на відміну від європейців, більше половини всього бюджету системи охорони здоров'я становлять внески пацієнтів, які ті роблять, витрачаючи власні кошти. Медичне обслуговування є безоплатним тільки

на папері. Більшість українців «дякують» за лікування в кишеню лікареві чи у вигляді так званого «благодійного внеску» (насправді – обов'язкового).

Крім того, кошти, що є в системі, використовують неефективно. Попри те, що українці роблять внесок на медицину щороку у розмірі близько 3 млрд. грн. через податки, 640 тисяч українських сімей зазнають фінансової катастрофи внаслідок хвороби через необхідність самостійно оплачувати вартісне лікування [8].

Враховуючи ці обставини, науковці і практики намагаються знайти вихід, який би задовольнив потреби всіх верств населення, а особливо малозабезпечених. Тому, на сучасному етапі реформування медичної галузі, її метою є забезпечення всіх громадян України рівним доступом до якісних медичних послуг та перебудова системи охорони здоров'я так, щоб у її центрі був пацієнт.

Основними змінами, що передбачені реформою є: впровадження державного гарантованого пакета медичної допомоги, запровадження принципу «гроші ходять за пацієнтом», автономізація постачальників медичної допомоги, запровадження системи е–Health, програма «Доступні ліки», прозора та ефективна закупівля ліків, створення нових можливостей для здійснення місцевою владою повноважень у сфері охорони здоров'я.

Етапи впровадження реформи:

Етап 1. Ухвалення законодавчих основ та консультації з громадськістю – 2017 рік.

Етап 2. Впровадження реформи – 2018–2019 рік.

Висновки. Здоров'я людей є одним із найважливіших показників успішності розвитку суспільства. Проблема здоров'я в широкому його розумінні як в особистому, так і в суспільному вимірі набула в наш час загальнопланетарного значення і розглядається як така, що становить небезпеку подальшому розвитку людства.

В умовах формування правової соціальної держави реалізація політики, що спрямована на охорону здоров'я населення і реформування системи охорони здоров'я, можлива лише шляхом прийняття належної нормативно–правової бази. Без відповідного правового забезпечення, без розробки фундаментальних законів, що визначають принципи діяльності національної системи охорони здоров'я, будь–яка реформа залишиться лише благим наміром.

Саме правові механізми реалізації державної політики реформування системи охорони здоров'я сьогодні можуть стати визначальними чинниками подальшого перебігу процесів реформування медичної галузі і в перспективі – основою функціонування системи охорони здоров'я в Україні як європейській соціальній правовій державі.

Список використаних джерел

1. Права людини в сфері охорони здоров'я: практ. посібник / За наук. ред. І. Сенюти. – Львів: Вид–во ЛОБФ «Медицина і право», 2012.
2. www.http://pidruchniki.com/89615/meditsina/ponyattya_zdorovya_hvorobu
3. Апанасенко Г. Л. Избранные статьи о здоровье / Г. Л. Апанасенко. – К.: Здоров'я, 2005. – 48 с.
4. Марків О. Т. Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури / О. Т. Марків // Гілея. Філософські науки. – 2009. – Вип.27. – С.176–182.
5. Гончаренко М. С. Валеологічні аспекти формування здоров'я у сучасному освітянському процесі / М. С. Гончаренко, В. Є. Новикова // Педагогіка, психологія та медико–біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2006. – №12. – С.39–43.
6. Федько О. А. Багатоаспектність поняття «здоров'я» у сучасній науковій думці / О. А. Федько // http: www.dy.nayka.com.ua.
7. Булич Е. Г. Валеологія. Теоретичні основи валеології: [навчальний посібник] / Е. Г. Булич, І. В. Муравов. – К.: ІЗМН, 1997. – 224 с.
8. www.https://uk.wikipedia.org/wiki cite_note–1
9. https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma–sistemi–ohoroni–zdorovya

References

1. Prava ljudyny v sferi ohorony zdorov'ja: prakt. posibnyk / Za nauk. red. I. Senjuty. – L'viv: Vyd–vo LOBF «Medycyna i pravo», 2012.
2. www.http://pidruchniki.com/89615/meditsina/ponyattya_zdorovya_hvorobu
3. Apanasenko G. L. Izbrannye stat'i o zdorov'e / G. L. Apanasenko. – K.: Zdorov'ja, 2005. – 48 s.
4. Markiv O. T. Zdorov'ja ljudyny jak fundamental'na cinnist' kul'tury / O. T. Markiv // Gileja. Filosofs'ki nauky. – 2009. – Vyp.27. – S.176–182.
5. Goncharenko M. S. Valeologichni aspekty formuvannja zdorov'ja u suchasnomu osvitjans'komu procesi / M. S. Goncharenko, V. Je. Novykova // Pedagogika, psyhologija ta medyko–biologichni problemy fizychnogo vyhovannja i sportu. – 2006. – №12. – S.39–43.
6. Fed'ko O. A. Bagatoaspektnist' ponjattja «zdorov'ja» u suchasnij naukovij dumci / O. A. Fed'ko // http: www.dy.nayka.com.ua.
7. Bulych E. G. Valeologija. Teoretychni osnovy valeologii': [navchal'nyj posibnyk] / E. G. Bulych, I. V. Muravov. – K.: IZMN, 1997. – 224 s.
8. www.https://uk.wikipedia.org/wiki cite_note–1
9. https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma–sistemi–ohoroni–zdorovya

Bilanov O. S., *PhD student of H. S. Skovoroda National Pedagogical University of Kharkiv (Ukraine, Kharkiv), oleg27bilanov@gmail.com*

National legislation and perception of health and disease

The article analyzes the phenomena of health and disease. The normative and legal provision of human rights in the field of medical profession has been considered.

The article is aimed at theoretical analysis of the essence of the concepts of health and disease, research of the modern legislative framework that regulates the activity of national healthcare system of Ukraine.

The major conclusions: human health is the most important factor in socio–cultural development and at the same time, it depends on the social conditions in which its generic nature is objectified. Without health, it is impossible to feel the fullness of human life, to achieve the optimal satisfaction of psycho–physiological and economic needs. Health is a rather complicated subject for scientific analysis.

In conditions of developing a law–governed social state, the implementation of the state policy aimed at protecting health of the population and reforming the health care system is possible only through the adoption of an appropriate legal and regulatory framework.

Keyword: *Health, disease, healthcare, national legislation, medicine, medical law.*

* * *

УДК 159.99

Гальченко М. С.,
кандидат філософських наук, директор,
Інститут обдарованої дитини НАПН України
(Україна, Київ), halchenko@yahoo.com

Когнітивістика як фактор розвитку інтелекту та діяльності мислення

Досліджується проблема «когнітивності» в системі сучасної природничонаукової та гуманітарної науки. Актуальність даної проблеми обумовлена «комп'ютерною революцією», яка радикально удосконалила технологію виробництва знань, інформації та моделей мислення. Теорія когнітивістики є результатом міждисциплінарного напряму, що об'єднує теорію пізнання, когнітивну психологію, нейрофізіологію, когнітивну лінгвістику й теорію штучного інтелекту. Показано, що в інтелектуальному житті і діяльності мислення одне з головних місць належить когнітивним процесам. Мислення як функція інтелекту знаходить своє пояснення в концепції апріорного досвіду.

Ключові слова: *когнітивістика, мислення, інтелект, пізнання, наукове знання, інтуїція, теорія, психологія.*

Сучасна теорія мислення перебуває в «полі» міждисциплінарного аналізу. Це означає, що в ній домінують тенденції взаємодії філософії з когнітивними науками, включаючи концепції гуманітарної, природничонаукової та комп'ютерно–інформаційної орієнтації. Сьогодні до них включилися теорії штучного інтелекту. У міждисциплінарному синтезі розробок понять про мислення, де філософська аргументація взаємодіє зі спеціально–науковою, необхідність когнітивно–гносеологічного, епістемологічного аналізу зростає. Досвід постановки проблеми мислення в сучасній філософії свідчить про його інтегральний характер, що проявляється в організації та функціонуванні мислення як когнітивної діяльності суб'єкта. «Мікрокомп'ютерна революція» радикально удосконалила мисленнєву технологію виробництва знань, надавши людині, по суті, необмежені можливості експериментування і моделювання в області мислення. Дана обставина зумовила ускладнення сучасного мислення, що сприяє розгортанню когнітивної діалогіки між визначеним і невизначеним, окремим і цілісним, логікою і металогікою. Регулюючу роль у пізнавальному процесі відіграють філософсько–методологічні установки, що лідирують у той чи інший період розвитку науки. Епістемологічна методологія дозволяє за допомогою когнітивного аналізу успішно вирішувати різні проблеми. Постає необхідність виявити сутність проблеми «когнітивності».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці процес пізнання на основі формальних підходів поєднує математичні методи та інформаційні технології. У теорії інформаційних процесів і систем термін «когнітивність» використовується в широкому сенсі, зокрема, як «акт пізнання», позначаючи міру приросту знань (В. Нечаєв, Ю. Шилков, І. Соловйов, В. Цвєтков). Точне та швидке сприйняття, осягнення й засвоєння інформації в усіх сферах життя людини багато в чому залежить від форми її подання. Це визначає необхідність всебічного аналізу когнітивності як процесу і способу пізнання (Е. Морен, Р. Болбаков, В. Раєв). Термін «когнітивний» (латин. *cognitio* – пізнання, вивчення, усвідомлення) використовується в декількох, значно відмінних один від одного, контекстах (М. Зав'ялова). Когнітивність у «вузькому» сенсі є здатністю до розумового сприйняття й переробки зовнішньої інформації. У широкому сенсі – це акт пізнання (Дж. Лакофф, Ж. Піаже). У психології поняття «когнітивний» посилається на вивчення й розуміння психічних станів (переконань, бажань і намірів) у термінах обробки інформації (Є. Якимова, В. Красних, У. Нейсер). Особливо часто цей термін вживається у тих сферах, де розглядаються такі поняття, як «знання», «уміння» або «навчання». У контексті пізнання термін «когнітивність» може бути інтерпретований у культурно–соціальному сенсі для позначення появи та становлення знання й концепцій, що виражають себе у мисленнєвій діяльності (К. Поппер, Т. Хілл).

Мета статті полягає в аналізі проблеми когнітивності та її зв'язку з інтелектом та інтелектуальною діяльністю в різних контекстах науки – когнітивній психології, когнітивній онтології, когнітивному моделюванні, модельній семантиці, теорії інтелекту, які формують процес продуктивного мислення та визначенні перспектив його розвитку.

Міждисциплінарним науковим напрямом, що об'єднує теорію пізнання, когнітивну психологію, нейрофізіологію, когнітивну лінгвістику й теорію штучного інтелекту, постає теорія «когнітивістики». У ній для розробки точних теорій роботи людського мозку спільно використовуються комп'ютерні моделі, узяті з теорії «штучного інтелекту», й експериментальні методи, запозичені з психології та фізіології вищої нервової діяльності. Когнітивістику зробили можливою нові методи сканування мозку. Зокрема томографія та інші методи вперше дали можливість отримати прямі, а не опосередковані дані про його роботу. Вчені вважають, що прогрес у когнітивістиці дозволить «розгадати загадку розуму», тобто описати й пояснити процеси в мозку людини, що відповідають за вищу нервову діяльність. Завдяки цьому можна буде створити системи так званого «сильного» штучного інтелекту, який володітиме здібностями до самостійного навчання, творчості й вільного спілкування з людиною [6, с. 63–64].

Дотичною до когнітивістики є «когнітивна психологія», що вивчає когнітивні, тобто пізнавальні, процеси людської свідомості. Дослідження в цій сфері пов'язані з проблемами пам'яті, уваги, почуттів, надання інформації, логічного мислення, уяви, здатності до прийняття рішень. Когнітивний процес підпорядковується епістемологічному принципу, багато положень когнітивної психології взято за основу сучасної психолінгвістики, що виникла під впливом інформаційного підходу. Когнітивна психологія ґрунтується «на аналогії між перетворенням інформації в комп'ютерній системі та здійсненням пізнавальних процесів у людини» [1, с. 15]. Зокрема, було виокремлено численні структурні складові (блоки) пізнавальних і виконавчих процесів, насамперед пам'яті. Найбільшого поширення набув «обчислювальний варіант», де психіка представляється у вигляді пристрою з фіксованою здатністю до перетворення сигналів. Тут головну роль відводять внутрішнім когнітивним схемам й активності організму в процесі пізнання. Наприклад, комп'ютер отримує інформацію, здійснює маніпуляції з символами, зберігає в пам'яті елементи інформації, вилучає їх з пам'яті тощо. Це спонукає припустити, вважає У. Нейсер, що «пізнавальні процеси реальні, що їх можна досліджувати й навіть, можливо, зрозуміти» [5, с. 38]. У цьому випадку когнітивна система людини має пристрої введення, зберігання, виведення інформації з врахуванням її пропускної здатності.

Когнітивна психологія має в своїй основі ряд аксіоматичних передумов: уявлення про поетапну переробку інформації, тобто про те, як стимули зовнішнього світу проходять всередині психіки через ряд послідовних перетворень. Варіантом когнітивної психології, який завойовує все більшу популярність в останні роки, є теорія «рівнів переробки інформації» (Ф. Крейк). Сьогодні когнітивна психологія перебуває в стадії становлення, але вже стала одним із найвпливовіших напрямків світової психологічної думки і теорії когнітивності. В емпіричних дослідженнях сутності когнітивності використовують наукову методологію та кількісний метод, включаючи також побудову моделей певного окремого типу поведінки. Хоча практично «ніхто не заперечує, що природою когнітивних процесів керує мозок, теорія когнітивності далеко не завжди

розглядає ці процеси в їх зв'язку з мозковою діяльністю або будь–якими іншими біологічними проявами» [2, с. 38], – зазначає Р. Ділс.

Теорія «когнітивності» часто описує поведінку індивіда в термінах «інформаційного потоку» або «функціонування». Успіх когнітивного підходу можна пояснити, насамперед його домінуванням як фундаментального в сучасній психології, зокрема тих її напрямків, що спрямовані на вивчення мислення. Поряд з нею у наш час широко застосовують методи *когнітивної онтології*. В широкому плані вона передбачає інтеграцію інформаційних ресурсів відчуттів, уявлень, когнітивний потенціал минулого досвіду, можливостей пам'яті, ціннісні функції емоційних переживань тощо в інтелектуальну діяльність. На рівні індивідуальної свідомості «несподівано» виникає поведінкова реакція: вона начебто «випливає» з підсвідомості, може слугувати поштовхом до формування нового поняття, ідеї, що веде до знання. У теорії систем термін «когнітивна онтологія» може використовуватися як база знань, що формується із семантичних ознак і залежностей. У реальних емпіричних уявленнях когнітивна онтологія є базою знань в експертних системах і системах створення штучного інтелекту (розроблення нейронних мереж, які мають місце в медицині, освіті тощо) [1, с. 9]. Також когнітивна онтологія відображається в когнітивній семантиці як технологія створення семантичних залежностей і зв'язків, що описують процес або метод.

Розвиток і застосування когнітивних методів, стилів і алгоритмів дає новий підхід до пізнання та формування інтелектуальних та інформаційних ресурсів. Моделювання й розвиток когнітивних методів створює теорію «когнітивних моделей», яка дає можливість формалізувати методи роботи з процесами мислення в освітніх системах, в науковому пізнанні. У теорії «когнітивних моделей» головне місце належить ментальним просторам і власне «когнітивним моделям», які структурують ці простори. Ментальний (розумово–мисленнєвий) простір є середовищем концептуалізації знання й процесу мислення. Тим самим будь–якій окремій справі, що знаходиться в стадії становлення, у концептуалізації відповідає ментальний простір. До ментальних просторів відносять, наприклад, безпосередньо дану нам реальність – так, як ми її розуміємо; створені, вигадані ситуації, ситуації, а також зображені на картинах, представлені у книгах, фільмах тощо; минуле або майбутнє ситуацій – так, як ми їх розуміємо; гіпотетичні ситуації; сфера абстрактних категорій, наприклад, загальні поняття такі, як економіка, політика, культура, фізика), математичні концепти та ін. [3, с. 170].

Ментальні простори характеризуються такими основними властивостями: наявність розумово–мисленнєвих сутностей; структурування когнітивних моделей; зв'язок з іншими просторами за допомогою структур, які називають «конвекторами». Сутність в одному просторі може бути пов'язана з іншими сутностями в інших просторах «конвекторами». Простори здатні розширюватися в тому сенсі, що в процесі когнітивної діяльності системи до них можуть приєднуватися інші сутності та інші ідеалізовані когнітивні моделі. Вони можуть вводити простори. Наприклад, «оповідач» вводить «ментальний простір» оповідання [3, с. 172]. Або вчений вводить в «ментальний простір» ідею тощо.

У теорії «когнітивних моделей» ментальні простори замінюють «можливі світи» й ситуації. Вони подібні до можливих, створених мисленням, світів тим, що можуть розглядатися як відображення нашого розуміння гіпотетичних і вигаданих ситуацій. Конвектори, що займають проміжне положення між просторами, виконують роль «відносин альтернативності» в семантиці можливих світів, хоча й відрізняються від них за цілою низкою параметрів. Простори подібні до положень ситуаційної семантики фрагментарністю: вони не вимагають обов'язкової репрезентації всього, що є у світі. Мисленнєва діяльність постає тією «принципово необхідною» здатністю, яка розкриває можливості людини в будь–якому модусі ментальних просторів (суб'єктивних визначень) [10, с. 271].

Основна специфіка ментальних просторів полягає в тому, що вони за своєю суттю не володіють онтологічним статусом поза мисленням. Ментальний простір, на відміну від ситуацій або «можливих світів», не відноситься до таких сутностей, з якими, для прикладу, можна порівняти реальний світ або його частину. Відповідно, ментальні простори не можуть функціонувати в теорії значення, що ґрунтується на відносинах між символами й речами, які реально існують у світі. Завдяки своєму суто «когнітивному статусу ментальні простори не пов'язані із семантикою, орієнтованою на внутрішній або експериментальний реалізм. Проте вони цілком сумісні з усією експліцитністю теоретико–модельної семантики» [3, с. 173], – вважає Дж. Лакофф.

В дослідженні проблеми «когнітивності» потрібно враховувати роль свідомих і несвідомих процесів у вивченні інтелекту, його репрезентації та пізнавального функціонування, оскільки питання, що стосуються «когнітивного несвідомого», подібні до питань щодо «афективного несвідомого». З одного боку, афективність характеризується розподілом позитивних і негативних властивостей об'єкта. З іншого боку, пізнавальні аспекти поведінки характеризуються їх структурою, будь то схеми елементарної дії, конкретні операції або пропозиціональна логіка. Результати афективних процесів до певної міри усвідомлювані. Це почуття, які суб'єкт переживає більш–менш свідомо (усвідомлено). Суб'єкт не знає, звідки і з яких причин приходять його почуття. Він не встановлює зв'язки між ними та минулим і не розуміє, чому змінюється їх інтенсивність. Психоаналіз намагається виявити ці приховані механізми. Зміст «афективного несвідомого дуже, – зазначає Ж. Піаже, – різноманітний, а його динаміка виключно складна» [7, с. 125]. Оскільки «мислення – це несвідома діяльність розуму», то «когнітивне несвідоме» складається з набору структур і функцій; суб'єкт усвідомлює лише їх результати. Мова йде про те, що навіть тоді, коли суб'єкт усвідомлює зміст свого мислення, він ігнорує функціональні та структурні причини, котрі детермінують хід його думок. Іншими словами, він не має доступу до внутрішніх механізмів, що спрямовують його мислення [7, с. 126].

Цей феномен характерний для теоретичного і наукового мислення. Наприклад, математичне мислення завжди несвідомо підпорядковувалося певним структурним законам, які ідентичні, зокрема, результатам, отриманим у математиці. Найважливіші з них були встановлені в явній формі тільки в XIX ст.

(Е. Галуа), хоча помітні вже в «Елементах» Евкліда. Нині основні положення «теорії груп» визнані фундаментальними. Аналізуючи свій спосіб міркувань і способи міркування своїх сучасників, Арістотель зрозумів деякі найпростіші структури класів і силогізмів. Однак він не усвідомив структури логіки відносин (установлених в XIX ст. Морганом), незважаючи на те, що сам явно користувався ними. Якщо «когнітивне несвідоме» діє у сфері наукового мислення (одним із завдань якого є дослідження когнітивних структур), то зрозуміло, що воно бере участь у всіх інших типах мислення [7, с. 126–127]. Кількість когнітивних теорій в останні роки значно зросла, і, як правило, усі вони відштовхуються від теорії Ж. Піаже.

В сучасній теорії пізнання англійський епістемолог Т. Хілл подає свою версію когнітивності, яку він пов'язує з філософією А. Бергсона. «Процес пізнання, на думку Бергсона, – зазначає Т. Хілл, – своїм корінням сягає глибоко в процес еволюції, в якому творча сила життя постійно проявляється в усе нових формах. Саме існування життя вимагає, з одного боку, «накопичення потенційної енергії з матерії», з іншого – її витрачання «переривчастим, вибуховим способом, у русі» [9, с. 245]. В контексті бергсонівської логіки мислення, зазначає Т. Хілл, інтелект поступається інстинкту в тому, що його застосування вимагає набагато більших зусиль (однак він перевершує інстинкт у гнучкості і багатстві організації). Інтелект відкриває перед мисленнєвою діяльністю безмежне поле, роблячи її більш вільною. Інтелект, інстинкт та їх комбінації є основою не тільки наукового пізнання, а й усього того, що в будь–якому сенсі можна назвати мисленням.

Це означає орієнтацію інтелекту від самого початку на об'єктивну реальність. В результаті інтелект і об'єктивний світ послідовно пристосовувалися один до одного, набули однієї загальної форми. Оскільки інтелект орієнтується виключно на реальність, він «стає просторовим», диференціюється й поділяє дійсність такими способами, які відповідають його власним «практичним цілям» і не враховують «ніяких інших міркувань». Тому він, наприклад, відокремлює якості, які містяться в досвіді, одна від одної як абсолютно відокремлені й відмінні, не визнаючи їх взаємопроникнення. Так само інтелект «виокремлює з безперервного потоку певні об'єкти, котрі він сприймає як тотожні самим собі в процесі змін» [9, с. 246].

На підтвердження цих міркувань можна навести думки К. Поппера, які концептуалізують теоретичний дискурс з характеристики когнітивності як пізнавально–мисленнєвої здатності людини. Перша теза: «Специфічно людська здатність пізнавати і здатність створювати наукове знання є результатами природного відбору. Вони тісно пов'язані з еволюцією специфічно людської мови». Друга теза проголошує: «Еволюція наукового знання являє собою в основному еволюцію теорій. Це – дарвіністский процес. Теорії стають досконалішими завдяки природному відбору. Вони дають нам кращу або гіршу інформацію про дійсність. Вони все більше й більше наближаються до істини. Усі організми – вирішувачі проблем: проблеми народжуються разом з виникненням життя» [8, с. 57].

Автор має на увазі не лише життя в його природній визначеності, а насамперед життя соціальне, а якщо конкретніше – життя інтелектуальне, у якому одне з основних місць належить когнітивним процесам. Дану проблему в контексті кантівського принципу «апріоризму» розглядає К. Лоренц. «Згідно з ученням Канта, – указує вчений, – категорії простору, часу, причинності і т.д. суть даності a priori, що визначають форму всього нашого досвіду й роблять досвід можливим. Дієздатність цих первинних принципів розуму абсолютна й фундаментально незалежна від законів реальної природи, що лежить по той бік явищ. Їх не можна мислити як похідні від законів природи. Апріорні категорії та форми інтуїції не можна співвіднести з внутрішніми законами «речі в собі» за допомогою абстракції або як–небудь інакше. На думку Канта, єдине, що ми можемо стверджувати про «річ у собі», – це реальність самого факту її існування. Висловлюючись дещо перебільшено, відношення між нею і тією формою, у якій вона впливає на наші органи чуттів і проявляється у світі нашого досвіду, алогічне. «Річ у собі» в принципі непізнавана, оскільки спосіб, яким вона постає перед нами, детермінується чисто ідеальними формами й категоріями інтуїції так, що явище виявляється не пов'язаним з її сутністю. Така в найбільш стислому вигляді точка зору кантівського «трансцендентального», або «критичного», ідеалізму» [4, с. 17].

На основі цього К. Лоренц указує: «Я стверджую, що майже всі сучасні вчені–природознавці свідомо чи несвідомо припускають у своїй повсякденній роботі реальний взаємозв'язок між «річчю в собі» й феноменами нашого суб'єктивного досвіду, але при цьому такий взаємозв'язок у жодному разі не є «чисто» ідеальним у кантівському сенсі. Я цілком допускаю, що і сам Кант виходив з такого припущення щодо результатів усіх своїх емпіричних досліджень. На мою думку, справжній взаємозв'язок між «річчю в собі» та специфічною апріорною формою її явленості детермінований тим фактом, що остання формувався як адаптація до законів «речі в собі» в процесі тісної взаємодії з цими постійно діючими законами протягом сотень тисяч років еволюційної історії людства. Така адаптація забезпечила наше мислення внутрішньою структурою й значною мірою відповідає реаліям зовнішнього світу» [4, с. 18].

Якщо розглядати мислення як функцію інтелекту (а ніяких адекватних альтернатив цьому немає), то, очевидно, відповідь на запитання про те, чому форма його функціонування адаптована до реальності, полягає в наступному: «Наші категорії й форми сприйняття, зафіксовані в індивідуальному досвіді, адаптовані до зовнішнього світу з тих причин, з яких копито коня адаптоване до степового ґрунту ще до того, як кінь народжується, а плавець риби – до води до її появи з ікринки» [4, с. 21].

Очевидно, буде помилкою виводити все апріорне з чуттєвого досвіду; так само неможливо просто пояснити апріорне як абстракцію від минулого досвіду. Віра в можливість «чистої» науки про вроджені форми людського мислення, незалежні від будь–якого досвіду, змогла б пояснити апріорні форми мислення однобічно, оскільки вона нехтує органічною природою цих структур і не ставить базове біологічне запитання про їхнє значення для виживання виду. Усі закономірності нашого інтелекту, які ми розглядаємо як апріорні, аж ніяк не примхи природи. Ми зможемо зрозуміти їхній

сутнісний сенс, тільки якщо візьмемо до уваги їхню функцію. Існують більш і менш коректні судження про зовнішній світ. Тому співвідношення між світом феноменів і «річчю в собі» не є встановленим раз і назавжди якимись ідеальними законами форми, які чужі, сторонні природі й у принципі недоступні для дослідження.

Висновки. Теорія когнітології займає в сучасних дослідженнях мислення та інтелектуальної діяльності важливе положення. Вона є результатом міждисциплінарного об'єднання різних наук, які вивчають особливості розвитку свідомості і психіки людини. Дотичною до когнітології є психологія, яка вивчає пізнавальну активність, здатність засвоєння інформації та її кодування в свідомості індивіда. Когнітивна онтологія є базою знань в експертних системах і системах створення штучного інтелекту. В дослідженні проблеми когнітивності потрібно враховувати роль свідомих і несвідомих процесів у вивченні інтелекту. Аналізується роль апріорного в інтелектуальній діяльності, функцією якої постає мислення.

Список використаних джерел

1. Болбаков Р. Г. Анализ когнитивности в науке и образовании / Р. Г. Болбаков // Перспективы науки и образования. – 2014. – №4 (10). – С.4–20.
2. Дилс Р. Управление когнитивностью: когнитивные и поведенческие подходы нейролингвистического программирования / Р. Дилс. – НЛП. Питер, 2003. – 480 с.
3. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф. – М.: Языки словенской культуры, 2004. – 792 с.
4. Лоренц К. Кантовская концепция a priori в свете современной биологии // Сб. Эволюция. Язык. Познание. (Отв. ред. И. П. Меркулов). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.15–41.
5. Нейсер У. Познание и реальность: смысл и принципы когнитивной психологии / У. Нейсер. – М.: Прогресс, 1981. – 232 с.
6. Нечаев В. В., Нечаева Н. В. Когнитивно–ментальная информационная деятельность человека / В. В. Нечаев, Н. В. Нечаева // Информационные и телекоммуникационные технологии. – 2013. – №17. – С.61–74.
7. Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное / Ж. Пиаже // Вопросы психологии. – 1996. – №6. – С.125–131.
8. Поппер К. Эволюционная эпистемология // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского, В. К. Финна. – М.: Изд–во УРСС, 2000. – С.57–74.
9. Хилл Т. Современные теории познания / Т. Хилл. – М.: Прогресс, 1965. – 533 с.
10. Шилков Ю. М. Язык и познание. Когнитивные аспекты / Ю. М. Шилков. – СПб.: Владимир Даль, 2013. – 542 с.

References

1. Bolbakov R. G. Analiz kognitivnosti v nauke i obrazovanii / R. G. Bolbakov// Perspektivy nauki i obrazovanija. – 2014. – №4 (10). – S.4–20.
2. Dils R. Upravlenie kognitivnost'ju: kognitivnye i povedencheskie podhody nejrolingvisticheskogo programmirovanija / R. Dils. – NLP. Piter, 2003. – 480 s.
3. Lakoff Dzh. Kognitivnoe modelirovanie / Dzh. Lakoff. – M.: Jazyki slovenskoj kul'tury, 2004. – 792 s.
4. Lorenc K. Kantovskaja koncepcija a priori v svete sovremennoj biologii // Sb. Jevoljucija. Jazyk. Poznanie. (Otv. red. I. P. Merkulov). – M.: Jazyki russkoj kul'tury, 2000. – S.15–41.
5. Nejser U. Poznanie i real'nost': smysl i principy kognitivnoj psihologii / U. Nejser. – M.: Progress, 1981. – 232 s.
6. Nechaev V. V., Nechaeva N. V. Kognitivno–mental'naja informacionnaja dejatel'nost' cheloveka / V. V. Nechaev, N. V. Nechaeva // Informacionnye i telekommunikacionnye tehnologii. – 2013. – №17. – S.61–74.
7. Piazhe Zh. Affektivnoe bessoznatel'noe i kognitivnoe bessoznatel'noe / Zh. Piazhe // Voprosy psihologii. – 1996. – №6. – S.125–131.
8. Popper K. Jevoljucionnaja jepistemologija // Jevoljucionnaja jepistemologija i logika social'nyh nauk: Karl Popper i ego kritiki. Sostavlenie D. G. Lahuti, V. N. Sadovskogo, V. K. Finna. – M.: Izd–vo URSS, 2000. – S.57–74.
9. Hill T. Sovremennye teorii poznanija / T. Hill. – M.: Progress, 1965. – 533 s.
10. Shilkov Ju. M. Jazyk i poznanie. Kognitivnye aspekty / Ju. M. Shilkov. – SPb.: Vladimir Dal', 2013. – 542 s.

Halchenko M. S., *PhD, Director, Institute of Gifted Child NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), halchenko@yahoo.com*

Cognitive science as a factor in the development of intelligence and the activity of thinking

The article investigates the problem of «cognition» in the system of modern natural science and the humanities. This problem is actual due to the «computer revolution», which radically improved the technology of production of knowledge, information and models of thinking. The theory of cognitive science is the result of an interdisciplinary trend combining the theory of cognition, cognitive psychology, neurophysiology, cognitive linguistics, and the theory of artificial intelligence. It is shown that cognitive processes occupy the main place in the intellectual life and activity of thinking. Thinking as a function of intelligence finds its explanation in the concept of a priori experience.

Keywords: *cognitive science, thinking, intellect, cognition, scientific knowledge, intuition, theory, psychology.*

* * *

02.41 – Социальная философия
УДК 316.33

Гасанова Ф. Р.,
докторант по специальности «Социальные изменения и развитие», Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента (Азербайджан), matlabm@yandex.com

Социальные ценности как фактор общественного развития

Раскрывается роль социальных ценностей как важнейшего фактора общественного развития. Показывается, как социальные ценности влияют на исторические пути развития. Рассказывается, как социальные ценности обуславливают процессы, происходящие в различных типах обществ.

Ключевые слова: *социальные ценности, аксиология, цивилизация, законы социального развития, религиозные и моральные ценности.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

На рубеже XX–XXI веков человечество вступило в новый этап своего развития, который характеризуется как резким ускорением темпов происходящих изменений, так и интенсификацией контактов между разными странами и цивилизациями. Нарастание динамики процессов, происходящих во всем мире, на всех континентах и во всех сферах жизни, ведет к кризису, который также имеет глобальный характер. Этот кризис проявляется в противоречиях между идеологиями, моделями экономического развития, в противоположных тенденциях в динамике населения, в его структуре, в странах, принадлежащих к различным цивилизациям и культурам, в острейших экологических проблемах, ставших следствием избыточного и несбалансированного давления на природу.

Суть этого кризиса заключается в том, что человечество просто не успевает адаптироваться

к происходящим изменениям. Вызовы с которыми оно сталкивается, являются следствием процессов, запущенных десятки и сотни лет назад, но человечество, бывшее их инициатором, оказалось не готова к их последствиям, поскольку за счет транснационализации и глобализации увеличилась как непредсказуемость, так и сложность этих последствий [1, с. 106–107]. Наряду со всеми прочими, частью данного глобального кризиса является кризис ценностный. Ценности как основа и стержень культуры в изменившихся условиях подвергаются деформациям, утрачивают свою актуальность, а иногда и превращаются в тормоза на пути общественного развития. Поэтому в изменившихся социально–исторических условиях на первый план выходит задача переоценки ценностей: ревизии существующей системы ценностей и выработки новых ценностей. Система ценностей определяет наше отношение к миру, содержание и задачи нашей деятельности, то есть формы и методы которыми мы пользуемся для достижения поставленных целей. Выполняющая роль ориентира с которым субъекты соотносят цели своей деятельности, система ценностей позволяет познать и оценить суть социальных, культурных и политических процессов, что определяет актуальность обращения различных исследователей к теме социальный ценностей. Это связано с:

– повышением роли отдельного индивида в социальном развитии, ставшем возможным благодаря интенсивному росту техники и технологии;

– отказом от одномерной картины мира, пробуждением интереса к духовно–нравственным аспектам жизни различных народов, находящимся в зависимости от ценностей как духовного ядра мировоззрения и жизнедеятельности;

– пониманием того, что технократический проект построения общества, оказался неполноценным, неспособным объяснить все нюансы общественного развития дать верные ориентиры будущего;

– осознанием недостаточности имеющихся у нас представлений о том как формируются ценности и какую роль они призваны играть;

– повышением внимания роли субъекта, делающим необходимым анализ его внутренних установок и значимых ориентиров [2, с. 5–6].

В понимание процесса общественного развития роль ценностей оставалась недооцененной по сравнению с такими факторами как природно–географические условия, материальные потребности, психические особенности человеческой личности. Однако острый цивилизационный кризис, с которым столкнулась человечество на рубеже II и III тысячелетий заставляет нас глубоко задуматься о целях общественного развития и о его пределах, а это вынуждает нас обратиться к исследованию той роли, которую в нем играют ценностные ориентиры, как в жизни отдельного человека, так и всего социума.

В чем же причина этого кризиса? Очевидно, что его истоки следует искать в ценностных основаниях того общества, которое одни авторы называют «индустриальным», другие – «капиталистическим», а третьи – «технократическим», в котором человек, с одной стороны был поставлен в центре всего мироздания, все окружающее его стало лишь только полем его деятельности, средством удовлетворения желаний и потребностей. Человек существующий за счет взаимодействия с природой одновременно представлялся как ее царь. Итальянский мыслитель эпохи Возрождения Пико делла Мирандола писал: «Не даем мы тебе, о Адам, ни своего места, ни определенного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо т обязанность ты имел по собственному желанию, согласно своей воле и своему решению… Я ставлю тебя в центре мира, чтобы оттуда тебе было удобнее обозревать все, что есть в мире. Я не сделаю тебя ни небесным, ни земным, ни смертным, ни бессмертным, чтобы ты сам, свободный и славный мастер, сформировал себя в образе, который ты предпочтешь. ТЫ можешь переродиться в низшие неразумные существа, но можешь переродиться повелению своей души и в высшие, божественные» [3, с. 249].

Одновременно с Ренессансом, освободившим человека от оков католической догматики и благочестия человеческий разум, чувства, возникает протестантизм, направлявший всю энергию человека в русло практической деятельности, что было точно подмечено целым рядом европейских ученых и исследователей. Разрыв с прежним традиционным отношением к процессу производства выражался в том, что менялась оценка отношений пары производство–потребление. Если для традиционного хозяйства производство существует для удовлетворения потребностей, которые остаются постоянными на протяжении целых поколений, то в капиталистическом хозяйстве нового типа господствует другой принцип: потребление поставлено в зависимость от производства, а производство действует в соответствии с принципом «низкие цены, высокий оборот». В чем же причины отказа от прежних традиционалистских представлений в соответствии с которыми деньги существуют и накапливаются с целью освобождения от изнурительного труда , рассматриваемого как следствие божественного проклятия, связанного с первородным грехом, и замена их новыми представлениями, в соответствии с которыми, наоборот, труд есть самоцель, а сбережение денег имеет целью не освобождение от труда, а его интенсификацию, непроизводительные траты и праздность осуждаются как проявление неповиновения божественному промыслу. Протестантизм разрушал старое сословное представление о религии, ее месте в жизни человека и роли религиозного долга в определении жизненного пути человека. В католицизме мирянин в своих отношениях с Богом в полнее может полагаться на поддержку церкви, которая и является настоящим гарантом его спасения. В протестантизме, а также в одной из его наиболее последовательных форм – Кальвинизме, спасения молитвами, постами прямо отрицается. Спасением провозглашается результатом божественного предопределения, предуготовившего одних людей к вечной жизни, а других – к вечным мучениям. Мирские дела, которые в католицизме носят религиозно–индифферентный оттенок, в протестантизме, таким образом, становятся тем полем, на котором индивид зримо показывает свою подчиненность божественной воле. Все внешние, показные формы благочестия отвергаются как неспособные изменить первоначальный замысел творца ни в какую сторону. Божественное милосердие распространяется только на изначально предопределенных к спасению, только

для них имеет смысл искупительная жертва Христа. Практическая деятельность человека в кальвинизме и радикальных протестантских сектах, поэтому приобретает особое значение, сакральное по своему внутреннему содержанию, но исключительно прозаичное по своей внешней форме. Верующий, конечно же, никак не способен повлиять на божественный промысел, но, тем не менее, нуждается в ощущении субъективной сопричастности к нему. Если в католицизме это достигается т.н. «добрыми делами» и субъективным ощущением «веры», то в кальвинизме это достигается ежедневной практической деятельностью. В каждодневном труде, «призвании» верующий как бы соучаствует в божественном замысле. Поскольку мир устроен наилучшим образом, является отражением божественной мудрости, то человеческая деятельность ежедневно должна быть направлена на достижение все большей рациональности и на исключение из нее всего того, что с этой рациональностью не согласовывается. Активная, рациональная, преобразовательная по своему содержанию, практическая деятельность была возведена в ранг если не религиозного долга, то явного признака, свидетельствующего о божественном призвании. Одновременно в радикальном протестантизме всячески отрицалось все, что не имеет практического значения, связано с непроизводительными тратами, в целом способно отвлекать от ежедневной трудовой деятельности. При этом совершенно не отрицаются занятия наукой, изобретениями, поскольку они также способствуют интенсификации и рационализации практической деятельности. Если в традиционном обществе накопление или сомнительно с точки зрения этических норм, в лучшем случае – едва терпимо, так как отвлекает от «благочестивых дел» и религиозных обрядов, то в протестантизме накопление рассматривается как богоугодное деяние, проявление т.н. «мирской аскезы». При этом расточительство оказывается безусловно осуждаемым деянием, ибо все в глазах протестанта являются лишь временными держателями собственности, за которую они несут ответственность перед Богом как заемщики перед кредитором. Таким образом, призывая к бережливости накоплению, протестантская доктрина одновременно препятствовала бездумному расходованию богатства, объявляя это свидетельством потакания греховной натуре, служения греховным чувствам. Но скоро мы становимся свидетелями того, как дух христианской мирской аскезы, стоявшей у основания капиталистического общества, постепенно покидает старую оболочку. Но получившая право гражданства в рамках протестантской этики идея накопительства продолжала существовать и далее. У такого яркого представителя американской светской мысли как Бенджамина Франклина, мы читаем: «Лень, как ржавчина, разъедает быстрее, чем труд изнашивает, ключ же, которым пользуются, всегда блестит, …Если любишь жизнь, не трать время зря, потому что жизнь состоит из времени» [4, с. 89]. Вебер об этом пишет так: «По мере того как аскеза начала преобразовывать мир, оказывая на него все большее воздействие, внешнее мирские блага все сильнее подчиняли себе людей и завоевали наконец такую власть, которое не знала вся предшествующая история человечества. В настоящее время дух аскезы ушел их этой мирской оболочки. Во всяком случае, победивший капитализм не нуждается более в подобной опоре с тех пор как он покоится на механической основе. Уходят в прошлое и розовые мечты эпохи Просвещения, этой смеющейся наследницы аскезы. И лишь представление о «профессиональном долге» бродит по миру как призрак прежних религиозных идей… В настоящее время стремление к наживе, лишенное своего религиозно–этического содержания, принимает там, где оно достигает свое наивысшей свободы, а именно в США, характер безудержной страсти, подчас близкой к спортивной» [5, с. 206–207].

Зомбарт видел становление капитализма несколько иначе, так как считал, что протестантское мировоззрение, с его ценностями мирской аскезы, являлось лишь одним из факторов, способствовавших преобразованию Европы в капиталистическое общество. В целом же капитализм родился среди тех групп населения, которые были маргинальными в старой традиционной системе ценностей католической Европы: авантюристов, религиозных сектантов, евреев [6, с. 99–143].

Таким образом, если Вебер считал, что в возникновении капитализма важнейшую, хотя и не единственную роль сыграла протестантская этика, способствовавшая формированию социальных ценностей под воздействием которых развивались все составные элементы буржуазного общества, а именно наемные рабочие, предприниматели, служащие, техническая интеллигенция, то Зомбарт полагал, что этот процесс имел более сложный и неоднозначный характер и в нем важную роль сыграли не столько какие–то новые социальные ценности, сколько активное неприятия старых ценностей маргинальными группами, которые в изменившихся исторических условиях смогли достичь лидирующего положения в обществе.

Но как это видно из процитированного нами отрывка Вебера, уже к началу прошлого столетия, стал очевиден глубокий ценностный кризис, поразивший западное общество. Когда религиозность была отброшена, а христианские ценности перестали играть роль повседневного регулятора социальных отношений, место раннебуржуазной мирской аскезы заняла безудержная страсть к накоплению ради накопления. Возрожденческие идеалы гуманизма были растоптаны в двух мировых войнах, идея братства народов оказалась под угрозой в нынешний век, обещающий стать эпохой столкновения цивилизаций.

В XX веке, пишет социолог Карл Мангейм, полное бездуховность чувств и эмоций, потеря нравственных ориентиров выразились в «беспредельном накоплении денег, бесконечном стремлении к повышению своего благосостояния, непомерном выпячивании комплекса силы, бессмысленном расточительстве, которое составляют различные стороны одного и того же процесса» [7, с. 669].

В чем же причина кризиса поразившего общество на невиданном прежде уровне материального благосостояния? Мангейм отвечает на этот вопрос следующим образом: «Социологический анализ показывает, что то, что мы называем «моральным кризисом» или кризисом оценок, проистекает вовсе не от злобности современного человека, а объясняется в значительной степени тем что большое общество не смогло восстановить в крупном масштабе

методы приспособления, усвоения, примирения и стандартизации ценностей, то есть те процессы, которое активно протекали в небольших общинах и в силу их ограниченного размера достигали своей цели, хотя протекали стихийно» [7, с. 638].

Иными словами, Мангейм объяснял ценностный кризис современного общества дисфункцией социальных механизмов, которые призваны обеспечить интеграцию индивидов и групп в рамках единого целого. Различные модели выхода из этого кризиса предлагали такие авторы как К. Шмидт и Э. Юнгер, Г. Марсель и Э. Мунье, Х. Ортега–и–Гассет и Э. Фромм, Ж. Бодрияр и Д. Белл, А. Тоффлер и А. Турен, однако общим для них было неприятие того тупика в которой зашла современная цивилизация и объяснение его потребительским, холодно–эгоистическим отношением к человеку, которое зародилось в индустриальном обществе как реакция на сведение его к простому придатку машины [8, с. 14–36]. Подобное отношение человеку, критиковавшееся прежде Марксом, ныне перестало быть специфическим отношением к определенному социальному слою. В условиях торжествующей бездуховности уже все человечество оказалось в данном положении. Экономический кризис вкупе с безумной гонкой за материальным благосостоянием, нарастающее отчуждение внутри общества и между разными цивилизациями и народами, опасность наступления новой эпохи варварства и бескультурья, но уже не в пределах определенного региона, но в планетарном масштабе – вот наиболее зримые последствия ценностного кризиса, поразившего современное общество. Об этой опасности наступления «Новых темных веков» предупреждал С. Хантингтон в своей работе «Столкновение цивилизаций»: «На мировой основе цивилизация, как кажется, во многих отношениях уступает под натиском варварстваотчего возникает впечатление о возможно поджидающем человечество беспрецендентном явлении – наступлении глобальных Темных веков… В столкновении между Цивилизаций и Варварством, великие мировые цивилизации, обогащенные своими достижениями в религии, искусстве, литературе, философии, науке, технологии, морали и сочувствии, также должны держаться вместе, или же они погибнут поодиночке» [9, с. 532].

Таким образом, на рубеже III тысячелетия человечество оказалось перед такими вызовами, которые требуют выработки новой системы социальных ценностей, впитавшей бы в себя весь тот позитивный опыт который был накоплен за предыдущие века, поскольку гуманистический, общечеловеческий идеал может зиждеться только на прежних достижениях человеческой цивилизации.

Список использованных источников

1. Гаджиева В. Глобальный кризис: причины, направления, пути развития / Век глобализации–I. – М, 2010.
2. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астраханский гос. университет, 2004. – 254 с.
3. Эстетика Ренессанса. Антология в двух томах. Сост. и науч. ред. Шестаков В. П. Т.1. – М.: Искусство, 1981. – 496 с.
4. Американские просветители. Избранные произведения в двух томах. Т.1. – Москва: Мысль, 1968. – 518 с.
5. Вебер М. Избранные произведения. – М: Юрист, 1994. – 705 с.
6. Зомбарт В. Собрание сочинений в трех томах. Т.1. – Москва, 2005. – 639 с.
7. Мангейм К. Избранное: Диагноз нашего времени. – М.: Изд–во «РАО Говорящая книга», 2010. – 744 с.
8. Бессонов Б. Н. Социальные и духовные ценности на рубеже II и III тысячелетий. – Москва: Норма, 2006. – 320 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ, 2003. – 603 с.

References

1. Gadzhieva V. Global'nyj krizis: prichiny, napravlenija, puti razvitija / Vek globalizacii–I. – M, 2010.
2. Baeva L. V. Cennosti izmenjajushhegosja mira: jekzistencial'naja aksiologija istorii. Astrahanskij gos. universitet, 2004. – 254 s.
3. Jestetika Renessansa. Antologija v dvuh tomah. Sost. i nauch. red. Shestakov V. P. T.1. – M.: Iskusstvo, 1981. – 496 s.
4. Amerikanskie prosvetiteli. Izbrannye proizvedenija v dvuh tomah. T.1. – Moskva: Mysl', 1968. – 518 s.
5. Veber M. Izbrannye proizvedenija. – M: Jurist, 1994. – 705 s.
6. Zombart V. Sobranie sochinenij v treh tomah. T.1. – Moskva, 2005. – 639 s.
7. Mangejm K. Izbrannoe: Diagnoz nashego vremeni. – M.: Izd–vo «RAO Govorjashhaja kniga», 2010. – 744 s.
8. Bessonov B. N. Social'nye i duhovnye cennosti na rubezhe II i III tysjacheletij. – Moskva: Norma, 2006. – 320 s.
9. Hantington S. Stolknovenie civilizacij. – M.: OOO «Izdatel'stvo ACT, 2003. – 603 s.

Hasanova F. R., *doctoral student on the specialty «Social changes and development», Azerbaijan University of Tourism and Management (Azerbaijan), matlabm@yandex.com*

Social values as a factor of social development

The article presents the importance of social values for social development. It was discussed here how the values accepted in different societies influence the choice of historical ways of development. The social values are revealed as the constant values defining belonging of the given society to one or another civilizational type.

Keywords: *social values, axiology, civilization, laws of social development, religious and moral values.*

Гасанова Ф. Р., *докторант за фахом «Соціальні зміни і розвиток», Азербайджанський Університет Туризму і Менеджменту (Азербайджан), matlabm@yandex.com*

Соціальні цінності як фактор суспільного розвитку

Розкривається роль соціальних цінностей як найважливішого чинника суспільного розвитку. Показується, як соціальні цінності впливають на історичні шляхи розвитку. Розповідається, як соціальні цінності обумовлюють процеси, що відбуваються в різних типах суспільств.

Ключові слова: *соціальні цінності, аксіологія, цивілізація, закони соціального розвитку, релігійні і моральні цінності.*

* * *

УДК 37.013.73(477.83+438)

Гончаренко О. А.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціально–економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (Україна, Хмельницький), olgegoncharenko@gmail.com

Ідея університету у Львівсько–Варшавській школі. Стаття 4. Академічні свободи

Розкрито зміст поняття «академічні свободи» з огляду видатних вчених – представників всесвітньо відомої інтелектуальної формації «Львівсько–Варшавська школа» (ЛВШ) (1895–1939). Здійснено аналіз філософсько–педагогічних рефлексій на тему академічних свобод у працях таких представників ЛВШ, як Тадеуш Чежовський та Казимир Айдукевич. Виявлено, що Чежовський з–поміж принципів університетської організації виокремив свободу научіння і свободу учіння, принципами свободи наукового

дослідження визначив ретельність, об'єктивність та неупередженість, головним інструментом наукової праці назвав дискусію. Показано що Айдукевич здійснив аналіз чотирьох типів свободи науки, а саме свободи слова, свободи думки, свободи вибору методів та свободи вибору проблеми, з'ясував необхідність кожної із цих свобод для сприятливого розвитку науки та показав до яких меж може бути виправданим обмеження цих свобод іншими поглядами. Зроблено висновок, що питання академічних свобод, порушене у працях учнів Твардовського, відображає спільність їхніх зусиль стосовно оптимального здійснення університетом своєї місії.

Ключові слова: *ідея університету, Львівсько–Варшавська школа, філософія освіти.*

Питання академічних свобод було порушено у працях Тадеуша Чежовського «Про університет і університетське навчання» (1946), «Про дискусію і дискутування» (1953), «Про ретельність, об'єктивність і неупередженість у наукових дослідженнях» (1953), «У справі деонтології наукового працівника» (1967), в яких з–поміж принципів університетської організації вчений виокремив свободу научіння і свободу учіння, принципами свободи наукового дослідження визначив ретельність, об'єктивність та неупередженість, головним інструментом наукової праці назвав дискусію; а також у статті Казимира Айдукевича «Про свободу науки» (1957), в якій автор здійснив аналіз чотирьох типів свободи науки, а саме свободи слова, свободи думки, свободи вибору методів та свободи вибору проблеми, з'ясував необхідність кожної із цих свобод для сприятливого розвитку науки та показав до яких меж може бути виправданим обмеження цих свобод іншими поглядами. У такий спосіб представники Львівсько–Варшавської школи розвинули ідею достойності університетського викладача, презентовану їхнім учителем у промові «Про достойність університету» (1933). Який зміст вкладали учні Казимира Твардовського у поняття академічних свобод? Спробуємо це з'ясувати.

Під свободою научіння Чежовський розумів свободу вибору академічним викладачем тієї царини знання, яку він має намір представити студентам; а також свободу викладу академічним викладачем того, що він «згідно свого наукового сумління вважає істиною» [6, с. 11]. Свобода научіння, на думку філософа, передбачає безпосередню єдність наукового дослідження професора зі змістом лекції. Тому економічно виправдане введення до університетського навчання системи курсів, він вважав таким, що суперечить цінності університетського навчання, оскільки жоден професор не займається тим усім, що повинен охопити систематичний курс лекцій. Систематичний курс лекцій, повторюваний з року в рік, механізується, внаслідок чого «лекція перестає бути чимось живим: вона костеніє» [6, с. 12].

Свободу учіння Чежовський потрактував як самостійний вибір студентами напряму спеціалізації та необмежене присвячення ними власного часу учінню й екзаменам. У свободі учіння філософ бачив можливість елімінації тих студентів, які зловживають своєю свободою, та витворення наукової еліти з тих студентів, які є найбільш відповідальними. У такий спосіб науковець хотів підкреслити, що університет не має нічого спільного із загальноосвітньою школою, тому що його ціль та методи принципово інші: «Університет є дуже селекційною інституцією, спрямованою на вибірку найсильніших осіб, і по–іншому бути не може, так як університет повинен давати найвищу освіту і повинен підняти на вершину наукових досягнень. Коли б це проігнорував шляхом пристосування до студентів середнього рівня, тоді б перестав бути школою науки, яка готує майбутніх піонерів поступу і керівників, а став би тільки професійною школою, яка формує стандартних фахівців» [6, с. 23].

Багаторічна статистика, яку для прикладу навів Чежовський, виявила, що кількість щорічно наданих західноєвропейськими університетами дипломів становила лише 10–15 відсотків від усієї кількості студентів, тому що при чотирирічному навчанні тільки четверта частина студентів отримувала щороку дипломи, так як близько половини зарахованих завершувала навчання у перший термін, а інші навчалися довше чи взагалі відмовлялися від завершення навчання. Нічого негативному у такому стані речей філософ не бачив, а навпаки вважав що «сувора селекція є єдиною і необхідною санкцією для формування самостійності характеру і почуття відповідальності» [6, с. 23].

Розуміння Тадеушем Чежовський свободи научіння виявляє подібність до поглядів Карла Ясперса, який відкинув нарікання на адресу лекції наче вона робить студентів пасивними. На думку німецького філософа «такі закиди виправдані лише тоді, коли йдеться про погані лекції, які дають погруповані лектором сталі знання, що майже точно повторюють вивчене за семестр, або про лекції, що являють собою спонтанний потік мовлення. Цінними лекції є тоді, коли викладачі ставляться до них як до важливого завдання свого життя, ретельно готують їх, й одночасно, якщо ці лекції пройняті духом сучасності. Такі лекції належать до незамінних реалій передавання знань. […] Лектор спонтанно робить зримим процес свого мислення, свою сумлінність і вразливість. Він справді дозволяє проникнути у власний духовно–інтелектуальний світ. Та ця велика цінність втрачається, якщо вона штучна. В такому випадку одразу починається прикрашання, риторика, патетика, штучність формулювань, демагогія, безсоромність» [2, с. 122].

Водночас погляди Чежовського і Ясперса зближує позиція стосовно різниці між університетом і школою. Ясперс також вважав, що університет не має обов'язку виховати і навчити усіх доручених йому студентів, тому що «сенсом університетської освіти є те, що її обирають люди, які володіють незвичайною духовною силою й відповідним інструментарієм. […] Найважливіше, прагнення об'єктивності та безкорислива, жертовна духовна тяга розпізнаються не на початках, їх не можна виявити одразу. Ці риси, що притаманні лише меншості людей (поза розподілом на верстви і класи), можна активізувати й стимулювати їх ефективність. Навчання в університеті – згідно до ідеї університету – потрібно орієнтувати на цю меншість» [2, с. 124].

Під принципом ретельності у науковому дослідженні Чежовський розумів подання за істину тільки тих тверджень, істинність яких можна гарантувати згідно з актуальним станом знання. Цей принцип філософ вважав не тільки принципом методології, але також принципом наукової етики. Наукова ретельність з погляду вченого вимагає внутрішньої свободи, тобто сили нескорення жодним мотивам, таким, наприклад, як успіх, слава чи користь, а також зовнішньої свободи, тобто свободи дослідження і наукової критики безвідносно, наприклад, політичних, економічних чи релігійних інтересів: «Внутрішню свободу вчений повинен знайти у собі,

зовнішню свободу йому повинні гарантувати суспільство і держава, в яких він живе» [5, с. 305].

Під принципом об'єктивності у науковому дослідженні філософ розумів нескорення упередженням і симпатіям, вибір засновків згідно вимог науки, обґрунтування тверджень з усіма аргументами *pro* і *contra*, тільки якщо вони мають наукову цінність – «коротко кажучи, дотримання у науковому дослідженні виключно принципів наукового критицизму» [5, с. 306]. Навпаки, необ'єктивним він вважав таке наукове дослідження, у якому інші погляди ставляться вище і відступаються заради них від принципів наукового критицизму.

Під принципом неупередженості у науковому дослідженні Чежовський розумів обов'язок вченого зайняти позицію арбітра, який *sine ira et studio* розглядає справу на користь однієї сторони у суперечці, та приєднання вченого до тієї думки, яка у межах його компетенцій репрезентує науково правильну позицію. Обов'язок вченого втрутитися у суперечку, свідком якої він став, і зайняти у ній позицію арбітра філософ пов'язував з тим, що невтручання вченого у суперечку може бути трактоване як визнання ним помилкової позиції чи як недотримання ним принципу об'єктивності.

Наукову ретельність, наукову об'єктивність та наукову неупередженість Чежовський мислив так пов'язаними між собою, що хто є науково ретельним, той повинен теж бути науково об'єктивним і науково неупередженим.

У зв'язку з цим учень Твардовського заперечив думку наче свобода наукових досліджень є ілюзією, так як науковець не може не бути суб'єктивним і упередженим, тому що не його особиста ретельність є ознакою наукових досліджень, а пов'язаність його з найбільш прогресивним напрямом, який вважається таким на підставі практичних критеріїв – політичних і економічних. Йдеться про те, що наукова об'єктивність є ілюзією через те, що наукові погляди дослідника є відносними стосовно певних соціокультурних умов, які їх визначають; а наукова неупередженість є ілюзією через те, що наукові погляди дослідника є відносними стосовно певних інтересів, які їх визначають. Релятивізм стосовно наукових досліджень філософ спростував на підставі уточнення понять «об'єктивне дослідження» і «неупереджене дослідження».

Об'єктивним Чежовський визначив таке дослідження, в якому вчений бере до уваги не тільки власне твердження, але також будь–яке інше, яке існує на той час у науці, та оцінює їх з точки зору наукової правильності для того, щоб обрати лише найбільш обґрунтоване, навіть якби довелось відмовитись від власного твердження. Якщо дослідник цього не робить, то він займається не наукою, а тільки пропагандою власного переконання. Це означає, що дійсно, кожне твердження є суб'єктивним, так як воно є чиїмось, що виникло відносно певних соціокультурних умов та інтересів, проте така суб'єктивність не є перешкодою науковій об'єктивності, яка полягає у тому, щоб вчений обґрунтував своє твердження згідно вимог наукового методу.

Неупередженим Чежовський визначив таке дослідження, в якому вчений не підкорюється політичним чи будь–яким іншим поглядам, а керується виключно законами логіки і науковою методологією. Істинним для такого дослідника буде тільки те дослідження, яке є правильним: «Правильне прагнення політики та інших сфер життєдіяльності не потребують обмеження науки у прагненні до істини властивими шляхами, тому що вони не бояться істини; і навпаки, нав'язування науці тверджень силами, які є при владі, підводить до висновку, що за цими силами немає істини і що вони не прагнуть правильних цілей» [5, с. 309].

Таким чином, наука, згідно Чежовського, може і повинна бути об'єктивною і неупередженою, тому що у протилежному випадку їй загрожуватиме релятивізм, догматизм і скептицизм. Можна помітити, що за взірець окреслення принципів свободи наукового дослідження філософ узяв промову свого вчителя «Про достойність університету» (1933), в якій головним принципом праці університетського викладача визначено служіння об'єктивній істині. Цей принцип надалі було покладено Чежовським в основу статті «У справі деонтології наукового працівника» (1967), де вихідною точкою у міркуваннях з приводу деонтології наукового працівника визначено вимогу ретельності, а принципами наукового дослідження – ясність і точність формулювання висловлювань та належне обґрунтування тверджень [7, с. 235].

Під дискусією Чежовський розумів «усний чи писемний обмін думками між двома чи більше учасниками, які презентують протилежні переконання чи прагнення, якщо вона проведена у певному порядку та спрямована до визначеної інтелектуальної (пізнавальної) чи практичної цілі» [4, с. 280]. Дискусію вчений вважав головним інструментом колективної наукової праці, та як у ситуації щораз більшої складності дослідницьких завдань, перед якими стоїть сучасна наука, вирішити їх зусиллями окремих осіб щораз складніше. Тому дослідницьке завдання, вважав філософ, варто розділяти між окремими науковими працівниками, а після їхнього опрацьовування узгоджувати й синтезувати. З огляду на це, мистецтво дискутування Чежовський відніс до загальної методології наук, тобто до того розділу теорії наукових досліджень, який займається загальними основами застосування наукових методів: «Цій меті слугують головним чином університетські семінари» [4, с. 287].

Про те, що дискусія сприяє поступу наукових досліджень, йдеться також у промові німецького філософа Юргена Габермаса «Ідея університету – навчальні процеси» (1988), який тільки у публічній сфері критичної дискусії бачив можливість для побудови критичного діалогу в науці: «Хоч яким би самотнім не видавався науковець, працюючи в бібліотеці, за письмовим столом, в лабораторії, однак його навчальні процеси неуникненно становлять частину загальної комунікативної спільноти дослідників» [1, с. 209]. Це означає, що підґрунтям колективних пошуків істини є комунікація у формі наукової аргументації.

Під свободою науки Айдукевич розумів свободу слова, свободу думки, свободу вибору методів та свободу вибору проблеми. Слід звернути увагу, що думки Казимира Айдукевича, висловлені у статті «Свобода науки» (1957), його польський учень Стефан Свєжавський розцінив як «дороговказ усім, хто несе відповідальність за теперішній стан на майбутнє наукових досліджень» [8, с. 196].

Свобода науки, згідно Айдукевича, вимагає свободи наукового слова, а щоб якась думка заслужила на назву

наукової думки і тим самим мала право в ім'я свободи науки бути почутою, вона повинна відповідати певним вимогам:

1. Зміст думки повинен істотно збагачувати науку. Істотним збагаченням є новий доказ тверджень, доведених раніше; посилення обґрунтування для тверджень, які мають тільки часткове обґрунтування; уточнення відомих тверджень; нова систематизація тверджень; постановка певної проблеми чи її уточнення.

2. Зміст думки повинен бути сформульований з належною точністю. Належною точністю є ствердження у мові визначеного стану речі; цілісна композиція; змістовне впорядкування окремих думок.

3. Зміст думки є вираженням раціональної позиції того, хто її висловлює. Раціональна позиція полягає у тому, що категоричність, з якою висловлюються твердження, відповідають мірі їхнього обґрунтування.

4. Зміст думки не повинен проявляти ігнорацію у тій царині науки, якій належить ця думка [3, с. 266–270].

Свобода наукового слова є необхідною умовою розвитку науки, її обмеження приносить тим більшу шкоду науці, чим більш евристично цінні результати досліджень позбавляються права голосу. Позбавлення права голосу вчених певного народу не тільки виключає їхню участь у розбудові науки, яка є справою усього людства, але й зменшує творчий потенціал науки, сприяє поширенню догматизму і односторонності. Свобода наукового слова не має ознак за національністю і віросповіданням, політичними вподобаннями та соціальним рівнем.

Свобода думки полягає, на погляд Айдукевича, перш за все у тому, що є право та можливість вірити у все і тільки те, що є обґрунтованим, і не має ані обов'язку, ані необхідності вірити у те, що не є обґрунтованим, й тим більше у те, що суперечить аргументам. Декларування обов'язку приймати на віру певні твердження без їх належного обґрунтування є нормативним догматизмом. Нормативний догматизм позбавляє людину права мати власні погляди, а науковця обмежує у свободі думки. Декларування обов'язку приймати на віру певні твердження без їх достатнього обґрунтування є методологічним догматизмом. Методологічний догматизм є доктринерством: «Методологічний догматизм реалізує те, що вимагає нормативний догматизм» [3, с. 276].

Свобода вибору методу означає, на думку Айдукевича, відсутність монополії на певний метод та визнання його єдиним науковим методом. Монополізація методу з'ясування явищ, ґрунтованого на підставі певного загального твердження, є рівнозначна піднесенню цього твердження до рівня абсолютних тверджень. Але загальне твердження, що лежить в основі певного методу з'ясування, має свою санкцію тільки у тому, що він здав успішний іспит при з'ясуванні явищ досі пізнаваних. Хоча немає гарантії, що у майбутньому можуть з'явитися такі явища, для з'ясування яких цей метод виявиться достатнім. Піднесення одного методу до рівня наукового є догматизмом.

Свободу вибору проблеми Айдукевич потрактував можливістю вченого займатися усім і тільки тим, що його цікавить, тому що ціль професійної науки – чисте знання, а не утилітарний інтерес. Може бути, що наукове досягнення має безпосереднє чи опосередковане практичне значення, але коли б виявилось, що вирішення якоїсь проблеми не має жодної практичної користі, то це не було б доказом того, що дана проблема не належить науці. Матеріальна залежність науковців від меценатів, які підтримують дослідження, може створювати небезпеку для свободи вибору проблеми, тому що меценат науки може підтримувати тільки ті дослідження, які з точки зору його інтересів є важливими, але «ніколи турбота про теперішній момент не повинна призвести до занедбання турботи про майбутнє науки» [3, с. 281].

Таким чином, академічні свободи на думку представників Львівсько–Варшавської полягають у свободі научіння, свободі учіння, свободі наукових досліджень та дискусії. Питання академічних свобод, порушене у працях учнів Твардовського, відображає спільність зусиль його учнів стосовно оптимального здійснення університетом своєї місії.

Список використаних джерел

1. Габермас Ю. Ідея Університету – навчальні процеси / Юрґен Габермас // Ідея Університету. Антологія; [упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька]. – Львів: Літопис, 2002. – С.187–210. // Gabermas Yu. Ideya Universitetu – navchalni protsesi / Yurgen Gabermas // Ideya Universitetu. Antologiya; [uporyad.: M. Zubritska, N. Babalik, Z. Ribchinska; vidp. red. M. Zubritska]. – Lviv: Litopis, 2002. – S.187–210.

2. Ясперс К. Ідея Університету / Карс Ясперс // Ідея Університету. Антологія; [упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька]. – Львів: Літопис, 2002. – С.111–165. // Yaspers K. Ideya Universitetu / Kars Yaspers // Ideya Universitetu. Antologiya; [uporyad.: M. Zubritska, N. Babalik, Z. Ribchinska; vidp. red. M. Zubritska]. – Lviv: Litopis, 2002. – S.111–165.

3. Ajdukiewicz K. O wolności nauki / Kazimierz Ajdukiewicz // Ajdukiewicz K. Język i poznanie. – Warszawa: PAN, 1985. – T. II. – S.266–281.

4. Czeżowski T. O dyskusji i dyskutowaniu / Tadeusz Czeżowski // Czeżowski T. Odczyty filozoficzny. –Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1958. – S.280–288.

5. Czeżowski T. O rzetelności, obiektywności i bezstronności w badaniach naukowych / Tadeusz Czeżowski // Czeżowski T. Odczyty filozoficzny, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1958. – S.305–309.

6. Czeżowski T. O uniwersytecie i studiach uniwersyteckich / Tadeusz Czeżowski. – Toruń: Nakładem Księgarni naukowej T. Szczesny i S–ka, 1946. – 46 s.

7. Czeżowski T. W sprawie deontologii pracownika naukowego / Tadeusz Czeżowski // Czeżowski T. Pisma z etyki i teorii wartości [pod red. P. J. Smoczyńskiego]. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989. – S.229–236.

8. Swieżawski S. Wspomnienie o profesorze Ajdukiewiczu / Stefan Swieżawski // Swieżawski S. Człowiek i tajemnica. – Kraków: Znak 1978. – S.189–197.

Honcharenko O. A., *Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Social and Economic Disciplines Department of the National Academy of State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Ukraine, Khmelnitsky),olgegoncharenko@gmail.com*

The idea of University in Lviv–Warsaw School.
Article 4. Academic freedom

The concept of «Academic Freedom» from famous scientists' point of view, who were the representatives of «Lviv–Warsaw School» (LWS) (1895–1939), has been disclosed in the article. The author analyzes philosophical and pedagogical reflections on the topic of academic freedom made by Tadeush Chezchovskyi and Kazimierz Aidukievych. As the author discovered, Chezchovskyi considered academic freedom teaching freedom and learning freedom. Chezchovskyi defined the following principles of scientific research freedom: diligence, objectivity and impartiality. He believed that discussion is the main tool of scientific work. The particular attention is paid to analysis of science freedom four types (freedom of speech, freedom of thought, freedom of methods choice and freedom of problem choice) made by Aidukievych, who found out the need of each of these freedoms for the science advancement. The issue of academic freedom, raised in Kazimierz Twardowsky's works, reflects the unity of their efforts concerning the optimal implementation of the university mission.

Keywords: *the idea of university, Lviv–Warsaw School, educational philosophy.*

* * *

УДК 268

Демиденко Я. С.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри документознавства та інформаційної
діяльності, Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна» (Україна, Київ),
demydenkoyasya@ukr.net

Український авангард у філософсько–естетичному дискурсі сьогодення

Мета дослідження простежити особливості впливу феномену авангардизму на сучасну українську мистецьку практику на прикладі творчості представників сквоту «Паризька комуна» та явища трансавангарду.

У статті використано філософські, загальнонаукові та специфічні методи, тісно пов'язані з методами суміжних наук – історії, психології тощо.

Досить показовою з точки зору відродження естетичних ідеалів авангардизму в українському мистецтві часів здобуття і утвердження незалежності стала група художників, зібраних під назвою «сквот «Паризька комуна»».

Отже, можна підсумувати, що в сучасному актуальному українському мистецтві наявними є декілька тенденцій. Насамперед, відбувається звернення до напрямків «історичного авангардизму», які перестали сприйматись як дещо епатажне та стали своєрідною класикою. Іншою тенденцією є сприйняття ідей авангарду як невпинного прагнення до новаторства, самовираження, пошуку адекватних форм для втілення власних задумів, яке призводить до появи нового мистецького напрямку, як наприклад, трансавангард та інші постмодерністські стилі.

Ключові слова: *авангард, трансавангард, полілог, полістилізм.*

Власне назва цього мистецького утворення – «сквот» – означала нелегально зайняте приміщення або будівлю, перетворене в колективне житло і місце для занять творчістю, яке було розташоване на київській вулиці Паризької комуни, що зараз має назву Михайлівська. Період перебування у цьому сквоті обмежувався 1990–1994 рр., коли розпочався ремонт у згаданій будівлі. За ініціативою О. Клименка, сквот був започаткований у відселеному для капітального ремонту будинку. Група митців влаштовувала різноманітні виставки («Художники Паризької комуни», 1991), перформанси, інсталяції. До неї входили Леонід Вартиванов, Олександр Гнилицький, Олег Голосій, Дмитро Дульфан, Ілля Ісупов, Дмитро Кавсан, Андрій Казанджій, Павло Керестей, Олександр Клименко, Максим Мамсіков, Кирило Проценко, Олександр Ройтбурд, Арсен Савадов, Юрій Сенченко, Юрій Соломко, Валерія Трубіна, Василь Цаголов, Ілля Чичкан та багато інших. Більшість із них – випускники Київського художнього інституту.

О. Петрова вказує на абсолютну унікальність факту, що група «Паризька комуна» стала частиною художнього процесу, на яких не тиснув мейнстрім. «За свободу творчості ця молодь не боролася – за них цю дорогу в нерівній боротьбі з ідеологами соцреалізму проклали митці 1970–1980–х. В аурі політичного туману свобода впала до рук новаторів як манна небесна. Отже, свобода суспільства дозволила групі «Паризька комуна» увійти до активної експозиційної практики в формі скандалу» [5, с. 50]. Досить важливим аспектом, який споріднював діяльність митців цього угрупування з історичним авангардизмом, є поодинокі прагнення створити творчі «дуети». Скажімо, співпраця в межах проектів об'єднувала А. Савадова та Г. Сенченко, А. Савадова й А. Харченка, О. Тістола і М. Маценко.

Їх діяльність визначалась дослідниками як синонім «нової хвилі» у мистецтві. Г. Скляренко відзначає важливе значення їх діяльності: «Отже, «нова хвиля» значною мірою окреслила масштаби «сучасного українського мистецтва», висунула своїх лідерів, які протягом наступних років визначили головні спрямування його актуального простору» [7, с. 194]. Проте, як зазначає Г. Скляренко, в 1995 році «нова хвиля» припиняє своє існування. Причин було чимало, адже в 1993 році загинув один з головних ідеологів та талановитих митців групи О. Голосій, а через два роки відбулось брутальне закриття міжнародної виставки «Київські художні зустрічі» в Українському домі, причиною чого стала як офіційна цензура, так і розбрат серед творчої групи.

Повною мірою діяльність представників «Паризької комуни» була своєрідним продовженням ідей авангарду, як стосовно ірраціональних мотивів, пов'язаних зі сферою підсвідомості, так і стосовно бунтарства й епатажу, притаманних «історичному авангарду». Українська дослідниця Г. Мєднікова окреслює основні напрямки їх мистецьких прагнень: «Основний пошук художників у 90–ті роки здійснювався в царині позараціонального суб'єктивного. Інтуїції, «духовному зору» надавалися привілеї. Це характерно для творчих груп «Седнів І», «Седнів ІІ», так і кола «Паризька комуна» (ідеолог О. Соловйов), а також для одеситів, які на ІІІ Міжнародному арт–фестивалі (1998 р.) представили проект «Тихий карнавал підсвідомості» (Л. Нестеренко, В. Овсейко, Р. Гарасюта, В. Харченко). З підсвідомості художника – на полотно, з полотна – через осі і свідомість – у підсвідомість глядача. Це одвічний шлях мистецтва – тихий карнавал підсвідомості» [3, с. 207]. Для них притаманне також поєднання раціонального та чуттєвого начал, різних стилів та культур.

Розвиток і просування мистецької практики представників «нової хвилі» здійснювалось завдяки роботі певних інституцій, спрямованих на висвітлення діяльності сучасного мистецтва. Так, після того, як О. Ройтбурд у середині 1990–х рр. очолив філіал «Центру сучасного мистецтва Дж. Сороса» в Одесі, його ключовим завданням стало просування «мистецтва об'єкту», хепенінгів, outsider art – мистецтва, пов'язаного з творчістю груп, що вважаються маргінальними з психіатричної точки зору, – це роботи душевнохворих, ув'язнених, медіумів, які зазвичай створюються спонтанно та не регулюються жодними правилами чи культурними наративами.

Відродження ідеалів і мистецьких течій авангардизму в українському мистецтві наприкінці ХХ століття відбувається в творчості групи художників «сквот «Паризька комуна», до якої входили Л. Вартиванов, О. Гнилицький, О. Голосій, Д. Дульфан, І. Ісупов, Д. Кавсан, А. Казанджій, П. Керестей, О. Клименко, М. Мамсіков, К. Проценко, О. Ройтбурд, А. Савадов, Ю. Сенченко, Ю. Соломко, В. Трубіна, В. Цаголов, І. Чичкан та інші. Ці митці акцентували увагу на ірраціональних мотивах, пов'язаних зі сферою підсвідомості, маніфестуючи естетику бунтарства й епатажу, вони наслідували принципи історичного авангарду. Період творчої активності цих митців ряд дослідників позначали терміном «нова хвиля», який досить сильно контрастував у відношенні до неоавангарду 1960–х рр., що дало змогу зарахувати їх до нової течії – трансавангарду.

Серед характерних домінантних ознак українського трансавангарду є трансісторичність, що проявляється

у його позачасовому характері, який зумовлений поєднанням стильових напрямків минулого, активному діалозі між минулим і теперішнім. Це мистецтво, що набагато більше звернене до публіки. Його призначення полягає у тому, щоб викликати її реакцію, проте не завжди позитивну. Завдяки акцентуванню уваги та шокуванню глядачів, трансавангардні митці прагнуть до полілогу з реципієнтами, з минулим, відправляють своєрідні меседжі для майбутніх поколінь. Полістилізм проявляється у вільному поєднанні творчих методів, специфіки композиції та структурних особливостей всіх відомих течій.

Певні риси трансавангарду можна віднайти й у творчій діяльності ряду композиторів XXI століття, насамперед А. Загайкевич, творчий метод якої побудований на перетині здобутків західноєвропейського авангарду–II в сфері електроакустичної музики й українського народного автентичного мелосу. Досить багато експериментів здійснюється у напрямку поєднання комп'ютерного синтезу звуку та звучання «живих» інструментів, яке підлягає обробці в режимі реального часу.

Філософським підґрунтям, що надихало діячів «Паризької комуни», стали праці провідних мислителів XX століття, хоча звертались митці швидше до окремих вподобаних ідей, аніж до повноцінних концепцій. Про це зазначає, зокрема, О. Петрова: «Опору знаходили у філософах постмодернізму, але з глибоко драматичних, повних аналізу та гіркоти текстів Фромма, Дерріда, Батая, Беньяміна, інших мислителів XX століття, механічно висмикували окремі пасажі, зручні для мотивації почасти однієї лише зухвалості <…> Філософські концепції некласичної філософії стали опорою для розвитку в українському художньому середовищі практики ірраціонально–підсвідомого живописного жесту, інших проявів суб'єктивного плюралізму» [5, с. 50].

Отримавши своєрідний поштовх у напрямку авангардного мистецького підходу, згадані художники все ж досить по–різному підходять до вирішення мистецьких завдань, що, безумовно, відображається в їх картинах та творчих інсталяціях, колажах тощо. Українська дослідниця С. Стоян, аналізуючи специфіку творчих пошуків представників національної художньої школи, відзначає надзвичайно високий рівень сучасних митців. Вкрай складними і символічно насиченими є твори О. Клименка: «Містичною спрямованістю відзначаються твори київського художника Олександра Клименка, який у циклі робіт в проектах «Гоа», «Солярний гедонізм» інтерпретує власні художні образи в контексті ідей сакральної ініціації, візуалізації трансцендентного, космічного простору, а також звернення до солярних колоподібних символів, що наділяються автором сакрально–символічним змістом» [8, с. 308].

Діяльність більшості представників «Паризької комуни» можна зарахувати до напрямку трансавангард. Про це досить влучно зазначає український естетик В. Личковах: «Уже близько 30 років у Києві існує інституційно захищений національний варіант «трансавангарду» – це художня течія, що є універсальною (трансісторичною) і претендує на статус саме «сучасного» (contemporary) мистецтва. Точніше, трансавангард позначає певний особливий стан мистецтва, яке перебуває між аванґардом і ще «чимось», що зараз попереду, тобто між минулим і теперішнім, у ситуації «post»» [1, с. 114].

Власне початок українського трансавангарду досить важко чітко означити. Так, при аналізі української скульптури наприкінці XX століття досить непростим завданням є визначення її стилістичної приналежності. Часто виникає ситуація, коли мистецьке явище вже помітне, але його означення й еволюційні рамки поки що не склалися.

На думку В. Личковаха, характерні риси трансавангарду, такі як мультикультуралізм, полістилізм, полілог: «Знаходячись у парадигмі мислення й візії світу, трансавангард актуалізує всю духовну історію людства, а надто модернізує культурні феномени й артефакти у сучасних художніх контекстах. Його засаднича особливість – полістилізм, взаємне накладання розмаїтих стильових домінант через їхнє цитування й діалог (полілог)» [2, с. 14]. Український трансавангард виник, як зазначає В. Личковах, як «передчуття кризи марксистського «перфекціонізму»», коли ідея коловороту, вічного повторення образів, символів, поступились місцем ідеї лінійного розвитку історії культури. Такі митці, як А. Савадов, О. Харченко, О. Гнилицький, О. Ройтбурд, творчість яких в повній мірі можна віднести до трансавангарду, відчули себе «блудними синами», що повернулись у батьківську хату. «Збагачені досвідом історії мистецтва, в тому числі й національного, вони не позбавились «комплексу Одіссея» і в своїх мареннях та художніх перцепціях синтезують культурні «душі» й «коди» всіх епох – від пірамід і сфінксів до відео–арту і віртуальної реальності» [2, с. 15].

Отже, творчість окремих представників «Паризької комуни» може бути зарахована до трансавангарду. Окремі з них відтворюють вульгарне, маючи переконання, що все, що природне, огидним не буває, а шок і потрясіння не завадять реципієнту. Однією з рис авангардизму є прагнення до бунту, епатажу, кічу, провокації, нігілізму і своєрідної зверхності, на що вказує О. Петрова, вважаючи, що можна говорити про український феномен «мистецтва потворного» в межах трансавангардизму кінця XX – початку XXI століття, що був і залишається справою нечисленної групи художників, згуртованих навколо О. Соловйова, О. Ройтбурда, А. Савадова, В. Цаголова. Досить часто митці просто прагнули шокувати публіку, не вкладаючи жодних соціально важливих проблем у свої твори. Дослідниця виокремлює постать А. Савадова, який, на її переконання, є хрестоматійним прикладом функціонування ідей фрейдизму. В його проектах звертається увага на важливі події суспільства, відбувається викриття соціальних пороків. «Проект «Донбас–шоколад» – втілення катакомбної приреченості й алогізму в долі шахтарів (контраст людини з підземелля та балетної пачки). Фотоцикл «Донбас–шоколад» – відбиток трагізму та побутового ідіотизму, атмосфери, в яку кинуто громадян України» [5, с. 57]. Його роботи – своєрідний «трагедійний карнавал».

Подібна тенденція є певним продовженням окремих результатів мистецької активності західних авторів, зокрема П. Мандзоні. В творчості цих представників можна віднайти яскраві прояви іронії. Варто згадати роботу О. Ройтбурда «Тарас Шевченко» із серії «Если в кране нет воды» або «Розіп'ятий Будда». Переліченим

вище художникам притаманне анатомічне спотворення людського організму, загострення уваги на окремих проявах його органічної функціональності тощо. Очевидно, такий підхід у багатьох викликає явну відразу, а надто приховане відторгнення від біологічного начала, відмову біологічному в потенції бути красивим, і, як наслідок, блокування навіть самої ідеї, а тим паче наміру бачити тіло досконалим, здоровим, потужним, розвинутим. Інші інтерпретації підштовхують до переконання, що себе треба любити таким, як є, тобто відмовитися від будь–яких намірів та спроб розвиватися далі в усіх напрямках.

О. Петрова зазначає, що своєрідним вихідним пунктом багатьох представників «Паризької комуни» стала боротьба з художньою традицією минулого, акцент був на показі табуйованих тем, сороміцького: «В такий спосіб реалізувалася ідея Ж. Батая про жахливе, сороміцьке як мистецьке. Персонажі, що відправляли «малу нужду», та сексуальні маніяки в проектах В. Цаголова забруднили навіть інтер'єр палацу XVIII століття у Венеції. Такого самого ґатунку були хепенінги О. Гнилицького, О. Ройтбурда, А. Казанджия, А. Панасенка, І. Гусєва» [5, с. 53]. Ці провокативні проекти повинні були завдяки шокуванню публіки розкрити потаємні вади суспільства споживання, закцентувати увагу на моральних «хворобах» людства на межі століть: «Усе це мусило втілювати спалахи підсвідомого, можливо, унаочнювати «концепцію шоку» (за В. Беньяміном), «табуйоване» (за Ж. Батаєм), а по суті було запереченням духовності та божественного начала в людині» [5, с. 54].

Певна еклектика була притаманна не лише в групі, але й важко віднайти єдину домінантну лінію у творчості одного митця. Прикметно, що первинний поштовх до бунтарства й епатажу на початку XXI століття почав замінюватися менш радикальними формами, що було зумовлено потребою досягнути успіху на шляху до самоокупності власної творчості. У зв'язку з цим О. Петрова вказує: «Дискредитацією «актуального радикалізму» є теза І. Чичкана: «Сучасне мистецтво в жодному разі не є епатажем. Цей час пройшов <…> Сьогодні це поважний бізнес»» [5, с. 59].

Відзначимо, що в творчості О. Ройтбурда 2008–2010 рр. присутня абсолютно різна тематика. Так, ряд творів із циклу «Майстер чоловічих та жіночих напівфігур» (2009) подані на нейтральному тлі та не демонструють ставлення автора до персонажів, це радше констатація реальності, хоча й у дещо іронічному вигляді: «Застиглі на поверхні невеликих, всього 80х100 см, спільним для всього циклу полотен у відстороненій іронічності художника (іронічності, уважність котрої цілком варта деяких форм пошани) вони перетворені портрети часу, симптоми епохи, ба навіть добре налагодженого слайд–шоу актуального культурного контексту. Це відчуття важить для глядача більше за інші, – обличчя виринають із течії часу і пропадають у ній, залишаючи на згадку відчуття легітимної химерності зафіксованої епохи» [6, с. 221]. Сама назва серії відсилає нас до нідерландського живопису 1530–1540–х рр., адже сучасні науковці об'єднали під ім'ям «Майстра жіночих півфігур» групу митців, котрі малювали поясні портрети молодих жінок. Окремі роботи багато разів повторювались, що могло бути зумовленим спільною працею митців в одній майстерні. Найбільш відомими є роботи «Мадонна з немовлям» та «Музикантші». У серії О. Ройтбурда цікавим елементом є присутність сакральної символіки, що може бути представлена як відсторонено, так і в іронічному ключі. На картині «Православна жінка» ознакою релігійної приналежності є жест, пов'язаний із перехрещенням, в роботі «Хасид з Торою» – сама Тора. Так само релігійні мотиви присутні в серії «Ройтбурд vs Караваджо», де елементи біблійних сюжетів поєднуються з малюнками, які може змалювати графітист–початківець. Перегляд циклу спонукає звернутись до творчості М. Караваджо, аби віднайти першоджерела, порівняти їх з роботами О. Ройтбурда та спробувати осягнути, в чому ж полягав авторський задум. Сучасна авторка Б. Пінчевська зазначає: «Звертаючись до біблійної теми в мистецтві, актуальне мистецтво переосмислює його; цей процес рідко коли набирає форм висловлення глибокої поваги, натомість змушує відкривати цілком несподівані сторони сталих конструкцій, хай навіть довкола них і будувались цілком регламентовані діалоги протягом останніх щонайменше 5–6 століть – у живописі, в 21 вік – в історії іудео–християнської цивілізації» [6, с. 228]. М. Караваджо був одним із родоначальників реалізму, який прагнув відійти від канонічності біблійних сцен. Тому своєрідний діалог із ним сучасного митця може означати прагнення здійснити ключовий поворот у мистецтві сьогодення, який пов'язаний із відкиненням можливості зображувати реальність, не іронізуючи. Цей діалог стильових напрямків і традицій яскраво демонструє риси мистецтва трансавангарду.

Ілля Чичкан – ще один представник «Паризької комуни», який називає себе засновником «психодарвінізму». Сутність його ідеї полягає у поєднанні поглядів З. Фрейда та Ч. Дарвіна, коли мавпи, яких зображує у своїх роботах І. Чичкан. Мавпи як персонажі максимально олюднюються, зображуються у одязі, наділяються людськими рисами, стають схожими на відомих діячів культури та мистецтва, на політиків. Ідея психодарвінізму полягала у спробі довести, що в основі еволюції були закладені психічні, а не біологічні переваги, як вказував Ч. Дарвін. Більше того, саме ірраціональні емоції перетворюють мавпу на людину і аж ніяк не праця.

Для І. Чичкана, що називає себе соціопатом, зображати людей є справою складною, адже для того, щоб зробити це, необхідно зануритись у їх внутрішній світ. Він працює не лише у живописі, але й створює фотографії, інсталяції, перформанси, різноманітні арт–об'єкти. В серії «Задний проход в музей» (2011) він експериментує з вуличним мистецтвом, співпрацюючи з граффіті–художником PSYFOX, поєднуючи олійний живопис та графіті, створене за допомогою балонів. Головними персонажами так само є мавпи, причому в основі картин закладений принцип іронізування над культурою масового споживання. Це своєрідна гра контекстів та смислів. Так, приміром, у роботі «Saatchi» з вищезгаданої серії представлена емблема кінокомпанії «Paramount Pictures», яка замінюється на надпис «Paranoid Painting» («Параноїдальний живопис»), що свідчить про самоіронію митця стосовно власного мистецтва. Мавпа, з абсолютно нейтральним, навіть байдужим виразом обличчя, спрямовує пістолет на уявного глядача, ймовірно уособлюючи збайдужіле

сучасне людство, що вбиває без жалю. Ще однією аналогією постають чисельні екранізації роману французького письменника П'єра Буля «Планета мавп». В верхньому куті роботи змальовано пухкого амура, який відсилає до мистецтва доби Відродження, а поруч з ним «амури» XXI століття – емотикони (смайли) з крильцями та німбами, що регочуть. Низ картини обрамлений чисельними мухоморами, зображення яких нагадує роботи вже декількох майстрів – Івана Шишкіна «Мухомори» (1880–1890), київських художників братів–близнюків Сергія та Олександра Харуків «Мухомори» (2007) та ін. Тут бачимо поєднання раціонального й емоційного, свідомого та підсвідомого, гру сенсів. Кольорова гама наближується до тієї, яка є притаманною для абстракціонізму, – поєднання яскраво жовтого, червоного, бірюзового кольорів на задньому тлі картини, а також коричневого і тілесного в її центрі. Ще більш очевидним смисловим посиланням є сама назва роботи «Saatchi», яка є алюзією до постаті Чарльза Саатчі – власника The Saatchi Gallery, головним спрямуванням якого є підтримка сучасного мистецтва, зокрема робіт учасників об'єднання «Молоді британські художники» – Деміена Хьорста та Трейсі Емін. Отже, кожна робота І. Чичкана стає місцем зустрічі декількох епох, стилів, смислових центрів і мало поєднуваних у єдине ціле зображень, що притаманне для трансавангарду.

Своїм творчим кредо Олег Голосій поділився у вступній статті до свого першого каталогу, який побачив світ у 1990 р.: «Жити без чому і задля чого, в самовідданій щирій експресії». Провідною темою, яку він намагався розкрити в своїх творах, стала проблема світовідчудження людини, а надто сучасної. При цьому, людина або приймає все як є і схиляється перед тиском світу, особливо матеріальних речей, поринаючи в прірву відчуження, або бунтує, і в тому, і в іншому випадку формуючи проект самої себе або обираючи саму себе.

В сучасному українському мистецькому просторі одним з яскравих представників трансавангарду є закарпатський художник Ловрант Бокотей, який, розвиваючи традиції авангарду початку XX століття, синтезує здобутки різноманітних художніх епох і стилів, що можна визначити як своєрідний «мультикультуралізм». Основою творчого методу художника є поєднання різних прийомів, які допомагають сформувати новий погляд на предмет, що є об'ємним, повним, емоційно насиченим.

Цікаво, що внаслідок заборони на творчість, якої зазнав Л. Бокотей за часів радянської влади, багато його робіт було створено спочатку уявно, а лише з 1988 р. вони змогли збути своє матеріальне втілення. Так, можна виділити декілька груп серед мистецьких полотен художника. До першої можна зарахувати своєрідні «романи» Л. Бокотея «Колесо фортуни», «Квантовий стрибок», «Ярило в мегаполісі». Сюди ж можна зарахувати роботи «Крах комунізму» й «Око Боже». До другої групи символічно насичених робіт належать «Голограма» (1990) та «Дромадер» (2002). Третя група містить роботи, пов'язані з мистецтвом жестів.

Слід акцентувати, що власне творчість художників трансавангардистів має виражений філософський характер, адже нерідко їх мистецькі роботи спрямовані на перехід, прорив за наявне буття. У його творчості поєднані символізм, метафоризм із колоризмом, асоціативна візуальність.

Дещо осторонь головного напрямку трансавангардного мистецтва тримається Ілля Ісупов, що працює в стилі Contemporary–art та Art Brut, намагаючись таким способом розривати культурні шаблони, притаманні мистецтву, тримаючись у полі соціально–культурного аутсайдінгу.

Відзначимо, що в сучасному мистецькому просторі України активно функціонують і традиції абстрактного живопису. Такий тип зображення притаманний ряду авторів, насамперед, можна згадати роботи київського художника О. Малих «Ландшафти» (2008), «Beautiful Карпати» (2008); А. Гідори «Місце очікування №2» (2005–2006), «Тінь вітру І» (2007), «Місце присутності 2» (2004–2005); С. Савченка «Палм Біч» (2007–2008), «Міський пейзаж» (2008).

Якщо характеризувати стилістику сучасної української композиторської творчості наприкінці XX–початку XXI століття, то помітними є процеси, подібні до тих, що відбуваються в живописі трансавангарду. Це, насамперед, гра зі стилями, жанрами й музичними формами. Г. Ніколаї характеризує особливості української музичної академічної культури наступним чином: «полістилізм як мета–мова, що об'єднує всі культурні надбання минулого й сучасного, а також постійне прямування до універсальних категорій. Музичний полістилізм не порушує індивідуального стилю композитора, але стає певною універсальною мовою, універсальним стилем, «мета–стилем», який знімає суперечності та об'єднує за своєю суттю художньо–світоглядні традиції різних епох і культур, що їх віддзеркалюють музичні стилі» [4, с. 131].

Композиторська школа України початку XXI століття представлена декількома поколіннями авторів, які сповідують різні творчі традиції. Перше з них – це «класики» – Л. Дичко, Ю. Іщенко, Л. Колодуб, Г. Ляшенко, М. Скорик, Є. Станкович. Частина авторів входила до групи «Київський авангард», для їх творчості характерне звернення до усталених академічних жанрів (симфонія, симфонієта, соната, концерт та ін.), а музична мова може бути пов'язана як з атональністю чи ладовістю, так і тональністю. Покоління їх колишніх учнів, що вже давно стали майстрами, – це композитори І. Алексійчук, М. Денисенко, М. Ковалінас, Ю. Щербаков, Л. Юріна, які працюють у нових жанрах, обираючи складні композиторські техніки, що були притаманні діячам «Київського авангарду» – серійна техніка, алеаторика, сонористика. І перша, і друга група композиторів здебільшого працюють із «живими» акустичними інструментами. Ще одна група композиторів, яка виділяється насамперед завдяки використанню методу композиції, – це адепти сфери електроакустики. Власне, їх творчі експерименти реактуалізують термін «нова музика», якою позначене те звукове поле, що перебуває на межі мінімалізму й сонорики. Це композитори А. Загайкевич, В. Польова, які вже давно відомі в музичному просторі України, та молоді композитори – М. Коломієць, О. Шмурак та ін. Діяльність А. Загайкевич є прямим продовженням ідей західноєвропейського авангарду–II.

Отже, в сучасному актуальному українському мистецтві відбувається звернення до естетики «історичного авангардизму», як на рівні певного еталону для наслідування (авангард = класика), так і в якості

стимулу винайдення адекватних форм для втілення власних задумів, що призводить до появи нових творчих мистецьких практик.

Список використаних джерел

1. Личковах В. Дивосад культури: Вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва / В. Личковах. – Чернігів, 2006. – 169 с.
2. Личковах В. Ольга Петрова на тлі українського трансавангарду // Ольга Петрова. Біобібліографічний покажчик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С.13–19.
3. Мєднікова Г. С. Українська і зарубіжна культура ХХ століття = Ukrainian and foreign culture of the 20–th century: навчальний посібник / Г. С. Мєднікова; М–во освіти і науки України. – К.: Знання, 2002. – 214 с.
4. Ніколаї Г. Українська фортепіанна музика як феномен культури ХХ століття / Г. Ніколаї // Ars inter Culturas, 2010. – №1. – С.121–132.
5. 207 Петрова О. Третє око: Мистецькі студії: Монографічна збірка статей / О. Петрова. – К.: Фенікс, 2015. – 480 с.
6. Пінчевська Б. Легітимність присутності біблійних мотивів у сучасному мистецтві. Творчість Олександра Ройтбурда 2008–2010 рр. / Б. Пінчевська // Сучасне мистецтво. – К.: Фенікс, 2009. – Вип.6. – С.219–232.
7. Скляренко Г. «Нова хвиля» і українське мистецтво кінця ХХ століття / Г. Скляренко // Сучасне мистецтво. – К.: Фенікс, 2009. – Вип.6. – С.188–196.
8. Стоян С. П. Культурно–історичні метаморфози символізму в європейському образотворчому мистецтві: монографія / С. П. Стоян. – К.: Вид. «Міленіум», 2014. – 360 с.

References

1. Lychkovah V. Dyvosad kul'tury: Vybrani statti z estetyky, kul'turologii', filosofii' mystectva / V. Lychkovah. – Chernigiv, 2006. – 169 s.
2. Lychkovah V. Ol'ga Petrova na tli ukrai'ns'kogo transavangardu // Ol'ga Petrova. Biobibliografichnyj pokazhchyk. – K.: Vydavnychyj dim «KM Akademija», 2001. – S.13–19.
3. Mjednikova G. S. Ukrai'ns'ka i zarubizhna kul'tura XX stolittja = Ukrainian and foreign culture of the 20–th century: navchal'nyj posibnyk / G. S. Mjednikova; M–vo osvity i nauky Ukrai'ny. – K.: Znannja, 2002. – 214 s.
4. Nikolai' G. Ukrai'ns'ka fortepianna muzyka jak fenomen kul'tury XX stolittja / G. Nikolai' // Ars inter Culturas, 2010. – №1. – S.121–132.
5. 207 Petrova O. Tretje oko: Mystec'ki studii': Monografichna zbirka statej / O. Petrova. – K.: Feniks, 2015. – 480 s.
6. Pinchevs'ka B. Legitymnist' prysutnosti biblijnyh motyviv u suchasnomu mystectvi. Tvorchist' Oleksandra Rojtburda 2008–2010 rr. / B. Pinchevs'ka // Suchasne mystectvo. – K.: Feniks, 2009. – Vyp.6. – S.219–232.
7. Skljarenko G. «Nova hvylja» i ukrai'ns'ke mystectvo kincja XX stolittja / G. Skljarenko // Suchasne mystectvo. – K.: Feniks, 2009. – Vyp.6. – S.188–196.
8. Stojan S. P. Kul'turno–istorychni metamorfozy symvolizmu v jevropejs'komu obrazotvorchomu mystectvi: monografija / S. P. Stojan. – K.: Vyd. «Milenium», 2014. – 360 s.

Demydenko Ya. S., *PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities, Open International University of Human Development «Ukraine» (Ukraine, Kyiv), demydenkoyasya@ukr.net*

Ukrainian avangard in the philosophical and aesthetic discourse of the present

The purpose of the research is to trace the peculiarities of the influence of the phenomenon of avant–gardism on contemporary Ukrainian artistic practice on the example of creativity of squat representatives «Paris Commune» and the phenomenon of transavantgarde.

The article uses philosophical, general scientific and specific methods, closely related to the methods of related sciences – history, psychology, etc.

Sufficiently revealing from the point of view of the revival of the aesthetic ideals of avant–gardism in the Ukrainian art of the times of acquiring and affirming independence was a group of artists collected under the name «squat Paris Commune».

So, we can sum up that there are several trends in contemporary Ukrainian contemporary art. First of all, there is an appeal to the direction of «historical avangardism», which has ceased to be perceived as something shocking and has become a kind of classic. Another tendency is the perception of the avangard ideas as a relentless pursuit of innovation, self–expression, the search for adequate forms for the embodiment of one's own ideas, which leads to the emergence of a new artistic direction, for example, trans–avant–garde and other postmodern styles.

Keywords: *avangard, transavangard, polilog, polistilism.*

* * *

УДК 261.7

Каранфилова Е. В.,
кандидат философских наук, доцент
кафедры философии, политологии, психологии
и права, Одесская государственная академия
строительства и архитектуры (Украина, Одесса),
marlinna@yandex.ru

Творческая деятельность в контексте глобальных проблем современного общества (философский аспект)

Актуальность темы обусловлена необходимостью глубокого социально–философского исследования проблемы творческой деятельности. Этот вопрос непосредственно связан с практической проблемой формирования творчески активной личности, способной эффективно и нестандартно решать новые жизненные задачи. Творческая деятельность рассмотрена с позиций философского деятельностного подхода, дающего возможность объяснения феномена разных видов творческой деятельности как сложного многогранного явления, проявляющегося в материально–практических, интеллектуальных, духовных операциях, охватывающего внешние и внутренние процессы человеческого бытия.

Ключевые слова: *творческая деятельность, креативность, общество.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Актуальность темы обусловлена необходимостью глубокого социально–философского исследования проблемы творческой деятельности. Этот вопрос непосредственно связан с практической проблемой формирования творчески активной личности, способной эффективно и нестандартно решать новые жизненные задачи.

Считаем целесообразным рассмотреть творческую деятельность с позиций философского деятельностного подхода, что позволит нам объяснить феномен разных видов творческой деятельности как сложного многогранного явления, проявляющегося в материально–практических, интеллектуальных, духовных операциях, охватывающего внешние и внутренние процессы человеческого бытия.

Уточним, что под социальной творческой деятельностью понимаем инновационную деятельности, объединяющую разнообразные профессиональные сферы. Социальная творческая деятельность исследуется нами как деятельность, направленная на создание качественно новых общественно–значимых ценностей.

Стимулом к творческой деятельности служит проблемная ситуация, которую невозможно разрешить на основе имеющихся данных традиционными способами. Оригинальный продукт деятельности получается в результате нетрадиционной взаимосвязи элементов проблемной ситуации, привлечения неявно связанных элементов, установления между ними новых видов взаимозависимости, что и является показателем истинного творчества.

Исследуя специфику социальной творческой деятельности, С. А. Букш утверждает: «Творческая деятельность направлена на достижение таких задач, для которых характерно отсутствие в предметной области не только способа решения, но главное отсутствие знаний, необходимых для разработки постулатов, аксиом, теорий, прогнозов, способствующих совершенствованию системы управления общественными процессами и прогресса науки и культуры» [1, с. 13].

Объективное сознание деятельности составляет непосредственную основу творческой сущности человека. Сознательная деятельность человека представляется как процесс избирательного отражения объективных условий жизни. Деятельность самого индивида или индивида в коллективе обуславливается объективными обстоятельствами, вследствие чего проявление объективного в деятельности носит творческое начало субъективного. Творческое начало, вносимое человеком в мир, заключается в некоторых всеобщих моментах любой практической и познавательной деятельности.

Понятие творческой деятельности всегда относительно. Бесспорно, что творческая деятельность есть одновременно и наиболее активная деятельность. Возникающее новое рядом со старым, создаваемое в процессе творческой деятельности, по сути, более совершенно по сравнению с предыдущим. Новое не только добавляется к уже имеющемуся, но и вытесняет старое. Таким образом, можно говорить не только воспроизведении, но и уничтожении уже сделанного. Поскольку это разрушение является новой формой деятельности, то оно логически подпадает под понятие творчество, которое в таком случае должно быть определено амбивалентно.

Предпосылками творческой деятельности являются гибкость мышления (способность варьировать способы решения), критичность (способность отказываться от непродуктивных стратегий), способность к сближению и сцеплению понятий и целостность восприятия. Результат социальной творческой деятельности – выраженный в объективной форме ее продукт, именуемый в зависимости от его характера научным или научно–техническим результатом, достижением, знанием либо изобретением, промышленным образцом, товарным знаком, произведением науки, литературы или искусства. Всем результатам творчества свойственна новизна или оригинальность их существенных элементов.

Исследователь О. Одинец выделяет следующие элементы структуры творческой деятельности:

«– постановка проблемы;

– актуализация необходимых знаний, которая необходима для созревания идеи;

– инсайд;

– специальные наблюдения и эксперименты, также систематизация в виде гипотез и выводов;

– оформление идей (замыслов) в виде предметных структур;

– проверка специальной и особой значимости продукта творчества» [6, с. 146–147].

Многочисленные исследования социальной творческой деятельности свидетельствуют, что ее развитие в XXI веке принципиально отличается от аналогичного процесса других эпох: старая парадигма человека претерпевает кризис, а творчество впервые в истории не предлагает новой актуальной концепции мира и личности. Современной творческой деятельности зачастую присущи коллажность, ассоциативность, аллюзивность, эклектизм и утверждение надличностных целей человеческого существования.В своих исследованиях мы уже касались проблем новых тенденций в творчестве, проявляющихся в отсутствии твердых канонов, приемлемости любых традиций и форм, изменении поля традиционных представлений в творческой деятельности и ее восприятия. Кризис всех современных парадигм бытия человека пока не сопровождается созданием новой культурной матрицы, а без нее невозможно создание шедевров всемирно–исторического значения. Это относится абсолютно ко всем видам творческой деятельности человека [3; 4; 5]. Многие ученые склонны видеть в этом явлении глобальный кризис человечества, бессилие культуры, не способной выработать современную систему ценностей, которая смогла бы определить пути и цели движения мирового сообщества.

При этом уместным будет упомянуть о взаимодействии творческой деятельности с наукой и техникой, влиянии на нее электронных средств, интернета и средств массовой коммуникации. По мысли О. Одинца: «…творчість притаманна усім видам людської діяльності, вона виявляється там, де мають місце самостійність думки, оригінальність суджень, творча ініціатива, творча активність» [6, с. 143].

Следует также отметить ведущую роль интернета как – универсальной культурной памяти и тотальном электронном средстве доставки любой информации до реципиента. В современном обществе наблюдается всеобщая зависимость творческой деятельности от средств ее передачи. И это порождает проблему восприятия информации, зачастую обесцененной или вырванной из контекста. Особое значение приобретает концепция «мозаичности культуры» эпохи массовой коммуникации. Согласно этой концепции, реципиенту достаются не знания, а случайные осколки знаний и оценок. С помощью этого информационного хаоса ведущие массмедиа, выполняя социальный заказ тех или иных сил, манипулируют общественным сознанием. Остается только надеяться, что активное «творческое меньшинство» сможет увлечь своими идеями «инертное большинство» и не позволит творческой деятельности превратиться в банальный способ обогащения.

Очевидно, что социальная творческая деятельность невозможна без интеллектуального конструктивного феномена – продуктивной основой создания ее фундаментальных понятий, идей, образов, интегральных моделей, теоретических концептуальных задумок, творческих форм перехода от теории до новых форм практики, являются полученные знания. Поэтому, проблемно–поисково–продуктивные вопросы образования являются особым типом интеллектуальной деятельности, эвристическим способом радикальной смены научных знаний и мировоззрения. На наш взгляд, система образования может и должна стать тем проводником, который будет способствовать раскрытию и полноценной реализации творческого потенциала личности. Ведь творческая активность личности, прежде всего, связана с ее способностью производить общественно значимые преобразования,

которые проявляются в творческом развитии. По мысли А. Лосева «То, что творчество есть некоторого рода развитие, это ясно. Развивается тот, кто творит. Развивается деятельность творца. И то, что становится результатом творческой деятельности, есть тоже результат известного развития» [2, с. 138].

В современную эпоху, когда убыстряются темпы социального развития, человек часто не успевает осмыслить новые явления, осознать новые перспективы своей жизни. Сегодня обществом востребован профессионал широкого кругозора, способный быстро обучаться, понимать окружающую его реальность и сознательно участвовать в ее совершенствовании. По нашему глубокому убеждению творцов нового поколения в отрыве от образовательной среды не создать, поэтому роль образования на современном этапе невозможно переоценить. Ведь в науке, политике, педагогике, медицине, не говоря уж об искусстве, решающая роль отведена не количеству, а отдельным выдающимся личностям, именно они и образуют основной массив национального богатства той или иной страны. Разыскивать их, развивать их творческий потенциал, строя процесс образования индивидуально – первостепенная задача системы образования.

С нашей точки зрения, приоритетными ориентирами для современной системы образования с позиций формирования основ социальной творческой деятельности является раскрытие способности личности к самоорганизации, творческому развитию, самоактуализации.

Структуру современного поликультурного образовательного пространства мы представляем как единство предметно–материального, институционального, идеологического и социально–коммуникативного компонентов. Главным же результатом модернизации образования видим в его соответствии целям опережающего развития, реализации идеи воспитания у обучаемых способности к творческой деятельности, которая является не просто отображением ведущих тенденций развития общества, но и одной из предпосылок становления гуманистически ориентированной личности.

Список использованных источников

1. Букш С. А. Творчество как вид социальной деятельности [Электронный ресурс]: дис. канд. филос. наук: 09.00.11 / С. А. Букш. – М.: РГБ, 2005.
2. Лосев А. Диалектика творческого акта (краткий очерк) Контекст 81: Литературно–теоретические исследования. – М.: Наука, 1991. – С.48–79.
3. Каранфилова Е. В. Типология форм творческой деятельности / Каранфилова Е. В. // Перспективи. – 2011. – №2 (48). – С.63–69.
4. Каранфілова О. В. Творчість як об'єкт філософського аналізу / Каранфілова О. В. // Культура народов Причерноморья. – 2011. – №206. – С.87–93.
5. Каранфилова Е. В. Творческая личность в философском дискурсе / Е. В. Каранфилова // Наукове пізнання: методологія і технологія. – 2011. – 1 (28). – С.110–116.
6. Одинець О. А. Творча діяльність – умова формування розвитку особистості майбутніх фахівців / О. А. Одинець // Формування всебічно розвинутої особистості. – 2011. – С.142–149.

References

1. Buksh S. A. Tvorchestvo kak vid social'noj dejatel'nosti [Jelektronnyj resurs]: dis. kand. filos. nauk: 09.00.11 / S. A. Buksh. – M.: RGB, 2005.
2. Losev A. Dialektika tvorcheskogo akta (kratkij ocherk) Kontekst 81: Literaturno–teoreticheskie issledovanija. – M.: Nauka, 1991. – S.48–79.
3. Karanfilova E. V. Tipologija form tvorcheskoj dejatel'nosti / Karanfilova E. V. // Perspektyvy. – 2011. – №2 (48). – S.63–69.
4. Karanfilova O. V. Tvorchist' jak ob'jekt filosofs'kogo analizu / Karanfilova O. V. // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2011. – №206. – S.87–93.
5. Karanfilova E. V. Tvorcheskaja lichnost' v filosofskom diskurse / E. V. Karanfilova // Naukove piznannja: metodologija i tehnologija. – 2011. – 1 (28). – S.110–116.
6. Odynec' O. A. Tvorcha dijal'nist' – umova formuvannja rozvytku osobystosti majbutnih fahivciv / O. A. Odynec' // Formuvannja vsebichno rozvynutoi' osobystosti. – 2011. – S.142–149.

Karanfilova O. V., *PhD, associate professor of the department of philosophy, sociology, psychology and law Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru*

Artistic activity in context of global modern society issues (philosophical aspect)

The relevance of topic is caused by need of the deep social–philosophical research of the artistic activity's problem. This issue is directly connected with the practical problem of the artistic active identity, which is able to solve new life tasks in an effective and unformal way. The artistic activity is considered with the philosophical activity approach attitude, which gives an opportunity to explain the phenomenon of different artistic activity types as a difficult many–sided phenomenon. This phenomenon appears in material and practical, intellectual, spiritual operations, that covers a lot of internal and external processes of human being.

Keywords: *artistic activity, creativity, society.*

Каранфілова О. В., *кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології, психології та права, Одеська державна академія будівництва та архітектури (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru*

Творча діяльність в контексті глобальних проблем сучасного суспільства (філософський аспект)

Актуальність теми обумовлена необхідністю глибокого соціально–філософського дослідження проблеми творчої діяльності. Це питання безпосередньо пов'язано з практичною проблемою формування творчо активної особистості, здатної ефективно і нестандартно вирішувати нові життєві завдання. Творча діяльність розглянута з позицій філософського діяльнісного підходу, що дає можливість пояснення феномену різних видів творчої діяльності як складного багатогранного явища, що проявляється в матеріально–практичних, інтелектуальних, духовних операціях, що охоплюють зовнішні і внутрішні процеси людського буття.

Ключові слова: *творча діяльність, креативність, суспільство.*

* * *

УДК 124.6

Тахирова А. И.,
доцент кафедры исламских наук,
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку), adile75@gmail.com

Человеческая воля с точки зрения судьбы и предопределения

Подчеркивается важность анализа проблемы судьбы в религиозной и светской литературе. Основное внимание здесь уделено понятию свободы воли. Человеческая воля является важным аспектом этого вопроса. В статье объясняется фундаментальный характер судьбы, воли, всемогущества и творения. Этот вопрос порождает много споров среди теологов и философов. Мы не можем обсуждать эту проблему без учета других аспектов воли, особенно роли божественной воли в человеческих деяниях. Исследование божественной и человеческой воли является необходимым, чтобы получить полное представление о проблеме. Структура человеческой воли сложна, рассмотрены факторы, влияющие на человеческие деяния. Ученые не до конца изучили все аспекты этой проблемы и этот вопрос до сих пор не получил своего решения.

Ключевые слова: *судьба и предопределение, воля, могущество, творение, справедливость.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение в проблему. Соблюдая верность классическим традициям в области религиоведения, мы вкратце объясним словарное значение предопределения и судьбы, а затем – смысл этих слов в Коране и хадисах, а также отношение к этим понятиям логики, психологии, педагогики и других областей гуманитарных и общественных наук. В конечном счете, попытаемся представить новый подход в понимании данной проблемы. Вопрос предопределения и судьбы издавна занимает человеческий разум; в отношении его было выдвинуто много идей. Однако до сих пор вопрос человеческой воли в рамках судьбы и предопределения остается предметом многочисленных исследований, поскольку он еще не разрешен.

Степень исследованности проблемы. В арабском толковом словаре слово *Qədər* обозначает «количество чего–либо, мера, граница чего–либо, цена этому» [1]. Это слово используется в следующих аятах Корана: Аль–Фаджр 89/16, Аль–Мурсалат 77/23, Аль–Анам 6/91, Аль–Маида 5/34, Анбия 21/87, Ар–Раад 13/8, 26, Аль–Анкабут 29/62, Белед 90/5, Аль–Гамар 54/49, Аль–Фурган 25/2. Слова судьба, предопределение и количество, считающимися синонимичными, встречаются в Коране в 17–ти аятах, их различные глагольные формы – еще в 25–ти аятах [2, с. 662]. В Коране слова, считающиеся синонимичными, это *гадар, тагдир и мигдар* (соответственно судьба, преопределениеи количество отмеренного) употреблены в 17–ти аятях, а в сочетании с различными глагольными формами используются в 25–ти местах при упоминании деяний Аллаха [2, с. 662].

Эти слова из Корана больше используются не как термин, а как слова, выражающие понятие «создать и управлять на основе подсчитанного и взвешенного» [3, с. 56]. Бог создал все и всему дал свое измерение. По мнению некоторых ученых–теологов, *кадар* означает общие законы Вселенной, законы, обозначающие продолжение существования вещи и ее гибель или конец. Слово *кадар* в Коране и его производные на протяжении всего существования исламской веры в общем то не связаны с ней [4, с. 19].

Что же касается исторической подоплеки вопроса, то эта тема также была предметом дискуссий со времен греческих философов. Некоторые считали вместе с Эпикуром, что человек свободен и, следовательно, понятия предопределенности нет. В иудейском религиозном мышлении также шло обсуждение вокруг проблем предопределения, позволения и повеления. Караиты были склонны к идеям *джабра* и *кадаризма*. Однако рабаиты приняли идею о предпочтении свободной воли и позволения. В восточном христианстве общее мнение состояло в том, чтобы признавать свободу человеческой воли. По словам Пелагия, крайне важно верить в ответственность человека за хорошие и плохие поступки. В противном случае моральные законы будут подвержены большой опасности. Один из величайших богословов Восточной Церкви Иоанн Дамаскин был первым философом среди религиозных философов, который считал, что разумному существу с необходимостью вменяется и свобода, ибо оно или не будет разумным, или, если разумно, то будет господином, влиятельным над своими действиями и свободным. Однако ягубиты склонялись к идее *джабрия*. Спиноза, как философ Нового времени, полностью опроверг свободу воли. Лейбниц также высказывал подобное о предопределении. Кант заложил новую основу для свободы воли, ссылаясь на закон морали, отличный от других [5, с. 270–271].

Что же касается развития этого вопроса в исламе, то на первом этапе дискуссии это также привело к следующим идеям. Первое, что нужно сделать, это отметить, что здесь *кадар* означает знание Богом того, что он сможет как можно больше воздействовать на свое творение. Во–вторых, это означает, что воля Аллаха не означает принуждения в отношении своих верующих относительно предопределения. Здесь не имеется в виду принуждение и насильственные действия, а имеется в виду выявление сокровенного, что делегируется Аллаху, и проч.

Что же касается второго этапа, то столкновение идей привело к формированию новых религиозных направлений из группы мусульман, идеи которых стали распространяться среди общества. Появление проблемы предопределения, поиск причины своих действий религиозными исследователями объясняются внешними причинами, связанными с восточным христианством; это точка зрения востоковедов, таких, как Фон Кремер, Наллино, Де Бур, Джозеф Шахт и Иоанн Дамаскин, и ученик последнего Теодор Абу Курра. Также говорится, что дискуссии по вопросу кадара в Коране вел Мабад Аль–Джухани, идеи здесь он заимствовал у Абу Юнуса Сенсевейха [5, с. 280–283]. Согласно мнению второй группы, эти дискуссии основаны на внутренних причинах, связанных с идеями исламских ученых и аятами Корана.

Проблема *джабра* и *ихтияра* в основном сосредоточена на двух вопросах. Во–первых, это взаимосвязь между волей Бога и волей человека, а вторая – отношения между абсолютным могуществом Бога и человеческим могуществом. На самом деле сюда можно добавить третий вопрос. Это вопрос об абсолютном знании Аллаха и о влиянии его на людей.

Исторический аспект проблемы. В истории исламской мысли можно встретить три основных подхода к вопросу судьбы и предопределения. Один из них относится к джаббаритам и состоит в том, что над своими действиями у человека нет никакой власти, другая позиция принадлежит мутазилитам, которые считает, что человек обладает силой воли. Другая позиция связана с идеями Ахл–эль–Сунны (особенно Матуридизма) и школы шиитов (Имамия), которые пытаются примирить эти два момента. Естественно, если мы подробно изложим различия, разницу в деталях между существующими учеными той же школы, то убедимся, что суть истории данных идей в *кяламе* / Исламской теологии следующая.

Согласно мутазилитам, предопределение означает оповещение и доведение до сведения о грядущем, судьба же означает предостережение, но не больше. Это проступки, основанные на недостатках и желаниях людей, и необходимо взять на себя за них ответственность, а не возлагать это на Аллаха. Согласно мнению мутазилитов, человек обладает свободой воли и есть творец своих поступков [6, с. 332]. Воля Аллаха

состоит только лишь из добрых пожеланий и повелений, плохих здесь не может быть. Такое пожелание не может исходить от Бога [6, с. 37]. Идея наличия у человека свободы воли, принимаемая мутазилитами, в литературе калам упоминается как *тафвиз* (кадаризм).

Салафиты аль–сунны не затрагивают эту тему. А ашариты объясняют судьбу и предопределение, как то, что основано на Божьей воле и исходит из нее. Проблема может быть объяснена через вопрос веры и неверия следующим образом. Вера – это благословение от Бога, она придает человеку силу, и отказ от пути неверующего способствует в человеке росту сопротивления неверию. Ведь неверующие могут и не оставаться таковыми; если они взмолятся, то могут обратиться в веру. Ашариты утверждают, что Божья воля охватывает все и что человеческие действия находятся в пределах безграничной воли Бога. Поэтому предполагается, что они приняли понятие аль–джабру–ль–мутавассит (среднее принуждение) [7, с. 37].

Что же касается матуридитов, мы можем объяснить точку зрения этой школы на примере веры и неверия. Согласно матуридитам, у людей очень мало воли. Бог дает человеку возможность неверия одновременно с возможностью и желанием обладания силой веры. Масият (восстание против Аллаха, грех) и зло имеют две стороны. Он сравним с Богом в одном отношении. Они (действия человека) существуют благодаря Его творению. Он будет делать в своем царстве все, что пожелает. Но эти действия другой своей стороной относятся к человеку. Они формируются согласно воле и желанию человека. Согласно матуридитам, действия человека заключаются в том, чтобы настоять на выборе одной из альтернатив. Это формируется на основе того, что Аллах создал второй тип мощи (аль–гудрату–ль–муйессире), в зависимости от намерения человека и его воли [8, с. 285–286].

Что же касается шиизма, то слово *кадар* (предопределение) истолковывается здесь как количество и размер, а *газа* (судьба) как определенность. *Кадар* есть размер предмета, а *газа* – факт совершения действия. Здесь необходимо упомянуть принцип справедливости, в который также включен вопрос о судьбе и предопределенности с точки зрения Имамия. Божественная справедливость делится на три части: 1. Правосудие в творчестве бытия (*таквин*) (создание Вселенной). Бог воздает любому творению согласно его талантам и способностям. Всевышний никогда не преуменьшает способности в момент творчества. 2. Пропаганда правосудия (*ташрии адалят*). Бог, направляя посланника, и определяя законы ислама, направляет человека на праведный путь. Божественные положения претворяются в жизнь согласно поступкам человека и они не приносят Богу какую–либо выгоду или пользу. Именно потому божественная мудрость требует правильной оценки соотношения умений и возможностей у верующих лиц. Ведь предложение, основанное на неподкрепленной покорности, есть пустое место. 3. *Правосудие в наказании.* Бог никогда не сравнивает неверного или правоверного в момент наказания или поощрения. Бог дает каждому человеку вознаграждение или наказание по его поступку. Бог не осуждает человека без посланников которые обьясняют ему религию.

В целом, согласно Имамия, люди были созданы как обладатели воли и желания. Повеление Бога, или судьба – это, когда человек хочет исполнить то или иное действие по своей воле и желанию, а бог этому способствует. Поступки относятся и к Богу, и к человеку. В человеческих делах нет обмана или принуждения. Человек выполняет свои дела в положении между *тафвизом* и *джабром* (свободой и принуждением) [9, с. 83–101]. Как видно, у матуридитов и имамит здесь схожие позиции.

Выводы. Следовательно, нельзя думать, что в абсолютном смысле у человека есть великая воля и сила, и что Бог никоим образом не влияет на это, так же, как и думать, что человек не играет никакой роли в своих действиях. Все это может привести к неправильным результатам. Это также противоречило бы содержанию Корана. Таким образом, поступок, с точки зрения творения, есть решение Бога, а в принятии решения и направленности в его выполнении имеется также роль самого человека. Но даже человек, который планирует свою жизнь и пытается действовать по этому плану, также понимает, что возможны события и причины, которые могут помешать его планам, и что эти цели сопрягаются с определенной долей риска. Все события и явления в жизни не всегда реализуются так, как хотят люди, как они решают и планируют, и, возможно, здесь и нужно искать божественную сторону судьбы.

Следует отметить, что предопределение и судьба, частью которых является человеческая воля, рассматривается, как проблема, посредством также и психологии, педагогики, генной инженерии, логики и других областей науки. Вместе с тем найти конкретные ответы на вопросы, связанные с поведением, с волей человека, мы не способны. Возможно, нам нужно искать понятие предопределения на карте генов, состоящей из закодированной информации или в других аспектах, о которых мы еще не знаем. Все это показано в хадисе о предопределении: «Это тайна».

Однако, если отбросить таинственный и чарующий аспект понятия предопределения, мы должны фактически заявить, что этот вопрос является просто теоретической проблемой. Никто в реальном мире, когда совершает какие–либо действия или поступки, на самом деле не думает, есть ли в этом предопределение или нет. Другими словами, пока человек чувствует себя свободным, выражение «свободный» окажется более реалистичным. Мы несем ответственность за наши действия, как за хорошие, так и плохие. Мы знаем, что за хорошее поведение мы будем вознаграждены, в соответствии с этим мы действуем, но, тем не менее, мы знаем, что не все в наших руках. В связи с этой проблемой можно сделать вывод, что нужно исходить из реальности, со ссылкой на *насс* (религиозные тексты).

Список использованных источников

1. İbn Mənzur, Lisanu–l arab, *qədəra* maddəsi.
2. Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, Mucəmu–l–Mufəhrəs. – Tehran, 1993.
3. Fəzlurrəhman, Ana konularıyla Kuran. – Ankara, 1993.
4. Hüseyin Atay, Kurana göre araştırmalar. – Ankara, 1997.
5. İrfan Əbdülhəmid, İslamda itikadi mezhepler ve akaid esasları. – İstanbul, 1994.
6. Qazı Əbdülcabbar, Şərhu–l–usuli–l–xəmsə. – Qahirə, 1996.
7. Taftazani, Şərhu–l–əqaid. – İstanbul, 1999.
8. Saim Yeprem, İrade hürriyeti ve İmam Matüridi. – İstanbul, 1997.
9. Cəfər Sübhani, Şiə əqidələrinin əsasları. – Tehran, 2001.

***Tahirova A. I.**, Associate Professor of the Department of Islamic Sciences, Baku State University (Azerbaijan, Baku), adile75@gmail.com*

The problem of fate and divine decree (qada and qadar): the assessment of the human will

The article underlines the importance and the historical background of the problem of fate. In sum we focus our attention on the question of free will. Human will is an important aspect of this question. The article attempts to explain the fundamental character of will (irada), power (qudra), acquisition (kasb) and creation (khalq). This issue generates a great deal of debate among theologians of different schools and philosophers. We cannot discuss this problem without considering other aspects of will; especially affect of divine will to human's action. Both divine and human will's research is necessary to gain a full picture of the situation. The structure of human will is complex and this article illuminates factors affecting human's actions. Researchers remain in the dark about all aspects of this problem and it has not solid solution till now.

***Keywords:** fate and divine decree (qada and qadar), will (irada), power (qudra), acquisition (kasb), creation (khalq), justice (adl).*

***Тахірова А. І.,** доцент кафедри ісламських наук, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), adile75@gmail.com*

Людська воля з точки зору долі і приречення

Підкреслюється важливість аналізу проблеми долі в релігійній і світській літературі. Основна увага тут приділена поняттю свободи волі. Людська воля є важливим аспектом цього питання. У статті пояснюється фундаментальний характер долі, волі, всемогутності і творіння. Це питання породжує багато суперечок серед теологів і філософів. Ми не можемо обговорювати цю проблему без урахування інших аспектів волі, особливо ролі божественної волі в людських діяннях. Дослідження божественної і людської волі є необхідним, щоб отримати повне уявлення про проблему. Структура людської волі складна, розглянуті фактори, що впливають на людські діяння. Вчені не до кінця вивчили всі аспекти цієї проблеми і це питання до сих пір не отримало свого рішення.

***Ключові слова:** доля і приречення, воля, могутність, творіння, справедливість.*

* * *

УДК 14:572+575

Шевченко М. О.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, Київський національний
університет культури і мистецтв (Україна, Київ),
mirdzen@yahoo.com

Взаємозв'язок між ускладненням соціальних системам і прогнозуванням

Мета: вплив високих технологій на формування складності і не прогнозованості соціальної системи.

Методи: використовувався системний підхід.

1) Чим простіше соціальна система, тим простіше вона прогнозується. 2) Соціальні системи з часом ускладнюються. 3) Чим складнішою стає соціальна система, тим складніше прогнозувати її поведінку. 4) Одним із факторів, які ускладнюють соціальну систему є високі технології. 5) Проблема прогнозування складних соціальних систем обумовлена тим, що такі системи мають сильні взаємозв'язки між своїми елементами, що призводить до появи хаотичних процесів, що суттєво скорочує горизонт прогнозування. 6) Якщо внаслідок зростання складності соціальної системи горизонт прогнозування скорочуватиметься – це призведе до того, що ми будуватимемо свої припущення про майбутнє на коротку перспективу і наші управлінські стратегії теж стосуватимуться короткої перспективи. 7) Якщо ми будемо користуватись короткостроковими прогнозами – це означає, що ми будемо помилятись стосовно довгострокових наслідків реалізації тих чи інших технологій або проектів. 8) Висновки: відсутність інструментів ефективного управління і прогнозування складності призведе до занепаду соціальної системи в довгостроковій перспективі.

***Ключові слова:** прогнозування, наслідки n–го порядку, системний підхід, ефект Пельцмана, клонування, робототехніка, законом утворення зв'язків Д. Рікардо.*

Однією з головних проблем сучасних соціальних систем є їх не прогнозованість, що обумовлено складністю взаємовідносин, які виникають в таких системах. Проблема прогнозування соціальних систем вивчається такими дослідниками як Г. Гігеренцер [3], Н. Талеб [8, с. 22, 113], Я. Бар–Ям [2] і т.д. Ми виділяємо їх тому що вони першими почали розглядати прогнозування в контексті наслідків n–го порядку, які виникають в результаті певних подій. В цій статті ми хочемо поглибити розуміння наслідків n–го порядку і простежити їх на реалізації таких високотехнологічних проектів як: фармацевтична індустрія, технології клонування людських органів (3D друк), робототехніка, та розглянути їх вплив на соціальні системи.

Чим простіше соціальна система, тим краще вона прогнозується. Одноманітність середовища призводить до механізації звичок, які дуже швидко формуються і закріплюються, людина зокрема, в такому однотипному середовищі перетворюється на автомат, що працює за заданою програмою, а тварини стають надспеціалізованими. Ріст різноманітності середовища, навпаки, призводить до формування гнучких стратегій поведінки [4]. В екології є подібний закон, який називається законом збіднення острівного різномаїття (закон Г. Ф. Хільмі), який стверджує, що система, яка опинилась в середовищі із значно нижчим рівнем організації, з часом деградує до середовища [7, с. 100].

Соціальні системи з часом ускладнюються. Ускладнення соціальних систем (міжнародної системи) є закономірним процесом і є результатом співробітництва між країнами або між учасниками всередині соціальної системи. Процес ускладнення соціальної системи описується **законом утворення зв'язків Д. Рікардо**: більш обдарований регіон концентрує свої зусилля на виробництві тих товарів, де його переваги вищі, і залишає менш обдарованому регіону виробництво тих товарів, де його переваги менші, що призводить до диференціації взаємовідносин та появи нових учасників [6, с. 150–155]. Однак, ускладнення соціальних систем відбувається за рахунок різноманітних чинників: зміни політичного режиму, появи нових технологій, появи нових економічних секторів, розвиток бюрократії, поява нових учасників у соціальній системі. Із цього неповного переліку чинників, які впливають на ріст складності соціальних систем ми зупинимось на високих технологіях.

Чим складнішою стає соціальна система, тим складніше прогнозувати її поведінку. Яку роль відіграють технології у посилені складності соціальних систем? Поява та поширення певної технології як правило призводить в довгостроковій перспективі до наслідків, які або просто не передбачались, або не брались до уваги. Спробуємо подивитися на вище зазначену проблему з т.зв. системного підходу. Системний підхід передбачає розгляд явища в контексті, і це робить його одним із інструментів прогнозування. Оскільки контекст можна змінювати не лише у просторі, але і в часі. Якщо у просторі ми можемо рухатись від підсистем до надсистеми і навпаки, то в часі рух може здійснюватись за схемою **минуле ↔ теперішнє ↔ майбутнє**. Майбутнє в цій схемі має різну глибину або наслідки різного порядку (наслідки 1–го порядку, 2–го порядку, 3–го, n–го порядків). Наприклад, якщо ви когось поб'єте (подія), то наслідком 1–го порядку буде ваша перемога та задоволення від неї, наслідком 2–го порядку буде ситуація, коли переможений подасть на

вас заяву в поліцію і це вже неприємно, а наслідком 3–го порядку будуть час і ресурси, які ви витратите на врегулювання цієї ситуації і т.д. Для прогнозування наслідків поширення технологій підходить та ж сама схема. Наприклад, бурхливий розвиток фармацевтичної індустрії призвів до того, що медицина змогла побороти епідемії (наслідок 1–го порядку), але водночас вона збільшує залежність людей від медикаментів, що послаблює їх імунітет (наслідок 2–го порядку). Разом з тим фармацевтична індустрія веде свою «гонку озброєнь» з вірусами, які швидко адаптуються, змінюються і стають сильнішими (наслідок 3–го порядку). Можна очікувати, що в майбутньому медицина з благих намірів створить якийсь надпотужний вірус, який призведе до появи нових епідемій та великої смертності населення (наслідок 4–го порядку), що в свою чергу послабить роль певної країни чи регіону у міжнародних відносинах (наслідки 5–го порядку).

Рис. 1. Взаємовідносини між фармацевтичною індустрією, людиною, вірусами і міжнародними відносинами. Блок 2 показує наслідки 1–го порядку, блоки 3 і 4 показують наслідки 2–го порядку. Блок 5 демонструє наслідки 3–го порядку, а блок 6 відповідно наслідки 4–го порядку. Блок 7 показує наслідки 5–го порядку.

Приклад непередбачуваності поширення високих технологій є технологія клонування людських органів. До переваг технології клонування людських органів можна віднести відсутність затримок при трансплантації органів у хірургії (будь–який орган може бути вирощений із клітин пацієнта). Крім того, практика клонування завдасть відчутного удару по бюрократії і злочинності, які утворились довкола ринку людських органів (наслідки 1–го порядку). В результаті, кошти, які витрачались на боротьбу з ними можуть бути спрямовані на інші аспекти соціальної системи. Ще однією перевагою є те, що індустрія імунодепресантів зможе спрямувати зусилля на інші медичні аспекти та інновації, оскільки попит на її продукцію буде суттєво знижено (наслідки 2–го порядку). Наступним кроком в реалізації цієї технології буде суттєве зростання тривалості життя людини (наслідки 3–го порядку). Проте дана індустрія матиме і свою зворотну сторону, яка досить суттєво зачіпатиме етичний вимір людського буття. Наскільки небезпечною стане поведінка людини в довгостроковій перспективі, якщо технології клонування дозволять будь–якої миті, в короткі строки регенерувати будь–яку частину тіла людини, усунути будь–яку ваду чи то недолік? Як далеко в такому випадку зможе зайти людська безвідповідальність? Як це вплине на політичну систему, на тривалість президентських строків і т.д.? Узагальнений ефект Пельцмана дозволяє відповісти на ці питання так: чим більш безпечнішим роблять життя людини технології, тим більш небезпечно буде поводити себе людина (наслідки 4–го порядку) [10, с. 120–126].

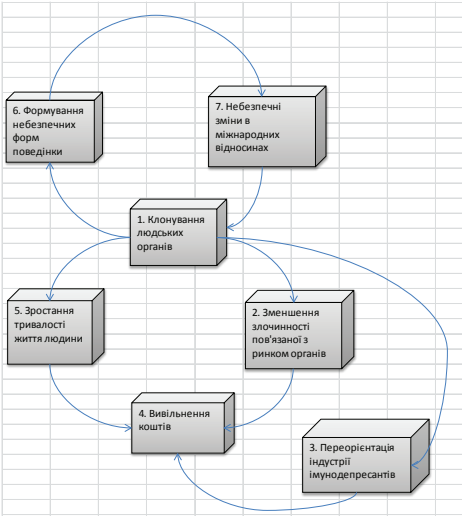

Рис. 2. Практика реалізації технології клонування людських органів. Блок 2 демонструє наслідки 1–го порядку. Блоки 3 і 4 демонструють наслідки 2–го порядку. Блок 5 демонструє наслідки 3–го порядку. Блоки 6 і 7 демонструють наслідки 4–го порядку.

Наступний приклад, представляє собою проблему, яка активно обговорюється на останніх всесвітніх економічних форумах в Давосі [1; 5] – це широке впровадження робототехніки в економічну і соціальні сфери. Наслідком 1–го порядку буде поява безробіття, що в свою чергу призведе до залежності безробітних від політичних і фінансових еліт (наслідок 2–го порядку). Це призведе до затвердження політичних еліт у владі (наслідки 3–го порядку), що в свою чергу призведе до появи нових техно–олігархій (наслідки 4–го порядку), оскільки влада буде єдиним власником цих технологій.

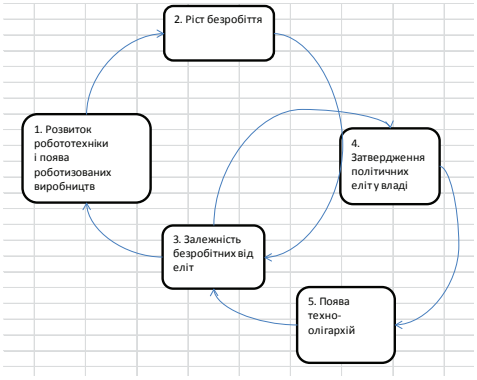

Рис. 3. Вплив робототехніки на соціальну систему. Блок 2 показує наслідки 1–го порядку. Блок 3 ілюструє наслідки 2–го порядку. Блок 4 показує наслідки 3–го порядку. Блок 5 демонструє наслідки 4–го порядку.

Проблема прогнозування складних соціальних систем обумовлена тим, що такі системи мають сильні взаємозв'язки між своїми елементами: часові

взаємозв'язки – перемінна залежить від своїх минулих трансформацій; горизонтальні взаємозв'язки – перемінні залежать одна від одної; діагональні взаємозв'язки – перемінна А залежить від минулого перемінної В. Такі тісні взаємозв'язки призводять з часом до зростання відхилень у поведінці системи (хаотичні процеси) [9, с. 100], що суттєво скорочує горизонт прогнозування.

Якщо внаслідок зростання складності соціальної (міжнародної) системи горизонт прогнозування скорочуватиметься – це призведе до того, що ми будуватимемо свої припущення про майбутнє на коротку перспективу і наші управлінські стратегії теж стосуватимуться короткої перспективи. Якщо ми будемо користуватись короткостроковими прогнозами – це означає, що ми будемо помилятись стосовно довгострокових наслідків реалізації тих чи інших технологій або проектів. Тому, відсутність інструментів ефективного управління і прогнозування складності призведе до занепаду соціальної системи в довгостроковій перспективі.

Список використаних джерел

1. The Fourth Industrial Revolution Is Here: What Now? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://singularityhub.com/2016/12/16/the–fourth–industrial–revolution–is–here–what–now–video/#sm.00007a8xotjixcujz0t1abl25dbut
2. Understanding Unintended Consequences with Yaneer Bar–Yam [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.human–current.com/blog/2017/6/8/understanding–unintended–consequences–yaneer–bar–yam
3. Гигеренцер Герд. Понимать риски. Как выбирать правильный курс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://psy.wikireading.ru/102787
4. Кестлер А. Дух в машине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.studmed.ru/kestler–a–duh–v–mashine_172b4987252.html#
5. Криптовалюта, роботы и Украина. Давос–2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://korrespondent.net/business/economics/3932018–kryptovaluita–roboty–y–ukrayna–davos–2018
6. Мизес, Людвиг фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
7. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). – М.: Журнал «Россия Молодая», 1994. – 367 с.
8. Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. – М.: КоЛибри, Азбука–Аттикус, 2016. – 768 с.
9. Талеб Н. Н. О секретах устойчивости: Эссе; Прокрустово ложе: Философские и житейские афоризмы. – М.: КоЛибри, Азбука–Аттикус, 2012. – 240 с.
10. Шевченко М. О. Етичні проблеми технологічного вдосконалення людини / М. О. Шевченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2015. – Вип.5–6 (143–144).

References

1. The Fourth Industrial Revolution Is Here: What Now? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://singularityhub.com/2016/12/16/the–fourth–industrial–revolution–is–here–what–now–video/#sm.00007a8xotjixcujz0t1abl25dbut
2. Understanding Unintended Consequences with Yaneer Bar–Yam [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.human–current.com/blog/2017/6/8/understanding–unintended–consequences–yaneer–bar–yam
3. Gigerencer Gerd. Ponimat' riski. Kak vybirat' pravil'nyj kurs [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://psy.wikireading.ru/102787
4. Kestler A. Duh v mashine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.studmed.ru/kestler–a–duh–v–mashine_172b4987252.html#
5. Kriptovaljuta, roboty i Ukraina. Davos–2018 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://korrespondent.net/business/economics/3932018–kryptovaluita–roboty–y–ukrayna–davos–2018
6. Mizes, Ljudvig fon. Chelovecheskaja dejatel'nost': traktat po jekonomicheskoj teorii. – Cheljabinsk: Socium, 2005. – 878 s.
7. Rejmers N. F. Jekologija (teorii, zakony, pravila, principy i gipotezy). – M.: Zhurnal «Rossija Molodaja», 1994. – 367 s.
8. Taleb N. N. Antihrupkost'. Kak izvlech' vygodu iz haosa. – M.: KoLibri, Azbuka–Attikus, 2016. – 768 s.
9. Taleb N. N. O sekretah ustojchivosti: Jesse; Prokrustovo lozhe: Filosofskie i zhitejskie aforizmy. – M.: KoLibri, Azbuka–Attikus, 2012. – 240 s.
10. Shevchenko M. O. Etychni problemy tehnologichnogo vdoskonalennja ljudyny / M. O. Shevchenko // Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manah. – K., 2015. – Vyp.5–6 (143–144).

Shevchenko M. A., *Candidate of philosophy Sciences, Senior Lecturer of department of philosophy, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), mirdzen@yahoo.com*

Relationships between increasingly complex social systems and predicting

Main objective of the study: high–tech influences of formation of complexity and unpredictability of social systems.

Methodology: we have used system approach.

1) The more simple social system, the more better one is predicted. 2) Gradually social systems become more complex. 3) The more complex social system, the worse one is predicted. 4) One of the factors complicate the social systems are high technology. 5) The problem predicting of complex social systems are determined by the high coherence of connections between the elements in such systems. It leads to chaotic processes that reduce the forecasting horizon. 6) If, as a result of the growing complexity of the social system, the forecast horizon decreases, it will lead to the fact that we build our assumptions about the future in the short term, and our management strategies will also deal with short–term prospects.7) If complexity of social system increases, then forecasting horizon will be reduce. If forecasting horizon reduces, then we'll make our assumptions about the future in short perspective. If we make our assumptions about the future in short perspective, then our management strategies will be misguided for this perspective. 8) Results: If we haven't tools for effective management and forecasting of complexity, then it will lead to degradation of social system in long–term perspective.

Keywords: *prediction, n–order consequences, system approach, Peltzman effect, cloning, robotics, law of association.*

* * *

УДК 130.2+330.4+330.162

Юшкевич Ю. С.,
кандидат філософських наук, старший викладач
кафедри філософії, історії та політології,
Одеський національний економічний університет
(Україна, Одеса) gjs030680@gmail.com

Трансформація змісту феномену економічна культура в умовах глобалізації

Метою даної статті є соціально–філософське дослідження сутності та ролі економічної культури, як інтегративної форми, що виступає духовною квінтесенцією економічного життя та трансформації її контекстуального змісту. До методів, що застосовувалися слід віднести перш за все гіпотетико–дедуктивний, компаративістський, структурно–функціональний. Було зроблено висновок, що детермінованість стану економіки нашої країни економічною культурою, обумовлює необхідність врахування індивідуального та соціального рівнів її сформованості, зокрема її ціннісних домінант, при плануванні подальшої стратегії економічного розвитку України. Соціологічні показники свідчать про недостатній рівень морально–етичної складової економічної культури, зокрема низький ступінь економічної відповідальності та економічної справедливості, що може стати значною перепоною на шляху прогресивного розвитку нашої держави в якості гідного представника європейської спільноти.

Ключові слова: *економіка, економічна відповідальність, економічна культура, економічна справедливість, знання, культура, праця, цінності.*

Сучасний стан та подальший розвиток світової цивілізації визначається всеохоплюючим глобалізаційним процесом, що детермінує інтеграційні трансформації в усіх сферах життєдіяльності суспільства, зокрема формування єдиного економічного простору, уніфікацію економічних взаємозв'язків та

всезагальну економічну взаємозалежність. Усвідомлення цього факту обумовило необхідність консолідації зусиль щодо подолання викликів планетарного масштабу, що постали перед сучасним людством, результатом чого стало затвердження у 2015 році в рамках 70–ї сесії Генеральної Асамблеї ООН орієнтирів сталого розвитку до 2030 року. У 2017 році було підготовлено Національну доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» в якій наведено адаптований варіант 17 глобальних цілей з урахуванням національної специфіки, пріоритетне значення серед яких має вирішення проблем пов'язаних з економікою нашої країни [4].

Необхідно наголосити, що саме формулювання Цілей Сталого Розвитку та низки завдань, що розроблено для їх досягнення, містить в собі контекст теоретичне розкриття якого потребує не тільки вузькоспеціалізованого суто економічного погляду а й загальногуманітарного аналізу.

Плідним у цьому сенсі є дослідження концепту «економічна культура». Різні аспекти цього феномену вивчались вітчизняними (В. М. Ворона, О. О. Міщенко, В. В. Москаленко, Є. І. Суїменко, Т. О. Петрушина, Ю. Ж. Шайгородський), російськими (Т. І. Заславська, О. А. Погребняк, Д. Є. Расков, Р. В. Ривкіна, І. В. Розмаінський) та зарубіжними (А. Кламер, Д. Норт) економістами, соціологами, психологами тощо.

На наш погляд, в сучасному науковому дискурсі не знайшов достатньої реалізації соціально–філософський підхід до дослідження економічної культури, що виступає тим орієнтиром у безкрайньому лабіринті наявних дефініцій, який дозволяє бачити головне, найбільш суттєве у цьому феномені, має методологічне та системотворче призначення, що виводить науковий пошук на інший рівень.

Тому, метою даної статті є соціально–філософське дослідження сутності та ролі економічної культури, як інтегративної форми, що виступає духовною квінтесенцією економічного життя та трансформації її контекстуального змісту.

Слід зазначити, що проблема взаємодії економіки та культури, зокрема дослідження феномену економічна культура, має фундаментальне значення як в теоретичному, так і в практичному сенсі, особливо в контексті необхідності усунення факторів, що найбільшою мірою обумовлюють кризу сучасної економіки та пошуку шляхів поліпшення економічної ситуації в Україні.

Представники сучасної економічної та соціологічної думки, зокрема Д. Норт, наголошують на значному впливі культури на економіку і необхідності, в цьому контексті, створення нового інтегрованого підходу до дослідження економічних процесів, що буде враховувати як економічні, так і соціологічні, політологічні, культурологічні аспекти. На його погляд, пізнавальний процес людини не лише зазнає впливу культури та суспільства, а є культурним і соціальним процесом у фундаментальному сенсі. Поза культурою, що виступає транслятором знань та цінностей, неможливо зрозуміти специфіку траєкторій економічного розвитку і типів політичного та соціального устрою суспільства. Дослідження сутності та динаміки певного інституційного устрою, обумовлює необхідність звернення до сфери культури та розуміння економіки як культурного процесу [5, с. 58].

В своїй доповіді «Культура має значення» А. Кламер, наголошує, що поза економікою знаходиться цілий світ, який складається з цінностей, доброчинностей, з того, що є основою, що спонукає нас до дій та ще важливіше – робить нас людьми. На його думку, економіка є лише частиною загального контексту яким виступає культура; вона є лише інструментом для виробництва того, що є більш важливішим, а саме культури. Все своє життя ми віддаємо пошуку ідей, зазначає А. Кламер, що являють собою частину наших культурних благ, нашого накопиченого культурного капіталу, що виробляє культурні цінності [2].

У соціологічному дослідженні економічної культури П. Бергера акцентовано, що економічні інститути існують не у вакуумі, а у контексті соціальних і політичних структур, культурних форм та, безумовно, в структурі самосвідомості: в системах цінностей, ідей, вірувань [1, с. 31]. Тому їх треба розглядати крізь призму культурологічного та навіть аксіологічного підходів.

Якщо поглянути на цю проблему з іншого ракурсу, необхідно відмітити, що економіка також здійснює значний вплив на культуру. Аналогічно до того як об'єктивні умови буття протягом часу поступово, але цілеспрямовано формують певні ментальні особливості нації, наявний рівень розвитку економіки задає об'єктивні параметри формування культури як окремих індивідів та соціальних груп, так і суспільства в цілому. На думку Т. О. Петрушиної, в діалектичному взаємозв'язку економіки і культури саме економіці, матеріальному базису належить конститутивна роль. Спосіб труда та виробництва визначають систему координат, в якій формується і розвивається культура, яка, в свою чергу, в процесі розвитку, здатна активно впливати та детермінувати подальші зміни економічного базису [8, с. 17].

Як ми бачимо, питання визначення детермінуючої ролі однієї з форм соціального буття людини в парі «економіка–культура» залишається відкритим та навіть ще більш актуалізується. Безсумнівним є те, що економіка має культурне та навіть соціальне коріння, наявні моделі економічного розвитку залежать від типу домінантної економічної культури. Цінності та норми, що являють собою зміст цієї культури, спрямовують економічний розвиток суспільства. Крім цього, якісний стан культури суб'єкта економічної діяльності, рівень сформованості культурно–економічних імперативів на індивідуальному рівні, значною мірою впливають на процес і результати праці, як окремого індивіду, так і на всю економічну систему в цілому. Але, слід констатувати, що економіка в різних своїх проявах обумовлює стан та визначає подальший розвиток культури. Так, економічна складова грає не останню роль у можливості реалізації різноманітних культурних проектів та збереженні культурної спадщини, що є сховищем духовних та матеріальних цінностей нашого народу. Іншим аспектом цього питання є те, що економіка в певному сенсі виступає «законодавцем», що визначає ціннісний зміст наявної економічної культури. В цьому знаходить свій прояв діалектичність взаємозв'язку економіки та культури. Прогресивний розвиток сучасної економіки можливий лише при умові відповідності змісту економічної культури ринковому типу економіки в іншому випадку культура буде вступати в протиріччя та сповільняти розвиток економічної сфери. Таким чином, ця взаємодія характеризується певною циклічністю,

де зв'язуючим елементом виступає людина, як суб'єкт економічної діяльності.

Слід зазначити, що абстрагування від суто інструментального аспекту цього питання обумовлює доцільність не лише визнання взаємовпливу економіки та культури, а й наполягання на трактуванні економіки як культури. На думку О. А. Погребняка та Д. Є. Раскова, економіка, яка є частиною культурної діяльності людини, потребує пошуку нового бачення свого предметного поля, що буде сприяти подоланню ізольованості економічної теорії від морального, історичного, соціального та навіть метафізичного контекстів. Культура має сенсоутворюючий зміст, вона відсилає до того, що трансцендентно полю значень будь якої абстрактної системи, що репрезентує ту чи іншу природу, зокрема економічних відносин, але іманентно людському існуванню в його конкретності. В економіці, що розглядається крізь призму культури, суб'єкт вже не виступає фіксованим агентом, що підпорядкований певним об'єктивним закономірностям, а розуміється у відкритому історичному горизонті безперервного самоконституювання, в межах якого стандартні економічні цілі не є тим, що *a priori* має значення, а тим, що завжди бере участь у проблематизації власного сенсу [6, с. 96, 101].

Проведений концептуальний аналіз наявних дефініцій поняття «економічна культура» дозволяє зробити висновок, про поліваріативність підходів до його вивчення, що обумовлено багатогранністю цього феномену.

Плідним, на наш погляд, є підхід, згідно якого в цьому концепті мислиться в першу чергу когнітивна, аксіологічна та праксіологічна складові. Під когнітивним елементом мається на увазі сукупність знань та уявлень, що відображують різні сторони економічної реальності та формують стереотипи економічного мислення. Аксіологічна складова включає матеріальні та духовні цінності, що функціонують в економічному середовищі. Праксіологічний компонент являє собою певні способи або вектори діяльності окремого індивіду, групи або суспільства у цілому, що спрямована на виробництво, обмін та споживання продуктів праці та детермінована з одного боку набутими знаннями та навичками, а з іншого опанованими цінностями, що виступають змістом економічних норм, що регулюють поведінку суб'єктів економічних відносин.

Слід наголосити, що більшість науковців акцентують на ціннісному вимірі економічної культури, беручи до уваги або моралістичний, або більш абстрактний контексти. Співвідносячи когнітивну, аксіологічну та праксіологічну складові економічної культури, ми волею–неволею схиляємось до необхідності констатування визначальної ролі категорії «цінність» в тріаді «знання–цінності–діяльність», через яку ми можемо визначити сутність та роль інших елементів.

Сучасний соціальний простір характеризується активним розвитком постіндустріального суспільства та формуванням нового відповідного типу економіки, а саме економіки знань. Виявлення ціннісного змісту цього компоненту економічної культури стає можливим у результаті вивчення дуальної природи знань, які одночасно виступають вагомим фактором ефективності сучасного виробництва, при умові їх інноваційності, та результатом, продуктом цієї економічної діяльності. Саме знання, що являє собою або сукупність зовнішньої, абстрагованої від конкретного інтелектуального виробника, інформації, або виступає в якості внутрішніх знань–вмінь–навичок суб'єкта економічної діяльності, має духовно–культурну та матеріально–економічну цінність, виступаючи з одного боку формою соціального буття та самореалізації індивіда, а з іншого товаром, що є найбільш цінним на ринку постіндустріального суспільства.

Щодо аксіологічного виміру економічної діяльності, то в цьому контексті, доцільним здається звернення до категорії «праця», ціннісний зміст якої також знаходить свій прояв у двох формах, з одного боку, як результат трудової діяльності – накопичення матеріальних благ, а з іншого, як самоцінність самого процесу праці. Згідно з даними соціологічного дослідження специфіки економічного світогляду представників сучасного українського соціуму, кількісний показник інструментальної мотивації, в межах якої праця розглядається як засіб досягнення певних цілей і не виступає самоцінністю, складає 45,4%, що ж стосується протилежної позиції – ціннісної мотивації до праці, то цей показник є трохи більшим – 48,8%. Безпосереднє відношення до цих двох форм мотивації, має прагматична та соціальна мотивації до праці, тобто орієнтація на отримання матеріального прибутку (64,5%) або задоволення від цікавого виду діяльності (24,9%) відповідно [8, с. 135]. На наш погляд, такі показники свідчать, по–перше, про дисбаланс економічного світогляду сучасних українців, а, по–друге, є достатньо невтішними в контексті світоглядно–філософської традиції нашого народу. Згадуючи філософію Г. Сковороди, а саме вчення про «сродну працю», необхідно наголосити, що лише праця яка до вподоби твоєму серцю, що є найвищою насолодою, може бути максимально корисною для людини на шляху досягнення власної самореалізації та особистого щастя. Вона орієнтує індивіда на ціннісно–смисловий зміст культури та виступає гарантом існування суспільства всезагального блага.

Акцентуючи на ціннісному, навіть моралістичному вимірі економічної культури доречним є звернення до роботи Д. Макклоскі «Економіка з людським обличчям, або гуманоміка» в якій авторитетний у США економіст закликає до критичного розгляду генезису економічного порядку. Основна думка автора полягає в тому, що розвинуті країни сучасного світу досягли свого успіху не завдяки накопиченню капіталу або вдосконаленню системи приватної власності, а зовсім з інших причин, якими є «ріст почуття власної гідності у простих людей та переживання духу свободи у винахідників» [3, с. 40]. Д. Макклоскі пропонує створити міждисциплінарну сферу економічного знання – гуманоміку, що буде включати в економічний дискурс етичні питання, предметом розгляду яких будуть доброчинності, що ігноруються в межах стандартних підходів, але без яких неможливо пояснити багатство сучасного світу. На думку автора, саме повернення економічної проблематики до більш широкого контексту, пов'язаного з трансформацією духа та цінностей, може наблизити нас до розуміння того, яким чином відбувається розвиток сучасної цивілізації.

Схожої думки дотримуються Д. К. Стожко, К. П. Стожко, Н. Н. Целіщєв, наводячи в якості приклада успішність економічної системи Японії, основу економічної діяльності суб'єктів господарювання якої складають морально–етичні цінності. На думку авторів, глобалізаційні та інтеграційні процеси, що детермінують сучасний економічний розвиток, актуалізують певні соціальні цінності, серед яких особливу увагу слід звернути на соціальну справедливість та соціальну відповідальність [7, с. 260].

Слід зазначити, що в Національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна», про яку йшла мова вище, акцентується на необхідності імплементації саме принципів відповідальності та справедливості в економічній сфері. На жаль, дані соціологічних досліджень свідчать про невтішні показники і в цьому сенсі, так більшість респондентів (63,1%) вважають, що в поведінці сучасних українців переважає прагматична мотивація – прагнення будь–якою ціною підвищити свій матеріальний добробут, установку ж на відношення взаємної винагороди – прагнення до успіху на основі справедливих взаємовідносин з іншими, відмітили лише 6,4% респондентів. Що стосується сформованості відчуття відповідальності, то його наявність відмітили лише 65% експертів при цьому на рівні нижче середнього, так само як наявність економічної культури в представників українського соціуму в цілому [8, с. 111, 114].

Отже, детермінованість стану економіки нашої країни економічною культурою, обумовлює необхідність врахування індивідуального та соціального рівнів її сформованості, зокрема її ціннісних домінант, при плануванні подальшої стратегії економічного розвитку України. Соціологічні показники свідчать про недостатній рівень морально–етичної складової економічної культури, зокрема низький ступінь економічної відповідальності та економічної справедливості, що може стати значною перепоною на шляху прогресивного розвитку нашої держави в якості гідного представника європейської спільноти.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Капиталистическая революция: 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе. – М.: Прогресс–Универс, 1994. – 320 с.
2. Кламер А. Культура имеет значение. Экономическая культура: ценности и интересы // Альманах центра исследований экономической культуры факультета свободных искусств и наук СПбГУ. – С.–П., 2014. – С.13–19.
3. Макклоски Д. Экономика с человеческим лицом, или гуманомика // Вестник СПбГУ. Серия 5: Экономика. – 2013. – №3. – С. 7–40.
4. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». – Київ: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. – 174 с.
5. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. – М.: Изд. дом Гос. ун–та – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с.
6. Погребняк А. А., Расков Д. Е. Экономика как культура: возвращение к «спору о методах» // Общественные науки и современность. – 2013. – №2. – С.96–106.
7. Стожко Д. К., Стожко К. П., Целищев Н. Н. Аксиология современной экономики: проблема формирования экономического сознания // Вестник ПНИПУ. Социально–экономические науки. – 2017. – №3. – С. 252–264.
8. Экономическая культура населения Украины: Монография / Под ред. академика НАН Украины В. М. Вороны, д–ра филос. наук, профессора Е. И. Саименко. – К.: Институт социологии НАН Украины. 2008. – 316 с.

References

1. Berger P. Kapitalisticheskaya revolyutsiya: 50 tezisov o protsvetanii, ravenstve i svobode. – M.: Progress–Univers, 1994. – 320 s.
2. Klamer A. Kultura imeet znachenie. Ekonomicheskaya kultura: tsennosti i interesyi // Almanah tsentra issledovaniy ekonomicheskoy kulturyi fakulteta svobodnyih iskusstv i nauk SPbGU. – S.–P. 2014. – S. 13–19.
3. Makkloski D. Ekonomika s chelovecheskim litsom, ili gumanomika // Vestnik SPbGU. Seriya 5: Ekonomika. – 2013. – №3. – S.37–40.
4. Natsionalna dopovid «Tsili Stalogo Rozvitku: Ukrayina». – Kiyiv: Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku i torgivli Ukrayini, 2017. – 174 s.
5. Nort D. Ponimanie protsessa ekonomicheskih izmeneniy. – M.: Izd. dom Gos. un–ta – Vyisshey shkolyi ekonomiki, 2010. – 256 s.
6. Pogrebnyak A. A., Raskov D. E. Ekonomika kak kultura: vozvraschenie k «sporu o metodah» // Obschestvennyie nauki i sovremennost. – 2013. – №2. – S.96–106.
7. Stozhko D. K., Stozhko K. P., Tselischev N. N. Aksiologiya sovremennoy ekonomiki: problema formirovaniya ekonomicheskogo soznaniya // Vestnik PNIPU. Sotsialno–ekonomicheskie nauki. – 2017. – №3. – S.252–264.
8. Ekonomicheskaya kultura naseleniya Ukrainyi: Monografiya / Pod red. akademika NAN Ukrainyi V. M. Voronyi, d–ra filos. nauk, professora E. I. Saimenko. – K.: Institut sotsiologii NAN Ukrainyi. 2008. – 316 s.

Yushkevich Y. S., *PhD in Philosophy, Senior Lecturer of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Odessa, Ukraine) gjs030680@gmail.com*

Transforming content of the phenomenon of economic culture in the context of globalization

The purpose of this article is a social and philosophical study of the essence and role of economic culture as an integrative form, which is the spiritual quintessence of economic life and the transformation of its contextual meaning.The methods that were applied should be attributed primarily hypothetico–deductive, comparative, structural–functional. It was concluded that the determinism of the state of the economy of the country by economic culture makes it necessary to take into account the individual and social levels of its formation, in particular its dominant component – values, while planning the further strategy of Ukraine's economic development. Sociological data indicate an insufficient level of the moral and ethical component of economic culture, in particular a low degree of economic responsibility and economic justice, which can become a significant obstacle to the progressive development of our state as a worthy representative of the European community.

Keywords: *economy, economic responsibility, economic culture, economic justice, knowledge, culture, labor, values.*

* * *

УДК 111:130.3:165

Осипов А. А.,
доктор философских наук, профессор,
профессор кафедры социологии,
ЧНУ им. Петра Могилы (Украина, Николаев),
anatolosipova2@gmail.com

Формирование и развитие мировоззрения Рудольфа Штайнера
Статья 1. На пути от философии к антропософии

Опираясь на методы феноменологии и герменевтики, определены основные философские принципы, на которых основывается построение Р. Штайнером антропософского мировоззрения. Определены особенности непосредственно данного чувственного опыта и непосредственно данного образа мира как исходных моментов в построении целостности природы человека–духовного.

Ключевые слова: *антропософия, беспредпосылочность, духовность, мышление, переживание, целостность, чувственный опыт.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вопрос о духовной составляющей природы человека и связи ее с материальными процессами

как организма человека так и материальными условиями его жизнедеятельности имеет длительную традицию рассмотрения как в религиозной традиции, так и в эзотерическом и философском дискурсах. Извечное противопоставление духа и материи является камнем преткновения в решении многих вопросов современности как в теоретической, так и в практической плоскости их постановки. Как известно, вся немецкая философия XVIII–XIX веков, будучи определенным итогом предшествующего развития философии, в лице Канта, Фихте, Гегеля, Шеллинга, Фейербаха, Шопенгауэра искала ответ на этот вопрос. В решении данного вопроса каждый из ее представителей исходил из своих предпосылок. Дальнейшее развитие философии во многом определялось тенденциями способа философствования, опирающегося либо на критике предшествующего способа мышления, либо на культивировании отдельных его аспектов. Это выразилось как в идеях позитивизма, неокантианства, неогегельянства на рубеже XIX–XX веков, так и на протяжении XX века в философии жизни, феноменологии, экзистенциализме, включая и стадию философского постмодерна.

В настоящее время осознание актуальности решения этого фундаментального вопроса находится вне пределов внимания большинства философско–методологических исследований, занятых, преимущественно, проблематикой, распорошенной среди огромного многообразия естественных и гуманитарных наук, которые исходят из стихийно складывающихся предпосылок, ограниченных предметом исследования. Известный тезис позитивизма, сформулированный еще на заре его возникновения – каждая наука сама себе философия, в настоящее время, – время калейдоскопического сосуществования множественности противоречивых философских установок, можно перефразировать в положение: «каждая философия – сама себе философия».

В более приемлемой для современной философской парадигмы форме решения вопроса о духовной природе человека размышлял основатель философской антропологии Макс Шелер, утверждавший, что «если мы хотим в деталях уяснить себе особенность, своеобразие того, что мы называем «духом», то лучше всего начать со специфически духовного акта, акта идеации. Этот акт, полностью отличный от всякого технического интеллекта… *Идеация* означает постижение *сущностных* форм построения мира на одном примере соответствующей сущностной сферы, независимо от *числа совершаемых нами наблюдений* и от индуктивных заключений. Знание, которое мы получаем таким образом, имеет силу для бесконечной всеобщности всех возможных вещей имеющих эту сущность и независимо от наших случайных чувств, как и способы и меры их возбудимости. Знания, которые мы получаем таким образом, имеют силу за *пределами* нашего чувственного опыта» (выд. – авт. – Шелер) [1, с. 160–162]. В данном высказывании в концентрированном виде можно увидеть результат совокупных усилий понять духовную природу человека как они были представлены в идеях А. Бергсона (понятие интуиции), феноменологии (понятие феномена), герменевтике (акт понимания). Общим для них является то, что духовный акт ни коей мере не следует отождествлять или смешивать с интеллектуальным актом, который М. Шелер обозначил *техническим интеллектом*, тем самым подчеркивая его логический автоматизм, который не имеет ничего с общего с творческим характером духовного акта.

Является ли акт идеации процессом, не связанным с целостной структурой природы человека или же он не связан только с чувственным опытом, как последнее утверждает М. Шелер? А, может быть, следует заняться вопросом о том, из каких структур природы человека рождается это новое качество, которое никаким образом не может быть измерено, осмыслено интеллектуальными процедурами? В свое время И. Кант четко размежевал сферу рассудка и сферу разума, обозначив их несхожесть, тем самым объявив табу на попытки найти их генетическую взаимосвязь. И до сих пор вопрос определения оснований, исходя из которых можно было бы рассмотреть единство природы человека, остается открытым.

На наш взгляд, философско–антропологическая методология исследования, опирающаяся на идею многоуровневости природы человека, и которая говорит об их *логической* несводимости в некую целостность, – способна выявить те структуры природы человека, которые при их *целенаправленном практическом* культивировании, порождают более высокий уровень антропо–бытия, – уровень духовности. Этот уровень, возникнув на основании культивирования чувственно–эмоциональной и интеллектуальной сфер, сформировавшись на основании особого вида практики, – духовной практики, в свою очередь становится определяющим их функционирование. И как нет ничего мистического (мы же так полагаем) в том, что мышление формируется на основе чувственной деятельности, но при этом по своей природе качественно отличается от чувственной природы человека, – подобно этому можно говорить и об уровне формировании духовности. Генезис духовности в недрах природы человека является таким же «чудом», как и возникновение мышления. Однако, является ли человек–разумный вершиной развития или возможны такие преобразования его естества, которые органически приводят к скачкообразному выходу на новый уровень, – уровень духовности?

Цель статьи состоит в выявлении исходных философских принципов концепции духовности, сформулированных в первый период творчества Рудольфа Штайнера, в которой обосновывается единство телесного, эмоционально–душевного и духовного аспектов бытия человека, а также раскрывается последовательность разворачивания сущностных сил человека, – концепции, которая впоследствии получила название антропософии.

Творческий путь формирования и развития мировоззрения Рудольфа Штайнера можно условно разделить на три периода. *Первый* – период позиционирования Р. Штайнером–философом своего отношения *к современной ему философии и науке* в *теоретико–познавательной* сфере. В таких трудах этого периода, как «Очерк теории познания Гетевского мировоззрения» (1886), «Истина и наука» (1891), «Философия свободы» (1893) мыслитель, ассимилировав, в первую очередь, естественно–научное наследие Гете, разрабатывает собственные взгляды, которые послужили

философским основанием для его антропософского учения. При этом он осуществляет анализ значимых в то время идей Канта, Фихте, Гегеля, Шеллинга, Шопенгауэра и в связи с этим формулирует свою философскую позицию, которая становится основанием его антропософской концепции. *Второй* характеризуется разработкой идей непосредственно *антропософии*. Ключевыми произведениями этого периода являются: «Мистика на заре духовной жизни нового времени» (1901), «Христианство как мистический факт и мистерии древности» (1902), «Теософия. Введение в сверхчувственное познание мира и назначение человека» (1904), «Как достигнуть познания высших миров?» (1904–1905), «Очерк тайноведения» (1910), «Путь к самопознанию человека» (1912), «Порог духовного мира» (1913). *Третий* период можно определить как этап дальнейшего развития антропософского теоретического наследия в форме практического воплощения его идей в различные сферы культуры и социальной жизни общества. Это и продолжение разработки идей вальдорфской педагогики в единстве с идеями эвритмии; и организация медицинских, фармацевтических акционерных обществ; и формирование движения биолого–динамического сельского хозяйства; и создание антропософской лечебной педагогики. Произведениями, репрезентирующими этот процесс социализации идей антропософии, являются: «Основные черты социального вопроса в жизненных необходимостях настоящего и будущего» (1919), «Работы о трехчленности социального организма» (1915–1921), «Космология, религия, философия» (1922), «Основы для расширения искусства врачевания по данным духовного знания» (1925) – в соавторстве доктором медицины И. Вегман.

Этапы творческого пути Р. Штайнера представляют собой последовательное разворачивание концепции понимания духовной природы человека в современных условиях, опирающейся, с одной стороны, на традиции европейской философии и науки, а с другой – являются демонстрацией примера того, как сокровенные эзотерические знания, через последующее их теоретическое осмысление в теософских учениях и философских теоретико–познавательных построениях, находят свое практическое воплощение в концепции антропософии Р. Штайнера.

Р. Штайнер рассматривает произведения первого периода своего творчества как философское обоснование последующих взглядов на целостную природу духовного мира. В частности, свою книгу «Очерк теории познания Гетевского мировоззрения…» Р. Штайнер понимает как теоретико–познавательное основоположение и оправдание всего того, что им было сказано на протяжении его творческого пути [2, с. 10]. А «Философию свободы» мыслитель квалифицирует как философское обоснование более поздних сочинений. Ибо в этой книге, как говорит Р. Штайнер, делается попытка показать, что *правильно понятое переживание мысли есть уже переживание духа* [3, с. 119].

Формирование мировоззрения основателя антропософии происходит под влиянием идей Гете. Как отмечает Р. Штайнер, «миросозерцание Гете самое многостороннее, какое только можно себе представить. Оно исходит из одного центра, лежащего *в целостной природе поэта*, и выявляет всегда ту сторону, которая соответствует природе наблюдаемого объекта. Природе Гете свойственна целостность в проявлении духовных сил, но *образ* этого проявления всякий раз определяется соответствующим объектом» [2, с. 17]. Однако, согласно Р. Штайнеру, большинство людей смотрят на мир односторонне, акцентируя, преимущественно, либо механические зависимости и действия, наблюдаемые в мире, либо в объяснении внешних зависимостей обращаются к таинственным мистическим феноменам.

Уже в первый период творчества Р. Штайнер формулирует общий концепт идеи антропософии как учения о целостности духовной природы человека, включающей в себя взаимодействие телесного, чувственного, мыслительного и духовного аспектов его существа; учения о центральном положении человека в мире. Этот концепт мыслитель определяет следующим образом: «*развитие* мира понимается в том смысле, что предшествующее недуховное, из которого впоследствии развивается духовность человека, имеет *наряду с собой и вне себя нечто духовное*. Позднейшая, проникнутая духовным чувственность, в которой является человек, возникает тогда таким образом, что духовный предок человека соединяется с несовершенными духовными формами и, преобразуя их, выступает затем в своей чувственной форме» [2, с. 9].

В произведениях данного периода Р. Штайнер намечает общие контуры концепции духовного мировоззрения, где обосновывает целостное видение внутренней природы человека в связи с миром в единстве идейной и предметной его сторон. Решая эту задачу, мыслитель рассматривает три сферы бытия и соответствующие им науки: неорганическая природа (науки о неживой природе), органическая природа (науки о живой природе) и человек (науки о духе) в их отличии и единстве. Человек ищет связи между причинами и действиями, которые в неорганической природе он находит разъединенными; в органическом мире исследуются виды и роды организмов и их взаимные отношения; исходным моментом понимания их развития является понятие типа. В истории изучаются отдельные культурные эпохи человечества с целью установления внутренней зависимости, как между эпохами, так и между степенями развития общества [2, с. 20].

Штайнер отмечает, что решение вопроса о целостности природы человека исходя из теоретико–познавательной позиции, зависит, в частности, и от того, каким образом соотносятся *опыт и мышление*, не теряя при этом своего единства. Мыслитель полагает, что важным фактором изначальной целостности человека в его единстве с миром является *непосредственно данный чувственный опыт*. Под последним понимаются предметы, доступные нашему наблюдению. В опыте непосредственно противостоят друг другу *мышление и восприятие*. Далее, мы должны найти мышление *среди фактов опыта как один из таковых фактов Единство* восприятия и мышления как факт опыта философ называет *содержанием опыта* [2, с. 21–23]. Мыслитель полагает, что лишь непосредственно данное в опыте как его содержание является источником чувственного познания, мышления и внутренней свободы человека.

В начальном моменте рассмотрения содержания опыта в восприятии содержится *чистый опыт,* который представляет собой некую рядоположенность

в пространстве и последовательность во времени; совокупность одних лишь *бессвязных отдельностей*. На уровне чистого опыта нами воспринимаемые элементы внешнего мира и внутренне переживаемые элементы собственной личности, абсолютно *безразличны* друг для друга, являются взаимно изолированными, не связанными друг с другом. Мир предстоит нам как многообразие совершенно равноценных вещей. А себя мы находим как *одно* из бесчисленных восприятий *без связи* с прочими окружающими нас предметами [2, с. 21–27].

При последующем шаге выведения познавательных способностей, имеющих место в непосредственно данном, Р. Штайнер отмечает важность того, что то или иное событие имеет бо́льшее значение, чем какое–либо другое, мы должны уже не только наблюдать вещи, но и поставить их в *мысленное соотношение* между собою [2, с. 23]. То есть, внутри бессвязного хаоса опыта мы находим также *как факт опыта* – некоторый элемент, который *выводит нас из исходной бессвязности*. Такое выделение элемента опыта происходит благодаря *мышлению*. Мышление *как факт опыта* занимает исключительное положение внутри опыта [2, с. 23]. В случае мышления одно восприятие оказывается более или менее *возвышающимся* над другим. Устанавливаются связи между образованиями восприятий, – все становится *завершенной в себе цельной и гармоничной картиной действительности* [2, с. 24]. В этой общей картине каждая отдельность становится не такой, как нам передают ее одни лишь органы чувств, а уже с тем *значением*, какое она имеет для всей *целой* действительности [2, с. 25]. Человеку достаточно только удерживать мысли в той форме, в какой они выступают в непосредственном опыте, – и они уже являются *закономерными* определениями. Таким образом, отыскание внутренней закономерности опыта проявляется как таковой же опыт [2, с. 32–33].

При этом имеет место разница между тем, как мы осознаем *внешнее явление* чувственной действительности (восприятие) или даже какой–нибудь другой процесс нашей духовной жизни, и тем, как мы воспринимаем *наше собственное мышление*. В первом случае мы соприкасаемся с чем–то *готовым,* поскольку оно стало явлением без нашего определяющего влияния на его возникновение. Когда мы постигаем какую–либо мысль во всей непосредственности, с которой она возникает в нашем сознании, – мы понимаем, что мы тесно соединены с образом ее возникновения: мы прорабатываем мысль, воссоздаем ее содержание; мы должны внутренне *пережить* ее вплоть до мельчайших подробностей, дабы она получила для нас какое–либо значение. Таким образом, для того, чтобы мысль стала *фактом,* необходимо *предварительно мое деятельное участие.* Поле появления этой мысли есть мое сознание [2, с. 34–35]. Здесь следует отметить, что осознание активного характера мышления, производимого нашим сознанием, но при этом – и удержание зависимости от «диктата» внешнего явления чувственной действительности является фактором целостности познавательного процесса на данном этапе разворачивания сущностной природы человека–духовного. Как известно, традиционная теория познания говорит о мышлении как *абстрагирующей* от чувственного мира форме деятельности, которая основывается на отвлечении от несущественных свойств предмета. Как известно, в истории философии «дискредитация» чувственного познания перед лицом истины в значительной мере основывалась на отнесении его к субъективной составляющей познавательного процесса. Тем самым ставился барьер между ощущением и мышлением, устранить который не представлялось возможным из–за изначального постулирования противоположности этих составляющих познавательного процесса.

На наш взгляд, указанное «удержание» чувственно–мыслительного единства является *ключевым моментом* в формировании духовных качеств более высокого порядка, таких как, по терминологии Штайнера, имагинация, инспирация и интуиция. На каждом из этих этапов последовательно формирующихся *духовидческих* (по Штайнеру – ясновидческих) способностей человека (т.е. таких способностей, которые основным познавательным и практическим инструментом имеют *дух*, а не чувственный опыт и логику) имеет место исходное единство, однако, определенным образом преобразованное соответственно каждому из указанному выше духовному качеству. Это положение, по нашему убеждению, и составляет ядро антропософского мировоззрения, которое является основой единства эзотерического и экзотерического знания. Но этот вопрос выходит за рамки данной статьи и требует отдельного рассмотрения в дальнейшем.

Задачу работы «Истина и наука» Р. Штайнер видит в том, чтобы «посредством анализа, восходящего *до последних элементов акта познания*, правильно сформулировать проблему познания и наметить путь к ее решению» [3, с. 13]. Выполнение этой задачи требует нахождения *исходного пункта беспредпосылочности* как основы для всякого научного стремления [3, с. 18], так как при анализе различных познавательных систем обнаруживается, что в исходных точках исследования очень часто *уже* принимаются предварительные допущения. Стремление создать теорию познания как науки, полностью лишенной предпосылок – вот главная цель творческих усилий мыслителя в данном произведении.

Исходя из этого, Р. Штайнер, рассматривая идеи Канта, приходит к выводу, что в своей теории познания кенигсбергский мыслитель *не свободен от предпосылок*, так как ставит наличие безусловно достоверной системы знания в зависимость от того, что она строится только на синтетических суждениях apriori, добываемых *независимо от какого–либо опыта* [3, с. 21]. Штайнер подчеркивает, что остается совсем не установленным, можем ли мы приходить к такого рода суждениям помимо опыта или только через него. Ведь для непредвзятого мышления такая независимость кажется заранее невозможной. Ибо предмет нашего знания в своей первичной презентации сознанию должен предстать в виде *непосредственного индивидуального*, т.е. стать опытом, – стать для нас *переживанием* совершенно так же, как какое–нибудь событие во внешней природе. Р. Штайнер полагает, что в кантовской постановке вопроса заложены *две предпосылки*: во–первых, что кроме опыта мы должны иметь еще один путь для достижения познаний, – априорный и, во–вторых, что всякое опытное знание имеет только условную

значимость. Однако, по Штайнеру, «этим утверждениям должно было бы обязательно *предшествовать исследование сущности опыта, а также сущности нашего познания»* [3, с. 22–25].

Как мы видим, и здесь Штайнер последователен, обращаясь к очевидности *переживаемой* чувственной достоверности базового исходного пункта в непосредственном индивидуальном опыте человека, направленном на действительность. Основываясь на положении о единстве чистого опыта и мышления, сформулированном в «Очерке…» и развивая далее это положение далее, Штайнер утверждает, что исходным моментом теории познания должно быть то, что, с одной стороны, еще не связано с познанием, а с другой – имеет к нему какое–то отношение. Таковым выступает *непосредственно данный образ мира*, в котором ничто не отделено друг от друга, ничто не обусловлено друг другом и ничто не определяется друг другом, это – *непосредственно данное* [3, с. 35]. Здесь имеет место первичная целостность, где нет разделения на реальность и видимость, индивидуальные частности субъективного и объективного, случайного и необходимого. Есть ли это вещь в себе или простое представление, этого нельзя решить на данной ступени [3, с. 35]. «На этой ступени существования – если вправе употребить это выражение – ни один предмет, никакое событие не является важнее, значительнее другого» [3, с. 35]. По Штайнеру, в этом непосредственно данном содержании мира *все уже заключено*, что только может вообще появиться в пределах горизонта наших переживаний в самом широком смысле слова: ощущения, восприятия, воззрения, чувства, акты воли, создания сна и фантазии, представления, понятия и идеи [3, с. 35].

Таким образом, для познании истины высшего порядка, – истины духовного опыта, следует, во–первых, усмотреть *исходное единство* всех обозначенных только что «переживаний в широком смысле слова». Штайнер подчеркивает, что это есть *переживания*: переживание опущений, переживание восприятия, переживание воззрения, переживания чувства, переживания актов воли, сна и фантазии. И самое последнее, к чему не привыкло современное научное сознание, хотя это было знакомо еще во времена Платона, как утверждает Штайнер в другом своем произведении «Загадки философии» – *переживание понятия и идеи*. Во–вторых, еще более важно, усмотрев исходное единство «переживаний в широком смысле слова», удержать его в процессе последующей их дивергенции и приобретении ими относительной самостоятельности и взаимонезависимости, что определяется Штайнером как «непосредственно данный образ мира». Конечно, переживание имеет и субъективную составляющую, связанную с Эго человека. Однако, как известно, Гуссерль в фундаментальном понятии своей концепции – понятии феномена, преодолел субъективизм и психологизм в науке. Но что осталось за пределами его внимания, так это удержание в единстве уже *развернутого* содержания сознания, – непосредственно данного образа мира. И основой этого удержания, по Штайнеру, является *переживание.*

Мыслитель продолжает: мы осознаем, что понятия и идеи вступают в сферу *непосредственно данного* лишь *в акте познания*, *в ходе нашей мыслительной работы* [3, с. 42]. Все другое в нашем образе мира является таковым, что оно должно быть дано, если мы хотим его пережить; только при понятиях и идеях наступает еще и обратное: мы должны их *произвести*, если хотим их пережить. Только понятия и идеи даны нам в форме *интеллектуального созерцания*. В интеллектуальном созерцании вместе с формой мышления должно быть *одновременно* дано и *содержание* (в отличие от чего Кант считал, что понятия наличествуют в познании без созерцания и являются пустыми, бессодержательными формами), которое мы получаем *только в опыте посредством познавательного акта.* При этом идет речь *об акте познания*, но не о его носителе – «Я», так как последнее может быть установлено уже на основании *дальнейших* познавательных процедур [3, с. 43].

Подводя итог сказанному выше, следует отметить:

1. В ранних своих произведениях Рудольф Штайнер формулирует следующие философские принципы, которые служат основанием для последующего создания концепции антропософии: идея непосредственно данного чувственного опыта как первичного опыта, который является источником чувственного познания, мышления и свободы человека; идея удерживания мысли в той форме, как она выступает в непосредственном опыте; положение о том, что переживание является фактором, который интегрирует все когнитивные формы в непосредственно данный образ мира.

2. В качестве перспектив дальнейшего исследования антропософии Р. Штайнера можно было бы произвести компаративистское исследование проанализированных философских принципов Штайнера с идеей Субстанции Спинозы, которая предполагает тождество Протяженности и Мышления; с философией тождества и философией искусства Шеллинга как попытки понять единство многообразия чувственного опыта в его переживании; с идеей феномена Гуссерля, где феноменологическая редукция может стать дополнительным инструментом осознания содержания духовного мира.

Список использованных источников

1. Шелер М. Положение человека в космосе // М. Шелер. Избранные произведения. – М.: Гнозис. – 490 с.

2. Штейнер Р. Очерк теории познания Гетевского мировоззрения – составленный, принимая во внимание Шиллера. – М.: Парсифаль, 1993. – 144 с.

3. Штайнер Р. Философия свободы: пролог к «Философии свободы» // Р. Штайнер. Истина и наука. Философия свободы. – СПб.: Деметра, 2007. – 440 с.

References

1. Sheler M. Polozhenie cheloveka v kosmose // M. Sheler. Izbrannye proizvedenija. – M.: Gnozis. – 490 s.

2. Shtejner R. Ocherk teorii poznanija Getevskogo mirovozzrenija – sostavlennyj, prinimaja vo vnimanie Shillera. – M.: Parsifal', 1993. – 144 s.

3. Shtajner R. Filosofija svobody: prolog k «Filosofii svobody» // R. Shtajner. Istina i nauka. Filosofija svobody. – SPb.: Demetra, 2007. – 440 s.

Osipov A. O., *doctor of philosophical sciences, professor, prof. of Sociology department of Petro Mohyla Black Sea National University (Ukraine, Mykolaiv), anatolosipova2@gmail.com*

Formation and development of outlook of Rudolf Steiner
Article 1.On the way from philosophy to anthroposophy

Leaning on methods of phenomenology and hermeneutics, the basic philosophical principles on which the creation of anthroposophic outlook of

R.Steiner is based, are determined. The features of directly given sensory experience and directly given image of the world as initial moments in building the integrity of human nature–spiritual are determined.

Keywords: *anthroposophy, lack of presupposition, spirituality, thinking, experience, integrity, sensual experience.*

Осипов А. О., *доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, ЧНУ ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв), anatolosipova2@gmail.com*

Формування і розвиток світогляду Рудольфа Штайнера
Стаття 1. На шляху від філософії до антропософії

Спираючись на методи феноменології та герменевтики, визначені основні філософські принципи, на яких ґрунтується побудова Р. Штайнером антропософського світогляду. Виявлені особливості безпосередньо даного чуттєвого досвіду та безпосередньо даного образу світу як вихідних моментів у побудові цілісності природи людини–духовної.

Ключові слова: *антропософія, непередумовленість, духовність, мислення, переживання, цілісність, чуттєвий досвід.*

* * *

УДК 111:130.3:165

Вашкевич В. Н.,
доктор философских наук, профессор,
Национальный педагогический
университет им. М. П. Драгоманова
(Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Осипов А. А.,
доктор философских наук, профессор,
профессор кафедры социологии,
ЧНУ им. Петра Могилы (Украина, Николаев),
anatolosipova2@gmail.com

Формирование и развитие мировоззрения Рудольфа Штайнера
Статья 2. Наука в свете антропософии

Определены особенности научного познания в целом, которое основывается на воспринятийном мышлении, а также отличие наук о неорганической и органической природе согласно учения антропософии. С помощью методов феноменологии и герменевтики раскрывается содержание антропософских положений.

Ключевые слова: *восприятие, дух, идея, интуиция, мышление, непосредственное, опыт, переживание, понятие, суждение, «Я».*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В настоящее время дифференциация научного знания достигла значительных размеров; с другой стороны, наблюдается интеграция наук в большие комплексы. И тот, и другой процесс осуществляется исходя из различных методологических установок, что обусловлено многообразием предмета исследования и его целей. Уже начиная с XX века актуальным остается вопрос о ценностях, которые инициируются благодаря возрастающей роли научного знания; целях, которые достигаются применением результатов научных достижений, – насколько они адекватны природе человека. Все более широкое внедрение компьютерных технологий во все сферы жизнедеятельности, развитие нанотехнологий, по некоторым прогнозам, и вовсе исключают участие человека в производственном цикле, планировании, творчестве создания нового. Действительно ли машины могут заменить сознание человека? – Ответ на этот вопрос зависит от того, каким мы представляем себе человека, какими потенциальными (может быть, еще не раскрытыми в полной мере) качествами обладает человек. И если проблему поставить более широко, то можно спросить о том, действительно ли правильно поступает человечество, избрав в качестве ориентира своего развития *технологический* путь?

С другой стороны все более актуальным становится вопрос о духовной сущности человека, его предназначении, качествах, которые он в себе еще должен развить, опираясь на приобретенный прежде практический и теоретический опыт. Философско–антропологическая традиция со времен И. Канта, через творчество Л. Фейербаха, затем М. Шелера в XX веке, религиозно–антропологические изыскания отцов церкви, начиная с Августина. Блаженного и до современного неотомизма, неизменно обращались к решению проблемы о соотношении веры и знания, науки и религии, науки и философии. Представитель неотомизма Э. Жильсон отмечает следующее: «Начиная с истоков патристики и до конца XV столетия история христианской мысли – это история непрерывных усилий показать согласие естественного разума и веры там, где оно существует, и добиться его там, где оно отсутствует. Вера и разум – две темы, на которых будет строиться вся история средневековой мысли, – были даны изначально и без возражений принимались всеми средневековыми философами от Скота Эриугены до св. Фомы» [1, с. 571].

Творчество Рудольфа Штайнера является одним из примеров решения вопроса о связи духовной сущности человека с его теоретической и практической деятельностью, в частности, – вопроса о соотношении духовной и рациональной составляющими в контексте развития научного знания.

Цель статьи состоит в определении особенностей антропософского подхода к пониманию природы научного знания и связи его с духовной природой человека, а исходя из этого – выявлении специфики наук о неживой и живой природе.

А) Непосредственное единство восприятия и мышления – основа научного познания

Рудольф Штайнер исходит из того, что практика научного знания пропитывает воспринятую действительность понятиями, нашим мышлением. Не соглашаясь с крайностью позитивизма, – с его тезисом об опоре лишь на восприятие, философ в то же время подчеркивает, что *разнообразие*, имеющее место в определениях мышлением чувственного опыта, невозможно искать внутри самого мышления. Посыл к такому разнообразию задает чувственное восприятие, инициируемое опытом. Однако, при всякой научной обработке действительности имеет место *конкретное восприятие,* в котором мы имеем *непосредственное единство восприятия и мышления* [2, с. 45–46]. Это проявляется в том, что состав суждения при такой обработке таков, что своим *подлежащим*, по терминологии Штайнера, оно имеет *восприятие*, а *сказуемым – понятие*. Подобным суждением определенное восприятие инкорпорируется в соответствующее место мыслительной системы ученого. Философ называет такое суждение *воспринятийным суждением*, с помощью которого мы познаем, что определенный чувственный предмет по существу своему совпадает с определенным понятием. Таким образом, все науки, проникнутые мысленным

содержанием, видят в объекте восприятия особую форму понятия [2, с. 47–49].

При этом понятия и идеи – это *такое данное*, которое одновременно *выводит* и за пределы данного. Благодаря этому возникает возможность определить также и сущность последующей деятельности научного познания. При этом следует иметь в виду, отмечает Р. Штайнер, что единство мира было искусственно разорвано, а выделенный из данного сегмент (понятия и идеи), стоит *в необходимой связи с содержанием мира*. Тем самым, по Штайнеру, дан *следующий шаг* теории познания, сутью которого является *восстановление первоначального единства, разорванного этим выделением*. Это восстановление совершается в мышлении о данном мире [3, с. 44]. В мыслительном рассмотрении мира фактически происходит *соединение* двух частей содержания мира: той, которую мы обозреваем как *данное* на горизонте наших переживаний (субъект суждения), и той, которая должна быть *произведена в акте познания*, чтобы быть также *данной* (предикат суждения). Штайнер констатирует: «Акт познания есть синтез этих обоих элементов, и притом в каждом отдельном акте познания один из них является произведенным в самом акте, привнесенным через этот акт к только данному. Лишь в начале самой теории познания то, что обычно бывает произведенным, является как данное» [3, с. 44].Тем самым мышление по отношению к данному содержанию мира выступает как *формирующий принцип,* утверждает Штайнер. Только если в данном скрыто нечто, что *еще не появляется*, когда мы рассматриваем это данное в его *непосредственности*, но появляется только при помощи *порядка, внесенного мышлением*, – только тогда возможен акт познания. То, что лежит в данном *до* мыслительной переработки, это и есть полная его *целостность*.

Таким образом, познавание покотисяна том, что содержание мира дано нам первоначально в такой форме, которая *несовершенна*, не всецело его содержит, но которая, кроме того, что она предлагает непосредственно, – имеет еще вторую существенную сторону. Эта вторая, первоначально не данная сторона содержания мира открывается *через познание*. Только добытый через познание образ содержания мира, в котором указанные его стороны, может быть назван *действительностью.*

На примере философии Фихте Штайнер показывает тупиковость позиции которая в изначально исходит из разделения чувственной и мыслительной сторон познавательного процесса. Штайнер подчеркивает, что Фихте не показал связи между Абсолютным Я и процессом разворачивания его содержания. Т.е. не была решена проблема взаимосвязи Абсолюта как Первоначала с формой его реализации, проявления. По Штайнеру, в силу того, что в сознании *идея и данное* необходимо выступают раздельно, поэтому и вся полнота действительности для сознания расщепляется на эти две части, соединить которые оно может, по Штайнеру, путем собственной деятельности, что осуществляется *в акте познания*. Актуализация остальных категорий (идей), связанных с соответствующими формами данного, возможна при условии, что они прошли через познание и были восприняты в нем через деятельность сознания. Полагание же безусловного абсолютного субъекта «Я» как необходимого и достаточного условия для построения картины мира *без корреляции с данностью,* как это имеет место у Фихте, *останется пустым и бессодержательным*. Штайнер утверждает, что «Я» может полагать только *определенную* деятельность. Оно не может полагать действительности *самой по себе*. Другими словами, полагание должно иметь *содержание,* но «Я» не может взять это содержание из себя самого. Таким образом, для полагания абсолютной деятельности «Я» должно существовать нечто, что через эту деятельность реализуется. Без обращения к чему–либо *данному* «Я»ничего не может и полагать. Тем самым устраняется всякая возможность движения от безусловного к обусловленному. Фихте лишь обозначил полагание бытия как характер деятельности «Я», не выяснив чем определяется эта деятельность. По Штайнеру «Я» лишь тогда приходит к полному содержанию действительности, когда оно приступает со своими формами мышления *к* данному. В противном случае, как это имеет место у Фихте, процесс познания представляется как создание мира из «Я», – образ мира все более становится построением «Я». Штайнер замечает: «Поскольку Фихте не установил *понятие познания*, которое [понятие] должно осуществить «Я», то он напрасно старался найти какой–нибудь переход от своего абсолютного деяния–действия к дальнейшим определениям «Я»» [3, с. 51–52].

Примером того, как Фихте пытался в самой *общей, мыслительно–абстрактной форме* решить проблему противоположности между «Я» и «не–Я» может быть следующее его рассуждение, каковых у философа огромное количество (см. например [4, с. 112–150]): «Я полагает себя как определяемое через не–Я… возник вопрос о том, как может Я в одно и то же время и *определять* и быть *определяемо*? Мы ответили на него так: *определять* и быть *определяемым* значит, в силу *понятия взаимоопределения* (выд. авторов – В. В. и А. О.), одно и то же. А именно, поскольку Я полагает в себя некоторое определенное количество отрицания, оно в то же время полагает некоторое определенное количество в реальности не–Я, и наоборот» [4, с. 134]). Как видим, все бесконечно разнообразное содержание чувственно–переживаемого мира Фихте вместил в один символ – не–Я и оперирует им как конечной величиной на основе, как он говорит, *«понятия взаимоопределения»*. Т.е. речь идет не о конкретной данности переживания, а о его *понятии*. Таким образом, в лучших традициях схоластического мировоззрения, основанного на культивировании саморефлексии, создается плетение противоположностей (понятий) в мире мышления, оторвавшегося от его источника – мыслящего *индивида*. Как известно, Л. Фейербах, при всей ограниченности его антропологической установки, дал яркий пример критики идеалистического подхода к анализу действительности, где все противоречия разрешаются на уровне мышления, но никак не касаются целостного человека, где представлены не только мышление, но и все уровни существования индивида. Кратко эту позицию Р. Штайнер выразил следующим образом: «Сущность вещи обнаруживается лишь тогда, когда она приводится в соотношение к человеку» [2, с. 60].

В целях прояснения позиции Штайнера относительно особенности *антропософского подхода к процессу*

познания и критики им положений Фихте об Абсолютном «Я», можно было бы привести пример размышления *о данном* у Гегеля, которое свидетельствует о том, что оба эти философа придерживаются традиционно–философской позиции относительно статуса чувственной данности в теоретико–познавательном дискурсе. В своей «Феноменологии духа» Гегель говорит следующее: «Конкретное содержание чувственной *достоверности* придает ей непосредственно видимость богатейшего познания, больше того, видимость познания бесконечного богатства… Кроме того, чувственная достоверность имеет видимость *самой подлинной* достоверности; ибо она еще ничего не упустила из предмета, а имеет его перед собой во всей его полноте. Но на деле эта *достоверность* сама выдает себя за истину самую *абстрактную и самую бедную* (выд. авторов – В. В., А. О.). О том, чт*о* она *знает*, она говорит только: оно *есть*; и ее истина заключается единственно в *бытии* вещи (Sache). Со своей стороны сознание в этой достоверности имеется только как чистое «я»; или я есмь тут только как чистый «этот», а предмет равным образом – только как чистое *«это»*» [5, с. 51].

С антропософской позиции на это рассуждение можно возразить следующее. Чувственная достоверность, по Гегелю, является абстрактной и бедной с точки зрения *абсолютизации роли мышления* в познавательном процессе, так как, согласно Гегелю, данность «снимается» мышлением и не может служить индикатором истины. Это происходит потому, что данность воспринимается не как таковая, а как *понятие достоверности*, где в «чистом «этот», по Гегелю, *снимается вся ее содержательность*. В этом проявляется рационалистическая установка на *иерархию* познавательных способностей человека, в которой мышление занимает ключевое место. Как было показано выше (см. статья 1), Штайнер также говорит о важной роли мышления. Однако, у него речь идет о *воспринятийном мышлении,* а также о *переживании* как составляющей чувственно данного, – феноменов познавательного процесса, присутствующих *на всех* этапах разворачивания содержания сознания. Их взаимосвязь является одними из факторов формирования способности к постижению *духовного* мира, которое, по Штайнеру, не имеет ничего общего с интеллектуальными процессами. (Рассмотрением вопроса о формировании духовного мира в сознании человека на основании мышления Штайнер занимается, в основном, во второй период своего творчества).

Выражая свое отношение к предшествующим теоретико–познавательным концепциям, Штайнер солидаризируется с И. Кантом в разделении двух форм деятельности мышления, используемых в науке – различающей, оперирующей понятиями (рассудок), и связующей, имеющий способность воспринимать идеи (разум). Однако, философ не принимает тезисов Канта о том, что: а) «образования, выявляемые разумом, являются только обманчивыми образами, иллюзиями, которые вечно рисует себе человеческий дух»; б) «единства, создаваемые в идеях, не основаны на объективных данных, не вытекают из самой вещи, но суть лишь субъективные формы, которыми мы упорядочиваем наше знание» [2, с. 51]. На это Штайнер отвечает: «Единство, составляющее предмет разума, заведомо существует *раньше* всякого мышления, раньше *всякого употребления* разума; но только оно скрыто, оно существует лишь как возможность, а не как фактическое явление. Затем дух человеческий производит *разделение*, чтобы в разумном соединении разделенных частей вполне уразуметь действительность» [2, с. 52]. Констатируя, что современная наука различает (анализирует) действительность до мельчайших подробностей, Штайнер отмечает, что рассудок удаляется от природы, теряя *духовную связь*, соединяющую все части действительности. Разъединение – хоть и необходимый переходный этап, но не завершающий, замечает философ [2, с. 50]. Овладевая наукой, человек соединяет чувственный и мысленный миры в *нераздельное единство* целого [2, с. 56].

Штайнер подчеркивает, что в его собственной концепции преодолевается *односторонность* догматизма («вещь в себе» по Канту) и субъективного идеализма («Абсолютное «Я»» у Фихте), так как они по своему взаимоотношению существенно определяются лишь *в мышлении.* «Вещь в себе» и «Я» нельзя определить путем логического вывода одного из другого, но оба *должны быть определены измышления* сообразно их характеру и отношению. Односторонность *эмпиризма и рационализма* устраняется, по Штайнеру, объединением их позиций в идее *единства восприятия и мышления*. Эмпиризму отдается должное принятием тезиса о том, что по содержанию все познания о данном могут быть достигнуты только в *непосредственном соприкосновении с самим данным*. Рационализм же находит свое место в теории познания за счет того, что мышление объявляется необходимым и единственным посредником познания. *Скептицизм* же вынужден оставить свои сомнения в возможности познания мира, «так как относительно «данного» не в чем сомневаться, ибо оно еще не затронуто никакими дарованными через познание предикатами» [3, с. 61–62]. Точка зрения *Шопенгауэра,* что мышления недостаточна для построения мира, что к мысленному содержанию следует прибавить, например, волю, силу и др., основывается *на отвлечении из воспринимаемого* мира. Воля, сила и др. сами нуждаются в объяснении посредством мышления. Штайнер подчеркивает, что помимо чувственного восприятия и мышления мы не имеем ничего третьего. При этом философ утверждает, что такое положение дел не приводит к субъективизму: «Образ действительности, который человек нарабатывает в науке, есть ее последний, истинный образ» [2, с. 58–60].

Далее Р. Штайнер ставит вопрос о том, каково *положение познающей личности* по отношению к объективному существу мира? Что означает для нас обладание познанием и наукою? Общий итог ответа на него, по Штайнеру, состоит в следующем: а) в нашем знании зживает себя самое внутреннее ядро мира. Закономерная гармония, которою управляется вселенная, выявляется в человеческом познании; б) сущность знания заключается в том, что в нем проявляется никогда не находимое в объективной реальности основание мира. Наше познание есть постоянное вживание в основание мира; в) наша деятельность есть часть общего мирового процесса. Тем самым она также подчинена общей закономерности этого процесса [2, с. 54–58].

Указанные выше *теоретические* положения очерчивают подход и к *практическому пониманию*

жизни в определении закономерности для *человеческой деятельности,* что становится предметом исследования в наиболее значимом произведении первого периода творчества Штайнера – «Философии свободы». Познание этой закономерности для человеческой деятельности есть только особый случай познания. Образ жизни человека по всему своему характеру обусловлен нашими *нравственными идеалами*. Это идеи, которые мы имеем в жизни о наших задачах, которые мы создаем о том, что мы должны совершать через нашу деятельность.

Отсюда задача для человека: познать себя как *действующую* личность, другими словами, обладать для своей деятельности соответствующими законами, то есть нравственными понятиями и идеалами как знанием. В случае познания этой закономерности наша деятельность становится нашим делом. Закономерность тогда не дана нам как нечто, что лежит вне объекта, над чем совершается процесс, но выступает как содержание самого занятого *живым деланием объекта*. Объект в данном случае есть наше *собственное «Я»*. Познавать законы своей деятельности значит сознавать свою *свободу*. Процесс познания, согласно Штайнеру, есть процесс развития к свободе. Лишь поскольку наша жизнь принадлежит ей, можно называть ее нравственной. Превращение области необходимости в таковую же с характером свободы есть задача всякого индивидуального развития, как и всего человечества. Самая важная проблема всякого человеческого мышления следующая: понять человека как основанную на себе самой свободную личность.

Таким образом, Штайнер намечает общие контуры концепции научного познания, в которой центральное место занимает человек, реализующий и развивающий в ходе познания свой когнитивный потенциал и одновременно наряду с этим – становящийся со–творцом мира и реализующий себя как свободная личность. Следует подчеркнуть, что практическая плоскость научного познания состоит, по Штайнеру, не столько во внедрении научных достижений в производственные процессы и расширении материальной базы для роста благосостояния, сколько в развертывании духовного потенциала личности. Насколько современная наука, особенно естествознание, в состоянии принять во внимание такой ориентир – вопрос риторический. Ибо в практической плоскости остается нерешенной проблема того, будет ли ученый, занимающийся изучением конкретных областей действительности – предмета, существующего во внеположном ему мире, мотивирован к постижению своего собственного духовного мира. А ведь именно в усилиях по достижению единства внешней и внутренней деятельности должна состоять высшая цель ученого. Актуальность для современной науки вопросов, рассматриваемых в «Философии свободы», становится все белее настоятельной и требует специального рассмотрения будущем.

Б) Общее и различие наук о неорганической и органической природе.

Особенностью процессов в неорганической природе, отмечает Р. Штайнер, является то, что в них какая–либо вещь, оказывая влияние на другую, переносит свои качества на остальные предметы. Такой способ взаимодействия факторов природного процесса в неорганической природе выступает как *непосредственный опыт*. Задача науки состоит в соединении чувственных фактов, которые в противном случае для нас остаются неясными, непрозрачными. Феномен, в котором характер процесса вытекает непосредственно с прозрачной ясностью из природы рассматриваемых факторов, Штайнер называет *первичным феноменом*, или *основным фактом*. Такой первичный феномен тождествен с *объективным законом природы*. На нахождении первичных феноменов зиждется все развитие науки [2, с. 61–65].

Первичный феномен может быть найден *чисто мыслительным* путем, если мысленно привести соответствующие факторы в связь согласно их сущности, и, при создании необходимых условий, – искусственным путем, что имеет место в научном *эксперименте.* При положительном результате эксперимент показывает, что во всех отдельных опытах одна и та же часть фактов остается неизменной. Она и составляет *высший опыт* в опыте. Это есть, по Штайнеру, основной факт, или тот же *первичный феномен,* полученный *в эксперименте.* Так мы получаем объективный феномен на основании субъективного опыта. Эксперимент в неорганическом естествознании поэтому есть истинный посредник между субъектом и объектом. Такой способ познания Гете и Шиллер назвали *рациональным эмпиризмом*, где чувственные процессы познаются *в постигаемой лишь мышлением связи* [2, с. 67].

Однако, Штайнер отмечает, что обыкновенный опыт есть лишь *половина действительности*; для *восприятия* только и существует одна эта половина. Другая половина наличествует только для нашей способности *духовного* восприятия. Критерию научности, отмечает Штайнер, соответствует такое знание, которое нас вводит в *завершенное целое.* А это имеет место лишь тогда, когда дух поднимает опыт от восприятия *до уровня своего собственного явления*. Но чувственный неорганический мир ни в одной своей части не является завершенным; нигде не выступает как индивидуальное целое, не доходит *до индивидуальности*. Только в своей всецелости он завершен. Чтобы получить целое, необходимо стремиться понять совокупность неорганического как единую *систему*. А такая система есть *Космос*. Философ делает вывод*: проникающее до конца понимание Космоса есть цель, идеал неорганического естествознания. Всякое, не идущее до конца научное стремление, есть лишь подготовка, лишь часть целого, но не само целое.*

Следует подчеркнуть, что в данном случае, с точки зрения антропософского учения Штайнера, достижение понимания целостности существования Космоса как системы имеет место тогда, когда ученый обращается *к внутреннему состоянию открытия в себе деятельности духа.* «Обыкновенный опыт» или непосредственный опыт, основанный лишь на восприятии, «ползет» по поверхности событий, отмечая их последовательность. Лучшее, на что он способен – это соединение чувственных фактов. Однако, уже приведение к закону или, как говорит Штайнер, – *первичному феномену*, происходит благодаря деятельности духа, так как оно осуществляется «мысленным путем», который есть не субъективная деятельность индивида, а представляет собой коэволюционный с природой процесс. Поэтому познание природы – это не только познание целостности Космоса, но и познание целостности познающего

Субъекта как фактора развития самого Космоса–Вселенной.

Для того, чтобы подчеркнуть такую *органичность* взаимодействия субъекта и объекта в процессе познания, Штайнер употребляет термины «изживание», «вживание» (см. выше), тем самым показывая, что познание человека есть «часть мирового процесса» и имеет онтологическую составляющую. Исходя из этого значение эксперимента состоит не столько в том, что он подтверждает или опровергает наши предположения и гипотезы (как это понимает традиционная научная методология, основанная на тезисе, что своим сознанием человек *отражает* мир), а в том, что эксперимент является *формой практического единства субъекта и объекта*, благодаря которой познание достигает более высокой ступени развития как бытия, так и (что более важно) уровня самосознания самого ученого, – эти два процесса коэволюционируют. В этом суть антропософского мировоззрения, которое противостоит как позиции объективного, так и субъективного идеализма, где, хоть и исходя из противоположных позиций, постулируется противоположность внутреннего и внешнего аспектов единого процесса познания. Важно учитывать то, что в условия проведения эксперимента включается не только фактор изменения природных обстоятельств процесса, – т.е. изменение природы, но и осознание экспериментатором своих внутренних процессов: целей, идеалов, ценностей, что с неизбежностью предполагает формирование и культивирование духовной составляющей сознания экспериментатора.

Лишь при этом условии можно будет говорить о *коэволюции* Природы и Человека. В противном случае природа становится жертвой эгоистических устремлений человека, в своем развитии еще не дошедшего до того, чтобы *слушать* Природу, а не использовать ее в корыстно–прагматических целях. Насколько современная наука осознает этот вызов, увлеченная азартом познавания глубин Вселенной, не подозревая, что изначальная их природа тождественна духовной природе Человека, – это вопрос, над которым следует серьезно задуматься, – такова позиция антропософского мировоззрения.

Вслед за Гете, Р. Штайнер выступает *против перенесения в науки о живом метода исследования неорганических наук* .Относительно какого–либо органа, говорит Р. Штайнер, следует спрашивать не *чему он служит, а откуда он происходит; не* к чему что–нибудь пригодно, а как оно *развивается*, какового оно происхождения, отмечает философ. В органическом мире вторичные внешние материальные условия могут иметь определяющее влияние, но не могут быть *производящей* причиной. Здесь только *мышление* должно ответить на вопрос: *откуда берем мы содержание того всеобщего, как частный случай которого мы рассматриваем отдельное органическое существо* [2, с. 69–71].

Поэтому, согласно антропософскому мировоззрению, в органической природе помимо исследования внешних причинно–следственных связей (как это делает традиционная наука) необходимо изучать основу, которая *через саму* себя *активно определяет возникновение объектов органического мира*. Такая основа не может быть ничем иным, кроме того, что является в *частном в форме всеобщего*. В частном же является всегда *определенный организм*. Этой основой выступает организм в форме всеобщего, – в*сеобщий образ организма*, охватывающий в себе все частные формы последнего. По примеру Гете Штайнер назвал этот всеобщий организм *типом*. Тип во всем своем совершенстве не развит в отдельном организме. Только наше сознание в состоянии овладеть им, извлекая его как всеобщий образ из явлений. Иными словами, *тип есть идея организма*: животность в животном, всеобщее растение в частном. Тип есть нечто вполне текучее; из него можно вывести все отдельные виды и роды, на которые можно смотреть как на подтипы, или обособленные типы. Тип есть то, что лежит в основе всего этого развития. *Тип есть истинный первоорганизм,* утверждает Штайнер. Никакое отдельное чувственно–действительное живое существо не может быть типом. Тип в органическом мире играет такую же роль, как закон природе в неорганическом. Как закон природы дает нам возможность узнавать в каждом совершении звено великого целого, так тип позволяет нам видеть в отдельном организме особую форму первообраза [2, с. 72–73].

Таким образом, в физике мы подводим единичный случай под закон. Закон в неорганической природе господствует над явлением как нечто, стоящее выше его; тип является *в отдельное живое существо*; он отождествляется с ним [2, с. 74–75]. Ряд *мысленно выведенных из типа* форм составляет, по Штайнеру, содержание *рациональной органики*. *Закон* природы выражает собою связь между разъединенными в чувственном мира фактами; но как таковой противостоит отдельному явлению. *Тип же требует, чтобы мы каждый отдельный случай, встречаемый нами, развивали из первообраза,– исходной целостности.* Каждый отдельный организм есть особая форма выражения типа. Он – индивидуальность, которая из некого центра сама себя регулирует и определяет. Он – замкнутое в себе целое, каковым в неорганической природе является лишь *Космос* как совокупность всех отдельных явлений в целостной системе. В органической науке, напротив, идеалом будет: иметь перед собою в типе и в формах его явлений в максимальном совершенстве то, что мы видим *развивающимся* в ряде отдельных существ. Проведение типа через все явления [2, с. 80], – вот что имеет здесь решающее значение.

В неорганической науке – *система*, в органической – *сравнение* (каждой отдельной формы с типом). По Штайнеру, коренное отличие между науками о неорганическом и органическом состоит в том, что тип не определяет, что при известных условиях должно наступить какое–то явление (как в неорганическом мире) он не устанавливает отношения, существующего между внешне противостоящими и чуждыми друг другу звеньями. Он определяет только закономерность *своих* собственных частей. Он не указывает, как закон природы, за пределы самого себя. На место *доказывающего* метода здесь ставится, можно сказать, индивидуально–развивающий. Тип есть более полная научная форма, чем первофеномен, так как он предполагает *более напряженную деятельность нашего духа*, чем последний. При размышлении над вещами неорганической природы чувственное восприятие дает нам готовое содержание, форму которому придает дух. В типе же содержание и форма *тесно связаны* друг с другом. Поэтому тип не определяет содержание чисто

формально, как закон, но пронизывает его жизненно изнутри как свое собственное. И эту жизненность ученый воспринимает, *вживаясь* в предмет исследования, чувствуя единство с этим предметом *через переживание и проживание его формирования*.

Поэтому методом познания в науках об органической природе является *интуиция.* Мышление, для которого содержание является в непосредственной связи с формальным, носит название *интуитивного,* где сила суждения должна *мысля созерцать и созерцая – мыслить.* Этим определяется *способность созерцательного суждения* по Гете. Если тип в области органической природы заменяет закон природы (или первофеномен) неорганической, то интуиция (способность созерцательного суждения) заступает место способности доказательного суждения. Интуиция есть непосредственное пребывание внутри истины, проникновение в нее, которое дает нам все, что вообще имеет какое–либо значение по отношению к ней. Истина всецело содержится в том, что дано нам в нашем интуитивном суждении. Поэтому для *органической науки интуиция есть адекватный этому предмету метод* [2, с. 77–78].

Произведенный анализ позволяет сделать следующие выводы:

1. Антропософский поход, основывающийся положении о *духовной* природе человека как высшей форме его развития, в отличие от традиционно–*рационалистического* видения сути научного познания, основой научного знания определяет *воспринятийное мышление*, в котором и восприятие, и мышление выступают равноправными участниками постижения истины. Главной особенностью такого понимания природы научного знания является *целостность*, природа которой коренится в целостной природе сознания человека, – *его духа*. Из духа черпаются все определения целостности, которые наука использует для систематизации явлений *внешнего* мира (как это имеет место, например, в системном подходе). Разработка вопроса о роли непосредственности на основе единства восприятия и мышления является перспективной с точки зрения раскрытия творческого механизма познавательного процесса и понимания сущности коэволюциооного процесса Человека и Природы.

2. Отмеченное Рудольфом Штайнером отличие наук о неоганической и органической природе имеет принциальное значение для понимания роли гуманитарного знания как в естественно–научных исследованиях, так и для осознания взаимосвязи естественных и гуманитарных наук. Ключевым положением в этом вопросе является установленное отличие наук о неживой и живой природе. Первые, согласно Штайнеру, основываются на выявлении причинно–следственных связей с помощью логических средств. Вторые же основным инструментом познания имеют *интуицию*, с помощью которой исследователь органических процессов приходит к понятию *типа* как основной единицы осмысления природы живого. Тем самым феномен интуиции у Штайнера становится *конструктивным* элементом научного знания, т.е. элементом, органически встроенным в понятийное ядро научной теории в отличие от того, что традиционно интуиция рассматривается как эвристический инструмент лишь на *начальной* стадии формирования научной теории. В этом смысле перспективным было бы изучение роли *вживания* ученого в предмет исследования (интуитивный и, практически, неосознаваемый процесс) и его связь с логико–дискурсивной составляющей формирования и развития научной теории, а также при смене парадигм и научно–исследовательских программ.

Список использованных источников

1. Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристики до конца XV века. – М.: Культурная революция, Республика, 2010. – 678 с.

2. Штейнер Р. Очерк теории познания Гетевского мировоззрения – составленный, принимая во внимание Шиллера. – М.: Парсифаль, 1993. – 144 с.

3. Штайнер Р. Философия свободы: пролог к «Философии свободы» // Р. Штайнер. Истина и наука. Философия свободы. – СПб.: Деметра, 2007. – 440 с.

4. Фихте И. Г. Основа общего наукоучения // И. Г. Фихте. Сочинения в двух томах. Т.1. – СПб.: Мифрил, 1993. – 687 с.

5. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть первая. Феноменология духа. – СПб.: «Наука», 1992. – 443 с.

References

1. Zhil'son Je. Filosofija v srednie veka: Ot istokov patristiki do konca XV veka. – M.: Kul'turnaja revoljucija, Respublika, 2010. – 678 s.

2. Shtejner R. Ocherk teorii poznanija Getevskogo mirovozzrenija – sostavlennyj, prinimaja vo vnimanie Shillera. – M.: Parsifal', 1993. – 144 s.

3. Shtajner R. Filosofija svobody: prolog k «Filosofii svobody» // R. Shtajner. Istina i nauka. Filosofija svobody. – SPb.: Demetra, 2007. – 440 s.

4. Fihte I. G. Osnova obshhego naukouchenija // I. G. Fihte. Sochinenija v dvuh tomah. T.1. – SPb.: Mifril, 1993. – 687 s.

5. Gegel' G. V. F. Sistema nauk. Chast' pervaja. Fenomenologija duha. – SPb.: «Nauka», 1992. – 443 s.

Vashkevich V. M., *doctor of philosophical sciences, professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Osipov A. O.*, doctor of philosophical sciences, professor, prof. of Sociology department of Petro Mohyla Black Sea National University (Ukraine, Mykolaiv), anatolosipova2@gmail.com*

Formation and development of outlook of Rudolf Steiner
Article 2. Science in the light of anthroposophy

The general features of scientific knowledge, which is based on perceptual thinking, as well as the difference between the sciences of inorganic and organic nature according to the teaching of anthroposophy are determined. The content of anthroposophical positions with application of the methods of phenomenology and hermeneutics is disclosed.

Keywords: *perception, spirit, idea, intuition, thinking, direct, experience, experience, concept, judgment, «I».*

Вашкевич В. М., *доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com*

Осипов А. О., *доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, ЧНУ ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв), anatolosipova2@gmail.com*

Формування і розвиток світогляду Рудольфа Штайнера
Стаття 2. Наука у світлі антропософії

Визначені особливості наукового пізнання, яке ґрунтується на сприйняттєвому мисленні, а також відмінність наук про неорганічну і органічну природу відповідно до вчення антропософії. За допомогою методів феноменології і герменевтики виявляється зміст антропософських положень.

Ключові слова: *сприйняття, дух, ідея, інтуїція, мислення, безпосереднє, досвід, переживання, судження, «Я».*

* * *

УДК 321.01:316.32

Хилько М. І.,
доктор філософських наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), khylko.@gmail.com

Біосфера і здоров'я людини

Проаналізовано стан біологічного різноманіття в Україні та його вплив на якість здоров'я людини.

Ключові слова: *біосфера, біологічне різноманіття, флора і фауна, здоров'я, захворюваність.*

Стан флори, фауни і біологічного різноманіття України

Біосфера – це сама молода і разом з тим сама динамічна сфера Землі. За визначенням В.Вернадського, біосфера – цілісна геологічна оболонка Землі, що населена життям і перетворена ним. Тобто біосфера – це форма існування життя на Землі, або, по іншому, – це сукупність живих організмів та неорганічних речовин, які і формують середовище мешкання цих організмів і таким чи іншим чином включені в біотичний колообіг (біота – це сукупність рослин і тварин, їх взаємодія) [1].

Біосфера дуже схожа на єдиний гігантський суперорганізм, у якому автоматично підтримується гомеостаз – динамічна сталість фізико–хімічних та біологічних властивостей середовища та стійкість його основних функцій. В.Вернадський вважав, що біосфера – це стійка динамічна система, рівновага, в якій встановилася в основних своїх рисах й незмінно діє протягом сотень мільйонів років. Вчений мав на увазі сталість загальної маси біосфери, маси живої речовини, її енергії і середнього хімічного складу всього живого. Стійкість біосфери обумовлена її складністю, а ієрархічність побудови (тобто коли кожен із величезної кількості видів організмів виконує свою роль у загальній системі) забезпечує їй виключну усталеність і саморегуляцію. Тобто кількість живої речовини є планетною константою за весь геологічний час [2].

Поява на Землі людини докорінно змінила хід еволюції біосфери. На початку III тисячоліття, з подальшим розвитком техносфери обсяги цих змін стають такими, що вже загрожують існуванню самої людини. Нині ми наочно спостерігаємо, як відбувається, наприклад, *захворювання і загибель лісів.* А ліси – це енергетична база біосфери, її легені. Саме в них сконцентровано майже 90% усієї фітомаси суші. Ліси краще за інші види рослинності виконують санітарно–гігієнічні, оздоровчо–відновлювальні, естетичні та економічні функції.

Важко переоцінити санітарно–охоронне, рекреаційне, водоохоронне значення лісів для природного комплексу України. Ще донедавна вони покривали більше половини суші, зараз – ледь 15% (проти 29% – у світі). Україна стала країною з дефіцитом лісів та великою степовою зоною. Правда, зараз їх стає трохи більше. Розподілені ліси дуже нерівномірно: 41% –у Карпатських горах, 26% – у Поліссі, 10% – у Криму і лише 4% – у степовій зоні. В Українських Карпатах (4% території) ліси розглядаються як зелені легені цього густо населеного регіону. їм загрожує надмірний випас, хімічне забруднення, кислотні дощі та використання застарілих методів заготівлі та транспортування деревини, що призводить до ерозії ґрунтів, руйнування природної рослинності. Поліська лісова зона на півночі займає близько п'ятої частини території. 25% її території займають долинні ліси дубових та хвойних видів, які перемежовуються з болотистими луками. Заготівля деревини та інших продуктів значно зменшилася внаслідок забруднення після Чорнобильської катастрофи [3]. Зараз технічна експлуатація лісів обмежена, і вони в основному виконують водозахисні (від паводків), ґрунтозахисні та санітарно–гігієнічні (природний дренаж) функції. Вони захищають велику частину національного біорізноманіття і є джерелом лісоматеріалів та інших ресурсів (харчових продуктів, включаючи гриби, технічної та лікарської сировини і т.п.). В українських лісах росте більш ніж 30 видів дерев. Відповідно до Державного кадастру земель, із 9.4 млн. га лісового фонду не хвойні ліси складають 58% (на дуб та бук припадає 32%), а хвойні ліси (в основному, сосна) – 42% [4].

Здоров'я лісів ушкоджено, оскільки майже весь лісовий фонд розташований у межах зон, де на них дуже впливають промислові викиди в повітря. Ліси неухильно втрачають свою природну стійкість та здатність до саморегулювання. На кінець 2005 р. загальна площа лісів, уражених шкідниками та інфікованих хворобами, складала понад 396 000 га.

Ліси дуже потерпають не тільки від забруднення (включаючи забруднення 150000 га радіонуклідами), але також від лісових пожеж та природних катастроф (посухи 1995, 1996, 2017 рр.) та масовим їх вирубом останнім часом.

Біологічне різноманіття України. Займаючи менше 6% площі Європи, Україна володіє приблизно 35% її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перетині багатьох природних зон, шляхів міграції представників рослинного і тваринного світу, а деякі місця гніздування мають міжнародне значення. Більше 100 видів перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань. На порівняно невеликій території утворились чотири природні зони: широколистяно–лісова, лісостепова, степова і присередземноморська. Особливістю України є також існування потужної водної екосистеми Дніпра та значної кількості ландшафтів. Багатство біорізноманіття в Україні збільшується у такій послідовності: луки, болота, плавні, степи та ліси. Зважаючи на значну загальну площу земель сільськогосподарського призначення (до 70%), значна частина біорізноманіття залишається асоційованою із антропогенно–зміненими екосистемами, але змінюється на краще практично через постійне збільшення сумарної площі заповідників та буферних зон.

До складу природно–заповідного фонду України входять більш як 7608 територій та об'єктів загальною площею 3,2 мільйона гектарів (5,4% загальної площі країни) та 402,5 тисячі гектарів у межах акваторії Чорного моря. Частка природно–заповідних територій в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де площі, зайняті під природно–заповідні території, становлять у середньому 15% [5].

Екстенсивний розвиток сільського господарства призвів до значного зменшення ландшафтного різно-

маніття. Більше 40% площі України в минулому були зайняті степовими ландшафтами. На сьогодні їх залишилося близько 3%. На цих територіях зосереджено 30% усіх видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України. За роки незалежності площа природно–заповідного фонду України збільшилася у два рази, але окремі об'єкти природно–заповідного фонду перебувають в управлінні центральних органів виконавчої влади, для яких природно–заповідна справа не є пріоритетом діяльності.

Основну загрозу біорізноманіттю становлять діяльність людини та знищення природного середовища існування флори і фауни. Спостерігається катастрофічне зменшення площі територій водно–болотних угідь, степових екосистем, природних лісів. Знищення навколишнього природного середовища відбувається внаслідок розорювання земель, вирубування лісів з подальшою зміною цільового призначення земель, осушення або обводнення територій, промислового, житлового та дачного будівництва тощо. Поширення неаборигенних видів у природних екосистемах викликає значний дисбаланс у біоценозах. Управління збереженням біорізноманіття прісноводних та морських екосистем розвивається не так швидко, як для екосистем суші, що негативно впливає на обсяг рибних запасів та середовища перебування водних живих ресурсів.

З метою припинення процесів погіршення стану навколишнього природного середовища необхідно збільшувати площі земель екомережі, що є стратегічним завданням у досягненні екологічної збалансованості території України. Збільшення площі національної екомережі має насамперед відбуватися в результаті розширення існуючих та створення нових об'єктів природно–заповідного фонду.

Завдання щодо охорони біорізноманіття не вирішується під час приватизації земель, підготовки і виконання програм галузевого, регіонального і місцевого розвитку. Відсутність закріплених на місцевості в установленому законом порядку меж об'єктів природно–заповідного фонду призводить до порушення вимог заповідного режиму. Повільними є темпи встановлення у натурі (на місцевості) прибережних захисних смуг вздовж морів, річок та навколо водойм, які виконують роль екологічних коридорів.

В Україні живуть представники більш ніж 70 тис. Таксонів, зокрема флори – більш як 27 тисяч видів, фауни – більш як 45 тисяч видів. До української Червоної книги занесено 511 видів рослин і 382 види тварин. На території України поширено понад 3500 асоціацій рослинних угруповань. За даними Зеленої книги України, до складу рідкісних і таких, яким загрожує небезпека зникнення, віднесено 126 рослинних угруповань.

Європейські експерти (Аііаз Ріога Еигораеае, 1999) вважають, що Україна розташована в тій частині Європи, де щільність генетичного різноманіття коливається в інтервалі 23 – 430 умовних одиниць (вищий рівень інтервалу властивий гірським районам Карпат і Криму).

Майже 25% *видів рослин сконцентровано в лісах* (15,5% у широколистяних лісах) т*а 20% – у степах.* Карпатські та Кримські гори особливо багаті на флору (понад 2 000 видів судинних рослин), у Кримських горах знаходиться багато ендемічних таксонів. У Чорному та Азовському морях налічується до 221 виду зелених, червоних та бурих водоростей. В цілому, в цьому регіоні росте понад 5100 видів судинних рослин, із яких 100 – види дерев. Із 439 видів, наведених у Червоній книзі, 35% та 39% відносяться до груп видів, що перебувають під загрозою зникнення (категорії I та II, відповідно), 2 види – зникаючі (категорія 0). Наведені цифри свідчать про дуже сильний тиск антропогенних факторів на судинні рослини.

У той час, як лише 250 видів рослин офіційно визнані лікарськими рослинами, майже 1100 видів містять біологічно активні речовини, що мають потенційну лікарську цінність. Більшість цих лікарських рослин знаходяться в лісах та чагарниках. Інші 25% зустрічаються на луках та в степах, від 20 до 25% з них належать до рудеральних бур'янів. Є дуже багато й інших корисних рослин, потенційних продуцентів вітамінів (200), масел (300), медоносних речовин (1000), танінів та барвників (100) [5].

Тваринний світ також дуже багатий. Велика увага приділяється захисту наземних хребетних, особливо дичині та рибі. їх відстріл і вилов регулюються лімітами та ліцензіями на мисливство та рибальство (див. розділ про мисливство та рибальство). Зміни ландшафтів у результаті проведення сільськогосподарських робіт та урбанізації поставили під загрозу існування деяких із цих видів внаслідок руйнування їх місць існування. Види птахів в Україні також численні – через Україну проходить один з найбільших міграційних шляхів перелітних птахів міжнародного значення. Понад сотня міграційних видів птахів (із 170, наведених в Угоді про збереження афро–євразійських мігруючих водних птахів, розробленої в рамках Боннської Конвенції) зупиняється тут для гніздування або відпочинку. Деякі з них внесені до Червоної книги як такі, що перебувають під загрозою зникнення (наприклад, тонкодзьобий кроншнеп, журавель звичайний, ходуличник, зуйок морський. Оскільки деякі види орлів/беркутів, мабуть, зникають, було поновлено обмеження на їх вилов, але моніторинг, що проводиться незадовільно, не дозволяє зробити висновок про статус їх популяцій. Впроваджується спеціальна програма для охорони пеліканів Чорного моря.

Популяції морської акваторії також характеризуються численними та специфічними видами. У цьому регіоні налічується до 2000 видів морських тварин, 237 ендемічних або субендемічних видів. Екологічні умови регіону також погіршилися. Місця існування близько 190 видів безхребетних Чорного та Азовського морів, що належать до Понтік–Каспійського комплексу, потребують негайного захисту для їх збереження. Декілька спеціальних регулюючих положень, наприклад заборона на вилов дельфінів, як здається, можуть дати добрі результати, незважаючи на нестачу засобів моніторингу, щоб точно визначити їх чисельність. З подібних причин неможливо простежити розповсюдження нових хвороб, що вражають популяції тварин.

У 1985 році були віднесені до таких, що перебувають під загрозою зникнення, рідкісних або вразливих 29 видів ссавців, а у 1994 році – вже 41 вид (дані з Червоної книги); птахи та безхребетні тварини перебувають в ще гіршому стані. У 1994 році були віднесені до таких, що перебувають під загрозою зникнення або є рідкісними, 67 видів птахів (проти 28 у 1985) та 227 видів безхребетних, 173 з яких комахи (проти 18 у

1984), Проте порівняння цих цифр має проводитися з врахуванням зміни методології в цей період. У 1997 році Україна започаткувала вивчення на своїй території сучасного стану 150 видів рослин і тварин, які віднесені до видів, що перебувають під загрозою зникнення, або вразливих видів і які занесені до додатку до Бернської Конвенції. Це перший крок у виконанні Конвенції, яку Україна ратифікувала у 1996 році.

На сьогодні проведено вивчення близько половини видів, включаючи 10 видів ссавців, 40 видів птахів та більше як 20 видів рослин [5].

Особливість України полягає в тому, що вона розробляє свою національну природоохоронну політику в основному через закони, а також, хоча й не так багато, через концептуальні та стратегічні документи. Тому всі документи тісно зв'язані і роблять свій внесок у формування загальних стратегічних орієнтирів.

Ключовим довгостроковим документом у цій галузі, що був затверджений Кабінетом Міністрів у травні 1997 року, є Концепція збереження біорізноманіття в Україні. Її пріоритети підтримує Національна програма дій з охорони біологічного різноманіття на 1998–2015 роки та Закон України від 21 грудня 2010 року «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [6].

Стратегія побудована на основі принципів Міжнародної Конвенції про біологічне різноманіття, Пан–Європейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та на інших важливих міжнародних договорах. Головними завданнями Української стратегії є:

– зберегти та відновити основні системи України, а саме: узбережжя, морські екосистеми, ріки та їх плавні, озера, болота, луки, степи, ліси та гори;

– зберегти види та популяції;

– забезпечити охорону довкілля міських ландшафтів та територій з інтенсивною економічною діяльністю;

– інтегрувати екологічні міркування у сільськогосподарську діяльність, зокрема в експлуатацію лісів, рибальство, мисливство, практику зрошування та обробки земель;

– заснувати мережу національних екологічних парків.

Стан здоров'я населення територій як показник стану (якості) довкілля

Здоров'я відображає динамічну рівновагу між організмом людини і середовищем її існування та має певну біологічну стійкість, яка забезпечує його стабільність при допустимій зміні параметрів факторів навколишнього середовища. У зв'язку з цим, високий рівень здоров'я населення стає основним показником оптимізації екостану інтегративної геосистеми «суспільство–природа», а параметри навколишнього середовища, що забезпечують його, є визначальними критеріями при оптимізації геосистеми. Тому здоров'я населення (поряд з гігієнічними і екологічними нормативами) є важливим критерієм оцінки екоситуації в регіонах.

За даними ВООЗ, *80% екологічно зумовлених захворювань – тяжкі і майже невиліковні.* Кількість хворих на рак зростає щороку на 1–4%. Виявляється також, що і структура захворювань безпосередньо пов'язана з характерними ознаками викидів промисловості, яка переважає в даному регіоні. Наприклад, кольорова промисловість викликає головним чином розлад серцево–судинної системи; чорна металургія – захворювання крові і появу злоякісних утворень, вражає органи дихання; хімічна – впливає на склад крові, розвиток злоякісних пухлин; застосування пестицидів у сільському господарстві викликає захворювання органів травлення, обміну речовин, крові тощо.

Онкологічні захворювання залежать від хімічної природи речовини. Так, азбест призводить до раку легень, гортані, травного каналу; бензидин – до раку сечового міхура; бензол – до лейкозу; вінілхлорид спричиняє рак печінки, головного мозку, лейкоз; миш'як та його сполуки – рак шкіри, легеней, печінки; ароматичні аміни та розчинники – рак сечового міхура, лейкоз; сажі, смоли, мінеральна олія – рак шкіри, легеней, сечового міхура, травного каналу; хром та його сполуки – рак легенів; кадмій – рак простати; бенз(а)–пірен – рак легеней та ін.

Домінуюче місце в структурі захворювань та смертності населення України посіли хронічні неінфекційні захворювання, передусім хвороби органів дихання, системи кровообігу, злоякісні новоутворення, хвороби нервової системи та органів чуття, алергічні, генетичні та інші захворювання складної етіології, що відбиває вплив усієї багатоманітності умов життя. За період з 1980 р. відбулися значні зміни в захворюваності населення України. По всім хворобам відзначається зростання її рівня на 27,3%. Так, захворюваність на цукровий діабет зросла у 2,1 рази, бронхіальну астму – у 2,1 рази, на виразкову хворобу шлунка і 12–ти палої кишки – в 1,9 рази, органів кровообігу в 8,6 рази, гострий інфаркт міокарда – в 2,6 рази.

З 1992 р. вперше за останні 30 років відзначено тривожну тенденцію збільшення захворюваності на туберкульоз на 8,4%, злоякісні новоутворення зросли на 27,8%, тиреотоксикоз – на 21,2%, психічні розлади на 26,8%, отит хронічний – на 32%, хронічний бронхіт – на 21%, жовчнокам'яну хворобу – на 28% [7].

Більше 30% продуктів харчування, які вживають жителі України отруєні нітратами, фосфатами, пестицидами, ртуттю, радіоактивними речовинами, що становлять постійну загрозу їх здоров'ю. У районах інтенсивного застосування пестицидів загальна захворюваність дітей у п'ять разів вища, ніж в екологічно чистих районах, надто частими є хвороби шкіри, органів дихання, травлення, відставання у фізичному розвитку. У дорослих на перше місце виходять захворювання нервової системи і органів дихання. Виявлено прямий зв'язок між застосуванням пестицидів і захворюванням на туберкульоз, цироз печінки, хронічні гепатити, дитячою смертністю. Така ж ситуація в багатьох регіонах світу.

Крім зростання загальної захворюваності, забруднення середовища викликає і появу незвичних, раніше невідомих захворювань, як, наприклад, у Чернівцях, де в 1986 р. у 200 дітей різного віку протягом місяця – двох повністю випало волосся. Щоправда, через певний час воно відросло. Інтенсивні медичні дослідження за участю спеціалістів від ВООЗ не змогли виявити джерело захворювання. Подібні випадки облисіння були зареєстровані в Маріуполі, Запоріжжі, Кемерові, Ташкенті, Москві та в Естонії.

Особливо переконливо зв'язок захворюваності зі станом довкілля виявляється при порівнянні стану здоров'я мешканців великих міст. За даними ООН, нині в містах мешкає до 80% загальної кількості

населення. В Україні – 60%. У світі існує понад 160 міст з мільйонним населенням, які дуже негативно впливають на довкілля в радіусі десятків кілометрів. Шумові, вібраційні навантаження, перенаселення, вплив магнітних, електричних, іонізаційних полів викликають найрізноманітніші захворювання. Так, мешканці Кривого Рогу потерпають від захворювань органів дихання та нервової системи – у 2–4 рази частіше, ніж приміські мешканці. Численні дані свідчать про те, що сучасне містоформування (латин. – урбанізація) викликає велику стурбованість людей. Загальний рівень захворюваності на найтяжчі недуги цивілізації у великих містах у 2–3 рази вищий, ніж у сільських місцевостях [8].

Стосовно України, слід наголосити, що антропогенні зміни навколишнього середовища в результаті гігантських темпів індустріалізації, хімізації, хижацької експлуатації та розпродажу за демпінговими цінами за кордон сировини союзними відомствами–монополістами, насильницьке порушення традиційного укладу життя людей, насамперед селянства, відчуження їх від землі, спочатку колективізацією й індустріалізацією, а потім взагалі насильницьким вигнанням з постійних місць проживання в результаті меліорації, будівництва водосховищ, радіоактивного забруднення та урбанізації, не тільки суттєво погіршили стан здоров'я мешканців України, а й поставили під загрозу генний код нації взагалі. Так, за кількістю промислового бруду на душу населення Україна посідає одне з перших місць в Європі. Через це тут середня тривалість життя – 66 років, тоді як у Японії, Швейцарії, Ісландії та США – 75–79 років. Нині Україна за тривалістю життя чоловіків посідає 29–те місце в Європі і 49–те місце у світі; жінок – відповідно 27–ме і 39–те місця. З 1992 р. смертність у нашій державі перевищує народжуваність [9].

Враховуючи катастрофізм ситуації, що склалася, для досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища Законом України від 21 грудня 2010 року визначила «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [6].

Список використаних джерел

1. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991. – 270 с.
2. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. – К.: Заповіт, 1998. – 688 с.
3. Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.) / Відп. ред.: В. Ворона, Є. Головаха, Ю. Саєнко. – Харків: Фоліо, 1996. – 414 с.
4. Про деякі заходи щодо відтворення лісів і зелених насаджень: указ Президента України від 04.11.2008 р. – №995/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:/zakon1.rada.gov.ua/cgi–bin/lavs/main.cgi
5. Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році: нац. доп. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України: LAT& K, 2012. – 258 с.
6. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р. – №2818–VI від 21.12.2010 р. // Урядовий кур'єр. –09.02.2011. – №24; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http //zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2818–17
7. Хижняк М. І., Нагорна А. М. Здоров'я людини та екологія. – К.: Здоров'я, 1995. – 232 с.
8. Програма дій: Порядок денний на XXI століття; Пер. з анг.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». – К.: Інтерсфера, 2000. – 360 с.
9. Хилько М. І. Екологізація політики / М. І. Хилько. – К.: ВАДЕКС, 2014. – 344 с.

References

1. Vepnadskij V. I. Nauchnaja mysl' kak planetapnoe javlenie. – M.: Nauka, 1991. – 270 s.
2. Krysachenko V. S. Ljudyna i biosfera: osnovy ekologichnoi' antropologii'. – K.: Zapovit, 1998. – 688 s.
3. Social'ni naslidky chornobyl's'koi' katastrofy (rezul'taty sociologichnyh doslidzhen' 1986–1995 rr.) / Vidp. red.: V. Vorona, Je. Golovaha, Ju. Sajenko. – Harkiv: Folio, 1996. – 414 s.
4. Pro dejaki zahody shhodo vidtvorennja lisiv i zelenyh nasadzhen': ukaz Prezydenta Ukrai'ny vid 04.11.2008 r. – №995/2008 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:/zakon1.rada.gov.ua/cgi–bin/lavs/main.cgi
5. Pro stan navkolyshn'ogo pryrodnogo seredovyshha v Ukrai'ni u 2011 roci: nac. dop. – K.: Ministerstvo ekologii' ta pryrodnyh resursiv Ukrai'ny: LAT& K, 2012. – 258 s.
6. Pro osnovni zasady (strategiju) derzhavnoi' ekologichnoi' polityky Ukrai'ny na period do 2020 r. – №2818–VI vid 21.12.2010 r. // Urjadovyj kur'jer. –09.02.2011. – №24; [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http //zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2818–17
7. Hyzhnjak M. I., Nagorna A. M. Zdorov'ja ljudyny ta ekologija. – K.: Zdorov'ja, 1995. – 232 s.
8. Programa dij: Porjadok dennyj na XXI stolittja; Per. z ang.: VGO «Ukrai'na. Porjadok dennyj na XXI stolittja». – K.: Intersfera, 2000. – 360 s.
9. Hyl'ko M. I. Ekologizacija polityky / M. I. Hyl'ko. – K.: VADEKS, 2014. – 344 s.

Khilko M. I. *Doctor of Philosophy, Professor, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), khylko@gmail.com*

Biosphere and human health

The state of biodiversity in Ukraine and its influence on the quality of human health are analyzed.

Keywords: *biosphere, biological diversity, flora and fauna, health, morbidity.*

* * *

УДК 1(091)(4/9)

Кямалова А.,
научный сотрудник отдела «Этики»,
Институт философии НАНА (Азербайджан),
matlabm@yandex.com

Психологические факторы, влияющие на формирование моральных ценностей в семье

Подчеркивается проблема сохранения и обогащения моральных ценностей и передачи ее будущим поколениям. Отмечается, что язык, религия и традиция, которые строят национальные и духовные ценности каждой нации, являются решающим фактором в формировании ее духовного мира.

В статье подчеркивается, что, если моральные ценности в семье будут проповеданы надлежащим образом, тогда будет легче построить здоровое, этическое общество в будущем. Каждый отец и мать должны стараться воспитывать ребенка совершенно и воспитывать его как морального человека, используя ценности Ислама, самую совершенную религию в поощрени моральных ценностей в семье. Для этого, прежде всего, они должны быть примером для своих детей.

Ключевые слова: *семейные и моральные ценности, личность, психологический климат, воспитание, опыт, психологические факторы, семейные отношения.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Процессы в современном мире, глобализация, модернизация, культурная интеграция, разнообразие и субкультуры играют важную роль в развитии общества, что требует новых отношений в системе ценностей человека.

Моральные ценности являются одним из проявлений моральных отношений в обществе. Ценности означают моральный характер социальных институтов в

достоинстве человека в моральном смысле. Они также включают понятия морального сознания, в том числе моральные нормы, принципы, идеалы, добро и зло, справедливость, счастье.

Моральные ценности – это сбор законов, которые определяют наше поведение. Этот сбор говорит нам, что хорошо, а что плохо. Моральные ценности – это ценности, формирующие людей. Развитие личности возможно только в том случае, если господствуют моральные ценности и преобладает добро. Потому что принятие положительных качеств человеком положительно влияет на формирование его личности. Те, кто отклоняют от личного развития, и те, кто его мешает, считаются негативными факторами. Человек должен быть хорошим и избегать от плохого, чтобы формировать и развивать человеческую личность.

З. Геюшов так комментирует эти проблемы в своей книге «Этические ценности»: «Категория добра – это базовая и ключевая категория этики. Никакая этическая проблема не может быть решена, если содержание этой категории не будет правильно идентифицировано. Понятие добра и зла важные и общие понятия, что без них нельзя судить моральное действие и поведение. Добро является категорией, которая была положительно оценена и стала моральным богатством. Напротив, зло является воплощением отрицательных моральных ценностей, действий и поведений. В широком смысле, хорошая выражает мораль и зло аморал. Как и другие этические категории, категории добра и зла со временем изменились и имели разный контент и классный характер. Тем не менее, с момента создания мораль выражала действия и поведение, которые были оценены и утверждены отдельными группами людей, в целом обществом, а зло воплощала действия, которые общество осуждает и считает неправильными. Поэтому эти понятия включают определенную универсальную и относительную стабильность» [7, с. 67].

Моральное образование в истории психолого–педагогической мысли Азербайджана является самой богатой частью содержания личностного воспитания. Какова личность человека оценивается этим. Потому что, когда происходит нравственное совершенство, появляется «человек, который признает и понимает себя». Основные качества содержания морали включают доброту, сострадание, щедрость, бережливость, честность, справедливость, активность, трудолюбивость, уважение, скромность, правдивость, доверчивость, доброту, держать слово, защищать честь и достоинство и т.д.

Моральные нормы определяют и направляют действия людей, помогает им с вопросами, что можно сделать, а что нет, какие действия нужно предпринять в определенной ситуации, и так далее, описывает рамки и стандарты поведения. Этические нормы состоят из единства моральных и практических сторон. Они являются ядром нравственного сознания. Этические нормы не только налагают требования к правилам поведения, но также выражают и оценивают отношение сообщества. Этические нормы – это спрос и оценка. Они называются нормо–требованиями, нормированием. Существуют также нормы–цели, которые определяют какую–либо линию поведения, а также нормы–рамки, которые ограничивают или запрещаютдействия. Через них общество осуждает злые дела и оправдывает добрые дела. Следовательно, моральные нормы действуют как катализаторы последних (добрых) [6, с. 61].

Многим классическим педагогам, в том числе Н. Туси, приходилось определять ценность моральных качеств своими проявлениями. Н. Туси считает «природу и тело» человека противоречивым, поэтому для него важно изучить склонность «добродетель и обман» в природе каждого человека с учетом индивидуальных особенностей каждого человека.

Моральное поведение играет важную роль в формировании нравственного климата и формировании нравственных ценностей в обществе. Моральное поведение более узкое, чем нравственная деятельность. Моральное поведение – это набор моральных поступков, связанных с сознанием и волей человека. То есть, действие это единый элемент поведения [6, с. 64].

У каждой нации есть своя традиция, ее национально–нравственные и религиозные ценности. На протяжении тысячелетий наш народ создал наши традиции, наши национально–моральные и нравственные ценности, и это факторы, которые составляют мораль нашего народа.

Наши национальные и моральные ценности, наша культура и наша духовность отличает нас от других народов и народов. В этом смысле азербайджанская семья отличается от других семей.

В наших семьях уважение к пожилым людям, любовь и уважение родителям, забота о маленьких, относятся к числу ключевыхпоказателей. У нас есть много образцовых респектабельных семейств, которые являются символ воспитания и эталоном любви. Эти семьи дали народу Азербайджана великие личности и гении в истинном смысле этого слова.

Если в семье будут правильно поощряться моральные ценности, тогда в будущем будет легче создать здоровое, этическое общество. Каждый отец и мать должны стараться воспитывать своих детей и развивать их как моральных людей. Для этого, прежде всего, они должны быть примером для их детей. Родители должны стараться быть примером для своих детей благодаря их любви, уважению и состраданию. Особое значение имеет также важность взаимной помощи в продвижении моральных ценностей в семье.

Достичь высоких результатов можно, используя ценности ислама, которая является самой совершенной религией в поощрении нравственных ценностей в семье. В религии ислама моральные ценности в семье преподаются во взаимоотношениях с религиозными ценностями. Поэтому понятие морали в нашей религии очень велико. Есть много хадисов о морали. Например: «Обращайтесь с людьми с хорошей моралью». Другой хадис указывает на то, что в этом отношении, в семье отец играет большую роль: «Ни один отец не дал сыну лучшего подарка, чем хорошей морали и воспитания».

Азербайджан – это современное, быстро интегрирующееся европейское и мировое сообщество. Естественно, что в современном мире быстро растущие процессы глобализации не прошли мимо нашей страны. Тем не менее, под именем глобализации, мы не должны забывать наши национальные ценности, а должны быть верными моральным ценностям. Для каждой страны и нации ее национальные ценности должны быть превыше всего и не противоречить ценностям других народов.

Традиции и национально–духовные ценности, которые являются основным показателем существования

каждой нации, являются ее неисчерпаемым драгоценным богатством. Национальные и моральные ценности является нашей историей, языком, религией, традицией, менталитетом, культурой, литературой и искусством. Существование национальной традиции начинается с семьи и принимается обществом, затем превращается в атрибут нации, государства и защищается будущими поколениями. Долговечность азербайджанской семьи основана на этой традиции. Совет пожилых играет важную роль в браке молодых людей, что является ключевым показателем долголетия семьи.

Не случайно, что всемирно известный писатель Александр Дюма восхищался традициями Азербайджана и писал об этом в своих мемуарах. Большой русский писатель Лев Толстой написал свое произведение «Гаджи Мурад» на основе азербайджанских традиций и высоко оценил такие нравственные ценности, как личность, мужество, достоинство, рвение и щедрость.

Азербайджан, известный своими национальными и духовными ценностями среди народов мира, занимает особое место благодаря своим человеческим идеям, традициям и национальным особенностям, которые он пропагандировал. Национальные и моральные ценности – это правила поведения, которые развивают людей в обществе.

Традиции, обряды и ритуалы – это богатое культурное наследие азербайджанского народа. Семейные привычки передаются из поколения в поколение. Выживание нескольких поколений в их долговечности и частом повторении. Традиция также возникает как законы с течением времени, и заменяются новыми, когда время истекает. Однако есть традиции, которые превращаются в классические примеры, живут, всегда показывают себя в образе жизни людей.

Появление и развитие традиций и обычаев воплощает в себе социальную пратику, методы работы и привычки, а также нормы и правила поведения людей в семье, которые передаются из поколения в поколение, как важная часть образа жизни. Традиция – это форма сохранения культурного наследия. Национальные духовные ценности исторически включали дух нации, эстетический смысл и мастерство. Создатель этнические норм и традиций – это люди.

Моральные ценности чаще используются в качестве неписаных законов, основанных на общественном мнении. Существует связь между традицией и моралью. У каждой традиции есть моральный смысл. Оставаться безразличным к ним вызывает распад отношений между людьми, приводит к противоречиям между личностью и коллективом, а также обществом.

Сегодня наши национальные обычаи, традиции, музыка и песни богаты развлекательными играми, а также считаются носителями моральных норм, которые оказывают глубокое влияние на поведение людей. Традиции и обычаи символизируют культурные события и приносят им национальный контент. Например, во многих культурных мероприятих, проведенных накануне праздника Новруз, широко используются национально–символические атрибуты, как солод, древние национальные одежды наших людей и т.д.

Каждая нация имеет национально–моральные ценности, созданные ее историей, менталитетом и родословной. Наша национальная культура, унаследованная от древней истории Азербайджана, должна быть сохранена новым поколением, обогащенным и переданным будущим поколениям. Потому что культура не может сохранить свое существование без изменения, улучшения или обогащения себя. Молодое поколение должно быть воспитано в здоровом настроении, используя прогрессивные моральные ценности мира.

Не только особенности мастерства, но и художественные, поэтические оттенки, а также этическая и моральная сущность художественной литературы, фольклора, в том числе классических произведений играет определенную роль в защите семейных традиций, моральных ценностей, таких как честь, достоинство.

В современных условиях наш гражданский долг состоит из верности нашим национально–нравственным ценностям, родине, родному языку, нашей культуре, нашей великой и богатой истории, и их распространении. Все проявления устной народной литературы, национальной музыки, культурного, морального и этического существования нации должны быть тесно связаны сегодня с единой идеей.

Теперь у нас есть задача, с одной стороны, вернуться к национальным корням, национально–нравственным и этическим ценностям, а с другой стороны, адаптироваться к современным требованиям научно–технического развития и информационного общества.

У наших людей есть положительные моральные качества, возникающие из его традиции. Например, гостеприимство, толерантность, сотрудничество и т.д. Мы сохраняем нашу генеалогию и самобытность азербайджанского народа путем продвижения наших национальных традиций, моральных и нравственных ценностей. Защищая наши национально–моральные и этические ценности, мы объединяем их с универсальными ценностями. Таким образом, каждый гражданин Азербайджана должен гордиться своей национальной идентичностью и сохранять национальные, моральные и этические ценности.

Список использованных источников

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. dərslik. – Bakı: «Qapp–Poliqraf» Korporasiyası, 2003.
2. Bakıxanov A. A. Təhzibi–əxlaq. – B., 1984.
3. Əlizadə Ə. Ə., Abbasov A. N. Ailə.IX sinif şagirdləri üçün dərslik. Maarif nəşriyyatı. – Bakı, 1989.
4. Əliyeva Gülşən. Azərbaycan füzulişünaslığının təşəkkülü. – B., 2005.
5. Çələbiyev N. Z. Ailəpsixologiyası.Ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2015.
6. Hacıyeva N. Etika, peşə etikası və psixologiya. Şərq–Qərb nəşriyyat evi, 2012.
7. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. – B., 1978.
8. Nigar Cərulla qızı. Fəlsəfi–bədii fikir tarixində şəxsiyyət konsepsiyası. – B., 2000.
9. Sadıqov Q. Etika. – B.,1991.
10. Tusi N. Əxlaqi–Nasiri. – B., 1989.
11. Фромм. Психоанализ и етика. – М., 1993. // Fromm. Psiho-analiz i etika. – M., 1993.
12. Етика / Под ред. Гусейнова А. А., Дубко И. – М., 2003. // Etika / Pod red. Gusejnova A. A., Dubko I. – M., 2003.

Kamalova A., *research fellow, ethics department, Institute of Philosophy of ANAS (Azerbaijan), matlabm@yandex.com*

Psychological factors affecting the formation of moral values in the family

The article highlights the problem of preserving and enriching moral values and transferring them to the future generations. It is noted that language, religion

and tradition, which build the national and spiritual values of each nation, are the decisive factor in the formation of its spiritual world.

The article emphasizes that if moral values in the family are properly preached, then it will be easier to build a healthy, ethical society in the future. Every father and mother should try to educate the child completely and educate him as a moral person, using the values of Islam which is the most perfect religion in cultivating moral values in the family. For this, first of all, they must be an example for their children.

Keywords: *family and moral values, personality, psychological climate, upbringing, experience, psychological factors, family relations.*

Кямалова А., *науковий співробітник відділу «Етики», Інститут філософії НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.com*

Психологічні фактори, що впливають на формування моральних цінностей у сім'ї

Підкреслюється проблема збереження і збагачення моральних цінностей і передачі її майбутнім поколінням. Відзначається, що мова, релігія і традиція, які будують національні та духовні цінності кожної нації, є вирішальним фактором у формуванні її духовного світу.

У статті підкреслюється, що, якщо моральні цінності в родині будуть проповідувати належним чином, тоді буде легше побудувати здорове, етичне суспільство в майбутньому. Кожен батько і мати повинні намагатися виховувати дитину абсолютно і виховувати його як моральну людину, використовуючи цінності Ісламу, найдосконалішу релігію в заохоченні моральних цінностей в сім'ї. Для цього, перш за все, вони повинні бути прикладом для своїх дітей.

Ключові слова: *сімейні та моральні цінності, особистість, психологічний клімат, виховання, досвід, психологічні чинники, сімейні відносини.*

* * *

УДК 340.12

Меліхова Ю. А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри культурології, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого (Україна, Харків), duvo31@ukr.net

Вплив культури мислення судді на якість його внутрішнього переконання

Розглянуто питання формування внутрішнього переконання судді. На основі аналізу низки наукових праць зроблено спробу визначити вплив культури мислення судді на якість його внутрішнього переконання. У процесі вивчення вказаної проблематики встановлено, що внутрішнє переконання судді слід розглядати не як стан, а якість його моральної–правової свідомості, її константне утворення, яке зумовлює реалізацію в професійній діяльності тих чи інших світоглядних, політичних, моральних принципів тощо. Внаслідок цього великий вплив на суддівське переконання має культура мислення, від рівня якої залежать аналітичні й синтезуючі здібності судді.

Ключові слова: *внутрішнє переконання судді, культура мислення судді, морально–правова свідомість судді, спрямованість світогляду, соціально–психологічних настанов діяльності судді.*

«На посаду судді добирають саме людину, тому що вона може мислити, спостерігати, переживати. Інакше зали судових засідань можна було б замінити машинами на зразок банкоматів, які на підставі уведеної інформації та законодавства друкували б рішення іменем держави» [2, с. 153]

Внутрішнє переконання як поняття на індивідуально–особистісному рівні є детермінованою умовою соціального макро і мікросередовища, позицією судді, яка виявляється в його ставленні до конкретної справи, що він розглядає, до оцінки доказів, до сторін, до змісту власного професійного знання, до обов'язку і професійної діяльності взагалі. Завдяки здатності судової системи трансформуватися в гуманістичному напрямку, орієнтуватися на більш прогресивні системи цінностей, внутрішнє переконання судді було і залишається змінювальною категорією. Так, внутрішнє переконання в умовах плюралізму ідеологій відбиває риси тих чи інших суспільних світоглядних позицій та рівень морального і професійного розвитку суддів.

Питання внутрішнього переконання судді, основ його формування порушувалися ще з XIX століття. На особливу увагу заслуговують праці А. Ф. Коні [5] та вчених другої пол. XX століття: М. С. Строговича [7], Ю. М. Грошевого [3]. Утім, віддаючи належне цим дослідникам, слід зазначити, що внутрішнє переконання тлумачилося дещо звужено – як основане на правосвідомості судді пізнання обставин конкретної справи, що розглядається судом, про доказовість чи недоказовість її фактичних обставин, про вину і невинуватість обвинуваченого та ступінь його відповідальності. Таким чином, учені пов'язували переконання тільки зі встановленням фактичної суті справи, що є неправомірним, бо переконання – це не тільки знання і віра в правильність цих знань, а також вольові, моральні і професійні стимули, які змушують суддю діяти відповідно. Здебільшого ці погляди обумовлювалися специфікою правового життя того часу: пануванням ідеологічного фактору в професійно–правовій свідомості суддів і скутістю ініціативи (діяльність судів обмежувалася тлумаченням і застосування норм позитивного права).

Натепер проблеми формування внутрішнього переконання судді досліджують А. Барак [1], А. Ф. Закомлістов [4], Л. С. Халдєєв [8] та ін. Незважаючи на деякі розбіжності в поглядах, це явище більшість із них визначає як абсолютну впевненість судді у правильності власних висновків, яка формується шляхом безпосереднього вивчення сукупності доказів у суді на основі всебічного, повного, об'єктивного розгляду всіх обставин справи. Однак наукові пошуки дослідників стосуються переважно розгляду питань, пов'язаних із виявленням факторів, які формують внутрішнє переконання судді (гносеологічних і психологічних), та аналізу їх взаємодії і впливу на результати пізнання в справі. Проте виникає потреба в ґрунтовному світоглядно–методологічному, аксіологічному дослідженні цієї проблематики.

Переконані, що внутрішнє переконання судді все ж слід розглядати не як стан, а якість його моральної і правової свідомості, її константне утворення, яке зумовлює реалізацію в професійній діяльності тих чи інших світоглядних, політичних, моральних принципів, ідеалів та настанов. Свідомість виявляється передусім у ставленні судді до справи як відображуваного суб'єкта з власним неповторним досвідом, роздумами і в цілому життям. Таким чином, внутрішнє переконання судді завжди є результатом пізнання і оцінки об'єктивно наявних фактів, яке формується на підставі взаємозв'язку суб'єктивних і об'єктивних елементів. Власне, воно є суб'єктивним висновком про об'єктивно наявні факти. Суб'єктивність суддівського переконання виявляється в тому, що воно формується конкретним суддею на основі свідомості та рівня морально–професійної культури, а саме: особистісного професійного потенціалу (знань, умінь, навичок), спрямованості світогляду, соціально–психологічних настанов діяльності, вольових якостей та совісті.

Внаслідок цього великий вплив на суддівське переконання має культура мислення (базовий компонент

його особистісного професійного потенціалу). Саме від її рівня залежать аналітичні й синтезуючі здібності судді. Тому для формування внутрішнього переконання з високим рівнем пізнання і оцінки доказів суддя повинен мати такий рівень культури мислення, який би характеризувався широтою, глибиною, самостійністю та критичністю. Інакше (слід погодитися з С. І. Максимовим), внутрішнє переконання судді буде розпорошеним, «штучним породженням», сформованим на винятково стереотипних умовних положеннях формально–раціоналізованої реальності норм позитивного права, яке розгортається всередині правопорядку тільки в логіко–розсудливому аспекті людської природи та ігнорує суб'єкт (людину), оскільки в останньому немає раціональної цінності [6, с. 41]. Це неминуче приведе до неповноти пізнання і необ'єктивності оцінки. Таким чином, внутрішнє переконання судді формується передусім шляхом пізнання, а потім оцінки об'єктивної дійсності, пошуку істини, оволодіння інформацією про довкілля в його реальних проявах: минулому, теперішньому, майбутньому. Це вказує на вагомість пізнавальних здібностей судді–людини, а не професіонала–юриста – природну людську логіку, або здоровий глузд, тобто культуру мислення, яка спирається на життєвий досвід про навколишній світ (у якому розгортаються обставини розслідуваної справи), про людей різних соціально–психологічних типів, їх побут, умови праці, характер, звичаї тощо. Актуалізація та екстраполяція цих знань допомагає навіть при розгляді неясних, заплутаних обставин справи швидко зрозуміти і перевірити, як все відбувалося насправді. Отже, чим вищий рівень культури мислення судді, тим багатший його досвід і ширший діапазон знань про дійсність, вища здатність визначати смислові зв'язки між нею і вирішуваною ним справою.

Разом з тим засоби пізнання й оцінювання суддею обставин справи повинні різнитися від тих, які звичайна людина застосовує при пізнанні емпіричного світу. Бо у процесі формування внутрішнього переконання суддя має виявляти особливу здатність бачити світ не тільки з позицій причин і наслідків, потреб та інтересів, але й з позицій моральної значимості та правової відповідальності. Таким чином, внутрішнє переконання судді завжди «обмежене» законом, але цей закон має бути співвіднесеним з визнаними в суспільстві моральними принципами і з природою речей, тобто справедливістю в конкретній ситуації. Відтак, якщо законодавець враховує загальні можливі життєві обставини, то суддя – конкретні і фактичні. Тому слушними є міркування С. І. Максимова, який зазначає, що справа судді «... наповнити належне моментом сущого і збагатити суще належним» [6, с. 54]. Це вдається тільки суддям з високим рівнем культури мислення, котрі мають здатність і готовність до складної внутрішньої роботи.

Процес формування внутрішнього переконання судді, як правило, відбувається в епіцентрі «боротьби версій» опонентів – прокурора і потерпілого, адвоката і підсудного, а тому суддя повинен, умовно кажучи, «піднятися» над «сутичкою», тобто мислити конструктивно [8, с. 450]. Суддя ж з низьким рівнем культури мислення не зможе дистанціюватися від своїх природних імпульсів і емоцій, а відтак, його внутрішнє переконання не буде об'єктивним.

Отже, завдяки розвинутій культурі мислення, а також таким моральним елементам соціальної активності особистості, як рішучість, безкомпромісність, мужність, суддя у процесі формування внутрішнього переконання буде незалежним та неупередженим, що надасть йому змогу об'єктивно і всебічно пізнати та оцінити докази, не лічити їх, а зважувати. Він відчуватиме моральну відповідальність за справедливість власного рішення перед суспільством, учасниками судового процесу, перед власною суддівською совістю. Безумовно, щоб сформувалося переконання, судді треба пережити боротьбу мотивів, здійснити вибір рішення, перевірити правильність цього вибору й усвідомити його морально–правові наслідки. Тому суддя повинен бути зорієнтованим на критичність власних правових оцінок і здатність вчасно відмовитися від переконання, якщо воно не має гносеологічних основ.

Список використаних джерел

1. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак. – М.: НОРМА, 1999. – 376 с.
2. Бути суддею (Професія чи покликання) / Національна школа суддів України Проект USAID «Справедливе правосуддя». – Київ, 2015. – 210 с.
3. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Харьков: Вища шк., 1975. – 144 с.
4. Закомлистов А. Ф. Судебная этика / А. Ф. Закомлистов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 258 с.
5. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Избранные произведения: в 2 т. / А. Ф. Кони. – М.: Юрид. лит., 1959. – Т.1: Статьи и заметки. Судебные речи. – С.27–48.
6. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
7. Строгович М. С. Избранные труды: в 3 т. / М. С. Строгович. – М.: Наука, 1990. – Т.1: Проблемы общей теории права. – 304 с.
8. Халдеев Л. С. Судья в уголовном процессе: прак. пособие / Л. С. Халдеев. – М.: Юрайт, 2000. – 501 с.

References

1. Barak A. Sudejskoe usmotrenie / A. Barak. – M.: NORMA, 1999. – 376 s.
2. Buty suddeju (Profesija chy poklykannja) / Nacional'na shkola suddiv Ukrai'ny Proekt USAID «Spravedlyve pravosuddja». – Kyi'v, 2015. – 210 s.
3. Groshevoj Ju. M. Problemy formirovanija sudejskogo ubezhdenija v ugolovnom sudoproizvodstve / Ju. M. Groshevoj. – Har'kov: Vishha shk., 1975. – 144 s.
4. Zakomlistov A. F. Sudebnaja jetika / A. F. Zakomlistov. – SPb.: Jurid. centr Press, 2002. – 258 s.
5. Koni A. F. Nravstvennye nachala v ugolovnom processe (Obshhie cherty sudebnoj jetiki) // Izbrannye proizvedenija: v 2 t. / A. F. Koni. – M.: Jurid. lit., 1959. – T.1: Stat'i i zametki. Sudebnye rechi. – S.27–48.
6. Maksimov S. I. Pravovaja real'nost': opyt filosofskogo osmyslenija: monografija / S. I. Maksimov. – Har'kov: Pravo, 2002. – 328 s.
7. Strogovich M. S. Izbrannye trudy: v 3 t. / M. S. Strogovich. – M.: Nauka, 1990. – T.1: Problemy obshhej teorii prava. – 304 s.
8. Haldeev L. S. Sud'ja v ugolovnom processe: prak. posobie / L. S. Haldeev. – M.: Jurajt, 2000. – 501 s.

Melikhova Y. A., *candidate of Law, Associate Professor Cultural Studies of the National Legal university them Yaroslav the Wise (Ukraine, Kharkiv), duvo31@ukr.net*

The influence of the culture of judge's thinking on the quality of his inner conviction

The issue of forming the judge's internal convictions is considered. On the basis of the analysis of a number of scientific works, an attempt was made to determine the influence of the judge's culture of thought on the quality of his inner convictions. In the course of studying this problem, it was established that the judge's internal

convictions should be considered not as a state, but as the quality of his moral and legal consciousness, its constant formation, which predetermines the realization of the professional activity of certain ideological, political, moral principles, etc. As a result, the culture of thinking, from which the analytical and synthesizing skills of the judge depend, are of great influence on the judge's conviction.

Keywords: *judge's internal conviction, judge's culture of thought, moral and legal consciousness of a judge, orientation of the worldview, social–psychological directions of judge's activity.*

* * *

УДК 78:793.3–043.2

Мерлянов М. В.,
заслужений працівник культури України, доцент кафедри хореографії. Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв», голова Миколаївського обласного творчого осередку Національної хореографічної спілки України (Україна, Миколаїв), merlyanov462018@gmail.com

Взаємовплив та взаємозбагачення музики і танцю

Взаємовплив та взаємозбагачення музики і танцю має велике значення при створенні хореографічного твору. Широка популярність хореографічного мистецтва дає можливість для розкриття невичерпних тем та сюжетів. У танцювальних образах передається характер, структура, стиль, стрій епохи музики і навпаки. Наявність в музичному творі чітко ритмічного малюнку, драматургії, характеру, стилю та інтонації надає хореографічному твору яскравої палітри відображення пластичного образу.

Ключові слова: *єдність музики і танцю, образ, метро–ритм, композитор, балетмейстер, такти, хореографія.*

Тема «Взаємовплив та взаємозбагачення музики і танцю» й нині залишається актуальною та малодослідженою. У науково–методичних джерелах розкрито тільки взаємозв'язок музики, лексики, та композиції хороводів, зв'язок хореографічної лексики та музики, їх ритмоугрупування. Дослідники звертають увагу на питання метро–ритміки, квадратну структуру і формутанцювальних мелодій, але, про взаємовплив та взаємозбагачення музики і танцю є небагато досліджень. Автор робить спробу більш детального вивчення та розкриття вищезазначеної теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: А. І. Гуменюк в праці «Народно–хореографічне мистецтво України» [1] подає характеристику пісенних та народно–інструментальних танцювальних мелодій, їх метро–ритміку, квадратну структуру та форму; К. Ю. Василенко в дослідженні «Лексика українського народно–сценічного танцю» [6] вивчає хореографічні ритмоугрупування та нюансування хореографічного pas згідно музичних штрихів, до вивчення дитячих хореографічних рухів згідно музично–ритмічних угрупувань звертається В. Г. Кукловська в монографії «Музично–ритмічні рухи.

Виділення раніше невирішених частин загальної проблеми. Визначення взаємовпливу та взаємозбагачення музики і танцю є й сьогодні ще не досить вивченим явищем, саме тому обираємо цю тему для подальшого дослідження. Вважаємо доречним подати опис та художній аналіз творів відомих фольклористів, музикознавців, дослідників українського музичного та танцювального мистецтва.

Мета статті: визначити зв'язок хореографічної лексики і музики, та шляхи і способи їх взаємовпливу і взаємозбагачення.

Значення музики для танцю дуже добре визначив реформатор балету Ж. Ж. Новерр: «Музика для танцю – є тим же, чим слово для музики. Цим порівнянням я хочу сказати лише одне: танцювальна музика являє собою, або повинна являти, своєрідну програму, котра визначає і зумовлює рухи та гру кожного танцівника, останній, таким чином, повинен передати зміст програми, зробити її дохідливою за допомогою енергійних та виразних жестів та оживлення грою обличчя» [5, с. 227].

Дійсно, музика – це душа танцю, адже, побудова, характерність, темперамент танцю міститься в ній та визначається саме нею. Від художніх якостей музики, від того, наскільки вона образна, змістовна та виразна залежить якість хореографії. Музика надихає балетмейстера, підказує образи та шляхи їх реалізації.

Музика і хореографія нероздільні поняття і вся історія танцю засвідчує це. Як відомо, сюїтна, сонатна форма та деякі частини у симфоніях композиторів класиків були створені на танцювальній основі, яких вони запозичили у народній музиці та хореографії.

Музика і танець з часу свого зародження розвивалися, взаємовпливали та збагачували один одного. Танець, по суті, не можливий без музики: настрій, образний зміст музики знаходить відображення в настрої та образах власне танцю. Метро–ритм музичного твору, співвідношення його частин також тісно зв'язано з малюнком побудови танцю. Том,у в хореографії першоджерельна музика – музика яскраво образна.

Усі танцювальні твори, зокрема українські народні танці виконуються під музичний або пісенний супровід. Для музичного супроводу характерні змістовно–емоційне вираження, виразна мелодію з її ритмічним угрупуванням, а супровід під пісню – це відображення її тексту, мелодійності, композиційної структурності.

За композиційною структурою українські народні танці поділяються на три хореографічних жанри, до них належать: хороводи, побутові та сюжетні танці.

За темпо–ритмічною структурою хореографічні темпи поділяють на повільні, помірні та швидкі.

Повільні темпи (Adagio) більш притаманні хороводам, де превалює пісенний супровід і розкривається жіночими повільними рухами. Жіноча урочистість, граціозність розкривається завдяки використанню таких рухів: прості кроки, доріжки, упадання, низькі тинки, вірьовочки, вихиляси з упаданням та повільні упадання. А у чоловіків розкривається молодецтво, завзяття через таки рухи: різноманітні проходки, великі тинки з упаданням в повороті, різноманітні присядки, оплески, підбивки, великі кабріолі, яструби. Основним найпоширенішим музичним розміром для повільних українських танців є простий трьохдольний розмір 3/4. Зустрічається в традиційних іграх – хороводах, наприклад, «А вже весна, а вже красна», «Ой вінку, наш вінку», «Зав'ю вінки та на святки», «Благослови мати»; у щедрівках – «В полі плужок ходить», «Із–за гаю зеленого», «Ой у полі при дорозі», а також прості трьохдольні розміри 3/8 і 3/2, які використовуються найчастіше у весняних та купальських хороводах: «Ой, Галко, Галочка», «Женьчичок – бренчичок», «Зайчику, зайчику, мій братчику», «Ой, на Івана на Купайло», «Прилетіла ластівка».

У помірних темпах (Moderato) з чотиридольним розміром 4/4, який часто позначається знаком С

та використовується у деяких побутових танцях, а саме: «Гуцулка», поліська кадриль «Лінцей», та в хороводах, щедрівках, іграх з козою: «Король», «Вінок», «Перепілка», «Марина», «Подоляночка», «Дударик», «Ой на горі жито», «Щедрик ведрик», «Де коза ходить».

У жінок розкривається гнучкість, жіночість завдяки використанню таких рухів: всілякі por de bras, потрійні кроки, кроки біги, деякі ходи польок, різновиди вихилясів, маленьких тинків, всіляких вірьовочки, дрібушечки та вибиванці, плескачиків тощо.

У чоловіків же розкривається широта в руках, розмашистість плеч та величавість погляду завдяки використанню наступних рухів українського танцю: присядки–розніжки, партерні рельтати, повзунці, оберти на місці та з просуванням, великі голубці, підсічки тощо.

У швидких темпах (Allegro) з двохдольними розмірами 2/4 і С\ 2/2 використовуються у більшості побутових танцях: «Метелиці», «Гопаки», «Козачки», тощо (Центральна Надніпрянщина); «Коломийки», «Гуцулки», «Півторак», «Бойківчанка», «Покутянка», «Голубка» тощо (Прикарпаття); «Дубо–танець», «Березнянка», «Раківчанка», «Дібровчанка», «Бубнарський», «Тропотянка», «Карічка», тощо (Закарпаття); «Козак», «Толока». «Буковинський святковий», «Буковинський дівочий» тощо (Буковина); «Полісянка», «Ой–ра», «Шир», «Риндзя», «Волинянка», «Скакуха», «Буянський скакунець», «Крутях» тощо (Полісся та Волинь); «Кривуляк», «Варварка», «Оляндра», «Плескач» тощо (Поділля); а також в багатьох сюжетних танцях, наприклад: «Шевчики», «На кузні», «Горлиця», «Катерина», «Рукодільниці», «Микола», «Чумак», «Лісоруби», «Аркан», «Чабани», «На полонині», «Клин», «Віз», «Льон», «Яків», тощо.

І у жінок, і у чоловіків у швидких за темпом танцях відтворюється життєрадісність, кипуча енергія, святковий настрій, яскравість темпераменту через наступні рухи: комбінований танцювальний біг, кроки польок, бігунці, тинки в комбінації з іншими рухами, вихиляси, вірьовочки, тропітки, дрібушки, вибиванці, підкуйки, значну кількість присядок, різноманітних повзунців, млинків, обертів партерних– одинарні та парні, обертів повітряних тощо.

Музика допомагає балетмейстеру відчути інтонаційний стрій епохи і відтворити її у пластичних композиціях. Вона не тільки слугує фантазією для балетмейстера, але й підказує йому багато нових танцювальних рухів і композиційних форм, допомагає наповнити їх живою думкою, полум'яними почуттями.

Композитор, який пише музику до танцювального твору на історичну чи сучасну тему, повинен дуже уважно та бережливо ставитися до оригінальності історичного чи сучасного матеріалу. Створюючи музику до балету чи танцювального твору, виникає самостійний музичний твір. Балетмейстер, натхнений музикою, створює на її основі хореографічний твір. Власне в органічній єдності музики і танцю, в цьому синтезі композиторської і балетмейстерської творчості і полягає успіх майбутнього спектаклю чи танцювального твору.

Якими якостями повинен володіти композитор, який пише музику до балету чи танцювального твору, і чого ми, балетмейстери, від нього чикаємо?

Композитор, який пише музику до балету чи танцювального твору, повинен відчувати танець, розуміти його і, звісно, любити. Музика до танцю повинна бути дійовою, образної, темпераментною, оскільки, розумова музика для нього не підходить. Вона неодмінно повинна бути мелодичною тому, що наявність музичної мелодії народжує мелодію хореографічну. Танець також не можливий без мелодії, як і пісня: чим різноманітніший зміст і оркестрова палітра музики, тим яскравіше, повніше та переконливіше виявляють свої вміння та майстерність балетмейстер і виконавці танцювального твору.

Петро Чайковський зробив переворот в хореографії: поява балету «Лебедине озеро» – симфонічного твору, рівному якому не знала історія світової балетної музики, змусила і балетмейстера шукати симфонічне рішення дії балету, що і вдалося Льву Іванову, в складених ним лебединих танцях.

Чудова музика може підняти рівень творчості навіть середнього балетмейстера; балет чи танцювальний твір з поганою музикою звичайно загубить свою художню цінність і швидко сходить зі сцени, нівелюючи працю балетмейстера та танцюристів.

І композитор, і балетмейстер, кожен у своїй сфері повинні бути драматургами. Якщо у одного з них цієї здібності не буде, справжнього повноцінного твору, на жаль, не вийде. Буде лише набір відокремлених музичних номерів чи танцювальних: вони не будуть цілісністю, не матимуть єдиною думкою, вільно розвиватимуться в музиці, дії і танцю.

Балетмейстер повинен чітко визначити тему, ідею і сюжет майбутнього балету чи танцювального твору, які увійдуть в основу сценарію (композиційного плану), стануть змістовною основою танцю.

Музична драматургія балету чи танцювального твору – єдина з його сценарієм. Це досягається частіше всього тим, що музика складається на основі сценарію і тим самим, як би «вбирає» в себе всі зазначені характеристики, повороти дії і, навіть, діалоги, які можуть бути в сценарії (композиційному плані).

Єдність музики і сценарію (композиційного плану) повинна досягатися і в тих випадках, коли сценарій пишеться на готову музику. При створенні хореографії на музичний матеріал, вже існуючого в музичній літературі, небезпечність розходження музичної і сценарної драматургії більша, ніж тоді, коли музика складається за готовим сценарієм (композиційним планом). Але про художній повноцінний танцювальний твір можливо говорити лише за умови, що єдність музичної і сценарної драматургії буде досягнена.

Сценарій дає музиці загальну драматургічну основу, описує хід дії і допомагає композитору і балетмейстеру пояснити та зрозуміти характери та ідеї твору. Нерідко треба багато слів, щоб «розповісти, розтлумачити» те почуття, яке відображалося всього лише однією музичною темою, фразою і навіть інтонацією. Таким чином, в емоційному плані музика зображає дію детальніше, ніж сценарій.

Створення чи підбір музичних образів (музичних тем), відповідаючи настрою і змісту задуманого танцю – перший крок в роботі над музично– хореографічним твором.

Чим яскравіший і виразніший музичний образ, тим більш виражений у ньому національний характер, і тим це ліпше для постановника танцю. Не повинно бути двох

думок в понятті вираження певного музичного образу. Різним може бути лише його творче вираження в межах визначеного змісту.

Усім відомі знамениті «половецькі пляски» з опери А. П. Бородіна «Князь Ігор»: сила впливу цієї музики в образній яскравості, випуклості і майже зримій відчутності того темпераментного руху, який вільно чи мимохіть виникає у нашій уяві.

Отже, створення або підбір відповідного задуму танцю, музичних образів (музичних тем), їх узгодження з драматургічною лінією сюжету – це, дійсно, перші необхідні рубежі на шляху до створення музично–хореографічного твору.

Найбільш розповсюдженим та характерним засобом розвитку музичного матеріалу є варіювання. Воно найбільш яскраво розкриває хореографічний образ, наприклад, образ дівчини чи образ хлопця.

У підборі музичного матеріалу та його варіюванні неоціненну допомогу балетмейстеру робить концертмейстер, який обов'язково повинен скрупульозно вивчити і зрозуміти задум балетмейстера. Особливу увагу необхідно приділяти музичному супроводу в танцювальному залі та на сцені. Музичний твір, відібраний балетмейстером, або викладачем хореографічних дисциплін та концертмейстером, повинні за своїм характером та стилем відповідати танцювальному матеріалу і допомагати танцівникам у створенні хореографічного образу. У міру зростання та ускладнення танцювальних завдань відповідно ускладнюється і музичний матеріал.

Музичний твір складається з фрази, речення та періоду. Дві музичні фрази утворюють музичне речення, два музичних речення складають період. Музична фраза складається з 4, 6 та 8 тактів. Музичне речення складається з 8, 12 та 16 тактів, а музичний період складається з 16, 24 та 32 тактів. Але можуть бути і виключення (2, 5, 7, 9, 17 тактів). Формами музичного твору бувають: форма А+Б, тобто заспів і приспів: А – 8 тактів + Б – 8 тактів = 16 тактів. Наприклад, український народний танець «Гопак», але може бути і друга кількість тактів. Наприклад, білоруський танець «Кружачок»: А – 6 тактів + Б – 6 тактів = 12 тактів. Форма А+Б+А чи А+Б+Б. Наприклад, українська народна пісня «Дощик»: А – 4 такта + Б – 4 такта + А – 4 такта = 12 тактів чи А – 4 такта + Б – 4 такта + Б – 4 такта = 12 тактів.

Створюючи танцювальний твір, балетмейстер обов'язково повинен брати витоки із змісту музичного твору, його форм, стилю, характеру, ритму, емоційного змісту. Треба чути в музиці не тільки метр та ритм, але і впіймати зміст та передати його в рухах та танцювальних комбінаціях, скласти танець так, щоб він став класичним «висловлюванням музики».

«Висловлювання музики в танці» потребує: по–перше, образного характеру танцю та образного характеру музики: на веселу музику ставиться веселий танець, на сумну – сумний. По–друге, потребує відповідно темпу, метру, ритму танцю скористатися тими же елементами музики, тобто у співпаданні танцю і музики за характеру рухів, малюнків, пластики, на решті розподілу розділів і фраз по структурі в цілому.

Висновки. Таким чином, висловлювання музики в танці стосується як змісту, так і його форми. Інакше кажучи, танець висловлюючи музику відповідає їй і за своїм образним характером, і за своєю динамічною структурою. І музика, і танець, завдяки взаємовпливу, взаємопроникненню та взаємозбагаченню в кінцевому результаті повинні представити (зобразити) єдиний, цілісний твір мистецтва.

Список використаних джерел

1. Гуменюк А. І. Народне хореографічне мистецтво України [Текст] / А. І. Гуменюк. – Київ: Академія наук УРСР, 1963. – 231 с.
2. Музыкально–двигательное упражнение в детском саду [Текст]: книга для воспитателя и муз. руководителя дет. сада / [Сост. Е. П. Раевская и др.]. – Москва : Просвещение, 1992. – 222 с.
3. Кукловська В. Г. Музично–ритмічні рухи в дитячому садку [Текст] / В. Г. Кукловська. – Київ: Музична Україна, 1986. – 156 с.
4. Шевчук А. С. Українські музично–хореографічні традиції як засіб музично–рухового розвитку старших дошкільників [Текст]: науково–методичний посібник / А. С. Шевчук. – Фастів: Поліфаст, 2005. – 331 с.
5. Новерр Ж. Ж. Письма о танце и балетах [Текст] / Ж. Ж. Новерр; [пер. с фр. А. Г. Мовшенсона; вступ. ст. Ю. Слонимского]. – Ленинград; Москва: Искусство, 1965. – 374 с.
6. Василенко К. Ю. Лексика українського народно–сценічного танцю [Текст] / К. Ю. Василенко. – 3–те вид. – Київ: Мистецтво, 1996. – 496 с.
7. Василенко К. Ю. Український танець: підручник [Текст] / К. Ю. Василенко. – Київ: ІПК ПК, 1997. – 282 с.

Reference

1. Humeniuk A. I. Narodne khoreohrafichne mystetstvo Ukrainy [Tekst] / A. I. Humeniuk. – Kyiv: Akademiia nauk URSR, 1963. – 231 s.
2. Muzykal'no–dvigatel'noe uprazhnenie v detskom sadu [Tekst]: kniga dlya vospitatelya i muz. rukovoditelya det. sada / [Sost. E. P. Raevskaya i dr.]. – Moskva: Prosveshchenie, 1992. – 222 s.
3. Kuklovska V. H. Muzychno–rytmichni rukhy v dytiachomu sadku [Tekst] / V. H. Kuklovska. – Kyiv: Muzychna Ukraina, 1986. – 156 s.
4. Shevchuk A. S. Ukrainski muzychno–khoreohrafichni tradytsii yak zasib muzychno–rukhovoho rozvytku starshykh doshkilnykiv [Tekst]: naukovo–metodychnyi posibnyk / A. S. Shevchuk. – Fastiv: Polifast, 2005. – 331 s.
5. Noverr Zh. Zh. Pysma o tantse y baletakh [Tekst] / Zh. Zh. Noverr; [per. s fr. A. H. Movshensona; vstup. st. Yu. Slonymskoho]. – Lenynhrad; Moskva: Yskusstvo, 1965. – 374 s.
6. Vasylenko K. Yu. Leksyka ukrainskoho narodno–stsenichnoho tantsiu [Tekst] / K. Yu. Vasylenko. – 3–te vyd. – Kyiv: Mystetstvo, 1996. – 496 s.
7. Vasylenko K. Yu. Ukrainskyi tanets: pidruchnyk [Tekst] / K. Yu. Vasylenko. – Kyiv: IPK PK, 1997. – 282 s.

Merlianov M. V., *Honored Worker of Ukraine Culture, Associate Professor Department of Choreography Separate Subdivision «Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts», Head of the Mykolayiv Regional center of Ukrainian National Choreographic Union (Ukraine, Mykolaiv), merlyanov462018@gmail.com*

Music and dancing mutual influence and enrichment

Mutual influence and enrichment of music and dancing is of great importance for choreographic production making. Wide popularity of choreographic art gives an opportunity for making a great number of themes and plots. Characters, structure, style, music epoch are reflected in the dancing images.

The presence of distinctly made rhythmic pattern, dramaturgy, character, style and intonation enable choreographic production to express a colorful palette of plastic figure image.

Keywords: *music and dancing unity, image, metro–rhythm, composer, choreographer, rhythm, choreography.*

* * *

УДК 321.01

Патлайчук О. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв), volnistik@gmail.com

Макарчук О. М.,
викладач кафедри філософії та культурології, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв), oksana.makarchuk@nuos.edu.ua

Природа реформ і аспекти сучасного українського реформування

Проблеми сучасного транзитивного українського суспільства показані як причини і наслідки помилок в політиці реформування. Розглянуто проблему українського реформаційного процесу через аналіз природи реформ і причин неоднозначного ставлення до них. Наголошується, що успіху досягають держави, в яких реформи проводяться в річищі усвідомленого цивілізаційного проекту, зумовленого розумінням і підтримкою народом країни процесів суспільного розвитку. Методом історико–філософського аналізу досліджено ряд суб'єктивних чинників вітчизняного реформаційного процесу. Проаналізовано вплив рудиментів більшовицької ідеології на нерозуміння сучасними реформаторами суті і ролі реформ, вкоріненість радянської практики «керівного всевладдя», політичного інфантилізму.

У підсумку визначено, що безсистемність реформаційного процесу дестабілізує соціальні структури і соціальні відносини, загрожує підривом довіри до всього процесу реформ, веде до втоми та розчарування щодо реформ серед українців і світової спільноти, а в умовах війни загострює, виводить на перший план проблему національної безпеки.

Ключові слова: *реформаційний процес, неофеодалізм, політичний інфантилізм, субсидії, соціальні відносини.*

Кожен новий уряд в Україні починав свою діяльність з декларації проведення реформ. Результатом такого «реформування» став повний хаос як у різних галузях (економіці, освіті, культурі), так і в системі державного управління. Навколо цієї проблеми всі роки незалежності вирують гарячі пристрасті. В засобах масової інформації, на сторінках наукових видань висловлюються найрізноманітніші думки, іноді діаметрально протилежні бачення причин і наслідків такого реформування.

В тій чи іншій формі, більшість думок зводяться до того, що в результаті всіх попередніх реформ в Україні побудовано кланово–олігархічне суспільство, структури якого підпорядкували собі державу, виробництво та розподіл національного багатства, ідеологію і культуру. Такий висновок можна було б вважати вироком всім попереднім реформаторам, якщо тільки створення і реплікація олігархічного неофеодалізму від початку не були дійсною, не декларованою метою проводимих реформ. А оскільки кланово–олігархічні суспільства неефективні, і це доведено багатовіковим історичним досвідом, Україні доводиться переживати одне за одним (а, можливо, і не останнє) революційне потрясіння [4].

Світовий досвід показує, що успіху досягають держави, в яких реформаційні процеси розвиваються в річищі усвідомленого цивілізаційного проекту, зумовленого не стільки об'єктивними законами, скільки прагненнями, інтересами, потребами, цінностями людей, їхнім розумінням процесів суспільного розвитку.

Метою роботи є виокремлення і аналіз суб'єктивних чинників українського реформаційного процесу.

Однією з головних причин нерозуміння сучасними українськими реформаторами суті і ролі реформ у розвитку суспільства є успадковане від радянської влади ідеологічне неприйняття еволюційного процесу перетворення суспільства. Одержимі ідеєю захоплення влади насильницьким шляхом ідеологи більшовизму абсолютизували роль насильства, революції, звели її в ранг мистецтва. Реформи розглядалися лише як політичні засоби підготовки до революції, до насильницького повалення існуючого ладу. Захопивши владу більшовики реалізували адміністративно–командний, знову ж таки, насильницький метод розвитку суспільства. Як на практиці, так і в теорії реформам, як способу еволюційної зміни та розвитку всього суспільства загалом і різних його соціальних інститутів зокрема, теж не приділялося належної уваги. Не була розроблена теорія реформ як соціального явища, як тривалого поступового процесу свідомого вирішення виникаючих проблем і протиріч. Не був розроблений механізм проведення реформ: визначення цілей, завдань, засобів, очікуваного результату і т.п. Як наслідок – жодна із затіяних радянською владою реформ не була доведена до кінця.

Ще однією з причин складності наших реформ є парадоксальна соціальна ситуація у суспільстві. Воно складається з двох пластів: чиновники – заможні, наділені владою і народ – бідний і безправний. Слід констатувати, що Україна ще не стала суспільством середнього класу, об'єднаного спільними інтересами, які визначають загальний цивілізаційний вектор розвитку держави. Соціальна невпевненість значною мірою зумовлена рудиментами радянської практики «керівного всевладдя», яка у квазіринкових умовах набула форму неофеодалізму з його глибокою прірвою між правлячою верствою і суспільною масою у політичних, ідеологічних, соціально–економічних проявах. Можновладні мужі люблять фетишизувати слова, до хрипоти сперечаються, як називати нашу країну – парламентсько–президентською чи президентсько–парламентською республікою. Та річ у тім, що на сьогодні немає у нас ніякої республіки, оскільки республіка – це спільна справа. А що, в нашій ситуації, може бути спільного у народу з чиновниками? Останні опираються на олігархію та є її породженням, живуть поза суспільством, за своїми законами та правилами, захопили владу знизу доверху, окупували всі державні структури і використовують їх для особистого збагачення, самі себе призначають і самі ж контролюють. Між інтересами чиновників і народу навіть не антагоністичні (оскільки останні передбачають єдність), а якісь абсолютні протиріччя. Одні ізольовані та замкнені на собі, інші – депривовані й постійно хочуть перевернути все з ніг на голову [2]. У такій ситуації, якщо чиновники говорять про реформи, здавалося б навіть найбільш нагальні, довгоочікувані, одразу виникає питання: а в чиїх інтересах? І глибше питання: а чи можна взагалі назвати внесені зміни реформою. Реформою має бути те, що дає, у підсумку, позитивний результат, що веде до підвищення рівня життя громадян. Ні підняття пенсійного віку, ні інші численні пропозиції, пов'язані з підвищенням тарифів на комунальні послуги, підвищення цін на газ і так далі, звичайно ж, це не реформи. Так і треба було б говорити, що це не реформи – це необхідні вимушені, в тому числі і світовою економічною кризою, заходи для збалансування економіки, ліквідації збитковості господарства.

Своєрідним «антиреформаційним» аспектом, успадкованим нашим суспільством від радянської влади, є політичний інфантилізм. Рудименти «радянської цивілізації», нажаль, посилюють пасивність, байдужість населення, відновлення утриманських настроїв, не здатність брати на себе відповідальність за своє життя, відмовляючись від опіки влади, держави. Доказів цьому досить багато. Численні випадки відмови українців від офіційного працевлаштування, щоб не втратити субсидію – яскравий приклад. Їм не потрібні досить високі легальні зарплати, їм потрібні дармові субсидії. Вже зараз, за даними офіційної державної статистики, понад 60% українців отримують субсидії. А невдовзі через продовження зростання тарифів, ця кількість може досягти позначки 90%. Ці виплати від держави абсолютно не потрібно повертати, вони не накладають ніяких особистих зобов'язань.

Експерти від початку попереджали, що введення субсидій матиме дуже поганий соціальний наслідок. Значна частина населення країни, вже, фактично, визнали себе утриманцями, несамостійними, тими, хто не може себе фінансово утримувати. «Від цих людей не варто очікувати активних дій, – стверджує заступник директора Інституту соціології НАН України Євген Головаха. – Проблема якраз у тому, що вони не робитимуть нічого. Бо якщо хтось хоч раз визнає себе утриманцем, то він на утриманні так і житиме й ніколи цього не відцурається. Тобто, навіть якщо їхні доходи почнуть зростати, такі громадяни не відмовляться від дармового шматка й зароблене переводитимуть у тінь. Таким чином, почнуться широкомасштабні процеси тінізації» [1]. Вкотре замість контролю над дотриманням законодавства всіма без винятку і створення умов для заробляння коштів усіма, чиновники пішли шляхом популістичної підтримки всіх. Воно й зрозуміло, пільги, субсидії – це інструментарій держави. Хоче притиснути – відбере, хоче електоральної підтримки на виборах, наприклад, – залишить и прибавить. У відповідь вдячний народ повинен знову обрати парламент мільйонерів, які затвердять уряд мільярдерів, і все знову повториться спочатку. «Тобто створюється широченний прошарок вічних утриманців із відповідною психологією, які приймуть будь–що й будь–кого, хто гарантуватиме їм продовження халяви» [1].

Безперечно, в умовах транзитивного суспільства даються взнаки незадоволеність результатами економічних трансформацій, зокрема, посиленням соціального розшарування. Але це незадоволення приводить не до активізації життєвої позиції, а до формування відчуття безвихідності, а отже, до безініціативності. Три чверті молодих подружніх пар головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише 46% висловлюють наміри здійснити хоч якісь зусилля щодо їх підвищення [5, с. 39]. Глибока переконаність у кастовій структурі суспільства, сформованої виключно за ознаками статків та зв'язків, і впевненість у тому, що належність до вищих каст практично убезпечує від покарання за будь–який злочин, перетворює нерівність на одну з найбільших загроз соціальній стабільності. Найнебезпечнішим є те, що нові покоління сприймають корупцію як неминучу реальність і не бачать сенсу тяжко працювати і вчитись [5, с. 43].

Ще один аспект реформування – суб'єктивно–психологічний. До будь–яких змін (навіть до хороших) потрібно звикнути. Фактор часу обов'язково повинен враховуватись і використовуватись при проведенні перетворень. Реформи бажано розтягти у часі, проводити поетапно, щоб позитивні результати змін проглядалися, заохочували на свою користь людей. До речі, час грає ще одну благодатну роль – дає можливість виявити справжню мету реформ. Як правило, в такі моменти наміри і дії людей зодягнені в словесно–ідеологічні шати, під якими не завжди можна побачити і зрозуміти, чого хочуть реформатори, до чого прагнуть, особливо ж, якщо самі реформатори не хочуть, щоб їх зрозуміли. Час розкриває справжній зміст реформ, показує: планувались і проводились вони в інтересах всього суспільства, тобто демократично або ж за красивими обіцянками ховалися групові, кланові інтереси, і, що реформи заради реформ не мета, а засіб вирішення власних завдань.

Історичний досвід свідчить, що повага до реформ неабиякою мірою залежить від моральної позиції законодавців. Недоторканність, непідсудність, безвідповідальність, декларації, маєтки, які шокували весь світ і незадекларовані, «забуте» багатомільйонне майно українських чиновників різних рівнів розставляє всі крапки над «і» в їх реформаторській діяльності, показує небажання створювати щось, що не працює на задоволення власних потреб. Законопроекти, розроблені науковцями, спеціалістами з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, проходячи чиновницькі «узгодження», «утвердження» змінюються до невпізнанності і зависають у повітрі набором порожніх лозунгів, а соціальна ситуація ускладнюється. Складається враження, що відійшовши від переляку 2014 року, чиновники знову втішаються думкою: «на мій вік вистачить» і намагаються якомога швидше і більше урвати. Однак і їм треба усвідомити, що в умовах війни питання недореформування, крім економічних і соціальних суперечностей, загострює, виводить на перший план проблему національної безпеки. Реальна ситуація навколо України серйозно змінюється. З одного боку, зростає агресія і зовнішньополітична активність Росії, однією з цілей якої є інтеграція України в «русский мир» та встановлення тотального контролю над її ресурсами, а з іншого – згасає інтерес до України з боку ЄС та США, оскільки вони вже не вірять нашим модерністським обіцянкам і утопічним прожектам [3]. Можновладцям пора дослухатись до притаманного навіть амебам інстинкту самозбереження і згадати, що вони громадяни цієї держави. Іншим державам вони, принаймні, як чиновники, точно не потрібні. Водночас, слід також усвідомлювати, що продуктивний реформаційний процес можливий лише за умови реальної консолідації народу країни. Відповідальність повинні брати на себе не лише уряд, політики, державні і громадські діячі, а й більшість громадян. Формула «вони погані, а ми хороші» – самообман. Верховна Рада і уряд – це зріз нашого суспільства. Ніхто за нас не поборе всеосяжну корупцію і розкрадання ресурсів (кожен на своєму рівні), не проведе реформи, не очистить довкілля від сміттєзвалищ. Це має зробити чесна влада і народ. Весь час просити допомогу за кордоном, щоб її розкрасти, проїсти – це повний глухий кут.

Висновки. Бурхливі дебати навколо сьогочасних реформ в Україні явище не нове і цілком природне. Ніде

і ніколи реформи не проходили легко і гладко. Будь–яка реформа це зміни в житті людей. З економічної точки зору реформи зачіпають різні матеріальні інтереси індивідів, груп, корпорацій і не можуть залишати байдужими цих суб'єктів до можливих перетворень. З точки зору психологічної, всі реформи – це втручання в звичний, сформований уклад життя, що також завжди болісно сприймається людьми і розцінюється як замах влади на їх суверенітет, обмеження свободи і порушення сталих форм життєдіяльності. Проблеми, однозначно, складні, а в Україні ще й задавнені. Недореформована інституційна сфера завмерла в ситуації невизначеності. Чим тривалішим є перебування інститутів і організацій у транзитивній стадії, тим різкіше погіршується якість життя населення й державних послуг, тим більше накопичується негативних настроїв і емоцій у суспільстві, тим гостріше відчуватимуться й усвідомлюватимуться фактори дестабілізації соціальних структур і соціальних відносин. Ми запозичуємо із західного світу окремі конструктивні деталі, намагаємося прищепити їх до себе. Але, по–перше, робимо це хаотично, несистемно, кидаючись із боку в бік. А по–друге, їх нам немає до чого чіпляти, оскільки не діє базовий принцип західної моделі. Наслідки таких імплантацій периферійних зон чужої комунікації можна позначити поняттям «системної патології». За цієї ситуації будь–яка справа, будь–які добрі наміри обертаються своєю протилежністю. Скасували державний контроль над ціноутворенням – він перейшов до рук криміналу, зняли ідеологічний прес із культури – дістали засилля етики брудної білизни.

Слова «незалежність», «справедливість», «реформи» – у вжитку тих, хто «виступав» учора і опинився біля керма сьогодні, стрімко знецінюються, а разом з тим вивітрюється довіра до будь–яких слів взагалі. А це вже – симптом дуже тривожний. Погіршення настроїв і очікувань населення, яке фіксується опитуванням громадської думки, служить певним діагнозом, загрожує підривом довіри до всього процесу реформ, веде до втоми та розчарування щодо реформ серед українців і світової спільноти. Зрозуміло, що не існує швидких стежок до успіху, немає абсолютних рецептів вирішення проблем, однак не існує і шляху до успіху в обхід реформаційних перетворень.

Список використаних джерел

1. Головаха Е. Масові субсидії породжуватимуть покоління утриманців [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/161945.
2. Головаха Е. Поки що наша єдина надія – західний контроль [Електронний ресурс] // ZN,ua. – Режим доступу: https://dt.ua/socium/yevgen–golovaha–poki–scho–nasha–yedina–nadiya–zahidniy–kontrol–_.html.
3. Пирожков С. І. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії (стенограма наукової доповіді Президії НАН України 29 березня 2017 р.) / С. І. Пирожков // Вісник НАН України. – 2017. – №6. – С.42–50.
4. Суслов В. І. Україна: реформи і реформатори [Електронний ресурс] // Публічні лекції Політ.ua. – Режим доступу: www.polit.ua.
5. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: НАН України, 2016. – 284 с.

References

1. Holovakha E. Masovi subsydii porodzhuvatymut pokolinnia utrymantsiv [Elektronnyi resurs] // Tyzhden.ua. – Rezhym dostupu: http://tyzhden.ua/Politics/161945.
2. Holovakha E. Poky shcho nasha yedyna nadiia – zakhidnyi kontrol [Elektronnyi resurs] // ZN,ua. – Rezhym dostupu: https://dt.ua/socium/yevgen–golovaha–poki–scho–nasha–yedina–nadiya–zahidniy–kontrol–_.html.
3. Pyrozhkov S. I. Tsyvilizatsiinyi vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii (stenohrama naukovoi dopovidi Prezydii NAN Ukrainy 29 bereznia 2017 r.) / S. I. Pyrozhkov // Visnyk NAN Ukrainy. – 2017. – №6. – S.42–50.
4. Suslov V. I. Ukraina: reformy i reformatory [Elektronnyi resurs] // Publichni lektsii Polit.ua. – Rezhym dostupu: www.polit.ua.
5. Tsyvilizatsiinyi vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii: natsionalna dopovid / red. kol.: S. I. Pyrozhkov, O. M. Maiboroda, Yu. Zh. Shaihorodskyi ta in.; IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – K.: NAN Ukrainy, 2016. – 284 s.

Patlaichuk O. V., *PhD, Associate Professor, Department of Philosophy and Cultural studies, Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Ukraine, Mykolaiv), volnistik@gmail.com*

Makarchuk O. M., *lecturer, Department of Philosophy and Cultural studies, Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Ukraine, Mykolaiv), oksana.makarchuk@nuos.edu.ua*

Nature of reforms and aspects of contemporary Ukrainian reformation process

Problems of modern transitive Ukrainian society are shown as causes and effect of errors in the reformation policy. There has been reviewed the problem of Ukrainian reformation process and reasons for controversial attitude toward them. It is noted that success is attained by the states, where reforms are implemented in the tideway of conscious civilized project, determined by understanding and support by the country's people of social development processes. Use was made of historical and philosophic method of analysis to study a number of subjective factors of domestic reformation process. Analysis was made as to impact of rudiments of Bolshevist ideology on incomprehension by modern reformers of the essence and role of reforms, deep rooting of Soviet practice of «leading sovereignty» and political infantilism.

As a result it has been determined that incompleteness, fragmentariness of reformation process destabilizes social structures and social relations, is fraught with shattering confidence in all the reforms process, leads to weariness and disappointment in Ukrainian and world community and under war conditions aggravates and brings to the foreground the problem of national security.

Keywords: *reformation process, neo–feudalism, political infantilism, subsidies, social relations.*

* * *

УДК 1(430)(091) <18> (045)

Семенов В. Г.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ), semenov_vg@ukr.net

Черкасов С. М.,
старший викладач кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ), esem4e@ukr.net

Сучасне осмислення вчення Г. В. Ф. Гегеля про всезагальні закони

Загострюється дослідницька увага щодо необхідності сучасного осмислення вчення про всезагальне законодавство класика і завершувача всієї західноєвропейської філософської раціоналістичної традиції Г. В. Ф. Гегеля, яке здатне стати ефективним критерієм висвітлення змістовності та послідовності даної проблематики в світовій історії філософії взагалі і перш за все в межах філософії Нового часу. В цьому видруці з'ясовується, що гегелівська теорія всеохопних законів та закономірностей міститься переважно в трьох системних творах філософа – «Феноменології духа», «Науці логіки» та «Філософії духа»; локалізується і структурується ж ця теорія в параметрах і за принципами компетенцій «Розсудку», «Розуму»

та «Духу», як основних інтелектуальних здібностей людини. Підсумовуючи свої дослідницькі розвідки (зрозуміло, лише пропедевтичні) у взаємодоповнені феноменологічних, логічних та гносеологічних аспектів тут автори доходять наступних висновків: 1. Саме в філософії Гегеля сформувалося перше в історії світової філософії цілісне вчення про всезагальне законодавство, яке, в свою чергу, суттєво посприяло створенню зрілої, багато в чому неперевершеної і до наших днів, філософської системи цього мислення. 2. З гегелівської філософії випливає, що всезагальний закон, – це або усталене в плинних відношеннях явищ, або сутнісні відношення, або відношення поміж сутностями.

Ключові слова: *філософія Гегеля, гегелезнавство, закони природи, соціальні закони, всезагальне законодавство, закони розсудку, закони розуму, закони духа.*

Людина – розумна і діяльнісна істота. На відміну від тварин, які в оточуючій дійсності знаходять всю повноту умов власного існування, люди в навколишньому середовищі таких умов не знаходять. Вони їх власноруч створюють своєю свідомою, доцільною, універсальною діяльністю, яка є перманентно розширеним виробництвом, що водночас перетворює навколишню природу в предметний світ соціальної культури, формує і удосконалює людські сутнісні здібності та створює і розвиває всю сукупність суспільних відносин в межах яких таке виробництво здійснюється. Зрозуміло, що така всеохопна та всебічна продуктивна життєдіяльність людей і людських спільнот неможлива без засвоєння та використання ними закономірностей та законів як природи, так і суспільства. В одному з вимірів, пізнання та практичне застосування всього комплексу законів співпадає з всесвітньою історією людства, в іншому ж, – воно має свої поетапні специфічні історичні особливості. Тільки з врахуванням взаємодоповнення цих двох генетично–історичних іпостасей і стає можливим усвідомлення дослідницької актуальності проблематики закономірностей та законів у різні історичні епохи, зокрема і в сучасну епоху демократичних трансформацій та ринково–інформаційних технологій.

Вже за доби первісного суспільства синкретична свідомість людини та її міфологічний світогляд містили в собі певні узагальнення, які відбивали закономірності безпосереднього людського досвіду тих прадавніх часів. Але такі узагальнені закономірності виникали та зникали лише ситуативно і не ставали справою спеціального усвідомлення нашими далекими пращурами; вони були органічно вмонтованими в єдиний одномірний процес їхньої спільної родової життєдіяльності. Перші ж спроби свідомого з'ясування єства природних та соціальних закономірностей з'являються лише в ранньокласових суспільствах і пов'язані вони були з виникненням в деяких країнах «передфілософії». Яскравим прикладом такого рівня духовної культури є «Гомерівська Греція» (XII–VI ст. до н.е.). Тут ми перш за все маємо справу з прикладом соціоантропоморфного світогляду. Першопочатком у Гомера є пара – Бог Океан і Богиня Тефія. Океан – пращур богів, з нього все започатковується. Боги є кровними родичами. Вони вічно молоді і безсмертні та є лише двійниками природних явищ. Гомерівський космос – певною мірою пронатуралістичний. В центрі світобудови розташована Земля. Вона сплющена і плаває у воді. Над нею розташоване Небо, сяяче мідне склепіння. Нижче Землі міститься півкуля Тартар (підземелля, прихисток похмурих богів). Все симетрично відносно Землі. Достатньо філософічно в епосі Гомера витлумачується людина. Вона складається з тіла і трьох духовних утворень: 1) «псюхе» – душі як такої, двійника і образа тіла; 2) «тюмаса» – афективно–вольової частини духа; 3) «нооса» – ума.

Починаючи з «Іонійської натурфілософії» Стародавньої Греції, проблематика усвідомлення закономірностей вже набуває якостей філософської всезагальності, і започатковується вона з вчення Фалеса з Мілета. Цей мудрець цікавився природними явищами і мав власне пояснення таких із них як вітер, дощ, грім, град, сніг, лід, землетрус тощо. Але одночасно з цим він задумувався над тим, з чого все існуюче народжується, з чого все складається і в що в кінці кінців переходить. Основою і початком всього існуючого Фалес вважав «воду». Цю свою позицію він аргументував тим, що тварини живляться вологими рослинами, рослини – вологою землею, їжа всіх істот також завжди волога. Вода – початок вологи, і саме тому вона є першопочатком усього існуючого. Крім цього вода перетворюється в лід та пару і взагалі є рухомою стихією, перебуваючи в станах постійних змін та різних перетворень, тобто вона існує скрізь, в усьому і завжди. Унікальне для свого часу натурфілософське вчення створив мілетський учень і послідових Фалеса Анаксімандр. Він став автором першого письмового твору «Про природу» і першим запровадив у дослідницький обіг саме поняття «початок» (archē), яким позначав першопричину, першооснову всього сущого. Цей першопочаток світобудови Анаксімандр назвав «апейроном», що означало «безконечне», таке, що «все охоплює» і «всім править». Це вже не щось первинно–речовинне, а лише вічна всезагальна невичерпна субстанційна потенція світобудови, яка сама із себе вичленовує протилежності вологого і сухого, холодного і теплого та спричиняє виникнення «води», «землі», «повітря» і «вогню», з яких пізніше формується весь «космос», зокрема Сонце, Місяць, зорі та Земля.

Радикально новаційним в межах «Іонійської натурфілософії» слід визнати і філософування Геракліта з міста Ефес. Сучасники і наступні антикознавці одностайно характеризують його як ґрунтовно освіченого і оригінального у викладі власних думок мислителя. Як і мілетські філософи Геракліт усвідомлював нагальну необхідність віднаходити першооснову чи першопричину всього існуючого. Але він концентрував свою увагу на осмисленні всеохопного буття як чогось константно змінного, динамічного, бо те що саме не змінюється, не може бути причиною змін будь–чого іншого. Такою стихією, за Гераклітом, є «вогонь», який є утворенням «найбільш тонким», а головне – «рухомим» і таким, що може перетворюватися у воду, землю та в будь–яку іншу річ. Вогонь – жива і діяльна стихія. Вогонь – світло, тепло, а вони – основа життя, саме життя. «Все обмінюється на вогонь, а вогонь – на все» – констатує Геракліт. Цей вселенський колооберт філософ символічно ототожнював з рікою, постійною течією світового буття, в якому «все тече» (Panta rei) і ніщо не повторюється, не залишається незмінним, а постійно виникає і зникає, переходить з одного стану в інший. Водночас ефесець світобудову розуміє як досконалий, гармонійний, прекрасний і навіть «божественний» космос, який об'єктивно підпорядковується космічному «Логосу». Саме завдяки йому в цьому вічному процесі «панта рей» здійснюється всеохопна доцільність, проявляється якась далекоглядна мудрість: «Все здійснюється згідно цього

логосу». За Гераклітом, логос – це принцип, чи то закон існування космосу, закон безперервного розвитку світу і кожної речі зокрема: логос «править всім через все». Для філософа цей всезагальний закон є чимось розумним, бо «розум – це слово природи», завдяки якому людина здатна спілкуватися з природою. Саме через слово–логос люди отримують всі знання про світ і стають розумними. Разом з тим Геракліт визнав існування ще й людського (суб'єктивного) логосу, який хоч і має свою специфіку, є дуже близьким до великого космічного логосу. Він частка космічного логосу і перебуває в постійному зв'язку з ним. В розумінні Геракліта, логос людської «душі» подібно до логосу космосу є потенційно безконечним і безмежним: «Душі властивий логос, що постійно самозбагачується». Людські знання про природу космосу накопичуються поступово шляхом заглиблення людини в логос космосу. Істина ж людського пізнання підсумково – сам логос, сама сутність всього існуючого. Тобто, істинним є тільки те, що існує як всезагальне, те, що опирається на загальний розум «спільний логос» [Див.: 1; с. 24–40].

Взагалі, всю всесвітню історію філософії можна проінтерпретивувати крізь призму наявності в філософських напрямах, школах та персональних вченнях усвідомлень різноманітних закономірностей і законів. Надзвичайно навчальним у цьому вимірі слід визнати вже натурфілософію все того ж Геракліта, з її всеохопним інтелектуальним онтологічно–мисленнєвим «Логосом», який завдяки своїй поліфункціональності та продуктивній семантиці вже в Античній і Середньовічній філософії набув десятки різних тлумачень, зокрема за допомогою таких споріднених із закономірностями понять як «бог», «вічність», «необхідність», «доля», «мудрість», «смисл», «визначення», «розум», «метод», власне «закон» та ін. З вчення ж Сократа починається принципово новий етап філософських рефлексій; дослідницькі зусилля тут концентруються вже не на природі і натурфілософській проблематиці, а на людині, сенсі її буття, дискурсивному пізнанні, моральнісній культурі людей в межах людських спільнот. Відповідно, тут змінюється і предметне поле з'ясування закономірностей та методологія їх вивчення і узагальнення. Філософування Сократа переважно діалогічне. Він доводив свого співбесідника до стану невпевненості в собі, психологічної напруженості, до визнання ним власних заблуджень, власного незнання, змушував задуматися над тим, а де шукати істину і в чому вона полягає. Так Сократ підводив кожного до сприйняття і визнання головної тези свого навчання опонентів та власного самонавчання: «Я знаю, що я нічого не знаю». На думку Сократа, знати – означає дати визначення (дефініювати), класифікувати на види і роди всі поняття. Саме поняття, впорядковані в певну єдність чи органічну систему і створюють науку. Мислитель також намагався довести, що всі поняття так чи інакше віддзеркалюють істинне буття речей, їх об'єктивне існування, а тому логічний порядок з необхідністю є відтворенням порядку речового, дійсного, реального. Звідси наш проміжний висновок. З філософії Сократа стає переконливо зрозумілим, що закономірності буття речей, як і закономірності життя людей, можуть бути з'ясованими тільки в поняттєво–дискурсивний спосіб.

Попри значні досягнення в справі розуміння закономірностей та законів природної та соціальної дійсності за часів Античності та Середньовіччя, ці успіхи були здебільшого результатом суто мисленнєвих зусиль вчених і тільки наука і філософія Нового часу почали наполегливо віднаходити ці закономірності і закони в самій дійсності, спираючись перш за все на реальну природничонаукову емпіричну основу. Вже в «Новому органоні» (1620) Ф. Бекон проблематику природніх законів «визначеностей чистої дії», що зумовлюють будь–яку «просту природу» підносить до рівня парадигмальної. В «Першоначалах філософії» (1644) Р. Декарт вперше у наукові дослідження запроваджує саме поняття «закон природи», яким позначаються «певні правила…різноманітних рухів (механічних рухів фізичних тіл – Авт.) помічених у всіх тілах». Про такий же рух тіл йдеться і у творі Т. Гоббса 1655 року «Про тіло» (найважливіше у розділі третьому – «Про закони рухів і величин») [Див.: 2, с. 173–183]. Одразу після Бекона, а саме з Гоббса, починається усвідомлення істотної відмінності законів природи від соціальних законів і диференціація останніх за фундаментальними ознаками. Вже у гоббсівському «Про громадянина» (1642) соціальні закони поділяються на «божественні», «природні» («моральні») і «громадянські». За Гоббсом, «…природний закон… є велінням правого розуму стосовно того, що слід робити і від чого потрібно відмовлятися задля щонайдовшого збереження життя і здоров'я». Природні закони є «неписаними», «незмінними» і «вічними». Саме тому вони є законами божественними щодо єства людини і будь–яких людських спільнот. Таких законів Гоббс виокремлює двадцять і наголошує, що всі вони відтворюють різні аспекти «справедливості» і поєднуються єдиним спільним «правилом» поведінки, яке у різні часи у різних джерелах мало назву «золотого правила моральності»: «Не роби іншому того, чого ти не бажаєш, щоб робили тобі» [3, с. 310, 336].

Ми публічно вже висловлювалися стосовно деяких класичних вчень про всеохопні соціальні закони корифеїв філософії Нового часу, які не втратили свого евристичного потенціалу і для сучасного суспільствознавства. В межах однієї статті наші зусилля були зосереджені на усвідомленні лише п'яти дослідницьких проблем. 1. Визнанні соціально–політичного вчення Т. Гоббса за початок розбудови новітньої парадигми суспільного законодавства, оскільки у цього мислителя моральнісні і правові закони підпорядковуються спільному «правилу» – «Не роби іншому того, чого ти не бажаєш, щоб робили тобі». 2. Тлумаченні Б. Спінозою соціальних законів з позиції пантеїстично–моністичного типу філософування, завдяки якому «людські» закони за всезагальністю і значущістю визначаються співрозмірними з «божественними» (що зумовлені «природною необхідністю») законами. 3. Обґрунтуванні Ш.–Л. Монтеск'є принципа «справедливості» визначальним критерієм синтезу і дієвості всього велетенського комплексу соціально–політичних і моральнісно–правових законів. 4. Формулюванні Ж.–Ж. Руссо єдиного всезагального соціального «Закону», сутність якого полягає у співпадінні інтересів та волевиявлень індивідів з інтересами та волевиявленнями людських спільнот різних рівнів чисельності. 5. Створенні І. Кантом епохальної теорії моральнісно–правового законодавства, в якій всезагальний моральнісний «категоричний імператив» є органічно відповідним

«трансцендентальному визначенню права», а останнє є концептуальною основою всіх різноманітних законів юриспруденції [Див.: 4, с. 156–162].

Для сучасного системного переосмислення історії класичних вчень про всезагальне законодавство потрібно саму соціальну філософію Нового часу, солідаризуючись з Б. Расселом («Історія західної філософії», 1944), розглядати в розширеному форматі від Ф. Бекона до Г. В. Ф. Гегеля включно та разом з Ю. Габермасом класифікувати її як широкомасштабні прояви «Західноєвропейського Модерну» («Modern age»). Геніальні мислителі тієї революційної епохи спромоглися створити потужні (багато в чому гіпотетичні, але аж ніяк не утопічні) вчення про закономірності становлення нового досконалого суспільства, яке замінить собою вже відживший свій вік станово–корпоративний феодалізм. Головним здобутком модерного суспільствознавства стало визнання мірою зрілості будь–яких соціумів різні рівні усуспільнення їхніх членів, від недосконалих родоплемінних аж до межово універсального, загальнолюдського, за якого кожна окрема людина буде здатною акумулювати та відтворювати у собі і через себе одразу і повсякчас все суспільно–всезагальне, всезагально–закономірне. Відповідно, зокрема, вчення Руссо про єдиний всезагальний «Закон» слід визнавати моделлю розвиненого громадянського суспільства, а Кантову теорію «категоричного імперативу» і «трансцендентального права» – моральнісною та правовою моделями такого досконалого суспільства та співвідносної йому за зрілістю правової держави. Ефективним же критерієм змістовності та послідовності вчень про суспільне всезагальне законодавство доби Новочасної філософії (зрозуміло, і не тільки її) має стати філософська система Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831), що є загальновизнаним взірцем і апогеєм всієї західноєвропейської філософської раціоналістичної традиції.

В роки існування СРСР філософія Гегеля в тій країні витлумачувалася заідеологізовано і у зв'язку з цим спотворено. Те ж багатогранне гегелівське вчення про всезагальне законодавство в марксистсько–ленінській філософії по суті справи зводилося лише до інтерпретації його крізь призу «основних законів діалектики» в матеріалістичному висвітленні їх Ф. Енгельсом. Наприклад, заангажовані радянські філософи навіть не задумувалися над простою та очевидною проблемою: «якими є, і чи є взагалі, не основні закони діалектики?» Разом із цим, в «матеріалістичному розумінні історії» К. Маркса, з її однозначно законно–відповідним «базисом» і таким же законно–відповідним взаємозв'язком цього «базиса» з похідною від нього «надбудовою», ці спеціалісти аж ніяк не вбачали основних законів історії, оскільки про таке ніколи дослівно не написав сам засновник марксизму. Заради справедливості зазначимо, що за доби Радянського Союзу були перекладені і видані російською мовою більше двадцяти томів творів Гегеля, а серед тогочасних гегелезнавців, незважаючи на ідеологічні утиски, була значна кількість фахівців міжнародного ґатунку, які спромоглися зробити вагомий внесок в дослідження багатющої філософської спадщини німецького генія. На жаль, в незалежній Україні з кон'юнктурних обставин інтерес до гегелівської філософії невиправдано знизився. Єдиним ґрунтовним сучасним переосмисленням системного вчення Гегеля, яке долає недоліки та примножує здобутки минулого гегелезнавства, слід визнати великий, співрозмірний з солідною монографією, розділ «Гегель» з фундаментальної праці знанного українського історика філософії М. О. Булатова «Німецька класична філософія» [Див.: 5, с. 11–466]. Саме новаційно змістовне дослідження цього співвітчизника зумовило сам вибір нами теми даної статті та зорієнтувало нас стосовно структурування її змісту.

Гегелівська філософська система має назву «Енциклопедія філософських наук» (1817). Вона складається з трьох частин: «Логіки», «Філософії природи» і «Філософії духа». «Енциклопедії» передувала низка філософських видруків вченого, серед яких дві обсягові праці, що фахівцями визначаються за головні. «Феноменологія духа» (1807) – перший фундаментальний системний твір Гегеля, який має підзаголовок «Наука про досвід свідомості». Гегелезнавці «Феноменологію» визнають не тільки за своєрідний вступ до філософської системи мислителя, але й класифікують її як первісний варіант цієї системи в цілому. Проблематика закономірностей і законів органічного пов'язані зі структурою і змістом всієї «Феноменології духа» та відіграє в ній провідну роль. Тут з'ясовується і єство різноманітних законів природи та духовної культури і одночасно створюються умови для узагальненого розуміння того, чим є закон як такий. Гегелівська «Феноменологія» 1807 року – перший в історії світової філософії твір де має місце єдине системне вчення про закони та закономірності і де це вчення суттєво посприяло створенню зрілої, багато в чому неперевершеної і до наших днів, філософської системи.

Для оперативної орієнтації подамо зміст «Феноменології духа» Гегеля в найважливіших структурних вимірах. **Передмова. Вступ.** *(А) Свідомість.* **І. Чуттєва достовірність… ІІ. Сприйняття або річ та ілюзія. ІІІ. Сила і розсудок, явище та надчуттєвий світ.** *(В) Самосвідомість*. **IV. Істина достовірності себе самого.** (А. Самостійність і несамостійність самосвідомості… В. Свобода самосвідомості…) *(С) Абсолютний суб'єкт*. **V. Достовірність та істина розуму** (А. Спостерігаючий розум. В. Перетворення розумної самосвідомості в дійсність нею самою. С. Індивідуальність, яка бачить себе реальною в себе самій і для себе самої). **VI. Дух** (А. Істинний дух, моральнісність В. Відчужений від себе дух; Освіченість. С. Дух, наділений достовірністю себе самого. Моральність). **VII. Релігія.** (А. Природна релігія. В. Художня релігія. С. Релігія откровення). **VIII. Абсолютне знання.**

В розлогій змістовній «Передмові» та програмному «Вступі» до «Феноменології духа» автором формулюються стратегічні пізнавально–методологічні принципи структурування та дискурсивного розгортання цього послідовного системного твору. Перш за все Гегель заявляє, що філософія має бути «наукою», а остання можлива лише в формі «системи». Відповідно, справжня філософська «форма істини» може бути лише послідовним системним розгортанням окремих філософських істин, придатних для вивчення, розуміння та викладання. З останнього, в усвідомленні

філософа, випливає, що «субстанція», як єдність духовного і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного має з необхідністю набути статусу «суб'єкта» – самодіяльнісного освоєння реальними суб'єктами дійсності через послідовну самореалізацію повного комплексу «понять», що і є «найважливішою метою» наук про «абсолютне знання». Досягнення ж цієї мети передбачає свідоме обґрунтування поетапних «щаблів» розвитку філософських знань («феноменів духа») від найпростіших до найдосконаліших, «абсолютних». Цю послідовність утворень духа, які свідомість проходить в своєму прогресивному розвитку, Гегель глибокодумно ототожнює з історією формування свідомості самих людей в «систему науки».

Першу локалізацію законів Гегель віднаходить в межах реалізації можливостей «Свідомості». Тут суб'єкт спочатку безпосередньо контактує з одиничними об'єктами у вимірах «чуттєвої достовірності» («це», «зараз», «тут»). Але досвід пізнання і сама оточуюча людей діяльність – плинні. Вони відкривають для суб'єктів безмежний світ «речей» з притаманними їм «властивостями». За Гегелем, світ речей–властивостей є пізнавальним предметним полем «сприйняття». Сприймаючи цей світ суб'єкт з'ясовує, що будь–яка річ для нього водночас є і «одиничним» (конкретне дерево), і «множинним» (тим, що позначається словом «дерево») та ще й переконується в тому, що речі сукупністю своїх властивостей і «відмежовуються» від інших речей, і «пов'язуються» цими властивостями з іншими речами. У розумінні філософа, річ не є чимось усталеним. Вона з'являється і зникає; вона є «явище». Якщо зосередитися на всьому процесі плинності світу речей, то дослідницьке поле пізнання з необхідністю вже поділяється на два прошарки: «зовнішній» (явища речей) і «внутрішній» (джерело, основа, що породжує речі і сила, що зумовлює явища речей). Усвідомлення взаємозв'язків і взаємоопосередкувань цих двох прошарків складають головне завдання «розсудкової свідомості». Розсудок, як активна пізнавальна здібність людини, не зупиняється на зовнішності одиничних речей, а засобами власної рефлексії «занурюється» в їхню внутрішню основу, в їхнє «для–себе–суще» і «всезагальне». Саме в межах цієї внутрішньої всезагальності Гегель і відкриває «царство законів», в якому кожен «окремий закон» є «всезагальною відмінністю», а їхнє узагальнення розсудком формує саме «поняття закона». Так закон падіння каменя на землі і закон руху небесних тіл І. Ньютон звів до одного «закону тяжіння». Автор «Феноменології духа» також наполягає на тому, що «відмінність» в законах, які опановуються розсудком не є випадковою (як в безпосередньому чуттєвому світі), а є закономірно «необхідною» і поширюється на всі сфери як природної, так і соціальної дійсності [Див.: 6, с. 71–92]. Отже, якщо на рівні «сприйняття» Гегелем осмислювалися форми буденної свідомості, то до компетенцій «розсудкової свідомості» він вже відносить всезагальні закономірності і сучасного йому природознавства, і емпіричну сферу суспільних наук, зокрема емпіризм на теренах моральнісної науки.

Людина спочатку пізнає зовнішній світ, а тільки потім починає вивчати (усвідомлювати) саму себе, що і є самосвідомістю. Самосвідомість завдяки своїй продуктивній «самісності» надбудовується над свідомістю, довершує її. Це правильно. Але таке не слід розуміти спрощено. Неможливе ні існування свідомості без самосвідомості, ні самосвідомості без свідомості. В другій частині «Феноменології духа» «Самосвідомість» Гегель формулює принцип – «Істина свідомості є самосвідомість…» [6, с. 233]. Керуючись цим дослідницьким кредо філософ процес «розв'язання протиріччя поміж свідомістю і самосвідомістю» подає через два послідовних рівня розвитку самосвідомості. 1. «Безпосередня самосвідомість», «обтяжена зовнішнім об'єктом». Тут людина «усвідомлює себе через відношення до речей». Щоб існувати та усвідомлювати себе люди «повинні споживати зовнішній світ», а підсумково «ставати господарями зовнішнього світу», як пізнавально, так і практично. 2. «Відношення однієї самосвідомості до іншої самосвідомості», процес «взаємного визнання». Людина досягає своєї самосвідомої «задоволеності», тільки через самосвідомість іншої людини. Люди «мають визнавати свободу інших, щоб самим стати вільними». «Свободолюбство» має бути обопільним і спільними. Єдність же свідомості і самосвідомості, за Гегелем, – є «Розумом», який постає предметом третього головного розділу його «Феноменології» 1807 року.

У цій великій частині свого твору Гегель пояснює, що попередній «досвід» взаємодоповнення свідомості і самосвідомості з'ясував «єдність» протилежностей суб'єкта і об'єкта. Осягнення ж тотожності протилежностей суб'єкт («мислення») і об'єкт («буття») у всезагальному масштабі – прерогатива вже «розуму». Філософ вважав, що в самій дійсності безсвідомо існує (діє) «поняття», «думка». Саме у зв'язку з цим він заявив: «Все дійсне – розумне», «все розумне – дійсне». Останнє і є визнанням тотожності мислення і буття. У відповідності з цим останнім Гегель узагальнено витлумачує «розум» як всеохопний «закон», як тотально «закономірне» в усьому світі. На рівні «розсудкової свідомості» також мала місце взаємообумовленість суб'єкта і об'єкта, але там вона буда поверховою, неповною, нездатною опанувати глибинні сутнісні взаємозв'язки суб'єктивного і об'єктивного. «Розсудок» все виокремлював і згруповував, розподіляв і об'єднував, але не мав належної впевненості в ефективності власних пізнавально–мислительних операцій. На рівні ж «розуму» суб'єкт зі знанням суті власної справи відкриває сутнісні закони дійсності, віднаходить «мислення» в самому «бутті» і втілює здобутки «мислення» в «бутті».

За Гегелем, свій поступ самореалізації в дійсності «розумна самосвідомість» починає вже впевненою в тому, що «світ є царством розуму», але вона з необхідністю сама має в цьому перевпевнитися через три основні етапи власного досвіду. Спочатку це «Спостерігаючий розум», який відкриває «закони» в природі, але не випадково, а так, що їх свідомо «шукають і знаходять». Спостереження є доцільним пошуком «закономірного» в речах. Тут мають місце не тільки довільні, а й доцільні комбінації та класифікації суттєвих і несуттєвих «ознак» речей, а до власне спостереження додається «експеримент», який відіграє вирішальну роль в наперед запланованому з'ясування внутрішніх необхідних зв'язків в речах, формулюванні поняттєвих, «чистих умов законів», тобто в самому відкритті природних законів.

Другим основним етапом «розумної самосвідомості» є «Діяльнісний розум» або «Перетворення розумної

самосвідомості в дійсність нею самою». В цій частині дослідження законів розум переміщується з природи до сфери суспільства і змінюється з відношень «самосвідомість – річ» на відношення «самосвідомість – самосвідомість», «індивідуальна самосвідомість – суспільна самосвідомість». В ідеальному вимірі суспільну («всезагальну») самосвідомість Гегель виражає формулою – «я є ми, і ми є я» і виокремлює також три форми «розумової самосвідомості» через проходження яких відбувається наближення самосвідомості до цього ідеалу. 1. Індивід прагне «самоствердитися в світі» завдяки власним бажанням до утилітарних насолоджень. Але такий прагматизм веде до згубних наслідків, оскільки є несумісним з «необхідністю багатовимірного життя». 2. «Закон серця і безумство самовпевненості». Поєднання власних бажань з необхідністю світу є усталеним правилом кожного самосвідомого індивіда. Але цю необхідність потрібно знати. Часто ж людині тільки здається, що вона знає світ і можливості його удосконалення. За таких обставин індивід егоїстично ставить себе над світом, має місце безумство самовпевненості, «зняття» якого неможливе без усвідомлення закономірностей світобудови. 3. «Доброчесність і загальний рух речей». Індивідуальна самосвідомість органічного пов'язана зі світовим колообертом моральнісних нормативів, «загальним рухом речей». Вона має вчиняти добро–чесно не суб'єктивно, а об'єктивно. Підсумково ж моральнісний рух речей має стати «дійсністю всезагального в індивідуальності», а «індивідуальність реальністю всезагального».

Нарешті, третій основний етап «розумної самосвідомості» – «Реальний розум», або «Індивідуальність, яка бачить себе реальною в собі самій і для себе самої». Тут, по–перше, розглядається «Духовне тваринне царство…», де людина будучи духовною істотою живе без будь–яких спроб доцільно змінювати світ, існує безконфліктно, що є схожим на одноманітне життя тварин в своєму середовищі. Але людина є принципово діяльнісною істотою і саме ця продуктивна діяльність з необхідністю виводить її за вузькі межі оманливого духовного тваринного царства. По–друге, тут висвітлюється «Розум, який приписує закони». Йдеться про всеохопний світ моральності, нормативи якого створюються людськими спільнотами, живуть живим життям «моральнісної субстанції», як її «закони». Наприклад, заповідь: «Кожен має говорити правду», але за умови – «якщо він знає правду». У зв'язку з цією умовою сама заповідь стає залежною від знань, переконань конкретної людини і має уточнюватися. З'являється нова третя форма «Реального розуму» – «Розум, який перевіряє закони». Закони формальної логіки (наприклад, «А=А») перевіряється шляхом з'ясування наявності в них суперечностей. Якщо їх немає, то закон відповідає істині, якщо ж вони є, то він не є законом. Інша справа з перевіркою моральнісних законів, «звичаїв». Вони «неписані» і «безсумнівні». Вони перевірені і перевіряються самим життям. Індивідуальна самосвідомість має їм просто «слідувати» [Див.: 6, с. 124–232].

Над «Розумом» в «Феноменології» розміщується «Дух». Тут досліджується тріада: А. «Істинний дух, моральнісність». В. «Відчужений дух». С. «Моральність». В попередній частині Гегель вивчав моральність в площині закономірних звичаїв («нравов») людських спільнот, які все ж таки дещо видозмінюються історично та географічно. В цій же частині розглядаються поведінкові нормативи всезагальнісного ґатунку, закони «моральнісного життя народів», які завжди були, скрізь є і завжди будуть. Гегелівська філософія по–особливому теоцентрична. Вічно існує Всесильний, Всемудрий і Всеблагий Бог. Його закони всеохопні і перманентно продуктивні. Згадаємо. В феноменологічній ієрархії дисциплін філософ «Релігію» розміщує над «Духом». Вище знаходиться тільки «Абсолютне знання» («Філософія»). За Гегелем, суспільство, як народ, зумовлюється двома законами (видами законів): Перший – «божественний», «закон спільного походження», який укорінений в самих надрах суспільного співжиття і є незалежним від будь–якого людського свавілля. Другий – «людський», «закон загального порядку життя», що складається з «відомих» законів та звичаїв і який з'явився в межах суспільної свідомості. Божественному закону в народній громаді відповідною є «сім'я», елементарна основа будь–якої моральності і будь–якого суспільного життя. Людському – громадянське життя в державі. Індивід як член сім'ї, в «царстві пенатів», має значення «абсолютно незамінної особистості», як громадянин, в «царстві суспільного духа», він стверджує себе через свої справи, вчинки і заслуги. В подальшому філософ доводить, що ці два основні закони моральнісного світу не є протилежними один одному. Навпаки, вони постійно взаємообумовлюються і взаємодоповнюються та обопільно перевтілюються як в сім'ї, так і в народі. Божественний і людський закони повсякчас індивідуалізуються в самосвідомості чоловіка і жінки, батьків і дітей, братів і сестер, а через них істотно впливають на всі міжособистісні та корпоративні взаємовідносини. В інших складових «Духа» Гегель вже спеціально не пише про ці закони. Але там вони (як і всі попередні) співприсутні в модифікованих формах і відіграють важливу роль у з'ясуванні різних принципових закономірностей духовної культури [Див.: 6, с. 235–246].

Доречними тут будуть наступні зауваження. В «Феноменології» 1807 року має місце системне вчення про всезагальні закони як природи, так і суспільства. Це всезагальне законодавство послідовно і поетапно опановується трьома головними пізнавально–мислительними здібностями людини – «розсудком», «розумом» і «духом». Основою цього єдиного динамічного процесу, з якого всі цикли зароджуються і в якій всі вони в кінцевому підсумку повертаються (занурюються, збагативши собою весь попередній поступ), є всеохопний світ «свідомості – самосвідомості». Відомо, що існують три філософські науки за допомогою яких людина «духовно» освоює дійсність. 1. «Гносеологія» – теорія пізнання. 2. «Логіка» – теорія мислення. 3. «Феноменологія» – теорія знання, теорія свідомості–самосвідомості. Всі ці науки існують через взаємодоповнення. Якщо це гносеологія, то тут на головному місці пізнання, а мислення і свідомість–самосвідомість в ній відіграють допоміжну роль. Якщо ж це логіка, то тут головує вже мислення, а допоміжні функції залишаються за пізнанням і свідомістю–самосвідомістю. Так ось «Феноменологія духа» – це

теорія свідомості–самосвідомості та одночасно ще й теорія розуму, духа, як різних рівнів єдності свідомості і самосвідомості. Ці, так би мовити, «феноменологічні» обставини обов'язково слід враховувати при подальшому осмисленні різнопланового вчення німецького філософа про всезагальне законодавство дійсності.

Працюючи директором гімназії в Нюренберзі (1808–1816) Гегель написав свою другу фундаментальну системну працю «Науку логіки», яка друкувалася частинами з 1812 до 1816 року. В науковому світі цей твір називають «великою логікою», а «Логіку» з «Енциклопедії…» – «малою логікою». Структура «Науки логіки» є тріадичною: «Вчення про буття», «Вчення про сутність» і «Вчення про поняття». Буття плинне, є таким, а за інших обставин стає іншим. Ця частина теорії мислення зреалізовується через послідовні визначеності «якості», «кількості» та «міри». Гегелівська ж «сутність» є тим, що завжди є таким і тільки таким, і аж ніяк не іншим. Це глибинна основа всього можливого, це те з чого все походить, тоді як сама сутність не є похідною не від чого іншого. Саму по собі сутність Гегель називає «рефлексією у собі самій», а все те, що нею обумовлюється, – «явищем». «Явище» у нього є лише почасти тим самим «буттям», бо воно «взяте» розумом не із зовні, а із середини, та ще й у постійному взаємозв'язку із сутністю. Єдність сутності і явища в «Науці логіки» називається «дійсністю». В дійсності «сутність проявляється», а «явище є сутнісним». Але в цьому синтезі визначальна роль все ж таки належить сутності. Окрім цього, як би і скільки би сутність не проявлялася, в ній міститься невичерпний потенціал будь–яких можливих явищ. Сутність, явище і дійсність – створюють і забезпечують повне і вичерпне усвідомлення єства і можливостей сукупності «понять». Ці можливості стають реальністю через послідовне самозбагачення поняттєвого мислення на трьох рівнях: «суб'єктивності», «об'єктивності» й «ідеї».

Локалізацію «законів» в «Науці логіки» її автор знаходить на межі «сутності» з «явищем» та в самій «сутності». Він зазначає, що явище, з одного боку, є «мінливою безпосередністю», з іншого ж боку, йому «притаманна усталена самототожність». Окрім цього, сутнісне в явищі і «протиставляється» самому собі і «зливається» з явищем. Те ж, що пов'язане з «сутнісним існуванням» явищ, що «залишається рівним собі в плинності явищ», філософ назвав «законом явищ». Останній, містить в собі два значення: це і закон явищ, і явище законів. У підрозділі «Закон явища» з «Науки логіки» Гегель дає десять визначень «закону», які доречно звести до п'яти основних: 1. «Закон» – «сама основа явища». Зрозуміло, що тут окреслюються найширші параметри існування будь–яких законів світу явищ. 2. «Закон знаходиться не по той бік явища, а безпосередньо наявний в ньому». Цим підкреслюється певна самостійність законів явищ від сутності. 3. «Закон – це *рефлексія* явища у тотожності із собою». У такий спосіб виражається самодостатність закону в межах явища, підкреслюється всепроникність (рефлексія) закону в явища. 4. «Закон…– це суттєве явище». 5. «Закон є сутнісною формою». У перших трьох із цих споріднених дефініціях йдеться про характеристики закону з боку явищ. В четвертій – мовиться про єство законів вже зі сторони сутності. Останнє ж визначення загострює увагу на тому, що закони обумовлюються внутрішньою формою сутності (найважливішою організацією змісту) і відтворюють її у власний специфічний спосіб [Див.: 7, с. 136–141].

Гегелівські дефініції закону з відповідною до них аргументацію у щойно зазначеному підрозділі доповнюються авторською концепцією «царства законів». Філософ виходить з того, що будь–який закон має свій цілком визначений зміст, яким він відрізняється від інших законів, відтак, існує багато законів, як і багато явищ. Сукупність законів Гегель називає «царством законів», що відповідне «царству явищ». Обидва царства мають однаковий зміст, проте явище містить у собі дещо більше: «несуттєвий зміст свого безпосереднього буття». Тобто явищу притаманна конкретика, яка не входить до закону і зумовлена чимось іншим. У «Науці логіки» «царство законів» – «це спокійне відображення існуючого чи того, що являється світу». У наступному абзаці Гегель дещо модифікує попереднє визначення: «Царство законів – це спокійний зміст явища…» і тут же додає: «Явище є тим самим змістом, але репрезентованим у неспокійній зміні і як рефлексія в інше» [7, с. 139, 141]. Гегелівське «царство законів» відтворює два взаємодоповнюючі змісти. По–перше, це «царство» у значенні великої цілісної масштабності. По–друге ж, це «царство», що володарює над світом явищ.

Але роздумами про «закон явищ» та «царство законів» у «Науці логіки» не вичерпується гегелівське вчення про всезагальне законодавство. У підрозділах «Світ, що проявляється, і у собі сущий світ» та «Розкладання явищ», філософ наголошує, що закон є «постійним елементом» у змінності явищ, і саме тому його доречно називати «основою світу явищ». За Гегелем, закон є єдністю чи тотожністю у розмаїтті явищ. Він є єдністю у множинності, але не кількісною, а сутнісною єдністю у сутнісній множинності. Оскільки ці сторони необхідно розрізнювати і в той час зіставляти, то вони складають відношення, і при тому, оскільки йдеться про сутність речей, – «сутнісне відношення», форми якого вже з'ясовують ті способи, з яких стають зрозумілими поєднання сутностей з явищами. Підсумовуючи щойно висловлене, мислитель лаконічного визначає: «закон – це сутнісне відношення…» [Див.: 7, с. 141–149].

«Розсудок» і панівний над ним «розум» в дещо видозмінених формах дослідницьки співприсутні у всіх трьох головних творах Гегеля: «Феноменологія духа», «Науці логіки» та «Філософія духа». У першому і третьому з них ця інтелектуальна двійня реалізує себе переважно «феноменологічно», а у другому – однозначно «логічно». У «Науці логіки» (пригадуємо «Вчення про сутність») – має місце вседолаючий тріумф «розуму». До того ж слід пам'ятати, що в гегелівській панраціоналістичній і панлогічній філософії наявне подвійне ставлення до «розсудку». Перше – негативне, що пов'язане з існуванням однобічної «розсудковості свідомості», пізнання і мислення. Друге – позитивне, яке обумовлене реальною необхідністю єдності розсудку і розуму у всіх сферах духовної культури. Дещо по–особливому гегелівська дихотомія «розсудок–розум» проявляє себе і в «Філософії духа», яка має наступну структуру: «Суб'єктивний дух» – «Антропологія», «Феноменологія», «Психологія», «Об'єктивний дух» – «Право», «Мораль», «Моральнісність»; «Абсолютний

дух» – «Мистецтво», «Релігія одкровення», «Філософія». Відповідно, «Феноменологія», в якій Гегель починає концептуально досліджувати проблематику всезагального законодавства структурується на: «Свідомість як таку» – «Чуттєву свідомість», «Сприйняття», «Розсудок»; «Самосвідомість» – «Предметну самосвідомість», «Визнавальну самосвідомість», «Всезагальну самосвідомість»; «Розум».

Підрозділ «Розсудок» з «Філософії духа» складається з двох невеликих параграфів. Тут, як і у відповідних текстах з «Феноменології» 1807 року, спочатку йдеться про «царство законів», про те, що у «плинності явищ залишається тотожним самому собі» та обґрунтовується саме «поняття закона», яке має бути відображенням «справжнього внутрішнього», «єдності явищ, що зберігаються у множинності і змінності речей». Після цього Гегель окреслює те предметне поле де «розсудковою свідомістю» відкриваються закони. Зокрема він зазначає: «…Сутність закону, – байдуже, чи належить цей останній до зовнішньої природи чи до моральнісного світопорядку, полягає у *нерозривній єдності, у необхідному внутрішньому зв'язку з різноманітних* визначень». Це положення підкріплюється прикладами: закон природи «поєднує» в русі планет квадрати часу обертання і куби відстаней, а закон права «поєднує» злочин і покарання. «Ця єдність, – констатує філософ, – опановується, зазвичай, тільки спекулятивним мисленням *розуму*, але у розмаїтті явищ, вона відкривається вже *розсудковою* свідомістю. Закони суть визначення розсудку, внутрішньо притаманні самому світу; тому розсудкова свідомість віднаходить у них свою ж власну природу і цим самим стає предметною для самої себе» [8, с. 230, 231]. Тобто, «розсудкова свідомість» з необхідністю трансформується в «самосвідомість».

В мініатюрному підрозділі «Розум» з «Філософії духа» зовсім не висвітлюється проблематика всезагального законодавства. Вона тут внутрішньо прихована в концентрованих положеннях щодо єдності «свідомості» і «самосвідомості» та переході від цієї єдності до «нескінченної всезагальності духа». Але проблеми всезагальних законів у цьому творі, як і в «Феноменології» 1807 року, досліджуються Гегелем у розділі «Моральнісність» («Нравственность» – рос.), який тут вже надбудовується над синтезом «Права» і «Моралі». У § 538 з щойно зазначеного розділу читаємо: «Закони виражають визначення змісту об'єктивної свободи. *По–перше*, для безпосереднього суб'єкта, для його самостійного свавілля і особливого інтересу вони є обмеженими. Але вони є, *по–друге*, абсолютною *кінцевою ціллю* і *всезагальною справою*; вони народжуються, таким чином, функціями різних, з всезагального відокремлення *станів*, що все далі диференціюються, а також діяльністю і власним піклуванням окремих осіб; і, *по–третє*, вони складають субстанцію вільного воління окремих особистостей і їхнього способу мислення як обов'язкових *моральнісних правил*» [8, с. 351]. З цього тексту є зрозумілим, що у гегелівському «по–перше», йдеться про закони рівня «розсудкової свідомості», а у «по–друге» та «по–третє» з'ясовується взаємна відповідність «абсолютної кінцевої цілі» і «субстанції вільного воління» особистостей та їхніх спільнот, що є прерогативою тільки «розуму» і «духа».

З межово стислого викладу філософії Гегеля є підстави стверджувати, що визначення поняття «закон» має складатися з трьох взаємопов'язаних і за висхідною субординованих положень. 1. Закон – це усталене у плинних відношеннях явищ. Переконливо таке філософ обґрунтував у своєму розумінні «розсудкової свідомості» та «закону явищ» в редакції «Феноменологія духа» і «Філософія духа». 2. Закон – це відношення в межах сутності, сутнісні відношення. Підтвердженням цього є перш за все друга частина «Науки логіки» «Вчення про сутність» і особливо її перший розділ «Сутність як рефлексія у самій собі». 3. Закон – це відношення поміж сутностями. За виправдання цієї часткової дефініції вже слугують всі три основні твори філософа, особливо їх підсумкові узагальнюючі частини і розділи. Якщо ж всі три попередні визначення поєднати, то ми доходимо такого висновку: Закон – це усталене в плинних відношеннях явищ, сутнісні відношення і відношення поміж сутностями.

Навіть так лапідарно і пропедевтично викладене гегелівське вчення про всезагальне законодавство, яке в досить концентрованих формах подається в «Феноменології духа» та «Енциклопедії філософських наук» цього мислителя, вже робить очевидною його трансісторичну актуальність для всього наукового пізнання і мислення. Є підстави стверджувати, що ця перманентна історична значущість з необхідністю набуде нових якостей і кондицій та трансформується в досконалу теорію всезагальних законів, якщо філософську систему Гегеля переосмислити в її найширшому обсязі. Йдеться про доповнення та деталізацію гегелівської «Енциклопедії…» 1817 року «Філософією права» (1821), а також «Філософією історії», трьохтомною «Історією філософії», чотирьохтомними «Лекціями з естетики», низкою ґрунтовних праць з проблем «Філософії релігії» тощо, які вже готувалися до друку та видавалися послідовниками і учнями німецького філософа після його смерті.

Розуміння всезагальних законів дійсності одночасно є і принциповою теоретико–пізнавальною і важливою світоглядно–практичною проблемою, без розв'язання якої суспільствознавство стає спрощеним та не затребуваним реальними процесами життєдіяльності людей. Соціально–всезагальне слід визнавати унікальною за всеохопністю та динамізмом всезагальністю, принципово відмінною від всієї сукупності різноманітних загальностей неживої і живої природи. Якщо в позалюдській природі всезагальне існує виключно через всі без винятку взаємозв'язки природних формоутворень (одиничностей), то у соціальній дійсності кожна окрема людина (індивідуальність, унікально–неповторна усуспільнена особистість) є здатною акумулювати та відтворювати у собі і через себе одразу і повсякчас все суспільно–всезагальне. Щоправда, людина спочатку лише потенційно була повноцінно усуспільненою істотою і тільки на певному рівні історичного поступу ця потенція, завдяки власним зусиллям людини, почала ставати реальністю. В соціально–філософських же вченнях від Гоббса до Гегеля прослідковується становлення новітньої для свого часу парадигмальної теорії всезагальності природничо–наукового, суспільно–політичного та моральнісно–правового законодавства, яку в узагальненому вимірі є підстави класифікувати

як гіпотетично–прогностичну програму принципового удосконалення людини, громадянського суспільства і правової держави. Втілення в дійсність всезагально–законодавчих ідей Гоббса і Спінози, Монтеск'є і Руссо, Канта і Гегеля – в досконалому майбутньому людства. Людина є істотою, що постійно визначає цілі і формує ідеали своєї життєдіяльності, від ближніх до самих віддалених перспектив. Без цих прогностичних орієнтирів люди були б нездатними адекватно оцінювати ні своє минуле, ні своє сучасне. Саме у зв'язку з цим всезагально–законодавче прогностичне «як має бути» щодо того «як є» і того «як було колись», слід визнавати перманентно актуальною суспільно–філософською проблематикою.

Список використаних джерел

1. Тихолаз А. Г. Геракліт. – К.: «Абрис», 1995. – 160 с.
2. Гоббс Т. О теле // Избр. произв.: В 2. т. – М.: «Мысль», 1965. – Т.1. – С.49–214.
3. Гоббс Т. О гражданине // Избр. произв.: В 2. т. – М.: «Мысль», 1965. – Т.1. – С.277–409.
4. Семенов В. Г. Черкасов С. М. Про соціальні закони і закономірності актуально // «Гілея: Науковий вісник», Збірник наукових праць. – К., 2018. – Вип.129 (№2). – С.156–162.
5. Булатов М. А. // Немецкая классическая философия. – В 2–х частях. – К.: «Стилос», 2006. – Ч.2. – 540 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа // Соч.: В 14 т. – М.: «Изд. соц. лит.», 1959. – Т.4. – С.1–436.
7. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – В 3 т. – Т.2. Учение о сущности. – М.: «Мысль», 1971. – С.5.–248.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук: В 3 т. – М.: «Мысль», 1977. – Т.3. – С.3–472.

References

1. Tyholaz A. G. Geraklit. – K.: «Abrys», 1995. – 160 s.
2. Gobbs T. O tele // Izbr. proizv.: V 2. t. – M.: «Mysl'», 1965. – T.1. – S.49–214.
3. Gobbs T. O grazhdanine // Izbr. proizv.: V 2. t. – M.: «Mysl'», 1965. – T.1. – S.277–409.
4. Semenov V. G. Cherkasov S. M. Pro social'ni zakony i zakonomirnosti aktual'no // «Gileja: Naukovyj visnyk», Zbirnyk naukovyh prac'. – K., 2018. – Vyp.129 (№2). – S.156–162.
5. Bulatov M. A. // Nemeckaja klassicheskaja filosofija. – V 2–h chastjah. – K.: «Stilos», 2006. – Ch.2. – 540 s.
6. Gegel' G. V. F. Fenomenologija duha // Soch.: V 14 t. – M.: «Izd. soc. lit.», 1959. – T.4. – S.1–436.
7. Gegel' G. V. F. Nauka logiki. – V 3 t. – T.2. Uchenie o sushhnosti. – M.: «Mysl'», 1971. – S.5.–248.
8. Gegel' G. V. F. Filosofija duha // Jenciklopedija filosofskih nauk: V 3 t. – M.: «Mysl'», 1977. – T.3. – S.3–472.

Semenov V. H., *Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), semenov_vg@ukr.net*

Cherkasov S. M., *Senior Lecturer of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), esem4e@ukr.net*

Contemporary comprehension of the teachings of G. F. F. Hegel on general laws

The article sharpens the research attention on the relevance of modern understanding of the universal legislation doctrine of the classic and completer of the whole Western European philosophical rationalist tradition G. W. F. Hegel. The doctrine is capable of becoming an effective criterion for illuminating the meaningfulness and consistency of this problem within the frame of the world history of philosophy in general and, above all, within the philosophy of the Modern era. This work reveals that Hegel's theory of all–encompassing laws and regularities is contained mainly in three systematic works of the philosopher – «The Phenomenology of Spirit», «Science of Logic» and «The Philosophy of Spirit». The theory is localized and structured within the parameters, and according to the principles of «Rationality», «Reason» and «Spirit» competence as the basic intellectual abilities of a person. Summarizing the research (naturally only propaedeutic) in complementary phenomenological, logical and gnosiological aspects, the authors come to the following conclusions: 1. It was the philosophy of Hegel that for the first time in the history of world philosophy formed the holistic doctrine of universal legislation, which, in its turn, greatly contributed to the creation of a mature, largely still unsurpassed philosophical system of this thinking. 2. Hegel's philosophy implies that the universal law is settled in either the fluid relations of phenomena, or insight relations, or relations between the insights.

Keywords: *Hegel's philosophy, Hegelianism, laws of nature, social laws, universal legislation, laws of rationality, laws of reason, laws of spirit.*

* * *

УДК 16:929(47)

Тімченко О. П.,
доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри філософії і культури,
Львівський торговельно–економічний університет
(Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Сислюк Я. Г.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії і культури, Львівський
торговельно–економічний університет
(Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Пігош М. А.,
старший викладач кафедри філософії і культури,
Львівський торговельно–економічний університет
(Україна, Львів), philosophy@lute.lviv.ua

Логіка дискурсу М. Бердяєва

Обґрунтовано, що філософський дискурс М. Бердяєва обумовлений його екзистенційними та персоналістичними поглядами. Досліджено основні мотиви його філософських розвідок: супротив універсальним філософсько–світоглядним системам, не сприйняття науково–логічного стилю подання матеріалу, протиставлення матеріального – духовному, закономірності – інтуїції, суспільства – особистості.

Проаналізовано висхідні установки мислителя: первинність духовного та вторинність матеріального «об'єктивованого» світу, його обмеженість і неспроможність продукувати істинні цінності, які б визначили сенс життя людини. Все це окреслює символічність та фрагментарність його стилю філософствування, який викликає певні труднощі з позицій формально–логічної систематизації та класифікації. Розглянуто бердяївське бачення особистості, яке репрезентоване тріадою: Дух – Свобода – Особистість, яка є найвищою в ієрархії: нація, держава, суспільство.

Ключові слова: *логіка, дискурс, символічність, інтелектуальне зусилля, дух, ірраціональність, свобода, творчість.*

Генезис творчої спадщини Бердяєва, як справедливо зазначає С. Кримський, визначається духовною аурою Києва. Мислитель київського кола [4, с. 6], який присвятив свою творчість базисним філософським поняттям «дух», «вічність», «свобода», «універсальність», «творчість», «персональність», мав неповторний стиль дискурсу. Він нехтував створенням унікальних філософських систем, в його творах можна знайти багато суперечливих висловлювань, головним для нього була інтелектуальна духовна інтуїція, за допомогою якої він намагався дослідити сутність світу.

Багатовимірність людського буття, на думку мислителя, можна виразити через специфіку парадоксального філософського мислення «Моя філософія не наукова, а профетична і есхатолична» [2, с. 95], підкреслював він. Таким чином, дослідження логіки дискурсу Бердяєва є актуальним як у розумінні духовної спадщини самого мислителя, так і в усвідомленні метаісторичносі та полівимірності всієї історії філософії.

Його філософська спадщина досліджується представниками різних форм і напрямів. Основна увага приділяється проблемі свободи, творчості, сенсу життя людини, історії філософії та філософії історії. Однак, проблеми дискурсу, полеміки М. Бердяєва, його стилю викладу матеріалу досліджується фрагментарно. Звідси, мета статті: проаналізувати специфіку дискурсу мислителя, його прийоми, методи, алгоритми міркувань як доведення так і спростування, які залишаються поза увагою дослідників.

Сприйняття стилю Бердяєва багато в чому залежить від проблеми когерентності (узгодженості) між його методологією відображення світу та його розумінням. Слід зважити на висхідні філософські принципи мислителя: домінування духу над природою, суб'єкта над об'єктом, свободи над буттям, особистості над суспільством, творчості над еволюцією, поліфонії над монізмом.

Загальною методологією дискурсу Бердяєва може слугувати зіставлення трьох філософських стратегій: теорія складки Ж. Дельоза, герменевтика Г. Гадамера та граматологія Ж. Дерріда, які розглянули проблему понятійної прозорості когнітивного процесу, що є одним з ланцюгів утворення світосприйняття; проблему границі пізнання, з позицій його розуміння; та проблему узгодження знання про Світ зі смислом світобуття та смислом самого цього знання [5, с. 353].

Ніби передбачаючи труднощі у тлумаченні його філософської спадщини Бердяєв зазначає, що поняттю «метафізика» не потрібно надавати академічного значення, він розглядає її у розумінні К'єркегора, Нітше, Паскаля, Бл. Августина, тобто у значенні екзистенційної метафізики. І додає, що він обирає поняття есхатолістичної метафізики, яка передбачає кінцевий сенс.

Визначаючи межі свого пізнання та розуміння, Бердяєв вживає поняття «цілісна метафізика» у значенні вибірково–афористичного стилю мислення. Але цілісність він розуміє як внутрішню, персоналістичну, та скаржиться, що його завжди поверхнево розуміли не тільки прихильники його творчості, а й противники.

Стосовно стилю мислення Бердяєв зазначає, що воно не наукове, не раціонально–логічне, а інтуїтивно–чуттєве, в основі якого лежить чуттєвий досвід. Рушійною силою такого мислення є жага свободи [1, с. 381].

Висхідний денотат філософських розвідок Бердяєва ми знаходимо в його «Самопізнанні», де наголошується, що зрозуміти витоки людини можна лише фрагментарно, її таємниця ніколи не буде абсолютною, а лише відносною. Людина більш утаємничена ніж світ, вона – мікрокосм, в якому вміщується макрокосм. Людина для мислителя – завжди «багатоповерхова» [2, с. 251].

Ірраціональність філософського дискурсу Бердяєва обумовлені конкретними онтолого–гносеологічними настановами. Він тяжіє до суб'єктивізму. Основною рисою його роздумів є положення про те, що будь–яке пізнання є суто людським актом, тобто воно починається з людини та здійснюється для неї. З цього випливає, що все знання необхідно визначати як антропологічне.

Логічною протилежністю суб'єктивізму є об'єктивізм. Однак, як зазначає мислитель, парадокс еволюції об'єктивістських концепцій полягає в тому, що чим більше в них стверджується можливість і необхідність абсолютного, незмінного знання, тим більше виявляється випадків, що спростовують ці вихідні установки і тим самим руйнують їх концептуальну цілісність. Це, з одного боку, створює благодатний ґрунт для критики натуралістичного об'єктивізму загалом, з іншого – приводить об'єктивізм до змушеного догматичного прагнення не допустити імовірності зміни своїх вихідних аксіом, що нерідко досягається не стільки епістемічними засобами, скільки деонтичними антиоб'єктивними настановами.

Бердяєв не визнає онтологічний пріоритет об'єкта над суб'єктом: суб'єкт, уся його пізнавальна діяльність, усе його існування детерміновані виявленим для окремого розуміння способом буття об'єкта. На його думку, методологічно послідовно було б спочатку співвіднести характер існування суб'єкта і характер існування об'єкта, а вже потім розглядати можливу пізнавальну діяльність суб'єкта стосовно об'єкта, тому що знання є наслідком діяльності, власником і носієм якої може бути тільки суб'єкт. Тобто необхідно спочатку прийняти як очевидну об'єктивність те, що пізнавальний процес обумовлений сукупністю причин і мотивів дії суб'єкта. Але, об'єкт завжди є чимось одиничним, що має унікальну специфіку існування і знаходиться в постійній зміні. Тому знання про такий об'єкт ситуативні та відносні. Лише суб'єкт як носій конкретного знання залишається чимось постійним.

Натуралістичний об'єктивізм для Бердяєва – колективне безумство. Мислитель протиставляє цьому персональне зусилля та критикує прагнення соціуму реалізувати потребу стабільного духовного фундаменту, який би сприяв його успішному функціонуванню. При цьому, критерії загального визнання та загальнообов'язковості питання про істину не вирішуються, але тією чи іншою мірою забезпечують формальну ідейну монолітність соціуму, тим самим підкоряючи індивіда суспільним нормам.

Соціум розглядається як знеособлення, як безособова об'єктивація. Бердяєв заперечує співвідношення понять «соціум – особа», як родове та видове. Особистість не є частиною суспільства, як вона і не є частиною роду.

Персоналізм Бердяєва тісно переплітається з його екзистенціальною антропологією, сутність якої в тому, що суб'єкт не тільки є присутнім у Бутті, а і перевершує його у своєму існуванні, оскільки його сутність має духовне джерело. Зазначене джерело сутності людини обумовлює і те, що існування духовного життя, сполучене з внесенням в Буття розумності, яка, на думку мислителя, є пошуком змісту та досягненням мети.

Дискурс Бердяєва – глибоко символічний. Йому подобається платонівський образ печери, в кайданах якої знаходяться гносеологічні категорії, які пригнічують нас догматизмом, необхідністю, причинно–наслідковими зв'язками. Інтелектуальне зусилля не стільки вивчає реальний світ, скільки створює його об'єктивовану копію, яка не тотожна істинній реальності. Пізнавальна діяльність на його думку, це завжди примус, обмеження творчості, що заперечує свободу вибору. Закони логіки, на думку мислителя, це лише формальне пристосування до умов нашого буття.

Людина, що мислить законами логіки, обмежує свій кругозір, а серцевина логіки – доказовість, лише акт пристосування до зовнішнього світу. Бердяєв поділяє

розум людини на великий та малий. Малий розум – це звичайна раціональність. Він фрагментарний, в ньому протиставляється об'єкт і суб'єкт, він дискурсивний, обмежений. Повною протилежністю є великий розум. Бердяєв наділяє його найвищими гносеологічними ідеалами, такими як – системність, тотожність об'єкта та суб'єкта, інтуїтивність, містичність.

Аналогічно розуму Бердяєв роздвоює і поняття істини, виділяючи істину з великої та малої літери. Істина з великої літери – суб'єктивна, творча, тотожна сенсу світу, вона породжується духом і відноситься до ідейного світу. Істина з малої літери відповідно: об'єктивна догматична, подрібнена на велику кількість еклектичних істин, детермінується необхідністю схематичного пізнання матеріалістичного світу.

Аналізуючи історію філософії, Бердяєв приходить до висновку, що поворотною її віхою є філософія Канта. Мислитель наголошує, що найбільш геніальними є розвідки Канта щодо трансцендентальної ілюзії, яка породжена розумом, а його вчення про антиномії належать до найбільших відкриттів в історії філософії [1, с. 381].

Криза європейського раціоналізму, його спроба підмінити проблему буття проблемою способів його пізнання, приписування розуму онтологічного статусу спричиняє перекручуванню самої суті раціонального способу пізнання, його епістемічної цінності. Це особливо стосується європейської філософії після Канта, коли в інтелектуальній європейській традиції встановлюється онтологічний антропоцентризм.

Філософія Канта визначає можливі напрями європейської антропології, насамперед, в її раціоналістичному варіанті. Трансцендентальний суб'єкт – це не реальна людина, а теоретична конструкція, апріорізм складових якої додає їй буттєвий характер. Однак це не вирішує, а тільки поглиблює дуалізм кантіанства й обумовлює агностицизм.

На думку Бердяєва, Кант не зробив послідовного висновку з власної настанови про феноменальну природу всякого людського знання і його ірраціонального джерела – «речі у собі». Більш того, він зробив рішучий крок у бік натуралістичного раціоналізму, вступаючи в суперечність із власною критичною філософією. Серединне положення розуму обумовлює узурпацію теоретичного пізнання логікою, тим самим робить розум абсолютним владикою.

Бердяєв усвідомлює, що раціоналізм не зміг перебороти ні скептицизм, ні агностицизм, не вирішив і проблему укорінення в бутті самого розуму, що мало своїм наслідком імперський догматизм і авторитаризм. Раціоналізм не зміг вивести загальних основ морального життя та протистояти етичному релятивізму та цинізму.

Європейському раціоналізму Бердяєв протиставляє тезу про божественну, духовну, а не соціалізовану сутність людини. Ідея протиставлення духовного соціальному своїми витоками має усвідомлення неможливості протиставити аморалізму та цинізму людину, буття якої визначається незалежними від неї обставинами.

На думку мислителя, філософія Канта поклала початок розвитку нової метафізики – метафізики людини, однак сам Кант ще залишився в руслі традиційної об'єктивістськи орієнтованої філософії. Подальший розвиток філософії був пов'язаний саме з цим протиріччям «об'єктивістського ілюзіонізму» трансцендентальної філософії Канта, яка через обґрунтування гносеологічної самобутності суб'єкта не пішла далі до ствердження самобутності людини, як такої. Суб'єкт не є частиною пізнавального процесу, не є корелятом об'єкта, він – самобутня одиниця світобудови, повноправний учасник процесу існування. Цю тезу Бердяєв вважав центральним положенням своєї філософії.

Бердяєв, продовжуючи розпочате Кантом переведення онтолого–гносеологічного протиріччя з площини протиставлення субстанцій і засобів їх пізнання в площину якісної взаємозалежності пізнаного і дійсного, фактично запропонував новий варіант його вирішення. Фундаментальна онтолого–гносеологічна структура в його філософії складається з трьох рівноправних елементів: суб'єкт–знання–дійсність. Специфіка цієї тріади полягає в тому, що жоден з її елементів ні онтологічно, ні гносеологічно не може вважатися абсолютно первинним, оскільки це веде до монізму, тобто повертає до споконвічного онтолого–гносеологічного протиріччя. Відносини між елементами тріади можна охарактеризувати як систему зворотних зв'язків: уявлення про суб'єкт детерміновані розумінням дійсності, в якій перебуває суб'єкт, але і уявлення, і розуміння, як види знання, є вираженням самовідчуття і саморозуміння суб'єкта. Тобто, уявлення про «Я» детерміновані дійсністю, в якій «Я» існує, а уявлення про дійсність детерміновані цілепокладанням, побудованим на самовідчутті та саморозумінні «Я».

Дискурсу Бердяєва притаманна внутрішня суперечка – це ніби роздвоєння особи, її духовна боротьба з власним, але «іншим Я». Вона виявляється у здатності людини час від часу піддавати сумніву свій спосіб життя, знання, що потрапили до її свідомості та навіть свої ідеали. Внутрішній діалог змушує людину бути самокритичною, поважати погляди інших людей, бути толерантною. Толерантність не передбачає відмови від критичності, від своїх поглядів. Вона дає змогу постійно звіряти свою картину світу з аналогічними картинами інших людей, практикою, об'єктивною дійсністю і вносити відповідні корективи.

Бердяєв уникає суто логічного дискурсу коли кожна зі сторін, керуючись жорсткими правилами формальної логіки, відстоює власну точку зору. Для мислителя характерним є еристичний стиль полеміки, коли автор не наполягає на своєму підході, ґрунтуючись на інтуїції, але намагається переконати читача в істинності своїх тверджень. Еристичний стиль проявляється в його відношенні до науки. Бердяєв усвідомлює, що наука є засіб повернення критично думаючої, рефлексуючої людини в антропогенне (цілісне) середовище із дійсності, що є об'єктивною, проблематичною. Тобто критично мисляча людина здатна «виходити» з антропного культурного цілого та повертатися в нього за допомогою осмислення. Інакше її буття, як думаючої, є неможливим.

Наукове відношення до світу для мислителя не є єдиним. Протиставлення між науково–пізнавальним відношенням думаючої людини і антропним світом культурного цілого свідчить, що наука не здатна формувати культурного цілого життєвого світу. Вона

має на нього певний вплив, як один з елементів, але принципово не визначає цілісність культурного буття. Відповідно можна визнати, що позитивна культурна функція науки і філософії полягає в тому, щоб уможливити культурними засобами існування думаючої людини, яка має бути окремим індивідом, здатним ставати у відношення до об'єктивного в супереч цілісності загального антропного існування.

Бердяєв – противник ідеї оцінювати філософське знання, як варіант родової свідомості, вважаючи, що думка – соборна, але не колективна. Сам філософ, міркуючи над причиною стійкого відтворення в культурі антиперсоналістської установки, не раз писав про втрату нею Логосу, в тому числі і як сенсу життя особистості. Логос при цьому підмінюється перетвореними формами – наукоподібними міркуваннями. Мислитель підкреслював у цьому контексті, що «порятунок шляхом школи і методу» неможливий. Але це не означає, що взагалі не існує методу – шляху порятунку [1, с. 403].

Філософія для мислителя – більше, ніж просто об'єктивація чи метод наукового пізнання, вона є філософією лише тоді, коли в ній присутній опір об'єктивації, пошук шляху виходу з її обмежень. Бердяєв неодноразово наголошував, що його думки будуть зрозумілі вірно, якщо вони будуть сприйматися динамічними. Будь–яке статичне їх тлумачення завжди буде хибним.

Подолання технологічності мислення, на думку Бердяєва, здійснюється лише інтелектуальним зусиллям. Самим своїм перекрученим існуванням технологічне мислення неминуче веде до розробки чергової викривленої «пізнавальної технології». Процедура уточнення вимагає визнати, що в самому об'єктивуючому потоці мислення присутній зустрічний потік, спрямований на розоб'єктивацію.

Все це можливе лише при екзистенціальній взаємодії суб'єкта та об'єкта. Вирішення цієї проблеми повинне спиратися на діалектичну логіку, не порушуючи при цьому формальну. Це надзавдання визначає множинність спроб вирішення, які можуть перекриватися, накладатися і при цьому не гарантують кінцевого успіху, так само як і не підтверджують у науковому сенсі коректність самого завдання. Звідси – неминучість накладення міркувань одного на одне, перехресні внутрішні посилання, що порушують стрункість викладу. Ці логічні труднощі не переборні до кінця. Вони вирішуються автором дослідження шляхом доречних, з його погляду, повторів, обґрунтованих самим викладом матеріалу.

Для подолання цих труднощів Бердяєв застосовує поняття духовного зусилля, не розкриваючи сутності цього процесу, що може видатися дивним, якщо не знати підхід філософа до цього питання. Про духовне зусилля, на думку Бердяєва, безглуздо говорити, його потрібно здійснювати через розкриття основної проблеми сучасної філософії, сутність якої полягає у розкритті логосу слова. Слово втрачає зв'язок з божественним джерелом, стає формою захисту від думки, дзеркалом і екраном, що, відображаючи думку, ховає її.

Звичайне відтворення міркування про сутності якого–небудь процесу відтворює разом з ним і перекручування, об'єктивацію даної думки. Відповідно, не варто говорити про сутність, натомість треба спробувати показати її. Таким чином, відмовляючись і від формального, і від змістовного роз'яснення того, що являє собою це зусилля, Бердяєв роз'ясняє його показово, у процесі дії, виконання зусилля [3, с. 97].

Основною умовою виконання духовного зусилля є відкритість свободі. Така відкрита свобода може бути позначена словом «зміст», але це зміст в особливому, уточненому значенні. Він протистоїть нісенітниці як проста нерозкладна цілісність протистоїть самому принципові розпаду. Слово тут – сама можливість, те, що може бути, володіючи свого роду зарядом, що виникає з різниці потенціалів внутрішнього протиріччя. Синонімами змісту можна назвати і поняття, і розум, і Бога, і буття, і істину, але всі ці синоніми повинні враховувати проблему взаємозв'язку слова та думки. Логос як розумне слово, зрозуміле слово є присутнім в існуванні людини тільки тоді, коли воно, це існування, відкривається назустріч логосові [3, с. 68].

Бердяєв намагається подолати протиріччя між безпосереднім і опосередкованим, чуттєвістю і розумом. Новоєвропейський раціоналізм вважає розум як опосередкування, тобто розум систематично переглядає, вивчає свій зміст. Відповідно, він повинен гранично уважно ставитися не тільки до змісту, але і до засобів аналізу, інструментарію. Таке тестування і є опосередкуванням, рефлексією, яка, відповідно до методу старого раціоналізму, дає розумові можливість засумніватися в точності свого стартового розуміння, розібрати, що заважало такій точності мати місце; зберігаючи деякі сумніви з приводу можливості досягнення абсолютної точності, одержати деякі пізнавальні результати. При такому розумінні розум – це опосередкування безпосереднього. Інакше кажучи, він у будь–якому випадку – знаряддя об'єктивації, його діяльність стосується зовнішнього існування, а не спрямована на оцінку самого себе [1, с. 271–273].

Подолання зазначеної проблеми, на думку мислителя, можливе виходячи з ідеї висхідної парадоксальності істини. Не заперечуючи ідеї Канта щодо неминучості опосередкування, Бердяєв наполягає на сполученні безпосередності екзистенціального переживання й екзистенціального опосередкування. Таким чином, йдеться про переживання іншого порядку – про переживання, відчування самого процесу мислення. При цьому філософія переборює хворобу рефлексії, самозамилування розуму, здатного аналізувати лише свою власну структуру і сумніватися у своїй здатності виходити до меж трансцендентного [1, с. 273].

Отже, філософський дискурс Бердяєва не визнає просторово–часового детермінізму, традицій, авторитетів, канонів. Свобода та творчість для нього є як висхідним моментом його творчості так і кінцевою метою. Бердяєв, як унікальна особистість, зосереджує в собі безодню можливостей власного саморозвитку та самореалізації.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Дух и реальность / Н. А. Бердяев; Вступ. ст. и сост. В. Н. Калюжного. – М.: ООО «Изд–во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. – 679 с.

2. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяєв // Русская идея / [сост., вступ. ст. и примеч. М. А. Блюменкранца]. – М.: ООО «Изд–во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2004. – 615 с.

3. Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Н. А. Бердяєв. – М.: ООО «Изд–во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2004. – 678 с.

4. Крымский С. Б. Ценностно–смысловой универсум Н. А. Бердяева / С. Б. Крымский // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125–річчя з дня народження М. О. Бердяєва). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С.6–12.

5. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. та ін. Світоглядні імплікації науки. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2004. – 408 с.

References

1. Berdjaev N. A. Dukh i realnost / N. A. Berdjaev; Vstup. st. i sost. V. N. Kaljuzhnogo. – M.: OOO «Izd–vo AST»; Kharkov: «Folio», 2003. – 679 s.

2. Berdjaev N. A. Samopoznanie / N. A. Berdjaev // //Russkaja ideja / [sost., vstup. st. i primech. M. A. Bljumenkrantsa]. – M.: OOO «Izd–vo AST»; Kharkov: «Folio», 2004. – 615 s.

3. Berdjaev N. A. Smysl tvorchestva: Opyt opravdanija cheloveka / N. A. Berdjaev. – M.: OOO «Izd–vo AST»; Kharkov: «Folio», 2004. – 678 s.

4. Krymskij S. B. Tsennostno–smyslovoj universum N. A. Berdjaeva / S. B. Krymskij // Metamorfozy svobody: spadshhyna Berdjaeva v suchasnomu dyskursi (do 125–richchja z dnja narodzhennja M. O. Berdjaeva). – K.: Vyd. PARAPAN, 2003. – S.6–12.

5. Lykjanets V. S., Kravchenko O. M., Ozadovska L. V. ta in. Svitogljadni implikatsii nauky. – K.: Vyd. PARAPAN, 2004. – 408 s.

Timchenko O. P., *Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua*

Syslyuk Y. G., *candidate of philosophical sciences, associate Professor, associate Professor of Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua*

Pihosh M. A., *senior lecturer of the Department of philosophy and culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), philosophy@lute.lviv.ua*

The logic of M. Berdiaiev's discourse

It is proved that philosophical M. Berdyaev's discourse exists due to its existential and personalstyle views. The basic motivation of his philosophical investigations have been proved such as the resistance against universal philosophical systems, rejection of scientific and logical way of the material presenting, contrasting material to the spiritual, laws to intuition, society to personality.

We have analyzed the initial installation of a thinker: the primacy of the spiritual and the material world secondary objectified, its limitation and the inability to produce true values that defined the meaning of human life. All this emphasizes the symbolism and the fragmentation of his philosophizing style, which causes certain difficulties from the standpoint of the formal–logical systematization and classification. It has been considered Berdyansk's vision of the individual, which is represented by the triad: Spirit – Freedom – Identity, which is the highest in the hierarchy: nation, state, society.

Keywords: *logic, discourse, symbolism, intellectual force, spirit, irrationality, freedom, creativity.*

* * *

УДК 130.2

Ясінський М. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії й історії держави і права та філософії, ПВНЗ «Міжнародний економіко–гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (Україна, Рівне), MychajIo_Jasinskyj@meta.ua

Образ історичного майбутнього в філософії Петра Сауха (за матеріалами монографії «Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям»)

Побачити майбутнє прагнули представники культу, мистецтва, науки та всі, хто мислив про буття, як таке, що має свої витоки, етапи, сенс і значення. Дослідженню однієї з глобальних проблем суспільства – проблемі перспективної побудови держави присвячено достатньо багато як науково–теоретичних, так і філософських праць. У XXI ст. пошуки ідеальної моделі суспільного устрою тривають.

Кожен історичний образ відомого українського філософа Петра Сауха містить енциклопедичні знання минулих епох, досвід практичної діяльності на ниві національного державотворення в Україні, а також міркування про долю українського народу та потребу організації нової моделі його культурно–політичного життя. Автор пропонує власне бачення перспектив української історії на основі гіпотетичної побудови трьох моделей української держави – моделі етнокультурної спільноти, моделі політичної спільноти та державно–громадської моделі.

Ключові слова: *образ, філософія, Петро Саух, національне буття, державотворення, Україна.*

Проблема державотворення виникла імовірно ще до початку створення перших держав на землі. Втім, впродовж кількох тисяч років людство так і не виробило чітких правил формування держав, не визначилося з особливостями найбільш досконалого державного устрою та не прийшло до єдиної думки про інтегруючу роль того чи іншого суспільного колективу у побудові держави. В розбудові сучасних держав роль етнічних та національних складових визначалася по–різному, а отже і в результаті людство отримало значну кількість проблем, пов'язаних з національним державотворенням, особливостями взаємовідносин між окремими етносами однієї держави.

З'ясувати особливості побудови національних держав на українському етнічному просторі намагалися І. Франко, В. Липинський, М. Драгоманов, М. Міхновський, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Липа та багато інших науковців, політиків і філософів. Так М. Драгоманов вважав, що державний устрій сприяє суспільній нерівності, В. Липинський відзначив, що основою національного відродження є народ, а в Д. Донцова знаходимо поняття «людини нового духу». Однак, особливості соціальних страт та загальнонародні функції не стали у працях цих та інших авторів в основі нової національної ідеї вітчизняного державотворення.

Метою дослідження є з'ясування особливостей формування П. Саухом образів історичного минулого, історичного буття й історичної пам'яті, а також створення на їх підставі та на основі накопиченого практичного досвіду і багатого дослідницько–статистичного матеріалу філософського образу перспектив історичного розвитку українського суспільства.

Постановка завдання.

1. Потрібно представити авторські наукові поняття та концепти Петра Сауха, що лягли в основу дефініції майбутньої національної держави в Україні.

2. Необхідно виявити та сформулювати ті історичні засади буття українського народу, які автор монографії «Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям» поклав в основу створених ним моделей «культурполітичного життя соціуму» [1, с. 52].

3. Визначити перспективи розвитку українського суспільства та особливостей національного державотворення на основі авторських моделей.

4. Представити образ історичного майбутнього, створений П. Саухом, як багатогранний результат філософської творчості автора, що може стати основою практичного державотворення.

5. Представити семантико–морфологічний аналіз образу історичного майбутнього.

Петро Юрійович Саух – доктор філософських наук, професор, що тривалий час працював у вищих начальних закладах Києва, Донецька, Житомира, Рівного, читав лекції в університетах США, Франції та Німеччини, також мав можливість побачити, осягнути силою власного розуму та досконало проаналізувати ті державотворчі процеси, які мали місце в Україні протягом останнього десятиліття XX ст. На основі обширних власних наукових спостережень, а також аналізу різноманітних статистичних матеріалів П. Саух приходить до висновку про потребу трансформації національного буття з метою відмови від традиційних підходів до державотворення та до формування людини з новим рівнем суспільної свідомості і такої, що здатна стати творцем власної держави. Автор пише, що внаслідок десятків років безнадійних очікувань «ми отримали не «державу для людей», а «людей для держави» [1, с. 56]. «Ми всі – діти старої системи…», – скрушно зауважує філософ. «Повинні прийти нові люди, з новим менталітетом, нелінійним мисленням і новим світорозумінням» [1, с. 39]. Сформульовані автором визначення понять та концепти П. Сауха, що лягли в основу дефініції майбутньої національної держави в Україні, представлені і в його монографії «Україна на межі тисячоліть». Автор закликає до єднання, наголошуючи, що «абсолютні істини слід шукати спільними зусиллями» [1, с. 16]. Філософ вважає, що історія живе нашим ставленням до неї [1, с. 25], а «критичне ставлення до історії – це прагнення зрозуміти її» [1, с. 25]. Акцентуація на пошуку історичної відповіді щодо побудови національної держави цілком закономірна, адже на запитання «Що таке історія?» автор відповідає: «Перш за все, це вимір можливого, тобто здатності змінюватись, …«проростати» не лише в сучасному, але й майбутньому» [1, с. 22].

Історичні засади буття українського народу стали основою моделювання «культурполітичного життя соціуму». «Історичний досвід минулого – це досягнення і прорахунки наших предків, його належить покласти в підмурівок розвитку народу». [1, с. 18–19]. Історія – це звіт наших предків [1, с. 22]. І навпаки, «безпам'ятство – це невдячність перед минулим і безвідповідальність перед майбутнім», адже «пам'ять, помножена на моральну оцінку, породжує совість як внутрішню самокритику» [1, с. 19]. Філософ стверджує: «Історична пам'ять народу формує моральний клімат, в якому він живе» [1, с. 19]. Зміна державного устрою, на думку автора, є, не в останню чергу, зміною переважаючої моралі в суспільстві. Носієм моральності є людина, відображенням моралі постає реалізована цією людиною культура. Автор зазначає, що, на жаль, «культура посткомуністичного українського суспільства на початку 90–х років знову попадала в тенета романтичного минулого» [1, с. 43]. Прикро, що «образ інтелігентної людини, еліти нації, ототожнюється частіше всього не з тими, хто прославляє Україну вагомим доробком, пензлем чи словом, у науці чи просвітництві, а з тими, хто рогачем у руках бореться біля собору за національну церкву, підслуховує під дверима, якою мовою читається лекція, організовує хресні ходи та майданні протистояння» [1, с. 60–61]. Нам «слід остаточно подолати романтичні очікування перших років незалежності і стати на твердий ґрунт самоздійснення національного буття» [1, с. 201].

Початок національного відродження в пострадянській Україні був викликаний певними труднощами, пов'язаними з неготовністю багатьох українців до зміни мисленнєвих стандартів. Тут мало місце протистояння колишній комуністично–партійній еліті української контреліти. «Звідси – та боротьба української контреліти «за місце під сонцем» під гаслами національної ідеї за «націю з особливою місією», «національну церкву», «національну мову», «національних героїв та геніїв» тощо» [1, с. 56]. Однак, розвиток національних рухів завжди супроводжувався формуванням ідеї національної держави, натомість в Україні, де українська держава казуального типу вже існувала, ще не цілком сформована національна еліта, щоб не залишатися осторонь процесів державотворення, почала продукувати вже згадувані вище квазінаціональні ідеї церковності, героїзму, стражденності тощо. Насправді ж «людський дух реалізовується в мисленні, яке й визначає історію» [3, с. 7], а державність «повинна вкорінюватися та легітимізуватися у свідомості громадян завдяки створенню і розвитку відповідних ціннісних орієнтирів» [4]. Розвитку держави певного типу має передувати розвиток моралі даного типу. А оскільки моральний клімат формується історичною пам'яттю, то й реабілітація історичної пам'яті є обов'язковою передумовою створення національної держави нового типу.

Історична пам'ять сконцентрована в традиціях, а традиція «є минулим, включеним безпосередньо в життєві процеси сьогодення», що «…формує цілісність і послідовність людського буття» [1, с. 23]. «Звертаючись до нашої історії, ми пробуджуємо її подієвість, розпаковуючи згаслі в її подіях смисли, збагачуємося ними, отримуючи підґрунтя для свого сьогодення та орієнтири на майбутнє» [1, с. 23]. Разом з тим, кожна соціальна страта, кожен регіональний колектив чи мовно–етнічне об'єднання можуть мати свої окремі традиції, які попри їх історичність та культурний екзистенціоналізм, не сприятимуть формуванню єдиної для всіх них української держави майбутнього. «Смисловий вектор національного та культурного смислових полів може розгортатися в одній площині тільки за умови [становлення] громадянського суспільства» [1, с. 56–57]. Українська держава може відбутися без огляду на мовні, релігійні, соціальні, інтелектуальні чи інші відмінності при умові домінування розуму, помислів та мудрості над кон'юнктурними прагненнями окремих лідерів утримувати владу без наявної у них та схваленої суспільством національної ідеї. «Майбутнє належить інтелекту» [1, с. 200].

На основі аналізу пострадянської дійсності в Україні філософ П. Саух формулює моделі перспективного «культурполітичного життя соціуму», як основи розвитку українського суспільства та невід'ємного базису для побудови нової української держави. Автор виділяє в якості окремих імовірних теоретичних варіацій, кожна з яких, проте, може бути практично реалізована:

– «Модель етнокультурної спільноти, тобто культурно–політичну модель організації суспільства»;

– Модель «політичної спільноти». Автор пише, що вона базується «на комуністичних засадах економічної рівності та другорядності національно–культурних форм життя»;

– Державно–громадську модель, яка «будується на засадах соціально і політично стратифікованого суспільства» [1, с. 52–53].

Особливості національного державотворення пов'язані із змінами зовнішньополітичної ситуації, векторів внутрішньої та зовнішньої політики держави, але найголовніше, із змінами мислення мільйонів українців. Пророчі слова філософа «Майбутнє належить інтелекту» заставляють задумуватися над тим, що ми можемо вже сьогодні запропонувати задля зростання сумарного інтелекту нації. П. Саух робить висновки, що «лідерами світового розвитку стають країни, спроможні забезпечити високий рівень освіченості свого населення, загальної культури, технологічної дисципліни виробництва і, звичайно, науки, яка стає основною рушійною силою соціального поступу» [2, с. 170]. Освіта, культура, технології і наука – ось головні перспективи розвитку української держави.

П. Саух справедливо вважає, що «реформи пробуксовують не стільки в економіці чи політиці, скільки в нашій свідомості» [1, с. 14]. Відповідальність за майбутнє лежить на кожному з нас. «Людина, котра не здатна захищати власні інтереси, так само не здатна захищати і загальнодержавні» [1, с. 13]. Автор переконує, що держава Україна належить нам всім, проте вона, як і все навколо, перебуває в процесі постійних змін. «Ми змушені розглядати світ як системно організований, динамічний і не заданий наперед у своїх змінах дією якихось універсальних законів», – твердить автор [2, с. 169]. Людина має потребу, може і повинна змінювати свою державу, але для цього вона повинна, найперше. змінити саму себе. «Філософи < > шукають шляхи розв'язання однієї з найболючіших проблем – трансформації людини» [5, с. 5]. Людина майбутнього є основним мірилом якості нової української держави.

Формування історичного майбутнього України, що лягло в основу національного державотворення, нерозривно пов'язане з двома факторами – проголошенням національно–державницької ідеї, здатної об'єднати численних однодумців, та інтелектуальним єднанням нації. «У XXI сторіччі, очевидно, будуть розвиватися два процеси: перетворення людства в єдиний біосоціальний організм і формування колективного інтелекту. Якщо ці два процеси зіллються, то суспільство, що виникне в результаті цього симбіозу, вступить у нову стадію антропогенезу» [2, с. 172].

Образ історичного майбутнього є цікавим прикладом філософської образотворчості одного з видатних мислителів сучасності українського філософа Петра Сауха. Семантико–морфологічний аналіз образу засвідчує про наявність у ньому складної філософсько–знакової системи з такими її елементами як «життя після смерті» [1, с. 40], «інтелігентна людина з рогачем» [1, с. 61], «люди для держави» [1, с. 56], «соціальне роздоріжжя» [1, с. 17] та іншими, здатними переконати читача в необхідності «трансформації духу» насамперед через сприйняття нових національних філософських ідей. Складна морфологічна система образу, втім, не перешкоджає його цілісному сприйняттю, а навпаки, пробуджує «неспокій інтелектуального пошуку» [1, с. 200] та закликає «стати на твердий ґрунт самоздійснення національного буття» [1, с. 201].

Висновки. Образ історичного майбутнього, реалізований у філософії П. Сауха, є закономірним результатом спостережень та розмислів автора над становленням нової української інтелігенції на рубежі XX–XXI століть. Інтелігенція з національним обличчям, до виховання якої значною мірою причетний і цей український філософ, має неодмінно стати основою колективного інтелекту, його вічним двигуном, суддею, матір'ю, а разом з тим, – запорукою нових перемог та досягнень в галузі вітчизняної науки, освіти, культури, у розвитку нових технологій, взаємодії зі світом, релігійної толерантності, соціальної рівності, багатовекторності розвитку сучасного українського суспільства.

Моделювання перспектив розвитку культурно–політичного життя в Україні було здійснене П. Саухом понад півтора десятка років тому. За цей час з'явилося нове покоління людей, здатних захищати українську державу, національну демократію, утверджувати соціальні права, здобувати нові інтелектуальні обрії. Філософсько–аналітичний образ історичного буття українського народу є пошуком закономірностей побудови національного майбутнього. Відображений у рисах оновленої та духовно збагаченої української нації, цей образ трансформується в реальність, проходить випробування часом, поступово стає історією.

Список використаних джерел

1. Саух П. Ю. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям. Монографія. – Рівне, 2001. – 220 с.

2. Саух П. Ю. XX століття. Підсумки. – Київ–Рівне, 2001. – 184 с.

3. Кремінь Василь. Сучасне мислення й освіта // «Глобалізований світ: випробування людського буття»: Міжнародна науково–теоретична конференція, 6–7 жовтня 2017 року: [Матеріали доповідей та виступів] / редкол. М. А. Козловець [та ін.]. – Житомир: Вид–во Євенок О. О., 2017. – С.7–10.

4. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення. Автореф. дис. … канд. філософ. наук по спец.: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Запорізький держ. ун–т. – Запоріжжя, 2004. – 12 с.

5. Саух П. Ю. Філософія: бунтівний дух у пошуках панацеї // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – №598. – С.3–5.

References

1. Saukh P. Yu. Ukrayina na mezhi tysyacholit': transformatsiya dukhu i vyprobuvannya natsional'nym buttyam. Monohrafiya. – Rivne, 2001. – 220 s.

2. Saukh P. Yu. XX stolittya. Pidsumky. – Kyyiv–Rivne, 2001. – 184 s.

3. Kremin' Vasyl'. Suchasne myslennya y osvita // «Hlobalizovanyy svit: vyprobuvannya lyuds'koho buttya»: Mizhnarodna naukovo–teoretychna konferentsiya, 6–7 zhovtnya 2017 roku: [Materialy dopovidey ta vystupiv] / redkol. M. A. Kozlovets' [ta in.]. – Zhytomyr: Vyd–vo Yevenok O. O., 2017. – S.7–10.

4. Mofa S. O. Natsional'na samosvidomist' yak chynnyk derzhavotvorennya. Avtoref. dys. … kand. Filosof. nauk po spets.: 09.00.03 – sotsial'na filosofiya ta filosofiya istoriyi. Zaporiz'kyy derzh. un–t. – Zaporizhzhya, 2004. – 12 s.

5. Saukh P. Yu. Filosofiya: buntivnyy dukh u poshukakh panatseyi // Visnyk KhNU im. V. N. Karazina. Kharkiv. – 2003. – №598. – S.3–5.

Yasinskyi M. M., *PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law and Philosophy of the Private Educational Establishment «Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities» (Ukraine, Rivne), Mychajlo_Jasinskyj@meta.ua*

The image of historical future in Peter Sauk's philosophy (based on the materials of the monograph «Ukraine on the verge of millenniums: spirit transformation and test by national existence»)

Representatives of cult, art, science, and the all who thought of being as that has own sources, stages, sense and significance aspired to see the future. Fair

amount as scientific–theoretical and philosophical works are devoted to the study of the problem of perspective construction of the state. Now in the twenty–first century the search of an ideal model of social regime are continuing.

Each historical image of the famous Ukrainian philosopher Peter Saukh contains encyclopedic knowledge of past ages, experience of practical activity in the field of national state formation in Ukraine, as well as consideration about the fate of Ukrainian people and the need to organize a new model of its cultural and political life. The author offers own vision of the prospects of Ukrainian history – the model of ethno–cultural community, the model of political community and the state–public model.

Keywords: *image, philosophy, Peter Saukh, national existence, state formation, Ukraine.*

* * *

УДК 930.1 (Поршнев): 213

Титов С.,
аспирант кафедры религиоведения, Киевский национальный университет им. Шевченко (Украина, Киев), sergeyntitov@gmail.com

Анализ отдельных положений работы Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории» в свете современных открытий. Антрополого–религиоведческий аспект

Идея начала человеческой истории, антропогенеза, является ключевой в современной антропологии. Вышедшая в свет в 1974 году работа Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории» является одной из первых междисциплинарных работ в сфере поиска истоков образования человечества. Данная работа Поршнева неоднозначно воспринималась и воспринимается в научном сообществе. От момента выхода в свет до сегодняшнего дня работу отделяет около полувека. И анализ подобной работы может выявить многие изменения, сделанные в сфере антропологии, а также проанализировать состоятельность авторских гипотез, исходя из нынешнего положения науки. Исследованием творческого наследия Б. Поршнева занимались О. Вите, Е. Волков, Т. Кондратьева, В. Рыжковский. Особое внимание анализу идей работы Поршнева «О начале человеческой истории» уделено в работах О. Витте. Однако религиоведческих аспектов творчества Поршнева он не касался.

Ключевые слова: *Б. Ф. Поршнев, антрополого–религиоведческий аспект, междисциплинарные работы.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Объект исследования: работа Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории».

Предметом исследования: отдельные положения работы Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории», касающиеся религиозных представлений архаического человека, а также система периодизации архаической истории, предложенная автором.

Цель исследования: определить ценность материала, изложенного в книге Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории» в свете современных открытий, а также по возможности, изложить свои основания для критики устаревших положений или не подтвердившихся гипотез.

В основу метода исследования взят анализ идей самого Б. Ф. Поршнева, касающихся основных фундаментальных причин антропогенеза, а также механизмов поиска структурных поведенческих моделей, заложивших базовые основы поведения человека в его истории. Кроме того в статье использован историко–биографический метод, который заключается в реконструкции результатов творчества Б. Поршнева, ограниченных рамками его известной монографии.

Работа Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии)», увидевшая свет в 1974 году, уже после смерти автора, посвящена одному из основных вопросов антропологии, а именно антропогенезу. «Автор привержен правилу: «Если ты хочешь понять что–либо, узнай, как оно возникло» [5, с. 20] пишет Б. Ф. Поршнев в первой главе книги, объясняя её основной мотив.

Данный труд является одной из первых в русскоязычной традиции попыткой междисциплинарного исследования данного вопроса и имел большой резонанс в научном сообществе. Заявленное изложение новой научной дисциплины, а именно палеопсихологии, является наложением разных сфер биологии и гуманитарных сфер знания, таких как социология, психология, антропология и философия. Борис Федорович Поршнев (1905–1972 гг.) являлся доктором философских и исторических наук. В сферу его профессиональных интересов входила история средневековой Европы, а также исследование феномена «снежного человека». Именно последнее во многом и определяет характер последовательности изложения мысли автора, а также некоторые сомнительные моменты данной книги. Более того, именно этот факт его научной карьеры являлся одной из важных причин неприятия данного труда некоторыми представителями научного сообщества того времени.

Определяя основные положения работы Б. Ф. Поршнева, можно выделить следующее:

1. Изложение динамики трансформации животного в человека, в аспекте изменений в плане физиологии высшей нервной деятельности, а также психологии, созданное на основе научных данных того времени (как российских так и зарубежных школ):

a. Теория второй сигнальной системы И. Павлова;

b. Теория доминанты А. Ухтомского;

c. Модель развития сознания ребёнка Л. Выготского;

d. Критика роли объема и массы мозга в процессе антропогенеза;

e. Идея роли суггестии и торможения в формировании поведенческих табу человека эпохи архаики.

2. Анализируя социальный аспект развития человека, Поршнев основывается на идеях, часть из которых была популярна в то время, а другая была развита им самим. К таким идеям можно отнести:

f. Идею семантической палеонтологии Н. Я. Марра.

g. Идею «декартовой пропасти» и утверждение о невозможности постепенного хода развития. На этой идее строится особая антропологическая авторская классификация и определение четкой грани биологического класса «человек», а также критика его размытости в теориях того времени.

h. Введение дихотомии «мы – они», и понятия «троглодит» (хотя само это понятие не является изобретением автора); Поршнев исключает из числа гоминид огромные классы, такие как австралопитеки, архантропы (человек прямоходящий), палеоантропы (неандерталец) и даже кроманьонцев – неоантропов позднего палеолита [6, с. 10–21]. В используемой Поршневым классификации достаточно непросто разобраться, поскольку часть терминов не используется в сегодняшней антропологии, а часть автор интерпретирует по–своему. Но важен именно строгий раздел между известными группами гоминид на «мы» и «они».

i. Декларируя на первых страницах книги своего рода антиномию, которая звучит как: «Социальное нельзя свести к биологическому. Социальное не из чего вывести, как из биологического» [5, с. 11], Поршнев объясняет, как легко попасть в ловушку, сосредоточившись на биологическом аспекте, исследуя генезис социализации человека, а также развитие его сознания, в то время игнорировать сферу этого исследования невозможно, в силу того, что истоки социального находятся исключительно в биологическом. Что похоже на осторожную позицию физикализма в современной философии сознания.

3. В ключевых положениях анализа эволюции поведенческих особенностей человека (характер его питания, первые орудия и роль огня), примечательно следующее:

j. Первый человек не был охотником, а был исключительно падальщиком, разделывающим брошенные хищниками туши, отделяя от костей то, что не смогли обглодать звери, а также извлекая костный и головной мозг, удельный вес которого в туше животного совокупно, по словам автора, составлял до 5–7% от общего веса.

k. Для подобного рода работы ему понадобились первые каменные разделочные орудия, которые он легко изготавливал по мере необходимости и без особого сожаления бросал на месте оконченной трапезы.

4. В ходе изготовления первых каменных орудий, оббивая первые скребки, человек знакомится со способностью камня высекать искры. Так рождается процесс разведения и приручения огня. Комментируя который, Поршнев отмечает важность навыков его тушения, поддержания и контроля, которые, по мнению автора, имели большее значение в антропогенезе, нежели просто само разведение огня.

5. Область своего исследования Поршнев назвал «палеопсихологией», полагая тем самым рождение новой дисциплины.

Обозначенное в заглавии книги «начало» определяется в труде важной локализацией понятия «человек» и выделением человека из общей группы приматов, проводя четкие биологические и исторические границы данного термина. Этот подход, бесспорно, заслуживает внимания и уважения, однако не может не остаться без критики со стороны антропологов (С. Дробышевский, Р. Докинз, А.Марков), где любая фиксация, будь то физиологическая или поведенческая, рассматривается в динамике эволюционного развития и только. Однако подобная локализация облегчает задачу исследования и во многом, по словам самого Поршнева выстроена на картезианском разрыве, где мы вынуждены, следуя за Декартом, четко разделять сферу физического, в данном случае биологического, и разума. «Сегодняшняя буржуазная наука об антропогенезе – соединение эволюционизма с картезианством. Но оно невозможно, и картезианство, раз проникнув в дом, понемногу заполняет его снизу доверху» [5, с. 88]. Комментируя в этой цитате определение «буржуазная», следует заметить, что книга создавалась и печаталась в условиях доминирования марксистской парадигмы. И тем не менее, раз существует подобный разрыв, то грани этого разрыва, так или иначе, должны существовать и их можно определить путем научного исследования. Что и делает автор, вводя особую биологическую группу: троглодит, представители которой не являются ни обезьянами, ни людьми.

Для определения поля понятия «человек», автор прибегает к приему противопоставления «мы – они». Поскольку сам объект исследования включает себя также и субъекта исследования, то в этом заключается и определенная трудность для самого исследователя оставаться объективным, поскольку само понятие «человек» уже изначально имеет определенные культурные и религиозные коннотации, с рамками которых необходимо считаться.

Критикуя размытость антропологической классификации, и понятие постепенного становления человека, автор объясняет, что основные изменения, такие как прямохождение не носят постепенного характера, а происходили сразу. Положение тела может быть либо вертикальное, либо на четырех конечностях, в силу своего центрирования, и не может быть промежуточным. Т.е. был определенный морфологический скачок. А если был один скачок, то сам принцип постепенного формирования ставится автором под сомнение. Анализируя введенную Поршневы систематизацию антропологических групп, а именно палеоантропы, неоантропы и троглодит, важно заметить, что она создана достаточно произвольно и если и была валидна в 70–ее годы XX в., то далеко не соответствует той системе классификации, которой пользуется современная антропология.

Идея работы суггестии и механизма торможения и процесса развития второй сигнальной системы, представляется достойной внимания, но лежит в сфере психологии и философии сознания, что выходит за рамки моей компетенции и формата данного исследования.

Комментируя гипотезу формирования систем табу, на базе каннибалистической обрядности, а также форм взаимоотношений и регламентаций хотелось бы задать вопрос: где автор это взял? На основании каких данных были сделаны такие смелые выводы? Если мы говорим об археологических находках XX века в этой сфере, то они, не смотря на своё обилие, обладают очень небольшим фактажом для интерпретации. И современная антропология, имея в арсенале палеогенетику и палеобатанику, анализируя состав зубного камня неандертальца и характер растений того времени, растущих в пределах его обитания, делают очень осторожные выводы касательно характера быта и поведения, где даже малое предположение, как например использование вареных злаков в среднем палеолите, является всего лишь гипотезой, выдвигаемой и критикуемой. Несмотря на то, что объясняется она хорошо проработанной и проанализированной находкой, подтвержденной палео–генетическим анализом.

В работах современных антропологов (Р. Докинза, А. Маркова, С. Дробышевского) антропогенез рассматривается как непрерывный процесс, корнями уходящий в далекое прошлое, и мысленно уходящий в будущее, где ожидаются многие изменения, в том числе и морфологические, как например изменение формы ступни, которая, по мнению С. Дробышевского, будучи древесной и хватательной в прошлом, не соответствует характеру ее использования в настоящем и при такой форме передвижения предполагает в дальнейшем более совершенную форму с меньшей площадью контакта

с поверхностью и более жесткую, как у копытных животных.

Более того, если следовать за логикой автора книги «О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии)» и полагаться исключительно на факт наличия сознания в биологическом теле, находясь в декартовых «ножницах», то тогда каким образом можно объяснить осознанные захоронения в среднем палеолите у неандертальца? С геоориентацией тела, с похоронной атрибутикой, такой как красная охра, орудия труда и цветочная пыльца. Как можно объяснить селективные санитарные погребения в Сима де лос Уэсос, датируемые более 400 тыс. лет. [7, с. 173–179]. Подобные факты говорят о религиозных представлениях у неандеральца и даже Homo heidelbergensis. И пусть официальное признание религиозности неандертальца в советской науке, сделанное академиком В. П. Алексеевым, датируется 1974 годом, что приходится на период уже после смерти Поршнева, тем не менее исследования находки в пещере Тешик Таш, сделанные академиком Окладниковым были известны уже в конце 30–х годов XX столетья. Поршнев не оставляет без внимания данную находку. Однако, детально описывая в главе №6/V «Рассмотрение одного примера: тешик–ташский палеоантроп и его биотическая среда» [5, с. 382–417] характер питания неандертальца и особенности его охоты на горных козлов, по находкам в пещере Тешик Таш, развивая идею трупоядения, как формирующую особенность антропогенеза, и критикуя идею неандертальца – охотника, автор игнорирует самое главное в этой пещере, – это известное захоронение мальчика, обложенного рогами. Поршнев останавливается на отдельных моментах состояния погребения, в частности комментирует то факт, что кости мальчика были обглоданы гиеной. Описанию поведения данного хищника посвящено большое количество строк работы. Тем не менее, упоминая само захоронение, Поршнев упускает сам факт того, что похоронная обрядность в любой форме является свидетельством религиозных представлений и, как минимум, нового уровня ментальности.

Остается вопросом: почему этот факт автор обошел вниманием в своей работе.

В любом случае, согласится с классификацией, предложенной Поршневым, где человеком может считаться только небольшая группа неоантропов, в которую не попадают люди, расписавшие пещеры Шове и Ляско, невозможно. Более того авторы, создавшие палеолитических «венер», да и вся культура гравета, солютера и ориньяка также не попадают в категорию неоантропов и похоже не удостаиваются титула «люди». Во всяком случае, комментируя «венеру» из Гагарино, Поршнев пишет о неандертальских формах тела у фигурки, не признавая за ней человеческое происхождение. Таким образом, автором отрицается исчезновение неандертальца в верхнем палеолите и автоматически утверждается его сосуществование с тем, что в антропологической литературе принято называть кроманьонцем. Само понятие «кроманьонец» Поршнев также не принимает в общепринятой форме и критикует, объясняя, что многие находки кроманьонца суть не что иное, как разновидность неандертальца.

В этом месте прослеживается развитие непопулярной идеи Поршнева о том, что отдельные представители вида Homo neandertalensis дожили до наших дней и существуют в виде снежного человека. Данная гипотеза иллюстрируется местами из текстов Ветхого Завета, свидетельствами о встречах с «сатирами» и «фавнами» у Геродота, Плутарха, Помпония Мела, Плиния Старшего [4, с. 410], а также излагается авторская интерпретация зороастрийской клятвы, где инициируемый отрекается от «девов» и любых контактов с ними. Где упоминаемые «девы» никто иные как «палеоантропы», т.е. неандертальцы.

Разбирая эту идею в свете нынешних положений в антропологии, следует заметить следующее. Во–первых, согласно реконструкции внешности неандертальца большого и явно выраженного различия между современным человеком и неандертальцем нет. Бесспорно, детальное антропологическое исследование покажет покатый характер лобной части, выраженные надбровные дуги и крупный нос. Но людей с похожей внешностью и в современном мире предостаточно. По словам С. Дробышевского, окажись неандерталец в современной одежде с аккуратной прической где–нибудь на улице Москвы, никто бы на него не обратил особого внимания. Во–вторых, наоборот, человека современного, представителя вида Homo sapiens sapiens, но с обильным волосяным покровом на теле, одичавшего, издающего странные звуки, также вполне вероятно найти и сегодня где–нибудь в отдаленном районе Азии или даже Европы. А то, что ископаемые находки неандертальца хронологически обрываются на отметке 40 тыс. лет назад, остается на сегодня неоспоримым научным фактом. Вопрос о его исчезновении, в силу его массового уничтожения или его биологического растворения, остается предметом многих современных дискуссий и разных гипотез. Но надежды на то, что неандертальца возможно встретить в современном виде живым, удел исключительно маргинального поля антропологии.

Детальное объяснение работы биоценоза в пелйстоцене, описанное Поршенвым, а также механизмы табуирование на убийство кого–либо в экосистеме и наоборот легитимация убийства внутри сообщества (адельфофагия) изложено очень обстоятельно и убедительно. И так, если механизм биоценоза, баланса экосистемы, условно принять за предложенные Поршневым пропорции 1000 единиц биомассы, 100 единиц травоядных на 10 единиц хищников (или около того), то становится понятно, что количество хищников жестко ограничено и появление в системе нового требует борьбы. А шансов на успех в такой борьбе у первых эректусов, с их набором морфологических качеств (зубы, когти, сильные конечности) не было. Гигантские кошачьи того времени легко могли сами убить человека, которому на открытом ландшафте теперь негде было спрятаться. Своим поведением человек не только не мог противостоять большим хищникам, но и не мог провоцировать их на любого вида агрессию, опасаясь даже вызвать простое недовольство своим присутствием. Человек занимает не свободную, но плотно занятую в этом биоценозе нишу падальщика, где он может, с одной стороны, противостоять менее сильным хищникам (гиены), с другой стороны, с помощью острых камней добраться до костного мозга в твердых трубчатых костях. Отголоски этой осторожности можно увидеть в верованиях некоторых современных народностей. Так, например, в фильме А. Куросавы «Дерсу Узала»,

основанного на романе этнографа В. Арсеньева, старый охотник гольд, по неосторожности пристрелив тигра в тайге, тяжело переживает этот факт и не спит ночами, ожидая беды. А в картине М. Гибсина «Апокалипто», индейцы майя, убившие ягуара, молитвенно просят прощение у бога леса, за убийство «его сына» и говорят о грядущем наказании. Механизм традиции, связанный с охотой на медведя у северных народов несколько иной и отличается от этих случаев тем, что эти два хищника убиты не для пропитания.

Соотнеся эти модели поведения с концепцией Поршнева, можно согласиться, что их структурные, базовые конструкты были, вполне возможно, заложены в начале нижнего палеолита. И далее, если признать валидным подобный механизм поведения по отношению ко внешней среде обитания, то и описываемая Поршневым адельфофагия, как система внутренней регуляции сообщества вполне оправдана. А в сочетании с материнской привязанностью, с эротическими чувствами и другими формами любви и эмпатии, она, развиваясь во времени, могла породить сложную обрядность жертвоприношений.

Вывод. Характер данной статьи не предполагает глубокого и всестороннего анализа книги Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории». Данная книга является огромным трудом, где каждая глава может быть развита до многотомной монографии. Отдельные главы работы, такие как анализ суггестии и торможения далеко выходят за рамки моей компетенции и сферы исследования. Данная работа Б. Ф. Поршенва является междисциплинарной, с использованием знаний многих научных областей. Уместно заметить, что сам Поршнев помимо философского и исторического образования имел также университетское биологическое, по которому не получил официального диплома, о чем всегда жалел. В своей работе Поршнев изложил и организовал огромные сферы знания в данной области, дав им новое философское осмысление. Поиск первооснов антропогенеза методологически выполнен блестяще. Обвинения Поршнева в отсутствии фактологической базы и умозрительности его теоретических изложений, выдвинутыми многими представителями советской науки, в частности П. Куценковым, бесспорно являются основательными. Но часто, именно посредством такого подхода наука приходит к новым открытиям. Как всякая большая и важная работа, данная книга притягивает к себе колоссальное количество критических замечаний. Надо сказать, довольно небезосновательных. Говоря о роли книги Б. Ф. Поршенва в современной антропологии, могу отметить, что ссылок в списках указателя литературы у многих русскоязычных антропологов на нее нет. В частности антрополог С. Дробышевский, биолог А. Марков, палеонтолог Л. Вишняцкий в своих работах на нее не ссылаются и в списке литературы не помещают. Тем не менее, роль данного труда в истории русскоязычной антропологии была и остается важной. Первое, что хочется отметить, это методология данного исследования. Посредством анализа психики, поведения, характера питания, географических ареалов и многого другого, автор выводит свою, достаточно устойчивую концепцию антропогенеза. И многие положения в этой концепции остались неизменными до сегодняшних дней. Одно из таких положений это концепция «человека–падальщика», как изначальной формы питания, образующей изначальное социальное пространства первого человека. Только сегодня, недавние находки в Канжере Южной позволяют говорить и первом человеке, как «человеке–охотнике» [3, с. 102], в данном случае на небольших антилоп. Однако подобная находка пока иллюстрирует скорее исключение, нежели правило.

Данная статья анализируют лишь некоторые положения работы Б. Ф. Поршнева, имеющие отношение к моему диссертационному исследованию, а именно генезису и происхождению религиозных верований представлений. Декларируя наличие оных, мы автоматически полагаем их носитель именуется исключительно как «человек», что далеко не коррелирует с поршневским подходом. Классификация, предлагаемая Поршневым, исключает из человеческой истории огромные антропологические группы. И с этим фактом согласится невозможно. Более того, изложение Поршневым истории ветви неандертальца также не соответствует современным научным представлениям о нем.

Список использованных источников

1. Алексеев В. П. Возникновение человека и общества // Первобытное общество. Основные проблемы развития. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1974. – С.5–48.
2. Вите Олег «Я счастливый человек». Книга «О начале человеческой истории» и ее место в творческой биографии Б. Ф. Поршнева» // Развитие личности. – М.: МРГУ, 2007. – №4. – С.172–205.
3. Дробышевский С. Достающее звено. Книга первая: Обезьяны и все–все–все. – М.: АСТ: CORPUS, 2017. – 672 с.
4. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) / Науч. ред. О. Т. Вите. – СПб.: Алетейя, 2007. – 720 с. – (Мир культуры).
5. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. (Проблемы палеопсихологии) / Под ред. Б. А. Диденко. – М.: ФЭРИ–В, 2006. – 640 с.
6. Рогинский Я. Я. О разногласиях в теории антропогенеза // Вопросы антропологии. – 1980. – Вып.66. – С.10–21.
7. Титов С. Религиозность неандертальца: аргументы за и против // Науковий вісник Гілея. – Київ, 2018. – Вип.131 (№4). – С.173–179.

References

1. Alekseev V. P. Vozniknovenie cheloveka i obshhestva // Pervobytnoe obshhestvo. Osnovnye problemy razvitija. – M.: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1974. – S.5–48.
2. Vite Oleg «Ja schastlivyj chelovek». Kniga «O nachale chelovecheskoj istorii» i ee mesto v tvorcheskoj biografii B. F. Porshneva» // Razvitie lichnosti. – M.: MRGU, 2007. – №4. – S.172–205.
3. Drobyshevskij S. Dostajushhee zveno. Kniga pervaja: Obez'jany i vse–vse–vse. – M.: AST: CORPUS, 2017. – 672 s.
4. Porshnev B. F. O nachale chelovecheskoj istorii (problemy paleopsihologii) / Nauch. red. O. T. Vite. – SPb.: Aletejja, 2007. – 720 s. – (Mir kul'tury).
5. Porshnev B. F. O nachale chelovecheskoj istorii. (Problemy paleopsihologii) / Pod red. B. A. Didenko. – M.: FJeRI–V, 2006. – 640 s.
6. Roginskij Ja. Ja. O raznoglasijah v teorii antropogeneza // Voprosy antropologii. – 1980. – Vyp.66. – S.10–21.
7. Titov S. Religioznost' neandertal'ca: argumenty za i protiv // Naukovyj visnyk Gileja. – Kyi'v, 2018. – Vyp.131 (№4). – S.173–179.

Titov S., *postgraduate student of the Department of Religious Studies, Kyiv National University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), sergeyntitov@gmail.com*

Analysis of certain provisions of the work of B. F. Porshnev «On the beginning of human history» in the light of modern discoveries. Anthropological and religious aspect

The idea of the beginning of human history, anthropogenesis, is key in modern anthropology. Published in 1974, the work of BF Porshnev «On the beginning of

human history» is one of the first interdisciplinary works in the search for the origins of human education. This work Porshnev was ambiguously perceived and perceived in the scientific community. From the moment of publication until today, the work is separated for about half a century. And the analysis of such work can reveal many changes made in the field of anthropology, as well as analyze the consistency of the author's hypotheses, based on the current state of science. B.Vorshnev studied the creative heritage of O. Vite, E. Volkov, T. Kondratieva, V. Ryzhkovsky. Particular attention to the analysis of the ideas of Porshnev's work «On the beginning of human history» is given in the works of O. Witte. However, he did not deal with the religious aspects of Porshnev's creative work.

Keywords: *B. F. Porshnev, anthropological and religious studies, interdisciplinary work.*

Титов С., *аспірант кафедри релігієзнавства, Київський національний університет ім. Шевченко (Україна, Київ), sergeyntitov@gmail.com*

Аналіз окремих положень роботи Б. Ф. Поршнева «Про початок людської історії» в світлі сучасних відкриттів. Антрополого–релігієзнавчий аспект

Ідея початку людської історії, антропогенезу, є ключовою в сучасній антропології. Що вийшла в світ у 1974 році робота Б. Ф. Поршнева «Про початок людської історії» є однією з перших міждисциплінарних робіт в сфері пошуку витоків освіти людства. Дана робота Поршнева неоднозначно сприймалася і сприймається в науковому співтоваристві. Від моменту виходу в світ до сьогоднішнього дня роботу відокремлює близько півстоліття. І аналіз подібної роботи може виявити багато змін, зроблені в сфері антропології, а також проаналізувати спроможність авторських гіпотез, виходячи з нинішнього стану науки. Дослідженням творчої спадщини Б. Поршнева займалися О. Віті, Е. Волков, Т. Кондратьєва, В. Рижківська. Особливу увагу аналізу ідей роботи Поршнева «Про початок людської історії» приділено в роботах О. Вітте. Однак релігієзнавчих аспектів творчості Поршнева він не торкався.

Ключові слова: *Б. Ф. Поршнєв, антрополого-релігієзнавчий аспект, міждисциплінарні роботи.*

* * *

УДК 291.13:004.738.5

Добродум О. В.,
доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), dobrodum.olga@gmail.com

Мифологический характер виртуальной реальности (некоторые методологические аспекты)

В настоящее время в онлайновом пространстве формируется мифология и теология Интернета, в общепринятый дискурс входят понятия медиафилософия, религия трансчеловечества, эзотерика иммортализма, мировоззрение эпохи Водолея, технократический вектор NewAge и т.п. Развивающееся междисциплинарное научное направление GameStudies как феномен науки и техники актуализируется, в том числе, как манифестация виртуальной реальности. В последние десятилетия новейшие информационные технологии проникли во все сферы жизни общества, глубоко вплелись в саму ткань повседневности, в то же время контекст бытия продолжает содержать довольно обширную долю мифологических компонентов. Задача данной статьи – концептуализация мифологического характера виртуальной реальности, среди методов исследования: экспертного анализа и историко–компаративистский. WWW предстает как один из мифов современности, которому приписываются позитивные и негативные сотериологические свойства.

Ключевые слова: *Интернет, мифология, киберпространство, тео–логос, high–tech, религия.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В настоящее время в онлайновом пространстве формируется мифология и теология Интернета, в общепринятый дискурс входят понятия медиа-философия, религия трансчеловечества, эзотерика иммортализма, мировоззрение эпохи Водолея, технократический вектор NewAge и т.п. Развивающееся междисциплинарное научное направление GameStudies как феномен науки и техники актуализируется, в том числе, как манифестация виртуальной реальности (ВР). В последние десятилетия новейшие информационные технологии (IT) проникли во все сферы жизни общества, глубоко вплелись в саму ткань повседневности, в то же время контекст бытия продолжает содержать довольно обширную долю мифологических компонентов [1]. Более того, Всемирная сеть предстает как один из мифов современности, которому приписываются позитивные и негативные сотериологические свойства [2].

Характерно применение к развитию WWW идей философского характера: утопии, Глобального Града, ноосферы, органопроекции; Глобальную паутину сравнивают с «Коллективным Разумом», «Коллективной Памятью» (Н. Н. Моисеев), «Супермозгом», он предстает как «нейронная сеть биологического мозга» (К. Майнцер), «электронная нервная система» (М. Маклюэн, Б. Гейтс). По мнению Э. Шмидта и М. Эпштейна, информационно–коммуникационная среда Интернет по своей природе служит метафорическим отражением идеи Единства, потому что любая информация, включая аудиовизуальную, может быть выражена в двоичном коде через единицу или же ее отсутствие, ноль: цифры «один» оказывается достаточно, чтобы запечатлеть все многообразие Вселенной, ноль символизирует отсутствие Абсолюта.

Киберпространство стало новым мифом – мифом всеединства человечества; по мнению Э. Шмидта, такое представление о Сети очень близко теологической концепции В. Соловьева, мечтавшего о достижении всеединства человечества в рамках одной всеобъемлющей церкви. Воспринимая Интернет как религию, М. Эпштейн предложил термин «электронная соборность», которая якобы реально осуществляется в космосе Интернет посредством коллективных действий многочисленных пользователей. WWW называют Национальной (Глобальной, Галактической) Информационной Инфраструктурой, Новыми объединенными сетями IT, «информационным универсумом», «Всемирной информационной системой» (А. Д. Сахаров), «искусственной информационной структурой» (Р. Ф. Абдеев), «галактикой Интернет» (М. Кастельс). Среди метафор Интернета можно встретить: «интерфейс», «Зареалье», «естественная интерфейсная система», институциональная матрица мира, Интернет–экосистема, вторая и третья природа, «Линза», через которую мы смотрим на мир, «всемирный суперкомпьютер», Семантическая Сеть или Семантический Веб [3].

У истоков рождения культуры стоит мифологическая эпоха, и культура вновь возвращается к мифу в фазе своего заката – такое возвращение культуры в лоно породившего ее мифа О. Шпенглер назвал «второй религиозностью». Одной из отличительных черт «второй религиозности» являются универсалистские тенденции синтеза и тяготение к своеобразной синтетической сакральности, причем этот синтез осуществляется на фоне обращения к мистицизму и на почве мистицизма. Б. Г. Соколов соотносит идею рая и новую ВР киберпространства. Созданная ВР Интернета во многом представляет из себя своеобразную материализацию желания, материализацию мечты – как сфера реализации желания и мечты, WWW напоминает

мечту о рае [4]. К распространенным мифологическим мотивам, так или иначе связанным с феноменами современности, относятся превращение людей в насекомых и представление смерти как воспарения души в виде эфемерного насекомого – бабочки, мотылька и т.п. Данный мотив может быть соотнесен с погружением сознания человека в ВР, которая в мифоархетипическом контексте обнаруживает параллели с зазеркальем, потусторонним миром, царством смерти, а ее несущая основа именуется «Сеть», «Всемирная паутина».

В настоящее время совершается переход от «романтических предчувствий» к технологическим проектам: в фазе «нано–био–инфо–когно (NBIC) технологий» ведется речь о переходе от «high–tech» к «high–hume» технологиям. «High–hume», в отличие от «high–tech» технологий, призваны не просто служить человеку, но совершить преобразование самого человека. Конвергенция оккультной и технологической концепций эволюции вступает в новую фазу в рамках такого характерного течения, как трансгуманизм (термин введен ирано–американским футурологом Ф. М. Эсфендиари в 1966 г.). Трансгуманизм сегодня становится мощным течением, главной целью которого провозглашается бесконечное совершенствование человека на основе новейших достижений научно–технического прогресса от человека – к «трансчеловеку», а далее – к «постчеловеку» вплоть до новых форм разумной жизни – «интегрированных сообществ», «голографических субъектов», «люденов» и т.п. [5].

М. Н. Эпштейн, рассуждая о конце человека, предлагает термин PosthumanStudies – «пост-человеческие» или «постгуманитарные» исследования, гуманология и есть попытка осмыслить эту перспективу «творческого исчезновения» человека. Наряду с «а–теологией», которая исследует Бога в формах его отсутствия, молчания, неучастия и даже «смерти Бога», можно представить себе «а–гуманитарное» исследование, которое рассматривает феномен человеческого в его отчужденно–опустошенных и даже деградированных формах, таких как порожденные дурным намерением или ошибкой колонии компьютерных вирусов [6]. Гуманология тем самым переступает предел гуманитарных наук, которые имели дело с «человеческим, слишком человеческим»: само человеческое ставится под вопрос, проблематизируется в этой новой теоретической модели, но тем самым человеческое и обнаруживает впервые свой подлинный масштаб – способность создавать нечто, превосходящее своего создателя.

Экзотичной разновидностью трансгуманизма является трансцендентальный трансгуманизм – духовное направление в современном трансгуманизме, обоснованное в 2001–2005 годах российским мастером йоги, известным в кругу изучающих восточную философию под духовным именем Свами Вишну Дэв. Учитывая, что на данный момент ни одна из религий не может служить идеологией и средством консолидации всего человечества, движение трансцендентального трансгуманизма включает в область своих интересов исследований, помимо восточной мифологии и философии, западную школу парапсихологии и трансперсональной психологии, философию русских космистов (учение Н. Ф. Федорова о «Всеобщем деле»), наследие мистических орденов средневековой Европы, традицию арийско–славянского язычества, традицию русского сибирского шаманизма, магии северо–американских индейцев и т.д.

Встречаются и другие примеры синтеза трансгуманизма с религией, например, мормоны–трансгуманисты. У Дмитрия Ицкова, председателя оргкомитета политической партии «Эволюция 2045», основателя движения «Россия 2045», президента конгресса GF2045, также присутствуют подобные мысли [7]. Все чаще озвучивается концепция, в которой на роль «Другого», потустороннего человеческому бытию, претендует техносфера, а био–, нано–, инфо– и другие технологии в своей совокупности будут конституировать новое пространство, противоположное природе и человеку. Это пространство уже определяется как «мета–техника» (Т. Имамичи) или «онтотехника» (М. Н. Эпштейн); происходящие изменения носят глубинный и необратимый характер – мы находимся на пороге оформления новой религиозной картины мира и иного типа религиозной коммуникации [8].

Проблематика религии в киберпространстве заключается, в частности, в том, что, хотя вопросы ставятся общеэтические, сам Интернет последовательно сакрализируется и алибизируется. При подобном мировидении сам компьютер как воплощение high–tech может представать объектом поклонения, поскольку может осуществить многие мечты человечества. Распространение грамотности являлось характерологической чертой эпохи Гуттенберга, актуализировало общечеловеческие надежды на электричество и – впоследствии – надежды на компьютеризацию и интернетизацию. Поскольку Глобальная паутина некоторым образом предстает как ризома – имея в виду принципиальную антиерархичность, горизонтальную векторность, потенциальную бесконечность, представляется перспективным осуществление мониторинга этого динамичного социального явления.

Список использованных источников

1. Тихонова С. В. Социальная мифология в коммуникационном пространстве современного общества: дис. д–ра филос. наук. – Саратов, 2009. – 374 с.

2. Старкова Г. В. Міф у кіберпросторі: Інтернет як простір утілення неоміфологем. – http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura34/22.pdf

3. См.: Щербина М. М. Миф и Интернет: мифологический и экранный культурный код // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип.91. – С.272–275.

4. Соколов Б. Г. Рай гиперпространства // Образ рая: от мифа к утопии. Серия «Symposium», выпуск 31. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2003. – С.149–151.

5. Тихонова С. В. Типология современного интернет–мифотворчества // Тезисы IX Всероссийской объединенной конференции «Интернет и современное общество». – СПб., 2006. – С.122–124.

6. Эпштейн М. Творческое исчезновение человека. Введение в гуманологию // Философские науки. – 2009. – №2. – С.91–105.

7. Федорова М. В. Религиозная коммуникация: сущность и специфика современного состояния // ScienceTime. – №4 (4) / 2014.

8. Дискуссия «Трансгуманизм против Бога?». – http://kriorus.ru/news/Diskussiya–Transgumanizm–protiv–Boga

References

1. Tihonova S. V. Social'naja mifologija v kommunikacionnom prostranstve sovremennogo obshhestva: dis. d–ra filos. nauk. – Saratov, 2009. – 374 s.

2. Starkova G. V. Mif u kiberprostori: Internet jak prostir utilennja neomifologem. – http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura34/22.pdf
3. Sm.: Shherbina M. M. Mif i Internet: mifologicheskij i jekrannyj kul'turnyj kod // Gileja: naukovij visnik. – 2014. – Vip.91. – S.272–275.
4. Sokolov B. G. Raj giperprostranstva // Obraz raja: ot mifa k utopii. Serija «Symposium», vypusk 31. – SPb.: Sankt–Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2003. – S.149–151.
5. Tihonova S. V. Tipologija sovremennogo internet–mifotvorchestva // Tezisy IX Vserossijskoj ob#edinennoj konferencii «Internet i sovremennoe obshhestvo». – SPb., 2006. – S.122–124.
6. Jepshtejn M. Tvorcheskoe ischeznovenie cheloveka. Vvedenie v gumanologiju // Filosofskie nauki. – 2009. – №2. – S.91–105.
7. Fedorova M. V. Religioznaja kommunikacija: sushhnost' i specifika sovremennogo sostojanija // ScienceTime. – №4 (4) / 2014.
8. Diskussija «Transgumanizm protiv Boga?». – http://kriorus.ru/news/Diskussiya–Transgumanizm–protiv–Boga

Dobrodum O. V., *D.Sc. Associate Professor of Philosophy Department of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), dobrodum.olga@gmail.com*

The mythological character of virtual reality (some methodological aspects)

At present, mythology and theology of Internet are being formed in online space, the concepts of mediaphilosophy, the religion of transhumanity, the esoterics of immortalism, the worldview of the Aquarius Age, the technocratic vector of NewAge etc. are accepted into the general discourse. Developing interdisciplinary scientific direction of GameStudies as a phenomenon of science and technology is actualized, also as a manifestation of virtual reality. In recent decades, the latest information technology has penetrated into all spheres of society, deeply embedded in the very nature of everyday life, while the context of being continues to contain a fairly large variety of mythological components. The task of this article is the conceptualization of the mythological character of virtual reality, among research methods: expert analysis and historical–comparative. WWW appears as one of the myths of the present, to which positive and negative soteriological properties are attributed.

Keywords: *Internet, mythology, cyberspace, theo–logos, high–tech, religion.*

Добродум О. В., *доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), dobrodum.olga@gmail.com*

Міфологічний характер віртуальної реальності (деякі методологічні аспекти)

В даний час в онлайновому просторі формується міфологія і теологія Інтернету, в загальноприйнятий дискурс входять поняття медіафілософія, релігія транслюдини, езотерика імморталізму, світогляд епохи Водолія, технократичний вектор NewAge тощо. Міждисциплінарний науковий напрямок GameStudies як феномен науки і техніки розвивається та актуалізується, в тому числі, як маніфестація віртуальної реальності. В останні десятиліття новітні інформаційні технології проникли в усі сфери життя суспільства, глибоко вплелися в саму тканину повсякденності, в той же час контекст буття продовжує містити досить велику частку міфологічних компонентів. Завдання цієї статті – концептуалізація міфологічного характеру віртуальної реальності, серед методів дослідження: експертного аналізу та історико–компаративістський. WWW постає як один з міфів сучасності, якому приписуються позитивні і негативні сотеріологічні властивості.

Ключові слова: *Інтернет, міфологія, кіберпростір, тео–логос, high–tech, релігія.*

* * *

УДК 261.7

Dyatlik T. N.,
competitor of the Department of Cultural Studies of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, a chairman of a non–governmental organization «Euro–Asian Theological Association» (Ukraine, Rivne), tdyatlik@gmail.com

The value of biblical Greek in theology and exegesis of Martin Luther

This study of the value of Greek in Luther's theology and exegesis will take the following three steps. First, I will try to define the possible Greek tools which Luther might have used. Second, I will look at Luther's use of Greek in his exegesis. Finally, I will examine the influence of Greek on Luther's theology. In his early career Luther was quite comfortable with the Vulgate. Studying his theory of the Bible translation, Krause concludes that Luther «was suspicious of returning to the original languages of Scripture, preferring the traditional interpretations based on the Vulgate». Luther used Greek the first time in order to better understand the Epistle to Romans when lecturing on it in 1515–16. Even after years of working with Greek, however, he never attained as high a level of the language as some of his philologically trained contemporaries primarily because of his schooling in the Scholastic rather than humanist tradition.

Keywords: *Martin Luther, Reformation, Vulgate, Greek New Testament, Reformed Theology, Salvation, Justification*

(стаття друкується мовою оригіналу)

At the time of the Reformation Greek scholarship was still crude, and Luther had access to the pioneering editions of the Greek tools. From the end of the fifteenth and during the sixteenth century about forty Greek grammars were produced [35, p. 24]. At least three of these were available to Luther and may have been used by him: 1) a manual written by Lascaris, and published by Aldus Manutius in 1495. In its preface an important note occurs: «there is a multitude of those who yearn to be well–instructed in Greek» [16, p. 42], which gives witness to the rising interest in the Greek New Testament studies in the medieval ages; 2) the grammar of Theodor of Gasa that was translated and published by Erasmus in 1516; and 3) the elementary grammar written by Melanchthon in 1518.

Publishing new grammars entailed the production of Greek dictionaries. However, there were no dictionaries in a literal sense save those so–called *glosses* (for example, compiled by Jerome) which Luther might have used in his rendering of the New Testament. During revisions of the New Testament after 1522 he might also have utilized a Greek–Latin glossary that was included in the Complutensian Polyglot published in 1522 [15, p. 525]. The absence of good dictionaries made the labour of a medieval exegete, and Luther in particular, yet more difficult because it «made men work to find for themselves, through wide reading and meditation of the use of words, how to compare passage with passage and analyze the shade of meaning a word had in a given context» [16, p. 43].

The first dictionary, called *Lexicon Graeco–Latinum*, was printed at Paris in 1530. It consisted of «additions and interpretations from all the Greek lexicons of previous decades and from the writings of Bude, Erasmus, Valla and others less well known», and contained Melanchthon's brief account «of the Greek names of the months and the calendar» [16, p. 43]. Luther might have used this *Lexicon* in his later Greek studies, and while revising the New Testament after 1530.

It is generally considered that the first Old Testament in Greek was published by Aldus at Venice in 1518–1519 (although the Complutensian Polyglot was printed in 1514, but stored until 1521/22). This edition of the Septuagint consisted purely of the Greek text of the Old Testament and the first edition of the Greek New Testament of Erasmus, but with no Latin translation. In 1526, with a few changes, the Aldine text was reprinted at Strassburg in two volumes.

During Luther's time, the Septuagint did not have the same popularity or wide usage as it would by later theologians, because, as Hall asserts, «the sixteenth century scholar tended to view the Septuagint as a version of the Hebrew text which was at many points deliberately corrupted by the Jewish translators, or at least ill translated, and therefore of secondary importance when compared

with the Hebrew or Vulgate texts» [16, p. 56]. Considering that many textual problems with the Septuagint still are not resolved, we should not judge the medieval scholars for their attitude towards it.

In the sixteenth century, the most significant text of the Greek New Testament was that of Erasmus. It had first been printed by Froben in March 1516, and included a new Latin translation with commentaries which were prepared by Erasmus as well. In 1519, at Basel in Switzerland, the second edition of the Greek text by Erasmus was published. This text was much improved by the removal of the majority of misprints and the introduction of readings from some better manuscripts. At that time, it was the most modern exegetical tool that Luther used in rendering the New Testament. Luther may also have used the reprinted version of the Greek text by Gerbel published in 1521 without Latin translation and notations. However, some scholars doubt it, indicating that «in several passages he failed to avail himself of hints that were helpful for a proper understanding of the text». Other scholars argue that many other translated passages proved that Luther indeed used Erasmus's edition of the Greek text [9, p. 212].

Thus, it is obvious that only just before and at the time of the Reformation, God provided published Greek tools such as grammars, dictionaries, and the original text of the Bible to medieval biblical scholars such as Luther for use in understanding, interpreting and preaching the Scriptures. The modern theologian, with access to vast resources of lexical aids, studying the exegetical works of the medieval biblical scholars must always endeavor to understand the difficult labour of the exegetes who worked with few lexical aids.

On one hand, every translation is interpretation and at the same time exegesis. On the other hand, interpretation follows exegesis of the text. Therefore, the translator has two common tasks. The first, and the most important one, is to search out the original meaning of the text, i.e. to exegete it. The second is to find the best way to render the original meaning, i.e. to interpret the text. «To do so he will have to be a philologist, an historian and a theologian» [3, p. 11].

As a Bible translator Luther had unique gifts from God, especially his knowledge of the original languages. Even though his knowledge was only moderate, he was able to make independent conclusions about the meaning of the original text. Luther was very scrupulous in his process of rendering the New Testament. He says that «it has happened that I have sometimes searched and inquired about a single word for three or four weeks» [38]. Luther not only translated the Bible himself, but he also encouraged others to do so: «I might have died in the mistaken notion that I was a learned fellow. All those who think that they are learned ought to do some such work» [24, p. 105].

Being encouraged by Melanchthon, Luther started rendering the New Testament in November–December of 1521, and finished it about March 1522 before he left Wartburg. The first addition of the *Das Newe Testament Deutzch* appeared shortly before 25 September 1522. The December edition (1522) had hundreds of corrections, which indicate that Luther continued to work with the Greek text, comparing and improving the translation. In 1529–30, Luther with the help of Melanchthon, whose knowledge of Greek surpassed Luther's, completed a thorough revision of the New Testament.

The following three examples indicate how Luther endeavored to comprehend exegetically the original meaning of the Greek text and to communicate it in intelligible German.

Since Jerome Emser demanded a literal translation (not one that follows the sense of the text) and tried to conform it to the Vulgate instead of the Greek text, he highly criticized Luther's few errors in rendering the New Testament. Thus, he criticized Luther's rendering of Gabriel's greeting to Mary in Luke 1:28 arguing that κεχαριτωμενη had to be translated according to the Vulgate, *gratia plena* (full of grace), because he saw in this a key to the medieval doctrines of Mariology. Since *gratia plena* pointed at Mary having found favor with God, Emser translated this Greek participle as *voll genaden* (full of grace). Luther himself considered that «Mary is praiseworthy and can never be lauded and extolled enough» [24, p. 1256], however he objected that translating κεχαριτωμενη as *voll genaden* is not good German. So, Luther translated it as «du, Holdselige» (you gracious one), saying that «this way a German can at last think about what the angel meant by his greeting» [38]. Then he indicates that he would even prefer to translate this salutation as *Gott grusse dich, du liebe Maria* (May God greet you, dear Mary): «Anyone who knows German also knows what an expressive word «dear» (liebe) is: dear Mary, dear God… I do not know if one can say this word «liebe» in Latin or in other languages with so much depth of emotion that it pierces the heart and echoes throughout as it does in our tongue» [ibid.].

However, in spite of this explanation it has to be noted that Luther's translation points that Mary has favor with humans rather than with God. But «it could be more properly identified as Luther's correction of a mistranslation in the Vulgate that conveniently served a purpose in Luther's doctrinal dispute with Rome» [33, p. 67]. Thus, in his rendering this phrase we see that Luther endeavored to comprehend the Greek text and render not the literal meaning but the sense of the text.

If one translates the magi's question in Matt. 2:2 from the original word–for–word this would yield a rough translation such as Emser's: «Wo is der, der da geboren ist, ein König der Juden? (Where is the one, the one who is born, a king of the Jews?)» However, Luther managed it with «Wo is der neugeborne König der Juden? (Where is the newborn king of the Jews?)» Krause made two observations about the latter translation of this phrase. First, he says that Luther «eliminated the choppiness of the articular participle by rendering it as a simple adjective» [33, p. 69]. It is closer to the original text, because the participle ο τεχθεις describes the noun βασιλευς. Second, Luther translated ο τεχθεις as «newborn», so, adding «an interpretative twist by his choice of adjective», and «thus tying the magi story to the stable and shepherd of Luke's nativity. Luther's first change was a stroke of linguistic genius; his second either a delightful addition or tendentious eisegesis, depending on one's point of view» [ibid.].

Although Luther's translation is more beautiful than Emser's one, and is in accordance with the original, «it is also risky reading, applying the analogy of faith where it may not be necessary» [33, p. 70].

In «An Open Letter on Translating» there is nothing to indicate that Luther was criticized for his renderings of Matt. 12:34 and Luke 6:45. However, he used these verses

as an example of his translation principles: «What is this «abundance of the heart»? No German can say that; unless, of course, he was trying to say that someone was altogether too magnanimous, or too courageous, though even that would not yet be correct, as «abundance of the heart» is not German… But the mother in the home and the common man say this: «What fills the heart overflows the mouth». That is speaking with the proper German tongue of the kind I have tried for, although unfortunately not always successfully. The literal Latin is a great barrier to speaking proper German» [38].

Krause makes here an interesting and important conclusion about Luther's translation principles, which demand further research: «In this rendering one finds the modern spirit of dynamic equivalency, for Luther has left the Greek idiom to offer a clear phrase with similar impact» [33, p. 68].

From these examples it is obvious that in his exegetical exposition of the New Testament, Luther first of all was connected to the plain sense of the text: he analyzed the sentences, phrases, and words, and used other parts of the Bible in order to clarify grammatical, semantical, and theological issues. Luther wanted to transpose the Greek text from its context into the reader's one, and his principle of generalization is an important achievement in the history of exegesis, translation and interpretation.

Luther discovered that the Latin text in Matt. 4:17, used by Catholic theologians to support the doctrine of the sacrament of penance, was a mistranslation. In the Vulgate Luther read *paenitentiam agite*, but checking the Greek text of Erasmus he saw μετανοειτε. The Latin word *poena* means not only «punishment», but also «a satisfaction, compensation», and «penalty». Luther was surprised to learn that the original speaks not about «making penitence», but invokes «to be penitent, to repent, to change your mind».

In 1518, in the letter to John Staupitz, his spiritual tutor, Luther writes: «I remember, dear Father, that once, among those pleasant and wholesome talks of thine, with which the Lord Jesus oft times gives me wondrous consolation, the word *poenitential* was mentioned» [39]. Then he explains that the word *paenitentiam* struck in him «like a sharp arrow of the mighty», and from that time forth he «began to compare it with the texts of Scripture which teach penitence» [ibid.]. Luther describes his discovery in so delightful way that it is worthy to cite his own words: «After this it came about that, by the grace of the learned men who dutifully teach us Greek and Hebrew, I learned that this word is in Greek *metanoia* and is derived from *meta* and noun, i.e., *post* and *mentem*, so that *poenitentia* or *metanoia* is a «coming to one's senses», and is a knowledge of one's own evil, gained after punishment has been accepted and error acknowledged; and this cannot possibly happen without a change in our heart and our love… Then I went on and saw that *metanoia* can be derived, though not without violence, not only from *post* and *mentem*, but also from *trans* and *mentem*, so that *metanoia* signifies a changing of the mind and heart, because it seemed to indicate not only a change of the heart, but also a manner of changing it, i.e., the grace of God» [ibid.].

Further in the letter he blames «those men false teachers», which «ascribed so much to works of penitence that they left us scarcely anything of penitence itself except trivial satisfactions and laborious confession, because, forsooth, they had derived their idea from the Latin words *poenitentiam agere*, which indicate an action, rather than a change of heart, and are in no way an equivalent for the Greek *metanoia*» [ibid.].

It was, probably, Luther's first astonishing theological experience of the value of the Greek language. From that time forward, he always tried to keep his theology in accordance with the Greek text of the New Testament.

Time and time again Luther thought he was working on his final revision of the 1522 translation, but in effect his work of revising and editing the Bible never ended as his theological understanding of the Scriptures developed more and more. Some Catholic theologians accused Luther of adapting the translation to his theology. Although they had some foundation for their accusations, at the same time they may be confronted with the same objections. Luther emphasized that no one can translate in opposition to grammar, yet he always tried to give a theological strength to the words of the text, relating them usually either to the gospel or to the law. He was devoted to the original text and it's meaning to such an extent that while revising the translation of the New Testament he changed some of the terminology in order to be correct theologically. Despite the fact that there are many other examples where Luther's theology influenced his translation, the following two are given with regard to the Greek word δικαιουν in Romans since the doctrine of justification by faith is central in Luther's theology.

The Greek word δικαιουν may be used for «righteousness» in the juridical as well as in the religious sphere. So, in human law and in theology it has utterly different meanings. In 1522, rendering the New Testament, Luther translated the Greek word δικαιουν with German *rechtfertigen* (in Latin it is translated as *iustificare*).

However, in 1530, while revising the translation «he changed *rechtfertigen* to *gerecht machen*» in all cases where the context had theological implication, «but he retained *rechtfertigen* in cases of human litigation». Schwarz provides the list of the changes (verbs, as well as nouns and adjectives) in the revision of 1530 (here are listed only those of Romans): Rom 2:13; 3:4, 10, 20, 24, 26, 28, 30; 4:2, 5; 5:1, 9, 16, 18; 8:30 (twice). He also denotes that he found some «possible exceptions where a change is expected, but, for reasons unknown, not made» (in Rom 6:7). [36, p. 199–200].

Since Luther believed that δικαιουν in different contexts has different meaning, he made these changes in order to clarify his theological view on it. Schwartz denotes that «from the philological point of view his change could not be attacked, even by those who compared his translation with the Vulgate», because «the Latin dictionaries explain *iustificare* as *iustum facere*, though also as *rechten, rechtvertigen*». He continues: «For this reason G. Witzel, who attacked Luther's rendering in 1533, had to admit that the Latin word *iustificare* has a wider meaning than the Hebrew and Greek equivalents in the Bible. He therefore explained the meaning of the Hebrew and Greek words and tried to prove that this is different from Luther's translation *gerecht machen*; the real significance of the Hebrew and Greek words is *gerecht achten* or *gerecht sprechen*. This rendering, Witzel asserts, does not imply the transformation of man as Luther's version expresses it. Witzel fully understood that the basis of Luther's change was his theological belief» [36, p. 199–201].

Thus, Luther's understanding of δικαιουν demanded the two different words in order to render the two different ideas of «justification».

In Luther's translation of the New Testament, the most important theological and anti–Catholic influence is the famous interpolation of the word «alone» in Rom. 3:28. Luther tried to emphasize the doctrine of justification by faith, saying that German requires its insertion. In the Greek New Testament of Erasmus the text of Rom. 3:28 goes this way: λογιζομεθα ουν πιστει δικαιουσθαι ανθρωπον χωρις εργων νομον. Luther translated the Greek phrase πιστει δικαιουσθαι ανθρωπον as «allein durch den Glauben». In «An Open Letter on Translating» he answered Emser's objection regarding the addition of «allein», and explained its appearance in this way: «I knew very well that the word *solum* (solely) does not stand in the Latin and Greek texts, and the papists had no need to teach me that. True it is that these four letters *s–o–l–a* do not stand there. …I wanted to speak German, not Latin or Greek, since I had undertaken to speak German in the translation. But it is the nature of our German language that when speaking of two things, one of which is granted while the other is denied, we use the word «solely» along with the word «not» or «no»» [24, p. 107].

However, considering Luther's emphasis on the doctrine of justification by faith alone, «it is difficult to not think this translation is influenced by doctrinal bias» [33, p. 69]. It is very likely that originally he added «allein» in order to clarify that the Christian is justified without the deeds of the law «by faith alone», because further in the letter he states: «I am only sorry I did not add 'alle' and 'aller,' and said 'without any (alle) works of any (aller) laws.' That would have stated it most effectively» [38]. His insertion can also be explained by Luther's belief that the Epistle to Romans is the prince of Gospel presentations among other epistles: «This epistle is really the chief part of the New Testament and the purest Gospel, which not only deserves to be known by heart by a Christian, word for word, but to be studied daily as the daily bread of the soul. It can never be read or studied too much and too well; and the more one deals with it, the more precious it becomes, and the better it tastes» [24, p. 989].

Therefore, «alone» was demanded not only by the German language, but it was also theologically necessary in Rom. 3:28, because it deals with one of the most important Christian doctrines «justification by faith *alone»*.

Conclusion. To conclude, what was the value of Biblical Greek in Luther's theology and exegesis? Equipped with the knowledge of the Greek language, Luther was able to study the New Testament in the original which God used to work drastic changes in his spiritual life and theology. This led to the beginning of the much needed Reformation.

Second, he was able to translate the New Testament and to present it to the German nation and the church in such a way that it changed the hearts and lives of the thousands of people who read it in later years. This led later to the also much needed renewal of medieval Christianity. Third, Luther by his Greek exegesis attested that the Holy Spirit reveals His truth to those who study His Word passionately and faithfully. This, then, led to the beginning of true biblical scholarship.

Though Luther managed Hebrew much better than Greek, in his writings he spoke a lot of the value of using the Greek language. Thus, in 1524, addressing the councilmen of Germany, Luther especially encouraged the study of the biblical languages. He reminded them, that «we shall have a hard time preserving the Gospel without the languages», and spoke of them in images: «The languages are the sheath in which this sword of the Spirit is contained. They are the case in which we carry this jewel. They are the vessel in which we hold this wine. They are the larder in which this food is stored» [24, p. 731].

Luther also believed that preachers without the knowledge of the biblical languages «will certainly make many a pretty mistake» [ibid.]. On the other hand in his «Table–Talk» he said that he «would not have preachers in their sermons use Hebrew, Greek, or foreign languages, for in the church we ought to speak as we use to do at home, the plain mother tongue, which every one is acquainted with» [42]. Exhorting young theologians Luther admonished them «to study Hebrew, to the end that they may be able to compare Greek and Hebrew words together, and discern their properties, nature and strength» [ibid.].

Taking into consideration the fact that Luther was able to manage his moderate knowledge of Greek in a proper way, and considering its results, it raises two questions for us: «What are we doing with our knowledge of the Greek language and with all the Greek tools we have nowadays?» and «What kind of Reformation might it have been if Luther did not use his knowledge of Greek, or did not know Greek at all?».

«Let us, then, foster the languages as zealously as we love the Gospel. For it is not meaningless that God caused His Scripture to be written in these two languages only: the Old Testament in Hebrew, the New in Greek. The languages, therefore, which God did not despise but chose above all others for His Word we, too, ought to honor above all others» [24, p. 731].

References

1. Atkinson, James. Martin Luther and the Birth of Protestantism. – Atlanta, GA: John Knox Press, 1981.

2. Atkinson, James. Martin Luther: Prophet to the Church Catholic. – Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1983.

3. Bainton, Roland H. «The Bible in the Reformation». In The Cambridge History of the Bible: the West from the Reformation to the Present Day. Vol.3. Ed. S. L. Greenslade, 1–37. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

4. Bainton, Roland H. Here I Stand: a Life of Martin Luther. – New York: The New American Library, 1957.

5. Bauer, Walter. A Greek–English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature. Danker, Frederick William, ed. 3rd ed. – Chicago–London: The University of Chicago Press, 2000.

6. Biblia Sacra. 4th ed. – Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.

7. Black, M. H. «The Printed Bible». In The Cambridge History of the Bible: the West from the Reformation to the Present Day. Vol.3. Ed. S. L. Greenslade, 408–475. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

8. Boettner, Loraine. Roman Catholocism. – Philadelphia, PA: The Presbyterian and Reformed Publishing Company, 1979.

9. Bornkamm, Heinrich. Luther in Mid–Career 1521–1530. – Philadelphia: Fortress Press, 1983.

10. Bornkamm, Heinrich. «Luther's Translation of the New Testament». In Luther, ed. H. G. Koenigsberger, 210–217. – New York: Hill and Wang, 1973.

11. Durant, Will. The Reformation: a History of European Civilization from Wyclif to Calvin: 1300–1564. – New York: Simon and Schuster, 1957.

12. Estep, William R. Renaissance and Reformation. – Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1986.

13. Farrar, Frederic W. History of Interpretation: Bampton Lectures. – Grand Rapids, MA: Baker Book House, 1961. Reprint, New York: E. P. Dutton, 1886.

14. Fix, Andrew C., and Susan C. Karant–Nunn, eds. Germania Illustrata: Essays on Early Modern Germany Presented to Gerald Strauss.

Sixteenth century essays and studies. Vol.18. – Kirksville, MS: Sixteenth Century Journal Publishers, 1992.

15. Greenslade, S. L., ed. The Cambridge History of the Bible: the West from the Reformation to the Present Day. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

16. Hall, Basil. «Biblical Scholarship: Editions and Commentaries». In The Cambridge History of the Bible: the West from the Reformation to the Present Day. Vol.3. Ed. S. L. Greenslade, 38–93. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

17. Harran, Marilyn J., ed. Luther and Learning: the Wittenberg University Luther Symposium. – London–Toronto: Associated University Press, 1983.

18. Hillerbrand, Hans J., ed. The Protestant Reformation. Documentary History of Western Civilization. – New York: Harper and Row, 1968.

19. Krodel, Gottfried G., ed. Letters. Vol. II. Luther's Works. Vol.49. Gen. ed. Helmut T. Lehmann. – Philadelphia: Fortress Press, 1972.

20. Lindberg, Carter. The European Reformations. – Malden, MA: Blackwell, 2000.

21. Luther, Martin. Lectures on Romans. The Library of Christian Classics. Vol.15. Eds. John Baillie, John T. McNeill, and Henry P. Van Dusen. – Philadelphia: The Westminster Press, 1956.

22. Ozment, Steven. The Age of Reform 1250–1550: an Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe. – New Haven–London: Yale University Press, 1980.

23. Pelikan, Jaroslav. Luther the Expositor: Introduction to the Reformer's Exegetical Writings. – Saint Louis, MS: Concordia Publishing House, 1959.

24. Plass, Ewald M., comp. What Luther Says: an Anthology. 3 vols. – Saint Louis, MS: Concordia Publishing House, 1959.

25. Schaff, Philip. History of the Reformation, A.D. 1517–1530. History of the Christian Church. Vol.6. – Edinburgh: T. and T. Clark, 1888.

26. Schultz, Samuel J., and Morris A. Inch. Interpreting the Word of God. – Chicago: Moody Press, 1976.

27. Schwarz, W. Principles and Problems of Biblical Translation: Some Reformation Controversies and Their Background. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

28. Traupman, John C., comp. Latin and English Dictionary. – New York: Bantam Books, 1995.

29. Volz, Hans. «Continental Versions to c. 1600: German Versions». In The Cambridge History of the Bible: the West from the Reformation to the Present Day. Vol.3. Ed. S. L. Greenslade, 94–109. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

30. Worth, Roland H., Jr. Bible Translations: a History through Source Documents. – Jefferson, NC: McFarland and Company, 1992.

31. Ziegler, Donald J. Great Debates of the Reformation. – New York: Random House, 1969.

32. Johnson, Alan F. «The Historical–Critical Method: Egyptian Gold or Pagan Precipice?» Journal of the Evangelical Theological Society 26, no.1 (1983): 3–15.

33. Krause, Mark S. «Martin Luther's Theory of Bible Translation». Stone–Campbell Journal 2 (1999): 57–73.

34. Niemela, John. «James 2:24: Retranslation Required». Chafer Theological Seminary Journal 7 (2001): 13–24.

35. Scalise, Pamela J. «The Reformers as Biblical Scholars». Review and Theology 86 (1989): 23–28.

36. Schwarz, Wilhelm. «Examples of Luther's biblical translation». Journal of Theological Studies 6 (1955): 199–209.

37. Verhoef, Pieter A. «Luther's and Calvin's Exegetical Library». Calvin Theological Journal 3 (1968): 5–20.

38. Luther, Martin. «An Open Letter on Translating». http://www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/luther–translate.txt (23 November 2016).

39. Luther, Martin. «Letter to John Staupitz Accompanying the «Resolutions» to the XCV Theses». https://www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/nine5–staupitz.txt (19 December 2016).

40. Melanchthon, Philip. «The Life and Acts of Martin Luther». https://www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/melan/lifea–01.txt (19 December 2016).

41. «Text der unrevidierten Lutherbibel 1545». http://jesus–is–lord.com/germtoc.htm (19 December 2016).

42. «The Table–Talk of Martin Luther Translated by William Hazlitt». http://www.reformed.org/documents/Table_talk/table_talk_8.html (19 December 2016).

Дятлик Т. М., *пошукач кафедри культурології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, голова правління ГО «Євро–Азіатська теологічна асоціація» (Україна, Рівне), tdyatlik@gmail.com*

Цінність біблійної грецької мови в богослов'ї та екзегезі Мартина Лютера

Ця стаття присвячена вивченню цінності біблійної грецької мови у богослов'ї і екзегетиці Мартіна Лютера, і ставить перед собою три завдання:(1) визначити можливий інструментарій Лютера по грецькій мові, (2) розглянути використання Лютером грецької мови в його екзегетиці, і, нарешті, (3) показати вплив біблійної грецької мови на богослов'я Лютера. У своїй ранній кар'єрі Лютер був цілком задоволений Вульгатою і «з підозрою відносився до повернення до оригінальних мов Писання, віддаючи перевагу традиційним інтерпретаціям, ґрунтованим на Вульгаті». Лютер уперше використав грецьку мову, щоб краще зрозуміти текст Послання до римлян, коли читав по ньому лекції в 1515–16 рр. Проте навіть після багатьох років роботи з грецькою мовою він так і не зміг досягти такого високого рівня знання мови, як деякі з його сучасників, які швидше були прибічниками гуманістичної, а не схоластичної традиції.

Ключові слова: *Мартин Лютер, Реформація, Вульгата, грецький Новий Завіт, богослов'я Реформації, спасіння, виправдання.*

* * *

УДК 268

Gudyma I.,
a Master of Theology, a postgraduate student of the department of religious studies and theology of the National University «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), gileya.org.ua@gmail.com

A WOMAN AND A FAMILY IN THE CONCEPTS OF BIBLICAL TRADITIONS

The research opens God's plan for a woman, which promotes formation of spiritual and moral values, using the example of women in the Bible. The texts of the Scripture are thoroughly investigated in which the role of a woman in family is revealed. The image of a woman found in our study is an example of a positive formation of a person, moral consciousness and stimulation of a virtuous activity and behavior for a woman in the modern world. The materials and developments of the article can be used by specialists in the area of religious study, students, professors, while writing research papers, and also at lectures related to study of Philosophy and Religious studies.

Keywords: *a woman, religion, a family, the Bible.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

The question of a woman's role from a religious point of view was referred to by philosophers and theologians of Middle Ages, Renaissance, New age era, and among them such Jewish wise men should be named first of all: Rashi, Rambam, Maimoneed; Fathers of the Christian church: Tertullian, Ignatius of Antioch, Iryniy and others [8; 9; 10]. German classical philosophy drew its attention to a problem of a woman. E. Kant, in particular, considered the problem of a woman to be more philosophical than that of a man [4]. The interest in the problem of a woman increased at the turn of the 19th and 20th centuries, but a Ukrainian woman was perceived as an ideal one, a characteristic of Ukrainian national character.

Spiritually–psychological functions of a woman may be viewed as original woman's ones in the society in general, in family and functions of a woman directly as a female, that plays a role of a mother, a wife, a daughter, a mother–in–law, etc. A protestant theologian J. Peisti considers that the highest calling of a woman is motherhood related to no less important calling of parenting [6]. A family must be «pure» from inside, that is in relationships between a husband and

a wife, parents and children, older and younger generations. Christian theologians note that an ideal for Christians is in relationships of Christ and the Church.

In order to understand the biblical view on a woman as a wife it is important to pay attention to what the Apostles told. In the epistles there is a principle of equality of sexes and subordination between women and men is equal. In the letter to Galatians we read: «There is neither Jew nor Greek, slave nor free, male nor female, for you are all one in Christ Jesus» (Gal. 3:28) [1]. This scripture indicates the equality, as the method of salvation is the same for men as well as women. They are equal members of the Body of Christ. But this does not remove all differences in responsibilities between husbands and their wives. We accentuate that the passage does not cover all aspects of God's plan about a man and a woman. Besides, there are many other Scripture passages, which point out the difference in God's requirements to men and women concerning a family and the Church. Though a Christian marriage is expected to have mutual love and subordination between spouses. Thus we read in the Scriptures: «Submit to one another out of reverence for Christ» (Eph. 5:21) [1], but at the same time the four passages of the New Testament: «Wives, in the same way be submissive to your husbands so that, if any of them do not believe the word, they may be won over without words by the behavior of their wives, when they see the purity and reverence of your lives» (1 Pet. 3:1–2) [1]; «Wives, submit to your husbands as to the Lord. For the husband is the head of the wife as Christ is the head of the church, his body, of which he is the Savior. Now as the church submits to Christ, so also wives should submit to their husbands in everything» (Eph. 5:22–24) [1]; «Wives, submit to your husbands, as is fitting in the Lord» (Col. 3:18); «to be self–controlled and pure, to be busy at home, to be kind, and to be subject to their husbands, so that no one will malign the word of God» (Tit. 2:5) [1] – put a duty on wives to submit to their husbands.

There are many of those who consider a family and order in it from their own point of view and forget that a man and a woman are equal in Christ. But why is it important for a wife to submit to a husband? Such is God's order. Imagine that a surrounding world stopped obeying the order. It would be dangerous or even impossible to survive in such a world. The same is with the family order. Husbands are to love, wives – submit to their careful guide, children – obey their parents, and parents mustn't annoy kids. These instructions are very clear. They look like a user manual. If you do not follow the instructions, something unpredictable can happen. Jesus Christ, having come to the Earth, has completely fulfilled the plan of God, and we have been saved by this accuracy. But in the Holy Trinity, the Son is not lower than the Father, but He does not give up to the Father in Divinity. And so is in a family. A wife is actually equals a husband, but she is obedient in her functions to him like Jesus is to the Father. The order of God is when a wife submits to her husband at ease. Only being together a husband and a wife can create a new creature. It is not an addition of two separate personalities, but a new unity, created by the will of God.

«God has given a husband (rational–business relations) a responsibility in general and in faith affairs. A woman (more emotional and intuitive) needs his protection. And very important: he as well as she – both – stand under a higher authority, under a higher protection of the Lord Jesus Christ» [7]. In God's plan a family is a new harmonious organism. Christ has come to remind us about this: «Therefore, if anyone is in Christ, he is a new creation; the old has gone, the new has come!» (2 Co. 5:17) [1]. A family, which lives according to a principle of «a new creation», does not only renew the right relationships with God, but as well as in the Garden of Eden: two become one flesh through admiring mutual love (Gen. 2:23) [1]. They have a general blessing, equal communication with God and a responsibility for fulfilling the will of God in a matter of spreading the salvation message.

Our aim is to understand and take a marriage so as God has originally planned it. A marriage is deep, tender, pure, intimate and love relationships, which was predetermined by God in the image of relationships of Christ and His church from the very beginning. And this is a basis for love and obedience, which we can have in our marriage.

We can see that requirements to a woman are presented already in pre–Christian tradition. We can find images of a bad and a good woman in the Bible. In Judaism it is written in detail what a woman should be. The main requirement to her is modesty. It covers all aspects of modesty – a speech, a manner of dressing up, eating, drinking, entertainment and pleasures. A woman must avoid obscene gestures, expressions, a vulgar talk, being aggressive, negligence and swearword. There should be measure in everything [3]. Analyzing the texts of Talmud (Shabbat, 25 b, Yevamot 62 b, Sanhedrin, 76 b, Hulin, 8 b, Bawa Mecca, 59 a, Bomidbar raba, 89 and other passages), are devoted to a problem of a woman, Kh. Donin concludes that wise men of Talmud strictly warn a husband not to use offensive words to a woman, even if there is not anyone beside them. A very hard sin is when a husband insults his wife in public. «Who is a rich person?» – a Rabbi Akiva was asked, who answered: «The one, whose wife is a sweetheart and kind». An orthodox Jewish tradition is oriented on a husband. A man has to follow some specific rules in the attitude to a woman. «A husband should love his wife, at least, as himself, but respect more than himself» [3].

What inner qualities should be revealed in a woman? She must have «the unfading beauty of a gentle and quiet spirit», but this does not mean that wives cannot express their opinions. They must realize that God expects meekness and silence from them. The beauty and power of a woman lies in this. A thought expressed by her, her piece of advice or even objection this way point to a man of her inner beauty and power.

Godly women have always tried to be appropriate to this example. Peter points to one of such women: «like Sarah, who obeyed Abraham and called him her master. You are her daughters if you do what is right and do not give way to fear». (1 Pet. 3:6) [1] and as Abraham is called the father of those who believe (Gal. 3:7) [1], Sarah is the mother of all obedient wives. If wives are obedient to God and their husbands in a gentle and quiet spirit, then they can be sure that God will gratify them one way or another.

Is it possible to write a description of a Christian woman or a plan of her gradual development? It is, but it will hardly be a portrait of some special woman. On the other hand, it is really a special woman. We can find the best portrait of such a woman in the 31st chapter of the book of Proverbs [1]. Having the fear of the Lord, she is looking confidently into the future. She is called a wife of noble character. The book of Proverbs encourage young people to listen to their

parents' pieces of advice, who both manage relationships in a family and a communication of the family with God and the atmosphere of their life depends on their wisdom.

The proverbs of the Old Testament played a role of guidelines, which were not abolished in the New Testament times. Besides, Paul writes to Titus, that he must teach the older as well as the younger. The older women, likewise, must train the younger women. The Proverbs give us nice examples of instructions, which can help the older women in performing this difficult assignment, and the 31st chapter is one of the examples of such an instruction, which gives a characteristic of a noble wife through images. It is very important, as such a description of a woman's role is given to a son Lemuel by his mother. A chaste wife is not only a hostess in a house, she takes a personal responsibility for supplies and providing clothes for all household members, she is also busy outside her house, runs trade and business. She is also busy with public work – takes care of the poor and can give wise pieces of advice to her neighbours. She is a smart and authoritative woman, when her advice is needed. This wife does not only «provide» for her family, taking care of their needs, she has a role of a wise counselor together with a husband, and fulfills the plan of God, revealed in the 1st and 2nd chapters of Genesis, namely that a man and a woman are created in the image and likeness of God and are called to manage in this world on behalf of His name [1].

Summing up all the above mentioned about the role of a wife in the Scriptures, we can outline a number of important aspects:

Firstly, a woman is a helpmate, as «The Lord God said, «It is not good for the man to be alone. I will make a helper for him»» (Gen. 2:18) [1].

This role of a wife implies a leadership of a husband, his need of a wife, her «right hand» position, being a co–worker and their joint work, physical as well as spiritual. As a faithful helper, a wife must support a husband in his inceptions; inspire and bless a husband in prayer; help a husband to open all his best abilities; raise his significance.

Secondly, a woman is the guardian of the home hearth. «She watches over the affairs of her household and does not eat the bread of idleness» (Prov. 31:10–31) [1].

«The home hearth» means a special cosiness in a family, good atmosphere and warmth of human relationships. One of the tasks of a wife is to form and keep this atmosphere, take care of order and cleanliness of the house.

It is important to admit that this role is becoming less popular and attractive nowadays. It is not popular to be a good wife in the world, but it is fashionable and prestigious to be only a businesslike and independent woman, though the Lord has prepared this wonderful role for a wife before and which she will be able to perform when she loves her husband and children, and takes care of her home, being a good manager in her house. It is rather difficult and creative task, it is more than a job, it is a way of life, picked up from heavenly and eternal truths.

Thirdly, a woman has to be a wise counselor. «The wise woman builds her house, but with her own hands the foolish one tears hers down» (Prov. 14:1) [1].

A wise woman is the best companion, the best listener, the best expert of her husband. It is she who can show tender care, comfort, encourage and inspire him. Having wise wives husbands become successful in physical as well as in spiritual, «who are respected at the city gate, where they take their seat among the elders of the land». A wise wife is able to understand her husband and satisfy his needs. «Carry each other's burdens, and in this way you will fulfill the law of Christ» (Gal. 6:2) [1].

It is very important for a wife to notice difficulties of a husband on time, to understand the reason and give him a helping hand. A wife will satisfy needs of a husband if she helps him to gain confidence in himself.

Fourthly, a woman has to be an ideal of femininity and fidelity.

Today's world is trying to impose an ideal of a woman, which is absolutely far from a biblical one. She gives in nothing to a man, does not have weaknesses, can stand up for herself, can lead all well, invincible, volitional, and even brutal.

Femininity means tenderness, softness; inner and outer beauty; meekness, modesty; sincerity, openness; kindness, forgiveness; love for maternity.

Fidelity of a wife is not only in being faithful to a husband, but also in being his helper in difficult situations, as well as protecting him from attacks of others, never betray him even in small deals and circumstances, not to humiliate his authority in front of others. Manifestation of such fidelity strengthens the family and makes a husband stronger.

Finally, a woman is a source of joy and peace, as we read in the Scriptures: «she can laugh at the days to come» (Prov. 31:25); «a quarrelsome wife is like a constant dripping» (Prov. 19:13) [1].

Joy is not in the lack of problems and difficulties, but in the presence of God and His help. Joy is one of the gifts of Holy Spirit, that's why it is always especially warm in the house in which the wife is filled with optimism and joy. And, vice versa, dissatisfaction, complaining and oppressed spirit destroy the whole family.

«Let the peace of Christ rule in your hearts, since as members of one body you were called to peace» (Col. 3:15) [1]. It is not enough to wish peace, it is necessary to create it, mutually forgiving and accepting each other.

So, a marriage is deep, tender, pure, intimate and love relationships, and it was predetermined by God from the very beginning according to the image of relationships between Christ and His church. And this is a basis for love and obedience, which we can have in our marriage. We can safely build our life on this basis. A wife sung in the Holy Books has much love, warmth, light, meekness, humility and forgiveness. A task of a woman is not in dominating sensually, but in cleansing a husband by marriage, gradually lifting him from sensual to unconditional love. To achieve this goal a Christian woman has to captivate her husband's soul not by art of ephemeral clothes, not by the shine of beauty that is fleeting, but by charm of moral beauty, that does not perish, insurmountable attractiveness of virtues, shining glow of a man, that is in the heart; she has to conquer to the growth of her purity everything a husband's nature can possess, foul and bestial. She has to regenerate her husband [5].

Each of us has got the most precious and close person – our mother. She has given life and happy childhood to us. Her kindness and care warm us in the days of sorrow. Surely we entrust all our secrets, dreams to our mother and consult her. She is our best friend and wise counselor. Mother is our guardian angel, who is always ready to sacrifice for the sake of children. There is nothing more holy and unselfish than mother's love!

Maternity is the most significant role, which God has appointed to many women. Paul refers to women concerning

their responsibilities to love their children in the epistle to Titus «That they can train the younger women to love their husbands and children, to be self–controlled and pure, to be busy at home, to be kind, and to be subject to their husbands, so that no on will malign the word of God» (Tit. 2:4–5) [1]. Concerning this it is said in the book of Isaiah: «Can a mother forget the baby at her breast and have no compassion on the child she has borne?» (Is. 49:15) [1]. Maternity, a miracle of baby birth is a special and amazing gift of the Lord, which brings a woman closer to the Creator and gives her an opportunity to feel acutely and get to know the responsibility and depth of emotion about a born baby. As the caring for children, a manifestation of the joy of motherhood, love to everything, that is connected with the birth and upbringing of children, adds a special inner beauty and charm to a woman.

A role of a mother in the New Testament is especially elevated due to a deed of the Mother of God. Proclus, the archbishop of Constantinople says about the Virgin Mary: «All wives are blessed through Her: their gender is not under curse anymore but surpasses the angels in glory». Eve is cured, the Egyptian wife walks in silence, Delilah is buried, Jezebel is forgotten. Now the image of a wife raises amazement. Sarah is glorified like a cornfield, which grows peoples; Rebekah is honoured as a wise begetter of blessing; Leah is honoured to be the mother of the ancestor of the Lord; Deborah is praised as a commander, despite the weakness of her gender. Elizabeth is comforted as the one, who felt that the forerunner full of grace leaped in her womb. Mary is comforted as the Mother, because she gave birth to the One, who willed to be born.

Realizing that the role of a woman as a guardian of a family today is allegedly becoming less popular and attractive, and it is not fashionable to be a good wife, but popular and prestigious to be only businesslike and independent woman, it is clear, that the Lord has prepared a wonderful role for a woman in advance, which she will be able to carry out when she loves her husband, children and is a caring and kind manager at her home.

The guardian of a family is a woman who has a heart full of love and kindness. We find the example of such a wife in the book of Proverbs: «A wife of noble character who can find? She is worth far more than rubies. Her husband has full confidence in her and lacks nothing of value. She brings him good, not harm, all the days of her life» (Prov. 31:10–12) [1].

References

1. The Bible. Translation of prof. Ivan Ohiienko. – Publisher: Ukrainian Bible Society, 2010. – 1376 p.
2. The Bible. A commentary to the New Testament. – Belgium, Brussels, 1989. – P.2191.
3. Donin H. To be a jew. – Jerusalem.: Shamer, 1990. – 289 p.
4. Kant E. Anthropology from a pragmatic point of view. In 6v. V.6. – M.: Mysl, 1966. – 743 p.
5. The New Bible commentary: in 3p. P.1. The Old Testament. Book of Genesis – Book of Job / Transl. from Engl. – StP.: Mirt, 2000. – P.88.
6. Plato. The Pier // Plato. Collect. of works. In 4v. V.2 – M.: Mysl, 1993. – P.81–135.
7. Pravdivtsev V. Marriages are made in heaven // Science and Religion. – 2003. – №6. – P.40–42.
8. Early Christian writers. – M.: Innsbruck, 1990. – P.255.
9. Ranovich A. B. Primary sources on the history of early Christianity. Ancient critics of Christianity. – M.: Politizdat, 1990. – 479 p.
10. The interpretation of the Old Testament books from the book of Genesis through the book of Ruth / transl. from Engl. I. Cherevatova. – The USA, Ashford: Slavic Missionary Publishing House, 1992. – P.1.

Гудима І., *магістр теології, аспірантка кафедри релігієзнавства та богослов'я, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Острог), gileya.org.ua@gmail.com*

Жінка та сім'я у поняттях біблійних традицій

Стаття розкриває, на прикладі жінок Біблії, Божий задум для жінки, який сприяє сформуванню духовно–моральних цінностей. Докладно досліджуються тексти Священного Писання, в яких розкрита роль жінки в сім'ї. Образ жінки, який з'ясований у результаті дослідження, є прикладом позитивного формування особистості, моральної свідомості та стимулювання доброчесної діяльності й поведінки для жінки в сучасному світі. Матеріали та напрацювання статті можуть використовуватися спеціалістами у сфері релігієзнавчих досліджень, студентами, викладачами, при написанні наукових робіт, а також на лекціях, пов'язаних із вивченням філософії та релігієзнавства.

Ключові слова: *жінка, релігія, сім'я, Біблія.*

* * *

УДК 28(477)

Брилев Д. В.,
кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры культурологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), dbrilyov@gmail.com

Особенности формирования общеукраинского исламского дискурса

Статья посвящена особенностям формирования общеукраинского исламского дискурса. Рассмотрены характеристики мусульманского населения Украины, оказавшие влияние на рассматриваемый процесс. Установлено, что исламский дискурс в Украине является преимущественно русскоязычным. Выделены основные факторы формирования общеукраинского исламского дискурса: фрагментированность украинского мусульманского сообщества, идеологическая разобщенность и низкий уровень религиозных знаний украинских мусульман. Установлено, что основную роль в формировании дискурса играют две исламских организации – Духовное управление мусульман Украины (ДУМУ) во главе с шейхом Ахмедом Тамимом и Всеукраинская ассоциация общественных организаций «Альраид» со своим прокси–муфтиятом ДУМУ «Умма». Также отмечена особая роль Духовного управления мусульман Крыма, к авторитету которого апеллирует ДУМУ «Умма» в поисках легитимации в украинском мусульманском сообществе.

Ключевые слова: *ДУМУ, ДУМУ «Умма», Альраид, ДУМК, ислам в Украине.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Говоря о формировании общеукраинского исламского дискурса, следует признать, что до 1989 г. его попросту не существовало. Ислам в советской Украине фактически отсутствовал в сфере публичной религиозной жизни, представляя собой предмет личной веры, основу бытовых обычаев и обрядов. Начиная с 1987 г., и, особенно, с принятием в ноябре 1989 г. Верховным Советом СССР декларации «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав» началось массовое возвращение крымских татар из депортации в Крым (вошедший в состав Украины в 1954 г.). С этого момента популяция мусульман в Украине начала стремительно расти. К крымским татарам–репатриантам добавились турки–месхетинцы, бежавшие от обострения межэтнического конфликта в Узбекистане в 1989 г. Возвращающиеся крымские татары, а также представители других «мусульманских» народов, получивших возможность регистрировать свои общины и вышедших в публичное пространство стали активными участниками конструирования общеукраинского исламского дискурса.

Прежде всего, следует остановиться на характеристиках мусульманского населения в Украине. Согласно последней общей переписи населения Украины 2001 г., число мусульман по происхождению (т.н. «этнические мусульмане») составляло 436 тыс. человек, или около 0,9% от общей численности населения. Наиболее крупными группами являлись крымские татары (248 тыс.), поволжские татары (73 тыс.)[1], азербайджанцы (45 тыс.), представители северокавказских этнических групп (14 тыс.), узбеки (12 тыс.) и турки/турки–месхетинцы (ок. 10 тыс.) [10, с. 253–254].

Наибольшая мусульманская община Украины проживала в Крыму (272,6 тыс. чел. с учетом Севастополя), второе место занимала Донецкая область (36 тыс. чел.), затем идет группа регионов с численностью народов, традиционно исповедующих ислам, от 10 до 20 тыс. чел. – Харьковская (16 тыс.), Луганская (15 тыс.), Днепропетровская (15 тыс.), Херсонская (14 тыс.), Одесская (12,2 тыс.), Запорожская (11,7 тыс.) и г. Киев (10,9 тыс.) [1, с. 24].

Как видно по географии распространения мусульманских общин (преимущественно русскоязычный юго–восток Украины) и национальному составу, исламский дискурс в Украине первоначально формировался теми этническими группами, для которых русский язык являлся языком межнационального общения. К примеру, среди крупнейшего мусульманского этноса Украины – крымских татар, – на момент репатриации уровень свободного владения русским как вторым языком достигал 76,1% [6, с. 90].

Еще одним фактором, влияющим на формирование общеукраинского исламского дискурса стала фрагментированность украинской уммы, во многом связанная с упомянутым ранее этническим разнообразием. К 2013 г., при всей малочисленности украинского мусульманского сообщества было официально зарегистрировано 7 духовных мусульманских центров: Духовное управление мусульман Крыма (ДУМК) в Симферополе, Духовное управление мусульман Украины в Киеве (ДУМУ), Духовный центр мусульман Украины в Донецке, Религиозное управление независимых мусульманских организаций Украины (РУНМОУ) «Киевский муфтият» в Киеве, Духовное управление мусульман Украины «Умма» в Киеве, Духовный центр мусульман Крыма (ДЦМК) в Евпатории и Всеукраинское духовное управление мусульман «Единение» в Макеевке.

После 2014 г. ДУМК и ДЦМК (выходцы из которого основали Центральное духовное управление мусульман «Таврический муфтият») оказались вне правового поля Украины, а ВДУМ «Единение» и ДЦМУ оказались на территории вооруженного конфликта (самопровозглашенных Донецкой народной республики и Луганской народной республики). Остальные духовные управления (уже упомянутые ДУМУ, ДУМУ «Умма» и РУНМОУ «Киевский муфтият», а также зарегистрированное в конце 2017 г. Духовное управление мусульман Автономной республики Крым – ДУМ АРК), и независимые мусульманские общины, не входящие ни в одно из духовных управлений, продолжают действовать на территории Украины, подконтрольной официальному Киеву.

При этом большая часть духовных центров имеет моноэтнический характер. Так, ДУМК и ДЦМК объединяет крымских татар, а ДЦМУ, РУНМОУ «Киевский муфтият» и ВДУМ «Единение» – преимущественно поволжских татар. Полиэтнический характер имеет ДУМУ и, с некоторыми оговорками – ДУМУ «Умма» [10, с. 260].

Другой причиной фрагментированности украинской уммы, оказывающей влияние на формирование общеукраинского исламского дискурса является идеологическая разобщенность и низкий уровень религиозных знаний украинских мусульман. Как отмечают некоторые исследователи, с советского периода ислам в Украине de jure не существовал[2], будучи редуцирован до уровня местных общин, организованным вокруг небольшой группы людей, сохранявших определенные религиозные знания и навыки[3]. Такая ситуация наблюдалась в течение 1960–1980–х гг. в главных общинах поволжских татар Донбасса и крымских татар в Херсонской области и в изгнании [1, с. 29]. Поэтому небольшая часть мусульманских общин Украины являются продолжением общин, сложившихся еще в то время, сохраняя опору на подобную «традицию», сформировавшуюся при советской власти, когда открытое исповедование ислама не представлялось возможным, и жизнеспособность сохранили религиозные обряды, связанные с религиозными праздниками (*ид аль–адха*, *ид аль–фитр* и *маулид*) и обрядами жизненного цикла (имянаречение, обрезание, *никях*, *джаназа*, поминки).

Но «возрождение» ислама в Украине с 1990 г. по сути не являлось возрождением того условно «традиционного» ислама, который бытовал на территории Украины (прежде всего – в Крыму) в прошлом. Благодаря открывшимся спустя десятилетия «железного занавеса» границам – как государственным, так и идеологическим, – в Украину устремились представители самых разных интерпретаций ислама. Именно они принесли в только–только формирующуюся украинскую умму полифонию исламских школ, течений, тарикатов, дискуссии и конфронтации глобальной уммы.

Было бы сложно ожидать от возвращающихся крымских татар, чей ислам за годы депортации испытал на себе давление атеистической пропаганды и влияние местной, среднеазиатской, традиции, что они смогут противостоять идеологическому влиянию «пришлых» мусульман. Как отмечает американская исследовательница И. Измирли:

«…большинство украинских мусульман, выросших в советское время, не знают основополагающих принципов ислама и не понимают разницы между различными идеологиями. Из–за отсутствия компетентных

[1] Оценка численности поволжских татар дискуссионна, поскольку в силу исторических причин (350–летней этноконфессиональной дискриминации со стороны Российской империи), поволжские татары при переписях нередко записывались как русские или украинцы.

[2] Как показало наше исследование [2, с. 108], зарегистрированные исламские общины в советской Украине существовали до 1951 г., так что кочующее из работы в работу, от автора к автору утверждение об отсутствии в УССР зарегистрированных мусульманских общин не соответствует действительности.

[3] Эту группу, как правило, составляли муллы, их помощники, а также женщины, специализирующиеся на чтении Корана и обрядах похорон (абыстай в традиции поволжских татар).

«старших» мусульманских элит, они учатся исламу из уст в уста, независимо от действительности учения и придерживаются какой–либо идеологии, думая, что это «настоящий» ислам. Например, большинство традиционных крымских татар придерживаются «ислама кафетерия», благодаря которому они выбирают такую интерпретацию ислама, которая ближе их собственному стилю жизни и интерпретации. Например, многие крымские татары часто пьют алкоголь даже во время Рамадана, едят продукты из свинины, но не прикасаются к собаке, заявляя, что это *харам* (запрещено). Эти пробелы в исламских знаниях оставляют их уязвимыми по отношению к исламским отколовшимся группам, которые сосредоточены на прозелитизме своих радикальных идеологий среди ни о чем не подозревающих мусульман, которые хотят узнать о своей религии Ислам, не понимая нюансов различных религиозных интерпретаций» [9].

К похожим выводам приходит и С. Червонная, по данным опроса которой, проведенного в 1996 г. в Крыму, 78% крымских татар считают себя верующими мусульманами[1], еще 19% на вопрос об отношении к религии выбрали более уклончивый вариант ответа («Считаю себя мусульманином в силу историко–культурной традиции моего народа, не связывая с этим определенных религиозных чувств и убеждений») и только 4% опрошенных сообщили, что они принадлежат к другим конфессиям (1%), считают себя атеистами (1%) или затрудняются ответить (2%). При этом, из «верующих мусульман» менее половины посещали мечеть каждую пятницу, всего 10% ежедневно совершали положенные намазы и соблюдали все обряды и ограничения, и из опрошенных не нашлось ни одного человека, совершившего хадж в Мекку и знающего наизусть Коран. Единственным мусульманским обрядом, которому строго следовали почти без исключения все крымскотатарские семьи, являлся обряд захоронения умершего. В остальных случаях (свадебные обряды, обрезание младенцев, соблюдение поста, отношение к пище и алкогольным напиткам) часто допускались отклонения от мусульманских правил [7].

Из всего обилия исламских организаций в Украине наибольшим влиянием на формирование общеукраинского исламского дискурса обладают два основных центра. Один из них – Духовное управление мусульман Украины (ДУМУ), второй – ассоциация общественных организаций «Альраид» (совместно со своим прокси–муфтиятом ДУМУ «Умма»), первоначально объединявшая арабских студентов.

ДУМУ возникло уже с первых лет независимости Украины в результате трансформации крупного регионального подразделения (*мухтасибата*) Духовного управления мусульман европейской части СССР и Сибири (ДУМЕС), действовавшего с 1948 г. в Уфе. Оно является полиэтничным объединением, а также включает в себя последователей наиболее распространенных среди украинских мусульман ханафитского и шафиитского мазхабов. Кроме того, ДУМУ подчеркивает свою связь с суфизмом, объединяя среди своих сторонников представителей различных суфийских братств [2, с. 108–109]. Позиционируя себя как легитимный представитель украинских мусульман и являясь членом Всеукраинского совета церквей и религиозных организаций, ДУМУ располагает наибольшим количеством зарегистрированных общин и мощным мобилизационным потенциалом (к примеру, на свой 5 съезд ДУМУ собрало более 3 тыс. делегатов, чего не в состоянии повторить ни одно духовное управление в Украине).

Всеукраинская ассоциация общественный организаций «Альраид» представляет собой политический активизм в украинском исламе, будучи идеологически, организационно и финансово связана с движением «Братья–мусульмане» [8]. Как отмечает И. Измирли, из–за статуса благотворительной организации «Альраид» не смог зарегистрироваться как еще один муфтият в Украине, в результате чего было зарегистрировано ДУМУ «Умма», представляющая собой «фасадный муфтият» для «Альраида» [9].

Незначительную роль – в сравнении с числом своих общин и значимостью для крымских татар, – в формировании общеукраинского исламского дискурса играло Духовное управление мусульман Крыма. При этом ДУМК все равно принимало в формировании общеукраинского исламского дискурса участие как авторитет, к которому постоянно апеллировало гораздо меньшее по количеству общин, но более активное в общеукраинском информационном пространстве ДУМУ «Умма».

Основными причинами подобного положения дел стало несколько факторов. Прежде всего, в отличие от ДУМУ, Духовное управление мусульман Крыма носило локальный характер[2], имело преимущественно моноэтнический состав и мономазхабный характер (подавляющее число крымских татар – ханафиты). Но главным фактором явилось то, что, несмотря на формальную независимость, свою религиозную политику муфтият выстраивал в соответствии с волей руководства Меджлиса[3]. С. Червонная указывает на стремление к слиянию национального (гражданского, политического) движения с религиозным, и о претензиях Меджлиса на руководящую роль в этом объединенном массовом движении крымских татар, о чем свидетельствовал ход проведения 1–го Курултая мусульман Крыма, созванного 18 ноября 1995 г. На нем бессменный лидер крымских татар Мустафа Джемилев выступил с программной речью, в которой призвал чтобы вновь избранный муфтий и муфтият Крыма работали воедино с Меджлисом. В пользу доминирования национального компонента над религиозным указывает и судьба первого муфтия ДУМК – Сеитджелила Ибраимова, стремившегося встать «над» Меджлисом, поставить духовную власть над светской. В результате, на 1–м Курултае мусульман Крыма в

[1] Среди них свыше 90% респондентов старше 60 лет и 29% респондентов моложе 25 лет ответили «да» на вопрос: «Являетесь ли Вы верующим мусульманином?»

[2] Ареал деятельности ДУМК ограничивался Крымом, за исключением нескольких общин за пределами полуострова.

[3] *Меджлис* является исполнительным органом национального съезда крымских татар – *Курултая* крымскотатарского народа, избираемого каждые 5 лет на всеобщих выборах. Меджлис был образован в 1991 г. Действует как представительный орган крымских татар, который представляет интересы народа во взаимоотношениях с Правительствами Украины, России, других стран мира..

ноябре 1995 г. Ибраимов был снят с поста муфтия, и на этот пост был выбран Нури Мустафаев, который был значительно старше своего предшественника, и не имел ни религиозного[1] (а также не владел ни арабским, ни турецким языками), ни высшего светского образования. По этой причине религиозная риторика ДУМК менялась в соответствии с политическими интересами Меджлиса. Когда Меджлис находился в хороших отношениях с ДУМУ – то и ДУМК выступал против религиозного фундаментализма и экстремизма в лице разного рода исламистских групп, действовавших в Крыму. В частности, в январе 1996 г. после встречи с шейхом Ахмедом Тамимом Мустафа Джемилев заявил: «С избранием нового Муфтия у нас будут более тесные связи с Киевом, т.к. Духовное Управление [мусульман Украины – Д. Б.] выражало раньше обеспокоенность по поводу нездоровых, на их взгляд, связей бывшего муфтия с теми организациями, которые они знают как фундаменталистские. Это, несомненно, бросало тень на взаимоотношения муфтията с ДУМУ. Теперь ситуация изменилась» [7].

Но когда ранее осуждаемые организации смогли предложить финансовую помощь в обустройстве крымских татар, – соответственно поменялась риторика, и теперь уже ДУМК и ДУМУ оказались «по разные стороны баррикад». 27 марта 2012 г. состоялась встреча Мустафы Джемилева с Бассилом Мареи (в то время – главой ВАОО «Альраид») и Исмаилом Кади (уполномоченным Исламского банка развития и экс–главой «Альраида»), во время которой стороны «… высказали сожаление в том, что деструктивные действия самопровозглашенного «муфтия мусульман Украины» Ахмеда Тамима, открыто выступающего против духовного и организационного единства мусульман Украины и потворствующего распространению на территории Украины псевдоисламских течений, являются причиной раскола и смуты в определенной части уммы Украины» [5]. В настоящее время ДУМК встроилось в новый для себя, общероссийский исламский дискурс, поскольку уже с марта 2014 г. ДУМК вошло в состав Совета муфтиев России [4], и вскоре перерегистрировалась как централизованная религиозная организация согласно российским законам. При этом апелляция к авторитету ДУМК со стороны ДУМУ «Умма» продолжалось даже после переориентации крымского муфтията на пророссийскую позицию. В частности, в конце июня 2014 г., в объявлении начала месяца Рамадан на официальном сайте ДУМУ «Умма» была использована специфическая формулировка: «Духовное управление мусульман Украины «Умма» в *каноническом единстве* с Духовным управлением мусульман Крыма» [3].

Таким образом, можно говорить о том, что конструирование общеукраинского исламского дискурса начинается с конца 80–х гг. XX ст., благодаря возвращению из депортации крымских татар, а также изменению религиозной политики в УССР, позволившей представителям «мусульманских» народов регистрировать свои общины и выходить в публичное пространство. При этом, исламский дискурс в Украине первоначально формировался теми этническими группами, для которых русский язык являлся языком межнационального общения. Одним из основных факторов, влияющим на формирование общеукраинского исламского дискурса стала фрагментированность украинской уммы, в основе которой лежало 1) этническое разнообразие и 2) идеологическая разобщенность и низкий уровень религиозных знаний украинских мусульман. Наибольшее влияние на формирование общеукраинского исламского дискурса оказали два основных центра: Духовное управление мусульман Украины (ДУМУ) и Ассоциация общественных организаций «Альраид» совместно со своим прокси–муфтиятом ДУМУ «Умма». Особую роль в формировании общеукраинского исламского дискурса играло Духовное управление мусульман Крыма, служа одним из источников легитимации ДУМУ «Умма».

[1] В отличие от Нури Мустафаева, Сеитджелил Ибраимов закончил медресе Мир–и Араб в Бухаре и Исламский институт в Ташкенте.

Список использованных источников

1. Богомолов А., Данилов С., Семиволос И., Яворская Г. Исламская идентичность в Украине. – К.: ИД «Стилос», 2006. – 192 с.
2. Брильов Д. Інституалізація мусульманської спільноти України: Духовне управління мусульман України (ДУМУ) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2017. – Вип.38 (51). – С.106–114.
3. ДУМУ «Умма» оголошує про початок Рамадану // Умма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umma.in.ua/?p=1715
4. Заремба А. Муфтий специального назначения // Крым. Реалии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.krymr.com/articleprintview/27319981.html?displayOptions=2
5. Зустріч Мустафи Джемілєва з новим главою «Альраїд» // Арраид [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arraid.org/ua/comment/reply/2506
6. Кульпин Э. Крымские татары: эволюция самоидентификации // Историческая психология и социология истории. – 2013. – №2. – С.86–94.
7. Червонная С. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Крымскотатарское национальное движение. Т.4: 1994–1997 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.iea.ras.ru/books/11_KRIM4/100320040000.htm
8. Brylov D. Ukrainian Modernist Groups in International Context // Anthropology & Archeology of Eurasia. – 2015. – Vol.53, Iss.03. – P.72–80.
9. Izmirli I. Competing Narratives of Islam in Post–Soviet Ukraine against the Background of Global Islamic Movements // IREX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irex.org/resources/competing–narratives–islam–post–soviet–ukraine–against–background–global–islamic–movements
10. Yarosh O., Brylov D. Muslim communities and Islamic network institutions in Ukraine: contesting authorities in shaping of Islamic localities // Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam. – Warsaw: University of Warsaw, 2011. – С.252–265.

References

1. Bogomolov A., Danylov S., Semivolos I., Iavorskaia G. Islamskaia identichnost' v Ukraine. – Kyiv: ID Stilos, 2006. – 192 s.
2. Brylov D. Instytualizatsiia musul'manskoi spil'noty Ukrainy: Dukhovne upravlinnia musul'man Ukrainy (DUMU) // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 7: Relihiieznavstvo. Kulturolohiia. Filosofiia. – 2017. – Vyp.38 (51). – S.106–114.
3. DUMU «Umma» oholoshuie pro pochatok Ramadanu // Umma [Elektronnii resurs]. – Rezhym dostupu: http:// umma.in.ua/?p=1715
4. Zaremba A. Muftyi spetsyal'noho naznachenyia // Krym. Realii [Elektronnii resurs]. – Rezhym dostupu: http://ru.krymr.com/articleprintview/27319981.html?displayOptions=2
5. Zustrich Mustafy Dzhemilieva z novym hlavoiu «Alraid» // Arraid [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.arraid.org/ua/comment/reply/2506

6. Kulpin E. Krymskie tatary: evoliutsiia samoidentifikatsii // Istoricheskaia psikhologiia i sotsiologiia istorii. – 2013. – №2. – S.86–94.

7. Chervonnaia S. Vozvrashchenie krymskotatarskogo naroda: problemy etnokul'turnogo vozrozhdeniia. Krymskotatarskoe natsional'noe dvizhenie. T.4: 1994–1997 gody [Elektronnii resurs]. – Rezhym dostupu: http://old.iea.ras.ru/books/11_KRIM4/100320040000.htm

8. Brylov D. Ukrainian Modernist Groups in International Context // Anthropology & Archeology of Eurasia. – 2015. – Vol.53, Iss.03. – P.72–80.

9. Izmirli I. Competing Narratives of Islam in Post–Soviet Ukraine against the Background of Global Islamic Movements // IREX [Elektronnii resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.irex.org/resources/competing–narratives–islam–post–soviet–ukraine–against–background–global–islamic–movements

10. Yarosh O., Brylov D. Muslim communities and Islamic network institutions in Ukraine: contesting authorities in shaping of Islamic localities // Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam. – Warsaw: University of Warsaw, 2011. – P.252–265.

Brylov D. V., *Ph.D. (Religious Studies), Associate Professor of the Department of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), dbrilyov@gmail.com*

The features of the formation of the all–Ukrainian Islamic discourse

The article is devoted to the features of the formation of the all–Ukrainian Islamic discourse. The characteristics of the Muslim population of Ukraine, which influenced the process under consideration, are considered. It is established that the Islamic discourse in Ukraine is predominantly Russian–speaking. The main factors shaping the all–Ukrainian Islamic discourse are identified: fragmentation of the Ukrainian Muslim community, ideological disunity and low level of religious knowledge of Ukrainian Muslims. It is established that the main role in the formation of discourse is played by two Islamic organizations – the Spiritual Administration of Muslims of Ukraine (DUMU), headed by Sheikh Ahmed Tamim and the All–Ukrainian Association of Public Organizations «Alraid» with its proxy–muftiat DUMU–Umma. The special role of the Spiritual Administration of the Muslims of Crimea was also noted, to the authority of which the DUMU–Umma appeals in search of legitimation in the Ukrainian Muslim community.

Keywords: *DUMU, DUMU–Umma, Alraid, DUMK, Islam in Ukraine.*

Брильов Д. В., *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), dbrilyov@gmail.com*

Особливості формування загальноукраїнського ісламського дискурсу

Стаття присвячена особливостям формування загальноукраїнського ісламського дискурсу. Розглянуто характеристики мусульманського населення України, що вплинули на даний процес. Встановлено, що ісламський дискурс в Україні є переважно російськомовним. Виділено основні фактори формування загальноукраїнського ісламського дискурсу: фрагментованість українського мусульманського співтовариства, ідеологічна роз'єднаність і низький рівень релігійних знань українських мусульман. Встановлено, що основну роль у формуванні дискурсу відіграють дві ісламських організації – Духовне управління мусульман України (ДУМУ) на чолі з шейхом Ахмедом Тамімом і Всеукраїнська асоціація громадських організацій «Альраїд» зі своїм проксі–муфтіятом ДУМУ «Умма». Також відзначена особлива роль Духовного управління мусульман Криму, до авторитету якого звертається ДУМУ «Умма» в пошуках легітимації в українському мусульманському співтоваристві.

Ключові слова: *ДУМУ, ДУМУ «Умма», ВАГО Альраїд, ДУМК, іслам в Україні.*

* * *

УДК 111.3+128:[179.3+179.6]

Саковська О. Ю.,
аспірантка, Національний університет «Києво–Могилянська академія» (Україна, Київ), herrezen@gmail.com

Вчення св. Томи Аквінського в контексті сучасності: біоетика та екотомізм

Статтю присвячено вченню св. Томи Аквінського про живі тіла. Мета дослідження полягає в необхідності продемонструвати міцність зв'язку між середньовічною та сучасною філософією на матеріалі томістичної філософії. Саме тому в статті розглянуто особливості томістичного вчення в межах тих проблем, що є актуальними для сьогодення, а саме – проблемам екології та біоетики. Продемонстровано, яким чином ці теми пов'язані із метафізикою взагалі та вченням св. Томи зокрема. Засобами компаративного та історико–генеалогічного аналізу розкрито сутність та основні проблеми т.зв. «зеленого» томізму та способи їх вирішення сучасними неотомістами. У висновках продемонстровано, що сучасний неотомізм визнає невідповідність підходів святого Томи сучасному християнському осмисленню реальності з точки зору проблем, з якими людство стикається сьогодні.

Ключові слова: *томізм, біоетика, екологія, тіло, душа, розум.*

Попри те, що середньовічна філософія вважається застарілою та такою, що опікується темами далекими від праксису, роботи св. Томи є яскравим прикладом, що спростовує цю тезу. Як філософ, вчення якого після виходу енцикліки «Aeterni Patris» в 1879 р. стало вважатися однією з найважливіших філософських доктриною католицизму, Тома Аквінський повинен надавати відповіді і на ті питання, що постають перед людиною і в XXI ст., і в подальші епохи. Надважливими ж проблемами, з якими ми стикаємося сьогодні є питання захисту довкілля та біоетики.

Ця тема майже не є дослідженою. Більшість публікацій, що їй присвячені, написані самими теоретиками екотомізму та представниками томістичного напряму в біоетиці. Серед найбільш активних теоретиків біоетики, що була орієнтована на томізм, варто згадати Е. Анскомб, Д. Хершенова, Р. Кох, М. Макконейла та Дж. Еберля. Серед представників екотомізму – Дж. ЛеБланк, М. Цішека та К. Томпсона. Твори згаданих авторів мають апологетичний характер і орієнтовані на пропагування томізму. Втім, щодо тих чи інших питань авторам одного й того ж підходу не завжди вдається дійти згоди, особливо в межах питань про аборти та евтаназію.

У зв'язку зі стрімким розвитком технологій, що дозволяє суттєво полегшити життя кожної людини, виникають і нові проблеми для етики, особливо християнської: аборти, пересадка органів, евтаназія, питання щодо того, як людина повинна взаємодіяти із природою. Сам томізм не завжди здатен дати такі відповіді на ці проблемні питання, що при цьому не суперечили б християнській етиці.

Мета статті полягає в необхідності викласти основні підходи неотомізму стосовно проблем екоетики та біоетики.

Аквінатова концепція живих тіл й досі залишається доволі актуальною і доволі часто обговорюється, але переважно в католицьких колах з метою обгрунтування тих чи інших наболілих для католицизму тем. Найбільш репрезентативними (і багато в чому на перший погляд протилежними) є теми, актуальні для біоетики та екології.

Як і шанувальники томістичної філософії природи, пропагувальники томістичних ідей у вказаних вище сферах, опираються на креаціонізм та мають своєю вихідною ідеєю тезу про те, що людину створено за образом і подобою Божою. Втім, по–перше, ці інтерпретації далеко не завжди відображають погляди самого Аквіната, якого, очевидно, не можна назвати передтечею екоактивізму чи біоетики. Навпаки, інколи в його текстах ми знаходимо місця, що різко суперечать можливості такого приписування.

При цьому жодна зі спроб вирішення вищезгаданих проблем так поки ще і неперероcла в окремий напрям

чи школу, що дозволяє лише говорити про окремих авторів, що присвятили тексти цим проблемам. Але таке багатоманіття інтерпретацій демонструє сучасні спроби адаптувати доволі складні Аквінатові теорії під сучасні тенденції та нові проблеми, що постають перед людиною. Йдеться про те, що з точки зору цих інтерпретацій Аквінат перестає бути спекулятивним філософом, орієнтованим на теорію, і стає доступніший людям в їхньому повсякденному житті.

Тема біоетики – це хоч і не центральна, але доволі важлива тема для Аквіната, адже стосується взаємодії тіла та душі, а отже, і проблеми досконалості, форми та матерії, потенції та акту, і також субстанційної зміни, тобто має доволі потужну метафізичну складову. Фактично ж ця тема стосується радше пренатального розвитку живих організмів. Вона фігурувала і в Аристотеля в межах текстів «Про виникнення тварин» та «Історія тварин» більш широко, а в творах «Про душу», «Фізика» та «Метафізика» доволі побіжно. Попри те, що на більшість цих творів Аквінат написав коментарі[1], сам своє вчення про пренатальний розвиток він виклав в текстах «Суми теології» та в творі «Про могутність», втім, апелюючи до Аристотеля там, де це необхідно. На перший погляд тема зародження живого у Аквіната не видається проблемною. Жінка в цьому процесі бере участь у зародженні як носій катаменічної матерії, у той час як чоловік постає носієм сімені, що є дієвою, формальною та фінальною причиною. Засобами небесних тіл задається правильна температура обох сполук, оскільки все це відбувається на рівні поєднання елементів. Занизька температура сприяє формуванню плоду жіночої статі, висока – чоловічої, оскільки від температури залежить диспозиція активних та пасивних сил. Аквінат успадковує загальні тези Аристотеля про зародження тіл на підставі тлумачення небесних тіл як дієвих причин (агентів) не лише зародження та знищення, але й статевої диференціації.

Цілком очікувано, що для людини говорити винятково про рослинну душу, якою людина, згідно з томістичним вченням, далеко не обмежується, це ще не постановка питання біоетики. Проблеми виникають у подальшому, коли плід набуває чуттєву душу, але ще не має когнітивних механізмів, тобто раціональної душі. Виникає питання, чи є такий плід людиною, чи має він права?

Однією з найбільш відомих неотомістів в межах біоетики була Елізабет Анскомб (Elizabeth Anscombe, 1919–2001), ім'я якої відоме переважно як учениці Л. Віттгенштайна, редакторки та перекладачки англійською його «Філософських досліджень» (1953). Також вона відома завдяки своїм учням: М. Дамміту, Е. Кенні, Т. Нагелю та Р. Скрутону.

Загалом тема в межах нашої проблематики, на яку орієнтована Е. Анскомб, це розвиток ембріонів та питання абортів, зокрема, на ранньому періоді вагітності, що зумовлено специфічним підходом самого Аквіната до цього питання. В своїй статті «Чи був ти зиготою?» Анскомб намагається осмислити формування людського тіла та визначити, чи на етапі запліднення і подальшого дроблення зиготи на бластомери можемо ми говорити про людину? Анскомб каже, що зиготу можна вважати людиною, хоча зі звичної точки зору, поняття людина можна використовувати лише щодо приналежних до людської раси (виду), а зигота ще не має ніяких ознак людськості [2, p. 112]. Втім, Анскомб схильна розглядати зиготу як індивідуальну субстанцію, (що з точки зору вчення св. Томи є доволі поспішним судженням), а подальший процес становлення організму через поділ клітин – не субстанційною зміною, а «розширенням меж» [Ibid., p. 113]. Але в той же час Анскомб аж ніяк не вважає, що зигота є повноцінною людиною, хоч вона і є моїм «я» на ранніх етапах. І в цьому її позиція загалом доволі близька до інших відомих томістів, Дж. Герінга та Ж. Марітена. Втім, для двох згаданих (як і для Аквіната) зародження людини – це низка зароджень та знищень, коли одні частини заміняють інші, що передбачає субстанційні зміну [12, p. 6–7].

Питання, яке порушувала Анскомб щодо зиготи в англомовній літературі має назву *delayed animation issue* (проблема відстроченого чи немоментального одухотворення): чи можна вважати, що під час злиття сімені та яйцеклітини утворений композит відразу набуває а) життя і є чимось окремо живим поза тілом жінки, б) душу, що передбачає моментальне набуття субстанційності? Коли я стаю собою? В сам момент зародження чи в результаті формування моєї власної системи кровообігу? Для Аквіната цілком очевидно, що плід стає людиною лише в той момент, коли її тіло оформлене раціональною душею. Саме таке тлумачення особи (персони) Аквінат взяв у Боеція, оскільки персона – окрема субстанція розумної природи [1, с. 61]. Вегетативна система, зростання, формування органів чуттів – ще не ознака людськості, оскільки, згідно з томізмом, за це відповідають ті рівні душі, що притаманні рослинному та тваринному царству. Тож для Томи Аквінського нема ніяких підстав вважати зиготу людиною, бо він субстанційно не є людиною. Власне, цю тезу також захищає Дж. Еберль, вказуючи, що для Аквіната вирішальним є аргумент про те, що душею може бути наділена лише те тіло, що готове до розумових операцій [9, p. 43]. Не дивно, що в подальшому Аквінатове вчення не раз інтерпретували в тих термінах, ніби він є апологетом абортів на ранньому етапі розвитку плоду. Цю тезу відстоювала, зокрема, Дж. Блекмун, а також Ж. Донсель, який переконував, що для Аквіната вбивство ембріона в перші 6 днів від зачаття не є вбивством як таким, не є гріхом[2], у той час як Р. Паснао обґрунтовує ідею про те, що плід можна вважати людиною, коли у нього сформовано кору головного мозку [8, p. 386]. Саме з тих же міркувань Донсель викладає томістичне розуміння людського тіла, кажучи, що адепти томістичного гілеморфізму нерідко впадають в радикальний картезіанський дуалізм, надмірно розмежовуючи тіло та душу, в той час як для св. Томи таке розмежування неможливе. Людське тіло – є єдністю душі та матерії, і самій душі не протистоїть, але містить її як свою невіддільну складову. Тож допоки душа оформляє матерію, ми можемо говорити про життя людини. В той же момент, коли душа відходить, людське тіло вже не є людським тілом. Тілесність не коріниться в матерії, оскільки матерія не додає до композиту, часткою

[1] Окрім «Історії тварин» та твору «Про виникнення тварин».

[2] Загалом такої цитати у Аквіната нема. Але коли він говорить про плід з душею, то прямо називає це вбивством. Приміром, таке місце можна знайти в STh. II–II, q. 64, a. 8, ad 2.

якого є, нічого позитивного, лише потенційність [7, p. 80–81].

Якщо уважно прослідкувати головну думку св. Томи щодо того, що людина є носієм когнітивних здібностей, які і визначають її сутність, то стає очевидним, що проблема дотичності томізму та біоетики виникає не лише в межах теми зародження, але й теми смерті людини. Перипатетична філософія чітко позначає межі існування речі: річ існує, допоки вона має субстанційну форму. Щойно ж субстанційну форму втрачено, річ або перестає бути сама собою (через транссубстанцію чи субстанційну зміну), або гине, якщо нову субстанційну форму не набуто. Оскільки людина є частиною природи, то її смерть означала б втрату субстанційної форми – душі. Але томістична філософія не пояснює, чому ж власне втрата субстанційної форми відбувається.

Сучасний томізм намагається прояснити, що таке смерть, враховуючи актуальні тези біології. Н. Аустріако говорить про дві головні тенденції в сучасному томізмі: визначати смерть як втрату тілесної цілісності або ж як радикальну нестачу розумових здібностей [3, p. 647]. В першому випадку суперечностей із біологією нема, якщо тлумачити мозок як головний інтегративний орган, що уможливлює взаємодію між усіма частинами та частками тіла. Друга ж теза є значно ближчою до св. Томи. Втім, окремо також можна говорити про ідеї В. Мея, також наведені в роботі Н. Аустріако «На захист втрати тілесної цілісності як критерію смерті». Справді, визначаючи, як вже зазначалося, людину як розумну тварину, перипатетична філософія вказує на наявність розумної душі як на субстанційну форму тіла. Таким чином, смерть мозку, що спроможний до інтелекту, означає втрату субстанційної форми. Так само, згідно з тезою В. Мея, який визначав тварину та людину як істот, спроможних до чуттєвості, смерть мозку означає втрату можливості чуттєво сприймати світ, що, також є втратою субстанційної форми як для людини, так і для тварини [Див.: Ibid., p. 647]. Для тварини, оскільки її дефініція також включає чуттєвість, для людини, оскільки робота її розумної душі фундується чуттєвими даними.

Втім, така інтерпретація смерті нині стає небезпечною для людства, оскільки, коли технології розвиваються швидко, і є можливість підтримувати існування людини, що перебуває в комі, життя такої людини не буде вважатися життям в повній мірі. Людина, втративши інтелектуальні спроможності через смерть мозку (або його кори), стає об'єктом субстанційної зміни, адже вона не може мислити і раціонально сприймати оточення. Вона, отже, перестає бути людиною, і тому її існування втрачає цінність. Більше того, не спроможна до чуттєвості, вона не є і твариною [Див.: Ibid., p. 652]. Загалом цю тезу може бути використано на користь евтаназії, тож католицький світ сприймає її негативно, а сучасні нетомісти (наприклад, згаданий вище Н. Аустріако, Дж. Еберль, А. Шивмон, Х. Йонас, Ч. Гаррісон, Н. Фост і т.д.) намагаються її спростувати. Більше того, з цієї точки зору тему може бути розширено й щодо того, чи є цінним існування людей, що мають вроджену розумову відсталість (приміром, синдроми Ретта та Вільямса, олігофренію), хвороби, пов'язані із нейродегенерацією (слабоумство або хворобу Гангтінгтона) чи загалом стани порушення сприйняття реальності (агнозію, синдром Шарля Бонне тощо). Таких хвороб, станів та синдромів, що передбачають порушення когнітивних спроможностей, існує чимала кількість, не кажучи вже про порушення, що мають тимчасовий характер (сопор, абсанси під час епілепсії тощо). У результаті, через обмеження тих чи інших функцій, людина в якийсь момент втрачає свою «людськість» (в перипатетичному значенні слова), стає «окремим видом», адже втративши інтелектуальну спроможність, вона втрачає і субстанційну форму.

Загалом неузгодженість позицій Аквіната із християнськими підходами щодо вирішення сучасних проблем проявляється не лише у випадку розгляду людських тіл, але й природи та живого взагалі. Цілком можемо говорити і про спроби поєднати Аквінатове вчення не лише з біоетикою, але й з екоетикою.

Попри змістову наближеність обох тем, вони все ж таки дещо про різне. Якщо загалом біоетикоорієнтований томізм переважно антропоцентричний та засобами метафізики намагається обґрунтувати момент зародження людини як людини, то екотомізм, за визначенням К. Сторі, додає зусиль, щоб встановити місце людини у світовому порядку сотвореного [16], а також (доволі часто, як побачимо далі) подолати спесишизм, тобто дискримінацію одного виду іншим.

Попри це, як влучно зауважує М. Джордж, тлумачити Аквіната як затятого прихильника екологічних тем, неможливо, втім, засобами томізму цілком можна на рівні теорій поборотися за довкілля [10, p. 73]. Та й Г. Торретта вказує, що сучасність починає орієнтуватися на потреби довкілля, що породжує нову екологічну духовність і можна говорити про прихід революційної екотеології [20, p. 219].

Зелений томізм в окремих формах культивує сільське життя та відмову від технологій, пропагує зближення з природою, оскільки саме через природу пізнається Творець, та примноження буття через фермерство. Цей рух актуальний переважно для США, і чи не найповніше відображений в діяльності організації КСЖ – Католицького сільського життя (NCRL – National Catholic Rural Life), заснованого в 1923 році о. Е. О'Харою з метою створення умов для освіти католиків, що живуть в сільській місцевості (згідно з офіційним сайтом організації – https://catholicrurallife.org/about/history/), оскільки, що католики, що проживали в 20–х роках в сільській американській місцевості, були позбавлені комунікаціїі з церквою [21, p. 14]. Втім, томістичні тенденції в цьому русі його ж директор К. Томпсон пов'язує з діяльністю німецького томіста Дж. Піпера, який обґрунтовував особливе місце людини в порядку природи не лише через її здатність пізнавати, але й через можливість споглядати природу, милуючись тим порядком природи, частиною якого вона є [20]. Тут же Томпсон наголошує на тому, що Католицька церква повинна зробити перехід від теології тіла (*theology of body*) як вчення про стосунки тіла та душі до теології втілення (*theology of embodiment*) як вчення про ті умови, в які потрапляє людина по народженні. К. Томпсон постулює вимогу орієнтуватися на томістичну філософію, яка вказує людині на її мету в співіснуванні з іншим матеріальним сущим.

Втім, обговорення екотомістичних проблем породжувало дискусії стосовно того, яким чином ми повинні тлумачити інше живе суще, оскільки від

тлумачення залежить і практичний бік. Ці тлумачення виходили з класичних перипатетичних тез про вищість людини над тваринами у зв'язку із недосконалістю останніх через відсутність душі. Згідно з Аквінатом, недосконале існує для того, щоб досконаліше могло його використовувати, як рослини використовують землю, тварини – рослини, а люди – тварин [напр., в STh I, q. 96, a. 1]. Втім, до гріхопадіння людина не потребувала тварин для власних тілесних потреб: одягу – через відсутність сорому, м'яса – оскільки могла харчуватися з райських дерев. Як каже Аквінат: «Тварини були потрібні людині для досвідного пізнання їх природи, і це випливає з того, що Бог привів тварин до людини, аби та могла давати їм імена, що відображали б їхню природу» [Ibid., I, q. 96, a. 1ad3]. Отже, Аквінат передбачав утилітарне ставлення до довкілля. Втім, для багатьох прибічників екотомізму ці цілком точні прямі цитати не є аргументом на користь думки, що Аквінат вважає, що довкілля постає винятково як інструмент для людини. Так, Дж. ЛеБланк в своїй статті «Екотомізм» вказує, що Аквіната критикують через вище вказані тези, але в дійсності його ж таки метафізика спростовує їх, що означає, що томізм слід захистити від несправедливої критики і обґрунтувати його вчення, оскільки воно може зробити внесок в холістичну екоетику [13, p. 293]. Інша річ, що, як вказує, Н. Торретта, обрунтування християнської екоетики на підставі томізму можна здійснювати, апелюючи до його поняття справедливості (*iustitia*), що визначається як постійне прагнення того, щоб кожен виконував своє призначення [STh. II–II, q. 58, a. 1], де цей слово «кожен», на думку Торретта, буде виходити за межі раціонального сущого і включатиме всю множину живого сущого [20, p. 222]. Аргумент справедливості також використовує П. Сміт в своїй дисертації з питань екотомізму[1]. Втім, у інших визначеннях, які пропонує Аквінат, вказано, що між суб'єктом та об'єктом справеливості таке відношення можливе лише на підставі рівності [Див., напр.: Super Sent. IV, 46, 1.1.1c], а томізм не передбачає видову рівність, натомість пропонує ієрархічну систему світу.

Г. Торретта звертає увагу також на концепцію фінальної мети у Аквіната, яка, згідно з томістичними позиціями, може бути внутрішньою і зовнішньою. Таким чином телеологічний компонент передбачає, що якась річ, по–перше, повинна виконати свою мету (приміром, око повинне бачити) і у виконанні цієї мети є її перша досконалість. По–друге, кожна річ, з точки зору порядку природи, виконуючи свою внутрішню мету, слугує чомусь більшому, вона не відірвана від решти сущого, і в цьому її друга досконалість (те саме око діє як орган чуттів і дає нам дані про навколишній світ, тим самим дозволяючи апостеріорно пізнавати божественне наскільки це можливо) [20, p. 227]. У цей спосіб здійснюється світовий порядок у взаємодії між різними та часто різнопорядковими сущими. Це дозволяє зрозуміти, що тваринний і рослинний світ, зокрема, виконуючи свою первинну функцію, бере участь в більш глобальних процесах, націлених на гармонізацію природи, що передбачає, що раціональне суще повинне дбати про суще нижчого порядку через апеляцію до загальної мети природи. Втім, далеко не всі представники католицької екофілософії схильні вважати цей аргумент валідним, вказуючи, що, попри пом'якшення тези про експлуатацію сущого з нищим порядком засобами апеляції до його мети, це все одно інструменталістський підхід. Приміром, в межах дискусії В. Дженкінса, що обґрунтовував екоорієнтованість Аквіната через Аквінатову апеляцію до пізнання як спасіння через багатоманіття сущого в порядку природи[2] та Ф Бензоні, який апелював до того, що засобами томізму екофілософську систему будувати не варто, оскільки вона заслабка для цього, та ще й занадто антропоцентрична[3].

Висновки. Як бачимо, для неотомістичної філософії здобутки XX–XXI ст. стають своєрідним викликом. Вирішити сучасні проблеми засобами томізму – доволі непроста справа, тому часом неотомістам доводиться вдаватися до неочікуваних інтерпретацій і часом приписувати св. Томі те, що він не писав. Більше того, деякі відповіді Аквіната суттєво та принципово розходяться з офіційними позиціями католицизму сьогодні. Втім, наука й далі буде розвиватися, а з нею й поглиблюватиметься етична проблематика. Чи з може філософія св. Томи «йти в ногу» католицькою доктриною, чи зможе й надалі надавати відповіді на нові проблеми – це й досі відкрите питання.

Список використаних джерел

1. Боецій. Проти Євтихія та Несторія: Про дві природи й одну особу во Христі / Аніцій Манлій Северин Боецій // Теологічні трактати; [пер. з латини та коментарі Р. Паранько]. – Л., 2007. – С.53–96. // Boetius. Proty Ievtykhia ta Nestoria: Pro dvi pryrody i odnu osobu vo Chrysti / Anitii Manlii Severyn Boetius // Teologichni tractaty; [trans. from Latin and comm. by R. Paranko]. – Lviv, 2007. – S.53–96.
2. Anscombe G. E. M. Where you a zygote? / E. Anscombe // Royal Institute of Philosophy Lectures. – 1984. – V.18. – P.111–115.
3. Austriaco N. P. G. In defense of the loss bodily integrity as a criterion of death: A response to the radical capacity argument / N. P. G. Austriaco // The Thomist. – 2009. – V.73. – №4. – P.647–659.
4. Benzoni F. Ecological ethics and the human soul: Aquinas, Whitehead, and the Metaphysics of value / F. Benzoni. – Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2007. – 261 p.
5. Benzoni F. Thomas Aquinas and environmental ethics: a reconsideration of providence and salvation / F. Benzoni // The journal of religion. – 2005. – V.85. – №3. – P.446–476.
6. Dolan J. M. G. E. M. Anscombe: Living the truth / J. M. Dolan // First Things. – 2001. – №113. – P.11–13.
7. Donceel J. Imediate Animation and Deslayed Hominization / J. Donceel // Theological Studies. – 1970. – V.31. – P.96–101.
8. Eberl J. T. Aquinas's Account of Human Embryogenesis and Recent Interpretations / Jason T. Eberl // Journal of medicine and philosophy. – 2005. – V.30 (4). – P.379–394.
9. Eberl J. T. The beginning of personhood: A thomistic biological analysis / Jason T. Eberl // Bioethics. – 2000. – V.14 (2). – P.134–157.
10. George M. P. Aquinas on the goodness of creatures and man's place in the Universe: A basis for the general precepts on environmental ethics / Marie P. George // The Thomist. – 2012. – V.76. – №1. – P.73–124.
11. Jenkins W. Biodiversity and salvation: Thomistic roots of Environmental ethics / W. Jenkins // The journal of religion. – 2003. – V.83. – №3. – P.401–420.
12. Jones D. A. Anscombe on the human embryo / The Moral Philosophy of Elizabeth Anscombe (St. Andrews Studies in Philosophy and Public Affairs) // Luke Gormally, David Albert Jones, Roger Teichmann. – Luton: Andrews UK Limited, 2016. – 345 p.

[1] Smith P. Aquinas and Today's Environmental Ethics: An Exploration of How the Vision and the Virtue Ethic of «EcoThomism» Might Inform a Viable Eco–Ethic (Dissertation: Duquesne University, 1995).

[2] В статті Jenkins W. «Biodiversity and salvation: Thomistic roots of Environmental ethics».

[3] Зокрема, в роботі «Thomas Aquinas and environmental ethics: a reconsideration of providence and salvation».

13. LeBlanc J. Ecothomism / Jill LeBlanc // Environmental Ethics. – 1999. – V.23. – №3. – P.293–306.

14. Lectures held by G. E. M. Anscombe at Oxford and Cambridge [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.unav.es/filosofia/jmtorralba/Lectures_G.E.M._Anscombe.pdf. – Перевірено: 21.04.2017.

15. Smith P. Aquinas and Today's Environmental Ethics: An Exploration of How the Vision and the Virtue Ethic of «EcoThomism» Might Inform a Viable Eco–Ethic; [Dissertation]. – Pittsbourgh: Duquesne University, 1995). – 405 p.

16. Story K. Catholic Environmentalism. Families care for creation in everyday ways / Kara Story // Catholic Rural Life. – 2001. – №3.

17. Thomas de Aquino. Commentum in quartum librum Sententiarum magistri Petri Lombardi / Sancti Thomae Aquinati Doctoris angelici divi Opera omnia. V.7/2. – Parma: Typis Petri Fiaccadori, 1858. – 1335 p.

18. Thomas de Aquino. Summa theologiae cum commentariis Thomae de Vio Caietani. Prima pars / Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita. – Roma: ex typographia Polyglotta, 1888. – T.5. – 528 p.

19. Thompson K. From Conservation to Consecration: Towards a Green Thomism [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.hprweb.com/2010/11/from–conservation–to–consecration–towards–a–green–thomism/, перевірено 26.04.2018.

20. Torretta G. Thomas' Green Thumb: Ecotheology beyond revolution and reform / Gabriel Torretta O. P. // Angelicum. – 2015. – V.92. – №2. – P.213–232.

21. Woods M. Cultivating Soil and Soul: Twentieth–Century Catholic agrarians embrace the Liturgical movement. – Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 2009. – 291 p.

Sakovska O. Yu., *postgraduate student of National University of «Kyiv–Mohyla academy» (Ukraine, Kyiv), herrezen@gmail.com*

St. Thomas Aquinas' teaching and modernity: bioethics and ecothomism

The article is dedicated to St. Thomas Aquinas' teaching on living bodies and aimed to show the ties between medieval and modern philosophy in its connection to thomistic philosophy (specifically, in the area of bioethics and ecological issues). It was also shown the way these topics relate to metaphysics in general and St. Thomas teaching as well. By means of comparative analysis and genealogical method most important issues of so–called «green» thomism are analyzed as well as attempts to solve its problematic issues, made by the modern thomists. In conclusion it is shown that neothomism acknowledges discrepancy between Aquinas' teaching and modern Christian approach towards up–to–date issues.

Keywords: *Thomism, bioethics, ecology, soul, mind, body.*

* * *

УДК 255.392

Санников С. В.,
кандидат богословских наук, старший научный сотрудник, Центр изучения религий Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), s.v.sannikov@npu.edu.ua

Амбивалентность феномена крещения у духовных христиан

Автор исследует роль феномена крещения в понимании духовных христиан, в частности, в группах духоборов (духоборцев) и молокан. Обычно считается, что эти группы отвергают крещение, однако, на основании первоисточников в статье показывается их амбивалентное отношение к крещению. С одной стороны, роль крещения, как акта инициализации и инкультурации особенно велика для всех духовных христиан, но с другой стороны они категорически отвергают это действие как физический ритуал. Важность крещения базируется на библейских текстах, которые авторитеты в этих группах, но произвольная герменевтика придает им исключительно духовный характер. Отсутствие внешнего знака инициализации, как присоединения к общине, приводит к расплывчивости критериев в определении «свой» – «чужой» в этих движениях. Как результат, руководители общин вынуждены создавать определенные внешние правила, что приводит к легализму и замкнутости. На богословском уровне это ведет к гностическому дуализму и докетизму.

Ключевые слова: *духовное крещение, ритуальность, инициация, духоборцы, молокане.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Группа, известная как духовные христиане – это обширное направление религиозного диссидентства, возникшая в Восточной Европе (на территории Российской империи) в основном с XVIII в., и получившая особое развитие во второй половине XIX – начале XX в. Эта группа подвергалась жестоким как идеологическим, так и физическим гонениям и ее особенностью было прежде всего желание строго жить по заповедям Божьим и практиковать личностные отношения с Богом, отвергая официальные церковные обряды. Достаточно вспомнить популярное выражение духоборцев, имевшее хождение в то время – «Церковь не в бревнах а в ребрах». Бонч–Бруевич передает прямую речь духоборцев более точно: «Наша церковь построена ни в горах, ни в брёвнах, ни в каменных стенах, а наша церковь построена в душах и сердцах человеческих» [4, с. XXIII]. Как правило, это были самобытные богоискатели, некоторые из которых позже находили своих зарубежных единомышленников. К этой группе причисляли большое количество так называемых «сект», как презрительно их называли в православном окружении, считая их отколовшимися от истинной церкви еретиками, а также много толков и течений.

Исследованиями богословия и практики этих групп в дореволюционный период занимались сектоведы Н. Барсов, Н. Анфимов, а позже религиоведы В. Бонч–Бруевич, Е. Буянов, Ю. Красникова, Ю. Сушкова и др. Ирина Тульпе пишет, что: «сектантство как религиозный феномен выступало в качестве альтернативы (оппозиции) архаическим, мифологическим элементам и структурам, существующим в церкви и в обыденной «синкретичной» религиозности», поэтому к духовным христианам часто причисляли все альтернативные православию духовные образования, что с богословской и религиоведческой точек зрения было не всегда удачно» [16]. От других течений религиозного разномыслия духовные христиане отличались полным отрицанием какой–либо внешней обрядности и фундаментализмом в толковании Писания и практической жизни. Самыми типичными представителями этой группы в Восточной Европе несомненно являются Духоборцы (духоборы) и Молокане.

Цель статьи – показать неоднозначность и амбивалентную сложность представлений о феномене крещения в группах духовных христиан, которые, как традиционно считается, отвергают и не практикуют это церковное установление.

Духоборцы. В дореволюционном сектоведении это движение называли духоборцы, в советский период и до настоящего времени в религиоведческой литературе стали использовать термин «духоборы», но адепты этого движения считают новое наименование оскорбительным, потому что они борются за духовность – «борцы за Дух», а не борцы с Духом. Поэтому правильнее использовать самоназвание этой группы – духоборцы.

Эту группу Н. И Барсов [2], как и все православные сектоведы, относит к «сектам рационалистического направления», хотя их скорее следует считать мистиками, и он считает, что они появились от неизвестного квакера, посещавшего Харьковскую губернию в середине XVIII в. Однако, достоверные данные о ранних связях

духоборцев с квакерами отсутствуют и, как указывает Ю. Н. Сушкова [15], начало это движения связано с самобытным богоисканием Силуана Колесникова, жившим в Екатеринославской губернии. Главной идеей Силуана и его последователей была борьба за одухотворение омертвевшей веры, которую они видели в официальной церкви. Себя они представляли, как борцов за Дух и считали, что поскольку Бог есть Дух, то он, находясь в каждом человеке персонально, преобразовывает его жизнь. При внешнем сходстве с квакерами (ориентация на дух, пацифизм), они значительно отличаются от них по богословским взглядам, прежде всего в том, что считают библейский текст мало авторитетным и значительно поврежденным, а опираются главным образом на просвещение и откровение от Духа. Возможно, это связано с тем, что первые поколения духоборцев были малограмотные и не признавали письменную традицию, опираясь на устное предание. В. Бонч–Бруевич, проживший немалое время с духоборцами, записал по их просьбе значительную часть их преданий, и издал в 1909 г. так называемую «Животную книгу духоборцев», хотя по мнению самих духоборцев Животная книга находиться только в сердце и в устах и никто из людей не может ее знать полностью, она рассредоточена по душам совершенных.

В начале своего издания Бонч–Бруевич сделал анализ взглядов духоборцев и указывал, что по их пониманию Бог: «обретается в человеке, находится здесь на земле, среди нас, в каждом из нас, ибо «все мы родихомши все мы божественны» … все исходит от человека, в человеке заключается, – человек «есть чудное, дивное творение Божье», творение всей жизни, – «достойны мы ему – живому человеку – поклониться» [4, с. XVII]. Т.е. центральное представление о Боге у духоборцев типично пантеистское – Бог имманентно присутствует во всем творении и не имеет личностного характера. Очевидно поэтому, симпатизировавший таким взглядам Г. Сковорода, активно помогал этой группе, и составил для них «Исповедание веры духоборцев Екатеринославских». В этом Исповедании говориться: «Не нужны для чад Божьих ни цари, ни власти, ни какие бы то ни были человеческие законы … Праведнику никаков закон не положен». Ни Писание, ни таинства, ни обряды – не обязательны, они суть только «знаки» и «образы», «картины» и «фигуры». Подчиниться им – значит лицемерить» [цит. по 3, с. 27].

Христос, по их взглядам, просто один из людей, но он более всех других был просвещен божественным светом, и в нем Бог пребывал особенным образом, поэтому он одновременно и Бог и человек. Представление о душе у духоборов близко к оригеновскому – душа человеческая существовала прежде создания мира и она бессмертна, вечна, как сам Бог «Она, — вечная в бытие – преемственна и наследственна в человечестве, переходя от одного к другому, особенно сохраняясь и пребывая со всей своей силой в «истинных людях»» [4, с. XIX]. Далее Бонч–Бруевич объясняет, что душа «истинного человека», (т.е. духоборца, как считают последователи этого движения) переходит от одного из них к другому, сохраняя таким образом коллективную мудрость, а душа «упавших» или «пошатнувшихся» духоборцев переходит после смерти кому–либо из недухоборцев. Другими словами духоборцы исповедуют определенную форму реинкорнации, как переселение душ. Т.к. церковь состоит только из тех, в ком живет Бог, то в состав церкви они вводят не только христиан, но и представителей других религиозных (и нерелигиозных) групп, если кто–то из них был просвещен. Это понимание сделало Л. Толстого близким другом духоборцев.

Никаких внешних ритуалов духоборцы не признают. Крещение у них понимается в исключительно духовном смысле. Как пишет А. Беженцева на основании свидетельств старцев этого движения: «Переселение души в человека–духоборца совершается приблизительно от 6 до 15–летнего возраста, когда духоборец заучивает несколько псалмов «Животной книги»; до того же времени всякий духоборец имеет не душу, а только дух, который есть простое дыхание, не имеющее бытия» [3, с. 20]. Это и есть крещение словом Божьим, внутренним просвещением. Другая форма крещения – это страдания. Всякие таинства понимаются только духовно, а материальные знаки, сопровождающие их, отвергаются как ненужные и бесполезные. В «Животной книге» написано: «Крещение водою не полезно душе нашей; для души нашей крещение, когда кто восприемлет слово Божие в себя; крестимся от Христа Святым духом» [4, с. 18]. «Сотворите между собою правду и любовь» – это будет настоящее крещение не водою, а духом» – передает Бонч–Бруевич слова духоборцев. Таким образом видно, что самому феномену крещения в этой группе придается исключительно большое значение, но при этом категорически отвергается совершение его, как обряда, имеющего видимую форму.

Духоборцы жили закрытыми общинами в полном отвержении со стороны православного окружения, на что отвечали им взаимностью, поэтому их вполне справедливо классифицируют как этноконфессиональную группу. Мистически настроенный царь Александр I в 1802 г. благосклонно отнесся к духоборцам и разрешил им переселение в неосвоенную тогда Таврическую губернию на весьма льготных условиях. Следует иметь в виду, что в то время как обычные православные крестьяне фактически были лишены земли, переселенцы, как пишет Борис Михайлов: «получили значительные суммы денег (100 рублей на семью), по 15 десятин земли на душу и умели быстро обустроиться и завести хозяйство» [11, с. 28], но при Николае I их снова переселяют в глухие места Кавказа, где они создали в некотором смысле собственную страну «Духоборию». На Кавказе часть духоборцев, под руководством Петра Веригина приняла толстовскую версию пацифизма и, в ответ на закон об обязательной воинской повинности 1887 г., они демонстративно сожгли оружие летом 1895 г. на глазах у турков. Мирный протест духоборцев был подавлен бесчинством казачьих отрядов с насилием и разграблением имущества, отказники были сосланы на каторгу в Сибирь, в дисциплинарные роты, большинство из которых домой не вернулось. Благодаря вмешательству и финансовой помощи Л. Толстого ок. 8000 духоборцев получили возможность эмигрировать и выехали в Канаду.

Организационно, духоборцы Восточной Европы, в настоящее время в отличии от их канадских единоверцев, не объединены и малочисленны, несмотря на созданное в 1991 г. в Ростове–на–Дону «Религиозное объединение Духоборцев России», которое впрочем,

было ликвидировано в 2008 г. А. Беженцева указывает цифру ок. 100 тыс. человек духоборцев во всем мире на конец XX в. Богословие духоборцев остается достаточно неопределенное, со слабой письменной фиксацией, но основные его направления не изменились. В отличии от квакеров, Армии спасения и других групп на Западе, которые в течении XX в. значительно приблизились к евангеликанам, духоборцев по–прежнему трудно считать частью христианского движения, но их представление о единении со Иисусом в духовном крещении, хотя и носит пантеистический характер, все же находится в русле общей сакраменталистской традиции, провозглашающей тайну «Христос в нас». Духовное крещение в этой группе по сути играет роль инкультурации и инициации, позволяющей в полном смысле слова присоединиться к общине. В напутствии «старушки», как говорят духоборцы, из Дманиси, которое переписывается вручную и тщательно храниться в их общинах, об этой тайне говориться: «Возрождающая сила, не видимая человеческим глазом, дает начало новой жизни. Она творит нового человека по образу Бога. Дух Святой действует тихо и незаметно, но плоды Его работы очевидны. Если сердце человека обновлено Духом Божьим, это обязательно проявится в жизни» [3, с. 141]. Следовательно, феномен крещение, дающий «возрождающую силу», одновременно важнейший и дискуссионейший элемент общинной жизни духоборцев, при попытке его уловить и описать.

Молокане. По сравнению с духоборцами, малокане представляют собой гораздо более устойчивую и динамически развивавшуюся группу в духовном христианстве. Возможно, одна из главных причин такого состояния заключается в твердой опоре этого движения на Священном Писании, хотя в его истолковании используется в основном аллегорическая и типологическая герменевтика. Однако, ясное библейское основание и последовательное использование априорно выбранной герменевтической системы, позволяет этому движению сохранить свою идентичность.

Сами молокане считают себя частью «духовного христианства» потому что отрицают внешние обряды и постановления, принятые другими христианскими церквами и все истолковывают духовно. П. Суворов [цит. по 8, с. 65] указывает, что имя «молокане» не являлось изначально самоназванием этой группы, а было присвоено им Тамбовской консисторией Русской православной церкви в 1765 г., но к началу XIX в. они приняли это имя как дополнительное к термину «духовные христиане». Также как и история духоборцев, история молокан наполнена самыми трагичными переживаниями, физическими и моральными преследованиями и постоянными переселениями. Сами молокане ведут свою официальную историю с 1805 г. Как пишет один из наиболее авторитетных историков из молокан Николай Кудинов: «В 1805 году Семен Матвеевич Уклейн властями признан первым основателем учения молокан … Он первый возбудил вопрос подать на Высочайшее имя прошения о даровании молоканам свободы исповедания веры» [9, с. 14]. Далее он приводит полный текст прошения, которое подавали поверенные молокан Лосев, Мотылев и Журавцов царю Александру I. Текст Прошения уважительно и подробно описывает основные взгляды молокан и те притеснения, которые они переносят и заканчивается просьбой о религиозной свободе. Кудинов описывает заседании Совета с участием царя и пересказывает речи присутствующих там и завершает повествование императорским указом от 22 июля 1805 г. с решением не препятствовать совершать служение по молоканскому обряду. После короткого времени свободы, молокане вновь стали подвергаться преследованиям и их, как и духоборцев, переселили с р. Молочной на Кавказ.

Как считает один из бывших лидеров молокан, перешедший в баптизм, В. В. Иванов–Клышников, богословие кавказской группы стало в основном строиться на отрицании православных принципов, а не на библейском тексте. Он пишет, что в молоканстве образовалось много догматических толков: «Все они во многом не согласны между собой, но в общем они имеют одно направление и одну цель, чтобы во всем противоречить православному. Потому что как сами православные, так и их вероучение сделалось противно и даже ненавистно для молокан» [7, с. 11]. Один из руководителей современного молоканского движения Сергей Петров (г. Тамбов) считает, что наиболее влиятельными в этом движении в настоящее время остаются 4 направления: «Постоянные, или Старопостоянные; Духовные (прыгуны); Максимисты; Евангельские (сухие баптисты) … также в молоканстве существовали и существуют две «школы»: духовного толка и буквального. Представители духовного толка более склонны к иносказательному толкованию учения и явлений Библии. Буквальные ближе к православным и евангельским» [13].

Несмотря на различия, все молоканские толки едины в понимании сакраментов и обрядов. Подробно и красочно история формирования молоканских толков с описанием их взглядов представлена в 4–х томнике Федора Васильевича Ливанова [10]. В отношении водного крещения один из руководителей старо–постоянных молокан Н. Анфимов, излагая их догматы, пишет: «Единственным истинным новозаветным крещением исповедуем крещение Духом Святым. Крещение сие состоит в погружении в смерть Иисуса Христа, то есть, распятии со Христом плоти своей со страстями и похотями, чтобы нам быть мертвыми для греха упразднение плоти греховной и таким образом сораспяться Христу. Умерщвляя земные члены наши: блуд, нечистоту и всякую похоть, мы в сем крещении умираем со Христом подобием Его смерти» [1, с. 125]. В этом же направлении развивает доктрину крещения пресвитер Воронежской общины ДХМ Петр Александрович Петров в своей неопубликованной работе «Вероучение Духовных Христиан». Он объясняет: «Иисус Христос, давая одиннадцати Апостолам повеление крестить, имел в виду не воду, а само имя Отца и Сына и Святой Духа, в дал им дар, по которому, чрез возложение рук Апостолов, уверовавшие крестились Духом Святым. Дар этот не передавался ни по наследству, ни по вере, ни за деньги, и после смерти Апостолов остался Один Единственный Креститель, воскресший и вечно живущий Господь Иисус Христос» [12]. Практически в каждом выпуске довольно многочисленных периодических изданий молокан можно найти статью, доказывающую, что крещение – это только духовный акт, не требующий никаких внешних обрядов.

Важно заметить, что истолковывая крещение, исключительно как духовный процесс, молоканские старцы неизбежно приходят к проблеме внешнего знака того духовного явления, которое произошло/не произошло в человеке, находящимся в их общине. Не имея внешней точки отсчета для входа в общину, даже в отношении тех, кто вырос в молоканских семьях, они вынуждены обратиться в поиске такого критерия к делам веры, которые не всегда оцениваются однозначно. Это приводит к формированию определенных правил и собственных, молоканских традиций. Старейшины, управляющие общиной, вынуждены очень твердо и последовательно держаться всех своих обычаев, чтобы сохранить идентичность своего сообщества. Такое положение вызывает множество конфликтов и расколов, которые в основном происходят из–за традиций, а не из–за истолкования Библии или догматов. Об этом постоянно дискутируют молоканские авторы на всех своих встречах и в печатных изданиях. В конечном счете они приходят к тому, что единственным общем знаменателем, объединяющим верующих и свидетельствующим о факте крещения, является любовь к Богу и к ближнему, как знамение погружения во Христа. Кудинов рассказывает о споре, которому он был свидетель в одной из общин: «община разделяется на двое: одни держут сторону Егора Елизаровича, а другие сторону Павла Гавриловича … вдруг выступает старик и говорит: Братцы, погодите … если они спорят между собою, кто из них больше знает, то значит, они оба ничего не знают. Давайте сделаем лучше вот как: кто дождался Христа, тот пусть живет со Христом и будет с Ним делать добро и жить благочестиво» [9, с. 36–37]. После это, как рассказывает Кудинов, спор утихает и присутствующие спрашивают друг друга – кто в чем имеет нужду и стараются тут же оказать помощь нуждающемуся, чтобы доказать свою принадлежность Христу и его заповедям. Другими словами, критерием крещения во Христа выступает любовь к ближнему, но чтобы это качество проявлялось, о нем приходится постоянно напоминать и при этом легко обмануться, как считают многие молокане, когда внешние дела любви делаются лицемерно. Т.е. отсутствие внешнего знака принадлежности к общины становится практической трудностью в жизни общин.

Таким образом, духовное христианство Восточной Европы последовательно стоит на принципах отрицания всякой внешней обрядности и, из–за многолетней самоизоляции и изоляции со стороны враждебного окружения, мало восприняло духовные и богословские импульсы, появившиеся в мировом христианском сообществе. Отвергая внешнюю сакраментальность и отрывая духовную жизнь от ее материальных проявлений, духоборы и молокане незаметно для себя сформировали многочисленные знаки невидимого присутствия Божества.

Фактически традиционная обрядность, которую так тщательно соблюдают и стараются передать потомкам духовные христиане, является индикатором их сакраментальности. Так, у духоборцев обязательными материальными знаками, которые стоят на столе во время богослужения являются хлеб, соль и кувшин с водой. Без этих знаков совместное чтение псалмов не начнется [3, с. 23]. Или определенный порядок богослужения, при котором каждый из присутствующих должен прочитать наизусть один из псалмов «Животной книги» без повторения уже прочитанного, независимо от количества присутствующих. У молокан были свои материальные знаки божественного присутствия, например, обряды вставания и поклонения в начале богослужения, обряд подстилания соломки или позже коврика при коленопреклонённой молитве. Е. Буянов пишет, что потомки первых молокан «стали освящать эти обряды и считать их установленные Духом Святым» [5, с. 14]. Отрицая таинства, молокане используют сакраментальный язык, когда связывают крещение Духом Святым с проповедью, как видимым знаком происходящего в духовном мире. И. Семилетов объясняет это так: «Крещение Духом совершалось апостолами через проповедь. Наглядным примером послужила для апостолов первая церковь, призванная из язычников, когда апостол Петр начал говорить им речь, во время его проповеди нисшел на них Дух Святой, также как и на апостолов в день Пятидесятницы» [14, с. 27]. Таким образом, хотя это движение не пришло к языку встречи в описании соприкосновения материального и духовного и хотя духовные христиане формально отвергают всякие тайны, на практики они сформировали сакраментальность обыденной религиозности.

Выводы. Анализируя феномен крещение у духовных христиан можно прийти к однозначному выводу об их амбивалентном отношении к этому событию религиозного сознания. Кажущееся игнорировании и отвержении крещения у духоборцев и молокан выглядит как несколько упрощенный взгляд на эти движения. На самом деле этот феномен вызывает у них двойственное отношение. С одной стороны это важнейшее переживание, с которого собственно начинается духовная жизнь адептов этого религиозного движения, а с другой стороны это предмет самого яростного отвержения, когда речь идет о его физическом совершении. Причины такого напряженно дуалистичного отношения к феномену крещения кроются в сложной, двуединой природе этого феномена для христианского сознания. С одной стороны, без посвящения через крещение невозможно присоединение к общине. Ирина Випулис объясняет: «Подобное отношение к посвящению объясняется его функциональной важностью: сакрализацией и инкультурацией личности. Каждый посвящаемый причислялся к новой социальной группе «посвященных»: церковной общине в христианстве или обществу взрослых членов архаического племени, и, одновременно, ему открывались тайны и правила «новой жизни в Боге» [6, с. 83]. Собственно, для всех христианских группах крещение играет роль инициации, что особенно важно для таких закрытых этноконфессиональных сообществ, как духоборцы и молокане. Но с другой стороны, крещение как ритуальное действие погружения в воду преемственно связывается с исторической церковью и намекает на возможность близости или даже единения с ней, что категорически неприемлемо для духовных христиан. Острие их протеста направлено именно на ритуальность, что роднит их с гностическим дуализмом. Поэтому важность крещения, которая несомненно вытекает из Священного Писания, и отрицание его физической ритуальности, приводит их к идеи переводу

этого феномена в духовную плоскость, отождествляя крещение водное и крещение Духом Святым.

Список использованных источников

1. Анфимов Н. Изложеніе догматовъ и молитвенникъ истинныхъ духовныхъ христіанъ (секты именуемой «старо–постоянными молоканами») / Н. Анфимов. – Тифлис: Я. П. Бурцова и И. Я. Томилина, 1912. – 434 с.
2. Барсов Н. Духоборцы. – СПб., 1890.
3. Беженцева А. Страна Духобория. – Тбилиси: Русский клуб, 2007.
4. Бонч–Бруевич В. Животная книга духоборцев / В. Бонч–Бруевич. – СПб., 1909.
5. Буянов Е. Вероучение и течения духовных христиан молокан // Религиоведение. – 2014. – №4. – С.3–15.
6. Випулис И. Христианское крещение и архаическая инициация // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2008. – №2. – С.83–86.
7. Иванов–Клышников В. Избранные статьи и проповеди / В. Иванов–Клышников.
8. Красникова Ю. Религиозное течение духовных христиан (молокан) в среде российского крестьянства XIX века // Богословские размышления: Евро–Азиатский журнал богословия. – 2015. – Спецвыпуск.
9. Кудинов Н. Столетие молоканства в России. 1805–1905 / Н. Кудинов. – Баку, 1905.
10. Ливанов Ф. Раскольники и острожники / Ф. Ливанов. – СПб.: Типография М. Хана, 1868.
11. Михайлов Б. Мелитополь: природа, археология, история / Б. Михайлов. – Запорожье: Дикое поле, 2002. – 280 с.
12. Петров П. Вероучение Духовных Христиан.
13. Петров С. Духовные христиане молокане. Краткая информация // Духовные христиане молокане.
14. Семилетов И. О крещении Духом Святым // Вестник духовных христиан–молокан. – 1954. – №1. – С.25–34.
15. Сушкова Ю. Секта духоборов: история возникновения, идеология // Российский научный мир. – 2013. – №1. – С.12–23.
16. Тульпе И. А. Русское религиозное разномыслие. Христианское сектантство. – СПб., 2001.

References

1. Anfimov N. Izlozhenie dogmatov# i molitvennik# istinnyh# duhovnyh# hristian# (sekty imenuemoj «staro–postojannymi molokanami») / N. Anfimov. – Tiflis: Ja. P. Burcova i I. Ja. Tomilina, 1912. – 434 s.
2. Barsov N. Duhoborcy. – SPb., 1890.
3. Bezhenceva A. Strana Duhoborija. – Tbilisi: Russkij klub, 2007.
4. Bonch–Bruevich V. Zhivotnaja kniga duhoborcev / V. Bonch–Bruevich. – SPb., 1909.
5. Bujanov E. Verouchenie i techenija duhovnyh hristian molokan // Religiovedenie. – 2014. – №4. – S.3–15.
6. Vipulis I. Hristianskoe kreshhenie i arhaicheskaja iniciacija // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. – 2008. – №2. – S.83–86.
7. Ivanov–Klyshnikov V. Izbrannye stat'i i propovedi / V. Ivanov–Klyshnikov.
8. Krasnikova Ju. Religioznoe techenie duhovnyh hristian (molokan) v srede rossijskogo krest'janstva XIX veka // Bogoslovskie razmyshlenija: Evro–Aziatskij zhurnal bogoslovija. – 2015. – Specvypusk.
9. Kudinov N. Stoletie molokanstva v Rossii. 1805–1905 / N. Kudinov. – Baku, 1905.
10. Livanov F. Raskol'niki i ostrozhniki / F. Livanov. – SPb.: Tipografija M. Hana, 1868.
11. Mihajlov B. Melitopol': priroda, arheologija, istorija / B. Mihajlov. – Zaporozh'e: Dikoe pole, 2002. – 280 s.
12. Petrov P. Verouchenie Duhovnyh Hristian.
13. Petrov S. Duhovnye hristiane molokane. Kratkaja informacija // Duhovnye hristiane molokane.
14. Semiletov I. O kreshhenii Duhom Svjatym // Vestnik duhovnyh hristian–molokan. – 1954. – №1. – S.25–34.
15. Sushkova Ju. Sekta duhoborov: istorija vozniknovenija, ideologija // Rossijskij nauchnyj mir. – 2013. – №1. – S.12–23.
16. Tul'pe I. A. Russkoe religioznoe raznomyslie. Hristianskoe sektantstvo. – SPb., 2001.

Sannikov S. V., *Candidate of Theological Sciences, Senior Researcher, Centre for Religious Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), s.v.sannikov@npu.edu.ua*

The ambivalence of baptism spiritual Christian approach

In the article the author explores the role of the baptism in the understanding of spiritual Christians, in particular, in groups of Dukhobors and Molokans. It is usually believed that these groups reject baptism, however, based on primary sources, the article shows their ambivalent attitude toward baptism. On the one hand, the role of baptism, as an act of initialization and inculturation is especially great for all Spiritual Christians, but on the other hand, they strong reject this action as a physical ritual. The importance of baptism for these groups based on biblical texts, but free hermeneutical attitude gives them an exclusively spiritual character. Deprivation external sign of initialization, leads to the vagueness of the criteria for the delimitation. As a result, community leaders are forced to create certain external rules, which leads to legalism and closure. On a theological level, this leads to gnostic dualism and docetism.

Keywords: *spiritual baptism, rituality, initiation, Dukhobors, Molokans.*

Санніков С. В., *кандидат богословських наук, старший науковий співробітник, Центр вивчення релігій Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), s.v.sannikov@npu.edu.ua*

Амбівалентність феномена хрещення у духовних християн

Автор досліджує роль феномена хрещення в розумінні духовних християн, зокрема, в групах духоборів (духоборців) і молокан. Зазвичай вважається, що ці групи відкидають хрещення, однак, на підставі першоджерел в статті показується їх амбівалентне ставлення до хрещення. З одного боку, роль хрещення, як акту ініціалізації і інкультурації особливо значна для усіх духовних християн, але з іншого боку вони категорично відкидають це дію як фізичний ритуал. Важливість хрещення базується на біблійних текстах, які авторитетні в цих групах, але довільна герменевтика надає їм виключно духовний характер. Відсутність зовнішнього знака ініціалізації, як приєднання до громади, призводить до распливчівості критеріїв у визнанні «свій» – «чужий». Як результат, керівники громад змушені створювати певні зовнішні правила, що призводять до легалізму і замкнутості. На богословському рівні це веде до гностичного дуалізму та докетизму.

Ключові слова: *духовне хрещення, ритуальність, ініціація, духоборці, молокани.*

* * *

УДК 130.2+796.5:911.3

Степанова О. А.,
доктор культурології, доцент, завідувач кафедри менеджменту туризму, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Україна, Київ), palamist@gmail.com

Культурно–туристичний потенціал сучасної іудейської сакральної географії в Україні

Досліджено важливість використання культурно–релігійного потенціалу іудейської сакральної географії в сучасній туристичній галузі України. Розглянуто особливості історії формування сакральної географії іудаїзму в Україні. Розкрито специфічні риси хасидизму, що виник на українських землях як один із найпопулярніших напрямів іудаїзму у світі через свою проповідь радості й особистісного єднання з Богом. Відзначена роль цадиків у розвитку хасидизму, над численними могилами яких зведено огелі як символічні пам'ятники зв'язку з Богом і своїми послідовниками. Наведено приклади коротких біографій цадиків та історії окремих іудейських святих місць в Україні, що мають потенціал зацікавити українських та зарубіжних туристів.

Ключові слова: *культурно–туристичний потенціал, іудейська сакральна географія, релігійний туризм в Україні, паломництво, хасидизм.*

У туристичній галузі України варто комплексно підійти до професійної організації релігійного туризму, в якому іудейська сакральна географія займатиме чільне місце. Відомо, що в Україні налічується особливо велика кількість святих місць, освячених земним життям цадиків (праведників), місця поховання яких стають

важливими для відвідувань іудеями з різних країн світу. Навіть звичайний рівень спостереження у міжнародних аеропортах України свідчить про те, що ортодоксальні іудеї, які впізнавані за своїм традиційним одягом, доволі активно відвідують нашу державу. Окремі українські містечка й села становлять особливі сакральні топоси в загальній сакральній географії іудаїзму.

В українському туризмознавстві, а також релігієзнавстві проблема культурно–туристичного потенціалу іудейської сакральної географії окремо не вивчалася, тому в нашому дослідженні покликатимемося на окремі публікації, що стосуються пам'ятних місць цієї найдавнішої авраамічної релігії, в яких, правда, немає жодних проекцій щодо їхнього використання в туристичній галузі нашої держави. Метою статті є аналіз туристично–культурного потенціалу топосів сучасної іудейської сакральної географії в Україні. Використовуватимемо комплексну методологію, спрямовану на вирішення поставленої мети: історичний метод уможливить розкриття історії формування ореолу святості того чи іншого іудейського місця, про які йтиметься у статті; герменевтичний метод дозволить розкрити імпліцитний зміст окремих священних молитовних і танахічних текстів задля більш широкої репрезентації іудейських концептів; біографічний метод коротко ознайомить із найважливішими штрихами біографії окремих іудейських цадиків, постаті яких будуть цікавими не тільки для дослідників єврейської культури, але й для широкої інтелектуальної аудиторії в Україні та інших державах.

Слід акцентувати, що національна релігія іудаїзм протягом тисячоліть визначала єврейську національну ідентичність, це стосувалося також і тих, що були далекі від ортодоксального заанґажування в релігійні правила й обряди. До XX століття у більшості держав проживання євреї користувалися в своїх спільнотах власним правом, що базувалося саме на приписах Тори й талмудичних коментарях авторитетних вчителів закону Мойсея. Практично до початку минулого століття релігійне життя невід'ємно стосувалося основ функціонування єврейської громади (її зазвичай очолював равин), до основних турбот якої належало, зокрема, утримання синагог і домів молитви, ритуальних басейнів (мікв) та кладовищ. Релігія супроводжувала життя євреїв від самого народження аж до смерті, протягом щорічних свят та відповідних деталізованих обрядів–ініціацій (обрізання (для хлопців), бар–міцва (для дівчат – бат–міцва), вінчання та обряд поховання). Відзначимо, що «протягом тривалого часу Україна була своєрідним центром світового єврейства» [7, с. 3]. Саме на наших землях внаслідок розвитку палітри духовності іудаїзму виникли окремі паломницькі центри, культ яких відомий і популярний у цілому світі серед іудейських спільнот, які відзначаються особливим пошанування тих або інших релігійних діячів, що, зокрема, відображається на рекомендацію відвідання місць їхнього земного спочинку.

Таким було життя у міських ґетто, штетлах (містечках) та єврейських селах до того часу, поки найактивніші вихідці з консервативного й ізольованого середовища країн проживання (скажімо, Австро–Угорської чи Російської імперій, до складу яких належали землі України) не захопилися ідеями соціалізму та сіонізму. Не будемо переповідати історію єврейства, зокрема його релігійної складової, у XX столітті, оскільки це – окремий тематичний блок, котрий належить до наукового жанру монографій чи дисертацій, а не статей. Проте зазначимо, що загальне релігійне відродження в Україні на початку 1990–х років стосувалося й іудейських спільнот, частиною життя яких стало відродження місць паломництва, які пов'язані з авторитетними релігійними вчителями.

Ґенеза сучасного іудейського паломництва сягає своєю історією ще періоду так званого Першого храму, коли всі визнавці закону Мойсея мали обов'язок відвідувати святий град Єрусалим. До речі, стосовно християнства, то у цій молодшій авраамічній релігії паломництво не є обов'язковим. Хоча, звісно, більшість християн прагне побувати на місцях, пов'язаних із земним життям Ісуса Христа, передусім у Єрусалимі та Вифлиємі, в яких цей релігійний аспект виразно опрацьований туристичною індустрією Ізраїлю. Численні скандали навколо святих місць, останній з яких мав місце на початку 2018 року, в результаті якого навіть було зачинено храм Гробу Господнього на кілька днів, свідчать про те, що справді християнам не варто плутати питання першості в їхній шкалі цінностей, особливо коли варто обирати між доволі дорогим за вартістю паломництвом та слідуванням самим заповідям Ісуса Христа.

У єврейському релігійному та духовному житті в другій половині XVIII століття відбулися значні світоглядні й культурні зміни, котрі можна порівняти з епохою Ренесансу в суспільствах Західної Європи після середніх віків. Як слушно відзначає один із дослідників, «єврейське просвітництво (гаскала – *О. С.,*) уособлювало «прогресивну» сторону європейського іудаїзму, яка створила умови для емансипаційного руху. Окрім того, існував протилежний, «запізнілий» напрям, який лише у подальшій перспективі осягнув загальноєвропейський вимір, однак не меншою мірою спричинився до виживання євреїв. Це був рух хасидизму (хасідім = побожні)» [14, s. 269].

Стосовно згаданого хасидизму, то він і стосується саме наших земель, засновники якого народжувалися, проповідували і відходили у вічність саме в українських містечках і селах, котрі для них були рідними та близькими, а також заповідали своїм послідовникам відвідувати місця їхнього спочинку для отримання духовних благ. Зазвичай могили праведників і ставали центром шанованих іудейських святих місць, більшість із яких відійшли в забуття після жахіть Другої світової війни та антирелігійної й антисемітської політики СРСР.

Серед основних місць іудейського паломництва в Україні згадаємо такі: Умань, Вижниця, Садигора, Меджибіж. Особливістю цих іудейських святих місць України є те, що вони пов'язані саме з хасидизмом, який і виник на цих землях. У цьому і найбільший внесок євреїв, що проживали на землях теперішньої України, до скарбниці світового єврейства. Саме у цих містечках знаходяться могили праведників, над більшістю з яких хасиди намагаються звести огель – кам'яну споруду з напівсферичним дахом. Лея Алон в одній публікації намагається пояснити духовно–символічний зміст цих надгробних споруд: «Намет, поховальний склеп – кожне з цих слів має свій визначений відтінок та жодне з них не

передає того, що для єврея означає огель. Слово це веде в глибину нашої пам'яті. Розкинувши намети, кочували наші предки незнайомою, позбавленою вологи землею. Авраам сидів біля входу в намет (огель) в Елоней Мамре, на третій день після обрізання, коли відкрився йому Бог, і він побачив трьох мандрівників, і були то три ангели. І знову, вже значно пізніше, коли Більам, що задумав проклясти Ізраїль, – благословляє: «Які чудові намети твої, Яакове!»... Огель – нагадування про життя, тепло, дім. Чому ж, коли відходить праведник, зводять над його могилою огель? Тому що огель символізує містичний зв'язок поколінь. В огелі ми наче відчуваємо присутність цадика, ніби стіни утримують його дух. А можливо, тут, у цих стінах, наша душа в стані релігійного поривання готова до такої зустрічі?» [1].

Засновник хасидського вчення Ісраель бен Елієзер (біля 1700–1760), більш відомий як Баал Шем Тов («Володар імені Бога»), акронім Бешт, що народився в містечку Меджибіж (теперішньої Хмельницької області). Він вважав, що релігійний екстаз є вищим від розлогих повчань Талмуду. Іншими словами, навіть простий і неосвічений єврей може бути ближчим до Бога, ніж найбільш освічений вчитель релігійних законів. Природно, що таке вчення дуже сподобалося тогочасному єврейському населенню, більшість з якого була достатньо бідною та ще й час від часу переслідуваною через свою відособленість від християнської більшості. Прихований праведник приєднувався до груп благочестивих людей, провів кілька років як відлюдник у горах. Потім оселився у містечку Тлусте в Галичині, де у віці тридцяти років відкрив себе як цілитель і праведник. Бешт мандрував містами, проповідував своє вчення, а саме: Творець перебуває всюди, творіння Його величне; важливість і значущість людини у Всесвіті; вплив, який людина та її дії здійснюють на Самого Творця; навіть у злі є добро, адже ніщо не може існувати без іскри святості; молитва – ключ до Бога та перший засіб духовного відродження Ізраїлю. Основою хасидизму є вчення про радість як необхідний фон єврейського життя, бо ж песимізм, зневіра, депресія ведуть до гріхів і духовної апатії. Тому ентузіазм та усвідомлення присутності Бога – основна передумова для вивчення Тори і виконання заповідей (міцвот). Цадик (свята людина) єднає єврейський народ в одне тіло Ізраїлю та слугує зв'язком між Творцем і масами, що зазвичай не можуть самі духовно піднятися. Поєднання таких ідей і створило хасидизм – найпопулярніший напрям іудаїзму [див.: 12].

Найчисленнішою за кількістю іудейських паломників в Україні є Умань – невеличке містечко Черкаської області, куди щороку на свято Рош Ашан (Нового року) прибувають десятки тисяч хасидів, щоб помолитися на могилі цадика ребе Нахмана (Брацлавського). Хасидизм після виникнення поділився на окремі напрями на основі наслідування вчення якогось із праведних равинів (цадиків). Один із таких – Нахман із Брацлава, правнук (за материнською лінією) засновника хасидизму Бешта. Він народився у Меджибожі в 1772 року. На 14–му році його одружили на дочці орендатора поміщицьких угідь із Гусятина, куди хлопець і перебрався. Нахман старанно вивчав тамлмудичну й кабалістичну літературу, багато молився (зокрема, на лоні природи) і постився. Після смерті тестя переселився у містечко Медведівка (Київська губернія), де жив до 1798 року, коли здійснив поїздку в Ерец–Ісраель, заради чого довелося продати все майно. Але в духовному плані це паломництво було дуже важливим, означало його духовне преображення. Влітку 1800 року Нахман переселився до містечка Златопіль, де почав досить радикальну проповідь, вважаючи, що лише він – «єдиний вождь Ізраїлю свого часу». Такі заяви не подобалися більшості єдиновірців, що змусило його переїхати в 1802 році в Брацлав (теперішня Вінницька область). З 1810 року Нахман із Брацлава почав кочувати містечками України, завдяки чому його вчення поширилось та стало популярним серед євреїв. Відчуваючи наближення смерті (1808 року заразився туберкульозом), цадик зробив зупинку в Умані. Йому приписують слова, які виражають бажання бути похованим поруч із жертвами Коліївщини 1768 року: «Душі померлих за віру чекають мене». Остання проповідь Нахмана із Брацлава була присвячена святу Рош Ашан, на яке він закликав приїжджати на його могилу своїх послідовників. Саме в Умані невдовзі він і помер, а його могила стала об'єктом паломництва брацлавських хасидів.

Нахман із Брацлава закликав позбутися сумнівів за допомогою віри, що долає обмеженість раціонального мислення, адже в її основі свобідна воля, а не логіка. Тому він був противником вивчення філософії, бо лише на основі віри досягаються релігійні цінності, скажімо, любов до Бога. Закликав позбутися будь–яких сумнівів, які породжуються саме філософією. Хоча й оцінював земне життя дуже песимістично, проте рішуче відкидав зневіру, упадок духу, котрі призводять до віддалення від Господа. Віру повинні супроводжувати радість і душевний підйом. На сьогодні більшість брацлавських хасидів в Ізраїлі проживають у Єрусалимі, Бней–Браці та Цфаті [див.: 6].

Зрозуміло, що у радянські часи не було вільного доступу до могили цадика Нахмана. Єврейський цвинтар віддали під городи для населення. Синагогу зруйнували. Змінилася ситуація в 1988 році, коли це місце відвідали 200 брацлавських хасидів. А з 1991 року Умань почали регулярно відвідувати паломники з усього світу. Більшість прилеглих будинків поступово викупили релігійні євреї. У 1990–х тут звели синагогу (правда, планується будівництво ще більшої), мікву (басейн для ритуальних обмивань), організували міжнародний центр брацлавських хасидів.

Хасиди приїжджають на Рош Ашан переважно окремими спільнотами, нерідко з дітьми. Ті іудеї, що не мають коштів для поїздки в Україну, звертаються в Ізраїлі до спеціальних благодійницьких організацій, які оплачують їм дорогу, надають харчовий пайок та кошти для оренди житла [див.: 3].

Садигора (офіційна назва – Садгора) – передмістя Чернівців, де була резиденція Ружинського цадика (Ісроеля Фрідмана; 1797–1850) – правнука Дова Бера із Межиріча, засновника садигірських, чортківських, боянівських цадиків. Маючи організаторські здібності, Ісраель Фрідман заснував у Ружині блискучий хасидський двір, що було рідкістю серед іудеїв: користувався розкішною каретою, одягав дорогий одяг і взуття, мав багато слуг. Він вважав, що розкіш ружинського двору необхідна для того, щоб євреї завжди пам'ятали, що вони – діти Царя Царів. Ось як про це пише Елі Візель: «Тисячі хасидів прибували в Ружин

<…> лише для того, аби побачити царевича в його палаці, царевича на троні, царевича серед його багатств, і, як не дивно, ніхто не був шокований, ніхто не називав це неприпустимим. Ребе перебував понад докорами» [5]. Правда, сам цадик, живучи в показній розкоші, часто суворо постився, взимку ходив без теплого одягу й взуття, чимало допомагав нужденним.

У 1883 році царська влада звинуватила його, що він віддав наказ про страту двох донощиків. Це стало причиною арешту сотень євреїв (т.зв. Ушицька справа), 80 осіб постали перед судом, лідерів іудейської спільноти відправили на заслання в Сибір, декого засудили до пожиттєвого ув'язнення. Ружинський цадик перебував під арештом майже два роки. Задля уникнення подальшого переслідування він переселився в Кишинів, потім у Яси, далі – в Шацьк (Буковина). Ці поневіряння завершилися завдяки зусиллям його послідовників, що випросили в імператора Фердинанда I дозвіл на його постійне проживання в Садигорі біля Чернівців. Хасиди придбали для нього маєток Золотий Потік поруч із містечком, де він звів собі пишний будинок і знову зміг вести розкішне життя. До його двору з'їжджалися тисячі одновірців, передусім, із Румунії. На свої кошти садигірський цадик збудував синагогу Тіф'ерет Ісраель в Єрусалимі.

Помер Ружинський ребе в 1850 році. Хасидський «двір» у Садигорі проіснував ще 90 років після його відходу з цього світу. Першим Садигірським ребе став другий син ребе Ісроеля Авром–Яків. Інші сини та внуки стали родоначальниками відомих хасидських династій, зокрема: п'ятий син Довід–Мойше став Чортківським ребе (м. Чортків, сьогодні Тернопільська область), шостий син Мордехай–Шрага – Гусятинським ребе (м. Гусятин, Тернопільська обл.); старша дочка Хая Малка вийшла заміж за Сквірського ребе Іцхака (м. Сквира Київської області), третя дочка Міріам стала дружиною Менахема Мендла з Вижниці (містечко Вижниця Чернівецької області) – першого Вижницького ребе. На сьогодні тисячі хасидів з Ізраїля та США прагнуть відвідати місцевість, де зародилися відомі династії цадиків і спочиває Ружинський ребе.

Невеличка іудейська спільнота Садгори досить повноцінно живе завдяки близькості з Чернівцями. За останні роки вдалося спорудити великий огель над могилою Ружинського ребе, поволі відновлюються надгробки, які вціліли протягом десятиліть заборон на проведення культової діяльності [див.: 8].

Вижниця (Вижниць – на ідиш) – колишній єврейський штетл, на відстані 100 км. від Чернівців, на березі мальовничої річки Черемош. До приєднання Буковини до Радянського Союзу 90% жителів містечка були євреями, зокрема мер. Вижниця тісно пов'язана з Бештом, який набирався натхнення саме в горах цієї місцевості. Невеличку річку Виженка євреї називають «міква Бешта». Єврейський цвинтар розташований у селі Чорногузи, що примикає до самої Вижниці. А в сусідньому Косові похований рабі Менахм Мендл бен Хаім Хагер із Косова (1830–1884) – засновник Вижницької династії, який очолював іудейську спільноту у Вижниці з 1854 року. Від нього й тягнеться ланцюжок передачі духовної традиції аж до сьогоднішнього шостого ребе Ісраеля Хагера (народився у 1945 році). Після Другої світової війни лише кілька десятків сімей вижницьких хасидів вціліли та відправились зі своїм ребе (тоді ним був равін Хаім Хагер) в Ерец Ісраель, де поселилися в Бней–Брак. На сьогодні вижницькі хасиди доволі впливові в Ізраїлі: відкрили лікарні, благодійницькі організації, навчальні заклади, житлові квартали для хасидів [див.: 4].

Гадяч відомий тим, що тут – огель Алтер Ребе – засновника руху ХАБАД, знаменитого кабаліста ребе Шнеура–Залмана бар–Баруха із Ляд (1745–1813), який народився у містечку Ліозно, південніше Вітебська. Його батьки отримали благословіння на народження дитини від самого Бешта. До речі, обидва праведники народилися в один і той самий день року. У 1764 році Алтер Ребе відправився у Мезріч та став найближчим учнем ребе Дов–Бера – послідовника Баал–Шем–Това. На прохання свого вчителя він підготував і видав збірник єврейського закону «Шулхан Арух а–Рав». Алтер Ребе (Старий Ребе) заснував у Ліозно академію для найкращих своїх учнів, а сам згодом переїхав у Ляди. Він помер у 1812 році та похований у містечку Гадяч. 2012 року незадовго до двохсотріччя з дня відходу з цього світу цадика було відкрито синагогу Адмора Азакена (Алтер Ребе). Огель «Адмор Азакен» – місце поховання цадика, яке є об'єктом паломництва тисяч хасидів [див.: 9].

Для того, щоб зрозуміти важливість ролі ребе Шнеура–Залмана бар–Баруха із Ляд в іудаїзмі, необхідно розкрити сутність ХАБАДу (акронім слів хохма, біна, да'ат – «мудрість», «розуміння», «знання») – однієї з основних течій хасидизму. 1797 року Шнеур Залман видав свою працю «Ліккутей амарім» («Зібрання висловів», або «Танія» – «Вчення»), яка стала ідеологічним маніфестом нового руху, що намагався опрацювати універсальну теософську концепцію для духовного й практичного життя. Над цим твором він працював протягом двадцяти років.

«Танія» представляє собою послідовний систематичний виклад доктрини ХАБАДу зі збереженням логічно–термінологічної чіткості. У цьому її відмінність від більшості творів хасидської літератури. Шнеур Залман із Ляд систематизував вчення хасидизму, уможлививши його засвоєння розумом, а не тільки інтуїцією. Хоча він і не заперечував інтуїтивного підходу до хасидизму, але побоювався, що такий ракурс може привести до розриву зв'язку між вірою та почуттям, з одного боку, та практичними вимогами повсякденного життя – з іншого. Шнеур Залман підкреслював необхідність постійного навчання і духовних зусиль, адже цадик – це людина, всередині якої добро (Божественна душа) отримало повну перемогу над злом.

Єдиним мостом через прірву між Богом та людиною є Тора й міцвот (заповіді). Найпохвальнішою властивістю душі є здатність до біттул ха–ієш – намагання людини повністю ототожнити свою волю з волею Божества, але не аскетичне умертвління плоті. Таке тлумачення хасидизму, дотримання міцвот, що випливає з намагання ототожнитись із Богом через навчання й споглядання, передбачає індивідуальні зусилля кожного хасида, які не може замінити йому допомога громади чи навіть цадика. Як бачимо, Шнеур Залман надає ролі праведника менше значення, ніж лідери інших хасидських течій [див.: 11].

Відновлення місць іудейського паломництва в Україні є відродженням того втраченого культурно–релігійного світу, який відійшов у минуле після 1 вересня

1939 року, коли Гітлер прирікав на знищення не тільки самих євреїв, але й їхню духовно–матеріальну культуру, а також після антирелігійної політики Радянського Союзу, який, починаючи з 1948 року (вбивство Соломона Міхоелса і розпуск Єврейського антифашистського комітету, майже всі члени якого були страчені), теж проводив жорстку антиєврейську політику. Особливістю сучасного релігійного життя євреїв у нашій державі є те, що кількість послідовників іудаїзму значно зменшилася після Шоа (Катастрофи) ІІ світової війни та репатріації в Ізраїль. Проте місця релігійного культу численно відвідують паломники із закордону. На нашу думку, саме у цьому і полягає потенціал міжнародного туризму в нашу країну іудеїв, що прагнуть відвідати шановані місця своєї релігійної традиції. Завданням нашої туристичної галузі є створити належні умови для їхнього комфортного перебування в Україні, а також у співпраці з органами державної влади забезпечити безпеку та дотримання норм правового поля. На сьогодні туристичний (паломницький) сектор іудейських святих місць в Україні належить переважно лише релігійним спільнотам, туристичні фірми не займаються цим сегментом релігійного туризму в нашій країні, хоча, як вважаємо, ці святині можуть бути цікавими не тільки релігійним євреям, що живуть в інших державах, а також і нашим співвітчизникам, котрі не мають єврейського походження, але цікавляться питаннями релігійної філософії, духовності, які невід'ємно належать до історії нашої культури, що формувалася протягом століть у поліфонічному різноманітті національних світів.

Місця іудейського паломництва важливі не тільки для послідовників конкретного напряму[1] найдавнішої авраамічної релігії, але й людей, які прагнуть вивчити детальніше історію своєї нації, сторінки якої стосуються тих або інших місць духовності, пізнати свій рід, життя предків, їхній світогляд, котрий не можливо зрозуміти без занурення в тогочасний світ релігійних пошуків. Равін Джек Бемпорад, який пережив Шоа, будучи вихідцем з Італії, так описує важливість збереження національної, яка неможлива без релігійної, ідентичності євреїв: «Тим, які хочуть навертати євреїв (у християнство чи іншу релігію – *О. С.*), можу тільки задати питання: чи було б так страшно, якби прадавній єврейський народ існував? Чому не дозволити євреям, щоб вони вивчали свої святі книги, живилися ними, далі відновлювали та поглиблювали розуміння їх власної традиції, ніби пишучи розширену автобіографію свого народу? <…> Яка б користь могла бути для будь–кого, коли б ця героїчна, трагічна й прекрасна біографія, з якої черпали покоління, мала б закінчитися?» [15, s. 231]. Відповідаючи на риторичне запитання іудейського мислителя, можна сказати, що, навпаки, користь є саме із пізнання єврейської традиції для тих, хто прагне пізнати безмірний у своїй глибині світ Біблії, наратив якої є однією з підвалин західної європейсько–атлантичної цивілізації.

Вважаємо, що, з точки зору культурно–туристичного потенціалу, місця іудейського паломництва в Україні привабливі для нерелігійних євреїв крізь призму концепту пам'яті, який став особливо актуалізованим після Катастрофи (більш відома назва – Голокост)[2] XX століття, коли була зроблена спроба стерти з лиця землі єврейство як національно–культурний світ. Наш висновок про потенціал пам'яті у розвитку туристичного сегменту іудейських релігійно значимих місць ґрунтується на споконвічному слідуванні євреїв своїй священній історії в особливо деталізованому відтворенні та передаванні наступним поколінням історії власного народу, наприклад, у численних молитвах[3], обрядах основних свят, надії на відбудову Єрусалимського храму тощо. Іншими словами, використовуючи лексику екзистенціальної філософії, відвідання місць іудейського паломництва *тут–і–тепер* водночас означає неіснуюче минуле, засвідчене в розлогих наративах Тори, талмудичних коментарів та біографічних історій.

На нашу думку, місця іудейського паломництва мають культурно–туристичний потенціал не тільки для іудеїв чи євреїв[4], але і для громадян нашої держави та іноземців, які цікавляться історією духовності, що виникла у культурному просторі попередніх століть у барвистому взаємопереплетенні національного, релігійного, соціального, культурно–мистецького та навіть природно–кліматичного.

Список використаних джерел

1. Алон (Гринберг) Л. Вечный огонь. – URL: http://berkovich–zametki.com/2009/Zametki/Nomer6/Alon1.php (дата звернення: 11.04.2018).

2. Вижниц, хасидская династия. – URL: http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10909&query=%C2%C8%C6%CD%C8%D6 (дата звернення: 11.04.2018).

3. Звиглянич С. Паломничество хасидов в Умань: Зачем евреи едут в Украину. – URL: http://112.ua/statji/palomnichestvo–hasidov–v–uman–zachem–evrei–edut–v–ukrainu–257531.html (дата звернення: 11.04.2018).

[1] Відомо, що іудаїзм, як і більшість інших релігій не є монолітним у своєму віровченні та культових практиках. Сучасний іудаїзм дослідники поділяють на три основні напрями: ортодоксальний (хасиди, литваки, релігійні сіоністи та ін.), консервативний та реформістський. А наприклад, серед ти же хасидів окремо виділяються ще певні напрями, зосереджені на вченні того чи іншого авторитетного цадика, могила якого нерідко стає місцем паломництва.

[2] Дослідник цієї трагедії Барбара Енґелькінґ робить такий філософський висновок: «Голокост став, зокрема, також досвідом викорінення. Не тільки в сенсі індивідуальної втрати вітчизни дитинства та реально існуючого світу; людей, культурно–соціальних норм – що просто припинило існувати. Став викоріненням понадособистісним також, тому що був полум'ям аксіологічного хаосу, тому що спричинив падіння почуття безпеки та непорушності духовної гідності людини» [16, s. 9].

[3] Наприклад, у «Чотирнадцятому благословінні» молитви «Шмоне–Есре» (по–іншому, «Аміда» – «стояння»), яка промовляється кожного дня тричі, є такі слова: «І в Єрусалим, Твоє місто, в милосерді повернись, і мешкай у ньому, як обіцяв. І відбудуй його в швидкому часі, в наші дні, щоб стояв він вічно. І скоріше встанови у ньому престол Твого слуги Давида. Благословен Ти, Г–сподь, Який будуєш Єрусалим» [10, с. 80–81].

[4] Звісно, не всі євреї є визнавцями іудаїзму. Над світоглядною позицією обирати якусь релігію чи відкидати загалом зараз не тяжіє диктат національних умовностей попередніх століть, коли практично не можливо було вийти поза рамки малого світу свого середовища, яке переважно обмежувалося невеликим культурно–релігійним простором власного штетлу або ґетто. Є й чимало відомих євреїв–християн, які не тільки стали послідовниками Ісуса Христа, але й значною мірою спричинилися до розвитку християнської філософії і теології, скажімо: Олександр Мень, Сергій Аверинцев, кард. Ж.–М. Люстіже та ін.

4. Кержнер А. Вижницкий Ребе. Возвращение. – URL: http://jew–observer.com/evrejskaya–ukraina/vizhnickij–rebe–vozvrashhenie/ (дата звернення: 11.04.2018).

5. Нахимович З. Дорогами Ружинских хасидов. – URL: http://www.ijc.ru/istoki87.html (дата звернення: 11.04.2018).

6. Нахман из Брацлава. – URL: www.eleven.il/?mode=article&id=12927&query= (дата звернення: 11.04.2018).

7. Рабінович Я. Й. На зламі віків: до 1000–річчя проживання євреїв в Україні. – К.: Б.в., 1998. – 360 с.

8. Ружинский цадик. – URL: http://www.eleven.co.il/article/13618 (дата звернення: 11.04.2018).

9. Святые места в Украине. – URL: http://sinagoga.kiev.ua/holy (дата звернення: 11.04.2018).

10. Сидур для начинающих. Краткий сборник еврейских молитв и благословений с транслитерацией слов. – Иерусалим: «АВИДА» Лтд., 2001. – 215 с.

11. ХАБАД. – URL: http://www.eleven.l/?mode=article&id=14385&query= (дата звернення: 11.04.2018).

12. Цвелик Е. Еврейская Атлантида: штетл и его цадики. – URL: http://berkovich–zametki.com/2013/Starina/Nomer3/ECvelik1.php (дата звернення: 11.04.2018).

13. Шмулин Б. Могилы праведников в Украине: места надо знать. – URL: http://www.migdal.org.ua/times/15/2504/ (дата звернення: 11.04.2018).

14. Battenberg F. Żydzi w Europie / Przekład A. Soróbka. – Wrocław: Ossolineum, 2008. – 442 s.

15. Bemporad J., rabin. Żydzi: współgospodarze czy goście? // Muszyński H. J., abp. Europa wspólnotą ducha. – Gniezno: Gaudentium, 2007. – S.228–237.

16. Engelking B. Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu. – Warszawa: Cyklady, 1993. – 221 s.

References

1. Alon (Grinberg) L. Vechnyj ogon'. – URL: http://berkovich–zametki.com/2009/Zametki/Nomer6/Alon1.php (data zvernennja: 11.04.2018).

2. Vizhnic, hasidskaja dinastija. – URL: http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=10909&query=%C2%C8%C6%CD%C8%D6 (data zvernennja: 11.04.2018).

3. Zvigljanich S. Palomnichestvo hasidov v Uman': Zachem evrei edut v Ukrainu. – URL: http://112.ua/statji/palomnichestvo–hasidov–v–uman–zachem–evrei–edut–v–ukrainu–257531.html (data zvernennja: 11.04.2018).

4. Kerzhner A. Vizhnickij Rebe. Vozvrashhenie. – URL: http://jew–observer.com/evrejskaya–ukraina/vizhnickij–rebe–vozvrashhenie/ (data zvernennja: 11.04.2018).

5. Nahimovich Z. Dorogami Ruzhinskih hasidov. – URL: http://www.ijc.ru/istoki87.html (data zvernennja: 11.04.2018).

6. Nahman iz Braclava. – URL: www.eleven.co.il/?mode=article&id=12927&query= (data zvernennja: 11.04.2018).

7. Rabinovych Ja. J. Na zlami vikiv: do 1000–richchja prozhyvannja jevrei'v v Ukrai'ni. – K.: B.v., 1998. – 360 s.

8. Ruzhinskij cadik. – URL: http://www.eleven.co.il/article/13618 (data zvernennja: 11.04.2018).

9. Svjatye mesta v Ukraine. – URL: http://sinagoga.kiev.ua/holy (data zvernennja: 11.04.2018).

10. Sidur dlja nachinajushhih. Kratkij sbornik evrejskih molitv i blagoslovenij s transliteraciej slov. – Ierusalim: «AVIDA» Ltd., 2001. – 215 s.

11. HABAD. – URL: http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14385&query= (data zvernennja: 11.04.2018).

12. Cvelik E. Evrejskaja Atlantida: shtetl i ego cadiki. – URL: http://berkovich–zametki.com/2013/Starina/Nomer3/ECvelik1.php (data zvernennja: 11.04.2018).

13. Shmulin B. Mogily pravednikov v Ukraine: mesta nado znat'. – URL: http://www.migdal.org.ua/times/15/2504/ (data zvernennja: 11.04.2018).

14. Battenberg F. Żydzi w Europie / Przekład A. Soróbka. – Wrocław: Ossolineum, 2008. – 442 s.

15. Bemporad J., rabin. Żydzi: współgospodarze czy goście? // Muszyński H. J., abp. Europa wspólnotą ducha. – Gniezno: Gaudentium, 2007. – S.228–237.

16. Engelking B. Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu. – Warszawa: Cyklady, 1993. – 221 s.

Stepanova O. A., *Doctor of sciences in philosophy, Head of the Department of Tourism Management of the Open International University of Human Development «Ukraine» (Ukraine, Kyiv), palamist@gmail.com*

Cultural and tourist potential of contemporary Judaic sacral geography in Ukraine

Relevance of the study *is that Ukrainian Tourism and Religious Studies have not studied the cultural and religious potential of Judaic sacred geography as an important part of religious tourism.* **The main objective of the study** *is to consider the tourist and cultural potential of the main topos of contemporary Judaic sacred geography in Ukraine.* **Methodology**. *The historical method made it possible to reveal the history of the formation of the halo of the sanctity of particular Jewish places, referred to in the article; the hermeneutical method interpreted the implicit meaning of individual sacred prayer and Tanakhic texts for a broader representation of Jewish concepts; with the help of a biographical method, the most important strokes of the biography of individual Jewish tzadiks, whose figures will be of interest not only to researchers of Jewish culture, but also to a broad intellectual audience in Ukraine and other countries, are highlighted.* **Scientific novelty**. *The importance of using the cultural and religious potential of Judaic sacral geography in the modern tourist industry of Ukraine is studied. It is proved that from the point of view of the cultural and tourist potential, the places of Jewish pilgrimage in Ukraine are attractive for non–religious Jews in the light of the concept of memory, which became especially actual after the Catastrophe of the 20th century.* **Conclusions**. *A significant contribution of the Jews of Ukraine to the Jewish and world culture was Hasidism – a religious movement that combined mystical faith, ethical teaching and practical way of life. The history of Eastern European Jewry of the last three centuries can not be imagined without Hasidism. A tours to the places of Jewish pilgrimage here–and–now symbolizes a non–existent past, witnessed in the lengthy narratives of the Torah, Talmudic commentaries and biographical stories. The sites of the Jewish pilgrimage have a cultural and tourist potential not only for Jews, but also for people who are interested in the history of spirituality that has arisen in the cultural space of the previous centuries in the polyphony of national, religious, social, cultural, artistic and even natural climatic.*

Keywords: *cultural and tourist potential, Judaic sacral geography, religious tourism in Ukraine, pilgrimage, Hasidism.*

* * *

УДК 291.7

Фоменко А. В.,
пошукач кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), antonio.fomenko@gmail.com

Феномен релігійного фундаменталізму на пострадянському просторі

Досліджено феномен релігійного фундаменталізму на пострадянському просторі. Простежено основні прояви фундаменталізму в Католицькій церкві (Священицьке братство святого Пія X, Opus Dei), ісламі (салафія), які виражають протест традиційної культури, що проявляється у вигляді екстремізму, тероризму, ревізіоністських поглядах на історію. Відзначено, що важливою особливістю розуміння фундаменталізму в ключі культури постмодерну є фактор необізнаності суб'єкта, що потрапляє у дійсність мовної гри запропонованого наративу. Здійснено інтерпретацію феномену політичного православ'я, обумовленого наявністю оригінальної наративної складової. Доведено, що консервативне російське православ'я використало основні прийоми і принципи постмодерну, внаслідок чого з'явилося сучасне політичне православ'я як вияв релігійного фундаменталізму, явище якого на пострадянському просторі пов'язане із залишками тоталітарного минулого та тенденціями до авторитаризму державної влади.

Ключові слова: *релігійний фундаменталізм, політичне православ'я, пострадянський простір, культура постмодерну, релігійний наратив.*

Особливості культури постмодерну знімають із нас необхідність проводити чітку дефініцію того, що саме є проявом культури постмодерну, а що ним не варто вважати. Всеосяжність і розмитість категоріальної матриці постмодерну відкриває перед науковцями широку дослідницьку перспективу: можливість розгляду будь–яких суспільних, культурних та релігійних явищ сучасності як прояву його широкої феноменології. Не є виключенням і релігійний фундаменталізм, що, як і

будь–яке соціокультурне явище сьогодення, вбирає в себе багато важливих елементів культури постмодерну. Відштовхуючись від такого порядку речей, маємо право інтерпретувати феномен політичного православ'я як прояв релігійного фундаменталізму, обумовленого наявністю оригінальної наративної складової.

Характерно, що проблематика, пов'язана з феноменом релігійного фундаменталізму, вперше актуалізувалася в США, де активно відбувалося становлення культури модерну, а темпи розвитку індустріалізації та науково–технічного прогресу випереджали європейські показники. Першим виявом релігійного фундаменталізму стає зростаюча тенденція до конфронтації між культурою модерну та американськими протестантськими деномінаціями. Справа в тому, що на початку XX століття у середовищі американських протестантів починають поширюватися наративи про верховенство духовної влади над світською та осуд будь–яких проявів політичного та релігійного лібералізму [10, с. 134]. Виступаючи за буквальне розуміння Святого Писання, фундаменталісти прагнули повернутися у «старі–добрі часи», під якими вони розуміли домодернову епоху [13]. Першими формами актуалізації феномену релігійного фундаменталізму стали судові позови американських протестантів проти викладання теорії еволюції Дарвіна в школах штату Теннессі. Ці судові тяганини завершилися перемогою фундаменталістів і затвердженням законодавчого т.зв. «акту Батлера», що забороняв викладання у штаті Теннессі теорії походження видів [11].

Поступово хвиля боротьби з технічним прогресом, новими науковими теоріями, лівими політичними поглядами та модернізмом взагалі почала поширюватися на інші релігійні течії й організації. Значними виявилися прояви релігійного фундаменталізму в католицтві, де його провідними розповсюджувачами стали консервативні церковні організації. Яскравим проявом феномену релігійного фундаменталізму в Католицькій церкві була діяльність «Священицького товариства святого Пія X», яке було засновано архієпископом Марселем Лефевром у 1970 році. Архієпископ–традиціоналіст рішуче виступив з осудом реформ Другого ватиканського собору, особливо тих, що стосувалися модернізації Церкви та розвитку екуменічного спілкування з іншими релігійними організаціями. Протистояння Лефевра і Ватикану призвело до офіційного відлучення архієпископа від Церкви. У 1991 році Лефевр помер, але його прихильники й надалі активно борються проти модернізму й сьогодні. Деякі з них у своїй консервативній риториці виходять за межі прийнятої політичної коректності й звертаються до доволі суперечливих тверджень. Наприклад, католицький єпископ–традиціоналіст Річард Вільямсон відомий відкиданням Голокосту та антисемітською риторикою [16]. Інші релігійні згромадження, що діють під егідою офіційної Церкви, на кшталт «Opus Dei», певною мірою заплямували себе співпрацею з авторитарними режимами в Іспанії та країнах Латинської Америки. Деякі з цих організацій і досі підтримують тісний зв'язок із консервативними політичними силами по всьому світу [17]. Ватикан тримає жорстку дистанцію від релігійних тлумачень, що балансують на межі з релігійним фундаменталізмом, навіть якщо їх використовують організації, формально підпорядковані Святому Престолу.

Становлення ісламського фундаменталізму відбувалося у першій половині XX століття. Воно пов'язано з крахом колоніальної системи та зростаючим рівнем національної свідомості народів Близького Сходу. Нерідко ісламський фундаменталізм називають салафією, від арабського ас–салафія ас–саліхун, що перекладається як «благочестиві предки». Під «благочестивими предками» розуміються три перших покоління мусульман – сподвижників Моххамеда, їх учнів та послідовників. Ця модель, що описує повернення до метафізичних і релігійних витоків, зафіксована та відрефлексована в самій ісламській традиції. По суті, під поняттям ісламського фундаменталізму в ісламському світі розуміється збільшення числа угруповань, які критично налаштовані щодо ісламських реформістських рухів. Ці угруповання критикують також світських лідерів і уряди мусульманських країн, які не виконують релігійні зобов'язання перед ісламською общиною (уммою) [1]. Зростання ісламського фундаменталізму в ісламському світі було пов'язане з витісненням з політичної арени Близького Сходу лівих політичних сил. Специфіка політизації ісламу виражалася насамперед у використанні ісламських гасел для досягнення цілком секулярних цілей [9]. Виходячи з вищезазначеного, можемо констатувати, що фундаменталізм є явищем широким та всеосяжним. Його можна співвідносити з будь–якою ідеологічною системою, що включає в себе комплекс феноменів релігійного й ідеологічного порядку. Ці явища виражають протест традиційної культури проти процесів модернізації або вказують на факти ірраціональної та деструктивної поведінки, які проявляються у вигляді екстремізму, тероризму, ревізіоністських поглядах на історію, поширенні у суспільстві «теорій змови». Фундаменталізм як самостійне явище властивий не лише ісламу та християнству, а й іудаїзму, індуїзму та новим релігійним рухам. Однак прояви фундаменталізму властиві й явищам секулярного характеру [10, с. 135].

Важливою особливістю розуміння фундаменталізму в ключі культури постмодерну є фактор необізнаності суб'єкта, що потрапляє у дійсність мовної гри. Типовим для фундаменталістських угруповань стає сприйняття їх адептами інформаційного конструкту за «чисту монету». Таке однобоке, деколи легковірне сприйняття фундаменталістських наративів, є наслідком особливостей соціального фактору. Жертвами релігійного фундаменталізму найчастіше стають люди похилого віку, молодь без визначеної життєвої позиції, люди, що займають низьке соціальне положення з низьким рівнем освіти. Ступінь їх релігійної обізнаності часто стає запорукою актуалізації релігійних уявлень у вигляді «обрядовір'я». Саме такий тип суб'єктів утворює пасивну частину прихильників релігійного фундаменталізму. Активна частина частіше за все складається зі священнослужителів та церковних неофітів готових до рішучих дій заради захисту своєї віри від всіляких нападів. Задля утримання духовної влади та підтримки паритету між цими двома типами прихильників, духовенство умисно використовує відносно мирян важелі духовної влади. Ці важелі актуалізуються у вигляді «требного» характеру діяльності священнослужителів, що пояснює відносну культурну пасивність і вимушений фундаменталізм духовенства [там само, с. 150].

Фундаменталізм завжди виникає там, де відбувається важливий історичний злам світоглядних систем, починає занепадати культурна або релігійна традиція, загострюється протистояння між «старим» та «новим» та відбуваються кардинальні історичні зміни. Неможливість адоптації до «нового» та прагнення до повернення «старого» породжує бажання відродити «старе», що в принципі не є можливим, саме тому фундаменталісти прагнуть загальмувати рух культури вперед і викликати стагнацію, що може спричинити деградацію [13]. Неможливість відродження «старого» викликає явище, що є доволі характерним для культури постмодерну. Визнаючи неможливість повернення у «старе–добре минуле», фундаменталізм намагається «воскресити» характерні для «старого» наративи, але зважаючи на те, що традиція інтерпретації наративів занепала, фундаменталізм вигадує нове смислове наповнення старих наративів. При таких умовах ми потрапляємо до дійсності постмодерністської мовної гри. Фундаменталісти будують навколо себе нову дійсність, що являє собою конструкт, зіставлений із переказаних по–новому старих наративів. Відсутність традиції та широкий спектр інтерпретацій дають фундаменталістам змогу самостійно робити «переміщення кордону» та встановлювати правила мовної гри. Фактор співвідношення нових правил цієї гри з культурними реаліями минулого нікого не цікавить.

Зрозуміло, що будь–які угруповання фундаменталістів, будь–то послідовники політичного православ'я, радикальні ісламісти чи навіть іудейські фундаменталісти будуть заперечувати таку трактовку їх релігійних або політичних переконань як феномену постмодерністської культури. Навпаки, основний напрямок їх риторики – це боротьба з будь–якою формою культурного сьогодення, серед яких культура постмодерну визначається як найстрашніша [там само]. Але слід зазначити, що техніка будування ідеологічних систем фундаменталістів – геть постмодерністська. Іноді самі того не розуміючи, вони використовують ідеологічні моделі, характерні суто для культури постмодерну. Така тенденція характерна і для політичного православ'я, що починає свої витоки в історичних подіях, які були пов'язані з руйнуванням модерністських уявлень про світ, втіленням яких ставала радянська ідеологічна система.

Умови виникнення «стану постмодерну» можливі у випадку збігу декількох важливих обставин. Перш за все, це крах традиційного суспільства з характерною для нього системою взаємовідносин, інститутів та уявлень про світ [5, с. 176]. По–друге, це переосмислення культури модерну, що приходить на зміну традиційному суспільству після його занепаду, по–третє, це відсутність у культурному контексті можливості метафізичного сприйняття, що виражається у вигляді ніцшеанського наративу про «смерть Бога». Ці умови – «наріжний камінь» розуміння культурних, соціальних і релігійних процесів, що відбуваються в умовах так званого «суспільства доби постмодерну». Для глибшого розуміння предмету дослідження, слід визначитися з тим, коли саме культурна дійсність постмодерну встановилася на теренах колишнього СРСР.

Революційні події, що призвели до занепаду Російської імперії, встановлення радянської влади та принесенні нею соціокультурні зміни (репресії, колективізація, індустріалізація) стали причиною штучного знищення традиційного суспільства з усіма притаманними йому особливостями. На відміну від західної культурної традиції, де виникнення ситуації «смерті Бога» було органічною частиною розвитку суспільства доби модерну, в молодій Країні Рад процес секуляризації був частиною державної політики. Примусова секуляризація, що прийняла в СРСР формат «войовничого атеїзму», створила передумову поступового занепаду довіри до будь–якої форми наративу, у тому числі й актуалізованого у вигляді державної ідеології. У свою чергу криза модерністської ідеології та втома від «соцреалізму» призвела до іронічного переосмислення державного офіціозу у пізньо–радянський період. У той же час на теренах СРСР відбувалися значні соціокультурні зрушення. Актуалізувалося прагнення громадян Країни Рад до певної ревізії минулого досвіду, було проголошено курс на «перебудову» та створення нової ідеологічної моделі, яка отримала назву «соціалізм із людським обличчям». Паралельно з цим відбувалося проникнення західної культури постмодерну до країн соціалістичного блоку. Комбінація всіх цих процесів разом із рядом політичних та соціальних факторів призвела до розпаду СРСР. Однак, важливо зазначити, що на думку багатьох дослідників пострадянський постмодерн багато в чому не співпадає зі світовими тенденціями цієї культури. Це пов'язано з тим, що в багатьох країнах колишнього СРСР досі поширене переконання у необхідності існування феномену «сильної держави», залишаються актуальними «цінності виживання», популярні праворадикальні наративи та інститут «традиційної сім'ї». Це дозволяє дослідникам вказувати на своєрідну «безпідставність» постмодерну на пострадянському просторі [3, с. 161].

Цікаво, що історично процес поширення культури постмодерну на теренах колишнього СРСР співпадає з підйомом як релігійного, так і націоналістичного фундаменталізму [4, с. 5]. На хвилі проголошення політики «гласності» та відміни цензури, духовний вакуум, де до недавніх пір панувала застаріла державна ідеологія, починав заповнюватися новими наративами та інтерпретаціями старих традицій, зміст яких частіше за все був відірваний від історичного коріння. Такий феномен був наслідком втрати національної, релігійної та культурної ідентичності народів колишнього СРСР. З іншого боку, каталізатором зростання релігійного фундаменталізму в суспільстві стало агресивне заперечення культури споживання з боку колишніх радянських людей. Цей процес був пов'язаний із крахом планової економіки та встановленням на пострадянському просторі капіталістичної системи, яка, за відсутністю історичного досвіду, розвивалася в екстремальних умовах. Результатом цього процесу стало гостре протиріччя між обмеженим слабкою економікою простором споживчих можливостей і простором бажань, що динамічно розвивався [7, с. 7]. Ці суспільно–політичні процеси стали причиною виникнення у певних верств населення реакції відторгнення західної культури та всього ряду соціокультурних змін, що прийшли разом із нею. Цей процес актуалізувався у виникненні консервативних, подеколи націоналістичних, організацій і релігійних ЗМІ, що пропагували ідеї «боротьби з бездуховністю»

та повернення до традиційного суспільства. Майже завжди ці рухи мали значну підтримку церкви чи довколацерковних організацій. Як було зазначено вище, така ситуація «зламу епох» є типовою для поширення у суспільстві фундаменталістських настроїв і рухів [10, с. 136]. Цікавим є те, що саме церква, яка у часи СРСР залишалася поза зоною політичного життя, з кінця 80–х років виходить на суспільно–політичну арену та заявляє про себе. З початком політичних змін на пострадянському просторі, церква зосередила свою увагу на ослабленні основ радянської системи та зайняла доволі ліберальну позицію. Але з встановленням у Росії дружнього до церкви політичного порядку, у церковній політиці намічається протилежна тенденція, що яскраво проявилася в лобіюванні антиліберального релігійного закону 1997 року. У певний момент вона займає крайню з можливих компромісних позицій і продукує комплекс консервативних ідей [там само]. Ця тенденція починає проявлятися з 1998 року, особливо у виступах митрополита Кирила, присвячених критиці лібералізму [8]. Так, поступово оформлюється загальна картина внутрішньої та зовнішньої церковної політики у відношенні до культурного та суспільно–політичного сьогодення Російської Федерації.

Варто зазначити, що процеси радикалізації політики РПЦ і поширення культури постмодерну на теренах колишнього СРСР проходили майже паралельно. З огляду на тотальність постмодерну як культурного явища, не слід нехтувати цим фактом та виключати ймовірність впливу сучасної культури на релігійне віровчення. Відомо, що релігія, як явище соціальне, здатна до певної культурної дифузії, вона завжди пристосовується до історичних реалій сьогодення. Звісно, що консервативне та негнучке російське православ'я не мало ні змоги, ні необхідності пристосовуватися до реалій культури постмодерну, але воно яскраво адаптувало деякі його прийоми, наприклад, переосмислення старого, дореволюційного досвіду церкви, використання ідеологічних конструктів та гнучкої системи інтерпретацій, історичний ревізіонізм та міфологізацію дійсності, опору на релігійну естетику тощо. Всі ці прийоми дуже добре відобразилися на формуванні ідеології політичного православ'я.

Вищезгадані процеси, що відбувалися протягом 90–х років XX століття, стали своєрідним каталізатором виникнення у довколацерковному середовищі певних ідеологічних трендів, що сформулювали дискурс політичного православ'я. Для того, щоб краще зрозуміти, які саме складові сформували цей дискурс, варто детально проаналізувати шляхи розповсюдження феномену політичного православ'я, серед яких слід виявити декілька магістральних напрямків. Це проповіді, статті, виступи та заяви апологетів політичного православ'я. Серед апологетів цього феномену є ієрархи церкви та церковні функціонери, активні віруючі, довколацерковні публіцисти. Варто зазначити, що пострадянський період охарактеризувався значним зростанням кількості церковних і довколацерковних ЗМІ. Серед виниклих у той час періодичних видань, що можуть бути пов'язані з феноменом політичного православ'я, слід зазначити популярне серед віруючих радіо «Радонеж», журнал «Російській дім», газету «Русь державна», православне інформаційне агентство «Російська лінія» [6]. Серед української церковної періодики таку позицію підтримував церковний журнал «Спасіть наші душі» та більш дрібна церковна періодика, наприклад, «Почаївські листки». З поширенням Інтернету та збільшенням кількості користувачів серед православних віруючих, з'явилося багато Інтернет–ресурсів, форумів, порталів, youtube–каналів, груп та сторінок у соціальних мережах цього ідеологічного напряму.

Серед відомих церковних проповідників важливо зазначити наступних апологетів політичного православ'я: митрополита Санкт–Петербурзького та Ладозького Іоанна (Сничева), митрополита Новосибірського та Бердського Тихона (Ємельянова), певною мірою, голову Синодального відділу з взаємодії Церкви та суспільства Московського патріархату (з 31 березня 2009 по 24 грудня 2015 року) протоієрея Всеволода Чапліна та навіть патріарха Кирила, що в багатьох своїх промовах та проповідях часто використовує риторику, типову для феномену політичного православ'я [15, с. 12]. Серед українських церковних діячів, які у своїй проповідницькій риториці прибігають до ідеологічних моделей політичного православ'я, варто згадати митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела та відомого православного проповідника протоієрея Андрія Ткачова [14, с. 284], який через свої політичні погляди та скандальність публічних виступів переїхав із Києва в Москву в червні 2014 року. Взагалі, після обрання патріарха Кирила у січні 2009–го року, саме політизований напрямок риторики з використанням певних ідеологічних конструктів став превалювати у проповідях багатьох ієрархів церкви, у той час як рівень політизованості в церковних ЗМІ частково знизився.

Створюючи певний ідеологічний дискурс, публікації в ЗМІ та проповіді апологетів політичного православ'я вплинули на виникнення ситуації, при якій релігійне мислення потрапляє в певну залежність від політико–ідеологічної обумовленості та забарвлюється використанням специфічних, деколи нехарактерних для православної традиції, наративів. Як було зазначено вище, така тенденція – типовий випадок для релігійного фундаменталізму, коли бажаючи повернутися до певної історико–культурної дійсності, фундаменталісти вдаються до конструювання нових ідеологічних моделей. Використовуючи у своїй риториці елементи традиціоналізму, радикалізму, есхатологічні мотиви та апелюючи до монархічних настроїв, розповсюджувачі політичного православ'я формують оригінальну ідеологічну модель, що вибудовується за принципом постмодерністської мовної гри. Серед умов цієї гри варто виділити низьку ідеологічних трендів. Цікаві публікації з цього приводу випустив російський дослідник Сергій Осьмачко та відомий публіцист, священнослужитель і дисидент Гліб Якунін. У своїй статті «Сучасна політична доктрина Руської православної церкви» Осьмачко зазначає, що «сучасна православна ідеологія», як він її називає, складається з декількох характерних складових:

1. Використання ідеологічних конструктів «Свята Русь» і «православний народ» (де свята Русь – осередок добра на землі, а православний народ – це російський народ–богоносець);

2. Державний релігійний месіанізм, претензії церкви на роль арбітра в діалозі цивілізацій при підміні культурологічного розуміння терміну «цивілізація» політико–правовим;

3. Використання «образу ворога» в інтересах зміцнення становища РПЦ;

4. Підміна «національного» «православним». Поширення комплексу «православного патріотизму»;

5. Антизахідна риторика. Критичне ставлення до глобалізації;

6. Антилібералізм та антидемократизм;

7. Релігійна обмеженість у розумінні загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини;

8. Специфічна характеристика взаємин церкви та держави:

– можновладці повинні використовувати силу держави для обмеження зла і підтримки добра (православне розуміння необхідності держави);

– РПЦ наказує своїм чадам підкорятися державній владі, одночасно ухиляючись від абсолютизації влади та ін. [12, с. 79–80].

У свою чергу, Гліб Якунін у власних публікаціях, присвячених розвитку релігійного фундаменталізму в російському православ'ї, додав ще декілька важливих характеристик, на які спираються прихильники політичного православ'я. Серед них він зазначив:

1. Ретроспективність світогляду – зверненість назад, сакралізація минулого;

2. Віра в істинність лише старого стилю (юліанського календаря);

3. Неприйнятність богослужіння на сучасних мовах: для росіян – неприпустимість служіння російською та заборона статутних богослужбових змін;

4. Прихильність ідеї старця Філофея «Москва – Третій Рим»;

5. Політико–релігійна жага до відновлення в Росії монархії, імперії і церковно–державної симфонії, яка нібито існувала до 1917 року;

6. Войовничий антиекуменізм, вимога виходу РПЦ із Всесвітньої ради церков;

7. Антисемітизм [18].

У підсумку нашого дослідження варто зазначити, що така система поглядів, яка сформувалася у Руській православній церкві, – типовий вияв релігійного фундаменталізму, що базується на принципах повернення до «старого» і, усвідомлюючи неможливість цього процесу, намагається гальмувати прогрес. Унікальність вияву цієї тенденції у політичному православ'ї полягає у тому, що на відміну, скажімо, від Католицької церкви, яка принципово дистанціюєтеся від релігійного фундаменталізму, РПЦ активно використовує фундаменталістський дискурс. Багато в чому це явище пов'язане з політичною ситуацією на теренах колишнього СРСР, де досі не відбулося подолання наслідків тоталітарного минулого та зростає тенденція до вияву принципів авторитаризму державною владою.

Список використаних джерел

1. Андерхилл Д. Исламский фундаментализм / Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл и др. [Електронний ресурс] // Весь Мир. – 2001. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/3710/.

2. Бычков В. В. Эстетика / В. В. Бычков. – М.: Гардарики, 2004. – 556 с.

3. Бусыгина И. М. Общественно–политический лексикон / И. М. Бусыгина, А. А. Захаров. – М.: МГИМО, 2009. – 276 с.

4. Верховский А. Политическое православие: русские православные националисты и фундаменталисты, 1995–2001 / А. Верховский. – М.: СОВА, 2003. – 316 с.

5. Гараджа В. И. Социология религии. Учебное пособие / В. И. Гараджа. – М.: Наука, 1995. – 223 с.

6. Иванова Т. Н. Современная русская православная периодическая печать: типология, основные направления, жанровая структура: автореф. дис. … канд. фил. наук: спец. 10.01.10 «Журналистика» / Т. Н. Иванова. – М., 2003. – 175 с.

7. Ильин В. И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность / В. И. Ильин // Мир России. – 2005. – №2. – С.3–40.

8. Кирилл (Гундяев). Норма веры как норма жизни: Проблема соотношения между традиционными и либеральными ценностями в выборе личности и общества // Свобода и ответственность: в поисках гармонии / Кирилл (Гундяев). – М.: Отдел внешних церковных связей Московской Патриархии, 2008. – С.19–47.

9. Колодин А. Исламский фундаментализм / А. Колодин [Електронний ресурс] // Культура веры. Путеводитель сомневающихся – Режим доступу: http://religiocivilis.ru/islam/islami/297–islamskii–fundamentalizm.html?start=1.

10. Костюк К. Православный фундаментализм / К. Костюк // Полис. – 2000. – №5. – С.133–154.

11. Левин А. Долгий «обезьяний процесс» / А. Левин [Електронний ресурс] // Знание сила. – 2005. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20080412042033/http://www.znanie–sila.ru/online/issue_3485.html.

12. Осьмачко С. Г. Современная политическая доктрина Русской православной церкви / С. Г. Осьмачко // Ярославский педагогический вестник. – 2014. – №1. – С.77–83.

13. Подберезский И. В. Фундаментализм и постмодернизм / И. В. Подберезский [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gazetaprotestant.ru/2005/09/fundamentalizm–i–postmodernizm–2/.

14. Посредников Д. Политическое православие в Украине / Д. Посредников // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №77. – С.283–285.

15. Святейший Патриарх Кирилл. Русский мир – особая цивилизация, которую необходимо сберечь / Святейший Патриарх Кирилл [Електронний ресурс] // Официальный сайт Московского патриархата. – 2014. – Режим доступу: URL:http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html.

16. Таркуини А. «Епископ утверждает: Холокоста никогда не было» / А. Таркуини [Електронний ресурс] // La Repubblica. – 2009. – Режим доступу: http://www.inopressa.ru/article/23Jan2009/repubblica/hol.html.

17. Тувинов А. Многоликий фундаментализм / А. Тувинов [Електронний ресурс] // Независимая газета. – 2001. – Режим доступу: http://www.ng.ru/religion/2001–09–26/10_fanatics.html.

18. Якунин Г. Исторический путь православного талибанства / Г. Якунин [Електронний ресурс] // Вехи. – 2002. – Режим доступу: http://www.vehi.net/politika/yakunin.html.

References

1. Anderkhil D. Islamskii fundamentalizm / D. Anderkhil, S. Barrett, P. Bernell i dr. [Elektronnyi resurs] // Ves' Mir. – 2001. – Rezhym dostupu: http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/3710/.

2. Bychkov V. V. Estetika / V. V. Bychkov. – M.: Gardariki, 2004. – 556 s.

3. Busygina I. M. Obshchestvenno–politicheskii leksikon / I. M. Busygina, A. A. Zakharov. – M.: MGIMO, 2009. – 276 s.

4. Berkhovskii A. Politicheskoie pravoslaviie: russkiie pravoslavnyie traditsionalisty i fundamentalisty, 1995–2001 / A. Berkhovskii. – M.: SOVA, 2003. – 316 s.

5. Garadzha V. I. Sotsiologia religii. Uchebnoie posobiie / V. I. Garadzha. – M.: Nauka, 1995. – 223 s.

6. Ivanova T. N. Sovremennaia russkaia pravoslavnaia periodicheskaia pechat': tipologia, osnovnyie napravleniia, zhanrovaia struktura: avtoref. dis. … kand. fil. nauk: spets. 10.01.10 «Zhurnalistika» / T. N. Ivanova. – M., 2003. – 175 s.

7. Il'in V. I. Obshchestvo potrebleniia: teoreticheskaia model' i rossiiskaia real'nost' / V. I.Il'in // Mir Rossii. – 2005. – №2. – S.3–40.

8. Kirill (Gundiaiev). Norma very kak norma zhizni: Problema sootnosheniia mezhdu traditsionnymi i liberal'nymi tsennostiami v vybore lichnosti i obshchestva // Svoboda i otvetstvennost': v poiskakh garmonii / Kirill (Gundiaiev). – M.: Otdel vneshnikh tserkovnych sviazei Moskovskoi Patriarkhii, 2008. – S.19–47.

9. Kolodin A. Islamskii fundamentalizm / A. Kolodin [Elektronnyi resurs] // Kul'tura very. Putevoditel' somnevaiushchikhsia – Rezhym

dostupu: http://religiocivilis.ru/islam/islami/297–islamskii–fundamentalizm.html?start=1.

10. Kostiuk K. Pravoslavnyi fundamentalizm / K. Kostiuk // Polis. – 2000. – №5. – S.133–154.

11. Levin A. Dolgii «obez'ianii protsess» / A. Levin [Elektronnyi resurs] // Znanie sila. – 2005. – Rezhym dostupu: http://web.archive.org/web/20080412042033/http://www.znanie–sila.ru/online/issue_3485.html.

12. Os'machko S. G. Sovremennaia politicheskaia doktrina Russkoi pravoslavnoi tserkvi / S. G. Os'machko // Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik. – 2014. – №1. – S.77–83.

13. Podberezskii I. V. Fundamentalizm i postmodernism / I. V. Podberezskii [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://www.gazetaprotestant.ru/2005/09/fundamentalizm–i–postmodernizm–2/.

14. Posrednikov D. Politicheskoie pravoslaviie v Ukraine / D. Posrednikov // Gileia: naukovyi visnyk. – 2013. – №77. – S.283–285.

15. Sviateishii Patriarkh Kirill. Russkii mir – osobaia tsivilizatsiia, kotoruiu neobkhodimo sberech' / Sviateishii Patriarkh Kirill [Elektronnyi resurs] // Ofitsial'nyi sait Moskovskoho patriarkhata. – 2014. – Rezhym dostupu: URL:http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html.

16. Tarkuini A. «Episkop utverzhdaet: Kholokosta nikogda ne bylo» / A. Tarkuini [Elektronnyi resurs] // La Repubblica. – 2009. – Rezhym dostupu: http://www.inopressa.ru/article/23Jan2009/repubblica/hol.html.

17. Tuvinov A. Mnoholikii fundamentalizm / A. Tuvinov [Elektronnyi resurs] // Nezavisimaia gazeta. – 2001. – Rezhym dostupu: http://www.ng.ru/religion/2001–09–26/10_fanatics.html.

18. Iakunin G. Istoricheskii put' pravoslavnoho talibanstva / G. Iakunin [Elektronnyi resurs] // Vekhi. – 2002. – Rezhym dostupu: http://www.vehi.net/politika/yakunin.html.

Fomenko A. V., *competitor of the Department of Cultural Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), antonio.fomenko@gmail.com*

Phenomenon of religious fundamentalism on the post–Soviet space

The article is devoted to the study of the phenomenon of religious fundamentalism in the post–Soviet space. The article is devoted to the study of the phenomenon of religious fundamentalism in the post–Soviet space. The main manifestations of fundamentalism in the Catholic Church (Society of Saint Pius X, Opus Dei), Islam (Salafism), which express the protest of traditional culture, manifested in the form of extremism, terrorism, revisionist views on history, are traced. It is noted that an important feature of understanding fundamentalism in the key to the culture of postmodern is the factor of ignorance of the subject, which falls into the reality of the language game of the proposed narrative. The phenomenon of political orthodoxy, due to the presence of the original narrative component, is interpreted. It is proved that the conservative Russian Orthodoxy used the basic techniques and principles of postmodernism, resulting in the emergence of modern political orthodoxy as a manifestation of religious fundamentalism, the phenomenon of which in the post–Soviet space is associated with the remnants of the totalitarian past and the tendencies towards authoritarianism of state power.

Keywords: *religious fundamentalism, political orthodoxy, post–Soviet space, postmodern culture, religious narrative.*

* * *

УДК 101:37.013.73

Абакумова О. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри промислової електроніки, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ), e.o.abakumova@gmail.com

Дистанційна освіта: гуманізм чи антигуманізм у дії?

Стаття присвячена філософському осмисленню проявів у дистанційній освіті таких опозиційних соціокультурних факторів як гуманізм і антигуманізм. Проаналізовано принципові характеристики дистанційної освіти, що становлять її гуманістичну сутність. Визначено основні параметри антигуманізму, його суспільно–історична зумовленість, експліковано перетворену форму дистанційності та висвітлено ті деформації, які вона отримує в умовах тотального відчуження.

Ключові слова: *дистанційна освіта, гуманізм, антигуманізм, відчуження.*

Сучасний стан суспільного розвитку характеризується цілою низкою соціальних трансформацій, пов'язаних із стрімким розповсюдженням комп'ютерних та комунікаційних технологій. Процеси інформатизації і глобалізації, впливаючи на всі сфери суспільного життя, не залишають можливостей для збереження традиційного соціального укладу, що безпосередньо відображається й на освітньому середовищі. Проте в нашій країні у силу особливостей динаміки освіти її зміни відстають від корінних зрушень у виробництві та культурі. І неузгодженість між діючою системою освіти і вимогами, що пред'являються сучасним суспільством до освітнього процесу, з кожним роком лише загострюється. Переважає прагматичний вектор освіти, тоді як для сталого суспільного розвитку необхідно готувати творчого соціального суб'єкта, адекватного сучасній вкрай динамічній культурній ситуації. Потреби адаптації освітньої діяльності до виконання нових соціальних функцій сприймаються і оцінюються як криза освіти. Відтак зростає інтерес до механізмів відродження гуманістичних ідеалів в освіті. Переорієнтація освіти на людину як мету і самоціль на думку багатьох філософів і педагогів є першою і головною умовою інновацій в освіті, стратегією її модернізації відповідно до вимог епохи.

У зазначеному контексті дослідницький інтерес автора викликає дистанційна освіта, що ґрунтується на сучасних інформаційних та комунікаційних технологіях. Протягом останніх десятиріч вона стала невід'ємним явищем освітньої та інформаційної культури більшості країн світу і з кожним роком все більш активно впливає на класичні форми освіти, насичуючи та збагачуючи їх інноваційними змістовними та організаційними компонентами, неминуче змінюючи як наповнення освіти, так і способи трансляції й засвоєння знань.

Своє висвітлення різні аспекти дистанційної освіти знайшли у наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних вчених і педагогів: О. Андрєєва, В. Бикова, Д. Гаррисона, О. Густиря, В. Жулкевської, Д. Кігана, В. Кухаренка, Н. Морзе, М. Мура, Є. Полат, В. Солдаткіна, В. Тихомирова, А. Хуторського, Б. Шуневича та інших. Віддаючи належне існуючим напрямкам опрацювання проблеми, обсягу та якості сущого наукового доробку в цій області необхідно відзначити, що переважає інструментально–технічне, – суто утилітарне, – потрактування дистанційної освіти. На нашу думку технічні процеси затуляють те, що йдеться про освіту як фактор розвитку особистості, спосіб інкультурації, індивідуалізації і суб'єктивації всезагального, відтворення існуючої культури через відтворення соціального суб'єкта, його узагальнення, становлення його суб'єктності та здійснення гуманізму і творення дійсної історії.

Метою статті є осмислення проявів у дистанційній освіті таких опозиційних соціокультурних факторів як гуманізм і антигуманізм в контексті сьогоденної інформаційно–комунікаційної реальності.

Поняття «освіта» (рос. – «образование»; англ., – «education»; нім. – «bildung»; грецьк. – «paideia») є фундаментальним поняттям філософії, культурології, педагогіки, психології, соціології та інших теорій і галузей знання. Його багатогранний зміст розкривається, – безпосередньо, а чи то опосередковано, – через предметні області усіх без найменшого винятку наук. На

філософському рівні освіта взагалі виступає як складова процесу самовідтворення і творення історичного суб'єкта (людини, людей, людства), соціокультурної основи і життєдіяльності суспільства, розвитку суспільних відносин. Філософська методологія дозволяє дослідити освіту як соціальний інститут, як частину культури відповідного суспільства, як результат конкретно–історичної форми взаємодії людей у відповідних суспільних відносинах, що відображається у пізнанні та його результатах, і забезпечує наступність поколінь через передачу норм, форм і способів теоретичної і практичної діяльності, здібностей і потреб, набутих знань, умінь, навичок, здатностей тощо.

Необхідно підкреслити, що в сучасних умовах як ніколи раніше слушним та своєчасним є розширення трактування освіти до такої, яка повинна випереджати суспільний розвиток. Глобалізація, інформатизація, швидкоплинність подій, непередбачуваність змін і нестабільність ситуацій, динамічність світових процесів зумовлюють необхідність забезпечити інноваційно–випереджувальний характер підготовки фахівців з метою задоволення як потреб суспільства (в тому числі і стратегічних), так і самої освіти. Проте феномен та парадокс освіти полягає у тому, що визначаючи вектор розвитку культури, вона сама керується системними рамками цієї культури. Освіта як частина культури, як входження індивіда у культуру, як рушій культурного розвитку, форма соціалізації та розвитку особистості не лише як продукту культури, але її активного творця, суб'єкта історичного процесу, – таке розуміння суттєво розсуває межі визначення освіти. Діалектичний взаємозв'язок культури та освіти полягає, насамперед, у людині – вона є як суб'єктом, так і об'єктом освіти так само, як і культури. Саме вона є ядром та необхідною ланкою у культурно–освітній системі – всезагальній формі розвитку особистості та суспільства, відтворення культури людини у суспільстві. Освіта має зосередитися на людині, реалізувати гуманістичну установку в здійсненні своєї соціальної функції і отримати як результат особистість, здатну до гуманістично спрямованої, творчої діяльності (у тому числі і стосовно себе) у період складних трансформацій, соціальних перетворень і потрясінь, готову до здійснення різносторонніх компетенцій і виконання різних функцій, відповідних до розвитку сучасної історичної епохи.

З точки зору філософії освіти мова йде про те, якою має бути людина для того, щоб вона могла максимально здійснити свій потенціал в нових суспільних умовах XXI століття, які ідеали особистісного розвитку мають лягти в основу новітнього освітнього проекту, які пріоритети мають складати базу для виховання такої людини, щоб вона була повноцінно включена у суспільні процеси сьогодення, щоб стала дієздатним історичним суб'єктом сучасної доби. Це можна виразити поняттям суб'єктності, у якому завжди акцентувалась увага на свідомому активному відношенні до реальності, на здатності до її перетворення, що принципово ширше, аніж стихійна зовнішньо предметна активність, яка може спрямовуватись прагматично. Тобто суб'єктність – це здатність до творчого самоздійснення через самовизначення, самодіяльність, самоорганізацію, самоуправління, суб'єктність як здатність самоздійснення людини у всій повноті її потенцій та можливостей у конкретно–історичному суспільстві.

Разом із прогресом цивілізації і наростаючим процесом поставання культури, суспільства, особистості з прискоренням відбувається процес, який Г. С. Батіщев назвав «розлюдненням людини», – процес деперсоніфікації особистості, анонімізації її. Дистанційність у такому історичному контексті також може отримувати діаметральне спрямування та використання – у вимірах не лише гуманізму, але й антигуманізму.

Самі по собі культурні надбання – матеріальні, духовні, чуттєво–емоційні – зовсім не несуть деструктивного, руйнівного, антигуманного потенціалу. «Втім, загальновідомо, що не було, немає і не буде ніколи такого культурного обретіння, що воно не могло б, при відповідному бажанні та необхідних передумовах бути використаним і во благо, і во зло» [3, с. 287]. Так, машини самі по собі не несуть відповідальності за антагоністичні наслідки їх застосування, їх призвідником є не самі по собі машини, але їх використання (застосування) у певний спосіб. «Та обставина, що техніка та суспільство одночасно і співпадають і ніби прірвою відділені одне від одного, у кінцевому рахунку, сама свідчить про ірраціональний, безплановий та анархічний стан суспільства. В самому по собі сильному та дійсно раціональному суспільстві техніка могла б переконатись у своїй суспільній сутності, а суспільство – в переплетенні своєї так званої культури з технічними досягненнями. Концепція відкидаючої техніку духовної культури сама походить лише від незнання суспільством своєї власної сутності. Все духовне має технічні елементи; лише той, хто знає дух як спостерігач, як споживач, може дозволити обманути себе тим, буцімто духовні продукти впали з неба. Тому не можна зупинятись на жорсткому протиставленні гуманізму та техніки. ... Сам розрив між технікою та гуманізмом, яким би він не здавався невиліковним, є зразком створеної суспільством видимості» [1, с. 367–368]. Це цілковито стосується також інформаційно–комунікаційних технологій сьогодення.

Найвищі злети людського духу, духовності, почуттів та практичних втілень культури далися людству дорогою ціною утвердження та домінування відчуження у всіх його формах та проявах. «Ми бачимо сатурналію жадібності, одностороннього почуття володіння, грубої емпірії і водночас відчуження, трансцендентність всезагального, дисгармонію з природою та фетишизм, культ речей, деспотизм зверху і пасивність окремої особи, розрив протилежностей: кількості та якості, форми та змісту, публічного та приватного, відсутність розвиненої індивідуальності, безглуздий, скучний стандарт життя...» [2, с. 239–240].

Філософське осмислення феномена відчуження у його догегелівській, гегелівській, фейєрбахівській, діалектико–матеріалістичній, фрейдистській, екзістенціалістській, персоналістській та ін. інтерпретаціях всебічно розкрило історичний факт безсилля людини перед лицем грізної стихії непідвладних та ворожих суспільних сил (відносин), покликаних до життя власною діяльністю людства. Економічне, політичне, моральне, психологічне, релігійне та ін. відчуження було усвідомлено як продукт людської діяльності, що стає панівним над власне людським єством. У вченнях про суспільний договір виникло уявлення про абсолютне

значення зворотного впливу соціальних інститутів, відносин і т.д., залежних за своїм генезисом від людей, але таких, що згодом набувають не тільки відносної самостійності, але і здатності згубно, деструктивно впливати на людей, діяти на них руйнівним чином. Надалі феномен відчуження було філософськи розкрито як вираз і наслідок втрати людиною своєї цілісності, суспільної безпосередності, як продукт її власної дезінтеграції, врешті – втрати нею своєї самості у всіх формах та сферах своїх життєпроявів і життєдіяльності без винятку. Склався стан речей, коли сама людина зредукована до «речі» серед речей, до стану суцільної самовтрати. Як наслідок – позбавленість можливості людського самоствердження у праці, фаху, професії, що вони вибираються випадково, невільно, примусово.

Принциповим положенням науково–філософського осмислення відчуження є теза про розрив між людським та речовим факторами праці, розрив між неорганічними умовами людського існування та самим цим діяльним існуванням, про відділення трудящого від засобів праці (що його виражає соціально–економічний аспект поділу праці) на протилежність початковому стану їх єдності. У такому контексті дистанціювання висвітлюється у значенні розриву між людьми, їх атомізації, відділення, усамітнення, індивідуальної ізольованості, особистісної деперсоніфікації. У значенні розриву між потенціалом культури та її актуалізаціями, втіленнями, уречевленнями та об'єктиваціями. Розриву, що набуває глобальних розмірів в умовах сучасного науково–технічного прогресу і переводить усі протиріччя сучасності у форму антагонізму.

«Суспільний поділ (розрив, розчленування, відділення, розщеплення) праці з необхідністю покликає до життя та соціально–жорстко закріплює також і розщеплення самої людини, перетворює її «в особливим чином видресувану силу природи», в голий засіб. Саме спрацювання механізму соціального поділу праці детермінує наростаючий потому процес дегуманізації суспільства та розлюднення людини. Детермінує процес десуб'єктивації суб'єктності» [3, с. 120]. В умовах повного панування цього розриву мертва, нагромаджена, згасла в своїх об'єктивованих результатах, праця відділяється від живої, відбувається підпорядкування останньої першій, що жорстко закріплюється і фіксується соціальними, юридичними, політичними, ідеологічними формами. Опосередкування відділеного при цьому реалізується через обмін, а з'єднання живої праці з її предметними, матеріальними (технічними і технологічними) передумовами відбувається через перетворення її носія на товар. Людина – товар, засіб, річ, функція у відношенні до накопиченого капіталу.

Людина у своїй потенційній здатності бути невичерпним джерелом функцій редукується до однієї або кількох актуально сущих функцій, що у суто філософському плані означає одне–єдине: людині відмовлено в розвитку... як людині. І це є дегуманізація і антигуманізм у дії. Домінуючим параметром діяльності у цих умовах є її індивідуальна безсуб'єктність, анонімність, безликість (історично це стається або у випадку, коли особистість ще не склалася, або у випадку, коли вона вже аномінізована та розлюднена нею ж покликаними до життя суспільними відносинами). У такій діяльності людина виступає в якості неістинної людини – голого засобу, який створює світ культури у безособистісній формі.

Може здаватися, що відчуження відсутнє на протилежному полюсі – на тому, де зосереджені «сильні світу цього», нетрудящі, імущі, заможні; що втрата цілісності, самості, суб'єктності у сфері продукування компенсується у сфері багатства споживання. Адже ж: це полюс забезпеченості, задоволеності. Проте, якщо сам зміст споживання є зредукованим переважно до володіння предметами культури і потреба виражається виключно в перетвореній формі – як володіння, споживацтво, то це є суто зовнішня форма поверхового, видимісного розпредметнення, що не пов'язана з розвинутою індивідуальністю і особистими чеснотами. Повне убозтво і цілковита спустошеність людей, що вони в масовій свідомості вважаються «багатими» та «дуже багатими», компенсується високою купівельною спроможністю. Силою жадоби зиску, владарювання та володіння людина, людське вбиваються, причому на обох полюсах суспільства. Невігластво як нехтування теорією, наукою, мистецтвом, історією; нехтування людиною як самоціллю також є демонічною силою розлюднення.

Присвоєння колосальних речових, матеріальних, грошових мас не дає при цьому знань, вмінь і всіх інших спромог щодо дійсних властивостей предметів, які складають ці маси, залишає того, хто присвоює лише як привласнює, убогим духовно, в своїх почуттях, практичних спромогах, уміннях та пізнаннях. Якщо акт присвоєння речей відбувається виключно по праву володіння і платоспроможності, то він зовсім протилежний за своїми наслідками: при видимості збагачення людини він призводить до її зубожіння, спричиняє трансформацію людини в неістинну людину, веде до її розлюднення. Привласнення як розпредметнення у його нормальному здійсненні – це природний процес збагачення людини в істинному смислі та значенні багатства. А саме: багатства як універсальності діяльних потреб, здібностей, засобів споживання, продуктивних сил і т.д. самих індивідів; як повний розвиток панування людини над силами своєї власної природи; як абсолютний вияв творчих обдарувань людини без будь–яких інших передумов, окрім попереднього історичного розвитку, що робить самоціллю цілісність людського розвитку. Своє місце у такому збагаченні по праву має займати дистанційна освіта.

Дегуманізація, розлюднення людини, атомізація індивідів і розсуспільнення суспільства породжує людей, які не втілили, не об'єктивували свою неповторність та своєрідність, самобутність та унікальність, тобто не самоздійснились. У світлі такого аспекту розкриття дистанційності іншого ракурсу набуває і соціальний феномен безробіття, незайнятості, неробства як вельми багатопланове та поліфункціональне утворення. Ним виконується негативна робота по роз'єднанню, атомізації, взаємовідчуженню людей, по їх призвичаєнню до непримиримої конкуренції та суперництва, по селекції та посиленню всіх індивідуалістичних, егоїстичних, глибоко антигуманних почуттів, настроїв, пристрастей, устремлінь, вольових установок. Внаслідок цього «атомізований» стан видається та уявляється індивідам єдиним і кращим зі всіх можливих, тому і відстоювати його вони ладні будь–якою ціною.

Здійснення гуманізму передбачає його найтісніший зв'язок зі змістом процесів, які виражаються категоріями «соціалізація», «вкультурення», «виховання», «освіта», «організація», «управління», «регулювання», «контроль», «планування», «прогнозування» та багатьох інших. Адже лише соціалізована, культурна, освічена, нефункціональна людина має прерогативу творчості, бо цілісна, універсальна, творча особистість у принципі незводима, нередукована ні до жодної, окремо взятої, а ні до суми функцій. Людина як творець і особистість, як суб'єктність, є невичерпним джерелом функцій і переважає себе у своїх об'єктивних втіленнях по існуванню, ніколи не переважаючи себе по сутності.

Кореляція соціального та індивідуального, особистісного та суспільного, бажаного та належного, інноваційного та нормативного у навчальній діяльності; взаємодія викладача і учня на засадах співробітництва при домінантності самостійності в організації навчання; відповідність графіку і розподілу навчального часу індивідуальним, особистісним нахилам, устремлінням, бажанням, здібностям тощо; імператив самоорганізованих спільнот, колективної дії і обміну; взаємне навчання, взаємна освіта, через спілкування і через взаємодію, безперервність і різноманітність, відкритість і доступність освіти, рівність прав і можливостей… Ці принципові характеристики дистанційної освіти дозволяють подолати деформацію дистанційності, скинути її перетворену, відчужену форму.

Відтак дистанційну освіту можна потрактовувати як один з соціальних чинників утвердження дійсного гуманізму і подолання дегуманізуючих та розлюднюючих сил відчуження, протистояння тотальному розлюдненню людини та розсуспільненню суспільства. Адже творення людей, особистостей як спосіб їх продукування є вищим за виробництво речей та ідей, а у своїй всезагальності є здійсненням творчості. У цьому ж – призначення освіти, педагогіки в цілому, її гуманістична, людинотворча сутність. Сутність гуманізму становить діалектика взаємозумовленості і взаємопроникнення суспільства і особистості, єдність відмінностей, в якій вони взаємопроникають одна одну, існують одна в іншій і через іншу. Людина є мета, самомета, найвищий капітал історичного розвитку – з цього гуманістичного принципу виходить дистанційна освіта.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. В. О технике и гуманизме // Философия техники в ФРГ / Пер. с нем. и англ. Составл. и предисл. Ц. Г. Арзаканяна и В. Г. Горохова. Редакторы Н. Игнатовская, В. Леонтьев. – М.: Прогресс, 1989. – 528 с.

2. Лифшиц М. А. Диалектика в истории искусства / М. А. Лифшиц. – Собрание соч. в 3– х тт. – М.: Изобраз. искусство, 1984. – Т.1. – 432 с.

3. Новіков Б. В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. Монографія / Б. В. Новиков. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005 – 332 с.

References

1. Adorno T. V. O tekhnike i gumanizme // Filosofiya tekhniki v FRG / Per. s nem. i angl. Sostavl. i predisl. Ts. G. Arzakanyana i V. G. Gorokhova. Redaktory N. Ignatovskaya, V. Leont'yev. – M.: Progress, 1989. – 528 s.

2. Lifshits M. A. Dialektika v istorii iskusstva / M. A. Lifshits. – Sobraniye soch. v 3–kh tt. – M.: Izobraz. iskusstvo, 1984. – T.1. – 432 s.

3. Novikov B.V. Tvorchist' yak sposib zdiysnennya gumanizmu. Monografiya / B. V. Novikov. – K.: Vidavets' PARAPAN, 2005 – 332 s.

Abakumova O. O., *Candidate of Philosophical sciences, Associate Professor of Industrial Electronics Department, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), e.o.abakumova@gmail.com*

Distance education: humanism or antigumanism in action?

This article contains a philosophical reflection of the manifestations in distance education such oppositional socio–cultural factors as humanism and anti–humanism. It analyzes the principal characteristics of distance education, that define its humanistic essence. Also, the basic parameters of anti–humanism, its socio–historical conditionality are determined, the transformed form of remoteness is defined and the deformations that it receives in conditions of total alienation are highlighted.

Keywords: *distance education, humanism, antihumanism, alienation.*

* * *

УДК 02:378(477)(1991/2018)

Бачинська Н. А.,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних технологій, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), n.bachynska17@gmail.com

До питання про вектори розвитку вищої бібліотечно–інформаційної освіти в Україні (1991–2018 рр.)

Означено вектори розвитку вищої бібліотечно–інформаційної освіти в Україні за роки її незалежності. Висвітлено концепції її модернізації, що були розроблені провідними науковцями освітянської галузі України в останнє десятиліття XX ст. – 10–ті рр. XXI ст. Розглянуто здійснені кроки державної політики у галузі бібліотечної справи на шляху до інтеграції системи бібліотечної освіти України у європейській простір.

Ключові слова: *модернізація освіти, концептуальна модель, вища бібліотечно–інформаційна освіта, вищий навчальний заклад, науковці.*

Наразі підготовка висококваліфікованих фахівців XXI ст. є одним з важливих чинників розвитку бібліотечно–інформаційної галузі України. Адже бібліотеки є базовим елементом культурної, наукової, освітньої, інформаційної інфраструктури держави. Бібліотечно–інформаційні установи є вагомим фактором у розвитку інформаційної та мовної культури суспільства, патріотичного, правового та екологічного виховання, формування стійкого інтересу до вивчення та розуміння національної історії та культури. Бібліотеки можуть і повинні сприяти вихованню читаючої, мислячої та освіченої нації, спроможної практично втілювати набуті знання і досвід у розбудову незалежної України.

Питання розвитку вищої бібліотечної освіти означеного періоду, активно обговорювалось як на наукових форумах, так і у фаховій пресі, зокрема у публікаціях: В. Бабича, В. Загуменної та М. Сенченка, В. Ільганаєвої, Л. Каліберди, М. Слободяника, А. Чачко. Еволюція бібліотечної освіти обґрунтована в працях В. Бабича, Т. Новальської. Необхідність зміни моделі бібліотечної освіти та її модернізацію на сучасному етапі доводять – І. Давидова, А. Соляник, А. Шемаєва.

Водночас сьогоденню бракує узагальнюючих праць, в яких були б проаналізовані тенденції розвитку концепцій модернізації підготовки бібліотечно–інформаційних фахівців за роки незалежності України, та врахування їх досягнень при створенні стратегічних напрямів розвитку, зокрема міжнародній інтеграції системи бібліотечно–інформаційної освіти України у європейській простір, що і актуалізує запропоновану статтю.

Мета публікації є спроба розкрити особливості концептуальних моделей підготовки бібліотечно–інформаційного фахівця, їх вплив на розвиток вищої бібліотечно–інформаційної освіти та можливість запровадження у сучасних умовах підготовки фахівців означеної галузі.

На початку 90–х рр. XX ст. бібліотечно–інформаційна освіта знаменується новим етапом свого розвитку, що було зумовлено об'єктивними процесами суспільного розвитку: розбудовою незалежної держави, демократизацією усіх сфер діяльності, адаптацією бібліотечної галузі до умов ринкової економіки, інформатизацією та виникненням єдиного мережевого Інтернет–простору.

У цей період, на відміну від існуючої підготовки бібліотекарів–бібліографів за комплексами літератури, започаткувалась підготовка фахівців за двома напрямами – універсальних бібліотечно–інформаціійних систем та галузевих бібліотечно–інформаціійних систем. Нова стратегія підготовки вимагала нової концепції, яка була запропонована в 1993–1994 навчальному році творчим колективом бібліотечного факультету КДІК під керівництвом декана, професора В. Бабича [1].

Колективом Харківського державного інституту культури (з 1998 р. ХДАК), під керівництвом професора, декана факультету бібліотекознавства та інформатики Н. Кушнаренко проводилась цілеспрямована робота по формуванню власної концепції підготовки майбутніх фахівців для бібліотек, в основу якої було покладено розширення сфери використання спеціалістів за межами бібліотек, формування професії документознавця–інформаціолога [2].

У другій половині 90–х рр. XX ст. спостерігається активізація уваги до проблеми удосконалення підготовки бібліотечних фахівців.

Так, у 1996 р. виходить монографія В. О. Ільганаєвої, в якій автор дослідила історію, проаналізувала стан та окреслила перспективи розвитку бібліотечної освіти. Довела вплив соціально–економічних змін, оновлення гуманітарної сфери, інформатизації України на її зміст і організацію. Обґрунтувала підготовку фахівців для обслуговування користувачів документами, інформацією, а у перспективі інтегрованими і синтезованими знаннями [3].

Досить плідними у розвитку концепцій підготовки бібліотечно–інформаційних фахівців були кінець 90–х рр. XX ст. – перші роки XXI ст. Свої концепції запропонували В. Загуменна та М. Сенченко, Л. Каліберда, Н. Кушнаренко та В. Шейко, М. Слободяник, А. Чачко [4].

Зміну моделей від академічної до технологічної та гуманітарної розкрила І. Давидова, яка довела, що гуманітарні технології в бібліотечній освіті спрямовані на формування інформаційної культури студента, їх професійну орієнтацію, на розвиток механізмів соціальної й професійної мобільності, на формування нової професійної свідомості і професійної культури нового змісту [5].

На засадах тріади: освіта–наука–інновації, модель бібліотечної освіти обґрунтувала професор А. В. Шемаєва. Особливу увагу приділено третій складовій моделі. Запропоновано створення Українсько–Європейського бібліотечного центру трансферу знань як напрямку реалізації інноваційної моделі бібліотечної освіти [6].

Культуроцентричну модель модернізації вищої бібліотечної освіти на основі аналізу сучасних тенденцій розвитку освіти в Європі обґрунтувала професор А. Соляник [7].

Наразі сучасний, етап трансформаційних зрушень у системі підготовки бібліотечно–інформаційних фахівців безпосередньо пов'язаний із набуттям чинності нового Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. Відповідно до якого встановлено головний критерій якості підготовки сучасного фахівця – здатність забезпечити високотехнологічний та інноваційний розвиток країни, її конкурентоспроможність на світовому ринку праці, а також визначено основні принципи розбудови державної політики в галузі вищої освіти:

– міжнародна інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України в європейській освітній простір;

– збереження і розвиток досягнень і прогресивних традицій національної вищої школи;

– перехід від кваліфікаційної до компетентнісної моделі підготовки фахівців [8].

Імплементація Закону «Про вищу освіту» передбачає комплекс системних кроків, наріжним вектором якого є підготовка нормативно–правових актів, що окреслюють механізми реалізації норм закону. Документом, що зумовив значні зміни у підготовці бібліотечно–інформаційних фахівців є постанова Кабінету Міністрів України №226 від 20.04.2015 р. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» (введено у дію 1 вересня 2015 року [9].

Відповідно до якої, у галузі 02 «Культура і мистецтво» введено нову спеціальність 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», що об'єднала два раніше самостійні освітні напрями – «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» і «Документознавство та інформаційна діяльність» та отримала складову «інформаційна справа», утім, без змістового наповнення.

Підготовка кадрів за новою спеціальністю вимагає створення відповідних навчальних планів, освітніх програм та навчальних дисциплін. У середовищі науковців, освітян та бібліотечних фахівців вище озвучена проблема порушила цілий ряд дискусійних питань: якими мають бути спеціалізації нової спеціальності; які складові мають формувати зміст підготовки за новою спеціальністю та визначеними спеціалізаціями; яким має бути перелік нормативних дисциплін фундаментальної та професійно–орієнтованої підготовки за новою спеціальністю та чи має він бути обов'язковим для всіх ВНЗ; як зіставити теоретичний, технологічний, методичний та організаторський аспекти підготовки бакалаврів та магістрів нової спеціальності у навчальних дисциплінах?, тощо.

Важливою складовою реформування бібліотечно–інформаційної освіти є розроблення галузевого стандарту вищої освіти зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». Це завдання покладено на сформовану центральним органом влади у сфері освіти і науки України Науково–методичну комісію з культури та мистецтва сектора вищої освіти науково–методичної ради Міністерства освіти і науки України. Головним завданням розробників стандартів вищої інформаційної

освіти є коректне визначення та формулювання системи загальних та фахових компетентностей.

Пройшов складну та багатоступеневу процедуру розроблення, та узгодження проект стандарту вищої освіти на ступінь бакалавра, який в процесі підготовки викликав найбільше коло дискусійних питань. Наріжним каменем стало визначення у змісті фахових компетентностей майбутнього інформаційного бакалавра у сенсі співвідношення документознавчої та бібліотекознавчої складових [10].

Розроблено проект стандарту магістра з означеної спеціальності, що покликаний внормувати зальний процес науково–навчальної діяльності студентів освітньо–кваліфікаційного рівня «Магістр». Проект стандарту враховує пропозиції та побажання науково–педагогічного складу випускових кафедр вищих навчальних закладів України та членів Української бібліотечної асоціації, що об'єднує роботодавців – представників усіх типів вітчизняних бібліотек. Перевагою проекту є:

– чітка визначеність обсягів освітньо–професійної та освітньо–наукової програм магістра;

– обмеження щодо форм навчання за спеціальністю «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» не визначено;

– розподіленість загальних та фахових компетентностей на компетентності для освітньо–наукових програм та освітньо–професійних програм магістрів;

– чітке формулювання результатів навчання [11].

Наступним кроком роботи підкомісії є розробка та затвердження стандарту вищої освіти третього (освітньо–наукового) рівня для підготовки доктора філософії зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». Але в умовах відсутності в «Переліку наукових спеціальностей» відповідної спеціальності, її формули та паспорту виникає правова колізія.

Зважаючи на це, розробники проектів стандартів вищої освіти мають спиратися на діючі нині паспорти споріднених наукових спеціальностей 27.00.02 «Документознавство, архівознавство», 27.00.03 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», 27.00.06 «Прикладні соціально–комунікаційні технології», 27.00.07 «Соціальна інформатика», що не завжди відповідає вимогам до висококваліфікованого фахівця XXI ст. [12], адже майбутні випускники означеної спеціальності мають бути затребуваними фахівцями, незалежно від соціально–економічних реалій та, скажімо, проникнення на ринок штучного інтелекту глобалізованого суспільства.

Таким чином, запропоновані концепції розвитку бібліотечно–інформаційної освіти провідних науковців в галузі довели новизну, перспективність, удосконалення якісної підготовки бібліотечно–інформаційних фахівців. Водночас, відповіді на низку питань, що з'являються у фаховому середовищі, знаходяться у площині наукових, науково–педагогічних, а головне у практичних дискусіях та чекають на цілісний конгломерат думок з перспективою роль майбутніх фахівців у глобалізованому суспільстві.

Список використаних джерел

1. Бабич В. С. До проблеми підготовки кадрів бібліотечно–інформаційної сфери / В. С. Бабич // Бібліотечна планета. – 2005. – №2. – С.5–11.

2. Кушнаренко Н. М. Нова концепція вищої бібліотечно–інформаційної освіти у ХДІК / Н. М. Кушнаренко, Г. М. Брагіна // Бібліотека у демократичному суспільстві: Зб. Матер. Міжнар. наук. конф., 21–23 листопада 1995 р. м. Київ. – К., 1995. – С.55–57.

3. Ільганаєва В. О. Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку / В. О. Ільганаєва. – К., 1996. – 253 с.

4. Бачинська Н. А. Базові концепції модернізації вищої бібліотечно–інформаційної освіти в Україні / Н. А. Бачинська // Вісник Книжкової палати. – 2015. – №3. – С.32–37.

5. Давидова І. О. Бібліотечна освіта: зміна моделей підготовки фахівців / І. О. Давидова // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Зб. матер. міжнар. конф. Київ, 25–26 травня 2004 р. – К., 2004. – С.194–196.

6. Шемаєва А. В. Інноваційна модель бібліотечної освіти: перспективи реалізації / А. В. Шемаєва // Вісник Харківської державної академії культури. Спецвипуск 40: Зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2013. – С.43–49.

7. Соляник А. А. Культуроцентрическая модель модернизации высшего библиотечно–информационного образования / А. А. Соляник // Вісник Харківської Державної Академії культури. Спецвипуск 40: Зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2013. – С.31–41.

8. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. №1556–VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556–18/page. – Назва з екрана.

9. Постанова Кабінету Міністрів України №226 від 20.04.2015 р. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти». – URI: http://zakon.rada.gov.ua (10.VII.2016).

10. Соляник А. Сучасні тренди модернізації вищої бібліотечно–інформаційної освіти України / А. Соляник // Вісник Книжкової палати. – 2017. – С.22–26.

11. Пелещишин А. М. Особливості розробки проекту стандарту магістра зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» / А. М. Пелещишин, Н. С. Вовк // Інформаційна освіта та професійно–комунікативні технології XXI століття: Матеріали X Міжнародної науково–практичної конференції, Одеса 14–15 вересня 2017 р. / Одеський національний політехнічний університет. – Одеса, 2017. – С.70–72.

12. Соляник А. А. Сучасні проблеми стандартизації вищої інформаційної освіти в Україні / А. А. Соляник // Інформаційна освіта та професійно–комунікативні технології XXI століття: Матеріали X Міжнародної науково–практичної конференції, Одеса 14–15 вересня 2017 р. / Одеський національний політехнічний університет. – Одеса, 2017. – С.15–19.

References

1. Babych V. S. Do problemy pidhotovky kadriv bibliotechno–informatsijnoi sfery / V. S. Babych // Bibliotechna planeta. – 2005. – №2. – S.5–11.

2. Kushnarenko N. M. Nova kontseptsiia vyschoi bibliotechno–informatsijnoi osvity u KhDIK / N. M. Kushnarenko, H. M. Brahina // Biblioteka u demokratychnomu suspil'stvi: Zb. Mater. Mizhnar. nauk. konf., 21–23 lystopada 1995 r. m. Kyiv. – K., 1995. – S.55–57.

3. Il'hanaieva V. O. Bibliotechna osvita: nova paradyhma rozvytku / V. O. Il'hanaieva. – K., 1996. – 253 s.

4. Bachyns'ka N. A. Bazovi kontseptsii modernizatsii vyschoi bibliotechno–informatsijnoi osvity v Ukraini / N. A. Bachyns'ka // Visnyk Knyzhkovoi palaty. – 2015. – №3. – S.32–37.

5. Davydova I. O. Bibliotechna osvita: zmina modelej pidhotovky fakhivtsiv / I. O. Davydova // Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsijna diial'nist': Problemy nauky, osvity, praktyky: Zb. mater. mizhnar. konf. Kyiv, 25–26 travnia 2004 r. – K., 2004. – S.194–196.

6. Shemaieva A. V. Innovatsijna model' bibliotechnoi osvity: perspektyvy realizatsii / A. V. Shemaieva // Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury. Spetsvypusk 40: Zb. nauk. pr. – Kh.: KhDAK, 2013. – S.43–49.

7. Solianyk A. A. Kul'turotsentrycheskaia model' modernyzatsyy vyssheho byblyotechno–yntormatsyonnoho obrazovanyia / A. A. Solianyk // Visnyk Kharkivs'koi Derzhavnoi Akademii kul'tury. Spetsvypusk 40: Zb. nauk. pr. – Kh.: KhDAK, 2013. – S.31–41.

8. Pro vyschu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 r. №1556–VII [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556–18/page. – Nazva z ekrana.

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №226 vid 20.04.2015 r. «Pro zatverdzhennia pereliku haluzej znan' i spetsial'nostej, za iakymy

zdijsniuiet'sia pidhotovka zdobuvachiv vyschoi osvity». – URI: http://zakon.rada.gov.ua (10.VII.2016).

10. Solianyk A. Suchasni trendy modernizatsii vyschoi bibliotechno–informatsijnoi osvity Ukrainy / A. Solianyk // Visnyk Knyzhkovoi palaty. – 2017. – S.22–26.

11. Peleschyshyn A. M. Osoblyvosti rozrobky proektu standartu mahistra zi spetsial'nosti 029 «Informatsijna, bibliotechna ta arkhivna sprava» / A. M. Peleschyshyn, N. S. Vovk // Informatsijna osvita ta profesijno–komunikatyvni tekhnolohii XXI stolittia: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, Odesa 14–15 veresnia 2017 r. / Odes'kyj natsional'nyj politekhnichnyj universytet. – Odesa, 2017. – S.70–72.

12. Solianyk A. A. Suchasni problemy standartyzatsii vyschoi informatsijnoi osvity v Ukraini / A. A. Solianyk // Informatsijna osvita ta profesijno–komunikatyvni tekhnolohii XXI stolittia: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, Odesa 14–15 veresnia 2017 r. / Odes'kyj natsional'nyj politekhnichnyj universytet. – Odesa, 2017. – S.15–19.

Bachynska N. A., *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Information Technologies, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), n.bachynska17@gmail.com*

To the question about the vectors of development of the higher library and information education in Ukraine (1991–2018)

The article defines the vectors of development of higher library and information education in Ukraine during the years of its independence. The concepts of its modernization, which were developed by leading scientists of the educational sector of Ukraine in the last decade of the twentieth century. – 10–ies of XXI art. Considered the steps of the state policy in the field of library Affairs on the way to the integration of the library education system of Ukraine in the European space

Keywords: *modernization of education, conceptual model, higher library and information education, higher educational institution, scientists.*

* * *

УДК 316.334:37

Гловацкая Е. П.,
старший преподаватель кафедры философии, истории и политологии, Одесский национальный экономический университет (Украина, Одесса), glov@ukr.net

Вызовы современности системе высшего образования

Рассмотрены процессы, требующие от института образования коррекции текущих задач и изменений порядка функционирования. Затронуты вопросы информационных технологий, делающих поток информации лавинообразным и затрудняющих ее обработку, изменяющихся требований рынка труда на фоне снижения государственной поддержки образования и глобализационных процессов. Подвергнут критике подход, требующий выработки единого стандарта обучения, что в принципе невозможно из–за индивидуальных особенностей студентов. Также выражается скептическое отношение к системе выборности дисциплин, результатом которой становится недостаточное внимание социогуманитарной составляющей, ответственной за коммуникативные навыки, широту кругозора и критическое мышление. Уделяется внимание изменившемуся облику студента, – он повзрослел и начал путешествовать. В выводах сформулированы навыки и умения, которые будут затребованы от специалистов в ближайшем времени и выдвинуты рекомендации по их формированию в вузах.

Ключевые слова: *институт образования, вызовы современности, качество образования, вуз, студент, конкуренция, трудоустройство, требования рынка.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Система образования Украины непрерывно меняется с развитием преподаваемых наук и ходом истории в целом. Планируется ее интеграция в общеевропейскую образовательную систему. В рамках подключения к этой стратегии разработаны и выполняются рекомендации по реформированию сферы образования, однако нужно отметить, что образовательные системы других стран сами часто оказываются уязвимыми перед стремительными изменениями современности. Предлагаемые украинцам рекомендации следовало бы рассматривать критически, с поправками на текущие обстоятельства. Следовательно, чтобы реформировать образование не только в контексте перехода к глобальной системе, но сразу с учетом ее уязвимостей перед новыми событийными оборотами, необходимо изучать вызовы современности.

Поскольку изменения сегодня происходят очень быстро, а социальные институты, включая институт образования, по природе инертны, закономерно возникает отставание поставленных задач системы образования от требований реальности, и это является проблемой. Задачи, выдвигаемые развивающимся миром, нужно отслеживать. Проблемой в силу ускоряющегося характера изменений является и быстрое устаревание собранной информации, поэтому мониторинг вызовов современности системе образования должен осуществляться постоянно, а коррекция организации образовательного процесса должна проводиться оперативно в соответствии с последними поступающими данными.

Цель статьи – выявить и охарактеризовать основные вызовы современности системе образования.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение процессов, вынуждающих институт образования меняться, волнует управленцев, социологов, психологов, педагогов и пр.

Американский футуролог, основатель образовательного портала «TeachThought» Терри Хейк среди вызовов современности отмечает проблему «цифрового дарвинизма», требующего от преподавателей постоянного освоения обновлений не только информации по своей дисциплине, но и коммуникативных электронных устройств и программ [4].

Директор центра Голдберга Д. Стэйли и проректор колледжа Харрисона (США, Огайо) Д. Тринкл акцентируют внимание на ослаблении государственной поддержки и приватизации образования, приведшем к его дифференциации, маркетизации, удешевлению в ущерб качеству и сделкам вузов с фирмами. Вызов вузам бросают и курсы, которые дают те же специальности, но дешевле и в более короткий срок. Доступные общественные колледжи и публичные университеты, составляя серьезную конкуренцию классическим элитным университетам, становятся причиной размытия самих понятий «колледж» и «университет» [5].

Группа английских исследователей прогнозирует возникновение новых моделей образования с использованием технических устройств, которые вытеснят значительную часть преподавателей с рынков труда. Специализация образования негативно скажется на широте интересов и формировании коммуникативных и общих мыслительных навыков [1].

Питер Девитт отмечает, что изменился сам студент и требует новых форм преподавания в зависимости от индивидуального стиля познания. Индивидуальность является причиной невозможности стандартизации учебного процесса. Имеются и трудности в определении

стиля освоения студентом материала, неоднозначном отношение к технологиям, неравном доступе к информационным ресурсам [2].

Американский менеджер образовательного процесса В. Хаддад обращает внимание на рост актуальности социальных и гражданских умений и открытого виденья мира в связи с процессом глобализации знаний, проблемой доступности образования и ростом сферы информации [3].

Ускоряющиеся социальные изменения порождают феномен «цифрового дарвинизма», характеризующийся тем, что развитие технологии опережает нашу способность адаптироваться. Обеспечить ее – задача социальных институтов. Для института образования как сферы приема и преподавания непрерывно усиливающегося потока новых знаний она особенно сложна. Новые вызовы требуют новых путей и инструментов, коими являются новые технологии. Возникает потребность сопротивления потоку информации, поднимается темп роста информированности преподавателей, которые должны отслеживать развитие своего предмета и параллельно осваивать новые технологии – от устройств до компьютерных программ. Порой это приводит к хаосу, суете, фрагментации знаний. Ускоряющаяся динамика повышают ценность таких качеств преподавателя как профессиональное любопытство, скорость обработки информации и овладения технологиями. Принятие перемен существенно удорожает процесс учебы, поскольку требуется закупка оборудования и программного обеспечения, а также время и другие ресурсы для их освоения. Приходится наряду с руководством учебным процессом сотен учащихся становиться еще и экспертами в быстро меняющихся технологиях. Технологии устаревают и множатся, что уводит их на периферию – когда отомрут заменившие теперь бумажное методобеспечение «андроиды», возникнет что–то еще и придется снова потратиться на закупку оборудования, опять реорганизовать средства методобеспечения. Центральной фигурой останется преподаватель, который сможет дать четкие ориентиры. Становясь центром, преподаватель должен стать более гибким в мыслительных навыках, свободным от предубеждений, поспешных умозаключений, однобокости. Технология может быть полезна как для подтверждения непреложных догм, составляющих каркас любой науки, так и для изучения белых пятен [4].

В мире растет популярность двухгодичных общественных колледжей, предоставляющих образование работающим людям, которые бросили школу. Расширились понятия колледжа и университета – от элитных классических до публичных, вузы предоставляют огромный выбор специальностей, ориентированных на разные цели, разные цены, разные сегменты населения. Коммерческое образование будет расслаиваться и дальше. Интересен пример открытия в Манчестерском Университете Метрополитен в Великобритании специальности менеджера Макдоналдса со степенью бакалавра. Позже были приглашены преподаватели, проводящие исследования в сфере менеджмента и повышен статус этой специальности до магистра. Нет гарантий, что другие фирмы не откроют свои вузы. Существенное снижение государственной поддержки сфере высшего образования породило две тенденции: одни вузы начали сокращать персонал, другие – становиться частными. Это вызвало рост платы за обучение с необходимостью постоянного приобретения студентами платной и постоянно дорожающей сопроводительной литературы к дисциплинам. Это уводит студентов из дорогих хорошо оборудованных вузов и усаживает за парты перед деревянными досками в заведениях общественного образования.

Популярна на западе проблема правительственных займов на обучение. Студенты, получившие специальность, не всегда могут удачно устроиться и вернуть заём. Складывается мнение, что образование не соответствует выплаченной за него сумме. Для сохранения репутации вузы стали отслеживать и публиковать связи данных об успеваемости с данными о доходах и карьерном росте выпускников. Абитуриенты могут сравнивать их по разным вузам.

Появляются программы «пожизненного партнерства» вузов с выпускниками. В пенсильванском университете выпускники могут раз в семь лет пройти бесплатный недельный тренинг по специальности и получить информацию об изменениях в профессии. Такая программа может подразумевать оплату взносов. Выпускники периодически возвращаются в вуз, профессионально развиваются, проходя консультации или целые курсы, а уйдя на пенсию могут посещать спортзал или дисциплины, на которые в молодости не хватало времени.

Вузы начали конкурировать с курсами, выдающими сертификат, достаточный для получения той или иной работы на должностях, требующих «среднего уровня профессионализма», особенно популярных среди девушек, планирующих уйти в декрет. Если жизнь в вузах начнет уподобляться курсам, – исчезнет жизненный стиль студента, атмосфера вуза.

Выделяют должности «высшего» «среднего» и «низшего» уровня профессионализма. Высший требует умения абстрактно мыслить, специальных технических знаний, низший – способность совершать простые операции, составляющие суть низкооплачиваемых услуг. Спрос на средний уровень снижается в то время, как вакансии низшего и высшего уровня становятся более востребованными. Среди выпускников наблюдается обратная тенденция. Вместе с тем, большинство вузов ранжируют специальные знания и практические навыки выше теоретических. Сегодня любой практический навык может внезапно оказаться невостребованным. Вузы должны перестраивать свои программы, поскольку профессии стали быстро устаревать и отмирать.

По опросам кадровиков, фирмам нужны сотрудники с высшим образованием, навыками письменной и устной коммуникации, работы в команде, с широким культурным кругозором. Нужны критически мыслящие, умеющие четко выражаться, спорить, анализировать, последовательно логически доказывать. Эти навыки формируются гуманитарными дисциплинами. В то же время фиксируется недостаток этих умений в среде узкоспециализированных выпускников. Многие бизнес структуры даже стали принимать на работу гуманитариев. Дело в том, что студенты, ориентированные на специальность часто игнорируют предлагаемые им гуманитарные курсы, думая, что им

это не пригодится, и выходят из вуза необразованными людьми, тем не менее, разбирающимися в технической стороне своей специальности. Эта проблема порождена выборочной системой дисциплин, которая пришла после второй мировой войны на смену классическому образованию, ядро которого составляли (и продолжают составлять в элитных университетах) гуманитарные науки. Ухудшилось формирование высшим образованием широты мышления, подготовка к активной гражданской жизни. Сейчас в глобальном динамичном обществе с растущей конкуренцией студент, концентрируясь на будущей работе, не слышит требований навыков, формируемых гуманитарными дисциплинами, воспринимая их как помеху на пути. В университетах даже при поступлении студентам обещают, что им не придется проходить дисциплины, прямо не относящиеся к будущей карьере. Стратегия выборочных дисциплин сейчас подвергается критике. Только в зрелом возрасте, перепробовав несколько мест работы, можно знать, какие дисциплины пригодились, и оценить полезность гуманитарных знаний.

Классические университеты во время вступительных кампаний делают акцент, что в них работают преподаватели со степенями, стажем работы, полный рабочий день и студенты будут заняты с ними подолгу ежедневно. Но в последнее время заметен сдвиг в сторону информационных технологий. Специалисты информационно–технологических отделов прогнозируют, что скоро смогут обеспечивать студентам качество и опыт посредством интерактивных разъяснительных, тренировочных, оценочных инструментов, а штат преподавателей станет динамичным. Машина даже сможет погрузить студента в виртуальную производственную ситуацию, где нужно решить ряд задач. Такие же изменения пророчат и системе управления учебным процессом, основные функции которого заберут интерактивные электронные средства, учебный процесс станет автоматизированным, возникнут новые инструменты повышения успеваемости и механизмов оценки. Автоматизированные «отзывающиеся» средства, толковые и эвристические программы, внедряясь в процесс обучения, выдают результат не хуже, чем «живые» преподаватели со степенью. Лет через десять прогнозируют сдвиг на рынке труда преподавателей и возникновение новых моделей образования и методобеспечения. Но все равно для оценки результатов должны будут привлекаться люди, – академические эксперты в области специальности.

Изменяется образ студента, – в вузы мира приходят не семнадцатилетние, а работающие люди старше двадцати пяти лет, – в мире их уже более шестидесяти процентов. Назрела переориентация стиля преподавания и методического материала с подростковой аудитории на аудиторию занятых людей со зрелым виденьем жизни.

В мире растет мобильность студента. Современный студент становится путешественником. Все чаще студенты переводятся в зарубежные вузы с целью приобретения опыта проживания в другой культуре. Растет привлекательность вузов Китая, Саудовской Аравии, Сингапура. Стали говорить о некорректности термина «утечка мозгов», – речь скорее о циркуляции между странами. Навстречу этой тенденции вузы открывают зарубежные филиалы. Отпадает географическая принадлежность и девиз «работай во имя своей страны», на смену приходит установка «работай во имя человечества». Все больше вузов видят себя в интернациональном ключе.

Географическая мобильность сопровождается виртуальной. Чтобы попасть на конференцию, не нужно перемещаться на другой континент. Появилась возможность виртуального присутствия. Прогнозируется возникновение транснациональных исследовательских коллективов, объединенных не кафедрой, а научными интересами, совместную работу которых может обеспечить сеть. Разные направления смогут пересекаться и взаимодействовать в системе вузов [5].

Выводы. Ход дальнейшего развития технологий не предсказать. Можно лишь дать понятийный, когнитивный, установочный и коммуникативный инструменты, чтобы студент смог учиться всегда, везде, живо реагируя на запросы. В таком ключе для выпускника становятся актуальными открытая концептуальная база картины мира, умение анализировать, критиковать, добывать, оценивать, применять знания, генерировать решения и экспериментальные ситуации, добывать, строить межличностные отношения, вести сотрудничество. Также важны социальные и гражданские умения, терпимость, уважение, взаимопонимание с другими [3].

Перед системой образования стоит неизвестность, поскольку невозможно предусмотреть обстоятельства, обусловленные современным научным прогрессом, в которые попадет специалист после окончания вуза. Так же мы не можем предусмотреть социальные, культурные, правовые, трудовые, экономические изменения, ускоряющиеся одновременно с ним. Это порождает проблему дезадаптации молодого поколения в постоянно меняющихся условиях и бросает вызов системе образования. Ведется поиск современных высокотехнологичных средств обучения, делаются попытки предсказать рабочие ситуации будущего, которые, возможно, через некоторое время покажутся наивными. В такой ситуации для любой профессии необходимо определить жесткие ориентиры профессионализма, – стержни, которые будут содержать профессиональную среду в кризисной ситуации. Также, вопреки тенденции сужать профессиональную сферу выпускников, нужно принять ориентацию на формирование специалистов широкого профиля, способных обучаться в процессе трудовой деятельности, принимая во внимание новшества, появление новых профессиональных инструментов, программного обеспечения, слияние смежных профессий. Так что, задача, поставленная перед современным преподавателем – учить учиться, развивать профессиональную смекалку. Современный специалист должен быть готов посвятить всю жизнь обучению и коррекции своей профессиональной деятельности по ходу изменения среды своей работы. Именно это качество делает человека незаменимым на своем рабочем месте, давая ему преимущества. Если говорить об адаптации профессионала к изменениям социального характера, то она определяется во многом знанием устройства, принципов и механизмов функционирования социальных образований. Это знание приобретается благодаря усвоению социальных дисциплин в ходе получения высшего образования.

Список использованных источников

1. Bar–Yam M., Bar–Yam Y., Kaput J., Rhoades K., Sweeney L. B., Changes in the Teaching and Learning Process in a Complex Education System – Complex Systems Perspectives on Education and the Education System, New England Complex System Institute solving problems of science and society, 2002.
2. Dewitt P., 10 Critical issues facing education, – Education: Issues & Innovations, January 23, 2014.
3. Haddad W. D., Challenges to educational system, – ICTs for Education: A Reference Handbook, vol.2, Analytical Review, 2015.
4. Heick T., 5 ways rapid technology change impacts education // Visual Teaching Alliance, 08.23.2012.
5. Staley D.J. & Trinkle D. A., Changing Landscape of Higher Education // Educause review, January 30, 2015.

Glovatskaya E. P., *senior lecturer, Department of Philosophy, History and Political Science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), glov@ukr.net*

The challenges of modernity to the higher education system

The article considers processes that require from the institute of education to correct its current tasks and change the order of its functioning. It concerns the issues of information technologies that make the flow of information avalanche–like and hampering the processing of information, the changing demands of the labor market at the background of reducing state support for education and globalization processes. Critical opinion is expressed about approach, which requires the development of a single standard of training, which in principle is impossible because of the individual characteristics of students. There is also skepticism about the elective system of disciplines, which results in insufficient attention to the social and humanitarian component of the education, responsible for communication skills, breadth of the world scope and critical thinking. Attention is paid to the changed image of the student, who has grown up and begun to travel. The conclusions formulate the skills and abilities that will be requested from specialists in the nearest future and put forward recommendations for their formation in universities.

Keywords: *institute of education, challenges of modernity, quality of education, university, student, competition, job placement, market requirements.*

Гловацька О. П., *старший викладач кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), glov@ukr.net*

Виклики сучасності системі вищої освіти

Розглянуті процеси, що вимагають від інституту освіти корекції поточних завдань і змін порядку функціонування. Порушені питання інформаційних технологій, що роблять потік інформації лавиноподібним і ускладнюють її обробку, змін у вимогах ринку праці на тлі зниження державної підтримки освіти і глобалізаційних процесів. Підлягає критиці підхід, що вимагає вироблення єдиного стандарту навчання, що в принципі неможливо через наявність в студентів індивідуальних особливостей. Також висловлюється скептичне ставлення до системи виборності дисциплін, результатом якої стає недостатня увага до соціогуманітарної складової освіти, відповідальної за комунікативні навички, широту кругозору і критичне мислення. Приділяється увага змінам у постаті самого студента, – він подорослішав і почав подорожувати. У висновках сформульовані навички та вміння, які будуть найбільш питомимі від фахівців в найближчому часі і висунуті рекомендації щодо їх формування в вузах.

Ключові слова: *інститут освіти, виклики сучасності, якість освіти, вуз, студент, конкуренція, працевлаштування, вимоги ринку.*

* * *

УДК 37.111.11

Тарабасова Л. Г.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (Україна, Дніпро), forte-pianowww@ukr.net

Формування ціннісних орієнтацій особистості дошкільника

Мета: дати теоретико–методологічне обґрунтування становлення ціннісних орієнтацій у дітей дошкільного віку, умови та шляхи їх формування.

Розглядаються питання теоретичного обґрунтування положень та закономірностей становлення ціннісних орієнтацій в дошкільному віці.

Особистість визначають її цінності та ідеали – те, що вона вважає важливим, до чого прагне і які засоби обирає для досягнення мети.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя».

У дошкільному віці система цінностей дорослого є визначальною для формування ціннісних орієнтацій дитини. Отже, особистість педагога, батьків і система їх ціннісних орієнтацій є фундаментом для роботи щодо формування ціннісної сфери особистості дитини. Система становлення особистості на етапі дошкільного дитинства потребує врахування психолого–педагогічних передумов розвитку духовних орієнтирів в життєдіяльності дитини дошкільного віку, об'єднання зусиль та напрямів діяльності педагогів системи освіти та батьків у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини. Тому рішення проблеми становлення ціннісних орієнтирів розвитку дитини дошкільного віку в сучасному соціопросторі потребує посилення уваги суспільства до якості розвитку дитинства шляхом гуманізації соціокультурних впливів середовища, що відбуваються у взаємодії дитини з оточенням.

Висновки: особливість формування ціннісно–змістовної сфери дітей дошкільного віку потребує об'єднання спільних зусиль педагогів та батьків у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватного психолого–педагогічного супроводу навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини.

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, ціннісне ставлення, соціальне середовище, термінальні, інструментальні цінності.*

Підвищена увага до ціннісного поля педагогів та формування ціннісно–змістовної сфери дітей – провідні тенденції розвитку сучасної освіти.

Виступаючи на VI форумі українських і польських науковців (14–16 вересня 2015 року) президент НАПН України В. Г. Кремінь окреслив своєрідний портрет людини, яку має готувати сучасна освіта. Це людина з інноваційним типом мислення; розвинена самодостатня особистість, що постійно навчається, готова до життя й успішних дій у суспільстві, патріот, особистість, якій притаманні загальнолюдські ціннісні орієнтири. Завдання формування у дитини високодуховної, ціннісної орієнтації розкрив і дійсний член НАПН, директор інституту проблем виховання НАПН України Іван Бех [6].

Функція освіти полягає у тому, щоб спрямувати процес формування ціннісно–змістовної сфери особистості в певне русло. Заклад дошкільної освіти – кваліфіковано як інститут соціалізації. Його основне призначення – навчати дитину основ науки життя. Очікування суспільства сьогодні пов'язані з формуванням життєздатної, гнучкої, свідомої творчої людини. Починати це слід із дошкільного дитинства, оскільки саме в цей віковий період закладається фундамент оптимістичного світобачення; формуються уявлення дитини про свої права та обов'язки, про себе минулого–теперішнього–завтрашнього; засвоюються моральні правила і норми, розвивається довільна поведінка.

Формування яких саме цінностей має сприяти освіта? Це питання є найбільш актуальним для дошкільної освіти, оскільки дитина дошкільного віку ще неспроможна зорієнтуватися в ціннісному полі сучасної культури, здійснювати усвідомлюваний вибір цінностей. У дошкільному віці система цінностей дорослого є визначальною для формування ціннісних орієнтацій дитини. Отже, особистість педагога і система його ціннісних орієнтацій є фундаментом для роботи щодо формування ціннісної сфери особистості дитини. Ціннісні орієнтації особистості є важливою сферою

досліджень багатьох наук про людину: філософії, педагогіки, психології, соціології тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування ціннісних орієнтацій особистості присвячено роботи класиків зарубіжної та вітчизняної науки, теорії яких ґрунтуються на понятті «особистість», оскільки ціннісні орієнтації нерозривно пов'язані з визначенням поведінки людини.

Це питання свого часу розглядали такі видатні філософи як Аристотель, Фома Аквінський, Іммануїл Кант та інші.

Сучасні психологи, філософи і соціологи приділяють значну увагу формуванню та розвитку ціннісних орієнтацій як компонента структури особистості, що характеризує спрямованість і зміст активності індивіда, визначає ставлення людини до навколишнього світу, до себе, надає сенсу її особистісним позиціям, поведінці, вчинкам.

Аналіз опрацьованого матеріалу дозволив констатувати, що однією з провідних тенденцій розвитку освітньої ситуації сьогодення стає перехід до ціннісної парадигми (Г. Балл, М. Боришевський, М. Богуславський, В. Караковський, Г. Корнетов, С. Максименко, З. Равкін, В. Сластьонін та ін.), який засвідчує підвищену увагу до формування ціннісно–змістової сфери людини. Спрямування дослідницької роботи співробітників лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України відповідає сучасним тенденціям розвитку психологічної науки з огляду на посилення уваги дослідників до проблем становлення творчої особистості, що здатна проявити та регулювати свою життєву активність на основі сутнісних ціннісних орієнтацій, вектор виміру яких – відповідність духовності та нормам моралі [5].

Гуманістична парадигма в освіті проголошує використання дитиною у поведінці та діяльності системи духовно–моральних цінностей, в яку вона включена (Ш. А. Амонашвілі, Л. С. Виготський, І. Д. Бех та інші). Передусім це стосується формування в дітей відкритості до світу людей, виховання навичок соціальної поведінки, усвідомленого ставлення до себе як вільної самостійної особистості та до своїх обов'язків, що визначаються зв'язками з іншими людьми, формуванням готовності до сприймання соціальної інформації, вихованням співчуття, співпереживання, бажання пізнавати людей, робити добрі вчинки. Для формування гуманістичної позиції необхідне позитивне прийняття себе та інших людей, оптимістичне світосприйняття.

Науковці стверджують, що з першого періоду онтогенезу людини, в дитинстві, відбувається формування підвалин ціннісних уявлень, очікувань, смислів, цінностей. В. Чудновський підкреслює, що формування ціннісно–змістовної сфери – не якийсь визначений етап розвитку людини, цей процес перетворення ціннісних орієнтацій є наскрізним», від «прокреслює» все життя людини від народження до глибокої старості, який вступає у складну взаємодію з віковими особливостями і середовищними факторами. Ціннісна структура особистості є результатом процесів, з одного боку, засвоєння суспільних цінностей, моральних норм, ролей, а з другого – становлення особистісного «Я», самосвідомості людини. Особистість є динамічною системою і знаходиться в стані безперервної зміни та розвитку. В процесі такого особистісного становлення поступово все більшого значення набувають її внутрішні рушійні сили, які дозволяють людині більш самостійно визначати задачі та напрямок власного розвитку. Система ціннісних орієнтацій особистості виступає в якості регулятора та механізму такого розвитку, визначаючи форму реалізації намічених цілей та постановку нових значущих цілей. Досягнутий рівень розвитку особистості поступово створює все нові підґрунтям для розвитку та вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій. Оскільки цінності представляють внутрішній світ особистості і є характеристикою сфери свідомості та невід'ємною ознакою зростаючих можливостей дитини у нарощуванні якостей свідомого життя, важливим завданням сучасної психолого–педагогічної науки постає вивчення передумов, чинників, тенденцій і закономірностей становлення ціннісних орієнтацій в дошкільному віці, виявлення шляхів оптимізації ціннісних пошуків дошкільників.

Специфіка становлення особистості на етапі дошкільного дитинства потребує врахування психолого–педагогічних передумов розвитку духовних орієнтирів в життєдіяльності дитини дошкільного віку, об'єднання зусиль та напрямів діяльності системи освіти та батьків у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини. Тому рішення проблеми становлення ціннісних орієнтирів розвитку дитини дошкільного віку в сучасному соціопросторі потребує посилення уваги суспільства до якості розвитку дитинства шляхом гуманізації соціокультурних впливів середовища, що відбуваються у взаємодії дитини з оточенням. Гуманізація відносин – це піднесення особистісної гідності людини: сприймання і ставлення до неї як до найвищої життєвої цінності [4]. Саме за цих умов кожна дитина має можливість привласнити історично–культурний досвід людства, отримує особистий досвід активності у прояві своєї індивідуальності, реалізує свої можливості, потенційні внутрішні ресурси та здібності, стає творчою особистістю, навчається регулювати власну діяльність та поведінку на основі суспільно значущих орієнтирів. Соціальне середовище є саме тією умовою, яка визначає, чи перейде ця потенційна можливість у засвоєнні дитиною ціннісних орієнтацій в реальний формат її життєдіяльності. Соціальне середовище показує якою мірою психологічний феномен ціннісних орієнтацій дитини із потенціальних можливостей перетворюється у дійсність, вказуючи на його головну функцію – бути регулятором життєвої активності.

Як зазначав Л. Виготський, вирішальну закономірність у психічному житті і зовнішній поведінці дитини визначає спілкування з дорослим. Джерело психічного розвитку знаходиться не всередині дитини, а в її стосунках з дорослими. Саме вони є органічно необхідною умовою її людського розвитку. Дитина не може жити і розвиватись поза суспільством, вона споконвічно включена в суспільні відносини, і чим молодша дитина, там більш соціальною істотою вона є. Очевидно, що таке розуміння психічного розвитку висуває на перший план спілкування дитини з близькими дорослими в сім'ї. Саме в сім'ї створюється найкраща можливість забезпечити гармонію в системі «дитина –

навколишній світ», яка слугуватиме запорукою реалізації дитиною свого внутрішнього світу, йдучи шляхом саморозвитку, самобутньої реалізації. Сім'я таїть в собі великі можливості виховного впливу на дитину, є гарантом її соціалізації особистісного росту [1].

Дослідження життєвих цінностей батьків показало, що верхні позиції у систематизації системи цінностей займають такі: здоров'я, щасливе сімейне життя, життєва мудрість, матеріально забезпечене життя, любов, вихованість, незалежність, працелюбність. А найменш значимими ціннісними орієнтирами виступили етичні та альтруїстичні цінності, що свідчить про зниження морально–духовного потенціалу в родинному вихованні. Найважливішим для своєї дитини батьки вважають, у першу чергу, високий рівень інтелектуального розвитку, на друге місце ставлять фізичне здоров'я, а вже потім, цілеспрямованість, доброту, чуйність.

Ціннісні орієнтири – важлива характеристика розвитку дитини. У них відбивається рівень суб'єктивної активності малюка і ступінь дорослішання та гармонізації всіх його психологічних надбань, що зовні проявляються в поведінці, взаєминах з іншими людьми, у пізнавальній, предметно–практичній та ігровій діяльності. Саме тому, забезпечення належного психолого–педагогічного супроводу процесу становлення ціннісних орієнтирів дитини в умовах закладу дошкільної освіти і в родині належить до найважливіших завдань виховання.

Процес активного привласнення культурних надбань людства є природним для дошкільного дитинства. Та для його розгортання необхідні допоміжні «культурні засоби». Одним з них є ігрова роль, завдяки сюжетно–рольовій грі, дитина приймає систему ціннісних уявлень про навколишній світ, ставлень до себе та життєвого простору, що її оточує. У процесі активного розігрування ролей та відтворення сюжету гри, дитина вчиться самостійно підпорядковувати свою поведінку ігровим вимогам: налагоджувати взаємодію, радіти успіху, підтримувати, захищати партнера по грі, скеровувати власну та спільну діяльність, збагачувати сюжет, співпереживати. Тобто, навчається діяти відповідно до моральних норм та загальнолюдських цінностей.

Серед цінностей, які засвоює дитина, розрізняють термінальні (цінності–цілі) та інструментальні (цінності–засоби). Термінальні цінності – це певні кінцеві цілі, на досягнення яких людина спрямовує свою діяльність. У старших дошкільнят досліджувалися такі термінальні цінності: родина, щастя, здоров'я, дружба, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса, гроші.

Інструментальні цінності – принципи діяльності людини, що характеризують шляхи, які вона обирає для досягнення мети. Вивчалися такі інструментальні цінності: співпереживання, самостійність, творчість, допитливість, цілеспрямованість, впевненість, сміливість, наполегливість.

Під час ігрової діяльності діти вступають у реальні й ігрові стосунки. Спостерігаючи за ними, педагог (психолог) може визначити, які термінальні цінності актуальні для його вихованців, проаналізувати прояви інструментальних цінностей, що спрямовують поведінку дітей, з'ясувати рівень засвоєння дошкільниками ціннісних орієнтирів.

Процес засвоєння дошкільниками базових цінностей відбувається в умовах «предметних ситуацій», під час спілкування з дітьми та дорослими, виконання нескладних обов'язків із самообслуговування. Насамперед йдеться про формування початкових уявлень про добро і зло, правдивість і брехливість, чуйність і жорстокість, щедрість і жадібність тощо.

Через вікові особливості дошкільники ще не можуть у повному обсязі сприйняти сформовані в соціумі культурні норми, цінності та ставлення до світу природи, предметів, оточення. Соціальне середовище надто складне для них, їм ще не під силу самостійно осмислити його. Дошкільникам необхідно побачити, виявити, випробувати ті чи інші відносини. Лише за умови, що ставлення дорослих до навколишнього світу проявляється яскраво та виражено, бо дошкільники бачать його майже предметно, можна вважати, що дорослі представили їм культуру життя з усіма його цінностями.

Для співвідношення себе зі світом, дошкільники спираються на знання, досвід, оцінки, цінності, зразки поведінки свого мікросередовища, де важливу роль відіграють дорослі, і насамперед, батьки.

На формування ціннісних орієнтацій дошкільників впливають методи: роз'яснення, приклад, навіювання, переконання, вправи, оцінювання та інші.

Складовими ціннісних орієнтацій є ціннісне ставлення до:

– *природи, життя, що інтегрує в собі такі утворення, як:*

– визнання права на життя кожної істоти;

– бережне ставлення до будь–яких проявів життя;

– сприймання життя в усій його різноманітності, усіх його проявах і формах;

– *рукотворного світу* – розуміння того, що предмети створені завдяки праці людини, до них слід бережливо ставитися, розуміння їх корисності в житті людини, отримання насолоди від сприймання рукотворного світу;

– *людини* – прийняття людини як цінності, повага до її автономії, самопочуття, інтересів [3].

Специфічність усвідомлення дітьми дошкільного віку об'єктів, явищ дійсності як цінностей припускає наявність особливих психологічних механізмів їхнього освоєння. Предметом психологічного аналізу в цьому випадку виступає такий вид психічної діяльності, як оцінювальна діяльність дошкільника, спрямована не тільки на сприйняття й освоєння об'єктивно змістовної сторони предмета, явищ, але й на оцінку їхніх властивостей з погляду необхідності, корисності, приємності тощо. Внаслідок відбувається усвідомлення дитиною старшого дошкільного віку цінності об'єктів навколишнього світу і тим самим формується особливий вид відносин до них – ціннісне відношення. Сформованість ціннісного відношення актуалізує прояв свідомої активності дошкільника в спілкуванні та різних специфічно дитячих видах діяльності.

Аналітична перевірка зв'язків між вказаними структурними характеристиками ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку вказує на неузгодженість та когнітивний конфлікт між емоційною, когнітивною та регулятивною складовою цінностей дітей. Виявлено (за матеріалами К. Карасьової, І. Карабаєвої, Л. Соловйової), що найбільш важливими для себе діти в основному називають ті цінності, які можуть найкраще пояснити. Це відноситься до термінальних цінностей

(родина, щастя, здоров'я, дружба, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса, творчість, гроші). Однак, дуже специфічним є вираження інструментальних (операційних) цінностей. Тільки наявність в життєдіяльності дитини досвіду та практики прояву співпереживання, самостійності, допитливості, цілеспрямованості, впевненості, сміливості, наполегливості, надає дитині можливість вибрати їх в ієрархії цінностей, хоча зміст й пояснення (тлумачення відповідних слів) не є повним, змістовним [5].

Висновки. Аналітичний огляд опрацьованого матеріалу засвідчує підвищену увагу до проблеми формування ціннісно–змістовної сфери людини. Очікування суспільства сьогодні пов'язані з формуванням життєздатної гнучкої свідомої творчої людини. Починати це слід із дошкільного дитинства, оскільки саме в цей віковий період закладається фундамент оптимістичного становлення ціннісних орієнтирів потребує об'єднання зусиль педагогів та батьків у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми, посилення уваги суспільства до якості розвитку дитинства шляхом гуманізації соціокультурного середовища.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Реальные формы социального поведения / Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 480 с.
2. Гурковська Т. Особливості ціннісної сфери педагогів–«дошкільників» // Практичний психолог: дитячий садок. – 2014. – №5.
3. Карабаєва І. Дитяче свято як засіб формування ціннісних орієнтацій дошкільників // Практичний психолог: дитячий садок. – 2014. – №2. – С.27.
4. Максименко С. Д. Особистість: проблема структури (генетичний аспект) / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми сучасної психології: наук. записки ін–ту психології імені Г. С. Костюка АПН України; (за ред. акад. С. Д. Максименка). – К.: Нора–друк, 2003. – Вип.23. – С.3–14.
5. Піроженко Т., Ладивір С., Карасьова К., Соловйова Л. Методичні засади вивчення ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова, Л. І. Соловйова // зб. Наук. пр. інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України: проблеми загальної та педагогічної психології; [за ред. С. Д. Максименка]. – К.: «Гнозіс», 2011. – Т.XIII. – Ч.І. – С.307–317.
6. Проценко О., Журлакова Ю. Освіта для сучасності: Європейські стандарти, репортаж з українсько–польського наукового форуму // Дошкільне виховання. – 2015. – №11. – С.4–5.

References

1. Vygotskij L. S. Real'nye formy social'nogo povedenija / Psihologija lichnosti v trudah otechestvennyh psihologov. – SPb.: Izdatel'stvo «Piter», 2000. – 480 s.
2. Gurkovs'ka T. Osoblyvosti cinnisnoi' sfery pedagogiv–«doshkil'nykiv» // Praktychnyj psyholog: dytjachyj sadok. – 2014. – №5.
3. Karabajeva I. Dytjache svjato jak zasib formuvannja cinnisnyh orijentacij doshkil'nykiv // Praktychnyj psyholog: dytjachyj sadok. – 2014. – №2. – S.27.
4. Maksymenko S. D. Osobystist': problema struktury (genetychnyj aspekt) / S. D. Maksymenko // Aktual'ni problemy suchasnoi' psyhologii': nauk. zapysky in–tu psyhologii' imeni G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny; (za red. akad. S. D. Maksymenka). – K.: Nora–druk, 2003. – Vyp.23. – S.3–14.
5. Pirozhenko T., Ladyvir S., Karas'ova K., Solovjova L. Metodychni zasady vyvchennja cinnisnyh orijentacij dytyny starshogo doshkil'nogo viku / T. O. Pirozhenko, S. O. Ladyvir, K. V. Karas'ova, L. I. Solovjova // zb. Nauk. pr. instytutu psyhologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny: problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psyhologii'; [za red. S. D. Maksymenka]. – K.: «Gnozis», 2011. – T.XIII. – Ch.I. – S.307–317.
6. Procenko O., Zhurlakova Ju. Osvita dlja suchasnosti: Jevropejs'ki standarty, reportazh z ukrai'ns'ko–pol's'kogo naukovogo forumu // Doshkil'ne vyhovannja. – 2015. – №11. – S.4–5.

Tarabasova L. G., *Candidate of Philosophy, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Preschool and Primary Education of the Communal Institution of Higher Education «Dneprovskaya Academy of Continuing Education» of the Dnepropetrovsk Regional Council» (Ukraine, Dnipro), forte-pianowww@ukr.net*

Formation of valuable priority orientations of the personality of the preschool

Purpose: to give a theoretical and methodological justification for the formation of value orientations in preschool children, conditions and ways of their formation.

The article deals with the issues of theoretical substantiation of the positions and laws of the formation of value orientations in the preschool age.

Personality determines its values and ideals – what it considers important, what it seeks to and what means it uses to achieve the goal.

The system of value orientations determines the content side of the personality's orientation and forms the basis of its relations to the environment, to other people, to itself, the basis of the world outlook and the core of the motivation for vital activity, the basis of the life concept and the «philosophy of life».

At the preschool age, the adult values system is the determining factor for the formation of the child's value orientations. So, the personality of the teacher, parents and the system of their value orientations is the foundation for work on the formation of the value sphere of the child's personality. The system of personality formation at the stage of preschool childhood requires taking into account the psychological and pedagogical prerequisites for the development of spiritual orientations in the life activity of a child of preschool age, combining the efforts and directions of activity of educators of the education system and parents in creating a sociocultural developing environment and an adequate psychological atmosphere around the problem of the formation of the child's value orientations. Therefore, the solution of the problem of the formation of value orientations for the development of a child in preschool age in the contemporary sociosphere requires the increased attention of society to the quality of childhood development through the humanization of the sociocultural influences of the environment that occur in the child's interaction with others.

Conclusion: the peculiarity of the formation of the value–content sphere of preschool–age children requires the unification of the joint efforts of teachers and parents in creating a sociocultural environment and adequate psychological and pedagogical support around the problem of the formation of the child's value orientations.

Keywords: *value orientations, value attitude, social environment, terminal, instrumental values.*

* * *

УДК 378.147+614.253.4

Струк О. А.,
кандидат фармацевтичних наук, доцент кафедри фармації, Івано–Франківський національний медичний університет (Україна, Івано–Франківськ), sanichka5@gmail.com

Задоволеність провізорів здобутою освітою

Проблема підготовки молоді до професійного самовизначення в умовах сучасної ринкової економіки є значущою насамперед для молодої людини та її сім'ї. Випускник школи вибирає не просто спеціальність, а в умовах економічної нестабільності – затребувану професію на ринку праці, соціальні гарантії та власне місце у суспільстві. Важливою передумовою у свідомому виборі професії відіграють інтереси, прагнення, орієнтація, здібності, професійні плани, ідеали та переконання. Вибір професії є одним з найважливіших стратегічних рішень у житті людини. У формуванні компетентного спеціаліста у галузі фармації відіграє роль мотивація вибору професійної орієнтації та навчання. Правильний вибір фаху людиною згодом залишає відбиток на ставленні до професійних обов'язків і прав. Метою нашої роботи було визначення факторів, які впливали на вибір професії провізора та задоволеність професійною діяльністю в сучасних умовах розвитку фармацевтичної галузі для вдосконалення підготовки фахівців фармації.

Ми визначили пріоритетні чинники професійного вибору майбутніх провізорів: бажання допомагати людям, мрія працювати у фармацевтичній сфері, а основним фактором є вибір на користь задоволення особистих потреб (матеріальний фактор). У формуванні компетентного спеціаліста у фармацевтичній галузі важливе місце посідає пріоритетність мотивів вибору професії. Найголовніший фактор вибору професії «матеріальний

фактор» говорить про необхідність перегляду системи виховної та навчальної роботи у вищій фармацевтичній школі, пошуку і впровадження нових форм і методів роботи із студентами з метою підготовки і виховання відповідальних професіоналів, справжніх патріотів професії.

Ключові слова: *спеціальність, провізор, вибір, мотивація.*

З давніх–давен фармація була складовою буття, розвитку і здоров'я людини, місією милосердя і співчуття до ближнього. Тисячі років професія фармацевта залишається однією з найшановніших і найпрестижніших. Лікар без ліків, як воїн без зброї. Існувати одне без іншого не може, адже це одне ціле. Важливе місце у лікувальному процесі посідає фармацевт, він може надати висококваліфіковану допомогу і лікарю, і пацієнту.

За останні роки аптечний заклад в Україні став більше схожий на магазин з роздрібної торгівлі ліками і іншими медичними і немедичними товарами. Ми забули, що на першому місці має бути пацієнт, а не інтереси бізнесу. Це призвело до поступової втрати фармацевтом «професійного обличчя». Доречно згадати вислів з давньоіндійської священної книги «Аюверда» (наука життя: «У руках невігласа ліки – отрута, і за своєю дією можуть бути порівняні з ножем, вогнем або світлом. У руках же людей знаючих вони уподібнюються до напою безсмертя»).

На жаль, усі економічні негаразди в державі, з якими пов'язані питання ціноутворення на лікарські засоби, сформували у більшості людей, особливо похилого віку та вразливих верств населення, негативну поведінку, настрої та емоції, що безпосередньо спрямовані на працівника аптеки. Робота з такими «проблемними» пацієнтами вимагає від фармацевта терпіння, витримки, врівноваженості, та розуміння. Зараз важко переоцінити в роботі провізора здатність самоконтролю, вміння стримувати власні емоції, керувати поведінкою при виникненні конфліктної ситуації, переконувати людей. Адже не секрет, що саме наші аптеки стають для багатьох відвідувачів місцем, майданчиком для критики негараздів у нашій державі, високих цін на ліки, доступності та якості лікування [1].

Проблема підготовки молоді до професійного самовизначення в умовах сучасної ринкової економіки є значущою насамперед для молодої людини та її сім'ї. Випускник школи вибирає не просто спеціальність, а в умовах економічної нестабільності – затребувану професію на ринку праці, соціальні гарантії та власне місце у суспільстві. Залишається актуальною проблема професійного визначення для молодих людей. Важливою передумовою у свідомому виборі професії відіграють інтереси, прагнення, орієнтація, здібності, професійні плани, ідеали та переконання [2].

Вибір професії є одним з найважливіших стратегічних рішень у житті людини. Це складний процес самовизначення, свідомого вибору життєвої позиції особистості, який стає вирішальним чинником у виборі професійного шляху [3].

У формуванні компетентного спеціаліста у галузі фармації відіграє роль мотивація вибору професійної орієнтації та навчання. Правильний вибір фаху людиною згодом залишає відбиток на ставленні до професійних обов'язків і прав. Для частини студентів у результаті неусвідомленого професійного вибору виникають внутрішні сумніви, переживання через нереалізовані здібності, відчуття невідповідності обраному профілю діяльності і, як наслідок, виникає стан незадоволеності обраною спеціальністю, який впливає на подальшу успішність студента, його професійну мотивацію [4]. Хочеться згадати відомий вислів: «Не місце прикрашає людину, а людина – місце». Саме людина, закохана в свою професію, віддана своїй справі, може стати окрасою сучасної аптеки. Крім того, є необхідністю відродити роль та значимість етичних норм фармацевтичної діяльності і пояснити суспільству, що ліки – не товар, а аптекарі – не продавці.

Мета роботи. Метою нашої роботи було визначення факторів, які впливали на вибір професії провізора та задоволеність професійною діяльністю в сучасних умовах розвитку фармацевтичної галузі для вдосконалення підготовки фахівців фармації.

Методи дослідження. Для вивчення проблематики даних питань використали один із методів маркетингових досліджень – анкетування, в якому взяли участь провізори–інтерни та курсанти ПАЦ «Загальна фармація» та ПАЦ «Організація Управління Фармації» Івано–Франківського національного медичного університету кафедри фармації. Анкетування відбулося в осінньому семестрі навчання 2017 року. Математична та графічна обробка результатів здійснювалась за допомогою програми «Excel».

Результати і обговорення. Професійне самовизначення в педагогіці розглядають як процес самопізнання та об'єктивної оцінки особистістю своїх психологічних особливостей, здібностей, можливостей та порівняння наявних професійних якостей із вимогами, які необхідні для опанування певною професійною діяльністю, яка охоплює вибір професії, навчального закладу та пошуку місця роботи [5]. При цьому, професійне самовизначення розглядається не тільки як конкретний вибір професії, але і як безперервний процес пошуку сенсу в освоюваній професійній діяльності [3]. Тому вибір професії слід розглядати як один із етапів професійного самовизначення.

У науковій літературі відокремлюють суб'єктивні, об'єктивні і соціальні чинники вибору професії [3]. До суб'єктивних належать пізнавальні та професійні інтереси, нахили, здібності, темперамент, характер особи. До об'єктивних чинників відносять рівень підготовки, стан здоров'я, поінформованість про світ професій. До соціальних – освітній рівень батьків, їх соціальний статус, соціальне оточення, умови проживання тощо. Важливими чинниками, що впливають на вибір професії є мотиви професійної діяльності, життєві цінності індивіда, минулий досвід, уявлення про майбутнє, які призводять до розвитку відповідних здібностей, стимулюють до здійснення вчинків. Крім того, ряд вчених підкреслює значення загальної активності, самооцінки, впевненості в досягненні успіху, рівня сформованості свідомої психічної саморегуляції [3].

Більшість провізорів, які брали участь в анкетуванні закінчували Івано–Франківський національний медичний університет фармацевтичний факультет – 87,5%, решта 12,5% проходили навчання в інших вузах України.

З числа опитаних провізорів на денній формі навчалися 28,1%, з них – 40% на бюджетній основі та 60% на контракті. На заочній формі навчалися 68,8%, з них на контрактній основі навчалися 100% студентів–заочників.

Найчастіше спеціальність «Фармація» обирають дівчата, тому співвідношення опитаних за статтю: 89,1% жінки та 10,9% чоловіки. На денній формі навчалися 11,1% чоловіків та 90,9% жінок відповідно.

За ознакою віку розподіл опитаних провізорів такий: від 20 до 25 років – 56,3%, від 26 до 30 років – 26, 6% та старше 35 років – 17,1% відповідно.

У результаті анкетування встановлено, що 26,6% опитаних раніше отримали спеціальну середню освіту у фармацевтичних училищах, 37,5% раніше отримали спеціальну середню освіту у медичних училищах та 35,9% вступали до вищого навчального закладу після закінчення школи.

В ході анкетування ми досліджували різноманітні фактори, які вплинули на вибір професії у свій час, а також на задоволеність професійною діяльністю провізорів в даний час. В ході анкетування кожний опитуваний давав відповідь на запитання по п'ятибальній шкалі, тобто перевага відповіді визначалася як малоймовірна (1 бал), невелика (2 бали), істотна (3 бали), значна (4 бали) та дуже вагома (5 балів). Результати анкетування представлені на рис. 1.

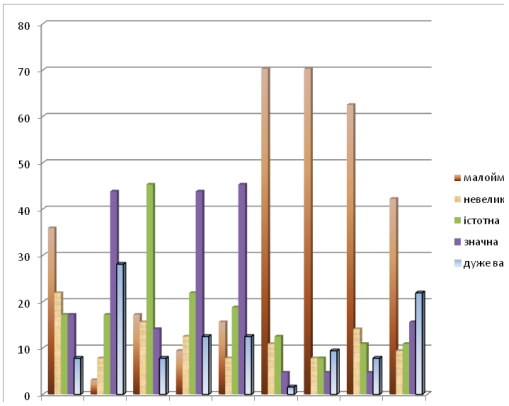

Рис. 1. Фактори, які вплинули на вибір професії провізора. 1 – з дитинства мріяв працювати у фармацевтичній сфері; 2 – завжди мав власне бажання допомагати людям; 3 – у виборі професії грав роль матеріальний фактор, адже робота добре оплачується; 4 – вибрав професію, тому що гарні умови праці; 5 – у виборі професії важливим був престиж спеціальності в суспільстві; 6 – вибрав професію, щоб продовжити династію фармацевтів; 7 – вибрав професію, щоб продовжити династію медичних працівників; 8 – обрав професію, тому що змусили батьки; 9 – головним у житті є отримання вищої освіти у будь–якому вищому навчальному закладі.

Незначна кількість респондентів з дитинства мріяли працювати у фармацевтичній сфері – 17,2% опитаних. Значна кількість тих, хто обрав майбутню професію через власне бажання допомагати людям – 43,8%.

Для 43,8% опитаних вагомим були гарні умови праці. Крім того, за результатами анкетування, важливим є престиж спеціальності у суспільстві, що відзначили 45,3% респондентів.

Незначна кількість опитаних – 4,7% вирішили обрати цей напрям у кар'єрі з огляду на професію батьків фармацевтів чи медичних працівників.

Частина респондентів обрали професію через те, що їх змусили батьки – 7,8%, а 21,9% опитаних головним у житті вважали отримання вищої освіти у будь–якому випадку.

За результатами анкетування робимо висновок, що основним фактором у виборі майбутньої професії відіграє вибір на користь задоволення особистих потреб. Серед опитуваних респондентів істотне значення 45,5% мав матеріальний фактор, значну роль 43,8% відіграють гарні умови праці та 45,3% престиж професії у суспільстві.

Нами також проведено аналіз професійної діяльності, а саме задоволеність провізорів здобутою спеціальністю. Результати аналізу представлені на рис. 2.

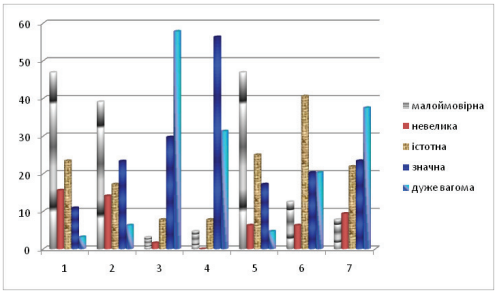

Рис. 2. Задоволеність провізорів здобутою спеціальністю. 1 – чи з'явилось розчарування в професії протягом навчання? 2 – чи змінилось Ваше ставлення до професії за період навчання за спеціальністю, у порівнянні з початком навчання? 3 – ви задоволені здобутою освітою? 4 – Ви задоволені своєю роботою за спеціальністю? 5 – Вас задовольняє заробітна плата? 6 – Вас задовольняє графік роботи? 7 – Вас задовольняють умови праці?

Щоб отримати вірогідні відповіді на запитання анкети, ми використали один із поширених прийомів у методиці анкетування: найважливі питання дублювалися в анкеті у різних формуваннях: «Чи з'явилося розчарування протягом навчання?», «Чи змінилося Ваше ставлення до навчання за спеціальністю у порівнянні з початковим періодом?». Визначили зв'язок із факторами, якими студенти керувалися під час вибору професії.

За результатами анкетування у незначної кількості респондентів 10,9% з'явилось розчарування у професії протягом навчання, а саме в тих опитуваних, які відзначили, що обрали професію провізора, через те, що їх змусили батьки, та у частини тих, що відзначили головним у житті отримання вищої освіти у будь–якому випадку.

Серед опитаних респондентів 57,8% дуже задоволені здобутою освітою, аналізуючи їх анкети, робимо висновок, що вони обрали спеціальність самостійно, завжди маючи власне бажання допомогти людям, мріяли працювати у фармацевтичній сфері, а також відзначали вибір професії на користь задоволення особистих потреб.

Серед опитаних респондентів задоволені здобутою спеціальністю 87,5%, задоволені своєю роботою за спеціальністю 85,6%. Заробітна плата влаштовує тільки 21,9% опитаних. Графіком роботи задоволені 40,6%, а умовами праці задоволені 60,9% опитаних респондентів.

Необхідно враховувати соціально–психологічні аспекти вікових категорій респондентів, психологічний, розумовий, емоційний, особистісний стан та соціальну

ситуацію кожного [6]. У сучасній західній психології поширена концепція Е. Еріксона про завдання розвитку [7]. Кожна стадія процесу становлення особистості висуває свої завдання розвитку, потребує формування певних здібностей, просування в певному напрямі.

Загальноосвітній навчальний заклад повинен готувати старших школярів до вибору професійної діяльності, при цьому важливим є психологічний аналіз професії та оцінка психологічних властивостей і якості особистості з урахуванням спроб і сил в обраній діяльності [8]. Цю діагностику повинні проводити психологи в школах серед учнів старших класів. В результаті низької інформованості школярів про світ професій молодим людям доводиться шукати інформацію самостійно і стихійно. Тому в результаті проведеного анкетування ми зустрілися з проблемами впливу позиції батьків, хаотичного необґрунтованого вибору професії, що вилилося в подальшому розчаруванням у виборі професії та незадоволенням здобутою освітою.

Висновок: Отже, ми визначили пріоритетні чинники професійного вибору майбутніх провізорів: бажання допомагати людям, мрія працювати у фармацевтичній сфері, а основним фактором є вибір на користь задоволення особистих потреб (матеріальний фактор). У формуванні компетентного спеціаліста у фармацевтичній галузі важливе місце посідає пріоритетність мотивів вибору професії. Найголовніший фактор вибору професії «матеріальний фактор» говорить про необхідність перегляду системи виховної та навчальної роботи у вищій фармацевтичній школі, пошуку і впровадження нових форм і методів роботи із студентами з метою підготовки і виховання відповідальних професіоналів, справжніх патріотів професії.

Перспективними напрямками подальшого дослідження порушеної проблеми є визначення професійного самовизначення студентів фармацевтичної галузі різних вікових категорій та досліджень із визначенням чинників мотивації провізора до самоосвіти та підвищення професіоналізму.

Список використаних джерел

1. Ткаченко Н. О. Формування соціальної відповідальності у системі вищої фармацевтичної освіти / Н. О. Ткаченко, Є. Г. Книш, Н. М. Червоненко // Фармацевтичний журнал. – 2013. – №3. – С.23–28.
2. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
4. Кириленко М. Выбираем профессию или судьбу? / М. Кириленко // Фармацевт–практик. – 2012. – №4. – С.60–61.
5. Гудименко К. М. Професійне самовизначення старшокласників як психолого–педагогічна проблема / К. М. Гудименко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – №2 (46). – С.227–232.
6. Кузікова С. Б. Теорія та практика вікової психокорекції: навчальний посібник / С. Б. Кузікова. – Суми: Університетська книга, 2006. – 384 с.
7. Мищеряков Б. Большой психологический словарь [Электронный ресурс] / Б. Мищеряков, В. Зинченко. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/03.php.
8. Хомюк І. В. Професійна мотивація як засіб забезпечення професійної мобільності / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2011. – №4–5 (14–15). – С.305–313.

References

1. Tkachenko N. O. Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti u systemi vyshchoi farmatsevtychnoi osvity / N. O. Tkachenko, Ye. H. Knysh, N. M. Chervonenko // Farmatsevtychnyi zhurnal. – 2013. – №3. – S.23–28.
2. Shapovalenko Y. V. Vozrastnaia psykholohyia (Psykholohyia razvytyia y vozrastnaia psykholohyia). – M.: Hardaryky, 2005. – 349 s.
3. Klymov E. A. Psykholohyia professyonalnoho samoopredelenyia. – M.: Akademyia, 2004. – 304 s.
4. Kirilenko M. Vyibiraem professiyu ili sudbu? / M. Kirilenko // Farmatsevt–praktik. – 2012. – №4. – S.60–61.
5. Hudymenko K. M. Profesiine samovyznachennia starshoklasnykiv yak psykholoho–pedahohichna problema / K. M. Hudymenko // Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. – 2015. – №2 (46). – S.227–232.
6. Kuzikova S.B. Teoriia ta praktyka vikovoi psykhokorektsii: navchalnyi posibnyk / S. B. Kuzikova. – Sumy: Universytetska knyha, 2006. – 384 s.
7. Mischeryakov B. Bolshoy psihologicheskiy slovar [Elektronnyiy resurs] / B. Mischeryakov, V. Zinchenko. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/03.php.
8. Khomiuk I. V. Profesiina motyvatsiia yak zasib zabezpechennia profesiinoi mobilnosti / Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. – 2011. – №4–5 (14–15). – S.305–313.

Struk O. A., *Ph.D. in Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Pharmacy Department, Ivano–Frankivsk National Medical University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), sanichka5@gmail.com*

Satisfaction of pharmacists by the obtained education

The problem of training young people in professional self–determination in a modern market economy conditions is significant, first of all, for a young person and his family. Conditions of economic a graduate of school chooses not only a specialty, but in instability a demanded in the labor market profession, social guarantees and his own place in society. An important prerequisite for the conscious choice of the profession are interests, aspirations, orientation, abilities, professional plans, ideals and beliefs. Choosing a profession is one of the most important strategic decisions in human life. The motivation of the professional orientation choice and study play great a role. In the formation of a competent specialist in the field of pharmacy. The correct choice of a specialty subsequently leaves a mark on the attitude to professional duties and rights. The aim of work was to determine the factors that influenced the choice of the pharmacist profession and the satisfaction with professional activities in the current conditions of the pharmaceutical industry development to improve the training of pharmacy specialists. We have identified the priority factors of the professional choice of future pharmacists: the desire to help people, the dream to work in the pharmaceutical sector, and the main factor is the choice to meet personal needs (financial factor). In the formation of a competent specialist in the pharmaceutical industry priority is given to the motives for choosing a profession. The most important factor of choosing the profession («financial factor») shows the need to revise the system of educational and training work at the higher pharmaceutical school, to search and introduce new forms and methods of working with students in order to prepare and educate responsible professionals, real patriots of the profession.

Keywords: *specialty, pharmacist, choice, motivation.*

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327

Бугар А. А.,
аспірантка, Національний інститут
стратегічних досліджень (Україна, Київ),
alinabugar@gmail.com

Нові технології в дипломатії: вплив інновацій та комунікацій на ефективну міжнародну політику і побудову іміджу країни

Автор проводить аналіз змін сучасної дипломатії в умовах виникнення нових цифрових технологій та соціальних мереж. Вивчає як технології і діджиталізація впливають на міжнародні відносини та імідж держави. Зокрема, автор досліджує питання тренду цифрової дипломатії та її впливу на методи ведення зовнішньої політики і представлення держави в інформаційному полі.

Ключові слова: *електронна дипломатія, цифрові та інформаційні технології, міжнародні відносини, імідж країни.*

В сучасному світі з розвитком інновацій, нових технологій та активним використанням соціальних мереж змінюються особливості роботи і функціонування багатьох сфер життя суспільства. Не виключенням у цьому процесі є і дипломатія, яка набуває нових рис, форм та інструментарію. Інновації та діджиталізація впливають на розвиток класичної дипломатії, яка видозмінюється з часом, стаючи більш ефективною. Серед таких змін – виникнення електронної дипломатії відомої також як цифрова чи онлайн дипломатія – форми публічної дипломатії, в якій застосовуються нові комунікаційні та інформаційні методи задля ефективного ведення міжнародних відносин, досягнення політичних інтересів та забезпечення належного іміджу країни.

Метою статті є спроба дослідити зміни в сучасній дипломатії, що виникають завдяки розвитку нових технологій, а також вивчити вплив цих змін на репрезентацію країн та роботу дипломатичних представництв, урядів і представників держави. Автор аналізує, яким чином вказані актори інтегрують соціальні мережі у свою діяльність та які виклики при цьому виникають в їх щоденній професійній діяльності.

Використання цифрових методів для офіційної комунікації вже давно не є новим – від часу першого офіційного електронного листа, надісланого Біллом Клінтоном у 1994 році прем'єр–міністру Швеції Карлу Більдту, виник широкий інструментарій комунікацій. Сучасні дипломати і політики використовують щоденно соціальні мережі, рішення приймаються швидше, виникло поняття віртуальних посольств, з'являються нові тренди й інновації, які варто застосовувати в дипломатії. Фактично, відбувається активна модернізація дипломатії і інших сфер життя. Так, розвинені країни постійно знаходяться у пошуках інноваційних рішень для сфери оборони, кібербезпеки, медицини, рішень для впровадження «розумних міст» тощо, використовуючи переваги великих масивів даних, розробки штучного інтелекту та ін.

У своїй статті для випуску журналу «Світ у 2018» від The Economist прем'єр–міністр Ізраїлю Біньямін Нетаньягу пише про те, що майбутнє належить інноваторам: «Серед висновків на новий рік і подальше майбутнє – інновації або смерть…. Використовуйте інновації для створення нових союзів та зміцнення миру». Також він згадує фразу американського письменника Вілла Дюранта 1968 року: «Вплив географічних факторів зменшуватиметься з розвитком технологій…» [1, с. 68]. Дійсно, світ стає тіснішим, а отже і підходи до репрезентації країни і комунікації від її імені теж видозмінюються.

За визначенням Алека Росса, експерта в галузі цифрових технологій та електронної дипломатії, суть електронної дипломатії полягає по–перше, у визначенні інструментів, доступних зараз й таких, що були не доступні ще 10 років тому. По–друге, визначення того, що можливо змінити в дипломатії, щоб до історично звичних відносин уряду з урядом, виникли також відносини уряд–люди, люди–люди, трансформуючи дипломатію від класичного спілкування між собою людей «в костюмах і краватках», до залучення більшого кола людей до діалогу [2].

Браян Фунг визначає цифрову дипломатію як використання соціальних медіа для спілкування з іноземними народами [3]. Австралійський дослідник Фергус Хансон характеризує цифрову дипломатію як використання Інтернету і нових інформаційних та комунікаційних технологій задля досягнення дипломатичних цілей [4]. Також електронна дипломатія визначається як намагання досягти дипломатичних цілей через використання Інтернету, соціальних медіа та комунікаційних технологій в цілому. Ця концепція виникла внаслідок підйому соціальних мереж та підвищення рівня поінформованості про їх владу [5].

Цифрова дипломатія – це й інструмент, що допомагає формувати імідж країни. Відповідно, вдала й продумана стратегія, консолідовані дії дипломатичних представництв держави можуть значно допомагати у його створенні і у донесенні позицій країни щодо будь–якого міжнародного питання у максимально швидкий спосіб.

З цифровою дипломатією нерозривно пов'язане поняття твіттер–дипломатії (відоме англ. мовою як «twiplomacy»). Воно, власне, означає використання платформи Твіттер політиками та дипломатами для досягнення власних політичних інтересів та створення відповідного іміджу країни.

І хоча часто цифрову дипломатію пов'язують саме з соціальними мережами, проте є і інші аспекти, що її характеризують. Зміни відбуваються не лише в каналах

комунікацій урядів, дипломатичних представництв чи окремих представників держави, а також і в щоденній роботі посольств та консульств – вже звичними стали процедури онлайн подання на візи, з'явилось поняття віртуального посольства. Також, значно ширший спектр заходів цифрової дипломатії відбувається в тисячах дипломатичних переговорів, політичних ініціатив та в діях з врегулювання криз в усьому світі – адже все це залежать сьогодні від цифрових технологій. І хоча ці аспекти цифрової дипломатії можуть бути менш помітними, ніж публічна дипломатія, вони є не менш важливими [6].

Технологічні зміни та віртуалізація стають невід'ємною частиною у багатьох сферах діяльності. Як зазначив у своїй книзі дослідник Андреас Сандре, ми живемо в світі, де на Африканському континенті більше людей має доступ до мобільних телефонів, аніж до чистої питної води [7, с. 8]. Вплив, який мають соціальні мережі стає критичним, адже вони досяжні практично у будь–якому куточку планети і для дуже великої аудиторії.

Якщо раніше урядам країн було легше контролювати повідомлення, що транслювалися в класичних медіа, то із виникненням соціальних медіа ситуація змінилася. Інформація передається надзвичайно швидко, до того ж, в міжнародних відносинах з'являються незалежні актори, які більше впливають на міжнародні події і їх розвиток, ніж це було раніше.

Завдяки виникненню нових соціальних платформ, традиційні актори в дипломатії вже не мають такої ж ексклюзивної і провідної ролі, як це було ще кілька десятків років тому. Наразі між науковцями тривають дискусії про сучасні функції класичної дипломатії. Насправді, зазначені нові особливості не виключають необхідність дипломатії класичної, вони роблять її більш сучасною і надають ширший інструментарій для діяльності і досягнення результатів.

Тож що саме змінюється в сучасній дипломатії і як на неї впливає розвиток нових технологій? Як уряди та інші актори на міжнародній арені пристосовуються до нових змін, завдяки новому інструментарію долають міжнародні проблеми та з якими новими викликами стикаються?

Перш за все, в урядів та зовнішньо–політичних інституцій, розширилися канали комунікації – завдяки онлайн платформам як, до прикладу, Твіттер, Фейсбук, Снепчат, Інстаграм. Вказані соціальні мережі активно використовують дипломатичні представництва та представники зовнішньо–політичних відомств.

По друге, в той час як основи дипломатії залишаються такими ж важливими, дипломатія сама по собі стала більш публічною завдяки виникненню таких платформ комунікації. Соціальні медіа мають значний вплив на наше щоденне життя і на дипломатичну практику, і значним чином на те, як уряди комунікують із закордонною публікою. Уряди, неурядові структури та загалом учасники соціальних мереж можуть дістатись ширшої глобальної аудиторії, що призводить одночасно до можливостей і викликів.

Кожен сучасний політик чи дипломат має свої сторінки в соціальних мережах. В своєму блозі Джек Пірсон, старший менеджер цифрових комунікацій МЗС Великобританії пише, що «стрімкі темпи змін, які вплинули на соціальні медіа та цифрові технології, означають, що багато старих правил [в комунікаціях – примітка автора] вже не є актуальними. Наші очікування щодо того, як лідери повинні себе поводити та спілкуватися, різко змінилися... В світі, де все більше і більше людей вимагають нашої уваги, ми повинні залишатися зосередженими. Велика кількість підписників (followers) або онлайн популярність не матиме сенсу, якщо ми не будемо використовувати його для підтримки наших політичних цілей» [8].

Ще одна зміна – нові актори міжнародних відносин. До класичних гравців дипломатії долучилися неурядові організації, населення, активно з'являються нові лідери думок, експерти, блогери. У своєму дослідженні про цифрову дипломатію, Ніколас Весткотт, колишній директор з питань інформації в МЗС Великобританії зазначає, що на збільшення кількості неурядових акторів вплинув не лише Інтернет, проте він значно посилив їх можливість участі в обговореннях та досягненні результату. Неурядові організації швидко пристосувалися до ефективного використання можливостей Інтернету для збільшення свого впливу у міжнародних справах. Так як комунікація та адвокація ключових питань над якими вони працюють є їх основним напрямом діяльності, вони виділяють значні ресурси для ефективного використання Інтернету. Такі організації як, до прикладу, Amnesty, Oxfam, Greenpeace, Human Rights Watch, активно представлені у веб мережі впродовж багатьох років і часто виступають в якості основного джерела інформації інтернет пошукачами [9].

Загалом, досліджуючи цифрову дипломатію варто зазначити, що у країн з'явилися нові засоби впливу у великому масштабі, а не лише на рівні елітних розмов з обраним колом людей. Натомість, цей вплив з'явився і в неурядових акторів. Сьогодні люди не лише використовують свої мобільні пристрої та соціальні мережі, щоб поділитися власними думками, але й щоб організувати опозиційні рухи. Завдяки цифровій революції недержавні актори відіграють дуже важливу роль. У відомих блогерів чи впливових осіб підписників може бути більше, ніж у сторінки представництва державного органу певної держави і чиї дописи в соціальних мережах часто мають влив на більшу аудиторію, ніж повідомлення на сторінці певної державної інституції.

Цифрові технології, такі як медіа платформи Twitter або Facebook дозволяють країнам комунікувати з іноземною публікою витрачаючи при цьому мінімальні ресурси. Завдяки соціальним медіа можна досягти ширшої аудиторії. Втім, варто враховувати до кого направлене повідомлення, адже різні соціальні платформи приваблюють і різні цільові аудиторії. Також в своїй роботі дипломати враховують популярність та демографічні показники кожної соціальної медіа–платформи, що також відрізняються залежно від країни.

Ще одна зміна в еру нових технологій – актуалізація питання кібербезпеки та боротьба з фейками. Застосування цифрових технологій нерозривно пов'язане з кібербезпекою. Значно посилити кібербезпеку певної інституції можна завдяки збільшенню «цифрової гігієни», належному тренуванні персоналу, розробці розумних процедур кібербезпеки та навчанні для забезпечення швидкого реагування, коли виникає загроза [6].

Рівень просуності країни в цифрових технологіях та застосуванні їх переваг на практиці відрізняється у різних країн. Достатня кількість країн вже давно системно вибудовує свою комунікаційну стратегію та застосовує інноваційні здобутки в роботі використовуючи всі переваги соціальних медіа, розвинувши серйозну інфраструктуру та розробляючи довідники, як це потрібно робити.

Згідно з рейтингом Digital Diplomacy Review, найбільш активні країни щодо цифрової дипломатії у 2016 році були Британія (перше місце), Франція та США (друге та третє місце відповідно). Україна зайняла 11–ту сходинку. Рейтинг визначається за такими показниками як: присутність, актуальність, взаємодія, дипломатія 4.0 (цифрова дипломатія), адаптація контенту під цільові аудиторії. У 2017 році, згідно зі згаданим рейтингом, на першому місці опинились США, далі Британія і Франція. Україна – на 23 місці [10].

Постійне представлення країни на онлайн платформах та своєчасний контент привертають увагу підписників. Безумовно, вироблення і реалізація стратегії цифрової дипломатії, яка є ефективною, потребує часу і ресурсів, зокрема людських. І це сьогодні не лише фахівці, що працюють із соціальними медіа, але також і спеціалісти з інформаційних технологій, аналітики великих об'ємів даних та ін. В цьому питанні важливими є проактивність, інноваційний і креативний підходи. Важливо гарно знати цільову аудиторію, щоб розуміти як правильно донести певне повідомлення і розуміти його ціль, а ще бути готовим до взаємодії і діалогу.

До прикладу, МЗС Великої Британії має довідник з соціальних медіа для дипломатів, де детально вказано офіційні соціальні платформи та сторінки, через які держава комунікує зі своїми громадянами і з іноземцями, а також правила, яких представники держави повинні при цьому дотримуватися [11]. Британське МЗС заохочує всіх співробітників до використання можливостей соціальних мереж, які допомагають досягти зовнішньополітичних цілей. Twitter сторінку Міністерства веде відповідна команда з цифрових комунікацій.

Враховуючи сучасні реалії, складно переоцінити масштаб впливу нових технологій на дипломатію та виникнення нового інструментарію в її роботі. Сьогодні потрібно бути «цифровим», інноваційним і своєчасним. Провідною є і роль соціальних медіа в дипломатії. Вони дозволяють дипломатам збирати інформацію, слідкувати за подіями, визначати ключових впливових осіб. Окрім того, вони дають вихід на широкі аудиторії та можливість взаємодіяти з ними, вести діалог та легко передавати повідомлення.

На думку автора, задля поліпшення ефективності зовнішньої політики України, в Міністерстві закордонних справ необхідно створити команду з цифрових технологій: фахівців в галузі цифрових та інформаційних технологій, зокрема, експертів з комунікацій, спеціалістів з аналізу великих даних задля реалізації цифрової стратегії та застосування інноваційних підходів у роботі інституції. Окрім того, перехід та застосування цифрових технологій має бути не лише щодо соціальних мереж. Він полягає і в цілодобовій консульській підтримці громадян онлайн.

Серед важливих кроків також – і розробка цифрової стратегії та, безпосередньо, простого і доступного довідника з використання офіційних сторінок в соціальних мережах, якому зможуть слідувати представники різних державних інституцій.

Важливо проактивно вдосконалювати навички, які потрібні будуть дипломату в майбутньому. Дипломати повинні мати достатні компетенції та знання, щоб судити про те, що вони можуть, і що вони не можуть публікувати в соціальних мережах. Доречним, на нашу думку, буде організація постійних тренінгів з цифрової дипломатії, навчання персоналу навичкам необхідним для ефективного представлення держави в соціальних мережах та моніторингу інноваційних трендів, а також розробка механізмів врегулювання кризових ситуацій (у випадку кібератак, поширень фейкової інформації та інших загроз).

Технологічний розвиток стрімко продовжує рухатись вперед і країнам та дипломатичним представництвам безпосередньо важливо розуміти, які тренди будуть виникати надалі та вміти оперативно застосовувати їх в своїй практиці для як найвдалішої реалізації своєї зовнішньої політики та представлення країни в міжнародному полі. І що найважливіше – необхідно все далі знаходити шляхи як новітні технології можуть допомагати країнам консолідовано знаходити рішення складним міжнародним проблемам, застосовуючи інновації.

Список використаних джерел

1. Нетаньягу Б. Інноваційна нація // Світ у 2018, The Economist. – С.68.

2. Відео «Визначення поняття «електронна дипломатія»» за участі Алека Росса [Електронний ресурс] // HUBFORUM 2010. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=OsMWA_nKkFo

3. Fung B. Digital Diplomacy: Why It's So Tough for Embassies to Get Social Media Right [Електронний ресурс] // The Atlantic. – Режим доступу: https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/10/digital–diplomacy–why–its–so–tough–for–embassies–to–get–social–media–right/263744/

4. HANSON F. Revolution @State: The Spread of Ediplomacy [Електронний ресурс] // Lowy Institute for International Policy, March, 2012. – Режим доступу: https://www.brookings.edu/wp–content/uploads/2016/06/03_ediplomacy_hanson.pdf

5. Визначення поняття «електронна дипломатія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.techopedia.com/definition/29050/ediplomacy

6. Kurbalija J. 25 Points for Digital Diplomacy [Електронний ресурс] // Haffingtonpost, April 11, 2016. – Режим доступу: https://www.huffingtonpost.com/entry/25–points–for–digital–diplomacy_us_581c78bae4b0334571e099ec

7. Sandre A. Digital diplomacy: conversations on innovation in foreign policy. Published by Rowman&Litlletfield, USA, 2015.

8. Pearson J. Diplomacy – one tweet at a time [Електронний ресурс] // 27 March 2017. – Режим доступу: https://blogs.fco.gov.uk/jpearson/2017/03/27/diplomacy–one–tweet–at–a–time/

9. Westcott N. Digital Diplomacy: The Impact of the Internet on International Relations [Електронний ресурс] // Oxford Internet Institute, Research Report 16, July 2008. – Режим доступу: https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/RR16.pdf

10. Digital Diplomacy review web–site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://digital.diplomacy.live/ranking–and–rating/

11. Social media use guidance. Foreign and Commonwealth Office web–site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/organisations/foreign–commonwealth–office/about/social–media–use

References

1. Netan'jagu B. Innovacijna nacija // Svit u 2018, The Economist. – S.68.

2. Video «Vyznachennja ponjattja «elektronna dyplomatija»» za uchasti Aleka Rossa [Elektronnyj resurs] // HUBFORUM 2010. – Rezhym dostupu: https://www.youtube.com/watch?v=OsMWA_nKkFo

3. Fung B. Digital Diplomacy: Why It's So Tough for Embassies to Get Social Media Right [Elektronnyj resurs] // The Atlantic. – Rezhym dostupu: https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/10/digital–diplomacy–why–its–so–tough–for–embassies–to–get–social–media–right/263744/

4. HANSON F. Revolution @State: The Spread of Ediplomacy [Elektronnyj resurs] // Lowy Institute for International Policy, March, 2012. – Rezhym dostupu: https://www.brookings.edu/wp–content/uploads/2016/06/03_ediplomacy_hanson.pdf

5. Vyznachennja ponjattja «elektronna dyplomatija» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.techopedia.com/definition/29050/ediplomacy

6. Kurbalija J. 25 Points for Digital Diplomacy [Elektronnyj resurs] // Haffingtonpost, April 11, 2016. – Rezhym dostupu: https://www.huffingtonpost.com/entry/25–points–for–digital–diplomacy_us_581c78bae4b0334571e099ec

7. Sandre A. Digital diplomacy: conversations on innovation in foreign policy. Published by Rowman&Litlletfield, USA, 2015.

8. Pearson J. Diplomacy – one tweet at a time [Elektronnyj resurs] // 27 March 2017. – Rezhym dostupu: https://blogs.fco.gov.uk/jpearson/2017/03/27/diplomacy–one–tweet–at–a–time/

9. Westcott N. Digital Diplomacy: The Impact of the Internet on International Relations [Elektronnyj resurs] // Oxford Internet Institute, Research Report 16, July 2008. – Rezhym dostupu: https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/RR16.pdf

10. Digital Diplomacy review web–site [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://digital.diplomacy.live/ranking–and–rating/

11. Social media use guidance. Foreign and Commonwealth Office web–site [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gov.uk/government/organisations/foreign–commonwealth–office/about/social–media–use

Bugar A. A., *postgraduate student, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), alinabugar@gmail.com*

New technologies in diplomacy: influence of innovations and communications on the effective international policy and image of the country

The author analyzes changes in the modern diplomacy in the era of social networks and emergence of new digital technologies. The article discovers how technology and digitalization affect international relations and image of the states. In particular, the author analyzes digital diplomacy trend and its influence on the methods of conducting state's foreign policy and on the informational presence.

Keywords: *digital diplomacy, digital and informational technologies, international relations, image of the country.*

* * *

УДК 321.02:005.42:004

Василевич Ю. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв), vasilevich.80@gmail.com

Електронна демократія як засіб подолання кризи довіри до політичної системи

Довіра громадян є базовим фактором легітимації влади. Однак, недоліки функціонування політичної системи України підривають стан довіри між учасниками суспільно–політичних відносин. Мета статті полягає в аналізі е–демократії як ефективного засобу подолання кризи суспільної довіри до держави і підняття рівня легітимності чинних владних інститутів. Особливу увагу надано таким її формам, як електронне урядування та електронна участь.У процесі дослідження задіяні методи аналізу і синтезу, структурно–функціональний та метод порівняльного аналізу, описовий, критичний і статистичний методи. Доведено, що політична реальність вимагає реконструкції політичних інститутів демократії, а е–демократії в цьому процесі відведено значиму роль. Оцінка стану і перспектив розвитку е–демократії в Україні дає підстави стверджувати про, по–перше, помітні досягнення телекомунікаційної інфраструктури і доступність Інтернету для широкого кола користувачів; по–друге, реальний попит на ресурси для політичної участі громадян.

Ключові слова: *політична система, криза суспільної довіри, е–демократія, е–урядування, е–участь.*

Сьогодні політична система України перебуває у нестабільному стані, що негативно позначається на суспільно–політичних відносинах, знижуючи рівень суспільної довіри до держави та її інститутів. Саме тому, особливого значення набуває розроблення практичних шляхів покращення взаємодії українського влади з населенням. На наш суб'єктивний погляд, одним із засобів подолання вад чинної системи державного управління та підняття рівня довіри громадян до державних інститут є електронна демократія.

Е–демократія – це базова основа інформаційного суспільства. Інтерактивність, швидкість передачі інформації, утворення мережевих спільнот позитивно позначаються на розвитку та функціонуванні демократичної політичної системи [1, с. 164]. Крім того, впровадження механізмів е–демократії виводить суспільно–політичні відносини на якісно новий рівень, надаючи можливість громадянам впливати на політичний процес, тим самим наближаючись до політиків, до політичної системи вцілому.

Дослідження феномена е–демократії,її форм, а також перепон на шляху до втілення у життя на загальнотеоретичному рівні обумовленопотребою політологічної науки. У наукових колах існують різні підходи до аналізу цього явища. Розвитку е–демократії в Україні та за її межами присвячено дослідження О. Дубаса, Ю. Мазурок, А. Колодюка, В. Горбатенко, Й. Масуди, М. Хагена, С. Кліфта, І. Лопушинського, Л. Малишенко, Н. Чорної, І. Коршунової, Н. Обривкової, Л. Малишенко, К. Сичик та ін.

Зарубіжні дослідники Й. Масуда, М. Хаген, С. Кліфт, С. Лондон сходяться на тому, що в основі концепції е–демократії, перш за все, лежить можливість громадян відкрито виявляти свою політичну активність за допомогою комп'ютерних комунікацій. Е–демократія передбачає застосування новітніх інструментів обміну інформацією, засобів зв'язку держави і громадян.

Сьогодні у вітчизняній і зарубіжній науковій літературітакож активно розробляється питання електронного урядування, досліджуються особливості його впровадження в практику. А. Белл, М. Бонем, М. Ватковська, Д. Дубов, В. Єганов, П. Клімушин, С. Кліфт, А. Колодій, М. Міхровська, П. Норіс, А. Серенок, В. Шеверда, С. Чукут – провідні вчені, чиї напрацювання присвячені теоретичним і практичним аспектам функціонування е–урядування. Ними розробляються методи та інструменти для оцінки реалізації концепції е–урядування на рівні національних держав і регіонів.

Метою даного дослідження є аналіз е–демократії як ефективного засобу подолання кризи довіри громадян України до держави і підняття рівня легітимності чинних владних інститутів. Особливу увагу надано таким її формам, як електронне урядування та електронна участь.

Відповідно до схваленої 15 травня 2013 р. Кабінетом Міністрів України Стратегії розвитку інформаційного суспільства одним із напрямків державної політики є впровадження механізмів е–демократії. Вона покликана суттєво посилити та прискорити демократичні перетворення всіх сферах життєдіяльності суспільства, а також підняти рівень громадської ініціативи у виробленні політики.

У вересні 2017 р. уряд схвалив Концепцію розвитку е–урядування в Україні, завданнями якої є підвищення

ефективності, відкритості та прозорості діяльності владних інститутів, а також розвиток сучасних електронних форм взаємодії державних органів влади з населенням.

Варто вказати, що е–урядування спрямоване на забезпечення права громадян на доступ до офіційної інформації;надання громадянам об'єктивної і достовірної інформації про діяльність органів державної влади, тим самим підняття рівня довіри до держави; забезпечення співробітництва держави та її структур із населенням; збільшення і вдосконалення надання державних послуг на запити громадян; залучення населення до процесу вироблення політики; спрямування на економію матеріальних і часових ресурсів.

На шляху до впровадження е–урядування, яке б задовольняло потреби населення України та було ефективним засобом зв'язку між владою та громадянами, в 2014 р. створено Державне агентство з питань електронного урядування (http://e.gov.ua). Воно покликане забезпечити високий рівень відкритості, прозорості та ефективності роботи органів влади, а також нову якість обслуговування громадян і бізнесу, ліквідацію корупції за рахунок використання інформаційних технологій.

Із 2015 р. в Україні реалізується програма «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади», розрахована на 2015–2019 рр. Програма передбачає, що використання новітніх інформаційно–комунікаційних технологій (далі – ІКТ) підвищить якість управління, вдосконалить взаємодію влади і громадян та сприятиме розвитку соціальних інновацій в Україні. Її завданнями є впровадження кращих стандартів е–урядування, поліпшення доступу громадян до інформації, підвищення прозорості та підзвітності органів влади, зміцнення ролі громадянського суспільства та просування е–демократії.

У рамках Програми створено електронну систему місцевих петицій (http://e–dem.in.ua), що покликана підвищити рівень якості обслуговування громадян із боку органів місцевого самоврядування і збільшити вплив громадськості на управлінські рішення.

Доступність вищого керівництва країни для населення забезпечується Урядовим порталом (http://www.kmu.gov.ua/). Ця система відкрита для доступу користувачам Інтернету, які можуть ознайомитися з матеріали брифінгів, промовами, проектами законів, отримати інформацію щодо вакансій, реєстру документів, освіти, адміністративних послуг, молодіжної політики, соціального розвитку тощо.

Сьогодні також введена практика транслювати засідання уряду України в режимі онлайн на Youtube–каналі Кабінету Міністрів України.

Щорічно Департамент економічного і соціального розвитку ООН оприлюднює огляди розвитку е–урядування країн світу. Оцінка здійснюється за двома критеріями: *індексом розвитку електронного уряду* (e–Government Development Index (EGDI)) та *показниками електронної участі населення* (e–Participation). Станом на 2016 р. Україна за EGDI піднялася на 62 позицію з 87, яку вона займала в 2014 р. Тенденцію змін основних показників простежимо у поданій таблиці [2–3].

Наведені показники розвитку е–урядування вказують, що найбільше Україна «піднялася» за індексом онлайн сервісів, що, у свою чергу, свідчить про покращення роботи державних систем із надання онлайн послуг та залучення громадян у процес прийняття політичних рішень.

Надзвичайно актуальними для України сьогодні єзалучення громадян до вироблення політики засобами ІКТ. Через них формується новий тип відносин між політиками і населенням, зростає довіра громадян до політичних інститутів, посилюється рівень легітимності політичної системи.

Одним із показників рівня розвитку е–демократії та е–урядування є індекс електронної участі, який оцінює якість і користь надання онлайн послуг відповідними органами влади. Е–участь громадян у державних справах включає три складові: *електронну інформацію* (e–information), що передбачає розміщення на веб–сайтах органів влади інформації, що особливо цікава для суспільства; *електронні консультації* (e–consultation) з метою обговорень в онлайн режимі важливих для суспільства проблем; *електронні прийняття рішень* (e–decisionmaking) врахування онлайн внеску громадян у процес прийняття рішень, забезпечення постійного зворотного зв'язку) [4, с. 7]. Станом на 2016 р. за індексом е–участі, що склав 0,7458, Україна посіла 32 місце серед 193 країн–членів ООН [3]. Для порівняння, відмітимо, що в 2014 р. за цим показником наша державазаймала 77 позицію з показником індексу е–участі – 0, 4314 [2].

У 2014 р. електронне інформування громадян в Україні становило 62,96%, е–консультації – 27,27%, в той час як електронне прийняття рішень за участі громадян країни – 0,00% [2]. Таким чином, станом на 2014 р. найповніше реалізувалась така форма е–демократії, як електронне інформування. Варто звернути увагу на те, що рівень участі населення України у прийнятті політичних рішень залишався доситьнизьким. За даними, опублікованими Департаментом ООН з економічних і соціальних питань у звіті за 2016 р., відповідні показники становлять 76,5%, 84,2% та 42,9% [3]. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що найбільш помітні зрушення відбулися у розвитку е–консультацій та е–участі населення у прийнятті державних рішень.

На сучасному етапі одним із засобів залучення громадян України до формування і реалізації державної політики є е–консультації, які впроваджуються з метою взаємодії людей з органами влади і розширення сфери політичної комунікації, забезпечення відкритості

Таблиця

Показники розвитку е–урядування в Україні за період 2014–2016 рр.

Рік	Індекс онлайн сервісів	Індекс телекомунікаційної інфраструктури	Індекс людського капіталу	Індекс розвитку е–урядування
2014	0,2677	0,3802	0,8616	0,5032
2016	0,5870	0,3968	0,8390	0,6076

та прозорості діяльності органів публічної влади, зокрема політичного та нормотворчого процесу. Так, наприклад, урядовий інформаційно–комунікаційний ресурс «Громадянське суспільство і влада», зберігаючи основну свою якість інформаційного ресурсу, пропонує долучитися до управління державними справами через участь у розробці проектів нормативно–правових актів для підвищення якості та легітимності схвалюваних органами влади рішень із урахуванням думки усіх зацікавлених суспільних груп.

Кожен бажаючий має можливість взяти участь у розробленні будь–якого суспільно важливого нормативно–правового акта. Достатньо зареєструватися на сайті, ознайомиться з проектами актів, дати власну оцінку та надіслати пропозиції. Сайт працює як соціальна мережа, в якій можна створити персональний обліковий запис, власну сторінку чи сторінку організації, ділитись своїми міркуваннями з іншими учасниками. Система обговорення проектів розроблена таким чином, щоб бути максимально зручною і для громадськості, і для органу виконавчої влади, який відповідає за розроблення певного нормативно–правового акту. Зокрема, система автоматично розбиває проект закону на абзаци і дає можливість оцінювати, коментувати та висловлювати пропозиції щодо кожного з них.

Для представників органів виконавчої влади система автоматично формує звіт після завершення процесу консультацій. Отримані пропозиції та оцінки розглядаються органами виконавчої влади під час доопрацювання проектів відповідних нормативно–правових актів.

Найбільш активні відвідувачі можуть об'єднатися в експертні групи для обговорення проблемних питань державної політики та шляхів їх вирішення. Також користувачі сайту мають можливість визначити пріоритетні питання, що потребують вирішення в тому чи іншому регіоні, ознайомитися з результатами проведення громадських експертиз тощо.

Першочергово електронне залучення громадян виражається, насамперед, у їхній зацікавленості результатами діяльності владних інститутів. Досягається це шляхом оприлюднення на офіційних веб–сайтах відповідних звітів, доповідей, проектів рішень тощо. Відкрита, якісна інформація, що систематично оновлюється і доповнюється гарантує онлайн залучення населення до участі в суспільних справах. З іншого боку, результативність е–участі громадян досягається бажанням самих учасників включатися у процес прийняття рішень задля суспільної користі, брати на себе відповідальність, виступати акторами політичної комунікації.

Поряд із розширенням доступу до інформації зростають і можливості отримання онлайн послуг та активного включення в управління державою. Варто зауважити, що перехід на онлайн послуги зручний як для уряду, так і для громадян, оскільки зникає потреба в індивідуальних зустрічах, написанні паперових документів або в телефонному зв'язку з урядовими установами.

Доступність, підзвітність та відкритість політичних інститутів і політичних суб'єктів – лише одна сторона у формуванні демократичної системи. Необхідно наголосити на досягненні зворотного зв'язку між владою і суспільством, щоб інформувати про те, як коментарі чи пропозиції громадян використовуються при формуванні остаточних рішень, чи знаходять відгук звернення громадян до органів влади. Однак, ознайомлення з офіційними сайтами показало, що зразки документів, необхідних для звернення громадян до відповідного органу, дійсно розміщені на всіх сайтах, проте знайти інформацію про роботу з цими звернення виявилося важко, за виключенням урядового веб–порталу.

Таким чином, серед варіантів е–участі громадян можна виокремити наступні: електронні дискусійні групи для обговорення та розроблення варіантів політики, електронні звернення, електронний референдум, онлайн голосування, обговорення рішень міської ради чи парламенту, онлайн конференції [5, с. 24]. В Україні знаходить реалізацію такий вид е–участі як е–консультації, покликані сприяти встановленню діалогу органів влади з громадськістю, підвищити якість підготовки рішень із важливих питань державного та місцевого значення з урахуванням громадської думки, створити умови для участі громадян у розробленні проектів таких рішень. Невід'ємною складовою успішного впровадження е–консультацій є врахування результатів органами публічної влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій їхній роботі.

За висновками зарубіжних експертів на шляху електронного залучення громадян до вироблення політики виникає ряд проблем, зокрема: задоволення запитів кожного, без винятку, громадянина; розробка відповідних інструментів залучення громадян до колективного вироблення та ухвалення рішень; забезпечення послідовної участі громадян на всіх етапах вироблення політики; оцінка необхідності та ефективності застосування ІКТ у конкретних ситуаціях, встановлення відповідності електронного залучення цілям громадян і влади; реальна готовність влади співпрацювати з громадянами, враховуючи їхні пропозиції, аналізуючи побажання [4, с. 19–20].

На особливу увагу заслуговує питання надання допомоги і підтримки окремим групам громадян (інвалідам, літнім людям, територіально віддаленим особам та ін.) у їхньому виході в онлайн простір і включенні в онлайн діалог.

Реалізація політики е–демократії та її механізмів для кожної країни має свої особливості і залежить від історичних умов, державотворчих процесів, форм правління, рівня розвитку громадянського суспільства, соціально–економічних умов тощо. Метою розвитку е–демократії в Україні на шляху подолання кризи суспільної довіри до політичної системи є досягнення європейських стандартів якості надання державних послуг, виведення на новий рівень взаємодію держави з громадянами, покращення якості і швидкості прийняття управлінських рішень. Досліджуючи досвід впровадження інструментів е–демократії в державі, можна стверджувати, що сьогодні громадяни України мають більший доступ до інформації щодо актуальних життєвих проблем, у тому числі й політичних. Діяльність органів державної влади та місцевого врядування ширше висвітлюється на офіційних веб–сайтах. Однак, на жаль, останні все ще мають переважно інформаційний характер, що свідчить про низький рівень зворотного зв'язку органів влади з населенням. Актуально змінити

цю тенденцію і трансформувати сайти в інструменти двосторонньої комунікації.

Однією з причин низьких показників використання системи е–урядування населенням для отримання інформації є слабка освітня і роз'яснювальна кампанія. Для прискорення розвитку е–демократії необхідно крім технологічних аспектів, звернути увагу на підвищення якості освіти. Громадяни повинні бути обізнаними зі своїми правами та обов'язками щодо співпраці з владою та впливу на процес прийняття рішень. У свою чергу, представники органів влади повинні навчитися спілкуватися з населенням, бути неупередженими та ставитись із розумінням до їхніх потреб [5, с. 33].

Таким чином, суспільна довіра є основним чинником легітимації політичної влади. Однак, вади функціонування вітчизняної політичної системи підривають належну політичну комунікацію між державою, її інститутами та громадянами. Оптимальним засобом подолання кризи довіри до політичної системи є е–демократія. Активне впровадження її механізмів, зокрема, е–урядування та е–участі населення, сприяє відкритості політичної влади, сприяє спілкуванню громадян із органами державної влади. У свою чергу, держава отримує максимально повні дані про позицію громадяндля координації своїх дій, а останні мають відкритий доступ до офіційної інформації, можливість висловлювати свої міркування, підтримувати реальний діалог із представниками влади в онлайн режимі, лобіювати прийняття важливих законів чи рішень.

Список використаних джерел

1. Мазурок Ю. О. Концепції електронної демократії в зарубіжній політичній думці / Ю. О. Мазурок // Науково–теоретичний і громадсько–політичний альманах «Грані». – 2011. – №1 (75). – С.160–164.
2. United Nations E–Government Survey 2014 [Electronic resource] // UN E–Government Knowledge Database; Department of Economic and Social Affairs. – URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en–us/Reports/UN–E–Government–Survey–2014 (20.05.2018).
3. United Nations E–government Survey 2016 [Electronic resource] // UN E–Government Knowledge Database; Department of Economic and Social Affairs. – URL: http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97453.pdf (20.05.2018).
4. Кедді Дж. Електронна демократія: сподівання та проблеми / Джоан Кедді, Крістіан Вергез [та ін.]; [пер. з англ. С. Соколик, О. Оржель, К. Гомма]. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 164 с.
5. Грицяк Н. В. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії: навч.–метод. рек. / Н. В. Грицяк, С. Г. Соловйов. – К.: НАДУ, 2013. – 44 с.

References

1. Mazurok Yu. O. Kontseptsiyi elektronnoyi demokratiyi v zarubizhniy politychniy dumtsi / Yu. O. Mazurok // Naukovo–teoretychnyy i hromadsko–politychnyy almanakh «Hrani». – 2011. – №1 (75). – S.160–164.
2. United Nations E–Government Survey 2014 [Electronic resource] // UN E–Government Knowledge Database; Department of Economic and Social Affairs. – URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en–us/Reports/UN–E–Government–Survey–2014 (20.05.2018).
3. United Nations E–government Survey 2016 [Electronic resource] // UN E–Government Knowledge Database; Department of Economic and Social Affairs. – URL: http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97453.pdf (20.05.2018).
4. Keddi Dzh. Elektronna demokratiya: spodivannya taproblemy / Dzhoan Keddi, Kristian Verhez [ta in.]; [per. z anhl. S. Sokolyk, O. Orzhel, K. Homma]. – K.: Tsentr adaptatsiyi derzhavnoyi sluzhby do standartiv Yevropeiskoho Soyuzu, 2009. – 164 s.
5. Hrytsiak N. V. Elektronna demokratiya yak mekhanizm politychnoyi vzayemodiyi: navch.–metod. rek. / N. V. Hrytsyak, S. H. Solovyov. – K.: NADU, 2013. – 44 s.

Vasylevych Yu. V., *Ph. D. (History), Docent, Political Science Department at V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv (Ukraine, Mykolaiv), vasilevich.80@gmail.com*

Electronic democracy as a means to overcome the crisis of confidence in the political system

Citizens' confidence is a fundamental factor in the legitimization of power. However, the imperfect functioningof the Ukrainian political system underminesconfidence attitudeamong the participants ofsocial and political relations. The purpose of the paper is to analyze e–democracy as an effective means to overcome the crisis of public confidence in the state and raise the level of legitimacy of the current power institutions. Particular attention has been paid to such forms as e–government and e–participation. Research methods of analysis and synthesis, structural–and–functional method, comparative analysis, descriptive, critical and statistical methods were used in the research process.It is proved that political reality requires the reconstruction of democratic political institutes, and e–democracy is given a significant role. Evaluated state and prospects of the development of e–democracy in Ukraine allows to say, firstly, about the notable achievements of telecommunication infrastructure and the availability of the Internet for a wide range of users; and secondly, about the real resources demand for citizens' political participation.

Keywords: *political system, crisis of public confidence, e–democracy, e–government, e–participation.*

* * *

УДК 321.728:354–057.341

Войчук А. Ю.,
аспірантка кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), alinavoychuk@ukr.net

Особливості інституту президентства за парламентарної форми республіканського правління

Розглядаються особливості інституту президентства у парламентарних республіках. З'ясовуються переваги та недоліки, які притаманні парламентарній формі республіканського правління та їх вплив на функціонування інституту президентства.

Ключові слова: *президент, інститут президента, інститут президентства, парламентарна республіка.*

Інститут президентства є невід'ємним елементом політичних систем більшості держав світу. Глава держави у різних країнах посідає неоднакове місце і відіграє різну роль у системі вищих органів державної влади. Обсяг функцій і повноважень президента поширюються на всі сфери державної діяльності –законодавчу, виконавчу, судову, зовнішньополітичну. Однак наявність у глави держави тих чи тих повноважень визначається передусім формою державного правління. Попри відмінності між формами державного правління у більшості країн світу статус глави держави конституційно ідентифікується з виконавчою владою. У парламентарних республіках президент отримує мандат від парламенту і зазвичай не відіграє істотної ролі у державному керівництві суспільством. Він здійснює церемоніальні та представницькі функції.

Серед численних досліджень і публікацій, у яких висвітлюються особливості інституту президентства за парламентарної форми республіканського правління, особливої уваги заслуговують праці таких зарубіжних та вітчизняних дослідників: Д. Горовіца, М. Дмитренка, Ю. Коваля, Ю. Коломійця, Н. Кононенко, С. Паречиної, В. Сухоноса тощо.

Метою статті є аналіз особливостей інституту президентства у парламентарній республіці.

У парламентарних республіках президент не має істотних повноважень, реальна виконавча і законодавча влада належить сформованому парламентом уряду. Політична роль глави держави зростає у випадку глибокої урядової чи державної криз, оскільки саме президент є «хранителем політики» [5, с. 191].

Основними ознаками парламентарної республіки є: обрання президента парламентом (Греція, Угорщина) або утвореною на його основі особливою колегією (Італія, ФРН); здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр–міністра; обмеженість владних повноважень президента і віднесеність реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; формування уряду парламентом за номінальної участі президента; політична відповідальність уряду перед парламентом; право президента розпустити парламент, який контролює уряд; контрасигнування актів президента прем'єр–міністром та/або відповідним міністром [7, с. 320].

У парламентарній республіці центром здійснення державної влади виступає не глава держави і не парламент, а уряд, глава якого фактично є першою особою в державі. У Європі парламентарними республіками є Албанія, Греція, Італія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Чорногорія, Німеччина, Швейцарія, з колишніх республік Радянського Союзу – Естонія і Латвія. Парламентарну форму республіканського правління мають також Ізраїль, Індія, Ліван, Пакистан, Південно–Африканська Республіка, Туреччина.

Президенти парламентарних республік в основному мають ідентичні повноваження, хоча в кожній країні є свої особливості.

Компетенція глави держави і його інституціональне значення нерідко встановлюються в конституціях у загальному вигляді. У статті 87 Конституції Італії записано, що «президент є главою держави і представляє національну єдність» [2, с. 62]. Президент Республіки Молдова за своїм статусом є главою держави і в цій якості представляє державу і є гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни (ст.77 Конституції Молдови) [2, с. 561]. У даному контексті поняття «глава держави»означає особу, яка покликана представляти державу на самому високому рівні, уособлюючи всю націю і територію країни.

Конституції республік Албанії та Чехії більш лаконічні при визначенні статусу президента. Зокрема, стаття 86 Конституції Албанії закріплює положення про те, що «Президент Республіки Албанії є главою держави і представляє весь народ» [1, с. 198]. За Конституцією Чехії президент є главою держави (ч.1 ст.54) [3, с. 508].

Еволюція парламентарно–республіканської форми правління за умов конкретних держав призвела до коригування деяких її ознак. Насамперед, це стосується функцій президента, який в ряді країн на конституційному рівні прямо визнаний суб'єктом (носієм) виконавчої влади. Так, зокрема, у Греції виконавча влада здійснюється президентом і урядом, в Туреччині ж та Чехії статус президента встановлений у розділі основного закону, присвяченому саме виконавчій владі.

У деяких парламентарних республіках про президента як суб'єкта виконавчої влади в конституції прямо не йдеться, але це випливає з окремих її положень. Так, у Латвії президент має право скликати і вести «надзвичайні» засідання уряду за визначеним ним же порядком денним (ст.46) [2, с. 302], а в Туреччині – здійснювати контроль за урядом або скликати його на засідання, на яких головує (ст.104) [3, с. 246].

Конституції всіх парламентарних країн наділяють главу держави правом участі у формуванні уряду. Так, у ФРН глава уряду – федеральний канцлер – пропонується Бундестагу президентом, але він вирішує це питання тільки після консультації з лідерами найбільших партійних фракцій. Роль президента в процесі підбору прем'єр–міністра пасивна. Запропонований президентом федеральний канцлер обирається без обговорення Бундестагом, після чого призначається на посаду президентом.

Якщо запропонована особа не обрана, Бундестаг може протягом 14 днів після цих виборів сам обрати федерального канцлера абсолютною більшістю голосів своїх членів. Якщо ж протягом цього строку обрання не відбулося, негайно проводиться новий тур голосування, після якого обраною вважається особа, що отримала найбільшу кількість голосів. У випадку, коли ця більшість є абсолютною, федеральний президент зобов'язаний призначити обрану особу протягом семи днів. Якщо ж вона менше абсолютної, федеральний президент сам може вирішити, призначати обрану особу федеральним канцлером чи розпустити Бундестаг (ст.63 Основного закону) [1, с. 588].

У зв'язку із здійсненням функції управління в державному механізмі Президент Туреччини має право: призначати прем'єр–міністра; призначати і звільняти міністрів; скликати Раду міністрів на засідання; головувати на засіданнях Ради міністрів; підписувати і опубліковувати постанови Ради міністрів, що мають силу закону; опубліковувати рішення Ради міністрів про оголошення надзвичайного і воєнного стану. Прем'єр–міністр призначається на посаду президентом республіки з числа депутатів Великих Національних Зборів. Міністри призначаються і звільняються з посади президентом за пропозицією прем'єр–міністра, кандидатури яких він підбирає з числа депутатів парламенту та осіб, що мають якості, необхідні для обрання депутатами [3, с. 231].

У законодавчій сфері повноваження глав держав у парламентарних республік доволі широкі. Вони мають відповідні права, які дозволяють їм в разі необхідності активно впливати на парламенти своїх країн.

Президент має право скликати парламент на чергові і надзвичайні сесії. Окрім цього, президент може перервати за певних умов сесію парламенту. Важливим знаряддям в руках глави держави є право розпуску парламенту. Такий глава держави виступає в якості арбітра в разі суперечки між парламентом і урядом, або приймаючи відставку уряду і доручаючи лідерові іншої партії в парламенті сформувати новий уряд, або розпускаючи парламент і призначаючи нові парламентські вибори. Його гідність як арбітра при цьому полягає саме в його нейтральності, незацікавленості: ані в тому, ані в іншому випадку він нічого не отримує для себе особисто – у нього як не було реальної влади, так і не з'явиться [6, с. 219].

Окрім цього, конституції по–різному визначають методи і форми участі глави держави в законодавчому процесі. Так, у відповідності з Конституцією Туреччини президент наділяється значними повноваженням в його відносинах з парламентом. Зокрема, він має право: приймати рішення про проведення нових виборів до Великих Національних зборів; скликати Великі Національні Збори на засідання; виступати із щорічними посланнями при відкритті сесії Великих Національних Зборів; повертати прийняті Великими Національними Зборами закони для повторного розгляду; опубліковувати закони; приймати постанови, які мають силу закону; порушувати в Конституційному суді справу про відміну законів, постанов Ради міністрів, які мають силу законів, Регламенту Великих Національних Зборів в цілому або його окремих приписів на тій підставі, що вони за формою і по суті суперечать конституції; виносити на референдум закони, які стосуються змін до конституції.

В Основному законі Федеративної Республіки Німеччини регламентовані участь президента в законодавстві шляхом складення і оприлюднення законів (ч.1 ст.82) і деякі його традиційні компетенції у сфері виконавчої влади. Суттєво обмежені повноваження федерального президента по відношенню до Бундестагу і Федерального уряду. Його право розпуску Бундестагу обмежується двома випадками: а) якщо Бундестаг не в змозі обрати федерального канцлера (ч.4 ст.63); б) якщо звернення федерального канцлера з клопотанням про висловлення йому довіри не зустріне схвалення більшості членів Бундестагу (ч.1 ст.68) [1, с. 603, 578, 582].

Оскільки федеральний президент не може виконувати свої функції тільки в рамках діючого законодавства, він має згідно з Основним законом повноваження правового характеру. В його компетенції перед складанням закону (ст.82) перевірити, чи відповідає даний закон (формально і матеріально) конституції. Так само і при укладенні міжнародно–правових договорів (ч.1 ст.59) і при призначенні і звільненні у відставку федеральних суддів, федеральних службовців, офіцерів і унтер–офіцерів (ч.1 ст.60), а також федеральних міністрів (ч.1 ст.64), він може перевірити, чи є на шляху укладення договорів або призначень правові перешкоди. Якщо на підставі цього контролю президент відмовляється від укладення договору чи призначення, то його дії можна оскаржити у Федеральному конституційному суді, так що рішення федерального президента не є остаточним. Ось чому питання про його повноваження правового контролю не має, як правило, великого практичного значення [1, с. 594, 575, 576, 578].

У деяких країнах президент має право видавати акти, що мають силу закону (декрет–закони, законодавчі декрети). Наприклад, Президент Італії наділений правом видавати декрети, які мають силу законів. Разом з тим, жодний акт президента є недійсним, якщо він не контрасигнований міністрами, що його запропонували і які несуть відповідальність за нього. Акти ж, які мають силу закону, та інші вказані в законі акти, контрасигнуються також головою Ради міністрів (ч.II ст.89) [2, с. 88]. Саме в парламентарних республіках контрасигнуються всі або майже всі акти президента, включаючи рішення про призначення глави і членів уряду, про промульгацію закону, про повернення закону на повторний розгляд у парламент і про розпуск парламенту.

На відмінну від Італії, Президент Греції має право видавати декрети за надзвичайних обставин, у випадку непередбачуваної необхідності, що виникла, і якщо це пропонує уряд. Декрети президента, що мають силу закону, повинні бути представлені на затвердження парламенту протягом сорока днів з моменту їх видання або протягом сорока днів з моменту скликання сесії парламенту. Шляхом видання декретів Президент Греції може оголосити референдум з важливих національних питань у відповідності з рішенням абсолютної більшості від загальної кількості депутатів парламенту, що приймається за пропозицією Ради міністрів. Також він може оголосити референдум і щодо законопроектів, що приймаються парламентом і регламентують серйозні суспільні питання, за виключенням фінансових, на основі рішення трьох п'ятих всіх депутатів парламенту, яке прийнято за пропозицією двох п'ятих депутатів (ст.44 Конституції Греції) [1, с. 655].

В окремих країнах з процедурою прийняття державного бюджету пов'язуються можливості розпуску парламенту. Так, в Естонії президент має право призначати позачергові вибори, якщо державний бюджет не буде прийнятий парламентом протягом двох місяців з початку нового фінансового року (ст.119 Конституції Естонії) [3, с. 736].

Іноді розпуск парламенту зумовлює можливість усунення з поста самого президента. Зокрема, в Латвії пропозиція президента про розпуск парламенту виноситься на народне голосування (ст.48 Конституції). Якщо за його результатами вона буде відхилена, то згідно зі статтею 50 президент вважається усунутим з поста [2, с. 302].

Інші конституційні застереження щодо можливостей розпуску представницького органу пов'язані з діяльністю як президента, так і парламенту. Зокрема, в Італії та Молдові президенти не можуть реалізувати відповідне право в останні шість місяців своїх повноважень. У Молдові протягом одного року парламент може бути розпущений лише один раз.

Нарешті, звичайним є те, що не припускається розпуск парламенту у період надзвичайного або воєнного стану. Іноді навіть передбачається продовження строку повноважень парламентів під час проголошення таких станів і до їх закінчення.

У сфері судової влади президенти мають право на помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом. Крім того, до конституційних повноважень президентів у сфері судової влади належить також право призначати суддів або брати участь у процедурі таких призначень. Відповідні призначення в парламентарних республіках здійснюються за пропозицією уряду або спеціального органу, який звичайно називається Вищою радою магістратури (Вищою судовою радою). Зокрема, створення таких органів передбачено основними законами Греції, Молдови.

Говорячи про повноваження президентів парламентарних республік у сфері оборони, слід зазначити, що майже всі вони за своїм статусом є головнокомандувачами збройними силами. Хоча в деяких республіках є несуттєві відмінності щодо юридичного

визначення цього статусу. Так, зокрема в Конституції Турецької Республіки зазначається, що президент представляє обов'язки Головнокомандувача Турецьких Збройних Сил від імені Великих Народних Зборів і призначає начальника Генерального штабу (ст.104 Конституції Туреччини) [3, с. 246]. У Греції президент, згідно зі статтею 45 Конституції, очолює збройні сили країни, керівництво якими здійснює уряд [1, с. 656]. Конституція Естонії формально не наділяє президента республіки статусом головнокомандувача, але вона зобов'язує його за пропозицією уряду республіки і командуючого Силами оборони призначати на посаду і звільняти з посади командування Силами оборони (п.14 ст.78 Конституції Естонії) [3, с. 729].

Важливим слід визнати встановлені деякими конституціями повноваження президентів, що виникають у зв'язку з оголошенням надзвичайного стану. Так, наприклад, до повноважень Президента Туреччини у цій сфері належить оголошення у відповідності з рішенням, ухваленим Радою міністрів під його головуванням, воєнного чи надзвичайного стану, а також опублікування постанов, що мають силу закону у відповідності з рішенням Ради міністрів, під головуванням президента (ст.104 Конституції Туреччини) [3, с. 246]. Це ж стосується і Президента Індії, який має право оголошувати надзвичайний стан (ст.352 Конституції Індії), вводити пряме президентське правління в штатах (ст.356) і оголошувати надзвичайний стан у сфері фінансів (с. 360) [4, с. 658].

Переваги парламентарної форми республіканського правління вбачаються передусім у тому, що вона не призводить до авторитаризму президента й протистояння органів виконавчої і законодавчої влади, уряду і парламенту. Обраний парламентом президент реально має незначні повноваження і не може протиставити себе парламенту. Однак парламентарна форма правління ефективна лише за представництва в парламенті небагатьох впливових політичних партій. Для ефективної роботи самого парламенту, на додаток до партійного представництва, яке найповніше забезпечується пропорційною виборчою системою, необхідні також підпорядкованість парламентаріїв жорсткій партійній дисципліні і постійно діюча парламентська більшість із представників якомога меншого числа партій. У протилежному разі парламент перетворюється на арену безвідповідального політичного мітингування з усіма його негативними наслідками для уряду і держави в цілому.

Таким чином, у парламентарних республіках президент отримує мандат від парламенту і зазвичай не відіграє істотної ролі у державному керівництві суспільством. Будучи главою держави, президент не є главою уряду й не входить до його складу. Він не має істотних повноважень, реальна виконавча і законодавча влада належить сформованому парламентом уряду. Його завдання полягає в представництві держави, інтеграції нації, уособленні державної єдності. У той же час президент у парламентарній республіці зовсім не обов'язково повинен розглядатися як виключно номінальний глава держави. Досить часто він відіграє роль своєрідного резервного інструмента політичної системи, який активізується і розкривається за умов кризи і нестабільності.

Список використаних джерел

1. Конституции государств Европы: в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М.: НОРМА, 2001. – Т.1. – 2001. –824 с.
2. Конституции государств Европы: в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М.: НОРМА, 2001. – Т.2. – 2001. – 840 с.
3. Конституции государств Европы: в 3 т. / ред. Окуньков Л. А. – М.: НОРМА, 2001. – Т.3. – 2001. –792 с.
4. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов /В. О. Лучин, Г. А. Василевич, А. С. Прудников – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2012. –727 с.
5. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно–правовий та історико–теоретичний аспекти: монографія / В. В. Сухонос. – Суми: Університетська книга, 2011. – 318 с.
6. Шаповал В. М. Державний лад країн світу. Довідник/ В. М. Шаповал. – К.: Український Центр Правових Студій, 1999. – 318 с.
7. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

References

1. Konstitucii gosudarstv Evropy: v 3 t. / red. Okun'kov L. A. – M.: NORMA, 2001. – T.1. – 2001. – 824 s.
2. Konstitucii gosudarstv Evropy: v 3 t. / red. Okun'kov L. A. – M.: NORMA, 2001. – T.2. – 2001. – 840 s.
3. Konstitucii gosudarstv Evropy: v 3 t. / red. Okun'kov L. A. – M.: NORMA, 2001. – T.3. – 2001. – 792 s.
4. Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran: uchebnik dlya vuzov /V. O. Luchin, G. A. Vasilevich, A. S. Prudnikov – M.: YUNITI–DANA, 2012. – 727 s.
5. Sukhonos V. V. Instytut hlavy derzhavy v umovakh respubliky: konstytutsiino–pravovyi ta istoryko–teoretychnyi aspekty: monohrafiia / V. V. Sukhonos. – Sumy: Universytetska knyha, 2011. – 318 s.
6. Shapoval V. M. Derzhavnyi lad krain svitu. Dovidnyk / V. M. Shapoval. – K.: Ukrainskyi Tsentr Pravovykh Studii, 1999. – 318 s.
7. Shliakhtun P. P. Konstytutsiine pravo: slovnyk terminiv / P. P. Shliakhtun. − K.: Lybid, 2005. – 568 s.

Voichuk A. Yu., *postgraduate student of the Department of Political Science,Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), alinavoychuk@ukr.net*

The features of the institute of presidency in the parliamentary republic

The peculiarities of the institute of presidency in the parliamentary republics are considered. The advantages and disadvantages of the parliamentary republic and their influence on the functioning of the institute of presidency are outlined.

Keywords: *president, president's institute, institute of presidency, parliamentary republic.*

* * *

УДК 355–055.2

Ворчакова І. Є.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв), vorchakova@ukr.net

Лемішевська О. С.,
магістрантка спеціальності «Політологія», Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв), o.lemishevska@gmail.com

Загрози та виклики інтеграції жінок у збройні силові структури та гендерний фактор в умовах озброєних конфліктів

Окреслена проблематика необхідності активізації залучення жінок у військову сферу. Проведено компаративний аналіз інтеграції жінок у силові

структури різних країн світу. Доведено, що дотримання гендерної рівності можливо тільки у разі досягнення її у всіх сферах життя суспільства, включаючи і військову. Розглянуто дану проблему з позиції того, що права, обов'язки та можливості особи не залежатимуть від її приналежності до чоловічої чи жіночої статі. Аналіз інкорпорації жінок у силові структури в різних країнах світу та їх помірне зростання в часовому розрізі засвідчило, що є потреба в подальшому розвитку цієї сфери з врахуванням гендерного фактору. Виявлено, що в рамках силових структур питання гендеру розглядається переважно з позиції гендерної рівності та гендерних можливостей для жінок у збройних силах.

Ключові слова: *гендерний фактор, військова сфера, чоловіча та жіноча стать, силові структури.*

У теперішній час в Україні актуалізується тема дослідження гендерних проблем, а також ролі жінок в сучасному суспільстві. Аналізу підлягають найрізноманітніші аспекти участі жінок і чоловіків в різних сферах життєдіяльності і особливо роль жінок в суспільстві, що трансформується з урахуванням конфлікту на Сході України.

Потреба вивчення необхідності та проблематичності участі жінок в озброєних конфліктах, антитерористичних операціях та силових структурах обумовлена часом.

Враховуючи те, що дотепер вищезазначена проблема залишається складною і відкритою, з роками підвищується інтерес громадськості, політичної та наукової еліти до цієї проблеми. Таким чином, беручи до уваги дану позицію актуальність цієї теми не викликає сумніву.

Автори статті тривалий час займаються питанням вивчення участі жінок у силових структурах України і деякі аспекти результатів дослідження були успішно презентовані на всеукраїнському конкурсі наукових робіт з гендерної проблематики. Дана наукова тема вимагає подальших напрацювань, виходячи з того, що ми вперше представили комплексне наукове дослідження ролі та значення гендерної складової військової сфери суспільства. Так як автори цієї роботи одними з перших зробили ґрунтовний теоретико–методологічний аналіз предмету заявленої проблематики, є сенс розширити горизонти проведення широкомасштабного дослідження.

Окремі аспекти гендерних питань в озброєних формуваннях вивчаються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Міжнародному досвіду інклюзіїї жінок у Збройні силові структури присвячені праці таких вчених як Л. Батракова, А. Голуб, Т. Марценюк тощо. Національній політиці вирішення гендерних проблем у воєнній сфері приділяється увага в працях В. Ващевської, Н. Дубчак, Є. Дудко, І. Заворотько, А. Рибки і т.д.

Аналіз останніх публікацій, показав, що вчені займаються пошуком шляхів вирішенням проблеми забезпечення гендерної рівності у військовій сфері. Однак, не дивлячись на певну увагу фахівців до зазначеної теми, вона сьогодні залишається дискусійною і малодослідженою і потребує подальшого ґрунтовного соціально–політичного пошуку в руслі політичного дискурсу.

Враховуючи вже існуючі наукові напрацювання представленої проблеми ставимо за мету розкрити специфіку інтеграції жінок у збройні силові структури з урахуванням світового та українського досвіду.

Світові тенденції показують певний прогрес у залученні жінок до військової сфери, а також до надання більших можливостей жінкам розвиватися в даному напрямку.

Служба жінок в армії має тривалу історію, проте дискусії щодо фемінізації армії тривають у багатьох країнах світу, навіть в тих, які в достатній мірі забезпечують рівність чоловіків і жінок.

Уперше у світі жінки нарівні із чоловіками, без професійних обмежень, отримали можливість стати повноправними військовослужбовцями з відповідним статусом у Канаді в 1895 році. Їх стали приймати на військову службу в мирний час не тільки до різних структур забезпечення, але й у бойові частини як повноправних солдатів. Прийняття в Канаді в 1985 р. Закону про права людини сприяло тому, що жінкам стали доступними 75% військових спеціальностей.

Ізраїль також є яскравим прикладом залучення жінок на військову службу.

Коли в 1948 році створювався Ізраїль, жінки не залишилися осторонь і взяли активну участь в обороні своєї землі. На сьогодні 26% офіцерів ізраїльської армії – жінки. Більш того, є тенденція до збільшення цієї цифри. ЦАХАЛ (Армія оборони Ізраїлю) на 35% складається із жінок [1, с. 14].

У США з 1 липня 1973 була введена добровільна система комплектування Збройних сил, що кардинальним чином змінило їх гендерний склад. Так, з моменту запровадження контрактної служби кількість жінок–військовослужбовців в загальній структурі Збройних сил зросла із 42 000 на 1973 р. до 214 098 в 2012 р. [2, с. 8].

Норвегія стала першою європейською державою і першим членом НАТО, де буде запроваджено обов'язковий призов для жінок. В даний час обов'язковий призов для жінок існує в Ізраїлі і М'янмі. У М'янмі військова повинність для жінок була введена в 2011 р. [3].

Останнім часом, жінки в світі все частіше беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з мілітаризмом. Спочатку, їх участь була обґрунтована потребою стереотипно–мирного і жіночого підходу до міжнародної безпеки, базуючись на їх «фундаментальних» відмінностях з чоловіками. Сьогодні їх участь ґрунтується на помірній з ними рівності, що зумовлює жінок на рівних брати участь в практиці міжнародної безпеки. Прикладом тому служить те, що на даний момент, Міністрами Оборони Швеції, Норвегії, Нідерландів і Німеччини є жінки.

Країни, що мають давню історію включення жінок в армію (Данія, Норвегія, Польща, Туреччина, Франція, Чехія), а також сучасні армії Канади, Австралії, США, Ізраїлю використовують взаємний досвід для збереження найбільш кваліфікованих кадрів, найефективніші форми і методи залучення жінок на військову службу з урахуванням їх фізіологічних і морально–психологічних особливостей. Разом з цим відбувається зростання професійно–кваліфікаційного рівня, зміна структури зайнятості жінок–військовослужбовців.

Сучасні збройні сили більшості країн світу вже немислимі без жінок, але умови проходження служби значно різняться. Якщо в Норвегії і Канаді жінка може стати командиром підводного човна, то в Бельгії жінок не беруть на флот; якщо в Греції, Португалії, Туреччини та Франції жінкам доступні будь–які армійські посади, крім бойових частин, то в італійській армії жінкам взагалі було заборонено служити до 1999 року, в Люксембурзі жінкам не можна займати офіцерські посади, а 12–я

стаття конституції Німеччини довгий час забороняла залучення жінок до служби в армії зі зброєю [4, с. 83].

Дослідження воєн у різних країнах показують, що, на загал, досвіди жінок та чоловіків під час збройних конфліктів відрізняються. Так, чоловіки зазвичай беруть до рук зброю та йдуть воювати, в той час як жінки часто стають біженками, жертвами зґвалтувань, потрапляють у сексуальне рабство тощо. Вчені неодноразово зазначали, що мілітаризм та насильство як таке тісно пов'язані з маскулінністю та чоловіками. Так, військові структури в основному складаються з чоловіків, що надає їм майже повну монополію на використання зброї. Понад те, структури оборони та безпеки будуються на маскулінних якостях, таких як слухняність, ієрархія, контроль, влада та насильство. Однак, варто також зазначити, що хоча чоловіки частіше скоюють насилля (як у мирний, так і у військовий час), вони також стають жертвами цього насилля [5].

14 з 17 останніх держав у рейтингу Організації економічного співробітництва та розвитку з ґендерної рівності пережили воєнний конфлікт упродовж останніх 20 років. Дослідження 40 мирних процесів у 35 країнах протягом останніх 30 років показало, що, коли жінки успішно впливали на мирний процес, майже завжди досягались домовленості, які потім виконувались. Імовірність дотримання мирних угод з тривалістю щонайменше 15 років вища на 35%, якщо в їх укладанні брали участь жінки. Більше представництво жінок у парламенті знижує ризики громадянської війни. Чим вищий відсоток жінок у парламенті, тим нижча кількість порушень прав людини: політичних ув'язнень, тортур, вбивств, зникнень людей. Якщо кількість жінок у парламенті зростає на 5%, то ймовірність застосування державою насильства на міжнародній арені зменшується у 5 разів. Коли в парламенті 35% жінок, ризик збройного конфлікту близький до нуля (дослідження 58 країн протягом 1980–2003 рр.) [6, с. 19].

Таким чином, останні дослідження світових тенденцій чітко демонструють переваги участі жінок у процесах миротворення, а також вплив ситуації з ґендерною рівністю в країні на мир і безпеку.

Україна взяла низку міжнародних зобов'язань, які повинна виконувати, у тому числі, стосовно забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. [1, с. 7].

Важливою подією стало затвердження Кабінетом Міністрів України ще у лютому 2016 року Національного плану дій щодо виконання резолюції Ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року.

Національний план дій спрямований на забезпечення стабільного миру та вирішення конфліктів з урахуванням гендерного аспекту, створення умов для розширення участі жінок в миротворчих процесах, запобігання та подолання гендерно зумовленого насильства, удосконалення системи захисту жінок, які постраждали від конфліктів (ідентифікація, створення системи допомоги, реабілітація, інформування) [7].

5 грудня 2017 року Верховна Рада України у першому читанні більшістю голосів прийняла за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях».

Законопроект спрямований на забезпечення ґендерної рівності у війську. Відтак запропоновано внести кілька змін до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» та до пункту 269 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України.

Нові зміни передбачають:

– надання особам обох статей рівні можливості щодо укладення контракту на проходження військової служби, визначивши, що жінки можуть укладати контракт на проходження військової служби до досягнення граничного віку перебування на військовій службі;

– закріплення принципу, за яким жінки мають проходити військову службу на рівних засадах із чоловіками, що включає рівний доступ до посад і військових звань та рівний обсяг відповідальності під час виконання обов'язків військової служби;

– скасування обмежень щодо призначення військово-службовців–жінок у добовий наряд, відправлення у відрядження і звільнення від проходження зборів [8].

Таким чином, прийняття закону сприятиме підвищенню рівня правового захисту військово-службовців–жінок, сприятиме збільшенню кількості жінок на військовій службі, зокрема на вищих військових посадах.

Сучасна складна ситуація в Україні, посилена озброєним конфліктом на Сході країни призводить до необхідності переосмислення ролі жінок в цих процесах.

Так, станом лише на квітень 2016 року службу в зоні проведення антитерористичної операції пройшли більше ніж 1,5 тисячі жінок–військовослужбовців.

У Збройних Силах України проходять військову службу і працюють майже 50 тисяч жінок, що становить п'яту частину від загальної кількості всього особового складу.

Отже, частка жінок у військових формуваннях є значною і цілком зрозуміло, що активізація їх участі у даній сфері спричинила актуалізацію теми дотримання ґендерної рівності у секторі безпеки та оборони [9].

Водночас, наразі у Збройних Силах України ще існують певні проблеми та недоліки, пов'язані з проходженням служби жінками–військовослужбовцями. Науковий пошук показав, що серед головних проблем, що зумовлюють гендерний дисбаланс у військовій службі, можна виділити наступні:

1) На сьогоднішній день все ще зберігається присутність гендерних стереотипів у вітчизняних силових структурах, у порівнянні з позитивним світовими досягненнями впровадження форм і методів залучення жінок на військову службу з урахуванням їх фізіологічних і морально–психологічних особливостей. Гендерне виховання, яке отримують обидві статі в процесі соціалізації, виправдовує поведінку чоловіків в армії. Вони не можуть визнати і зміритися, в міру своїх переконань, світогляду та сприйняття, що жінки часто можуть бути більш фізично підготовленими, отримати в процесі навчання більше навиків, вмінь і знань, ніж деякі чоловіки.

2) Наразі очевидно, що обмеження прав військовослужбовців–жінок в Україні дещо мінімізовано, однак цілковитого дотримання принципу ґендерної рівності у цьому аспекті поки що не досягнуто, адже деякі посади у Збройних Силах України все ще є недоступними для жінок, особливо у спеціальних підрозділах та високомобільних десантних військах.

3) На незадовільному рівні на сьогоднішній день знаходяться умови проходження служби жінками, що гальмує зростання професійно–кваліфікаційного рівня та зміни структури зайнятості жінок–військовослужбовців.

Підсумовуючи слід констатувати, що не дивлячись на вищезазначені проблеми, які існують в плані забезпечення гендерної рівності в військовій сфері, представництво жінок у сфері оборони зростає, що відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку держави. Українських жінок слід ширше залучати до миротворчих процесів, наразі ж їхній професійний потенціал є недооціненим.

Список використаних джерел

1. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: соціол. дослідж. / Укр. жіноч. фонд; за заг. ред. Тамари Марценюк. – Київ: СТ–ДРУК, 2016. – 67 с.
2. Суркова И. Ю. Стратегии интеграции женщин в Вооруженные силы: гендерное табу против военной тактики / И. Ю. Суркова // Женщина в российском обществе. – 2012. – №4. – С.3–14.
3. Слабка озброєна стать: жінки в арміях світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.media/world/213474/.
4. Батракова Л. Г. Гендерная структура занятости в вооруженных силах стран мира / Л. Г. Батракова, Г. Н. Краснова // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – Т.I. – №2 (Гуманитарные науки). – С.81–85.
5. Дудко Є. Гендерована війна: феміністичний аналіз [Електронний ресурс] / Є. Дудко // Журнал соціальної критики «Спільне». – 2014. – 28 листопада. – Режим доступу: http://commons.com.ua/genderovana–vijna/.
6. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально–педагогічний аспект [Навч.–метод. посібник]. – К.: ФОП Стеценко В. В., 2016. – 192 с.
7. Суслова І. Жінка під час збройного конфлікту: від жертви до миротворця [Електронний ресурс] / І. Суслова. – Режим доступу: https://nv.ua/ukr/opinion/suslova/zhinka–pid–chas–zbrojnogo–konfliktu–vid–zhertvi–do–mirotvortsja–124795.html.
8. Рибка А. Верховна Рада прийняла закон про забезпечення гендерної рівності в армії [Електронний ресурс] / А. Рибка. – Режим доступу: https://genderindetail.org.ua/news/verhovna–rada–priynyala–zakon–pro–zabezpechennya–gendernoi–rivnosti–v–armii–134292.html.
9. Заворотько І. Проблеми ґендерної рівності у секторі безпеки і оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/problemy–gendernoji–rivnosti–u–sektori–bezpeky–i–oborony–i–zavorotko.

References

1. «Nevydymyj batal'jon»: uchast' zhinok u vijs'kovyh dijah v ATO: sociol. doslidzh. / Ukr. zhinoch. fond; za zag. red. Tamary Marcenjuk. – Kyi'v: ST–DRUK, 2016. – 67 s.
2. Surkova I. Ju. Strategii integracii zhenshhin v Vooruzhennye sily: gendernoe tabu protiv voennoj taktiki / I. Ju. Surkova // Zhenshhina v rossijskom obshhestve. – 2012. – №4. – S.3–14.
3. Slabka ozbrojena stat': zhinky v armijah svitu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://ukr.media/world/213474/.
4. Batrakova L. G. Gendernaja struktura zanjatosti v vooruzhennyh silah stran mira / L. G. Batrakova, G. N. Krasnova // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2013. – T.I. – №2 (Gumanitarnye nauki). – S.81–85.
5. Dudko Je. Genderovana vijna: feministychnyj analiz [Elektronnyj resurs] / Je. Dudko // Zhurnal social'noi' krytyky «Spil'ne». – 2014. – 28 lystopada. – Rezhym dostupu: http://commons.com.ua/genderovana–vijna/.
6. Rozbudova myru. Profilaktyka i vyrishennja konfliktu z vykorystannjam mediacii': social'no–pedagogichnyj aspekt [Navch.–metod. posibnyk]. – K.: FOP Stecenko V. V., 2016. – 192 s.
7. Suslova I. Zhinka pid chas zbrojnogo konfliktu: vid zhertvy do myrotvorcja [Elektronnyj resurs] / I. Suslova. – Rezhym dostupu: https://nv.ua/ukr/opinion/suslova/zhinka–pid–chas–zbrojnogo–konfliktu–vid–zhertvi–do–mirotvortsja–124795.html.
8. Rybka A. Verhovna Rada pryjnjala zakon pro zabezpechennja gendernoi' rivnosti v armii' [Elektronnyj resurs] / A. Rybka. – Rezhym dostupu: https://genderindetail.org.ua/news/verhovna–rada–priynyala–zakon–pro–zabezpechennya–gendernoi–rivnosti–v–armii–134292.html.
9. Zavorot'ko I. Problemy g'endernoi' rivnosti u sektori bezpeky i oborony [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://helsinki.org.ua/problemy–gendernoji–rivnosti–u–sektori–bezpeky–i–oborony–i–zavorotko.

Vorchakova I. Ye., *Ph. D. (Political Science), Docent, Political Science Department at V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv (Ukraine, Mykolaiv), vorchakova@ukr.net*

Lemyshevskaya O. S., *master of specialty «Political science» at V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv (Ukraine, Mykolaiv), o.lemishevska@gmail.com*

Threats and challenges of women's integration into armed forces and gender in armed conflict

The article outlines the issue of the need to intensify the involvement of women in the military sphere. A corrective analysis of the integration of women in the power structures of different countries of the world is carried out. It is important to ensure that gender equality can only be achieved if it is achieved in all spheres of society, including the military. This article is considered with regard to the fact that the rights, obligations and merits of a person will not depend on his or her affiliation to a woman or a woman.

The analysis of the inclusion of women in the power structures in different countries of the world and their large–scale observation at the time of the year showed that there is a need for further development of this sphere, taking into account gender–specific facts. It has been found that within the framework of gender mainstreaming, gender issues are viewed as prevalent in gender equality and gender perspectives for women in the armed forces.

Keywords: *gender factor, military sphere, male and female sex, power structures.*

* * *

УДК 327(4/9)

Джафаров Р. М.,
докторант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики (Азербайджан), matlabm@yandex.com

Проблема оценки эффективности государственного управления в истории политической мысли

Раскрываются основные подходы к проблеме обеспечения эффективности государственного управления в истории политической мысли. Рассматриваются основные современные тенденции развития системы государственного управления. Отдельно рассказывается о международных критериях оценки эффективности государственного управления.

Ключевые слова: *качество государственного управления, основные критерии оценки эффективности государственного управления, современные тенденции развития системы государственного управления.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Государственное управление представляет собой специфическую сферу управленческой деятельности, характеризующуюся, в первую очередь, возможностью легитимного принуждения и универсальным характером управленческого воздействия. Государственное управление – это, в первую очередь, деятельность органов государственной власти и различных должностных лиц направленная на удовлетворение интересов общества в целом и отдельных социальных групп. Управленческая деятельность традиционно противопоставляется, с одной стороны, политической деятельности, а с другой стороны, – деятельности по формулированию политического курса. Оценка

эффективности государственного управления делает, во–первых, настоятельно необходимой постановку вопроса о целях государственного управления, пределах его возможностей и критериях оценки. В любом случае, мы можем судить о качестве государственного управления по его результатам в различных сферах общественной жизни, как–то в экономике, социальной или гуманитарной сфере. Исторический опыт свидетельствует о том, что недооценка роли государственного управления, пренебрежение объективными критериями его эффективности, способствуют не только формированию превратного представления о реалиях протекающих социально–политических процессов, но и являются причиной появления отчуждения между властью и обществом.

Естественно, что когда мы говорим о качестве государственного управления, то на первый план выступает проблема определения тех критериев, при помощи которых мы его можем оценивать. Сами же эти критерии будут зависеть от нашего понимания целей и задач государства как управленческого механизма, действующего в интересах всего общества. Такой классик древнегреческой политической мысли как Аристотель (384–322 до н.э.) рассматривает государство как форму человеческого объединения, которое является наивысшей из всех существующих и указывает, что эта форма имеет своею целью достижения наивысшего блага – счастливой и добродетельной жизни. Далее Аристотель перечисляет те задачи, решением которых должно заниматься государство, чтобы соответствовать своему назначению. Это, во–первых, обеспечение населения средствами пропитания, во–вторых, необходимыми орудиями ремесла, в–третьих, вооружением необходимым для защиты от врагов внешних и внутренних, в–четвертых, обеспечение запаса денежных средств, необходимых как на ведение войны, так и во время мира. Самой же важной из всех задач государства является определение того, что является полезным и справедливым в отношениях между самими его жителями [1, с. 603].

Таким образом, мы видим, что, несмотря на то, что в трактовке цели государства Аристотель оказался в зависимости от своих чисто умозрительных философско–этических представлений, он дал целый перечень конкретных критериев, с помощью которого можно оценивать успешность деятельности данного государства на любом этапе его развития.

Аристотелевский взгляд на природу государства оставался господствующим в истории политической мысли на протяжении почти полутора тысячелетий, подвергаясь, конечно, в духе времени модификациям, но в своей основе оставаясь прежним, поскольку и в античной, и в христианской Европе, и на арабо–мусульманском Востоке, весь комплекс государственных проблем рассматривался сквозь призму отвлеченных этических принципов и идеалов, которые могли варьироваться с изменением общей религиозно–нравственной картины мира, но продолжали оказывать решающее воздействие на то, как мыслители Античности и Средневековья представляли себе государство, его задачи и те критерии которыми следует оценивать успешность их решения.

С крушением старой теоцентрической картины мира, начавшегося в эпоху Возрождения, неизбежно был связан отказ и от аристотелевских представлений о природе и сущности государства, закрепленных авторитетом католической богословской традиции в лице Фомы Аквинского. Возникает государство нового типа, абсолютная монархия, первым глашатаем которой стал итальянский мыслитель и государственный деятель Николо Макиавелли (1469–1527). Отец современной политической науки, как его иногда называют, в своем сочинении «Государь» дает краткий очерк того как должно управляться государство и в чем заключаются сильные и слабые стороны каждого государства. Поскольку Макиавелли рассматривал государство как послушный инструмент в руках монарха, то для него вопрос об эффективности государственного управления сводился к тому, насколько успешно данный инструмент может использоваться в интересах того, кто находится в данный момент у власти [2].

Новый подход к вопросу о том, как следует оценивать успешность государственного управления, был продемонстрирован классиками европейской политической мысли эпохи первых буржуазных революций. По мнению одного из них, Джона Локка, причиной выхода людей из естественного состояния и их объединения в политическое сообщество была забота о собственной безопасности и сохранности собственности. Единственной целью установления государственной власти, по мнению Локка, может считаться только обеспечение мира, безопасности и общественного блага народа [3, с. 37]. Мир и безопасность, понимаемые как защищенность от внешнего вторжения и внутренних мятежей, позволяют пользоваться гражданскими благами, к которым Локк относил жизнь, свободу, телесное здоровье и отсутствие физических страданий, владение землею, деньгами и другими вещами [3, с. 94]. Таким образом, мы видим, что у Локка в отличие от предыдущих мыслителей основной целью государства является не благо правителя и следование отвлеченным религиозно–нравственным идеалам, а обеспечение прав и свобод граждан и предоставление им возможности самостоятельно пользоваться находящимися в их руках благами. Но как может определяться то самое общественное благо, к которому надо стремиться, и кто должен определять пути достижения общественного блага и оценивать эффективность принимаемых для этого мер? Ответы на все эти вопросы был предложен в рамках американской политической традиции. В ее рамках сосуществовали такие враждебные друг другу идеи как наиболее ярко выраженная Джоном Мэдисоном концепция об исходной испорченности человеческой природы, почему только государственные институты способны удержать общество от состояния анархии или деспотизма. С другой стороны, Томас Пейн предполагал, что основу и опору хорошего правления составят граждане, приученные к активному участию в общественных делах. На формирование современных представлений о целях и задачах государственного управления оказали также влияние такие классики американской политической мысли как В. Вильсон, Ч. Мерриам, Г. Лассуэлл. Первый из них настоятельно подчеркивал ту роль, которую имеет качество государственного управления в деле обеспечения общенациональных интересов на международной арене [4, с. 197–22]. В период непосредственно

предшествовавший Второй Мировой Войне и первые два десятилетия после её окончания вопрос эффективности государственного управления оставался на втором плане из–за того что основной задачей государства было объявлено перераспределение ресурсов в пользу одних социальных групп за счет других. Это была эпоха построения т.н. «государства всеобщего благоденствия». Естественно, что успешная политика в таких условиях была возможна только при условии учета интересов различных социальных групп и слоев, требовавших своей доли от общего объема располагаемых благ. В этом случае эффективный контроль над расходованием средств государственного бюджета остается на втором плане общественных дискуссий. Это позволяет нам говорить о коренном противоречии между политикой направленной на достижение максимального эффективных результатов управления и политикой ориентированной на перераспределение благ в пользу тех или иных групп. Если в первом случае целью является улучшение положения всех или почти всех групп, то во втором случае – лишь некоторых из них.

Кризис государства всеобщего благоденствия обозначившийся уже в семидесятых годов двадцатого столетия поставил проблему перехода от политики ориентированной на удовлетворение интересов отдельных групп к политике направленной на достижение интересов общества в целом и основывающейся на рациональных методах политического анализа.

Однако в реальности перераспределительная политика и политика направленная на достижение наибольшего эффекта управления должны сочетаться и быть взаимодополняемыми. Ведь с одной стороны, всякая распределительная политика должна избегать потерь, вызванных реализаций программ, способствующих снижению эффективности. А с другой стороны, всякая эффективная политика должна стремиться к распределению её результатов среди всё большего числа людей. «Политический процесс, предполагающий единодушное принятие решений, включает в себя стадии обсуждения, поиска компромисса и внесения поправок, которые продолжаются вплоть до того момента, когда будет выработана такая формулировка проблемы, которая была бы выгодна всем заинтересованным сторонам. Ключевой тезис, лежащий в основе такого подхода, состоит в том, что политика одновременно подобна игре в сотрудничество, результат которой в сумме может быть только положительном» [5, с. 192]. За последние несколько десятилетий в деятельности государственного управления проявились следующие тенденции:

1) Переход на контрактную основу и приватизация. Данная тенденция наиболее ярко проявилась в продаже убыточных госпредприятий, приватизации и отказе от государственного регулирования в таких сферах которые прежде считались «стратегическими», например, энергетика, транспорт, коммунальные услуги, здравоохранение и образование. Приватизация и дерегулирование позволяют повысить конкурентноспособность и экономичность, снизить коррупционную составляющую, что является немаловажным преимуществом в современных условиях.

2) Предоставление больших полномочий государственным служащим, работающим на низовом уровне и непосредственно контактирующим с потребителями государственных услуг, что позволяет повысить уровень отдачи от принимаемых управленческих решений.

3) Децентрализация системы государственного управления за счет предоставления больших полномочий органам регионального и местного уровня, поскольку они могут быть более компетентными в решении проблем конкретных граждан.

4) Введение отчетности перед потребителями государственных услуг с целью повышения качества работы на всех уровнях государственного управления.

5) Распространение на систему государственного управления принципов оценки и поощрения характерных для частных компаний. Если в классической модели государственного управления от государственных служащих в первую очередь требовались лояльность по отношению к начальству и следование корпоративному духу в отношениях с коллегами по работе, то в современных условиях на систему государственного управления распространяются стили и методы оценки работы, заимствованные из частного сектора. Это, в первую очередь, выражается в таких нововведениях как оплата труда государственных служащих в соответствии со степенью их эффективности, размывание кастового характера государственной службы за счет активного привлечения специалистов из частного сектора, отличающихся профессионально–личностными качествами, ранее не встречавшимися в числе эталонных в системе государственного управления.

6) Политизация системы государственного управления, выражающаяся в большей самостоятельности бюрократического аппарата, который зачастую функционирует самостоятельно, исходя из понимания задач его структурных подразделений их руководством и сотрудниками.

Проблема повышения качества государственного управления имеет важный практический интерес не только для отдельных стран, но и для глобальных институтов, чья деятельность предполагает контроль над расходованием средств и другими важными аспектами деятельности национальных правительств. Концепция эффективного управления была впервые обоснована на международном уровне в документах программы развития ООН в 1998–ом году. Концепция эффективного управления предполагает 8 наиважнейших характеристик, в числе которых находится: 1) прозрачность, 2) подотчетность, 3) результативность и эффективность, 4) верховенство права, 5 равенство и отсутствие дискриминации, 6) участие граждан в процессе принятия решений, 7) оперативность, 8) ориентация на консенсус [6]. Для международных структур важное значение имеет оценка качества государственного управления с точки зрения эффективности расходования средств направляемых различными международными фондами. Ежегодной оценкой качества государственного управления во всех странах миразанимается Всемирный Банк, который для этого опирается на шесть критериев оценки качества государственного управления выработанных Д. Кауфманом, в число которых входят:

1) Учет мнения граждан (уровень участия граждан в формирование государственной политике);

2) Политическая стабильность (возможность свержения государственной власти насильственным путем);

3) Эффективность работы правительства (способность государственной власти адекватно отвечать на возникающие вызовы, качество разработки и осуществления государственной политики и уровень доверия к ней);

4) Качество законодательства (его соответствие общепризнанным стандартам и способность правительства реализовывать рациональную политику путем принятия законодательных актов);

5) Верховенство законом (способность в судебном порядке защищать свои права и интересы, степень уверенности граждан и физических лиц в неизменности принятых законодательных норм и беспристрастности их применения по отношению ко всем без исключения);

6) Сдерживание коррупции (защищенность от коррупционных проявлений на всех уровнях государственного управления и степень ее влияния на общественные процессы, роль коррупционных схем во всех сферах политической и социальной жизни).

Для определения значения каждого из этих критериев используются многочисленные данные из различных источников. Можно отметить следующие методы оценки качества государственного управления:

а) анализ статистической отчетности, мониторинг различных рейтингов и интегральных показателей,

б) метод экспертных оценок,

в) разнообразные системы планирования и прогнозирования,

г) анализ исполнения государственного бюджета,

д) анализ результатов основных направлений деятельности,

е) различные методики оценки эффективности и качества деятельности персонала органов государственной власти [7, с. 5–10].

В конечном счете, необходимо отметить, что анализ полученных достоверных результатов функционирования органов государственного управления позволяет обеспечить ответственность субъектов управления за последствия, принимаемых ими решений, ставит получаемые субъектами управления выплаты в прямую зависимость от результатов выполняемой работы.

Построенные на подобных принципах системы управления является наиболее эффективными и способными решить стоящие перед обществом задачи с максимальной отдачей.

Список использованных источников

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.4. – М., 1983.
2. Макиавелли Н. Государь. – М., 1990.
3. Локк Дж. Сочинение в 3 томах. Т.3. – М., 1988.
4. Wilson W. The study of administration // Political Science Quarterly. – Vol.2, No.2 (Jun., 1887). – P.197–2221.
5. Mueller D. C. Public choice II. – Cambridge, 1989.
6. What is Good Governance?. – http://www.unescap.org/sites/default /files/good–governance.pdf
7. Абакумов М. В. Методы Оценки эффективности деятельности государственных служащих // Социально–экономические явления и процессы. – 2015. – №7.

References

1. Aristotel'. Sochinenija v chetyreh tomah. T.4. – M., 1983.
2. Makiavelli N. Gosudar'. – M., 1990.
3. Lokk Dzh. Sochinenie v 3 tomah. T.3. – M., 1988.
4. Wilson W. The study of administration // Political Science Quarterly. – Vol.2, No.2 (Jun., 1887). – P.197–2221.
5. Mueller D. C. Public choice II. – Cambridge, 1989.
6. What is Good Governance?. – http://www.unescap.org/sites/default /files/good–governance.pdf
7. Abakumov M. V. Metody Ocenki jeffektivnosti dejatel'nosti gosudarstvennyh sluzhashhih // Social'no–jekonomicheskie javlenija i processy. – 2015. – №7.

Jafarov R. M., *PhD student of the Academy of Public Administration President of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.com*

The problem of ensuring the effectiveness of public administration in the history of political thought

The article deals with the main approaches to the problem of ensuring the effectiveness of state administration in the history of political thought. The main trends of modern development of the state administration system are discussed here. The international criteria for the effectiveness of public administration are described separately.

Keywords: *Quality of state administration, criteria of efficiency of state administration, the main tendencies of development of system of state administration.*

Джафаров Р. М., *докторант, Академія Державного Управління при Президентові Азербайджанської Республіки (Азербайджан), matlabm@yandex.com*

Проблема оцінки ефективності державного управління в історії політичної думки

Розкриваються основні підходи до проблеми забезпечення ефективності державного управління в історії політичної думки. Розглядаються основні сучасні тенденції розвитку системи державного управління. Окремо розповідається про міжнародні критерії оцінки ефективності державного управління.

Ключові слова: *якість державного управління, основні критерії оцінки ефективності державного управління, сучасні тенденції розвитку системи державного управління.*

* * *

УДК 321+165

Іленьків Г. В.,
аспірант, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів),
galyna.ilenkiv@gmail.com

Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики

Розглянуто утопію як форму та інструмент пізнання політики. Розмежовано специфіку утопії як форми існування знання про політику та частини політичної теорії пізнання. Окреслено значення гіперболізації, генералізації та деталізації для побудови утопії як пізнавальної моделі політичного ідеалу.

Метою статті є розкрити політико–гносеологічний потенціал утопії через аналіз механізмів її формування як методу пізнання та призми світосприйняття.

Основні висновки: утопія є тією частиною політичної філософії, котра володіє високим гносеологічним потенціалом, до дослідження якого, однак, не звертаються у вітчизняній політичній науці. Через механізми гіперболізації, деталізації та генералізації утопія розкриває місце людини в політиці.

Утопія є специфічним герменевтичним методом дослідження політики, формою політичної рефлексії та на символічному рівні формулює основний принцип пізнання політики: виходячи з людини, тобто формує модель, в якій людина є мікрокосмом, а політика – макрокосмом.

Ключові слова: *політичний ідеал, політична гносеологія, інтерпретативний потенціал, утопія, генералізація, деталізація, політична рефлексія.*

Багатогранність утопії як явища світової політичної думки зумовлює необхідність її дослідження з позиції різних галузей та напрямків сучасної політичної науки, зокрема – філософії політики. Хоч онтологічний аспект і залишається провідним в дослідженні утопії, важливими є й інші галузі філософії політики, серед них і гносеологія. З точки зору політичної гносеології утопія

має двояку цінність: з однієї сторони вона є формою пізнання та існування знання про політику, з іншої – специфічною концептуальною частиною політичної теорії пізнання. Тобто, людина пізнає утопію та пізнає через призму утопії, що, звісно, не одне і те ж.

Дослідження утопії з позиції політичної гносеології починаються лише в наприкінці XX століття. Праці Р. Левітас, Б. Гудвін, К. Тейлора, Ф. Джеймісона, С. Кростовської та інших західних дослідників, присвячені утопії як методу та гносеологічним можливостям утопії в соціальній та політичній сфері. Водночас у вітчизняній політичній науці утопію все ще розглядають надто буквально, схиляючись швидше до аналізу інститутів.

Метою цієї статті є розкрити політико–гносеологічний потенціал утопії через аналіз механізмів її формування як методу пізнання та призми світосприйняття.

Одним із найбільш фундаментальних досліджень утопії в контексті гносеології є робота німецького соціолога К. Мангайма «Ідеологія та утопія». В ній К. Мангайм утопію розглядає як форму викривлення свідомості. Утопія в його баченні є одним із способів існування соціального знання, проте вона передає знання недостовірно, «виправленою» у відповідності до певних ідейних орієнтацій суспільства чи конкретної людини. Згідно з простим визначенням, яке дає К. Мангайм, «утопічною є та свідомість, що не знаходиться в відповідності з оточуючим її «буттям»» [2, с. 165]. З цього визначення, втім, можна зробити висновок, що К. Мангайм сприймає утопію буквально та лінійно, не аналізуючи при цьому культурного контексту, психологічних підстав її формування та значимості утопії для подальшого наукового розвитку, в тому числі – для політичної науки.

Сама утопія, звичайно, не претендує на науковість, тільки на раціональність. Наука не займається побудовою ідеалів, адже з її точки зору їх не існує, проте це не означає, що вона не повинна досліджувати їх. Так чи інакше ідеал є продуктом свідомості людини, чи, радше, спільним продуктом свідомого та несвідомого. В цьому плані ми схильні не згоджуватися з К. Мангаймом, вважаючи утопію не «викривленою» формою свідомості, а, навпаки, «виправленою» у відповідності до цілей, уявлень та цінностей конкретного індивіда. З поправкою на те, звісно, що побудована система має тільки умоглядний характер і не претендує на втілення. Пізнання через призму утопії має характер порівняння наявного стану речей з ідеальним відповідно до певних параметрів – насамперед, задоволення існуючим станом населення. саме тому добробут, в тому числі та в першу чергу – матеріальний, є одним з основних елементів утопії. Він забезпечує первинну необхідну для будь–якої політичної системи ознаку – її легітимність.

Аналізуючи утопію з гносеологічної позиції вважаємо за необхідне також зауважити, що вбачаємо в ній не просто призму для пізнавальної діяльності, а особливу, ідеальну для дослідження соціальної та політичної сфери. При цьому утопія як пізнавальний підхід в основі своїй є антропоцентричним, тобто виходить з позиції людини, що є центром соціального та політичного буття. Людина є системозапочатковуючим елементом політичної системи, основою та метою її існування, тому утопія, що концентрує свою увагу на людині, є одним з найадекватніших інструментів дослідження. Навіть не зважаючи на те, що в утопії розкрита навіть не насамперед власне політична складова як її часто трактують дослідники, а економічні, релігійні, часто навіть приватні, сімейні питання, вона є моделлю політичною.

Саме утопія наглядно демонструє сутність політики як межевої сфери життя людини, присутньої і в економіці, і в релігії, і в інших сферах, не зосередженої по суті ніде і проникаючої повсюди. Основна цінність утопії в том, що вона, зосереджуючись на суспільстві, має схильність до «гіпертрофії елементів, які нормальна політична теорія має схильність ігнорувати або розглядати в загальному» [6, с. 65]. З огляду на це, навіть якщо на перший погляд суспільство постає основним об'єктом утопії, ми маємо можливість спостерігати політичну систему утопії як єдине ціле, а тому – маємо читати всю утопічну схему як політичну» [6, с. 65].

Утопію, на нашу думку, можна розглядати як своєрідну форму ескапізму, не тільки інтелектуальну конструкцію чи інструкцію для покращення життя суспільства, але й своєрідну схованку для людського розуму. Будучи не здатним адекватно сприймати порою абсурдні повороти політичної реальності, людський розум творить утопію, в якій все йому підвладно та все підпорядковується законам логіки та здорового глузду. Останній тим не менш має дещо специфічний вигляд з позиції сучасного читача та полягає швидше в найдоцільнішому використанні ресурсів, в тому числі і людських. Тобто, момент з плануванням сім'ї в Т. Кампанелли має характер не засудженої в XX столітті євгеніки, як це згодом буде потрактовано в антиутопіях, а моделювання ситуації у випадку проникнення політики в сферу, абсолютно для цього непристосовану – сферу приватного життя.

Політика таким чином постає в утопії як площина домінування практичності. Прийняття найбільш оптимального рішення – одна з основних ознак політики, якою її можна побачити крізь призму утопії. В цьому плані для вичленування важливих, значимих рис політики утопія вдається до гіперболізації – засобу, що змушує якнайяскравіше проявитися конкретні моменти та дозволяє розглянути їх у взаємодії з іншими. Гіперболізація – те, на чому будується утопія і без чого вона не може існувати. З її допомогою окремі елементи збільшуються настільки, що можуть бути легко вловимі та зручно досліджені. Саме тому утопію можна назвати своєрідною збільшувальною лінзою політичної науки. Достатньо побудувати ідеалізовану систему – утопію – відповідно до певних цінностей, і можна буде проаналізувати основні риси реальної політичної системи, що відповідає сконструйованій моделі.

Описаний метод застосовний як до практики, так і до будь–якої політичної доктрини. При цьому він дозволяє знехтувати незначущими деталями та випадковими фактами, взявши до уваги тільки основні риси та елементи, які мають вплив. Основним негативним моментом є те, що утопія існує у своєрідному вакуумі, політичному «ніде» та «ніколи», вона не може взаємодіяти з зовнішнім середовищем, оскільки його просто не існує. В той же час взаємодія з навколишнім середовищем є однією з основних ознак політичної системи.

На перший погляд сенс утопії саме в тому, що вона передає основне знання про політику – неможливість реалізації ідеалу. Тому перші, класичні утопії просторово відмежовані та мають форму напівфантастичної оповіді. Утопісти свідомо проголошують ідеальний устрій в неіснуючій країні для наочної демонстрації абстрактності зображуваного ідеалу. Тобто, утопія постає як «чисте «деінде» або «щось інше» уявлене в попередні епохи як політична альтернатива, розташована далеко в уявній точці, ізольована у часі чи просторі» [5, с. 19]. В той же час, саме намагання втілення утопії є суперечкою з самим собою.

Насамперед звернемо увагу на те, що будь–яка спроба побудови утопії є моделюванням з задіюванням певної кількості елементів, причому моделюванням у випадку утопії доволі детальним. Моделювання ми можемо розглядати як специфічний процес пізнання, в процесі якого на основі знання загальних принципів будується система та аналітичним чином розглядаються можливості її розвитку та функціонування. Загалом під моделюванням в гносеології розуміється «науковий метод непрямого (опосередкованого) дослідження об'єктів пізнання, безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене, неефективне чи недоцільне, через дослідження їхніх моделей – предметних, знакових чи мислених систем, що відповідно відтворюють, імітують чи відображають певні характеристики (властивості, ознаки, принципи внутрішньої організації або функціювання) оригіналів» [4].

Зрозуміло, що моделювання – один з небагатьох наукових методів, котрі можуть бути адекватно та доречно використані, коли йдеться про дослідження політичного ідеалу. Утопія в даному контексті є масштабним, всезагальним дослідженням політики, можливості її системного розвитку в ідеальних умовах. Для утопістів стала цілком очевидною неможливість побудови реального ідеального устрою, що і стало причиною появи утопії. Йдеться про фактичне усвідомлення нестабільності політичної системи, її нездатності перебувати у стані рівноваги, спричиненої політичною значимості людини. В той момент, коли людина отримує провідну роль, стає політичним актором з реальною можливістю впливу, кожна її дія дестабілізує саморегульовану політичну систему.

Людина між тим є одним із основних об'єктів, що досліджуються через призму утопії. Це пізнання відбувається через аналіз взаємозв'язку «людина»–«політика», в рамках якого відбувається взаємовплив. Водночас в утопії моделюється ситуація, за якої людина ніби і є політично активною, проте її вплив не є реальним, радше потенційним, тобто вона не може вивести систему з рівноваги, якщо живе за її правилами, заздалегідь встановленими правилами. Шансу не згодитися з ними в людини немає. А наступним кроком є побудова ідеальної системи. Людиною, яка досліджується, є сам утопіст: він будує ідеальні для себе, з позиції власних цінностей та поглядів систему, виходячи з того в тому числі, що якби він міг в ній жити, то нічого не змінив би. Тому утопії і характеризуються вельми поширеною ідеєю меритократичного правління, запропонованою ще Платоном.

Тобто, коли ми стверджуємо, що ідеальний утопічний устрій виходить з людини, то маємо на увазі не тільки та не стільки середню людину, абстрактну та ніяк не означену. Потреби і переконання лягають в основу утопії, хоча не менш значущим моментом є генералізація. Як і будь–яка модель, утопія є узагальненою та спрощеною. Ми вже згадували про виключення незначних деталей та одиничних фактів, що можуть так чи інакше впливати. Утопія – ідеал генералізований, і, на перший погляд, причина в тому, що в тільки в такий спосіб система може бути ідеальною для кожного. З однієї сторони, це справді так: в загальній рамці ідеальної системи кожен громадянин може побудувати для себе власний, більш конкретний ідеал, виходячи зі своїх інтересів. Проте, це лише з позиції онтологічного рівня.

З позиції гносеології генералізація є нічим іншим, як створенням простору для пізнання основного, своєрідним масштабуванням. Цілком зрозуміло, що модель не може відтворити всі ознаки досліджуваної системи, однак в цьому і немає потреби. Достатньо системозапочатковуючих елементів та зв'язків, що визначають сутність системи. Коли гіперболізація дозволяє вивчити окремі риси через їх умовне збільшення, то генералізація дає можливість охопити одним поглядом цілісність, представляє досліднику політичну систему не як об'єкт, а як предмет вивчення. В даному випадку не є важливим рівень елементів, проте рівень взаємозв'язків, що виникають між цими елементами, формуючи поняття про систему як цілісність.

Будь–яке моделювання передбачає рух від відомих елементів до невідомих, а всеохопність утопії як ідеальної політичної системи змушує приділяти максимум дослідницької уваги кожному з них. Так, для утопії відомим елементом є ідея, на основі якої будуються політичні інститути та організовується функціонування всієї політичної системи. Тобто, утопія слідує за принципом дедукції: від загального, рівня ідей, до конкретного – рівня механізмів та інститутів. При цьому загальний рівень є значно важливішим.

Треба сказати, що основний принцип раціональності в онтологічному вимірі розуміння утопії вступає в протиріччя з основним принципом раціональності в гносеологічному вимірі. Ми маємо на увазі принцип абсолютної раціональності людини, який є основою функціонування політичної системи утопії, та принцип обмеженої раціональності людини відповідно. Утопія тому утопією і є, що людина не може схопити з допомогою своїх обмежених пізнавальних здібностей, зрозуміти та спрогнозувати розвиток політичної системи. Тому, що визначальною частиною її є сама людина, а людина, скільки б не намагалася, не може все ж пізнати саму себе.

В цьому плані ми, однак, можемо всі політичні теорії, що так чи інакше відображають навіть не лише ідеальний політичний устрій, а будь–який, який можна було б назвати найбільш оптимальним, утопіями. Сюди можна було б віднести всі концепти, починаючи від теорії Платона та Арістотеля і закінчуючи сучасними теоріями демократії та меритократичного устрою. В захист цієї тези можемо сказати лише, що недаремно Р. Даль будує свою теорію поліархії на розрізненні між демократією як, власне, недосяжним ідеалом та її можливою реалізацією в площині справжньої політики – поліархією. Втім, на нашу думку, обмежитися варто лише тими, політичний ідеал яких є свідомо неосяжним для людського розуму.

Коли ми розглядаємо утопію як форму пізнання, пізнавальну модель в рамках політичної гносеології, варто звернути увагу на те, що кожна людина по–різному ретранслює ідеали утопії на власну ціннісну систему, при цьому утопія підходить всім. Тобто, утопія виходить на платформу колективного знання, проте в той же час володіє необмеженим інтерпретативним потенціалом. Її специфіка в тому, що сприймати утопію можна та потрібно не тільки та не стільки як систему механізмів чи політичних інститутів, тобто політичну систему в сучасному науковому розумінні, але швидше як систему символів, що позначають певне знання про політику, що є потенційно пізнаваним для людини. Саме сприймання на рівні символів і забезпечує поліваріантність інтерпретації, тобто можливість по–різному розуміти утопію.

Звичайно, дану тезу можна заперечити, апелюючи до того, що будь–який текст, не будучи набором фактів, може бути інтерпретований по–різному в залежності від життєвого досвіду інтерпретатора, тому в цьому утопія не має жодної особливості. Це було б цілком справедливо, якби йшлося про інтерпретацію конкретної концепції, яку ми можемо вважати утопічною. В той же час зараз йдеться не про окремі концепції, а про утопію як текст в бартівському розумінні цього поняття. Саме таким текстом, у якому «означуване екстраполюється в безмежність майбутнього» [1], і є утопія, і в такому ключі ми і повинні інтерпретувати та аналізувати її.

Характерним для утопії моментом є її наскрізність, постійність в часі і водночас динамічність. В цьому плані можемо стверджувати, що неможливо сконструювати дві однакові утопії, і в той же час, що всі утопії більш подібні між собою, ніж це може здатися на перший погляд. Тобто, в випадку утопії можна говорити про інтертекстуальність: всі утопії схожі на «оригінальну», сконструйовану Т. Мором модель, проте ця схожість – не просте перенесення кількісних та якісних рис певної політичної моделі, а відсилка до Утопії. Таких відсилок, втім, можемо знайти достатньо і в творах та концептах, що не належать до утопійного жанру, і це ми називаємо принципом утопізму.

Жанрові особливості утопії передбачають можливість ретрансляції уже отриманого, актуального знання двома способами: прямим – те, що написано, та опосередкованим те, що зашифроване, тобто існує на рівні символів. Зашифроване знання, що знаходиться на рівні символів, через символи і сприймається, що забезпечує поліваріантність утопії. Для нього особа інтерпретатора має значно більше значення, ніж особа автора: не так важливо, що автор написав чи хотів написати, важливіше, як це зрозумів читач. Тобто, знання не є статичним, воно динамічно змінюється в залежності від точки зору, кута погляду, життєвого досвіду того, хто прочитує як сам текст (в значенні суто лінгвістичному – одиницю мови, що складається з впорядкованих речень), так і символи, які є чи які бачить сам читач. В цей момент ми переходимо від розуміння утопії як концепту до утопії як тексту. Утопія в такий спосіб є знанням, яке самовідтворюється та самопродукується через зміну особи інтерпретатора.

Так, наприклад, поява антиутопії в XX столітті є нічим іншим, як результатом інтерпретації утопії. Причому, очевидно, результатом її інтерпретації з негативної сторони – як пропаганду людської несвободи в якості універсального вирішення всіх політичних проблем (з чим, до речі, важко не погодитися, якщо випустити з уваги значущість свободи в житті людини). Заради справедливості варто зазначити, що утопія формується в епоху матеріалістичних цінностей, коли добробут означає куди більше, ніж свобода, і якщо несвобода гарантує достатньо високий рівень життя, більше того – рівність, їй надається перевага. Втім, прагнення до рівності є характерним для цілої епохи навіть більше, ніж прагнення до свободи. Так, наприклад, А. де Токвіль згадує про надання переваги рівності в ярмі над нерівністю в свободі як про характерну рису американської демократії [3]. В цьому плані демократія також є утопією для цілих поколінь, та випливає вона неминуче з утопії класичної, рівність якої насамперед є рівністю можливостей. Враховуючи, однак, що ці роздуми досить опосередковано стосуються заявленої теми дослідження, ми на цьому їх завершимо.

Повертаючись до інтерпретативності та жанрових особливостей, зауважимо, що утопія – той випадок, коли форма часто несе більше знання, ніж те, що в неї заключено. Коли ми говоримо, що певний твір, концепт чи модель – утопія, ми вже дізнаємося про неї більше, ніж з самого тексту чи основних положень. Основні ознаки ми вже дізналися – визначили предмет розмови як нездійсненний ідеал. Це потрібно мати на увазі при використанні терміну «утопія» в повсякденності – він має специфічне політико–наукове забарвлення та не може бути застосовний до будь–якої нездійсненної, на думку мовця, системи. Якщо ця система не є ідеальною, це вже не утопія, якщо вона не має політичного характеру чи якщо не може виступити в ролі пізнавальної призми–моделі, ми не можемо вважати її утопією. Утопії будуються за одним визначеним зразком завдяки пам'яті жанру, вони не є винятково свідомим актом діяльності нашого розуму.

Зрештою, процес пізнання не є від початку до кінця усвідомленим та керованим. Не зважаючи на те, що зазвичай когнітивні процеси визначають як спрямовані та свідомі, в людському житті немає нічого цілком усвідомленого, такого, що не піддається впливу несвідомого фактора. Сприймання, для прикладу, часто відбувається на несвідомому рівні. Зокрема, в випадку утопії можемо розглядати сприймання окремих її елементів через колективне несвідоме. Сама по собі утопія має такий же характер та сприймається людьми в уже означений нами спосіб неусвідомлено. Образ ідеального місця є узагальненим не тільки для різних людей, а навіть для різних культур, а визначити його реальне походження неможливо. Він відображений не лише в утопія, але і в міфології та релігії, зазвичай дистанційований часово чи просторово. В цьому плані Рай, Вальхалла та Місто Сонця поєднуються за допомогою одного чинника – неусвідомленого сприймання їх як певного простору, в якому для життя людини створені ідеальні умови. Те, що відрізняє утопію – усвідомлена частина її сприймання: розуміння нереальності існування такого місця.

Інша важлива відмінність: утопія – це політичний простір. Будь–які міфологічно–релігійні ідеали зазвичай існують за межею політики, чи то швидше політика існує поза їх межами. Політика неминуче передбачає наявність

влади та підпорядкування, яке всякий різновид раю відкидає, роблячи людей рівними. В утопії натомість ми спостерігаємо рівність політичну. Тобто, в утопії в такий спосіб утверджується найголовніший принцип пізнання політики: політика є інструментом людини. Доки ми сприймаємо та аналізуємо її з такого ракурсу, політичне знання є реальним, практично використовуваним та таким, що може більш–менш адекватно відображати соціальну реальність.

Висновки. Таким чином утопія є місцем постійного когнітивного дисонансу: не зважаючи на ту прірву, що існує між несвідомо сприйнятим ідеалом та усвідомленою реальністю, якої він стосується, вони поєднуються в одне ціле. Осягнення одночасно обох і є метою утопії. Вона точно передає ідею політики – служіння людині, на символічному рівні відтворює політичні архетипи, одним з яких – вічним образом ідеального місця – є сама, та являє собою незаперечний приклад інтертекстуальності як специфіки будь–якого знання сучасності, в тому числі політичного. В один і той же час утопія є і тим, що сприймають, і тим, крізь призму чого сприймають, предметом і методом, причому в обох випадках у політико–гносеологічному сенсі.

Утопія вловлює основний принцип за яким повинно відбуватися пізнання політики – через пізнання людини. Саме тому вона є формою рефлексії: людина інтелектуально опиняється в утопії, коли запитує себе, якого вигляду мала б набути її ідеальна політична життєдіяльність. З цієї позиції утопія створює можливості для самопізнання та пізнання світу через самопізнання, тобто цілком актуальною та застосовною є ідея людини як мікрокосму.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Від твору до тексту [Електронний ресурс] / Р. Барт // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1990. – №4. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.htm
2. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм. – Москва: Юрист, 1995. – 700 с.
3. Токвіль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – Київ, 1999. – 590 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін–т філософії ім. Г. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. – Київ: Абрис, 2002. – 742 с.
5. Chrostowska S. Political Uses of Utopia: New Marxist, Anarchist, and Radical Democratic Perspectives / S. Chrostowska, J. Ingram. – New York: Columbia University Press, 2017. – 352 p.
6. Goodwin B. The politics of utopia: a study in theory and practice / B. Goodwin, K. Taylor. – New York: Peter Lang, 2009. – 330 p.

References

1. Bart R. Vid tvoru do tekstu [Elektronnyj resurs] / R. Bart // Nezalezhnyj kul'turologichnyj chasopys «I'». – 1990. – №4. – Rezhym dostupu: http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.htm
2. Mangejm K. Ideologija i utopija / K. Mangejm. – Moskva: Jurist, 1995. – 700 s.
3. Tokvil' A. Pro demokratiju v Ameryci / A. Tokvil'. – Kyi'v, 1999. – 590 s.
4. Filosofs'kyj encyklopedychnyj slovnyk / NAN Ukrai'ny, In–t filosofii' im. G. Skovorody; golov. red. V. I. Shynkaruk. – Kyi'v: Abrys, 2002. – 742 s.
5. Chrostowska S. Political Uses of Utopia: New Marxist, Anarchist, and Radical Democratic Perspectives / S. Chrostowska, J. Ingram. – New York: Columbia University Press, 2017. – 352 p.
6. Goodwin B. The politics of utopia: a study in theory and practice / B. Goodwin, K. Taylor. – New York: Peter Lang, 2009. – 330 p.

Ilenkiv H. V., *postgraduate student, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), galyna.ilenkiv@gmail.com*

Gnosiological potential of utopia as a part of political philosophy

The article considers utopia as a form and tool of cognition of politics. The specificity of utopia as a form of existence of knowledge about politics and parts of the political theory of knowledge is distinguished. Outlined the importance of hyperbolization, generalization and detailing for the construction of utopia as a cognitive model of a political ideal.

The purpose of the article is to reveal the political and gnosiological potential of utopia through the analysis of the mechanisms of its formation as a method of cognition and prisms of world perception.

The main conclusions: utopia is a part of the political philosophy, which has a high gnosiological potential, whose study, however, does not appeal to native political science. Through the mechanisms of hyperbolization, detailing and generalization, utopia reveals the place of man in politics.

Utopia is a specific hermeneutical method of studying politics, a form of political reflection, and at the symbolic level formulates the basic principle of knowledge of politics: based on a person, that is, forms a model in which a person is a microcosm, and politics is a macrocosm.

Keywords: *political ideal, political epistemology, interpretive potential, utopia, generalization, detailing, political reflection.*

* * *

УДК 316.485.6

Калюжна Ю.,
аспірантка, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України (Україна, Київ), expelliarmus3107@gmail.com

Маніпулювання масовою свідомістю як інформаційний механізм дестабілізації соціально–політичних систем

Зроблено спробу проаналізувати інформаційні механізми впливу на свідомість як окремої людини, так і суспільну свідомість загалом з метою дестабілізації соціальної системи. Розглянуто основні інформаційні механізми маніпуляції свідомістю та їх особливості на прикладі спрямованої проти України інформаційної агресії з боку Російської Федерації.

Ключові слова: *соціальна система, інформаційні механізми, інформаційний вплив, маніпуляція свідомістю, дестабілізація, засоби масової інформації.*

Актуальність теми зумовлена розвитком новітніх технологій, Інтернету та інших засобів передачі інформації, які кардинально змінюють підходи до засобів ініціювання та провадження конфліктів політичного типу. На зміну класичному застосуванню конвенційної зброї приходять сучасні інформаційно–психологічні засоби впливу на ворожі сили та соціальну систему супротивника загалом. Окреслена ситуація відбиває той факт, що інформаційний фактор посідає дедалі поважніше місце як у житті окремої людини, так і у функціонуванні соціуму загалом. Адже інформаційні засоби впливу на свідомість людини дозволяють досягти поставлених цілей без залучення значної кількості фінансових та людських ресурсів. Саме тому, для захисту власних позицій й руйнування позицій супротивника (конкурента) у сучасному світі кожна держава повинна мати не тільки розвинене, але й добре захищене конкурентоспроможне інформаційне суспільство.

Що стосується технологій інформаційного впливу на соціум, то вони можуть застосовуватись не тільки для ініціювання соціального конфлікту, але і для його ескалації, або ж навпаки – для його врегулювання, попередження тощо. Проте, саме механізми дестабілізації є найбільш загрозливими для соціальної системи і потребують особливої уваги з боку державних органів для можливості вчасної протидії їм.

Важливо зазначити, що механізми інформаційного впливу на суспільство можна застосовувати через будь–які канали зв'язку та передачі даних. При цьому об'єкт впливу не одразу зрозуміє або ж взагалі не зрозуміє, що на нього спрямовано певний інформаційний вплив. Для обробки інформації, отриманої з будь–якого джерела, людина використовує власний досвід, на основі якого формує судження про отримане повідомлення. Саме тому, війни нового типу мають на меті вплив на саму свідомість людини, а вже в подальшому фізичні наслідки.

Коли головний ідеолог Третього рейху Й. Геббельс казав, що «новини – це зброя війни, вони використовуються, щоб вести війну, а не надавати інформацію» [5] він був недалеким від істини, бо було б вельми наївно думати, що воюючі сторони турбуються передусім про «істину в останній інстанції», а тільки потім про перемогу у війні.

Разом з тим, коли в інформаційному повідомленні забагато «брехні» й замало «істини», то пропагандист ризикує втратити або повністю, або частково довіру аудиторії. Коли колишнього генерального директора Джона Рейта BBC, в 1940 р. призначили британським міністром інформації він сформулював два фундаментальних положення, які стосуються функціонування інформації під час війни: «новини – ударні загони пропаганди» («news is the shock troops of propaganda»); «пропаганда має оповідати правду, нічого, окрім правди, й завжди, наскільки це можливо, усю правду» («propaganda should tell the truth, nothing but the truth and, as near as possible, the whole truth» [27].

Предметом аналізу даної статті є інформаційні механізми дестабілізації держави та соціальної системи у цілому, а *метою*– дослідження цих механізмів (зокрема – на прикладі українського суспільства й держави) задля попередження і/або нейтралізації деструктивних ефектів інформаційних впливів.

Механізми інформаційного впливу на державу та соціум були предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Так, теорії інформаційного впливу на суспільство с метою його дестабілізації досліджували В. Ліпкан, І. Панарін, В. Петрик, Г. Почепцов, С. Расторгуєв, А. Раскін та ін.

Новизна одержаних результатів полягає у спробі класифікувати та конкретизувати основні механізми інформаційного впливу на соціальну систему з метою її дестабілізації, враховуючи їх практичне застосування в сучасних умовах ведення «гібридного» конфлікту.

У сучасному світі вплив на масову свідомість здійснюється не лише за допомогою засобів масової інформацій – друкованих чи електронних (ЗМІ), але і завдяки засобам масової комунікації (ЗМК) у цілому, до яких належить кіноіндустрія, поліграфія, місця, де збирається велика кількість людей (стадіони, площі тощо) та одержує інформацію від масових комунікаторів [17, с. 166]. Саме тому й слід розрізняти ЗМІ та ЗМК. Якщо ЗМІ мають на меті доведення інформації до реципієнта завдяки широкомасштабній трансляції, що розрахована та велику аудиторію і здійснюється на постійній основі [17, с.165], то ЗМК передбачають дії, у яких беруть участь щонайменше два учасники, для кожного з яких комунікація є середовищем і механізмом інформаційного обміну. Відповідно, методи інформаційного впливу на державу й соціум можна реалізувати за допомогою широкого спектру ЗМІ (ефірного аудіовізуального інформування; глобальної мережі Інтернету тощо) [17, с. 149].

ЗМІ та ЗМК як засоби інформаційно–психологічного впливу можуть безпосередньо впливати на політичну безпеку держави й цілеспрямовано використовуватись з метою створення реальної загрози її існуванню як наслідок трансформації життєвих установок, культурних цінностей та світогляду громадян даної держави [17].

«Поява «масової» людини – це поява людини легко маніпульованої. Це відомий ще з Риму плебс, який вимагав лише хліба й видовищ. Такі люди не будуть чинити якийсь опір маніпуляціям, тому що вони не здатні аналізувати інформацію. Вони звикли ковтати інформацію разом з тими смислами, що там містяться, закликами, слоганами, імперативами... Суспільство масового споживання породжує «масову» людину. Споживання керується модою, і це переноситься до культурного життя, до політичного життя. Треба зважати, що є архетипи, є такі форми мислення для лінивих, штампи для тих, хто не хоче самостійно мислити. Це є благо для «масової» людини» [17].

Сучасні глобалізаційні процеси та розвиток науково–технічної сфери створили можливості нанесення шкоди супротивнику, не використовуючи при цьому засобів фізичного руйнування. Новітні засоби масової інформації та комунікації стирають кордони між державами, поширюючи інформацію у світовому інформаційному просторі.

ЗМІ покликані об'єктивно висвітлювати дані щодо реального стану речей у державі та світі. Але, на превеликий жаль, вони нечасто працюють під цим гаслом, а навпаки широко використовують засоби й прийоми маніпулювання інформацією, надаючи інформаційну підтримку тим чи іншим екстремістським, терористичним чи кримінальним угрупуванням, поширюючи дезінформацію, завдаючи значних збитків національній безпеці держави [17, с. 149]. Саме такі дії здійснюються нині як вітчизняними, так і зарубіжними ЗМІ, які санкціоновано (легально) або несанкціоновано (нелегально, напівлегально) функціонують на території нашої держави.

Свого часубуло запропоновано термін «медіа–тероризм», який в широкому розумінні слід тлумачити як зловживання медіа–комунікативними процесами задля підриву знаково–символьної системи держави чи суспільства [11]. До цього варто додати, що зазвичай для медіа–терористів засадничою метою є нищення стратегічних наративів, з якими пов'язаний смисл існування даного соціуму та його держави.

«Стратегічними наративами» (від лат. narrare – оповідати) у політичному сенсі є «засоби, до яких вдаються політичні актори, щоб сконструювати смисли та значення «великої політики» – як внутрішньої, так і зовнішньої, як державної, так і корпоративної, громадської тощо» [15, с. 30]. Цінність подібних наративів полягає у їх спроможності до більш–менш безконфліктного розповсюдження. А отже, вони організовують поведінку політичних акторів на засадах відданості певним ціннісним системам, що утворюють «тіло» того чи іншого наративу.

Після відомих трагічних подій 11 вересня 2001 року (терористичні напади на Америку) у західній літературі

набули особливого поширення терміни «зброя масового розбрату» й «зброя відволікання мас» (Weapon of Mass Distraction), які характеризують медіа–тероризм у його вузькому й широкому значеннях.

Наразі існує чимало класифікацій прийомів та засобів інформаційного впливу на реципієнта за допомогою засобів інформації та комунікації. Чи не вперше ці прийоми систематизував у 1939 році Інститут аналізу пропаганди, який на той час діяв у США, у книзі з іронічною назвою «Чудове мистецтво пропаганди», де описано сім таких типових прийомів.

1) Навішування ярликів («Name–calling»).

2) «Шипучі узагальнення» («Glittering Generalities»). Популізм. Підігрування смакам і вподобанням даної аудиторії.

3) Трансфер (Transfer). Перенос рис і характеристик добре відомих історичних персонажів або ситуацій на сучасних лідерів або ситуації залежно від потреб та характеру конкретної аудиторії.

4) Посилання на авторитетних для даної аудиторії людей («Testimonial»).

5) Апеляції до думки «простих людей» («Plain Folks»). Гра в простонародність.

6) «Пересмикування карт». Інформаційне шулерство («Card Stacking»).

7) Приєднання до більшості («Bandwagon») [26].

Автори даної праці «Чудове мистецтво пропаганди» приписали усі ці прийоми популярному на той час в США католицькому священникові, радикально–популістськи налаштованому радіо–проповідникові Чарльзу Кофліну (Father Coughlin), ім'я якого навіть потрапило до назви підготовленої згаданим Інститутом «методички» («A Study of Father Coughlin's Speeches»).

Чарльз Кофлін нападав зокрема на тодішнього президента США Ф. Д. Рузвельта (FDR) якого характеризував як знаряддя «світового єврейського капіталу». Водночас за активну протидію «світовому більшовизму» радіо–проповідник глорифікував диктаторів Беніто Мусолліні й Адольфа Гітлера. За відгуками американських істориків, радіо–проповіді Отця Кофліна наскільки дошкуляли Ф. Д. Рузвельту, що він навіть звернувся на підмогою до Джозефа Кеннеді (Joseph Kennedy; батько майбутнього 35–го президента США й тодішній президентський радник) та єпископа Френсіса Спеллмана (Bishop Francis Spellman), щоб вони якось «заспокоїли» невгамовного «святенника». Френсіс Спеллман навіть пробував використати адміністративно–церковний ресурс, звернувшись з відповідним проханням до Папи Римського. Коли й цей ресурс не допоміг, Президент Рузвельт намагався використати для «заспокоювання» Отця Кофліна можливості Федеральної комісії з телекомунікацій (FCC). Йшлося про обмеження на використання радіохвиль, які FCC мала накласти на діячів релігійних культів. Ця давня історія зайвий раз підкреслює гостроту інформаційного протиборства і той факт, що в цьому протиборстві задіяні сторони не гребують навіть частково дозволеними прийомами.

Прийом «навішування ярликів» зводиться до використання образливих метафор, епітетів, імен для позначення людини або групи людей, певного соціального явища з метою викликати до них негативне емоційне ставлення, асоціювати їх з ганебними вчинками, і як наслідок, принизити та зганьбити в очах громадськості. Цей прийом активно застосовується Росією для характеристики подій в Україні, починаючи з 2013 року. З цим пов'язане зокрема використання в ЗМІ у контекстах, пов'язаних з Україною таких «брендів» та висловів як «бендерівці», «хунта», «фашистські настрої», асоціювання Західної України з «нацистами» та ін. Протилежного змісту ярлики використовувалися під час окупації Криму російськими ЗМІ як безпосередньо на території півострову, так і на території Росії, коли російських військових називали «самоорганізованими добровольчими батальйонами», «зеленими чоловічками» тощо, що мало викликати у свідомості людей позитивне ставлення до цих бойовиків та зменшити супротив їх діям [4].

«Підтасовування карт» є тенденційним добором та висвітленням або ж тільки негативних, або ж навпаки, тільки позитивних тверджень та фактів при одночасному замовчуванні протилежних [4]. Даний прийом застосовувався при висвітлені подій ЄвроМайдану, протистояння в Одесі у лютому–травні 2014 року, ситуації на території Донецької та Луганської областей України [4]. Дана технологія також передбачає застосування у маніпулятивних цілях принципу зміщення акцентів у суспільній свідомості завдяки використанню загальновживаних концептів, що формують притаманну даній нації загальну картину світу. Наприклад, висвітлюючи подій у Одесі, російські пропагандисти називали це протистоянням між прибічниками та противниками ЄвроМайдану. В свою чергу, дії противників ЄвроМайдану подаються як правомірні, спрямовані на відновлення порядку в державі та поновлення інтеграції з Митним союзом, на відміну від революціонерів, які прагнуть зміни влади та поглиблення дестабілізації всієї країни. Так, дії прибічників євроінтеграції висвітлюють як суто екстремістські.

Схожою на попередню є технологія надання пріоритету негативній інформації у порівнянні з позитивною, оскільки вважається, що суспільство сприймає інформацію щодо негативних подій та явищ (стихійних лих, катастроф тощо) з більшою зацікавленістю. Проте, подібні дії можуть негативно вплинути на популярність засобу масової інформації через поступове звикання аудиторії до негативного подання інформації та, як результат, зниження гостроти сприйняття подій [17, с. 189]. Так, події, що відбувалися в Києві у 2013 році, а також подальший розвиток подій на всій території держави висвітлювалися російськими ЗМІ як суто негативні, такі, що не несуть у собі жодних позитивних для населення країни наслідків. Росія транслює невпинне шоу про тотальне беззаконня на території України своїм громадянам, намагаючись переконати їх у правдивості цієї інформації [25].

Із того ж ряду «принцип інформаційного табу», який полягає у замовчувані інформації щодо тих чи інших подій, осіб, явищ як забороненої для оголошення. Від технології простого замовчування прийом відрізняється тим, що наявність такої інформації відома усім, в тому числі і широким масам населення, але сама вона «приховується» через заборону. Так, з аналізу російських ЗМІ можна зробити висновок про те, що раніше негласне інформаційне табу розповсюджувалося на критику російського уряду та православної церкви Московського

патріархату. Наразі, подібна заборона поширилась і на будь–які критику приєднання Криму до Росії та позитивні згадки про ЄвроМайдан. В іншому випадку, дане джерело інформації ризикує припинити власне існування, як це відбулося з сибірським телеканалом «ТВ–2».

Прийом «посилання на авторитет» полягає у використанні висловлювань відомих особистостей – політичних чи культурних діячів, керівників підприємств тощо, які користуються значним авторитетом серед народних мас, або ж навпаки, викликають негативну реакцію у соціальної групи, на яку спрямовано інформаційно–психологічний вплив [4]. Так, наприклад, під час та після анексії Кримського півострова ЗМІ Росії постійно транслювали позиції відомих російських діячів культури, політиків, акторів та музикантів, які підтримували дій РФ [19]. Усі російські телеканали та соціальні мережі транслювали інтерв'ю з відомими представниками шоу–бізнесу та кіно, які виступали за приєднання Криму до Росії, як єдине правильно рішення у даній ситуації. До того ж, висловлювалися думки щодо жорстокості української нації, її нецивілізованість та невихованість. У свою чергу про Російську Федерацію говорили як про захисника та «старшого брата», що прагне допомогти Україні, яка, за виною некомпетентного керівництва, зійшла з вірного шляху [19].

Прийом «переповнений вагон» передбачає підбір одноманітних суджень, фраз, висловлювань тощо, які змушують об'єкти інформаційного впливу вважати, що так цю інформацію сприймає більшість населення. Дана технологія спрямована на вплив на почуття суспільної відповідальності та бажання відповідати більшості, була застосована під час анексії Криму, коли російські ЗМІ змушували сприйняти як належне інформацію, що все без винятку населення півострова незадоволене теперішньою українською «бандерівською» владою та бажає приєднання до Російської Федерації. Так, наприклад, Росія наразі спростила порядок отримання громадянства для українців, спираючись при цьому на те, що з 2014 по 2016 роки російський паспорт отримали близько 192 тис. українців і кількість бажаючих постійно зростає.

Доповненням попередньої технології є «ефект громадського несхвалення», який спирається на створенні ілюзії негативного ставлення всього громадянського суспільства до певних подій, осіб або явищ та покликане викликати невдоволення серед широких мас населення [4]. Ціль даної технології створити негативний образ предмету або особи, яка зазвичай здійснюється за допомогою підбору окремих висловів з боку об'єктів груп інформаційного впливу, проведення різноманітних соціологічних опитувань з метою виокремлення представників, що не схвалюють дані дії та особу.

Технологія «зворотного ефекту» (дезінформування «від зворотного») полягає у поданні настільки великої кількості негативних, або ж навпаки позитивних, фактів стосовно певної події, особи чи явища, що це викликає прямо протилежний ефект, викликаючи при цьому співчуття замість відрази. При цьому правдива інформація подається таким чином, що сприймається об'єктом впливу як неправдива. Внаслідок подібного людина фактично розуміє, що інформація відносно певних дій чи осіб є правдивою (або навпаки, неправдивою), проте не здатна адекватно її сприймати [5].

Технологія «правда наполовину» («сірого» дезінформування) покликана подавати об'єктам впливу лише частину достовірної інформації, поєднуючи її з неправдивою та передбачаючи «домислювання» іншої частини за допомогою сформованих у свідомості людей уявлень. Ефект «правди наполовину» був застосований, зокрема, під час висвітлення трагічного випадку в Одесі у травні 2014 році.

Технологія «захоплення медіапростору» полягає у перешкоджанні функціонуванню інших ЗМІК, окрім вигідних опоненту, внаслідок чого відбувається блокування діяльності інших організацій у інформаційному полі. Така технологія була популярна на території Криму під час його анексії, коли населення півострова масово примушували перейти на російськомовні ЗМІ, перекриваючи при цьому доступ для українських телеканалів [4].

Технологія «висміювання» (тролінгу) полягає у негативному висвітленні як конкретної особи, так і групи людей, їх ідей та поглядів, політичних програм, осміювання їх позицій перед широкою аудиторією. Так, досить популярними серед проросійських журналістів свого часу були вислови «майданутые», «майдауны». А проросійськи налаштована, відома українська діячка Тетяна Монтян з метою тролінгу учасників Майдану запустила ще й таке словечко як «кастрюлеголовые».

Як технологія інформаційного впливу на суспільну свідомість часто застосовуються різноманітні провокації. У даному випадку ЗМІ можуть транслювати репортажі про події, сфальсифіковані за допомогою втручання сторонніх об'єктів, або ж про події, яких не було взагалі. Так, під час Революції гідності російські ЗМІ масово поширювали інформацію про те, як українські «майданутые» жорстоко б'ють представників «Беркуту», які прагнуть мирно врегулювати кризову ситуацію [4, с.73]. Також, канал «Россия 24» поширював відомості про те, що близько 140 тис. українських біженців намагалися покинути територію держави після зміни влади і шукали притулку у РФ, транслюючи при цьому репортаж про ситуацію на україно–польському кордоні.

Важливим й практично безвідмовним засобом впливу на масову свідомість є поширення чуток, пліток, пересудів тощо. Особливо ефективною дана технологія є в період загострення соціальних протиріч в державі, що впливають на соціально–психологічний характер чуток. Поширення чуток набуває пропагандистського характеру в умовах дефіциту інформації. Істотною перевагою даної технології є швидкість поширення інформації, яку опоненти не встигають спростовувати новішою інформацією. Зазвичай, подібні чутки та міфи «вмонтовуються» у чисельні політ–ток–шоу. Перед впровадженням такої інформації у потоки новин та соціальні мережі проводиться фахова оцінка користі й збитків від надання подібної інформації, аналіз цільових груп, здатність джерела поширити інформацію у достатній кількості, можливі наслідки тощо. Наприклад, свого часу йшлося про поширення у російських ЗМІ інформації про те, що українська армія, що перебуває у східних областях України, неспроможна вести бойові дії через деморалізацію та недовіру до особового складу керівництва [5].

Порівняно ефективною є технологія поширення у ЗМІ «стверджувальних заяв», які видаються за самоочевидні факти, що не вимагають жодних доказів. Причому такі факти можуть бути як достовірними, так і невірними [4, с. 73]. Наприклад. впродовж 2014–2015 років у російських ЗМІ популярним було твердження про те, що Україна нездатна пережити зиму без забезпечення російським газом і заклик до перегляду газових контрактів між країнами.

Контрпропагандистська технологія «порушення часових та логічних зв'язків між подіями» використовується для зниження ефекту «дії» супротивника, а також створення ілюзії розвитку певних подій або ж можливих тенденцій.

Контрпропагандистська технологія «прямого спростування» полягає у тотальному спростуванні усіх елементів пропаганди ворожої сторони як неможливих «у принципі».

Технологія «формування оточення» спрямована на створення спеціального інформаційного оточення навколо певної події, явища, особи з метою зменшення або збільшення рівня довіри до нього [4, с. 74]. Наприклад, правдивий факт в оточенні неправдивої інформації знижує рівень довіри до нього. При використанні даного методу інформаційне середовище (так звані інформаційні закладки) формується заздалегідь з метою підготувати аудиторію до майбутньої інформаційної атаки. Для цього на різноманітних другорядних інформаційних ресурсах розміщується неправдива інформація, готується два удари з протилежних сторін, які в подальшому замикаються на одній і тій самій проблемі. При цьому об'єкт вже знаходиться у сформованому інформаційному оточенні, з якого неможливо швидко вибратись [10].

Технологія «зменшення значущості теми» полягає у відволіканні уваги людини від проблеми завдяки перенесенню акценту на подію або явище, що несе у собі менш негативне забарвлення. Дана технологія покликана переключити увагу об'єкта впливу з реально важливих на менш значимі події за допомогою використання помітних заголовків.

Технологія використання комунікативного шуму та інформаційного сміття [10, с.190] спрямована на поширення великої кількості порожньої інформації з метою приховування реально важливої. Так, за неможливості приховати інформацію, ЗМІ забивають ефір звичайним комунікативним шумом або інформаційним сміттям – розважальними телешоу, спамом, другорядними новинами, неактуальними питаннями, рекламними пропозиціями та ін. у найбільш актуальний час [10, с. 190].

Технологія заміни джерела повідомлення або обхід с флангу передбачає заміну джерела інформації для зменшення або збільшення довіри до повідомлення. Наприклад, для дискредитування особи або події інформація може подаватися у джерелі, що не викликає довіри у суспільства. Водночас, для уникнення припущень у заангажованості повідомлення інформація подається у «незалежних» джерелах інформації. Так, навіть якщо людина впевнена у тому, що одержана інформація є неправдивою і суперечить її позиції, вона спирається на рівень довіри до джерела інформації. Завдяки власним рейтингам засоби масової комунікації та інформації здатні обійти негативне або з позитивне ставлення громадськості до певних подій і маніпулювати їх свідомістю.

Технологія створення «фейкових» новин та фабрикація інформації базується, як і принцип поширення чуток, на розповсюдженні неправдивої інформації стосовно певних подій, осіб чи явищ з метою введення в оману та маніпуляції свідомістю цільової групи. Яскравим прикладом інформаційного впливу Росії на соціум з боку є висвітлення інформації щодо падіння малайзійського пасажирського літака Boeing 777 над територією Донецької області у липні 2014 року [2]. Ця катастрофа стала наймасштабнішою у XXI столітті, адже з 298 пасажирів літака ніхто не вцілів.

Інформаційно–психологічний вплив ЗМІ Російської Федерації є досить парадоксальним. Намагаючись показати себе «братнім народом», Росія навпаки створює негативний образ серед українського населення. В результаті ставлення українського суспільства до російських громадян з кожною інформаційною атакою змінюється в гіршу сторону. До того ж, подібне ставлення до українців як до «бендерівців», «маріонеток Заходу», ворожої нації викликає зміну поглядів пересічних росіян, які вже не бачать у сусідній державі братній народ. Опитування, проведені Київським міжнародним інститутом соціології та російською соціологічною організацією «Левада–Центр» свідчать про те, що з лютого по травень 2014 року кількість позитивно налаштованих до Російської Федерації скоротилась з 78% до 25%. Водночас, чисельність позитивно налаштованих громадян Росії до українців зменшилась до 35% у травні у порівнянні з 66% у лютому 2014 року, а кількість негативно налаштованих збільшилась до 49% проти 26% [19]. І це дані ще до початку військових дій на території східних областей України. Відповідно до даних, опублікованих «Левада–Центр» у жовтні 2017 року, російським громадянам нецікава тема ЛНР та ДНР, вони не вважають, що Росія повинна «допомагати» вирішити цю ситуацію. Проте, як ми можемо бачити з усіх засобів, застосованих урядом та ЗМІ РФ для впливу на громадську свідомість, ситуація може швидко змінитися на протилежну завдяки вдалому використанню механізмів маніпулювання.

Особливістю інформаційної війни Росії проти України є не тільки спроба дестабілізувати державу зсередини, проте також створити негативний імідж у світі [10]. Даний процес розпочався ще у 2005 році за часів газової війни між Росією та Україною. І починаючи з подій 2013 року подібні заяви російського уряду та ЗМІ покликані поглибити ситуацію. Так, кожна нестандартна подія або ж натяк на можливі заворушення масово поширюються у російських ЗМІ з метою дестабілізувати суспільство, наштовхнути на думку про некомпетентність українського уряду, висвітлити жорстокість українців. Також, Росія активно фінансує крайні ліві та праві (радикальні) політичні партії та об'єднання в Європі та Азії для просування власних інтересів. Не є секретом, що Росія фінансувала політичну кампанію Марі ле Пен у Франції, яка підтримувала позиції Росії у світі.

До того ж, Росія активно використовує свої засоби масової інформації у світі, серед яких міжнародні агентства новин «Russia Today» (RT) та «Sputnik», мережі радіостанцій, веб–сайти та соціальні мережі. Всі ці агенції здійснюють трансляції багатьма мовами

для розширення аудиторії впливу, яка станом на 2015 рік оцінювалась у 700 млн. чол., а перегляди на Youtube досягли 2 млдр. переглядів [3].

Наприклад, у своїй діяльності, спрямованій на маніпулювання свідомістю громадськістю, агентство RT використовує технологію «інформаційного розмивання», яка передбачає змішення об'єктивних правдивих новин з неправдивими. Мета такої технології полягає у тому, щоб розмити поняття правда як таке, а не просто показати її альтернативні варіанти [3]. За умови регулярного транслювання «альтернативної» версії подій, навіть найбільш абсурдні її «варіанти», то об'єкт такого впливу з часом починає сприймати той факт, що навіть найбільш неприйнятна точка зору нічим не гірша або краща за всі інші [3, с. 4], що призводить до втрати довіри до всіх засобів інформації. Як наслідок, у випадку допущення невеликої помилки такими авторитетними ЗМІ як «BBC» або «New York Times» стає доказом, що вони є маріонетками у руках власних урядів [8]. таку позицію підтверджують слова самого президента Росії В. Путіна про те, що ключовою ціллю RT та Sputnik є покінчити з «англосаксонською монополією на глобальні новини», а також про те, що засоби масової інформації та комунікації Європи стали «зброєю для маніпулювання громадською свідомістю» [24]. Найбільшою аудиторією цих ЗМІ є населення Великобританії, Франції та Німеччини, адже вони є найбільш впливовими країнами Європейського Союзу і саме від них залежить прийняття більшості рішень всередині об'єднання [3, с. 6].

Висновки. Отже, інформаційна війна між Росією і Україною ведеться вже відкрито, і з боку Росії вона спрямована не лише на дестабілізацію Української держави зсередини, але і на створення її негативного іміджу на міжнародній арені. Для цього РФ використовує всі можливі засоби інформаційних атак, шкодуючи засобів для ведення інформаційної війни проти України, фальсифікуючи даними, вигадуючи нові теорії, підробляючи дані розвідки та надаючи широкого висвітлення вигідним реально–невигаданим й вигаданим подіям і фактам за допомогою усіх можливих ЗМІК. Водночас, українська інформаційна інфраструктура є достатньо вразливою для ворожих кібератак через низький рівень інформаційної освіти користувачів та нехтування елементарними правилами інформаційної безпеки.

Значну увагу слід звернути на фаховий рівень діячів вітчизняних ЗМІК, які ще не навчилися належним чином використовувати інформацію як зброю у протистоянні агресору.

Належаною увагою в процесі налагодження української медіа–освіти мають користуватися такі контрманіпулятивні стратегії як збір інформації з різноманітних джерел для більш повного розуміння певних подій або явищ суспільного життя; протидії шкідливій, негативній, спотвореній інформації; дезінформації як складовій ворожих операцій, спрямованій на дестабілізацію української соціально–політичної системи зсередини та її негативне сприйняття інших представниками інших країн.

Список використаних джерел

1. Боти спекулюють на євромерах і реформах – представник Мінінформполітики [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – 2017. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/28723646.html

2. Бугоркова О. Катастрофа МН17: как менялись версии российских СМИ[Електронний ресурс] / Ольга Бугоркова// BBC. – Режим доступу:http://www.bbc.com/russian/features–37496581

3. Власенко Р.В. Уразливість інформаційного простору ЄС щодо впливу російської пропаганди [Електронний ресурс] / Р. В. Власенко. – 2017. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ros_propaganda–723d5.pdf

4. Войтович Н.О. Сучасна інформаційна війна: Росія проти України / Н. О. Войтович, Р. К. Кравець // Обрії друкарства. – 2014. – №1 (3). – С.69–78.

5. Грушин Б.А. Массовоесознание: Опытопределения и проблемыисследования / Б. Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – С.368–420.

6. Єреміца В. Інформаційна війна Кремля від початку окупації Криму. Рекомендації для протидії [Електронний ресурс] / В. Єреміца // Радіо «Свобода». – 2017. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/28394020.html

7. Історія інформаційно–психологічного протиборства: підруч. / Я. М. Жарков, Л. Ф. Компанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скулиш; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є. Д. Скулиша. – К.: Наук.–вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.

8. Кремлёвские зазеркальные войны (10.04.2015) [Електронний ресурс].– Режим доступу: https://www.theguardian.com/global/2015/apr/10/kremlin–hall–of–mirrors–peter–pomerantsevlong–read–russian–translation

9. Ліпкан В. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] / В. Ліпкан, Ю. Максименко, В. Желіховський. – Режим доступу: http://mobile.pidruchniki.com/15800119/politologiya/ponyattya_zmist_zagroz_informatsiyniy_bezpetsi

10. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір / Євген Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – №5. – С.138–142.

11. Ожеван М.А.Медіа–тероризм: тепер і в Україні? [Електронний ресурс] / М. Ожеван // Телекритика. – 2002–05–21. – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/lyudi/2002–05–21/444.

12. Ожеван М.А. Політика та мас–медіа [Текст] / М. Ожеван // Підприємство в Україні. – 2001. – №8. – С.29.

13. Ожеван М.А. Медіатизація та медіакратія: масові комунікації у системі міжнародної та національної політичної безпеки [Текст] / М. А. Ожеван // Стратегічна панорама. – 2007. – №2. – С.198–203.

14. Ожеван М.А. Основні напрями зовнішніх інформаційно–маніпулятивних впливів на суспільні трансформації в Україні: засоби протидії [Текст] / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. – 2011. – №3. – С.118–126.

15. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України [Текст] / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. – 2016. – №4. – С.30–40.

16. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны / Игорь Николаевич Панарин. – М.: Поколение, 2012. – 411 с.

17. Петрик В. Сучасні технології маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навч. посіб. / В. Петрик, В. Остроухов, та ін. – Київ, 2006. – 196 с.

18. Пишут специальные люди: Залищук раскрыла масштабы путинской пропаганды в Европе (14.10.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.obozrevatel.com/abroad/28374–zalischuk–raskryila–masshtabyi–propagandistkoj–setikremlya–v–evrope.htm

19. Попова Т. Війна і пропаганда. Як працюють війська інформаційних операцій Росії? [Електроннийресурс] / Тетяна Попова // Радіо «Свобода». – 2017. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/28351969.html

20. Попова Т. Захист національного інформаційного простору. Досвід США для України [Електронний ресурс] / Тетяна Попова // Радіо «Свобода». – 2017. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/28830390.html

21. Почепцов Г.Г. Информационные войны: новый инструмент политики / Георгий Почепцов. – М.: Алгоритм, 2015. – 256 с.

22. Путин: RT ломает монополию англосаксонских СМИ (11.06.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vz.ru/news/2013/6/11/636789.html

23. Сенченко О. Інформаційні війни як фактор трансформації соціальних систем / О. Сенченко // Вісник Книжкової палати. – 2015. – №9. – С.40–46.

24. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю: ведення інформ. війн і спец. інформ. операцій: навч. посіб. / В. М. Петрик [та ін.]. – К.: Росава, 2006. – 206 с.

25. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну [Текст] / Раїса Чирва // Профспілкові вісті. – 2014. – №13. – С.8–9.

26.The Fine Art of Propaganda: A Study of Father Coughlin's Speeches. Edited by Alfred McClung Lee and Elizabeth Briant Lee. – New York: Harcourt Brace and Company, 1939.

27. Welch, David. Persuading the People: British Propaganda in World War II. – London: British Library, 1996. – 224 p.

References

1. Boty spekuljujut' na jevronomerah i reformah – predstavnyk Mininformpolityky [Elektronnyj resurs] // Radio «Svoboda». – 2017. – Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/28723646.html

2. Bugorkova O. Katastrofa MH17: kak menjalis' versii rossijskih SMI [Elektronnyj resurs] / Ol'ga Bugorkova // BBC. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/russian/features–37496581

3. Vlasenko R. V. Urazlyvist' informacijnogo prostoru JeS shhodo vplyvu rosijs'koi' propagandy [Elektronnyj resurs] / R. V. Vlasenko. – 2017. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/ros_propaganda–723d5.pdf

4. Vojtovych N. O. Suchasna informacijna vijna: Rosija proty Ukrai'ny / N. O. Vojtovych, R. K. Kravec' // Obrii' drukarstva. – 2014. – №1 (3). – S.69–78.

5. Grushin B. A. Massovoe soznanie: Opyt opredelenija i problemy issledovanija / B. Grushin. – M.: Politizdat, 1987. – S.368–420.

6. Jeremica V. Informacijna vijna Kremlja vid pochatku okupacii' Krymu. Rekomendacii' dlja protydii' [Elektronnyj resurs] / V. Jeremica // Radio «Svoboda». – 2017. – Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/28394020.html

7. Istorija informacijno–psyhologichnogo protyborstva: pidruch. / Ja. M. Zharkov, L. F. Kompanceva, V. V. Ostrouhov, V. M. Petryk, M. M. Prysjazhnjuk, Je. D. Skulysh; za zag. red. d.ju.n., prof., zasl. jurysta Ukrai'ny Je. D. Skulysha. – K.: Nauk.–vyd. viddil NA SB Ukrai'ny, 2012. – 212 s.

8. Kremljovskie zazerkal'nye vojny (10.04.2015) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.theguardian.com/global/2015/apr/10/kremlin–hall–of–mirrors–peter–pomerantsevlong–read–russian–translation

9. Lipkan V. Informacijna bezpeka Ukrai'ny v umovah jevro-integracii' [Elektronnyj resurs] / V. Lipkan, Ju. Maksymenko, V. Zhelihovs'kyj. – Rezhym dostupu: http://mobile.pidruchniki.com/15800119/politologiya/ponyattya_zmist_zagroz_informatsiyniy_bezpetsi

10. Magda Je. Vyklyky gibrydnoi' vijny: informacijnyj vymir / Jevgen Magda // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2014. – №5. – S.138–142.

11. Ozhevan M. A. Media–teroryzm: teper i v Ukrai'ni? [Elektronnyj resurs] / M. Ozhevan // Telekrytyka. – 2002–05–21. – Rezhym dostupu: http://www.telekritika.ua/lyudi/2002–05–21/444.

12. Ozhevan M. A. Polityka ta mas–media [Tekst] / M. Ozhevan // Pidpryjemstvo v Ukrai'ni. – 2001. – №8. – S.29.

13. Ozhevan M. A. Mediatyzacija ta mediakratija: masovi komunikacii' u systemi mizhnarodnoi' ta nacional'noi' politychnoi' bezpeky [Tekst] / M. A. Ozhevan // Strategichna panorama. – 2007. – №2. – S.198–203.

14. Ozhevan M. A. Osnovni naprjamy zovnishnih informacijno–manipuljatyvnyh vplyviv na suspil'ni transformacii' v Ukrai'ni: zasoby protydii' [Tekst] / M. A. Ozhevan // Strategichni priorytety. – 2011. – №3. – S.118–126.

15. Ozhevan M. A. Global'na vijna strategichnyh naratyviv: vyklyky ta ryzyky dlja Ukrai'ny [Tekst] / M. A. Ozhevan // Strategichni priorytety. – 2016. – №4. – S.30–40.

16. Panarin I. N. SMI, propaganda i informacionnye vojny / Igor' Nikolaevich Panarin. – M.: Pokolenie, 2012. – 411 s.

17. Petryk V. Suchasni tehnologii' manipuljuvannja svidomistju, vedennja informacijnyh vijn i special'nyh informacijnyh operacij: navch. posib. / V. Petryk, V. Ostrouhov, ta in. – Kyi'v, 2006. – 196 s.

18. Pishut special'nye ljudi: Zalishhuk raskryla masshtaby putinskoj propagandy v Evrope (14.10.2016) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.obozrevatel.com/abroad/28374–zalischuk–raskryila–masshtabyi–propagandistkoj–setikremlya–v–evrope.htm

19. Popova T. Vijna i propaganda. Jak pracjujut' vijs'ka informacijnyh operacij Rosii'? [Elektronnyj resurs] / Tetjana Popova // Radio «Svoboda». – 2017. – Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/28351969.html

20. Popova T. Zahyst nacional'nogo informacijnogo prostoru. Dosvid SShA dlja Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / Tetjana Popova // Radio «Svoboda». – 2017. – Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/28830390.html

21. Pochepcov G. G. Informacionnye vojny: novyj instrument politiki / Georgij Pochepcov. – M.: Algoritm, 2015. – 256 s.

22. Putin: RT lomaet monopoliju anglosaksonskih SMI (11.06.2013) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://vz.ru/news/2013/6/11/636789.html

23. Senchenko O. Informacijni vijny jak faktor transformacii' social'nyh system / O. Senchenko // Visnyk Knyzhkovoi' palaty. – 2015. – №9. – S.40–46.

24. Suchasni tehnologii' ta zasoby manipuljuvannja svidomistju: vedennja inform. vijn i spec. inform. operacij: navch. posib. / V. M. Petryk [ta in.]. – K.: Rosava, 2006. – 206 s.

25. Chyrva R. Informacijna vijna – zbroja, strashnisha za jadernu [Tekst] / Rai'sa Chyrva // Profspilkovi visti. – 2014. – №13. – S.8–9.

26. The Fine Art of Propaganda: A Study of Father Coughlin's Speeches. Edited by Alfred McClung Lee and Elizabeth Briant Lee. – New York: Harcourt Brace and Company, 1939.

27. Welch, David. Persuading the People: British Propaganda in World War II. – London: British Library, 1996. – 224 p.

Kaliuzhna Y., *postgraduate student, The National Institute for Strategic Studies(Ukraine, Kyiv),expelliarmus3107@gmail.com*

The manipulationofmass consciousness as information mechanisms ofdestabilization of social political systems'

The paper is explored information mechanisms of impact on both an individual and mass conscience for the purpose of social system destabilization. As examples, there were used means of information aggression of Russian Federation against Ukrainian society.

Keywords: *social system, information, information mechanisms, information impact,manipulation of consciousness, destabilization,massmedia.*

* * *

УДК 323.266:321.011.5](045)

Крупеня І. М.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин,
Київський міжнародний університет
(Україна, Київ), 24tokiss@gmail.com

Боротьба з фейками в умовах ери «пост–правди» – небезпека для демократії

Розглядається проблема поширення неправдивої, недостовірної інформації та боротьба з фейками в умовах ери «пост–правди». Піднімаються питання функціонування в цих умовах демократії, ефективності політичних інститутів, взаємовідносин громадянина, суспільства й державної та політичної еліти. Особлива увага звертається на питання регулювання урядом розповсюдження фейкових новин.

Ключові слова: *дезінформація, демократія, засоби масової інформації, неправда, правда, «пост–правда», «фейк».*

«Головна задача – жити без брехні»
(Борис Гуменюк, доктор історичних наук, професор, ректор Дипломатичної академії України при МЗС України, Надзвичайний і Повноважний Посол України)

Не випадково епіграфом до даної статті взято слова відомого українського науковця! Словом 2016 р. за версією Оксфордского словника англійської мови став вираз «post–truth», який можна перекласти як «пост–правда» чи «пост–істина». За визначенням британських лінгвістів, це поняття позначає «обставини, за яких

об'єктивні факти менше впливають на формування громадської думки, ніж емоції чи особисті переконання».

Концепція «пост–правди» існує упродовж останнього десятиліття, проте масове вживання цього поняття пов'язане з референдумом про вихід Великобританії з ЄС та президентськими виборами в США в 2016 р. Наукова спільнота занепокоєна розповсюдженням згаданого явища, намагається всебічно його осмислити і розробити певні запобіжники для зменшення його негативного впливу на функціонування суспільного організму ліберальної демократії, оскільки маніпулювання емоціями і скандальні заяви, які транслюються через телебачення, інтернет і соціальні мережі, сьогодні важливіші за об'єктивні факти. Цим неприроднім явищем останнім часом користуються політики в боротьбі за владу з опозицією, що в свою чергу є «невидимою зброєю» для демократичних суспільств [1].

Дослідницький інтерес до поняття *неправда* виник ще за часів античності з появою в Афінах у V столітті до нашої ери школи софістів. Неправда цікавила софістів як риторичний прийом, як інструмент ведення спору. Перша спроба теоретичного осмислення поняття неправди була зроблена Августином Блаженним, який виділяє вісім типів неправди: 1) «смертоносна» неправда в релігійній доктрині; 2) неправда, яка завдає кому–небудь шкоду, не маючи ніякої користі; 3) неправда, яка приносить користь одній людині, але шкодить іншій; 4) неправда з метою отримання задоволення як від самого процесу, так і від його результату – успішного обману; 5) неправда з метою зробити бесіду приємною; 6) неправда, яка нікому не шкодить, але є для когось корисною, адже економить його гроші; 7) неправда, яка не завдає нікому шкоди, але рятує від смерті людину, нехай навіть злочинця; єдиним винятком є надання свідчень в суді; 8) неправда, яка не приносить нікому шкоди, але рятує від осквернення тіла. В основі цієї класифікації лежить принцип «гріховності». Августин Блаженний зазначав, що брехня, метою якої є нанесення шкоди кому–небуть, обтяжена гріхом; гріховність неправди зменшується, якщо вона на благо – або собі на втіху, і тоді це жартівлива, або не шкідлива брехня, або допомагає іншим, і тоді це послужлива неправда.

На думку Фоми Аквінського, розподіл видів *неправди* має здійснюватися відповідно до того, «що від природи властиво певному явищу», а не до того «ефекту, який вона справляє». Так, філософ стверджував, що неправда є опозицією правді; правда є нормою, згідно з якою можуть бути відхилення більшою або меншою мірою; отже, основними видами неправди є неправда як результат перебільшення і неправда як результат применшення.

Класифікація запропонована К. Ясперсом, ґрунтується на етично орієнтованому підході до вивчення обману Августина Блаженного. Дослідник надає особливого значення принципу, в основі якого – мета здійснення обману: неправда може бути спрямована як на несення шкоди іншим, так і на отримання особистої вигоди, а також може бути «на благо без втрат». Виділено типи неправди відповідно до типів ситуацій, у яких вона виникає, і мети, яку вона ставить перед собою. Ціллю загальноприйнятого обману, за К. Ясперсом, є полегшення комунікації між людьми; це «неправда, в результаті якої не обманюють один одного, а тактовно маскують щось неприємне». Білою брехнею науковець уважає неправду «на порятунок», яка виникає під тиском обставин, що становлять загрозу для певної особи [2, с. 77–78].

В біблійних текстах існує багато прикладів до поняття *неправди*. *«Усяка неправда – то гріх»* (1 Івана 5:17), *«Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!»* (Вихід 20:16) тощо –мали б раз і назавжди поставити крапку в цьому питанні. Але справа ускладнюється тим, що в житті біблійних героїв *неправда* практикувалася, а не засуджувалася Богом.*«І звелів був єгипетський цар єврейським бабам–сповитухам, що одній ім'я Шіфра, а ім'я другій – Пуа, і говорив: «Як будете бабувати єврейок, то дивіться на порід: коли буде син, то вбийте його, а коли це дочка, то нехай живе». Але баби–сповитухи боялися Бога, і не робили того, як казав їм єгипетський цар. І вони лишали хлопчиків при житті. І покликав єгипетський цар баб–сповитух, та й сказав їм: «Нащо ви робите цю річ, та лишаєте дітей при житті?» І сказали баби–сповитухи до фараона: «Бо єврейки не такі, як єгипетські жінки, бо вони самі баби–сповитухи: поки прийде до них баба–сповитуха, то вони вже й народять». І Бог чинив добро бабам–сповитухам, а народ розмножувався, і сильно міцнів» (Вихід1:15–20).*

«І послав єрихонський цар до Рахави, говорячи: «Виведи тих людей, що до тебе прийшли, що ввійшли до твого дому, бо вони прийшли, щоб вивідати ввесь цей Край». А та жінка взяла двох тих людей, та й сховала їх. І сказала: «Так, приходили були до мене ті люди, та я не знала, звідки вони. А коли замикалася брама зо смерком, то ті люди вийшли. Не знаю, куди ті люди пішли. Швидко женіться за ними, то ви доженете їх». А вона відвела їх на дах, та й сховала їх у жмутах льону, що були зложені в неї на даху» (Ісуса Навина 2:3–6). В наведених вище біблійних текстах *неправда*використовувалася для досягнення благої мети, тобто мета виправдовує засоби. Випадки такої неправди ми знаємо із історії, наприклад, переховування євреїв у роки війни, нелегальне розповсюдження Біблії у країнах, де вона заборонена, підбадьорення смертельно хворих людей або тих, хто перебуває в глибокій депресії [3].

На теренах сучасної наукової парадигми знань існує безліч визначень неправди. Практично кожен дослідник, який звертається до цієї проблеми, трактуючи це поняття, намагається уточнити, вдосконалити вже існуючі. Останніми роками в ЗМІ та у соціальних медіа часто використовується англомовний переклад поняття неправди – «фейк» від англ. «fake», тобто підробка. Часто фейк трактують як синонім до поняттянеправда, як «неправдива, недостовірна інформація, неперевірений фактаж» [4].

Чи варто державі включатися в боротьбу з поширенням недостовірної інформації? Що небезпечніше для демократії: фейкові новини чи способи з ними боротися? Історія вчить, наскільки небезпечним є регулювання урядом розповсюдження фейкових новин.У IV столітті до нашої ери афінський оратор Демосфен зауважив, що різниця між афінською демократією та спартанською олігархією полягає в тому, що в Афінах люди могли хвалити спартанську конституцію і критикувати афінську, тоді як у Спарті хвалити будь–яку іншу конституцію заборонялося. Цей лакмусовий папірець зараз більш актуальний для демократій, ніж 2000 років

тому. Для справжньої ліберальної демократії також важливою є умова, що ніхто, а насамперед державні установи, не мають права визначати, що є істиною в питаннях політики та публічних дебатів [3].

Нещодавно керівництво Малайзії настільки занепокоє не обсягом інформації в ЗМІ, що закликало упровадити вперше в світі державне регулювання у сфері боротьби з фейковими новинами. Так, 30 квітня 2018 р. нижня палата парламенту прийняла законопроект, який заборонив поширення дезінформації, в противному випадку передбачається покарання у вигляді шести років позбавлення волі. Кримінальному переслідуванню підлягають не тільки суб'єкти, які зловмисно поширюють такий матеріал, а також Інтернет–провайдери, які несуть відповідальність за зміст стороннього контенту, включаючи отриману інформацію за межами країни. Влада Малайзії стверджує, що законопроект має намір захистити фізичних та юридичних осіб від інтернет–атак. Міністр зв'язку та мультимедіа п. Саллех в одному із своїх інтерв'ю зазначив: «У Малайзії є свобода слова, але свобода не буде поширювати фальшиві новини. Будь–яка інформація не підтверджена урядом, вважається неправдивою». Але така точка зору не підтримується представниками Партії народної справедливості, які являються опозицією до правлячої коаліції «Барисан», головою якої є прем'єр–міністр Малайзії Наджиб Тун Разак. На думку представників опозиції законодавство має намір придушити свободу слова перед черговими виборами прем'єр–міністра та розслідування скандалу пов'язаного з 1 Фондом Малайзійського Розвитку Берхад, відомим як 1MDB [6].

Можна погодитися із позицією керівництва Малайзії, що навмисне розповсюдження дезінформації є загрозою для будь–якого суспільства. Однакстратегія боротьби з фальшивими твердженнями може бути небезпечнішою, ніж сама брехня. Законотворцімають намірвтрутитися в процес перевірки інформації та усунення новин, які будуть визнані «фейковими», а на медіа компанії, які не виконуватимуть цих вимог, необхідно накладати штрафи.

Проте це дуже небезпечно з кількох причин. По–перше, упродовж історії зафіксована величезна кількість емпіричних даних із різних країн, які дозволяють зрозуміти, що навіть демократичні уряди намагаються використати такі повноваження насправді для того, щоб «закрити рота» опонентам та заборонити висловлювання, які їм не подобаються.

Наприклад, під час Французької революції намагання держави захистити істину призвело до того, що почали страчувати людей, звинувачених у поширенні неправдивих новин. Серед страчених були ті, хто критикував засновників Епохи терору якобінської диктатури.

У 1798 році конгрес США прийняв Закон про підбурювання до заколоту, щоб карати за неправдиві заяви про уряд, зроблені зі зловмисними намірами. Цей закон використовували для придушення поглядів, з якими не погоджувалась федеральна адміністрація президента Джона Адамса. Такий історичний досвід є однією з причин, чому в США заборонено судове переслідування за неправдиві заяви про уряд і чому свобода слова захищена Першою поправкою.

У недемократичних суспільствах заборона розповсюдження неправдивої інформації є потужним інструментом переслідування релігійних та етнічних меншин і придушення політичних протестів. Ми це бачили в комуністичних країнах за «залізною завісою» під час Холодної війни, а зараз це характерно для сучасних авторитарних режимів, таких як Єгипет, Росія, Китай та Туреччина.

Фактично, закони проти фейкових новин, які пов'язані з політичними подіями, вимагатимуть, щоб демократичні держави уповноважували поліцію та суддів визначати, що є істиною. Загроза покарання може стримувати людей і перешкоджати розповсюдженню навіть правдивих тверджень та думок [5].

Аналіз української юридичної практики показує переконливі аргументи, які доводять, що криміналізація розповсюдження фейкових новин суперечить принципам свободи слова, викладених у міжнародних конвенціях з прав людини. В справі «Салов проти України» Європейський суд постановив, що: «сама стаття 10 Європейської конвенції з прав людини не забороняє обговорення або поширення отриманої інформації, навіть якщо виникають серйозні сумніви щодо її вірогідності. В іншому випадку особи були б позбавлені права висловлювати свої погляди та думки щодо заяв, розповсюджених засобами масової інформації, і з'явилися б необґрунтовані обмеження свободи вираження поглядів».

В справі «Українська Прес–група проти України» відомі політичні діячі оскаржували на національному рівні поширення про них неправдивої інформації у газеті «День» (власник – «Українська Прес–група»), і національні суди прийняли рішення про відшкодування їм моральної шкоди, у зв'язку із чим «Українська Прес–група» (заявник) звернулася до Європейського суду за захистом права, передбаченого статтею 10 Європейської конвенції.

Європейський суд дійшов висновку, що «українське право і практика чітко запобігали тому, щоб суди розрізняли оціночні судження, справедливі коментарі чи твердження, що не підлягають доказуванню, а отже, містили не гнучкі елементи, які в разі їх застосування могли стати причиною прийняття рішень, що не узгоджуються зі статтею 10 Конвенції». «У статтях про політичних діячів висловлювалися оціночні судження, які, будучи використаними в ході політичної риторики, не підлягали доведенню, що не було враховано національними судами. Хоч публікації про політичних діячів і містили критику та були образливими і навіть шокуючими, проте політичні лідери, обираючи свою професію, були відкритими для суворої критики і пильного нагляду; це є той тягар, який політики мають прийняти в демократичному суспільстві».

Таким чином Європейський суд вказав, що «українські суди перейшли межу розсуду, визнання заявника винним у наклепі було вочевидь непропорційним меті, що переслідувалася, та втручання у свободу вираження слова не відповідало нагальній суспільній необхідності, яка б переважала суспільний інтерес суспільства у законній політичній дискусії щодо передвиборчої кампанії та політичних фігур, залучених до неї». Тому Суд вирішив, що мало місце порушення ст.10 Європейської конвенції [7].

Висновки. Боротьба з неправдивою, недостовірною інформацією відома людству протягом століть: про неї

говорили у біблійні часи, існувала вона й у класичній Греції. Унікальність нинішньої проблеми у тому, що в світі «пост–правди» дезінформація може поширюватися політиками, азаборона емоційних висловлювань для опонентів може призвести до прямої загрози для ліберальної демократії. Іншими словами, закони проти фейкових новин, які пов'язані з політичними подіями, вимагатимуть, щоб демократичні держави уповноважували відповідні державні інститути визначати, що є істиною в питаннях політики та публічних дебатів. На суб'єктивну думку автора, загроза покарання буде стримувати людей перешкоджати розповсюдженню правдивої інформації. Зіштовхнувшись із плюсами та мінусами цифрових технологій у світі «пост–правди», ми повинні засвоїти історичні уроки регулювання урядом розповсюдження фейкових новин та скористатися порадою Надзвичайного і Повноважного Посла України, професора Б. І. Гуменюка «навчитися жити без брехні»!

Список використаних джерел

1. Дем'яненко В. М. Інформаційна гігієна в епоху «пост–правди»[Електронний ресурс] / В. М. Дем'яненко. – 2017. – Режим доступу: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/12.pdf

2. Омельчук Ю. О. Псевдоновини як жанр сучасного англомовного медіадискурсу: лінгвокогнітивний, комунікативно–прагматичний параметри: дис. … канд. філол. наук: 10.02.04 «Германські мови» / Ю. О. Омельчук. – Запоріжжя, 2017. – 230 с.

3. Український переклад І. Огієнка / Біблія Онлайн [Електронний ресурс] / І. Огієнко. – Режим доступу:https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/

4. Кіца М. О. Фейкова інформація в українських соціальних медіа: поняття, види, вплив на аудиторію / М. О. Кіца // Наукові записки [Української академії друкарства]. – 2016. – №1. – С.281–287. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_2016_1_37.

5. Осока С. Що небезпечніше для демократії: фейкові новини чи способи з ними боротися?[Електронний ресурс] / С. Осока. – 2017. – Режим доступу: https://irrp.org.ua/shho–nebezpechnishe–dlya–demokratiyi–fejkovi–novyny–chy–sposoby–z–nymy–borotysya/

6. Beech H. As Malaysia Moves to Ban «Fake News», Worries About Who Decides the Truth [Electronic resource] / H. Beech. – 2018. – Access mode: https://www.nytimes.com/2018/04/02/world/asia/malaysia–fake–news–law.html

7. Булгакова М. Порушення Україною права на свободу вираження поглядів – практика Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / М. Булгакова. – 2013. – Режим доступу: http://stop–x–files–ua.org/porushennya–ukrajinoyu–prava–na–svobodu–vyrazhennya–pohlyadiv–praktyka–evropejskoho–sudu–z–prav–lyudyny/

References

1. Demianenko V. M. Informatsiina hihiiena v epokhu «post–pravdy» [Elektronnyj resurs] / V. M. Demianenko. – 2017. – Rezhym dostupu: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/12.pdf

2. Omelchuk Y. O. Psevdonovyny yak zhanr suchasnoho anhlomovnoho mediadyskursu: linhvokohnityvnyi, komunikatyvno–prahmatychnyi parametry: dys. … kand. filol. nauk: 10.02.04 «Hermanski movy» / Y. O. Omelchuk. – Zaporizhia, 2017. – 230 s.

3. Ukrainskyi pereklad I. Ohiienko / Bibliia Onlain [Elektronnyj resurs] / I. Ohiienko. – Rezhym dostupu: https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/

4. Kitsa M. O. Feikova informatsiia v ukrainskykh sotsialnykh media: poniattia, vydy, vplyv na audytoriiu / M. O. Kitsa // Naukovi zapusku [Ukrainskoi akadenii drukarstva]. – 2016. – №1. – S.281–287. –Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_2016_1_37.

5. Osoka S. Shcho nebezpechnische dlia demokratii: feikovi novunu chy sposoby z nymy borotysia? [Elektronnyj resurs] / S. Osoka. – 2017. – Rezhym dostupu: https://irrp.org.ua/shho–nebezpechnishe–dlya–demokratiyi–fejkovi–novyny–chy–sposoby–z–nymy–borotysya/

6. Beech H. As Malaysia Moves to Ban «Fake News», Worries About Who Decides the Truth [Electronic resource] / H. Beech. – 2018. – Access mode: https://www.nytimes.com/2018/04/02/world/asia/malaysia–fake–news–law.html

7. Bulhakova M. Poruschennia Ukrainiiu prava na svobodu vyrazhennia pohliadiv – praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Elektronnyj resurs] / M. Bulhakova. – 2013. – Rezhym dostupu: http://stop–x–files–ua.org/porushennya–ukrajinoyu–prava–na–svobodu–vyrazhennya–pohlyadiv–praktyka–evropejskoho–sudu–z–prav–lyudyny/

Krupenya I. M., *candidate of political sciences, associate professor,Department of International Relations, Kyiv International University(Ukraine, Kyiv), 24tokiss@gmail.com*

Fighting fake in the post–truth era is a danger to democracy

The article deals with the problem of spreading false, inaccurate information and fighting against fake in the era of «post–truth». The issues of functioning in these conditions of democracy, the effectiveness of political institutions, the relations of the citizen, society and the state and political elites are raised. Particular attention is drawn to the issue of regulating by the government the distribution of fake news.

Keywords: *misinformation, democracy, mass media, lie, truth, «post–truth», «fake».*

* * *

УДК 141+168.552

Luchak–Fokshei A–M. M.,
postgraduate student, Department of Philosophy,
Ivan Franko Lviv National University (Ukraine, Lviv),
am.luchak.edu@gmail.com

Luchak M. M.,
PhD, Associate Professor, Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi),
am.luchak.edu@gmail.com

Internet language as the study object of social networking communication discursive pragmatics

The authors analyze David Crystal's lingvo–philosophical concept, its creative and methodological potential in solving the problem of natural language transformation in the cyber space and the influence of the Internet language on the socio–sphere through computer–mediated communication. The paper examines the significance of linguistic intersubjectivity structures and intentional content in the theory of Yurgen Habermas, as well as the possibility of their application to the analysis of social network communication in the terms of the methodology of discursive pragmatics.

Keywords: *social network, discursive pragmatics, Internet language, discourse, socio–sphere, cyber–sphere.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

The stability of the world requires common understanding, openness and collective actions. A critical discussion of the planetary size issues was made possible by emergence and deep penetration of social and communication networks into the human life, which created the possibility of a rationally organized discourse system. The network structure of modern society was noticed by Spanish sociologist M. Castells, who noticed that network logic as the logic of a new social structure significantly affects social movements, the state and other subjects of social interaction. Networking occurs even before formation of the information society as a form of existence of interconnections between individuals, groups and nations. It embodies the synergy of all known types of interaction and the complexity of their combination. Today, the network has a significant impact on all human life spheres.

The phenomenon of the network today has a universal status. The network is a project of humanity not bound by borders, but united by common discourse and values.

From the standpoint of discursive pragmatics, it is verbally modeled human reality. Language as a sign system in it becomes not only a means of expressing thoughts, but also a tool for constructing reality. The modeling and design functions are the most important, since in this way a person is able to create. By using different language tools, we color the words and make the expression of our feelings more reliable. However, virtual space is deprived of voice and non–verbal means of interaction that cause language transformation. A man creates his own narratives to give meaning to his existence, delivers discourses in accordance with generally accepted semantic matrices in order to reach understanding. In order to compensate for the disadvantages of the virtual space, the natural language is transformed, replacing the emotions with «emoticons», passing the meanings «by memes» reducing the words in order to accelerate statements. Accordingly, such transformations change the language as a means of modeling, and hence – person's reality. That is why the analysis of the modification of language in the virtual environment becomes crucial to the discursive pragmatics of social networking communication.

The purpose of the article is to research theoretical approaches to the analysis of the natural language modification in the virtual environment, as well as the influence of discourse on social reality constructing.

Intersubjective interaction between actors takes place in the form of verbal communication. The development of language demonstrates that the old methodological paradigm of its analysis and communication could hardly be applied to the study of transformations taking place in the 21st century. Today, the main interest of philosophers and linguists switches to the issue of language functioning from the problem of how the language is arranged. Similarly, by forming the discursive pragmatics of social networking, we must ask a question what functions it should perform in order to model the reality of civil society. First of all, it is necessary to pay attention to the fact that Internet communication refers to a set of certain speech acts (games), anthropological and social factors. Using the conceptual apparatus of E. Casirrer philosophy it is a new dimension of human reality, its own symbolic universe. Since its inception, the Internet has begun to embody the virtual space, which thinkers have positioned for a long time as something abstract or one of the possible worlds. We would like to remind that the concept of 'virtual reality' is not new in the conceptual sphere of modern philosophy. The idea of 'virtuality' could be found in the works by Cicero, Thomas Aquinas, Nicholas of Cusa and others. Representative of German philosophy G. Leibniz wrote about 'virtual innate ideas'. G. Hegel uses the notion of 'virtuality' to denote the form of existence of real in ideal. For E. Casirrer symbol is a tool that allows you to form a variety of subject areas. It is similar to the I. Kant's 'a priori form' and allows us discovering the world around us. Thus, a symbolic reality, a combination of symbolic forms, to which the philosopher enlisted myth, religion, art, science, is formed. Internet communication today symbolically mediates the process of knowledge and adherence of man to society, it is a phenomenology of cognition, where the intentional object is the person himself.

The means of implementing social networking is the Internet language. The following terms are the synonyms of the Internet language concept, as D. Crystal put it: *Weblish* (hybrid of 'web' and 'English'), *netlingo* (net–lingvo, Internet language), *e–talk* (electronic talk), *tech–speak* (technical language), *wired–style* (wired style), *geek–speak, netspeak* (Internet language) [10] − these and many other terms are used by American linguists to refer to the language in various spheres of the Internet, and the communicative space of its operation is called computer–mediated communications (*computer–mediated communications*). We should note that this term is not always used in a unique manner. As a rule, it functions in two values, namely: 1) as a functional type of language; 2) as a communicative environment. In our opinion, it is worth adding the third value: as a virtual reality modeling tool.

Ukrainian researchers are more likely to use the term 'Internet language', and call virtual communication, Internet communication, or computer or electronic discourse as computer–mediated means. Some researchers of computer–mediated communication distinguish the concept of 'electronic communication' and 'electronic discourse' considering the latter one more narrow, since it describes the language and speech features of computer 'text communication' that are studied by discursive analysis methods.

C. Thurlow outlines the following structural elements of Internet communication in his article *Internet and Language*:

– Internet is the global communication environment, communicative space;

– *computer–mediated communication* – inter–subjective interaction implemented through the global communicative space;

– *computer–mediated discourse* – an organized speech code that functions online and is differentiated by the use of narratives;

– *computer–mediated conversation*, which from our perspective is close to social psycholinguistic analysis of language. This 'conversation' strongly depends on the forms of Internet use – communication format (chat, forum, mail, blog, etc.);

– *computer–mediated synchronic and asynchronic communication*) [8] – communication carried by actors synchronously or commenting a pre–created discourse is stretched in the time frame.

The realization of the virtuality notion is intended to facilitate the acceleration of communication between people as well as the leveling of temporal and spatial boundaries. Due to the peculiarities of the cybersphere, the notion of communication has also changed. Computer–mediated communication combines various possibilities of audio, visual and text communication. The latter one (*computer–mediated discourse*) is interesting because, due to the lack of non–verbal and paralinguistic means of transmitting information, it is forced to constantly transform in order to increase its own ability to fully transmit the content of messages from the addressee to the addressee, that is, to create discourses. Computer–mediated conversation is what we call oral and written communication in the Internet language. It reflects the personal and social character of a new type of communication. Virtual communication can be synchronous (in the case of text messaging in real time) and asynchronous (when there is a certain time interval between sending a message and receiving a response to it). Social networking combines these types and personalizes the communication process, adding an anthropological factor to it – the user's legend.

Separating the content of the network into smaller structures by way of information transfer allows emphasizing the diversity and functionality of this medium. However, as Sh. Wilber notes, «whatever term you call Internet culture, it is still entirely based on the text» [10]. We could hardly disagree with this notion because most humanities studies on the operation of the network language devoted to the methods of forming a network identity and the presentation of the virtual personality are based on the peculiarities of speech processes in the Internet. The works of well–known American psychologist Sheryl Thurkle may work a convincing argument to confirm this thesis. «You can become everything you want. You can completely 'transform' yourself. They do not see your body and cannot make any assumptions about it. They do not hear your accent and also can not make any conclusions about it. Your words are all they can see» [9, p. 83]. The role of textual and metatextual information is particularly important here.

With the advent of high technology, there is an opportunity to speak about the special functional type of language – the language that serves electronic means of communication, to which the Internet and other global electronic networks primarily belong [9, p. 234]. Professor from Oxford D. Crystal was the first to talk about a new sphere of scientific knowledge called Internet linguistics. He defines it as «synchronous language analysis in all types of Internet activities including e–mail, various types of chats and game interactions, a linguistic component of web pages. This branch of linguistics is intended to study new language styles and forms that were formed under the influence of the Internet and other new means of communication, such as, for example, short message service (SMS)» [5, p. 30].

Electronic medium (as D. Crystal calls cyberspace in most of its works) facilitates and at the same time limits our ability to communicate in a way that is fundamentally different from that we apply in 'old–fashioned' semiotic situations. Common characteristics that clearly distinguished between oral and written communication seem relative. The evolution of *netspeak* (Internet language) demonstrates the serious relationship that exists between the communication medium and the goals and expectations of its users. As a result, a new type of communication appeared (*written speech*). One of the principles of using natural language in the web space proclaims: «Write as you say» [7].

Researchers of asynchronous chat groups B. Davis and P. Brouard believe that «electronic discourse assumes that what you read will very often be expressed as you are told about it. This means that the addressee writes the way he communicates in his everyday life» [6, p. 2]. Thus, the writing form of the spoken language, which is most commonly found on the Internet, performs here two main functions: 1) the function of reproducing the pronunciation when creating a written text; 2) the function of listening comprehension while reading.

By comparing oral and written speech, D. Crystal recognizes between two main characteristics that distinguish between communication in the web space and real life: 1) the lack of synchronous exchange of information («there is no such way in which the recipient will be able to respond to our message at a time while we are still printing it, for the simple reason that he does not know whether he will receive the message at all. Accordingly, there is no way for a speaker to find out how clearly the recipient understood the content of his message and whether additional information would be required» [5, p. 30]); 2) the rhythm of interpersonal interaction on the Internet is much slower than in the 'live' speech, and cannot convey most of the important properties of oral speech.

D. Crystal notes that despite the simplicity of the assertion «people write as they say,» attention is not often paid to such a question – «which people?» In the past, the jargon of Internet users had a significant impact on the netspeak when the network itself was still an information privilege, not commonplace. But what will happen to the Internet when the number of users expands, as well as the number of languages presented in the network?» [5, p. 25]. Although the author asked this question back in 2004 his conclusions on this issue remain relevant: any attempt to characterize the Internet language on the whole or only in some cases of its application is necessarily confronted with the phenomenon of the inconsistency of any technology.

David Crystal offers four areas for studying the existence of language on the Internet: 1) sociolinguistics; 2) stylistic; 3) research in the field of applied linguistics; 4) educational.

The first direction, according to D. Crystal, provides a retrospective review of the relationship between a social change and the functioning of language. The creation of a printing press in the fifteenth century, telephone in the nineteenth century. and radio broadcasts in the twentieth century took place was not only one more stage in the development of technology, but the progress in improving and expanding the boundaries of human communication. The Internet as a new sphere of language existence gives the opportunity to move away from the overly formalized nature of expressions, erasing grammatical, stylistic, spelling and semantic boundaries. The content expression of linguistic unit changes, the new meaning of one word generates the development of other lexical meanings, semantics expands and changes, new words are created. In English, this process was so vividly traced back in the Middle Ages, and the formation of *Standard English* was almost fatal for it in the 18th century.

One of the reasons for focusing attention on the stylistic research is the revival of writing a diary in blogging. The potential of creative energy that is being realized in it differs significantly from the spirit of sentimentalism and romanticism, which at one time led to the emergence of a diary as a genre phenomenon of literary activity. Similarly, users' legends are largely determined by the language, words and sayings they use when communicating with other actors.

Perspective of applied Internet linguistics development, according to D. Crystal, may have an ambivalent potential — both positive and negative. Undoubtedly, multi–lingualism is characteristic for the existence of language in the virtual space is positive. As time passes, more and more linguistic communities realize themselves in computer–mediated communication, which enables the potential for progress in two aspects: firstly, in documenting the ethnological material that comes to the teens through the Internet, who are potential parents of a new generation of speakers and, accordingly, the main linguistic critics. We have a kind of struggle for language survival here. If the interest disappears in this category of network users then the language itself can be considered lost [5, p. 21]; and secondly, the Internet gives a chance for any language to revive giving it speakers

that are separated by real physical space the opportunity to unite in the virtual space and, thus, continue to develop their native language. The role of education in the development of the appropriate disciplinary paradigm of Internet linguistics is directly related to the need to preserve the basic linguistic norms. Not all areas of language development in the global network are acceptable for it, because the negative influence on language can also be made by the personality, the native speaker.

Failing to comply with spelling, syntactic and other requirements of the literary language is characteristic to «human–to–human» communication at the level of spoken language. Another feature of it is the significant role of non–linguistic means of communication, but, as noted above, the text Internet communication does not allow them to be directly transmitted. For this purpose, the users use a number of other linguistic innovations in the cyberspace, for example, the use of character symbols not typical of the written language (the most common are emoticons – a semiotic graphic unit that can be inserted using the keyboard); uncodified use of certain graphic characters (for example, dots, the excess of which is commonly used to express thinking).

The above is intended to compensate for the shortcomings that the Internet has comparing with the «live» communication. It is worth noting that these innovations are typical of all the languages represented in the World Wide Web. It can be considered one of the negative manifestations of the globalization process, which leads to the standardization of language, narrows the spectrum of the expressive capabilities of the natural language and, consequently, distortion of the established logic schemes.

Consequently, according to the general meaning of the D. Crystal concept, the linguosphere must be a connecting link between the sociosphere and the cybersphere. In this situation, another function of the language as interpreter plays a decisive role.

Such physical processes as feelings, needs and sensations are introduced into it in the structure of linguistic intersubjectiveness, and internal episodes or experiences turn into intentional content: acts of knowledge – in the statement, and the needs and feelings – in normative content (commandments and values). In one of his works J. Habermas offers a communication model that can be applied to the social network medium. Language communication has a dual structure: communication with regard to the propositional content is possible only on condition of simultaneous metacommunication in relation to interpersonal relations. This expresses the human limitation of the cognitive capabilities and motives of language intersubjectivity. However, this metacommunication is a process of forming mutual trust.

According to the theory of A. Yong, J. Habermas does not take into account the fact that the meanings transmitted by metacommunication are comprehended in discourse going beyond the limits of the symbolic ones [11, p. 72]. The symbolism of discursive aspects of communication (related to reason) can not be separated from the semiotic or figurative aspects of utterances (which are related to the unconsciousness, body, and emotions).

Contrary to the rationalist conception of J. Habermas, A. Yong offers a more emotional concept, in which there is a place for linguistic interaction to form a feeling that accompanies and motivates the appearance of all utterances – the transitional links between the sociosphere and the cyber–sphere. Tones of voice, facial expressions, gestures, use of irony, implied sense, and various forms of speech, all serve to give implicit implications in terms of attractiveness or neglect, confrontation, or agreement in real discussions. The speakers not only tell what they have in mind but they pronounce it with excitement, anger, offense or otherwise, and such emotional characteristics of communicative contexts should not be viewed as non–prelinguistic» [11, p. 72].

Reflexivity should include aesthetic and hermeneutic dimensions; as well as logical self–control, reflexivity involves intuition and imagination that rely on feelings. The assumption that open–mindedness contributes to non–emotional, abstract dialogues is also false. Impartiality points out, as S. Benhabib observes, more on ethical honesty than on the non–empathic unbodiliness of judgments [2, p. 82–83]. According to S. Chambers whose vision is formed on the basis of I. Kant′s political philosophy, open–mindedness is a part of the requirement for an ideal role, demanding participants to disregard and try to assess the situation from the standpoint and prospects of the Other [4, p. 101].

Interpretation forms the difference between the subjectivity of thought, will, desire and reluctance, on the one hand, and the claim to the universality of statements and norms, on the other one. Integrity means the objectivity of knowledge and the legitimacy of real norms; both guarantee the constitutive social life world community (*Gemeinsamkeit*). The structures of linguistic intersubjectiveness are equally constitutive both for experience and instrumental action and for attitudes and communicative actions. In order these structures to be correctly applied and interpreted, the necessary *discursive pragmatics of social network communication* is required that will analyze the verbal material and the strong and weak links formed on it, based on a common system of norms and values, as well as patterns of language communication aimed at achieving consensus.

References

1. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Юрген Хабермас. Пер. с нем. Л. В. Воропай. – Москва: Праксис, 2010. – 264 с. // Habermas Ju. Problema legitimacii pozdnego kapitalizma / Jurgen Habermas. Per. s nem. L. V. Voropaj. – Moskva: Praksis, 2010. – 264 s.

2. Benhabib S. Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political / Seyla Benhabib. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – 373 p.

3. Castells M. Communication Power / Manuel Castells., 2011. – 592 p.

4. Chambers S. Reasonable Democracy: Listening, Conflict, and Citizenship: Jurgen Habermas and the Politics of Discourse / Simone Chambers. – Cornell: Cornell University Press, 1996. – 264 p.

5. Crystal D. Language and the Internet / David Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 318 p.

6. Davis B. Electronic discourse: linguistic individuals in virtual space / Boyd H. Davis. – Albany: State University of New York Press, 1997. – 217 p.

7. Hale C. Wired style: principles of English usage in the digital age / Constance Hale. – New York: Broadway Books, 1999. – 198 p.

8. Thurlow C. The Internet and Language [Electronic resource] / C. Thurlow. – Access: http://faculty.washington.edu/thurlow/papers/Thurlow(2001)–EofSLX.pdf.

9. Turkle S. Life on the screen: Identity in the age of the Internet / Sherry Turkle. – New York: Simon & Schuster, 1995. – 352 p.

10. Wilbur S. An archeology of cyberspaces: virtuality, community, identity. [Electronic resource] / Sh. T. Wilbur. – 1996. – Access: http://project.cyberpunk.ru/idb/archeology_of_cyberspace.html.

11. Young M. Justice and the Politics of Difference / Marion Young. – Princeton: Princeton University Press, 2011. – 304 p.

Лучак–Фокшей А.–М. М., *аспірантка кафедри філософії, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), am.luchak.edu@gmail.com*

Лучак М. М., *кандидат наук, доцент, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), am.luchak.edu@gmail.com*

Інтернет–мова як об'єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації

Автор аналізує лінгвофілософську концепцію Девіда Крістала, її креативний і методологічний потенціал у розв'язанні проблеми трансформації природньої мови у кіберсфері та вплив Інтернет–мови на соціосферу через комп'ютерно–опосередковану комунікацію. Розглянуто значення структур мовної інтерсуб'єктивності та інтенціональні змісти у теорії Ю. Габермаса, а також можливість їх застосування до аналізу соцмережевої комунікації за допомогою методології дискурсивної прагматики.

Ключові слова: *соціальна мережа, дискурсивна прагматика, Інтернет–мова, дискурс, соціосфера, кіберсфера.*

* * *

УДК 342–34

Ниязов Х.,
доктор философии по политическим наукам,
доцент, Институт права и прав человека НАНА
(Азербайджан), xalid–555@mail.ru

Концептуальные вопросы политической безопасности

Политическая безопасность выступает в качестве результата целенаправленных мероприятий, проводимых государством и обществом в целях обеспечения политических интересов граждан и страны.

Политическая безопасность, тесно связанная с информационными, государственными институтами и институтами национальной безопасности, обеспечивает прочность политической системы и поддерживает реализацию политической стабильности. Основными ее принципами выступают обеспечение политической стабильности, военной безопасности, политического правопорядка, суверенитета и формирование высокой правовой и политической культуры.

Как известно, экономическое развитие играет доминирующую роль гаранта политической безопасности страны в целом, обеспечение которой осуществляется за счет целенаправленной дипломатической, военно–политической, экономической, общественной и др. видов деятельности.

Ключевые слова: *политическая безопасность, информационная безопасность, информационное право, кибербезопасность, национальная безопасность.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

К понятию «политическая безопасность», рассматриваемому как результат различных социально–политических процессов, можно подойти с отличительных аспектов, один из которых выражается в целенаправленных мероприятиях, проводимых государством и обществом в целях обеспечения политических интересов страны и граждан. Согласно другому подходу, политическая безопасность – это решение политических и правовых проблем, связанных с устранением или уменьшением политической и социальной напряженности. В этом смысле следует рассмотреть два аспекта политической безопасности – внутренний и внешний.

«География» понятия

Под внутренней политической безопасностью подразумеваются стабильность конституционного строя и институтов государственной власти, гражданская солидарность и национальное единство, территориальная целостность, единство правовой системы (единство правового пространства), обеспечение правовых норм, верховенство прав и свобод человека, устранение политического и религиозного экстремизма, причин этнического сепаратизма, (социальные, этнические, религиозные конфликты, терроризм).

Внешняя политическая безопасность включает в себя суверенитет государства, усиление его позиций на международной арене и формирование равноправных партнерских отношений с другими странами.

Информационная безопасность в современном глобализирующемся мире стала одной из приоритетных направлений не только национальной, но и международной безопасности в целом. Политический анализ вопросов информационной безопасности в современном мире представляет особую актуальность, поскольку безопасность характеризуется как составная часть информационного права.

Увеличение роли информационных ресурсов и технологий в информационном обществе XXI века и развитии правового государства выдвигает на передовой план вопросы информационной безопасности в системе национальной безопасности, к которым следует отнести:

– национальные интересы и угрозы, направленные против них, обеспечение защиты от этих угроз, реализующейся посредством информаций и информационной среды;

– человек и его права, информация, информационные системы и информационное право, являющиеся не только основным объектом информационной безопасности, но и важным элементом во всех областях безопасности;

– выполнение задач национальной безопасности связано с использованием информационного подхода как основного научно–практического метода;

– проблема национальной безопасности выражается открытым информационным характером.

Информационная безопасность занимает одно из ключевых мест в концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики. Место информационной безопасности в системе национальной безопасности нашей страны определяется тем, что государственная информационная политика посредством информационной безопасности ставит вопрос по обеспечению национальной безопасности на уровень приоритета государственной политики.

Большинство стран мира заинтересованы в создании пространства международной кибербезопасности. Такие великие державы, как США, Россия и Китай уже предприняли серьезные шаги в данном направлении. К примеру, политику США в информационной сфере определяет утвержденная в 2011 году Бараком Обамой «Международная стратегия в киберпространстве», в которой законодательством предусматриваются следующие весьма строгие наказания за:

– хищение интеллектуальной собственности американских компаний с использованием информационных технологий;

– проникновение в государственные телесети, энергосети, транспортные каналы связи или системы управления водоснабжением;

– киберпреступления [6].

Следует отметить, что против кибернетических противостояний в странах НАТО создаются киберзаконы

и киберармии, расходуются большие финансовые средства на решение данных вопросов.

В 2011 году Германия приняла соответствующие нормативные акты для эффективной защиты от кибератак. В том же году в Великобритании был подписан документ, предусматривающий усиление кибербезопасности для внедрения инновационных и инвестиционных мер с целью повышения качества обслуживания в области информационных и телекоммуникационных технологий.

Наряду с этим, следует отметить, что Китай еще в 2005 году принял документ о стратегии развития информатизации в киберпространстве.

Россия также принимает эффективные меры против кибератак, уделяя особое внимание национальной безопасности в области информации. ФСБ РФ регулярно предупреждает общественность о готовящихся кибератаках и провокациях против финансовой системы страны.

В Концепции Национальной безопасности Азербайджанской Республики в общей форме нашли свое отражение основные задачи информационной безопасности страны. В ней указывается, что политика информационной безопасности составляет одно из основных направлений национальной безопасности: «Политика информационной безопасности Азербайджанской Республики состоит в осуществлении комплекса мер, направленных на охрану государственных, общественных и частных информационных ресурсов, а также защиту национальных интересов в сфере информации. В целях обеспечения национальной безопасности в информационной сфере Азербайджанской Республики развиваются и укрепляются национальная система в сфере защиты информации, а также государственных информационных ресурсов в стране, и информационная инфраструктура. В целях осуществления информационного обеспечения принятия решений государственными органами и должностными лицами собираются объективные и необходимые сведения. Одним из основных вопросов в данном секторе национальной безопасности является согласование способностей и повышение эффективности разведки и контрразведки, а также координация охраны секретной информации. Азербайджанская Республика будет повышать способности национальной разведки и контрразведки и продолжит усовершенствование деятельности, связанной с охраной сведений, отнесенных к государственной тайне. В целях урегулирования информационной безопасности совершенствуются правовые механизмы охраны сведений, составляющих государственную тайну, и обеспечивается свобода информации. Правовые и административные механизмы обеспечат права граждан и демократический контроль над деятельностью государственных структур» [5].

В данной концепции находят свое отражение сущность политики информационной безопасности, ее нормативная правовая база, осуществляющие ее государственные органы, организационно–технические и режимные методы. Рассмотрение вышеупомянутых вопросов продолжается в законе Азербайджанской Республики о национальной безопасности. Так, к мерам по обеспечению национальной безопасности страны в сфере информации относятся:

– создание и укрепление национальной системы в сфере защиты информации и государственных информационных ресурсов в Азербайджанской Республике;

– принятие решений со стороны государственных органов и должностных лиц, сбор превентивных и объективных сведений с целью реализации информационного обеспечения;

– развитие информационной инфраструктуры.

Исследователи Д. Гасимов и Н. Нагиев в монографии «Основы национальной безопасности» представляют основную суть информационной безопасности:

– обеспечение безопасности государства, общества и граждан;

– защита разнообразия информаций, представляющих государственную тайну;

– предупреждение потерь, уничтожения, искажения, фальсификации и копирования;

– беспечение прав физических и юридических лиц в информационных процессах, а также при разработке, производстве и внедрении информационных систем, технологий и средств их обеспечения [1, с. 395].

Авторы отмечают, что особую значимость представляет процесс обеспечения информационной безопасности со стороны специальных государственных органов и защиты национальных интересов страны.

Целью Закона Азербайджанской Республики «О получении информации» от 2005 года является определение правовых основ обеспечения закрепленного 50–ой статьей Конституции Азербайджанской Республики права свободно, беспрепятственно и на равных условиях для всех приобретать информацию на основании принципов открытого общества и демократического правового государства, а также создание условий гражданам для контроля над выполнением общественных обязанностей.

Как становится очевидным, создание Концепции информационной безопасности Азербайджанской Республики представляет особую необходимость. На сегодняшний день страна укрепляет международное сотрудничество в области кибербезопасности, предотвращения кибератак, а также предпринимает решительные шаги в области правотворчества.

Системные функции политической безопасности

Понятие «политическая безопасность» связывают с устойчивым и эффективным развитием политической системы общества, позволяющим ей адекватно реагировать на негативные внешние и внутренние воздействия, сохранять целостность социума и его сущностные качества. Именно поэтому обоснованно считать политическую безопасность ключевым видом национальной безопасности.

В политической энциклопедии понятие политической безопасности представляет собой комплекс мер, направленных на обеспечение государственного строя и конструктивной политики, на сохранение конституционной легитимности государственного политического строя [3, с. 110]. В связи с этим Т. Э. Шуберт классифицирует политическую безопасность как «конституционную безопасность» [4, s. 10].

Обеспечение политической безопасности реализуется посредством дипломатических, военно–политических, экономических, общественных и др. целенаправленных направлений деятельности.

К внешним угрозам политической безопасности относятся война, агрессия со стороны другого государства.

Социальная напряженность, массовые беспорядки, экстремизм, терроризм, конфликты, сепаратизм и гражданская война могут быть классифицированы как различные формы внутренних угроз.

К спектру классификации внутренних требований по укреплению политической безопасности относятся такие важные элементы, как защита идеалов и ценностей народа, укрепление конституционного строя, фактора стабильности, государственных учреждений, обеспечение гражданского мира, национального примирения и территориальной целостности. В целях дальнейшего укрепления своей политической безопасности каждое государство должно вести острую борьбу против всех форм политического и религиозного экстремизма, социальных и этнических конфликтов и терроризма.

Политическая безопасность в международном пространстве предусматривает меры по восстановлению суверенитета и территориальной целостности Азербайджана, интеграции в мировую политическую архитектуру, защите прав и свобод человека, усилению борьбы с нарушением международного права и двойными стандартами в разрешении политических конфликтов.

Что касается сущности политической безопасности, она состоит в определении возможностей общества противостоять негативным воздействиям на политическую систему, объективном анализе функциональных действий основных политических институтов, связанных с обеспечением устойчивого развития общества в изучении способов деятельности различных субъектов политики с учетом уровня политического сознания и типа политического поведения масс.

Существуют отличительные подходы к рассмотрению понятия «политическая безопасность» как результата различных социально–политических процессов. К примеру, один из этих подходов заключается в определении политической безопасности как результата целенаправленных мер, предпринимаемых государством и обществом для обеспечения политических интересов страны и ее граждан. Согласно другому подходу, политическая безопасность – политическое и правовое решение проблем, связанных с уменьшением социальной и политической напряженности. В этом смысле следует рассмотреть два аспекта политической безопасности – внутренний и внешний.

К внутренним политическим интересам Азербайджана относятся: защита стабильности конституционного строя и организаций государственной власти; обеспечение верховенства закона, территориальной целостности, целостности правового пространства, национальной солидарности и гражданского мира; ускорение процесса развития демократического гражданского общества и правового государства; устранение политического, религиозного экстремизма, этносепаратизма и нейтрализация причин их образования. Одной из основных задач внутренней политики является защита государственной политики, согласованной с национальными интересами, устранение вредных тенденций, угрожающих им.

Таким образом, концепция внутренней политической безопасности, как уже отмечалось, включает в себя стабильность конституционного строя и институтов государственной власти, гражданскую и национальную солидарность, территориальную целостность, единство правовой системы (правового пространства), обеспечение правовых правил, верховенство прав и свобод человека, устранение причин политического и религиозного экстремизма и этнического сепаратизма (социальные, этнические, религиозные конфликты, терроризм).

Одна из объективных, но тяжких реалий нынешнего периода заключается в том, что на протяжении около трех десятков лет, в результате начатой со стороны Армении военной агрессии, была нарушена территориальная целостность Азербайджанской Республики. Наряду с этим, фактор нестабильности в соседних странах также является сигналом серьезных угроз геополитическому положению республики. Самой серьезной угрозой политической безопасности Азербайджана является напряженность военно–политической ситуации в регионе, противостояние интересов России, Турции, Ирана и других сильных государств на Южном Кавказе.

Против Азербайджана направлены внешние силы, в частности со стороны Армении, стремящиеся совершить различные идеологические провокации, попытки распространения ложной информации, нарушения общественной и политической стабильности в стране. Как известно, враг, используя все элементы межнациональных конфликтов – культурно–языковые, социально–экономические, статусные, территориальные и конфессиональные межэтнические и др. противостояния, пытается организовать политический переворот, революцию, гражданскую войну, политические и экономические распри с целью укрепления своих позиций на оккупированных территориях.

Власти Азербайджанской Республики принимают эффективные меры по своевременному выявлению масштабов и характера угроз политической безопасности страны, укреплению международных и национальных систем безопасности, нейтрализации и устранению потенциальных угроз, оптимальной координации интересов региональной и общенациональной безопасности.

Механизм обеспечения политической безопасности

Обеспечение политико–экономической стабильности в стране связано с осуществлением комплексных мер, направленных на преодоление этнических и национальных конфликтов, укрепление политического суверенитета и развитие демократии.

Как известно, «…достижение нормального развития национально–этнических отношений внутри страны является одной из основных задач. Для поддержания внутренней стабильности и нормализации национально–этнических отношений целесообразно проводить регулярный мониторинг в районах проживания этнических меньшинств» [1, с. 160].

Для защиты внутренней стабильности крайне важно проводить решительную борьбу против этнического сепаратизма и экстремизма, защищать интересы государства, общества и личности, права и свободы людей, а также обеспечить общественную безопасность. Обеспечение безопасной жизни в обществе, восстановление общественного порядка, сохранение общественно–политической стабильности и

контроль над криминогенной ситуацией также относятся к вопросам, представляющим особую значимость. Следует подчеркнуть, что обеспечение безопасности государственных учреждений и эффективность управления играют важную роль в поддержании внутренней стабильности.

Обеспечение экономической стабильности является одним из защитных механизмов страны в вопросах политической безопасности. Особую необходимость представляет вопрос по развитию взаимовыгодного экономического сотрудничества с традиционными постсоветскими странами и странами дальнего зарубежья.

В Законе Азербайджанской Республики «О национальной безопасности» экономическое развитие рассматривается как один из основных векторов обеспечения национальной и политической безопасности страны [2, с. 1].

Как становится очевидным, экономическое развитие является локомотивом увеличения военной мощи страны, обеспечения армии современным оружием, обеспечения территориальной целостности республики и безопасности ее границ. Экономическое развитие выступает гарантом в обеспечении политической безопасности страны.

Что касается военного обеспечения политической безопасности, здесь ведущие позиции занимают развитие современного военно–промышленного комплекса и укрепление обороноспособности страны.

В конкретной реальности Азербайджана морально–психологическое и информационное обеспечение политической безопасности является основой воспитательной системы населения и личного состава армии. Цель пропагандистской кампании должна быть направлена против системной идеологической провокационной компании армян, а также на изобличение сущности мифа о «великой Армении».

Основными принципами политической безопасности являются политическая стабильность, политический суверенитет, военная безопасность и формирование высокой политической и правовой культуры.

Обеспечение политической безопасности Азербайджанской Республики направлено на совершенствование деятельности органов и структур исполнительной власти, формирование концепции долгосрочного развития правоохранительных органов и спецслужб, укрепление их научно–технического обеспечения, повышение социальной ответственности органов, обеспечивающих государственную и общественную безопасность, развитие способности приспособления к глобальным и кризисным призывам современного периода и их прогнозирования.

К процессу совершенствования механизмов обеспечения политической безопасности государства относятся такие вопросы, как усиление роли Конституции и судебной власти, активное участие правового государства и гражданского общества в процессах обеспечения политической безопасности, осуществление гражданского и парламентского контроля над деятельностью правительства, регулярное предоставление Милли Меджлису и общественности соответствующего отчета о работе власти.

Таким образом, информационная безопасность, связанная с защитой национальных интересов и национальной безопасности, реализуется политико–правовыми структурами с целью удовлетворения информационных потребностей индивида, общества и государства.

Политическая безопасность, тесно связанная с информационными, государственными и национальными институтами безопасности, обеспечивает мощность политической системы, поддерживает реализацию политической стабильности. Факторами, влияющими на политическую безопасность, являются политические процессы в обществе, роль и место государства в системе общественных отношений, защита национальных интересов и ценностей общества, принципы самоорганизации системы безопасности, характер отношений с другими государствами и уровень политической культуры общества. Политическая безопасность во взаимосвязи с такими принципами, как государство, информационная безопасность, политическая стабильность, политический суверенитет и др. обеспечивает развитие геостратегического и политико–экономического потенциала страны.

Заключение. Следовательно, политическая безопасность означает неприкосновенность национального суверенитета, прочность государственного и конституционного строя страны, эффективное формирование и функционирование политической системы, а также всех институтов государства в интересах большинства граждан, недопустимость давления извне и грубого вмешательства в дела государства со стороны внешних сил, обеспечение пропорциональности и гармонии во взаимоотношениях политических сил и политической системы, защита политических интересов граждан и всего народа.

Список использованных источников

1. Гасымов Д. В., Нуриев Н. Основы национальной безопасности / З. Юсифзаде. Академия имени Гейдара Алиева Министерства национальной безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, 2015. – 407 с.

2. Закон АР «О национальной безопасности» от 29 июля 2009 // Газета «Азербайджан». – 30 июля 2009.

3. Политологическая энциклопедия. В 2–х т. – М.: Мысль, 2014. – Т.2. – 340 с.

4. Шуберт Т. Э. Национальная безопасность России: конституционно–правовые аспекты. – Москва: Право и закон, 2001. – 176 с.

5. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 23 мая 2007 года «Об утверждении Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики». – //http://www.mnc.qov.az./img/3766779–5 meo%

6. Коломиец М. Доктрину информационной безопасности РФ сравнили с иностранными. Ридус. – html. https://www.ridus.ru/news/238385, 08.03.2017.

References

1. Gasymov D. V., Nuriev N. Osnovy nacional'noj bezopasnosti / Z. Jusifzade. Akademija imeni Gejdara Alieva Ministerstva nacional'noj bezopasnosti Azerbajdzhanskoj Respubliki. – Baku, 2015. – 407 s.

2. Zakon AR «O nacional'noj bezopasnosti» ot 29 ijulja 2009 // Gazeta «Azerbajdzhan». – 30 ijulja 2009.

3. Politologicheskaja jenciklopedija. V 2–h t. – M.: Mysl', 2014. – T.2. – 340 s.

4. Shubert T. Je. Nacional'naja bezopasnost' Rossii: konstitucionno–pravovye aspekty. – Moskva: Pravo i zakon, 2001. – 176 s.

5. Rasporjazhenie Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki ot 23 maja 2007 goda «Ob utverzhdenii Koncepcii nacional'noj bezopasnosti Azerbajdzhanskoj Respubliki». – //http://www.mnc.qov.az./img/3766779–5 meo%

6. Kolomiec M. Doktrinu informacionnoj bezopasnosti RF sravnili s inostrannymi. Ridus. – html. https://www.ridus.ru/news/238385, 08.03.2017.

Niyazov Kh., *Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Institute of Law and Human Rights of ANAS (Azerbaijan), xalid–555@mail.ru*

Conceptual issues of political security

Political security acts as the result of concerted measures conducted by the state and society in order to ensure the political interests of citizens and the country.

Political security, closely connected with information institutions, state institutions and national security institutions, ensures the strength of the political system and supports the implementation of political stability. Its main principles are ensuring political stability, military security, political order, sovereignty and the formation of a high legal and political culture.

As you know, economic development plays the dominant role of the guarantor of the country's political security as a whole, the provision of which is carried out through purposeful diplomatic, military, political, public and other types of activities.

Keywords: *political security, information security, information law, cybersecurity, national security.*

Ніязов Х., *доктор філософії з політичних наук, доцент, Інститут права та прав людини НАНА (Азербайджан), xalid–555@mail.ru*

Концептуальні питання політичної безпеки

Політична безпека виступає в якості результату цілеспрямованих заходів, що проводяться державою і суспільством з метою забезпечення політичних інтересів громадян і країни.

Політична безпека, тісно пов'язана з інформаційними, державними інститутами і інститутами національної безпеки, забезпечує міцність політичної системи і підтримує реалізацію політичної стабільності. Основними її принципами виступають забезпечення політичної стабільності, військової безпеки, політичного правопорядку, суверенітету і формування високої правової і політичної культури.

Як відомо, економічний розвиток відіграє домінуючу роль гаранта політичної безпеки країни в цілому, забезпечення якої здійснюється за рахунок цілеспрямованої дипломатичної, військово–політичній, економічній, суспільній та ін. видів діяльності.

Ключові слова: *політична безпека, інформаційна безпека, інформаційне право, кібербезпека, національна безпека.*

* * *

УДК 623.4

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько–Польський вищий навчальний заклад «Центрально–Європейський університет» (Україна, Київ),
sefinrof@ipnet.ua

Чи наблизять поставки американських протитанкових ракетних комплексів «Javelin» мир на сході України?

Метою даної статті – є дослідження поставки американських протитанкових ракетних комплексів «Javelin» з точки зору врегулювання конфлікту на сході України. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: поставка протитанкових ракетних комплексів може призвести до нарощування чисельності сил супротивника і до ескалації бойових дій: в такому разі буде мати місце негативний сценарій розвитку подій, який може призвести до широкомасштабних відкритих бойових дій; військовим та політичним керівництвом України повинні бути розроблені Стратегія та чіткий План дій щодо використання протитанкових комплексів «Javelin» саме з позиції мирного врегулювання конфлікту; використання цих комплексів може призвести до миру на сході України лише за умови, якщо під цим не буде політичного, націоналістичного, сепаратистського підтексту та якщо українське керівництво дотримуватиметься практичної реалізації задекларованих у Мінському та Нормандському форматах мирних ініціатив.

Ключові слова: *протитанкові ракетні комплекси, мирне врегулювання, Сполучені Штати Америки, Україна, озброєння, конфлікт.*

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення того, наскільки поставка Сполученими Штатами Америки протитанкових ракетних комплексів «Javelin» може посприяти мирному врегулюванню конфлікту на сході України. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: аналіз інтересів США у поставках протитанкових ракетних комплексів, дослідження можливих варіантів подальшого розвитку ситуації в Донецькій та Луганській областях після поставки «Javelin», ставлення представників України, США та Росії до поставок вищезазначених озброєнь та ін.

В статті автором були використані матеріали вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, а також офіційного веб–порталу Верховної Ради України. Це допомогло автору більш детально проаналізувати досліджувану проблему та визначити її різні аспекти.

Метою даної статті – є дослідження поставки американських протитанкових ракетних комплексів «Javelin» з точки зору врегулювання конфлікту на сході України.

Довгоочікуваною подією для України стала доставка 30 квітня 2018 р. американських протитанкових ракетних комплексів «Javelin». З моменту ухвалення Адміністрацією Президента США Д. Трампа рішення про продаж Україні летальної зброї наприкінці 2017 року, в тому числі і цих комплексів, пройшло півроку. 1 березня 2018 р. Державний департамент США схвалив продаж Україні 210 протиракетних комплексів «Javelin» і 37 пускових установок до них на загальну суму близько 47 млн. доларів. Оборонний бюджет США на 2018 фінансовий рік передбачає надання Україні 350 млн. доларів оборонної допомоги, зокрема і можливість передачі летальної зброї [1].

Судячи з цих планів США, говорити про «швидкий мир» на сході України поки що не доводиться. Не дивлячись на те, що ця допомога носить оборонний характер, не є виключенням той факт, що вона може бути використана збройними силами України і в наступальних операціях в контексті звільнення захоплених територій Донецької та Луганської областей. Швидке врегулювання конфлікту не вигідне Сполученим Штатам, адже вони зацікавлені у постійному тиску на Російську Федерацію та продовженні жорсткої політики санкцій по відношенню до неї з метою витіснення її з провідних позицій на міжнародній арені. З огляду на це, вони продовжуватимуть надавати фінансову та технічну допомогу Україні для підтримки «тліючого» конфлікту на сході.

Не менш важливою подією стало запровадження з 30 квітня 2018 р. Операції Об'єднаних сил (ООС), яка прийшла на зміну Антитерористичній операції. Операція Об'єднаних сил являє собою комплекс військових та спеціальних організаційно–правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Проведення операції передбачається виконанням Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [2]. Головною відмінністю від попереднього формату є перехід подальших дій у суто військову площину, адже ООС проходитиме під стратегічним керівництвом Генерального штабу Збройних Сил України.

На думку автора, не є випадковістю те, що дати поставки протитанкових ракетних комплексів і початку

ООС співпали. Це можна розцінювати, як початок другої фази розвитку конфлікту. На першому етапі завданням Об'єднаних сил буде стабілізація ситуації у зоні бойових дій. За словами Командувача Об'єднаних сил на Донбасі генерал–лейтенанта С. Наєва, першочергове завдання операції полягає в тому, щоб припинити безкарні обстріли позицій українських військових та загибель українських солдатів і мирних жителів. Для цього Об'єднані сили мають право «давати жорстку відповідь, аж до знищення атакуючих підрозділів противника» [3]. Ось тут в нагоді і можуть стати протитанкові ракетні комплекси, за допомогою яких можна буде посилити тиск на супротивника. Але при цьому виникає питання: чи не призведуть такого роду дії до ескалації напруженості і до нового витку розвитку конфлікту?

Не слід забувати про те, що і протилежна сторона може вдатись до оборонних чи наступальних дій у відповідь. Це може проявитись у нарощуванні кількості озброєнь на лінії розмежування та в збільшенні чисельності атак та обстрілів української території. В такому випадку це може призвести до повномасштабних бойових дій. Щоб цього не допустити, потрібно мати чітку стратегію та план дій (яких поки що немає), які обстоюють саме мирні принципи та націлені на врегулювання конфлікту. Лише в такому разі подальший перебіг подій на сході України не призведе до ескалації напруженості.

В контексті розвитку подальшої ситуації, важлива роль повинна відводитись переговорному процесу, який на сьогоднішній день, нажаль, не є ефективним інструментом врегулювання ситуації на сході України. Серед успіхів можна відзначити, головним чином, звільнення заручників та обмін військовополоненими. Але немає головного результату – припинення бойових дій та вцілому конфлікту. Зустрічі сторін–учасниць конфлікту не повинні обмежуватись лише Тристоронньою контактною групою. Головний переговорний процес повинен вестись на рівні президентів і саме на ньому повинні обговорюватись такі питання як поставка «Javelin» та інші. Надання летальної зброї, в тому числі і протитанкових ракетних комплексів, не є єдиною панацеєю для врегулювання конфлікту. Повинна бути розроблена єдина для всіх учасників стратегія мирного врегулювання, яка передбачатиме саме незбройне врегулювання ситуації із залученням міжнародних безпекових організацій. Лише за таких умов вдасться не тільки встановити мир на територіях Донецької та Луганської областей, але і зупинити відкриті бойові дії та уникнути нових жертв.

Повертаючись безпосередньо до протитанкових ракетних комплексів «Javelin», слід зазначити, що ставлення до них не є однозначним. Так, офіційною позицією українського військового керівництва є те, що ці комплекси допоможуть українським військам відповідати на атаки, за координацію яких відповідальність несе Росія [4]. Про це заявив глава українського оборонного відомства С. Полторак. Він також наголосив на тому, що рішення про схвалення поставок протитанкових ракетних комплексів Javelin відкриває двері для тіснішої воєнної взаємодії в умовах російської агресії.

Іншої думки притримується директор аналітичного Центру Байдена при Пенсільванському університеті, колишній співробітник Пентагону М. Карпентр. За його словами, протитанкові комплекси не змінять ситуації на Донбасі: Україні слід реформувати армію та наростити рівень підготовки, а ЗСУ в їх сучасному вигляді потрібна «термінова допомога» [5]. «Необхідно пам'ятати, що Україна платить за ці ракети, і в довгостроковій перспективі їй було б краще реформувати оборонну промисловість для самостійного виробництва протитанкового озброєння» – вважає Карпентер [5].

Прес–секретар Президента Росії Д. Пєсков заявив, що протитанкові ракетні комплекси можуть бути використані для розв'язання чергових провокаційних та агресивних дій по відношенню до республік Донбасу [6].

Отже, виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що поставка в Україну протитанкових ракетних комплексів «Javelin» може бути визначена в двох площинах: військовій та політичній. У військовому відношенні ці комплекси підсилюють обороноздатність держави та дають можливість збройним силам із більшою впевненістю проводити різного роду операції. В політичному відношенні ці поставки, з одного боку, ще більшою мірою посилюють українсько–американський альянс в контексті протидії Російській Федерації, а з іншого – дають можливість Сполученим Штатам реалізовувати на практиці положення своєї Стратегії національної безпеки 2017 р., в якій Росія визначена в якості суперника.

Потрібно, також, зауважити на тому, що для зменшення залежності від іноземних постачальників, вітчизняний військово–промисловий комплекс повинен зосередитись на виробництві власних протитанкових ракетних комплексів близьких за характеристиками до «Javelin». Певні наробки в цьому плані вже існують. Так, наприклад, на сьогоднішній день вже розроблений новітній переносний протитанковий ракетний комплекс «Корсар». Перша партія поступила на озброєння української армії в серпні 2017 р. Не дивлячись на те, що «Корсар» має гарні характеристики в співставленні зі своїми компактними розмірами і може бути ефективним в бою з бойовими машинами піхоти та танками старих зразків, але він не здатен пробити лобову броню бойових танків останніх моделей [7]. В разі проведення технічної модернізації цього протитанкового ракетного комплексу в перспективі він може становити конкуренцію американському аналогу.

Ще один зразок такого виду озброєнь – важкий протитанковий ракетний комплекс «Стугна – П», який здатний здійснювати пуск ракет калібру 130 або 152 мм. та уражати добре броньовані цілі. Збройні сили України отримали перші комплекси в 2011 році, однак і досі темпи їх виробництва не є достатніми. В липні 2014 р. десантні підрозділи, які були на першій лінії боротьби з проросійськими сепаратистами, отримали всього 10 одиниць цих озброєнь та 70 ракет до них [7]. В 2017 р. українські військові отримали ще 300 одиниць.

Україна також використовує протитанковий ракетний комплекс «Бар'єр», який є мобільною версією «Стугна – П» і встановлюється на БТР–3 та БТР–4 національного виробництва, а також на модернізовану БМП–1. Є також варіант «Бар'єр – Б» з дальністю пуску 7,5 кілометра, який встановлюють на гелікоптер Мі–24.

Виходячи з вищенаведеного можна стверджувати про те, що Україна має власні готові зразки протитанкових ракетних комплексів, а також технічні можливості для їх модернізації. В разі своєчасного та відповідного виділення коштів із державного бюджету на їх достатнє

виробництво українська армія в перспективі зможе відмовитись від американських аналогів і повністю перейти на власні озброєння. Це надасть можливість не тільки зекономити значну суму коштів, але і підвищить престиж вітчизняних збройних сил.

Висновки. Підводячи підсумок слід зазначити, що поставка американських протитанкових комплексів «Javelin» не дає однозначної відповіді на ключове питання статті. З одного боку, в разі їх використання в оборонних цілях, це може сприяти недопущенню подальшого просування ворожих сил вглиб території України. Також це значно посилює позиції вітчизняних збройних сил і дозволяє більш впевнено проводити різні операції.

З іншого боку поставка цих комплексів може призвести до нарощування чисельності сил супротивника і до ескалації бойових дій. В такому разі буде мати місце негативний сценарій розвитку подій, який може призвести до широкомасштабних відкритих бойових дій.

З огляду на таку небезпечну ситуацію військовим та політичним керівництвом України повинні бути розроблені Стратегія та чіткий План дій щодо використання протитанкових комплексів «Javelin» саме з позиції мирного врегулювання конфлікту. Ці документи повинні передбачати випадки, в яких можна і заборонено використовувати комплекси, а також територіальні межі.

Важливу роль ці озброєння повинні відігравати і в рамках Операції Об'єднаних сил, але лише в тих випадках, коли їх використання є об'єктивно виправданим. Розуміючи те, що в разі непопадання в ціль протитанкові комплекси можуть нанести значну шкоду мирному населенню, до їх безпосереднього використання військові повинні пройти відповідну навчальну підготовку на полігонах із висококваліфікованими інструкторами і тільки потім використовувати ці озброєння за прямим призначенням.

Отже використання протитанкових ракетних комплексів «Javelin» може призвести до миру на сході України лише за умови, якщо під цим не буде політичного, націоналістичного, сепаратистського підтексту та якщо українське керівництво дотримуватиметься практичної реалізації задекларованих у Мінському та Нормандському форматах мирних ініціатив.

Подальше дослідження даної проблематики надасть можливість дослідити глибше окремі специфічні аспекти та проаналізувати динаміку розвитку процесу використання протитанкових ракетних комплексів. Доцільним вбачається більш глибокий аналіз позиції Російської Федерації щодо використання Україною цих озброєнь, а також подальших дій Сполучених Штатів щодо постачання летальної зброї.

Список використаних джерел

1. Американські «Джавеліни» прибули в Україну, – Держдеп США [Електронний ресурс] / Цензор.НЕТ. – Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/3063983/amerykanski_djaveliny_prybuly_v_ukrayinu_derjdep_ssha (30.04.2018). – Назва з екрану.

2. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. №2268–VIII [Електронний ресурс] / Офіційний веб–портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2268–19/page (18.01.2018). – Назва з екрану.

3. Операція Об'єднаних сил: що це таке і чим відрізняється від АТО [Електронний ресурс] / Канал 24. – Режим доступу: https://24tv.ua/operatsiya_obyednanih_sil_shho_tse_i_chim_vidriznyayetsya_vid_ato_n960346 (30.04.2018). – Назва з екрану.

4. Prentice A., Karazy S. Ukraine says weapons decision heralds new era of cooperation with U.S. [Electronic resource] / Reuters. – Regime to access: https://www.reuters.com/article/us–ukraine–defence/ukraine–says–weapons–decision–heralds–new–era–of–cooperation–with–u–s–idUSKCN1GE27X (02.03.2018). – Title from screen.

5. Экс–сотрудник Пентагона прокомментировал поставки Javelin на Украину [Электронный ресурс] / РИА Новости. – Режим доступа: https://ria.ru/world/20180501/1519740112.html (01.05.2018). – Название с экрана.

6. Песков объяснил негативное отношение к поставкам США ракет Javelin Украине [Электронный ресурс] / РИА Новости. – Режим доступа: https://ria.ru/world/20171225/1511661510.html (25.12.2017). – Название с экрана.

7. Роблин С. Украина создает собственные ПТРК для борьбы с Россией [Электронный ресурс] / ИНОСМИ.РУ. – Режим доступа: https://inosmi.ru/military/20180109/241145158.html (09.01.2018). – Название с экрана.

References

1. Amerykanski «Dzhaveliny» prybuly v Ukrainu, – Derzhdep SShA [Elektronnyi resurs] / Tsenzor.NET. – Rezhym dostupu: https://ua.censor.net.ua/news/3063983/amerykanski_djaveliny_prybuly_v_ukrayinu_derjdep_ssha (30.04.2018). – Nazva z ekranu.

2. Zakon Ukrainy «Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh» vid 18 sichnia 2018 r. №2268–VIII [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb–portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2268–19/page (18.01.2018). – Nazva z ekranu.

3. Operatsiia Obiednanykh syl: shcho tse take i chym vidrizniaietsia vid ATO [Elektronnyi resurs] / Kanal 24. – Rezhym dostupu: https://24tv.ua/operatsiya_obyednanih_sil_shho_tse_i_chim_vidriznyayetsya_vid_ato_n960346 (30.04.2018). – Nazva z ekranu.

4. Prentice A., Karazy S. Ukraine says weapons decision heralds new era of cooperation with U.S. [Electronic resource] / Reuters. – Regime to access: https://www.reuters.com/article/us–ukraine–defence/ukraine–says–weapons–decision–heralds–new–era–of–cooperation–with–u–s–idUSKCN1GE27X (02.03.2018). – Title from screen.

5. Eks–sotrudnik Pentagona prokommentiroval postavki Javelin na Ukrainu [Elektronniy resurs] / RIA Novosti. – Rezhim dostupa: https://ria.ru/world/20180501/1519740112.html (01.05.2018). – Nazvanie s ekrana.

6. Peskov obiasnil negativnoe otnoshenie k postavkam SShA raket Javelin Ukraine [Elektronniy resurs] / RIA Novosti. – Rezhim dostupa: https://ria.ru/world/20171225/1511661510.html (25.12.2017). – Nazvanie s ekrana.

7. Roblin S. Ukraina sozdaet sobstvennie PTRK dlia borbi s Rossiey [Elektronniy resurs] / INOSMI.RU. – Rezhim dostupa: https://inosmi.ru/military/20180109/241145158.html (09.01.2018). – Nazvanie s ekrana.

Vonsovych O. S., *PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «University of Central Europe» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua*

Will the supply of American anti–tank missile systems «Javelin» bring peace in eastern Ukraine?

The purpose of this article is to study the supply of American anti–tank missile systems «Javelin» from the point of view of settling the conflict in the east of Ukraine. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: the supply of anti–tank missile systems can lead to an increase in the number of enemy forces and an escalation of hostilities: in this case there will be a negative scenario that may lead to large–scale open hostilities; the military and political leadership of Ukraine should develop a Strategy and a clear Plan of Action on the use of anti–tank complexes «Javelin» precisely from a position of peaceful settlement of the conflict; the use of these complexes can lead to peace in the east of Ukraine only if there is no political, nationalistic, separatist subtext, and if the Ukrainian leadership will support the practical implementation of the peace initiatives declared in the Minsk and Norman formats.

Keywords: *anti–tank missile systems, peaceful settlement, The United States of America, Ukraine, weapons, conflict.*

* * *

УДК 32.01:303.42(477)

Гоцуляк В. М.,
кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології, Хмельницький національний університет (Україна, Хмельницький), gotsylak@ukr.net

Становлення політичної думки домодерної України

Розглядаються головні питання, що стали предметом осмислення в політичній думці ранньомодерної України, стосувалися існування людини і виявів її діяльності в контексті культурно–історичних та релігійних процесів другої половини XVI–XVII ст., осмислення ролі церкви в українському житті, формування української ідентичності і національної самосвідомості, проблем українського державотворення.

Можна стверджувати, що процес існування домодерної України і творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі. Церковні рухи та козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості.

Встановлено, що в час, коли європейці творили цілком модерні концепції історії та суспільного розвитку, українці визначали свою ідентичність, культуру і самосвідомість, виходячи з норм східнослов'янської православної духовності й візантійської спадщини.

Ключові слова: *політична думка, домодерна Україна, ідентичність, культура, ранньомодерна Україна, культурно–освітній рух.*

Політична думка ранньомодерної України є одним із важливих виявів української духовності й постає як деяка синкретична цілісність, що сформувалася в другій половині XVI–XVIII ст. під впливом багатьох чинників суспільно–політичного, релігійного та культурного характеру. Це складний, багатовимірний феномен, що включає в себе світоглядні структури, стиль мислення, форми ментальності, уявлення, ідеї, теорії та погляди представників певних соціальних станів українського суспільства та видатних постатей української духовної культури.

Головні питання, що стали предметом осмислення в політичній думці ранньомодерної України, стосувалися існування людини і виявів її діяльності в контексті культурно–історичних та релігійних процесів другої половини XVI–XVII ст., осмислення ролі церкви в українському житті, формування української ідентичності і національної самосвідомості, проблем українського державотворення. Характер політичної культури ранньомодерної України визначався прагненнями усвідомити зміст понять «руський народ», «Русь», «Україна».

Різним аспектам цієї наукової проблеми присвячені праці відомих українських дослідників – Я. Грицак, М. Кашуба, В. Литвинов, В. Нічик, С. Плохій, І. Шевченко, Н. Яковенко, та ін.

Дотримуючись сучасних підходів до періодизації української історії, що представлені в сучасній історичній науці, використання понять «ранньомодерна» і «модерна» Україна є доцільним і обґрунтованим. Загальновизнані критерії та характеристики західноєвропейської історії цілком поширюються й на аналіз тих історичних, суспільно–політичних, культурних процесів, що відбувалися в Україні з другої половини XVI до XVIII ст. [1; 4; 8; 10]. Деякі дослідники вважають, що застосовуючи загальну світову схему, початком модерної доби української історії є Люблінська унія 1569 року [5].

Використовуючи поняття «домодерна», «модерна» Україна, ми усвідомлюємо європейський контекст її розвитку на тих чи інших історичних етапах. Незважаючи на домінанту візантійсько–руських засад буття української людини і українського світу, є всі підстави вважати українську історію частиною європейської, а в українській духовній культурі в цілому і в творчості видатних українських мислителів вбачати впливи європейських за змістом культур – Відродження, Реформації, Бароко, Просвітництва.

Можна стверджувати, що процес існування домодерної України і творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі. Церковні рухи та козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості. На думку Я. Грицака, враховуючи час творення української ідентичності, можна вважати, що початок ранньомодерної доби України тотожний з початком витворення цієї ідентичності. А XVIII ст. є межею її існування перед початком нової доби – модерної (XIX ст.), коли відбувається національне відродження, а національна свідомість поширюється серед мас [1]. Можна констатувати, що в «домодерні» і «модерні» часи термін «нація» вже існував у суспільному лексиконі, побутував у суспільній свідомості еліт.

Становлення політичної думки домодерної України обмежується двома визначними для української історії подіями, значення яких важко переоцінити – Люблінською унією 1569 року, наслідком якої стало включення основної частини українських земель до складу Речі Посполитої і національною революцією середини XVII ст., яка завершилася утворенням Української козацької держави.

До цього часу перебування колишніх земель Київської Русі у складі Великого князівства Литовського супроводжувалося досить рівним ставленням до української культури та української мови. Так, книжний варіант старобілоруської мови був прирівняний в правах до литовської і використовувався для ведення державних справ. Українська та білоруська аристократія, незважаючи на своє православне походження, могла посідати високі посади при княжому дворі. В основі Литовського статуту, який регулював життя громадян держави, були норми Руської правди.

Значно гіршим було становище українців під владою Польщі. Православна шляхта була обмежена в своїх правах, їй не дозволялося займати державні посади. Українська еліта з метою збереження своїх станових привілеїв масово переходила в католицтво. В містах привілейоване становище займали ремісники з Європи, а не українці. Для українських селян вводилася панщина.

Згідно з Люблінською унією Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в одну державу – Річ Посполиту під владою польського короля. Декларативна рівність обох частин Речі Посполитої обернулася тим, що Велике князівство Литовське опинилося в підпорядкованому становищі й зберігало лише певні ознаки державності – окреме законодавство і суди, окремі вищі адміністративні посади, свою фінансову систему і військо. В результаті Люблінської Унії українські землі – Підляське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства були включені до польської частини Речі Посполитої.

Люблінська унія стала можливою великою мірою завдяки підтримці її українською та білоруською шляхтою в її прагненні мати такі ж самі привілеї, як і польська шляхта. Українські князі, спираючись на традиції Київської Русі, не бажали змінювати існуючий на той стан речей і навіть після прийняття Люблінської унії намагалися вести самостійну зовнішню політику, щоб змінити статус українських земель. Зокрема, під час перших виборів короля Речі Посполитої князі Острозькі і Вишневецькі разом з найвпливовішими магнатами Великого князівства Литовського Миколою Радивилом і Григорієм Ходкевичем підтримували кандидатуру Генріха Валуа, який обіцяв після виборів повернути українські воєводства до Великого князівства Литовського. Поширювалася також ідея про своєрідну східноєвропейську федерацію, яка включала б Україну як васальну державу з князем Острозьким як її правителем [2, с. 480]. Тобто очевидними були прагнення зменшити підпорядкування Польщі. Подібні плани українські магнати мали і пізніше, причому все більшу роль у них починає відігравати окрема соціальна сила – українське козацтво.

Після Люблінської унії в Україні відбувалися великі економічні та політичні зміни, впродовж XVI ст. на більшій частині Польщі встановлюється фільварково–панщинна система, відбувається повне закріпачення селян. Економічне становище міст погіршувалося, проте зростає кількість малих містечок, що сприяло розвиткові торгівлі.

В суспільно–політичному житті провідну роль починають відігравати великі землевласники. У Східних районах України створюються осередки ремесла і торгівлі, а також козацькі поселення, які виконували функцію оборони кордону від татарських нападів вздовж межі з «диким полем».

На думку Я. Ісаєвича, Люблінська унія поряд з негативними наслідками мала й позитивні. І чи не найважливішим з них було те, що більшість українських земель об'єднувалися в складі однієї держави. Центральні і північно–західні землі в складі Речі Посполитої зберегли певні особливості в устрої і праві, користувалися Литовським статутом, використовували руську (українсько–білоруську) писемну мову не тільки в місцевих судах і урядах, але й в актах коронної канцелярії [2, с. 481].

Для багатьох членів місцевих еліт польське правління означало заміну місцевих православних та церковнослов'янських традицій на нові римо–католицькі цінності. У прагненні зайняти належне місце в політичній системі польської держави, українська аристократія, великі магнати та шляхта все менше спиралася на православну традицію та освіту. Це впливало на процеси асиміляції верхівки українського суспільства. Політичні процеси, процес покатоличення, мовна та культурна асиміляція були тісно пов'язаними. І небезпека цього усвідомлювалася в суспільстві. На початку XVII ст. Мелетій Смотрицький пише трактати «Пересторога» і «Тренос» або плач православної Руської церкви, в яких вказує на небезпеку втрати для Русі кращих родів. Перелік Мелетія Смотрицького налічує тридцять одне родове прізвище (князі Слуцькі, Заславські, Острозькі, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Ходкевичі, Сапєги, Потії), багато з яких згадуються і в пізній історії польської шляхти [9, с. 145].

Асиміляції піддалися переважно найвищі верстви руської спільноти, але під впливом польської культури і латинської церкви асиміляція відбувалася також і в середовищі середньої шляхти.

На думку І. Шевченка, політика великих українських полонізованих магнатів і середньої шляхти вела до занепаду Речі Посполитої, а магнати–українці за походженням чи власники українських земель приклалися до розвалу Польщі: магнати ставилися вороже до створення централізованої виконавчої влади і тим самим не лише послаблювали внутрішню демократію польського шляхетського стану, але й опиралися реформам, необхідним для того, щоб Польща стала однією з модерних держав XVIII ст. [9, с. 146].

З іншого боку, відчуваючи загрозу з боку українського козацтва та козацької верхівки в претензіях на рівні зі шляхтою права, польська соціальна і політична верхівка не бажала вирішувати «українське питання». А це також вело до занепаду Речі Посполитої в майбутньому.

Польське панування неминуче впливало на стан українського суспільства і української культури аж до середини XVIII ст. Однак, на думку багатьох істориків, польська експансія на Схід мала не завжди позитивне значення для самої Польщі. Так І. Шевченко у своїй праці «Україна між Сходом і Заходом» пише про те, що дехто з польських істориків з жалем зазначає, що краще б енергія, затрачена на підкорення східних територій, була покладена на створення нової централізованої держави – стану, якого Польща так і не встигла досягти перед поділами. Такий хибний шлях на кінець XVIII ст. привів до розпаду польської державності й загальмував формування сучасної польської нації. Ба більше, Польща так і не спромоглася ані вирішити українського питання, ані відвернути вибуху Великої Козацької війни [9, с. 146–147].

З часу прийняття Люблінської унії і до середини XVII ст. посилюється не лише активність старих еліт, але й з'являється нова сила – козацтво. Остання чверть XVI і перші десятиліття XVII ст. – це час козацьких повстань, які продемонстрували могутність нової соціальної структури та її державотворчі можливості. Крім того, це доба кардинальних реформ у релігійному житті, в цей час виникають нові організаційні структури українського життя – об'єднання української інтелектуальної та літературної еліти і братства, з'являються нові навчальні заклади, пожвавлюється літературна діяльність. Завдяки єднанню православних діячів, представників культурно–освітніх об'єднань з політичною підтримкою українського козацтва стало можливим відновлення в 1620 році православної ієрархії всупереч волі польського уряду і всіх структур тодішньої польської держави.

Суттєвий вплив на характер і форми процесів, що відбувалися в суспільно–політичному житті України другої половини XVI–XVII ст., мали події церковної боротьби і запровадження на українських землях Унії. Поділ Київської митрополії на православну та унійну сприймався сучасниками і наступними поколіннями як національна трагедія, як втрата власної духовної тотожності. В результаті гострої суперечки між українськими книжниками, що захищали православну віру і православну церкву, і прихильниками унійної доктрини виник цікавий і неповторний духовний феномен – полемічна література (Клірик Острозький,

Іпатій Потій, Христофор Філалет, Герасим Смотрицький, Захарія Копистенський та ін.). У богословських творах представників обох «грецьких» конфесій обґрунтовувалися концепції єдності християнських церков (В. Рутський, П. Могила). Одним з наслідків протистояння в церковній сфері стала активізація шкільництва, друкарства й наук в Україні. Слід зазначити, що релігійна полеміка, як поширювалася в Україні XVI–XVII ст., як правило, завжди пов'язувалася з гострими політичними суперечностями, а в релігійній боротьбі завжди окреслювалися політичні інтереси тодішніх українських еліт.

Великий вплив на розвиток української спільноти здійснювала польська культура кінця XVI–XVII ст. Вона стала транслятором європейських ренесансних і реформаційних ідей не лише в Польщі, а й на литовських та українських землях. Польські латиномовні поети (Мацей Казімєж Сарбєвський) та політичні мислителі – Анджей Фрич Моджевський, Ян Ласький) мали європейське визнання. Багато польських поетів навчалися в європейських університетах, не поступаючись своєю творчістю найкращим поетам Європи. Саме через Польщу і польську культуру українці долучались до здобутків західноєвропейської ренесансної культури.

Культурно–освітній рух, який почався в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст., і поширювався під впливом ідей Відродження та Реформації, також набував помітних політичних рис. Прагнення отримати західну гуманістичну освіту стимулювало багатьох вихідців з України змінити віросповідання і перейти в католицтво (Станіслав Оріховський, Юрій Дрогобич, Павло Русин). І це також мало свої політичні наслідки. Слід також усвідомлювати те, що європейські за походженням культурні епохи – Ренесанс реформація, бароко – в чистому вигляді в Україні не існували [7]. Йдеться про синтез, взаємопроникнення ідей православно–руського мислення та ідей європейської культури. Проте наслідком поширення західноєвропейських ідей в Україні стало те, що їх впливи були найбільш широкими і відчувалися в різних сферах життя, в тому числі й політичній.

Україна, звісно, зазнала впливу гуманістичних ідей. Так, в українській культурі XVI–XVII ст. були помітними явища і процеси ренесансного характеру – поширюються ідеї громадянського гуманізму, розуміння людини як активної й діяльної істоти, утверджується цінність праці (передусім, духовної, але не тільки). Зрозумілим є те, що такі зрушення в духовному житті України не могли розвитися до рівня національної ренесансної культури, як це було, наприклад, у Західній Європі. Йдеться лише про окремі елементи гуманістичної свідомості та окремі тенденції в розвитку української культури [3; 6; 7].

В Україні Ренесанс не знайшов адекватної за європейськими зразками реалізації. Тут поширювався північноєвропейський варіант гуманізму в тісній єдності з ідеями Реформації. У цьому зв'язку цілком зрозумілим є інтерес до релігійної тематики в середовищі українських книжників, церковних діячів та інтелектуалів .Водночас про механічне запозичення ідей європейської Реформації, звісно, не йдеться: українські мислителі творили, ґрунтуючись на власних національних засадах культурного буття і в координатах православного мислення.

Реформаційно–гуманістичні ідеї в Україні розроблялися на ґрунті східнослов'янських форм духовності і греко–руської культури. Українські книжники використовували реформаційні ідеї передусім для відродження східного християнства і зміцнення православної церкви. Як відзначають дослідники, в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникла своєрідна східнослов'янська версія реформаційної та гуманістичної ідеології [7, с. 130].

Сприятливим ґрунтом для поширення ідей західноєвропейської культури була поширена в Польській державі за часів Сигізмунда I політична та релігійна толерантність. Примус і утиски іновірців почалися в XVII ст., і це стало причиною багатьох політичних невдач Польщі. Особливо погіршилося становище православної церкви, коли свій вплив в Україні поширював орден єзуїтів.

В 1570–х роках почався релігійний наступ єзуїтів на східні території Польської держави, що мало цілком негативні наслідки не лише для церковного й культурного, але й для політичного життя руського православного населення. Деякі верстви українського суспільства чинили відвертий опір польському засиллю. «На соціально–політичному рівні він вилився у козацькі повстання та рухи селянських мас, що були сповнені ненависти до польських панів та їхніх єврейських і вірменських поплічників. На культурному рівні він набув форми релігійної полеміки та православно–освітянського руху», – пише І. Шевченко [9, с. 146].

Орден єзуїтів проводив в XVII ст. репресивну політику щодо православних. З різкими випадами проти православної церкви виступив єзуїт Петро Скарга. Він звинувачував православну церкву і православних ієрархів у схизмі (розколі), вважав, що грецькою мовою не можна осягнути Божу благодать. Водночас, визнаючи домінування латинської віри і латинської освіти в тогочасному суспільстві, П. Скарга виступав за навчання у школах рідною мовою для православного населення. Навчання включало також вивчення класичних мов, що повинно було бути фактором залучення до світової скарбниці.

Що ж до протистояння католицької та православної церков у XVII ст., то воно мало свої політичні наслідки. І перевага в цьому протистоянні була не на боці православної церкви. Культурний і освітній рівень православних священиків значно уступав вишколеності єзуїтів. Моральний авторитет служителів православної церкви потерпав від різних зловживань, неосвіченості тощо. Вищі ієрархи православної церкви думали не про завдання пастирського служіння, а про збагачення і різні привілеї.

Таким чином, необхідним елементом наукового дискурсу щодо змісту політичної думки ранньомодерної України є характеристика культурно–історичних передумов та суспільно–політичного контексту, в яких творились ідей, погляди, переконання українських мислителів відповідного періоду. Проблеми існування власної церкви, релігійна полеміка, політика польських та українських еліт, політичні протистояння та ідеологічні дискусії, питання про польські впливи в українському житті, високий злет духовної культури в другій половині XVI–XVII ст. мусять розглядатися лише з урахуванням історичних і етнокультурних координат розвитку української спільноти. Поєднання візантійської, слов'яно–руської традиції з впливами

європейської культури складає основу української ментальності та політичної культури в ранньомодерний період української історії.

У час, коли європейці творили цілком модерні концепції історії та суспільного розвитку, українці визначали свою ідентичність, культуру і самосвідомість, виходячи з норм східнослов'янської православної духовності й візантійської спадщини.

Політичні впливи Речі Посполитої, а згодом у XVIII ст. – Росії – наклали суттєвий відбиток на загальноісторичний та етнокультурний контекст процесів, що відбувалися в українському житті. Вони великою мірою визначили характер творчості українських мислителів ранньомодерної України.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навчальний посібник / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 356 с.
2. Історія української культури: У 5 т. / НАН України; Гол. ред. Б. Є. Патон. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.
3. Кашуба М. Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини XVII ст. / М. Кашуба // Європейське Відродження та українська література XIV–XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.57–75.
4. Когут З. Коріння ідентичності / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
5. Лисяк–Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк–Рудницький. – Центр дослідження історії ім. Петра Яцика Канад. ін–ту укр. студій Альбертського ін–ту: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 520 с.
6. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст. / В. Д. Литвинов. – К.: Вид–во С. Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
7. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – Київ: Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – Київ: Критика, 2005. – 493 с.
9. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко; під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.
10. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.

References

1. Hrytsak Ya. I. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia: navchalnyi posibnyk / Ya. I. Hrytsak. – K.: Heneza, 1996. – 356 s.
2. Istoriia ukrainskoi kultury: U 5 t. / NAN Ukrainy; Hol. red. B. Ie. Paton. – T.2: Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII st. / Vidp. red. Ya. D. Isaievych. – K.: Naukova dumka, 2001. – 847 s.
3. Kashuba M. Humanistychni ta reformatsiini idei v Ukraini druhoi polovyny XVII st. / M. Kashuba // Yevropeiske Vidrodzhennia ta ukrainska literatura XIV–XVII st. – K.: Naukova dumka, 1993. – S.57–75.
4. Kohut Z. Korinnia identychnosti / Z. Kohut. – K.: Krytyka, 2004. – 351 s.
5. Lysiak–Rudnytskyi I. Istorychni ese / I. Lysiak–Rudnytskyi. – Tsentr doslidzhennia istorii im. Petra Yatsyka Kanad. in–tu ukr. studii Albertskoho in–tu: V 2 t. – K.: Osnovy, 1994. – T.1. – 520 s.
6. Lytvynov V. D. Renesansnyi humanizm v Ukraini. Idei humanizmu epokhy Vidrodzhennia v ukrainskii filosofii XVI – pochatku XVII st. / V. D. Lytvynov. – K.: Vyd–vo S. Pavlychko «Osnovy», 2000. – 472 s.
7. Nichyk V. M. Petro Mohyla v dukhovnii istorii Ukrainy / V. M. Nichyk. – Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 1997. – 328 s.
8. Plokhii S. Nalyvaikova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini / S. Plokhii. – Kyiv: Krytyka, 2005. – 493 s.
9. Shevchenko I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia / I. Shevchenko; pid redaktsiieiu Andriia Yasinovskoho. – Lviv: Instytut Istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 2001. – 250 s.
10. Yakovenko N. M. Vstup do istorii / N. M. Yakovenko. – K.: Krytyka, 2007. – 368 s.

Gotsulyak V. M., *candidate of political sciences, associate professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Khmelnytsky National University (Ukraine, Khmelnytsky), gotsylak@ukr.net*

Formation of political thought of modern Ukraine

The article deals with the main issues that became the subject of comprehension in the political thought of early modern Ukraine, related to the existence of man and the manifestations of his activity in the context of the cultural–historical and religious processes of the second half of the XVI–XVII centuries Understanding the role of the church in Ukrainian life, the formation of Ukrainian identity and national self–consciousness, problems of Ukrainian state–building.

It can be argued that the process of the existence of premodern Ukraine and the creation of a modern Ukrainian nation was synchronous with similar processes in Western Europe. Church movements and Cossack wars of the late XVI–XVII centuries is a Ukrainian analogy of the pan–European process of the emergence of a new form of collective identity – national consciousness.

It was established that at a time when Europeans created completely modern concepts of history and social development, Ukrainians determined their identity, culture and self–consciousness, based on the norms of Eastern Slavic Orthodox spirituality and the byzantine heritage.

Keywords: *political thought, postmodern Ukraine, identity, culture, early modern Ukraine, cultural and educational movement.*

* * *

УДК 342

Долженко О. О.,
здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
Miurae2015@gmail.com

Незаконні воєнізовані формування в умовах ведення «гібридної війни»

Актуальність теми. У мовах ведення Російською Федерацією агресивної «гібридної війни» та ескалації конфлікту на Сході України, наукове дослідження соціально–політичного та кримінального феномену використання незаконних воєнізованих формувань набуває своєї актуальності для концептуальної розробки форм та методів протидії загрозам національної безпеки України.

Метою дослідження є теоретичне дослідження феномену використання Російською Федерацією незаконних воєнізованих формувань в умовах ведення «гібридної війни» на Сході України.

Завданнями дослідження є концептуальний та теоретико–методологічний аналіз підходу до дослідження незаконних воєнізованих формувань та особливостей їхвикористання; дослідження політико–правової сутності загроз і викликів національній безпеці України з боку учасників незаконних воєнізованих формувань.

Методологічна основа дослідження. Специфіка предмета дослідження зумовлює поєднання наукових принципів, методів та методологічних підходів задля здійснення системного аналізу феномена незаконних воєнізованих формувань в умовах «гібридної війни» на прикладі військової агресії Російської Федерації проти України. Неупередженість та незалежність наукових суджень забезпечують принципи науковості, об'єктивності, багатоаспектності, всебічності, ідейного плюралізму, соціального детермінізму, діалектики, конкретності, історизму, цілісності, системності, комплексностітаінші. Поєднання таких методів наукового пошуку як аналіз, синтез, абстрагування, аналогія, узагальнення, індукція, дедукція, утворило загальнологічну композицію дослідження.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів матеріали дослідження можуть використовуватись у науково–експертній та аналітико–прогностичній діяльності при формуванні та реалізації державної політики у сфері профілактики, запобігання і протидії загрозам національній безпеці України з боку суб'єктів ведення «гібридної війни».

Ключові слова: *незаконні воєнізовані формування, військова агресія, національна безпека, «гібридна війна».*

Окремої увагив контексті ведення «гібридної війни» заслуговують створення і функціонування незаконних

воєнізованих формувань, що намагаються перебрати на себе функції збройних сил і правоохоронних органів держави, організація та забезпечення їхньої участі у масових заворушеннях, регіональних військових конфліктах, провокаціях силових сутичок із правоохоронними органами тощо. Чинне законодавство України визначає існування незаконних воєнізованих формувань однією з найбільш серйозних загроз національній безпеці України.

З початком бойових дій на Сході України Російська Федерація активно почала використовувати незаконні воєнізовані формування у збройному протистоянні силам спеціальних операцій України. До 2014 року натериторії Донецької та Луганської областей діяло близько 20 об'єднань і рухів екстремістської спрямованості (*насамперед громадські рухи «ОПЛОТ», «Кольчуга», «Купол» та козачі структури проросійського спрямування*), які сповідували ідеї «руського миру», виступали за федералізацію України. Аналіз організаційної структури і діяльності зазначених структур засвідчує наявність в їх складі латентних бойових підрозділів або воєнізованих (парамілітарних) відгалужень. Крім того, організаційна побудова деяких екстремістських угруповань свідомо копіюється з військової, відзначається жорсткою внутрішньою дисципліною, ієрархією та субординацією.

На тлі соціально–економічних і суспільно–політичних негараздів незаконні воєнізовані формування поповнюються особами, звільненими з лав Збройних сил України і правоохоронних органів, які володіють знаннями і навичками конспірації і негласного збору інформації, поводження зі зброєю та вибухонебезпечними матеріалами, планування і реалізації силових заходів тощо. Зазначені обставини, своєю чергою, підвищують ризикогенність екстремістських об'єднань. Зважаючи на те, що створення та функціонування незаконних воєнізованих формувань суперечить нормам чинного законодавства України, їх діяльність зазвичай камуфлюється під молодіжні спортивні товариства або приватні охоронні структури. Існування таких підрозділів обґрунтовується екстремістськими об'єднаннями необхідністю захистити незалежність або національні інтереси держави [1, с. 56]. Діяльність незаконних воєнізованих формувань, як свідчить аналіз практики суб'єктів ведення «гібридної війни» в Україні, неодноразово призводила до масових заворушень, групових порушень громадського порядку, вчинення хуліганських дій, що мали значний суспільний резонанс та зумовлювали суттєве ускладнення суспільно–політичної ситуації у державі або її окремих регіонах, блокування діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Активісти окремих парамілітарних організацій брали участь у міждержавних і локальних військових конфліктах, що спричинювало загострення відносин між Україною та деякими країнами пострадянського простору.

Аналіз «гібридної війни» Російської Федерації проти України починаючи з 2013 року дає підстави стверджувати, що основною рушійною силою у ній є незаконні воєнізовані формування. Враховуючи, що Росія завчасно готувалася до агресивних дій проти України, при плануванні операції використовувала дані військової, спеціальної та легальної розвідки враховувала особливості соціально–політичної обстановки в регіоні (*АРК, Східні області України*), а також українське законодавство у частині, що стосується протидії створенню та діяльності непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань.

Концептуально використання незаконних воєнізованих формувань у веденні «гібридної війни» пояснюється наступними аспектами.

По–перше, агресія Російської Федерації проти України поєднує воєнні та невоєнні аспекти. Створення та діяльність на тимчасово окупованих територіях незаконних воєнізованих формувань, до складу яких вводяться представники правоохоронних, спеціальних служб та професійний військовий контингент із числа керівного складу дозволяє їх камуфлювати у сили «народної самооборони», «народної поліції та армії», «ополченців» тощо.

По–друге, ведення військових дій силами незаконних воєнізованих формувань дозволяє висвітлювати конфлікт в Україні, як триваючу громадянську війну, спровоковану Заходом, яка підігрівається зростанням націоналістичних та русофобських настроїв усередині держави. Росія ж не є стороною цього конфлікту. Керуючись цим принципом, військовослужбовці підрозділів збройних сил РФ, яких вводять на територію України, легендуються. На першому етапі операції в Криму, коли основні завдання виконував особовий склад російського спецназу, їх афішували як «місцеві сили самооборони». На тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей їх подають як підрозділи «збройних сил» так званих «ДНР» та «ЛНР».

По–третє, використання незаконних воєнізованих формувань у «гібридній війні» дозволяє максимально мобілізувати місцеве населення та зменшити людські втрати у власних регулярних військах та силах спеціальних операцій. Цей принцип особливо проявився в діяльності Росії на сході України. Як на початку активної фази конфлікту у квітні 2014 року, так і надалі російський агресор намагався залучити до участі у бойових діях проти сил АТО якнайбільше представників місцевого населення. На першому етапі їх об'єднання називали «загонами повстанців», згодом вони були зведені у «збройні сили народних республік» у складі двох «армійських корпусів», а у травні 2016 року розпочався процес реорганізації останніх в оперативні командування. Реалізація цього принципу переслідує передусім політичну мету Кремля – представити міжнародній спільноті свою агресію проти України як громадянську війну на Донбасі.

По–четверте, наявність у «гібридній війні» підконтрольних незаконних воєнізованих формувань дозволяє вирішувати різні воєнно–політичні цілі та виконувати «брудну роботу» без ризику міжнародних санкцій. Основна з них – максимально можливе покриття потреб військового потенціалу агресії за рахунок людських ресурсів місцевого населення. У більшості випадків ці ресурси використовують в агресивних акціях з прогнозовано високим рівнем втрат, особливо якщо такі акції не потребують залучення висококваліфікованих військових, тобто як «гарматне м'ясо».

Поступово аналізуючи тактику ведення Російською Федерацією агресивної «гібридної війни» проти України шляхом активного використання на всіх її етапах

незаконних воєнізованих формувань слід детально проаналізувати феномен цього кримінального караного діяння та його нормативного закріплення.

Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань закріплено в законодавстві України як кримінальне правопорушення (відповідно до ст. 260 Кримінального кодексу України). За даними статистики, з 2001 до 2014 року цю норму майже не застосовували. Водночас із січня 2014 року, у зв'язку зі стрімкою зміною ситуації, загостренням криміногенної обстановки й соціальним напруженням, розпалюванням міжнаціональної та міжрегіональної ворожнечі, поширенням злочинів проти особи та корисливо–насильницьких злочинів в Україні, щороку збільшувалася кількість вчинених зазначених зареєстрованих злочинів, що мають досить високий рівень латентності. Зокрема, з початку 2014 року органи досудового розслідування України відкрили понад 1800 кримінальних проваджень за фактами створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань. У 2014 році таких кримінальних проваджень було 475, 2015–го – 936, а з січня до листопада 2016 року – 628 [2].

Діяльність незаконних збройних формувань, на думку О. В. Шеслера й І. О. Смирнова, передбачає не підпорядковану державі і не підконтрольну їй альтернативу армії, спецслужбам, правоохоронним органам, яка може стати підґрунтям для тероризму, екстремізму, масових заворушень, насильницького захоплення влади й інших злочинів [3, с. 61–67]. У п.2 примітки до ст. 260 КК України використано два терміни – «збройні формування» та «воєнізовані групи». Такий підхід законодавця є цілком слушним. За браку в законодавстві України поняття «воєнізовані групи» у практичній діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, слід керуватися нормою ч.1 ст. 28 КК України, відповідно до якої злочин визнають таким, що вчинений групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (*два або більше*) виконавців без попередньої змови між собою. Тож воєнізовані формування складаються з підрозділів, а для відповідальності за створення або за участь у діяльності збройних формувань достатньо встановити наявність групи осіб. Саме із цієї причини не можна цілком погодитися з наведеним раніше твердженням О. Шеслера та І. Смирнова щодо того, що незаконні збройні формування створюють альтернативу армії, спецслужбам, правоохоронним органам. Неоднозначною є також позиція А. Д. Аджиєва, згідно з якою чисельність незаконних збройних формувань має становити щонайменше відділення (*екіпаж, розрахунок*), тобто найменшу первинну ланку воєнізованого підрозділу, яке підпорядковується наказам командира [4, с. 27].

Відповідно до законодавства України, на відміну від законодавства Російської Федерації, участьу діяльності цих формувань можуть брати навіть дві озброєні особи, які створили в такий спосіб незаконне збройне формування, що підпадає під ознаки, визначені в п.2 примітки до ст. 260 ККУкраїни.

У літературі висловлено іншу позицію, на противагу закріпленій у законодавстві. Дослідники В. М. Серватюк та М. М. Поліщук стверджують, що до незаконних збройних формувань належать воєнізовані угруповання, які переслідують певні політичні, національно–сепаратистські або кримінальні цілі, озброєні різнотипною зброєю, не мають чіткої структури та єдиного управління, керовані авторитетними, політичними, військовими або кримінальними лідерами, для досягання певних цілей здійснюють озброєну боротьбу з органами державної влади, між собою, а іноді й проти мирного населення [5, с. 131–146].

Аналізуючи тактику використання РФ незаконних воєнізованих формувань у «гібридній війні» дозволяє повністю дослідити всі елементи кримінально караного діяння та ефективно протидіяти шляхом притягнення винних до відповідальності.

Так, найпершим незаконним воєнізованим формування створеним Російською Федерацією є «Народне ополчення Донбасу», яке розпочало свою діяльність на території Донецької області у квітні 2014 року шляхом захоплення адміністративних будівель органів державної влади та сприянні у створенні т.зв. «ДНР» [6].

Протягом 2014–2015 років військовослужбовцями Південного військового округу та спеціальними службами (*Головним розвідувальним управлінням Міністерства оборони РФ та Військової контррозвідки ФСБ*) на тимчасово окупованих територіях Східних регіонів України сформовано 1–й («ДНР») та 2–й («ЛНР») армійські корпуси [7].

До складу 1–ого армійського корпусу т.зв. «ДНР» увійшли такі незаконні воєнізовані формування: Бригади («Слов'янська», «Беркут», «Оплот», «Республіканська гвардія», «Кальміус»), Полки (9 ОПМП, «Восток», ОКП Донецька) та Батальйони («Вікінги», «Дизель», «Сомалі», «Спарта», «Хан», 3 ОБСпП, ОЗРДн Донецька, ОБУО Донецька, ОРВБ Донецька, ОБМЗ Донецька).

До складу 2–ого армійського корпусу т.зв. «ЛНР» увійшли такі незаконні воєнізовані формування: Бригади (2 ОМСБр, 4 ОМСБр, 7 ОМСБр, ОАБр Луганська), Полки (6–й козачий,ОКП Луганська) та Батальйони («Август», ОРБ Луганська, ОЗРДн Луганська, ОБУО Луганська, ОРВБ Луганська, ОБМЗ Луганська).

На даний час вищезазначені незаконні воєнізовані формування т.зв. «народних республік» підпорядковуються «головнокомандувачам збройних сил республік», якими є «глави республік». Безпосереднє керівництво ними покладено на «міністрів оборони республік». Із завершенням у жовтні 2015 року формування двох «армійських корпусів» остаточно склалася і система керівництва ними. Нині воно здійснюється генеральним штабом збройних сил Росії через Центр територіальних військ та інші органи управління Південного військового округу.

Безпосереднє управління 1–м та 2–м корпусами покладено на кадрових військовослужбовців збройних сил РФ, які перебувають на командних і штабних посадах до роти включно. Їх ротація здійснюється залежно від напруженості бойових дій.

Сержантський і рядовий склад армійських корпусів на 30–40% сформований із жителів окупованої території Донецької і Луганської областей. Решту становлять військовослужбовці – контрактники збройних сил Росії та найманці.

Підготовка з'єднань і частин «збройних сил народних республік» проводиться в єдиній системі оперативної, бойової і мобілізаційної підготовки Південного військового округу збройних сил Росії. Зокрема,

низка навчально–бойових заходів щодо управління вогнем артилерії, спеціальні навчання сил розвідки та протиповітряної оборони, а також командно–штабні навчання, у т.ч. на місцевості з розгортанням засобів зв'язку, проводилася у 2016 році під керівництвом командування Центру територіальних військ.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що Російська Федерація використовуючи у агресивній «гібридній війні» проти України незаконні воєнізовані формування, намагається у такий спосіб уникнути міжнародних санкцій за фактичне розв'язування та ведення війни в Україні. Разом з тим, усвідомлюючи неминучість перемоги України у «гібридній війні», готова припинити організаційне, адміністративне та фінансове забезпечення незаконних воєнізованих формувань, що призведе до їх повного роззброєння та притягнення їх членів до кримінальної відповідальності за законами України.

Список використаних джерел

1. Коваль Р. Підстави націократії [Текст] / Р. Коваль; передм. В. Рубана. – К., 1994. – 56 с.
2. Лист Департаменту інформаційної підтримки та координації поліції «102» Національної поліції України від 26 серп. 2016 р. №27/2–3407 та від 9 груд. 2016 р. №27/2–5129.
3. Шеслер А. В. Характеристика объекта как элемента состава преступления, предусмотренного статьей 208 Уголовного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс] / А. В. Шеслер, И. О. Смирнов // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2013. – №3 (25). – С.61–67. – Режим доступа: http://www.naukatipk.ru/ru/ct–menu–item– 9.html?id=224., с.65.
4. Аджиев А. Д. Организация незаконного вооруженного формирования или участия в нем: уголовно–правовые аспекты противодействия: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / АджиевАрсеналиДагирович. – Краснодар, 2009. – 27 с.
5. Серватюк В. М. Структура незаконних збройних формувань та особливості їхньої тактики дій на південному сході України [Електронний ресурс] / В. М. Серватюк, М. М. Поліщук // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. (Серія «Військові та технічні науки»). – 2015. – №1 (63). – С.131–146. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/USRN/npnapv–vtv_2015_1_13/.
6. «Народні ополчення Донбасу» штурмують будівлю МВС у Краматорську [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/107437
7. «Структура гибридной армии «Новороссии» ИНФОГРАФИКА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.depo.ua/rus/war/struktura–gibridnoyi–armiyi–novorosiyi–infografika—30082015080000

References

1. Koval R. Pidstavy natsiokratii [Tekst] / R. Koval; peredm. V. Rubana. – K., 1994. – 56 s.
2. Lyst Departamentu informatsiinoi pidtrymky ta koordynatsii politsii «102» Natsionalnoi politsii Ukrainy vid 26 serp. 2016 r. №27/2–3407 ta vid 9 hrud. 2016 r. №27/2–5129.
3. Shesler A. V. Kharakteristika obekta kak elementa sostava prestupleniya, predusmotrennogo statey 208 Ugolovnogo kodeksa Rossiyskoy Federatsii [Elektronnyy resurs] / A. V. Shesler, I. O. Smirnov // Yuridicheskaya nauka i pravookhranitelnaya praktika. – 2013. – №3 (25). – S.61–67. – Rezhim dostupa: http://www.naukatipk.ru/ru/ct–menu–item– 9.html?id=224., s.65.
4. Adzhiev A. D. Organizatsiya nezakonnogo vooruzhennogo formirovaniya ili uchastiya v nem: ugolovno–pravovye aspekty protivodeystviya: avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.08 / Adzhiev Arsenali Dagirovich. – Krasnodar, 2009. – 27 s.
5. Servatiuk V. M. Struktura nezakonnykh zbroinykh formuvan ta osoblyvosti yikhnoi taktyky dii na pivdennomu skhodi Ukrainy [Elektronnyi resurs] / V. M. Servatiuk, M. M. Polishchuk // Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. (Seriia «Viiskovi ta tekhnichni nauky»). – 2015. – №1 (63). – S.131–146. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/USRN/npnapv–vtv_2015_1_13/.
6. «Narodni opolchennia Donbasu» shturmuiut budivliu MVS u Kramatorsku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://tyzhden.ua/News/107437
7. «Struktura gibridnoy armii «Novorossii» INFOGRAFIKA [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.depo.ua/rus/war/struktura–gibridnoyi–armiyi–novorosiyi–infografika—30082015080000

Dolzhenko A. A., *applicant, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), Miurae2015@gmail.com*

Illegal paramilitary formation in the context of «hybrid war»

Actuality of theme. In the languages of the Russian Federation conducting an aggressive «hybrid war» and the escalation of the conflict in the East of Ukraine, the scientific study of the sociopolitical and criminal phenomenon of the use of illegal paramilitary forces becomes relevant to the conceptual development of forms and methods for countering the threats to Ukraine's national security.

The purpose of the study is theoretical study of the phenomenon of the use of illegal paramilitary forces by the Russian Federation in the context of the conduct of the «hybrid war» in the East of Ukraine.

The objectives of the study are conceptual and theoretical and methodological analysis of the approach to the study of illegal paramilitary formations and the peculiarities of their use; the study of the political and legal nature of threats and challenges to the national security of Ukraine by the participants of illegal paramilitary groups.

Methodological basis of the study. The specificity of the subject of the study leads to a combination of scientific principles, methods and methodological approaches for the systematic analysis of the phenomenon of illegal paramilitary forces under the conditions of the «hybrid war» on the example of military aggression against the Ukraine. The impartiality and independence of scientific judgments provide the principles of scientific, objectivity, multidimensionality, comprehensiveness, ideological pluralism, social determinism, dialectics, concreteness, historicism, integrity, systemicity, complexity, and others. The combination of such methods of scientific research as analysis, synthesis, abstraction, analogy, generalization, induction, deduction, formed the general composition of the study.

The theoretical and practical significance of the results of the research materials can be used in scientific–expert and analytical and forecasting activities in the formation and implementation of state policy in the field of prevention, prevention and counteraction to threats to the national security of Ukraine by the subjects of the «hybrid war».

Keywords: *illegal paramilitary formations, military aggression, national security, «hybrid war».*

* * *

УДК 327:351.86

Костиря І. О.,
доктор політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Культурна політика сучасної України: виклики глобалізації та регіоналізації

Стаття присвячена критичному аналізу теоретичних засад сучасної культурної політики України перед викликами глобалізації та регіоналізації. В полі дослідницької перспективи автора лежать позитивні та негативні аспекти глобалізаціного та антиглобалізаційного трендів. У результаті аналізу виокремлено основні ознаки сучасної культурної політики – динамічність, спрямованість на людину, комплексність, семантичність, ритмічність, гібридність. На основі цих ознак культурну політику визначено як цілеспрямовану діяльність державних, громадських та бізнес–інститутів для реалізації політичних, економічних та суспільних інтересів у сфері культури в певній країні або регіоні. Запропоновано три принципи на яких має базуватися культурна політика сучасної держави: суб'єктивний принцип пріоритетності людини у культурному просторі; інтерсуб'єктивний принцип врахування суспільних потреб; символічний принцип культурного різноманіття.

Ключові слова: *Україна, культурна політика, глобалізація, регіоналізації, принципи культурної політики.*

У сучасних дослідженнях загально прийнятим стало розрізнення двох тенденцій розвитку планетарного

суспільства – глобалізації та регіоналізації. Вони взаємодоповнюють одна одну, часто суперечать одна одній, але саме у будь–якому випадку саме їх взаємодія визначає сучасну світову динаміку. Об'єктивно оцінити «дух епохи», що розгортається перед нашими очима можна лише з певної дистанції. Ось чому діагностика сучасності виявляється такою складною: велике бачиться з далеку. У нашій ситуації це означає, що сучасна епоха лише починає демонструвати нам свої суттєві риси, які детермінують розвиток суспільства та людської культури загалом. У багатьох дослідженнях відбувається перехід від оперування категорією «post» до мислення в логіці «proto». Якщо кінець XX століття був означений таким явищем як постмодернізм, пост–суспільство, і навіть пост–людина, то початок XXI століття увів у науковий дискурс поняття «протеїзму». Як зазначає М. Епштейн: «Протеїзм – це усвідомлення своєї дитячої новизни, незрілості, інфантильності, далеко відсунутого від майбутнього, від розвинених форм того ж явища. Протеїзм вже володіє достатнім історичним досвідом, щоб поставити себе на місце: не в віддалене майбутнє, а в віддалене минуле того майбутнього, яке він передбачає, – не в авангард, а в ар'єргард тих явищ, які він випереджає і які незабаром перетворять його в архівний шар, в «задвірки» історії» [8].

Доба, що народжується містить в собі ряд протиріч. Найбільш виразною серед них є дихотомія між глобалізацій ним трендом та антиглобалізаційними прагненнями окремих народів, культур, які виявляють свої амбіції у власних проектах, самовизначення і саморозвитку. Якщо детальніше говорити про глобалізацій ний проект, то він полягає, насамперед, у не баченій раніше масштабній взаємодії різних частин світу, континентів, держав. Ця взаємодія як ніколи тісно ставить у взаємну залежність різних глобальних факторів, вона стирає національні кордони, змінює світову економіку, політику та інші сфери суспільного життя. Зміна векторів світової динаміки від закритого суспільства до відкритого народила глобалізацію усіх сфер: від міжнародної торгівлі, глобального ринку праці, інформаційно–комунікативної сфери та навіть сфери буденного життя індивіда. Те, що здавалося далеким і недосяжним, те, що типова людина початку XX століття ніколи не знала і не бачила у столітті XXI стає щоденною реальністю для переважної більшості пересічних громадян.

Метою цієї статті є науковий аналіз особливостей впливу глобалізації та регіоналізації на культурну політику сучасної України та виокремлення принципів її ефективної реалізації.

Глобалізація безумовно є явищем, яке не може бути оцінене однозначно, адже вона має як позитивні так і деструктивні аспекти. Як слушно зауважує С. Терепищий: «Соціальне явище глобалізації демонструє себе дедалі глибше в усіх сферах людського мислення – від буденного до загальноціннісного. Те, що раніше здавалося близьким чи далеким, тепер існує у рівній «середній віддаленості» від розуміння особистості. Поняття Іншого та Чужого набуває кардинально інших барв, адже поряд з явищем революційної інтеграції з'являється і контрреволюційна опозиція. Питання одиничного і загального розгортається на тлі геометричного технічного прогресу, росту населення, вичерпування ресурсів та екологічного лиха. У такій ситуації надзвичайно складно осмислити той вектор консолідації чи розрізнення, що міг би втамувати майбутню необхідність людства. Вочевидь, вагомим кроком стає розчленування проблематичної сфери глобалізації на конкретні дискусійні сектори, у межах яких спеціалісти з кожної галузі знань змогли б проявити свій досвід, професіоналізм та інтуїцію» [7, с. 22].

Серед позитивних рис слід відмітити насамперед відкритість глобального суспільства, пришвидшення обігу товарів, послуг та інформації, розширення ринків збуту національних виробників, зростання міжнародного туризму, виробництво нового знання та технологій, розвиток міжнародної освіти через академічну мобільність тощо. Проте глобалізація має і негативні аспекти такі як: збільшення розриву між багатими й бідними (як в межах одного суспільства, так і між різними суспільствами), цифровий розрив (між тими хто має цілодобовий доступ до Інтернету і тими хто його не має). Серед суперечливих аспектів глобалізації є посилення ірраціональної складової в життя людини, обмеження вільного доступу до ресурсів більшості населення планети, формування суспільства тотального споживання, здебільшого розважальний беззмістовний характер сучасних інформаційних технологій.

Як слушно у цьому контексті зазначає професор економіки і політології Каліфорнійського університету М. Інтрілігейтор: «Глобалізація стала важливим реальним аспектом сучасної світової системи, однією з найбільш впливових сил, що визначають подальший хід розвитку нашої планети. Вона зачіпає всі сфери суспільного життя, включаючи економіку, політику, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку та ін.» [3, с. 38].

Іншим важливим трендом розгортання сучасної цивілізації є «регіоналізація» і навіть «націоналізація». Опираючись на тезу на те, що «національне» не може бути легко відкинуте з світового порядку денного, адже базується на природному бажанні людини належати до спільноти одноплемінників, виявляє потужну інтенцію до актуалізації в сучасному світі. Формуючи своєрідну опозицію до глобалізації національні та регіональні проекти ставлять за мету об'єднати людей навколо відмінних від інших цінностей, повертаючи нас у XIX століття, коли розвиток національних держав перебував у своєму епогеї. Таким чином національні й регіональні проекти є своєрідним запобіжником тотальній глобалізації у її найбільш негативному уніфікаційному розумінні.

Як відзначає І. Михасюк: «Чинник регіоналізації впливає на хід економічних процесів не лише на світовому, але і на національному та корпоративному рівнях. Функціонування глобальних компаній, їх ефективність безпосередньо залежать від надійності і міцності зв'язків з економічними і політичними інститутами в регіонах базування. В рамках єдиної світової економіки чинники виробництва вже не лімітують розвиток транснаціональних корпорацій. Особисті контакти з покупцями, постачальниками, органами регіональної влади все більшою мірою визначають головний момент успіху, насамперед швидкість безперервного вдосконалення роботи і оновлення підприємства. За таких умов регіоналізм перестає бути своєрідним двигуном глобалізації. Більше

того, підсилення регіональних економічних зв'язків (інвестиційних, виробничих, фінансових, торговельних) відносно ізолює дане угрупування від решти країн світу» [5, с. 7].

Результатом взаємодії цих двох суперечливих трендів став гібридний стан сучасної цивілізації, який означений водночас взаємодією та співпрацею з одного боку, та конфліктністю і ворожнечею з іншого. Зростання активності локальних і регіональних збройних конфліктів, загроза тероризму, міграційна криза, «Brexit» та інші приклади демонструють слабкість та крихкість сучасного світового порядку. Водночас не все так погано, адже є й зворотні приклади такі як поліпшення відносин між Північною та Південною Кореями, посилення уваги міжнародної спільноти до гуманітарних проблем, діяльність таких організацій як «Червоний Хрест», «Репортери без кордонів» та інші, показують, що глобалізація породжує не тільки полярне протистояння, але й приклади глобальної співпраці та порозуміння. В основі цієї співпраці лежать загальнолюдські цінності, які є основою цивілізованості, людяності та духовності, не зважаючи на кризовий стан глобальної економічної, та політичної системи людство може врятувати повернення до єдиного духовного начала як гуманного пріоритету верховенства цінності людського життя.

Як слушно зазначає Т. Андрущенко: «Культура є тим інтегральним феноменом, який за своєю внутрішньою, буттєвотворчою сутністю на основі загальнолюдських якостей – духовності, діалогічності, поваги до суб'єктивної самоідентифікаційності, толерантного ставлення до іншого, визнання інших аксіологічних критеріїв за умов дотримання власних тощо – покликаний єднати людство в певну духовно–світоглядну єдність, для якої не існує міжцивілізаційних розколів і криз» [1, с. 3].

У світлі означених трендів виникає необхідність перегляду культурної політики України. Нова політика у сфері культури має базуватися на врахуванні суперечливих тенденцій глобалізації та регіоналізації. Не зважаючи на суперечності, які ми означили вище є потреба артикулювати ознаки нової культурної політики, яка відповідала б на виклики сучасності.

По–перше, такою ознакою є динамічність культурної політики, що полягає у її здатності бути рухливою, пластичною, а значить і непередбачуваною. Диверсифікація культурної політики означає варіацію функцій від утилітарних до високих. «Сучасний динамічний, суперечливий і мінливий світ, взаємопов'язаний економічними, екологічними, соціальними проблемами, переживає складні трансформації, у процесі яких руйнуються не лише усталені соціально–економічні моделі цивілізаційного розвитку, а розчиняються в планетарній суєті фундаментальні морально–етичні цінності» [6, с. 70]. Ефективна культурна політика за цією ознакою має бути гнучкою, відповідно до умов, що змінюються. Зміна соціальної структури суспільства модифікує культурну політику у бік демократизації, ліберальних цінностей, свободи інтерпретацій, мети й завдань цієї політики. У цьому контексті відбувається поступовий рух культурної політики від централізованої державної до децентралізованої публічної сфери. Як наслідок руйнується управлінська ієрархія у сфері культурної політики, натомість зростає кількість проектно–орієнтованих культурних трендів, які викликані свободою пошуку інновацій у сфері культури, розширенням кола суб'єктів культурного життя, генеруванням самодостатніх культурних одиниць для яких держава виконує роль арбітра, встановлюючи певні правила;

По–друге, важливою ознакою нової культурної політики є її спрямованість на людину. Це пояснюється тим, що фокус уваги зміщується з концепції культурної політики «для суспільства» до концепції культурної політики «для людини». У сучасному публічному управлінні відбувається реабілітація людини як головного замовника управлінських рішень. У зв'язку з чим культурна політика, утримуючи в собі екзистенціальні пріоритети відкривається з нового боку, стає ближчою для людини, її життєвого світу. Таким чином культурній політиці вдається уникнути «хвороби» масовості, бути чутливою до потреб кожної людини, започаткувати дискурс людино центризму в культурі загалом;

По–третє, важливою ознакою нової культурної політики являється комплексність. Ця ознака проявляється у врахуванні інтересів різних стейкхолдерів. Культурні заклади всіх видів мають враховувати символічні статуси різних за походженням та цінностями культурних агентів. Відіграючи важливу роль у культурній політиці місцевих громад та загалом держави ці актори мають часто досить різні інтереси, які необхідно враховувати при розробці довготривалої, ефективної стратегії культурної політики;

По–четверте, важливою ознакою нової культурної політики виступає семантичність. В основі цієї ознаки лежать: мова, ментальність етносу, традиції, звичаї тощо. Особливістю семантичної ознаки є зближення культурних знаків та культурних символів, які подекуди заміщають одне одного. У практичній площині це проявляється в тому, що символ заміщує реальний об'єкт у свідомості людей і подекуди стає більш потужним, і владним, ніж його реальний прототип. Прикладом чого являється сучасні інформаційні війни в яких використовуються діячі культури, які прямо або опосередковано залучаються до підтримки однієї з конфліктуючих сторін. Ось чому суспільство досить гостро реагує на непоодинокі факти коли артист, співак чи актор їде на гастролі до Російської Федерації. Питання в тому, що є первинним: національна культура чи національна ідея? У цьому контексті важливим є поняття «культурного ландшафту» як освоєного суспільством природного простору, який має важливе семантичне значення;

По–п'яте, важливою ознакою нової культурної політики є ритмічність. Вона є фундаментальним способом існування циклів культури, які повторюються з певною частотою. Це необхідно враховувати при розробці культурних рішень у культурній сфері. Культурний час і культурний простір як показують останні дослідження є поліцентричними. Комунікація в глобальному просторі має свою внутрішню логіку і свій ритм, визначаючи відповідно і ритм самої культури. Політичні рішення мають враховувати не лише теперішню ситуацію, а й історичний спадок, ґенезу, різних культурних ландшафтів. Зіткнення традиційних і новочасних культурних трендів

визначає загальний ритм культурної політики. Головним «тактом» є комерціалізація культурного життя. Митці перетворюються у ремісників, які змушені продавати свій товар широкій і часто малоосвіченій публіці. Ринковий попит стає еталоном творчих здібностей, не можна однозначно негативно оцінювати цю тенденцію. Однак більшість дослідників схиляються до думки, що ринкова евальвація культури призводить до девальвації цінностей, занепаду традиційних культур, масовізації культури. При цих умовах культурна політика стає еклектичною, схожою на складний пазл в якому окремі елементи часто губляться, не дозволяючи побачити картину в цілому.

По–шосте, важливою ознакою сучасної культурної політики є гібридність. Йдеться насамперед про поєднання різних за походженням, статусом та продуктивністю культурних практик. Має місце дихотомія між продуктивними культурними практиками і контрпродуктивними. «Подолання зазначених суперечностей можливе за умови здійснення ефективної культурної політики, яка повинна спрямовуватися на оптимальне поєднання загальнонаціональних інтересів та інтересів різних етнічних груп. Саме культурна політика виступає інтегрувальною формою самототожності особистості й суспільства в сучасному етнонаціональному просторі України» [6, с. 74].

Прикладом може слугувати сучасна українська культурна політика, яка поєднує в собі практики державного авторитарного управління та ринкового плюралізму. Гібридність полягає у зменшенні довіри до державних інституцій, взаємних звинуваченнях, формалізацією вимог. Можливості культурної політики не враховуються більшістю українських урядів за часи Незалежності України. Культура як і освіта та інші гуманітарні галузі, на жаль, ніколи не були пріоритетом у програмах українських урядів. Можливості якісної підготовки фахівців у галузі культури не використовуються повністю. Натомість висуваються формальні критерії до викладацького складу. Зокрема, щодо публікацій, які не враховують специфіки закладів вищої освіти культурного профілю.

Ми підтримуємо висновок О. Кравченко: «Державна культурна політика України перебуває «на концептуальному роздоріжжі» між «politics» та «policі», тобто між діяльністю щодо влади та політикою як певним способом суспільної діяльності; між ліберальними стандартами задоволення культурних прав людини та національним проектом державотворення. Це пов'язано як з невизначеністю стратегічних цілей держави та суспільства, точніше, з розбіжностями між декларованими принципами та практикою їх упровадження і не лише в культурній сфері. Принципові засади, якими керується влада в ставленні до культури, як і модель реалізації державних культурних проектів, за своєю методологією не змінилися з радянських часів. Характер та динаміка змін у публічній культурній політиці свідчать не на користь її демократизації, тим більше з огляду на домінуюче інструментальне ставлення до культури основних політичних акторів. За своїми сутнісними характеристиками політика держави в культурній сфері дає підстави для висновку про її відповідність патримоніальній спрямованості політичної системи» [4, с. 56].

Висновки. Аналіз показав, враховуючи наведені ознаки, можемо визначити культурну політику як цілеспрямовану діяльність державних, громадських та бізнес інститутів для реалізації політичних, економічних та суспільних інтересів у сфері культури в певній країні або регіоні. Слід враховувати, що культурна політика як і будь–яка політика може мати довгострокові та короткострокові наслідки, які потрібно передбачати наперед, здійснюючи ті чи інші управлінські рішення. Культурна політика сучасної держави має базуватися на трьох принципах:

1. Суб'єктивний принцип пріоритетності людини у культурному просторі, антропологія культурної політики;

2. Інтерсуб'єктивний принцип, врахування суспільних потреб, адже культура окремої людини може бути реалізована лише при взаємодії з іншими людьми. Тобто має місце соціальний вимір культурної політики;

3. Символічний принцип, який полягає у зосередженні уваги на культурному різноманітті, потребі збереження особливостей культури різних народів.

Таким чином у цій статті вдалося концептуалізувати роль глобалізації та регіоналізації у сучасній культурній політиці, виокремити суттєві ознаки нової культурної політики, а також запропонувати принципи на яких має базуватися культурна політика України, щоб бути конкурентоспроможною в глобальному просторі.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Т. В. Роль культури в подоланні ціннісного розколу цивілізацій // Нова парадигма. – 2011. – Вип.102. – С.3–12.

2. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості // Початкова школа. – 2001. – №12. – С.32–35.

3. Интрилигейтор М. Д. Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – №6. – С.38–43. – URL: ftp://www.buk.irk.ru/distance/pirogov/4.DOC

4. Кравченко О. В. Державна культурна політика в Україні: дискурс влади // Українська культура. – 2009. – №15 (2). – С.79–84.

5. Михасюк І. Р. Глобалізація і регіоналізація: місце України // Регіональна економіка. – 2011. – №4. – С.7–13.

6. Саракун Л. П. Криза національної ідентичності: причини та прояви // Гуманітарний часопис. – 2012. – №4. – С.70–74.

7. Терепищий С. Причини та витоки глобалізації освітнього ландшафту // Вища освіта України. – 2016. – №1. – С.22–29.

8. Эпштейн М. De'but de siecle, или От пост–к прото–. Манифест нового века // Знамя. – 2001. – №.5. – С.180–198. – URL: http://magazines.russ.ru/znamia/2001/5/epsh–pr.html

References

1. Andrushhenko T. V. Rol' kul'tury v podolanni cinnisnogo rozkolu cyvilizacij // Nova paradygma. – 2011. – Vyp.102. – S.3–12.

2. Beh I. D. Pochuttja cinnosti inshoi' ljudyny jak moral'nyj priorytet osobystosti // Pochatkova shkola. – 2001. – №12. – S.32–35.

3. Intriligejtor M. D. Globalizacija kak istochnik mezhdunarodnyh konfliktov i obostrenija konkurencii // Problemy teorii i praktiki upravlenija. – 1998. – №6. – S.38–43. – URL: ftp://www.buk.irk.ru/distance/pirogov/4.DOC

4. Kravchenko O. V. Derzhavna kul'turna polityka v Ukrai'ni: dyskurs vlady // Ukrai'ns'ka kul'tura. – 2009. – №15 (2). – S.79–84.

5. Myhasjuk I. R. Globalizacija i regionalizacija: misce Ukrai'ny // Regional'na ekonomika. – 2011. – №4. – S.7–13.

6. Sarakun L. P. Kryza nacional'noi' identychnosti: prychyny ta projavy // Gumanitarnyj chasopys. – 2012. – №4. – S.70–74.

7. Terepyshhyj S. Prychyny ta vytoky globalizacii' osvitn'ogo landshaftu // Vyshha osvita Ukrai'ny. – 2016. – №1. – S.22–29.

8. Jepshtejn M. De'but de siecle, ili Ot post–k proto–. Manifest novogo veka // Znamja. – 2001. – №.5. – S.180–198. – URL: http://magazines.russ.ru/znamia/2001/5/epsh–pr.html

Kostyrya I. O., *Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Modern Ukraine cultural policy: challenges of globalization and regionalization

The article is devoted to the critical analysis of the Ukraine's contemporary cultural policy theoretical foundations in conditions of globalization and regionalization challenges. The field of the research perspective covers the positive and negative aspects of globalization and anti–globalization trends. As a result of the analysis, the article distinguishes dynamism, orientation towards the person, complexity, semantic, rhythm, and hybridity to be the main features of contemporary cultural politics. On the basis of these features, cultural policy is defined as a purposeful activity of the state, public, and business institutions for implementing political, economic and social interests in the field of a particular country or region culture. There are three principles to lay the basis for the modern state cultural policy: the subjective principle of human priority in the cultural space; the intersubjective principle of social needs been taken into account; a symbolic principle of cultural diversity.

Keywords: *Ukraine, cultural policy, globalization, regionalization, principles of cultural policy.*

* * *

УДК 329.78–053.6(477)«1990/2015»

Коцур Л. М.,
кандидат історичних наук, старший викладач,
ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький),
dombrovska_ne@ukr.net

Участь молоді у громадсько–політичному житті України: 1990–2015 рр.

Розкрито особливості участі української молоді у громадсько–політичному житті країни в роки незалежності. Особливу увагу приділено основним напрямкам політичної активності молоді під час Революції на граніті 1990 р. Виявлено основні вектори громадсько–політичної діяльності молоді у першому десятиліттi Української незалежної держави, зокрема роботі у партіях та громадських організаціях. Прослідковано зміни у молодіжному середовищі на початку та упродовж першого десятиліття 2000–х років. Відтак, особливу увагу приділено участі молоді у виборчих кампаніях та суспільно–політичних рухах (Помаранчева Революція, Революція Гідності). Проаналізовано вікові особливості депутатів Верховної Ради України, зокрема на присутність осіб, які підпадають під категорію молоді. Прослідковано причини політичного абсентеїзму молоді, який спостерігається упродовж усього періоду незалежної України та шляхи його подолання.

Ключові слова: *громадсько–політичне життя, молодь, вибори, електорат, депутати, політизація, громадські організації, органи влади.*

Здобуття Україною незалежності значною мірою залежало від активної участі молоді у суспільно–політичних процесах. Молоддю прийнято вважати осіб віком від 16 до 34 років, а однією з форм політичної участі є молодіжні студентські рухи. Саме молодь виступила рушійною силою революційних змін в СРСР кінця 1980–х – початку 1990 рр. Пізніше значна частина молоді взяла участь у розбудові незалежної України. Тому в умовах сьогодення надважливо прослідкувати динаміку участі молоді громадсько–політичному житті країни.

Окремі аспекти, пов'язані з досліджуваною проблематикою вже висвітлено у наукових доробках С. Коника, В. Кулика, Л. Пильгун, А. Колобова, І. Єлєнєв, С. Безклетного, І. Коротича, Г. Коваля, Т. Дроздової, І. Гайдаєнка та ін. Ролі молодіжних організацій у суспільно–політичних процесах Україні присвячені праці В. Коцура [2; 8; 9]. Водночас революційні та воєнні події останніх років в Україні спонукають по–новому оцінити внесок молоді у громадсько–політичне життя держави.

У процесі здобуття незалежності України важливу роль відіграла молодь [6], яка напередодні цих подій почала активно об'єднуватися навколо молодіжних організацій [10, с. 317]. Вони створювалися по всій території України, але наймасовіше цей процес відбувався на Галичині. Так, у лютому 1987 р. у Львові виникли два клуби: Молодих учених і «Дзеркала» [10, с. 317]. У грудні 1988 р. в Тернопільському державному педагогічному інституті (нині – ТНПУ ім. В. Гнатюка) утворилося студентське товариство «Вертеп» [10, с. 318]. 25 травня 1989 р. почала свою діяльність ще одна молодіжна організація Студентське братство, а вже на початок 1990 р. його осередки нараховували близько 1000 членів [10, с. 319]. Усі ці молодіжні організації активно брали участь у протестних акціях та мітингах тих років. Саме голодування студентів у жовтні 1990 р. на площі Жовтневої революції у Києві стало переломним моментом на шляху здобуття незалежності. Ще влітку 1990 р. представники Київського крила Української Студентської Спілки (УСС) взяли участь в святкуванні 500–річчя українського козацтва на Запоріжжі, що було зорганізоване Народним Рухом України (НРУ). На святкуванні були присутні всі активісти організації. Там вперше було оприлюднено ідею проведення політичного голодування в Києві. Студентські активісти вимагали радикальних змін та реформування всіх сфер суспільного та економічного життя, а цього можна було досягти лише рішучими та радикальними діями, адже на допомогу націонал–демократів та демократичної частини Верховної Ради лідери УСС не сподівалися.

Невдовзі у Вільнюсі (Литва) відбулася зустріч молодіжних і студентських опозиційних організацій СРСР, де були проведені переговори між керівниками УСС (О. Доній, Ю. Зубко) та Студентським братством (О. Кузан, Т. Давидяк), на яких було досягнуто принципових домовленостей та узгоджено план дій. Після цього почався процес підготовки до акції протесту. І вже о десятій ранку 2 жовтня 1990 р. біля сорока активістів УСС та Студентського братства, розстеливши на гранітних плитах площі Жовтневої революції матраци, оголосили про початок голодування. Пізніше з'явилися транспаранти з гаслами та вимогами студентів. Рівно о 20–ій годині було встановлено намети [11].

Представники Революції на граніті (або Студентської революції на граніті) 1990 р. вимагали: не допустити підписання нового Союзного договору; здійснити перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі; затвердити проходження військової служби юнаками–українцями на території України; націоналізувати майно компартії України та ВЛКСМ; відправити у відставку голову Верховної Ради УРСР Кравчука Л. М. та голову Ради Міністрів УРСР Масола В. А. та ін. Голодування студентів на площі Жовтневої революції (тепер – Майдан Незалежності) та масові акції протестів у Києві, провідну роль у яких відігравали студенти та учні технікумів і ПТУ, тривали з 2 до 17 жовтня 1990 року. У результаті влада змушена була задовольнити майже всі вимоги протестувальників [16, с. 10].

Проте вже перші роки (1991–1992 рр.) самостійної держави призвели до ідеологічної, політичної та організаційної кризи молодіжного руху. Досягнення державної незалежності викликало масовий відхід

частини молоді від активної роботи в організаціях. У період з 1993–1996 рр. фактично тривав пошук нових організаційних форм роботи в молодіжному середовищі та налагодження механізмів діалогу між молоддю та державною владою. Молодь почала шукати можливість самореалізуватися через участь в партійній роботі [1].

Особливості ідейно–політичних уподобань молоді відображалися на її електоральних орієнтаціях і, як наслідок, на електоральній поведінці, підтримці на виборах різних політичних сил. Характерно, що найпопулярнішими політичними силами для молоді були «екологічні рухи («зелених») та національно–демократичні партії й рухи. Наприклад, високий рівень популярності Партії зелених та комуністичної партії серед молоді спостерігався впродовж 1990–х рр. [18, с. 63].

У 1996–1999 рр. помітною була тенденція очолити загальноукраїнський організований молодіжний рух. В цей період значної популярності набула ідея створення єдиного репрезентанта інтересів молодіжного руху перед державою та міжнародними організаціями. Спостерігалося підвищення діяльності активістів різних молодіжних організацій у виборчих кампаніях. Молоді люди почали самі висуватися в органи місцевого самоврядування на різноманітних виборах. Крім того, під час виборчих кампаній 1998 та 1999 рр. молоді активісти брали найширшу участь як в ролі ініціаторів створення широкої громадської підтримки в молодіжному середовищі тієї чи іншої партії чи політика, так і в ролі кандидатів в депутати на різних рівнях [6, с. 87–88]. Наприклад, участь молоді під час парламентських виборів 1998 р. складала – 67%, а під час першого туру президентських виборів 1999 р. – 61%. Окрім того, посилилося становище партій національно–демократичної орієнтації [18, с. 62].

Кінець даного періоду відзначався значною політизацією молодіжного середовища і в першу чергу організованого молодіжного руху [1]. Так, у 1998 р. депутатами місцевих рад лише у Донецькій області стало більше 300 молодих людей віком до 28 років. Утворювалися громадські об'єднання молодих депутатів, вони навчалися вирішувати проблеми місцевого самоврядування та лобіювати свої інтереси на всіх щаблях влади, обмінювалися досвідом. Цей рух поширився на всю Україну. Але представництво молоді в органах місцевого самоврядування все ж не було достатнім для суттєвого впливу на прийняття рішень [7, с. 87–88].

Заснування у 1998 р. Молодіжного уряду України покликане було поліпшити ситуацію з громадсько–політичної діяльності молоді, а також з метою участі у виробленні та реалізації молодіжної політики в Україні органами державної влади, політичними та громадськими організаціями. Об'єднання молоді почали дедалі активніше брати участь у суспільно–політичних процесах, реалізовувати програми з питань державотворчих процесів, займатися її професійною орієнтацією. Водночас переважна частина молодих людей потрапляла до лав державного управління поза встановлених методів відбору. Найбільш реально і широко молодь була залучена до процесів прийняття рішень через участь у різноманітних громадських об'єднаннях – молодіжних та дитячих громадських організаціях, органах студентського самоврядування, студентських профспілках, молодіжних парламентах тощо [5].

Характерно, що особливою активністю серед молодіжних організацій на початку 2000–х рр. вирізнялася Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Асоціація молодих депутатів України». Так, протягом 1999–2000 рр. вона провела серію семінарів у регіонах України для молодих депутатів місцевих рад «Рада і депутати. Робота в ім'я громади». На семінарах розглядалися теми, які стосуються повноважень та відповідальності депутатів, планування роботи, їхньої ролі в розвитку громад. За оцінками учасників та експертів таке навчання значно сприяло підвищенню фахового рівня молодих депутатів [4].

Іншим напрямом участі молоді в політиці стало її залучення до роботи у виконавчих структурах органів місцевого самоврядування. В органах місцевого самоврядування станом на 2000 р. було зосереджено близько 68 тис. посадових осіб, серед яких близько 23% – віком до 30 років. Збільшення молоді в політиці призвело до інституалізації цього напрямку, зокрема, у 2000 р. була створена Спілка молодих державних службовців України. Одним із головних її завдань було формування нової високопрофесійної еліти державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування [4].

Незважаючи на ці кроки активна учать молоді у державотворчих і політичних процесах на початку 2000–х рр. значно впала, особливо у південно–східних областях. Так, у 2001 р., напередодні парламентських виборів, Донецькою обласною організацією «Асоціація молодих депутатів України» було проведено соціологічне опитування серед студентів вузів. Його результати виявили вкрай низький (практично нульовий) рівень політичної активності студентської молоді. Але було й одне цікаве відкриття – «гуманітарії» цікавилися політичними процесами набагато менше, ніж «технарі». За результатами опитування була проведена активна дискусія серед молоді в засобах масової інформації, на «круглих столах», диспутах, присвячених цій тематиці. Незважаючи на всі зусилля, у 2002 р. з низки об'єктивних і суб'єктивних причин кількість молодих депутатів у місцевих радах так і не зросла. Хоча, в багатьох випадках на виборах 2002 р. до органів місцевого самоврядування виборці обирали депутатів саме за віковим критерієм [7, с. 87–88]. Більше того, участь у голосуванні під час парламентських виборів 2002 р. взяли всього лиш 59% молодих людей [18, с. 62].

Вибори Президента України 2004 р. кардинально змінили політичну ситуацію. Молодь була втягнута у виборчі перегони. І можна було б радіти її політичній активності, якби не тривожні факти різкого протистояння в молодіжному середовищі, які виникли на тлі жорсткої політичної боротьби. Деякі кандидати використовували молодь для досягнення своїх політичних цілей. Молодь, у свою чергу, брала участь у виборах не на засадах розбудови майбутнього держави, свого майбутнього, а в умовах зведення політичних рахунків і різкого неприйняття альтернативної політичної думки. Це призвело до масових порушень громадського порядку, жорстокості й неповаги до інших [7, с. 87–88]. Загалом, у виборах взяли участь понад 71% молодих людей [12]. Проте, під час Помаранчевої революції ідеологами, натхненниками та організаторами якої виступили

представники громадянського суспільства [16, с. 10] молодь відіграла досить опосередковану роль – «були просто масовкою» [17].

Значно погіршилося становище молоді під час виборчих перегонів 2006 р. після запровадження пропорційної виборчої системи з так званими закритими списками до рад майже всіх рівнів. У середовищі достатньо впливових політичних сил неодноразово виникали конфлікти стосовно торгівлі місцями у прохідній частині виборчих списків. Звісно, це унеможливлювало потрапляння туди талановитої, але не спроможної викласти відповідну суму, молоді. Тому під час парламентських виборів 2006 р. явка молоді становила 57% [18, с. 62], а від молоді обрано 41 народного депутата. Показово, але найбільше молодих людей потрапило до парламенту від партії регіонів – 21; від БЮТ – 11, інші соціалісти та безпартійні [14].

Президентські вибори 2010 року були складними й суперечливими для молоді. Під час президентських виборів 2010 р. явка молоді складала 57%. З них близько 31% – переважно представники південно–східних областей України – віддали свої голоси за В. Януковича [18, с. 45, 62].

Водночас слід відзначити, що парламентські вибори 2012 р. не сильно вирізнялися електоральною активністю молоді. Так, дані за 2012 р. свідчать, що 7 мільйонів молодих людей, які мають право голосу, жодного разу не скористалися ним на парламентських виборах. А активність молоді у громадсько–політичному житті України ледь досягала 5% [19]. Наприклад, частка тих, хто взяв участь у парламентських виборах 2012 р., серед молоді віком до 29 років була меншою на 4,5% від старшого покоління, а рівень участі у виборах становив 47% (найнижчий показник за весь час проведення екзит–полів) [18, с. 62].

Революція гідності (Європейська революція, Євромайдан) 2013 р. – політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 рр., викликані відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках президента В. Януковича та його «сім'ї», створення неефективної системи управління [16, с. 10; 9]. Показово, але внаслідок революції молодь значно активніше почала брати участь у виборчих і громадсько–політичних процесах. Незважаючи на те, що за П. Порошенка у 2014 р. більше голосував старший електорат (бо за голоси молодшого електорату змагалось чимало інших претендентів, передусім це – О. Ляшко, який серед електорату віком до 30 років був другим, набравши 15,5% голосів) за нього проголосували 55% молоді [15, с. 45]. Проте, у новообраному післяреволюційному парламенті кількість народних депутатів, які підлягають під категорію молоді ледь сягнула позначки у 8% [3]. Також значний відсоток молоді задіяний у волонтерських та благодійних рухах.

Висновки. Отже, слабка громадсько–політична активність молоді в незалежній Україні спричинена низкою чинників:

1) дається в знаки бюрократія та фінансова неспроможність молоді брати участь у політичних процесах, особливо балотуватися у депутати під час виборів;

2) влиття значної частини молоді у владу супроводжується політичною асиміляцією із старою політичною елітою і це лише посилює екстрактивність українських політичних інститутів;

3) дається в знаки корупція і так звана політика «кумівства» при досягненні молоддю влади;

4) часто спостерігається розчарування і зневіра молоді в політиці. На жаль, частина української молоді використовує політику і владу як засіб особистого збагачення.

Помітними є й ментальні відмінності молоді, зокрема серед тих, які беруть участь у суспільно–політичних рухах і громадсько–політичній діяльності і тих, хто потрапляє до представницьких органів влади. Перші, здебільшого ідейні й патріотично налаштовані люди – революціонери, другі – люди з меркантильним мисленням, переважно представники бізнесу. Показовим у цьому сенсі склад українського парламенту 2006 р., у складі якого переважала молодь від партії регіонів (на той час це були особи віком до 35 р.), моральні й етичні цінності якої були сформовані у 1990–х рр.

Список використаних джерел

1. Безклетний С. Політична участь молоді та студентів як предмет політологічного аналізу Україні [Електронний ресурс] / С. Безклетний // Вісник НТУУ – КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка.– 2007. – Вип.3. – С.7–13. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2007–3–1/01_Bezkletnij.pdf (24.01.2018).

2. Гайдаєнко І., Коцур В. Молодіжний рух і молодіжні організації в Україні у 90–ті роки ХХ ст. // Ігор Гайдаєнко, Віталій Коцур. Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав–Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди»: зб. наук. праць. – Переяслав–Хмельницький, 2014. – Вип.32. – С.247–260.

3. Депутатські фракції і групи VIII скликання [Електронний ресурс] / Офіційний веб–портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions (11.02.2018).

4. Дроздова Т. Молодь як суб'єкт державотворчих процесів [Електронний ресурс] / Т. Дроздова. – Режим доступу: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e–book/db/2009–2/doc/3/06.pdf (24.01.2018).

5. Коваль Г., Остапюк О. Залучення молоді до процесів державотворення в Україні [Електронний ресурс] / Ганна Коваль, Олена Остапюк. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26805/21–Koval_Ostapyuk.pdf?sequence=1 (24.01.2018).

6. Коник С. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. Коник. – Режим доступу: http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSMDUK.pdf (24.01.2018).

7. Коротич І. Участь молоді у виборчому процесі: деякі проблеми та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] / І. Коротич // Вісник центральної виборчої комісії. – 2006. – №1 (3). – С.87–88. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_1/visnyk_st_22.pdf (24.01.2018).

8. Коцур В. Державна молодіжна політика в Україні та механізми її реалізації на початку 90–х років ХХ ст. / Віталій Коцур // Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав–Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди»: зб. наук. праць. – Переяслав–Хмельницький, 2014. – Вип.33. – С.240–251.

9. Коцур В. Українська Гельсінська спілка як складова молодіжного руху в Україні наприкінці 80–х років ХХ ст. / Віталій Коцур // Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав–Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди»: зб. наук. праць. – Переяслав–Хмельницький, 2014. – Вип.33. – С.240–251.

10. Коцур В. В. Політична поведінка населення і її чинники. Галичина в процесах Суверенізації республіки / Коцур В. В. // Галичина в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. – С.312–388.

11. Кулик В. Революція на граніті: бунт покоління 1990–х [Електронний ресурс] / Віталій Кулик. – Режим доступу: http://hvylya.net/analytics/history/revolyutsiya–na–graniti–bunt–pokolinnya–1990–h.html (24.01.2018).

12. Луканюк О. Чому молодь? [Електронний ресурс] / Олена Луканюк. – 18 вересня 2015. – 112.ua. – Режим доступу: https://ua.112.ua/statji/chomu–molod–259265.html (05.02.2018).

13. Молодь України як основа інноваційного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=41454 (24.01.2017).

14. Народні депутати України V скликання (2006–2007) [Електронний ресурс] / Офіційний веб–портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=6 (10.02.2018).

15. Національний екзит–пол: Президентські вибори 2014 [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – 46 с. – Режим доступу: http://dif.org.ua/uploads/pdf/1408712237_3141.pdf (10.02.2018).

16. Пильгун Л. та ін. Посібник для молоді: Жодних рішень щодо нас без нас / Упорядники: Лариса Пильгун, Андрій Колобов, Ілона Єлєнєва. – МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я». – Київ, 2014. – 40 с.

17. Революція досвідченої молоді [Електронний ресурс] / Олександр Михельсон, 20 грудня, 2013 – «Тиждень.ua». – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/96562 (05.02.2018).

18. Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри: щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2011 року) [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Державна служба молоді та спорту України. – К., 2012. – 222 с. – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2013/01/23/3/Dopovid_2012_s.pdf (05.02.2018).

19. Участь у політиці та громадському житті у молоді на останньому місці – соціолог [Електронний ресурс] / «Радіо свобода», 26 жовтня, 2012. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/24752251.html (24.01.2018).

References

1. Bezkletnyj S. Politychna uchast' molodi ta studentiv jak predmet politologichnogo analizu Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / S. Bezkletnyj // Visnyk NTUU – KPI. Filosofija. Psyhologija. Pedagogika.– 2007. – Vyp.3. – S.7–13. – Rezhym dostupu: http://novyn.kpi.ua/2007–3–1/01_Bezkletnij.pdf (24.01.2018).

2. Gajdajenko I., Kocur V. Molodizhnyj ruh i molodizhni organizacii' v Ukrai'ni u 90–ti roky XX st. // Igor Gajdajenko, Vitalij Kocur. Gumanitarnyj Visnyk DVNZ «Perejaslav–Hmel'nyc'kogo DPU im. G. S. Skovorody»: zb. nauk. prac'. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2014. – Vyp.32. – S.247–260.

3. Deputats'ki frakcii' i grupy VIII sklykannja [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj veb–portal Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions (11.02.2018).

4. Drozdova T. Molod' jak sub'jekt derzhavotvorchyh procesiv [Elektronnyj resurs] / T. Drozdova. – Rezhym dostupu: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e–book/db/2009–2/doc/3/06.pdf (24.01.2018).

5. Koval' G., Ostapjuk O. Zaluchennja molodi do procesiv derzhavotvorennja v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / Ganna Koval', Olena Ostapjuk. – Rezhym dostupu: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26805/21–Koval_Ostapyuk.pdf?sequence=1 (24.01.2018).

6. Konyk S. Derzhavotvorennja jak upravlins'ka kategorija [Elektronnyj resurs] / S. Konyk. – Rezhym dostupu: http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12KSMDUK.pdf (24.01.2018).

7. Korotych I. Uchast' molodi u vyborchomu procesi: dejaki problemy ta shljahy i'h vyrishennja [Elektronnyj resurs] / I. Korotych // Visnyk central'noi' vyborchoi' komisii'. – 2006. – №1 (3). – S.87–88. – Rezhym dostupu: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_1/visnyk_st_22.pdf (24.01.2018).

8. Kocur V. Derzhavna molodizhna polityka v Ukrai'ni ta mehanizmy i'i' realizacii' na pochatku 90–h rokiv XX st. / Vitalij Kocur // Gumanitarnyj Visnyk DVNZ «Perejaslav–Hmel'nyc'kogo DPU im. G. S. Skovorody»: zb. nauk. prac'. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2014. – Vyp.33. – S.240–251.

9. Kocur V. Ukrai'ns'ka Gel'sins'ka spilka jak skladova molodizhnogo ruhu v Ukrai'ni naprykinci 80–h rokiv XX st. / Vitalij Kocur // Gumanitarnyj Visnyk DVNZ «Perejaslav–Hmel'nyc'kogo DPU im. G. S. Skovorody»: zb. nauk. prac'. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2014. – Vyp.33. – S.240–251.

10. Kocur V. V. Politychna povedinka naselennja i i'i' chynnyky. Galychyna v procesah Suverenizacii' respubliky / Kocur V. V. // Galychyna v etnopolitychnomu vymiri. – K.: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2017. – S.312–388.

11. Kulyk V. Revoljucija na graniti: bunt pokolinnja 1990–h [Elektronnyj resurs] / Vitalij Kulyk. – Rezhym dostupu: http://hvylya.net/analytics/history/revolyutsiya–na–graniti–bunt–pokolinnya–1990–h.html (24.01.2018).

12. Lukanjuk O. Chomu molod'? [Elektronnyj resurs] / Olena Lukanjuk. – 18 veresnja 2015. – 112.ua. – Rezhym dostupu: https://ua.112.ua/statji/chomu–molod–259265.html (05.02.2018).

13. Molod' Ukrai'ny jak osnova innovacijnogo rozvytku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=41454 (24.01.2017).

14. Narodni deputaty Ukrai'ny V sklykannja (2006–2007) [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj veb–portal Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=6 (10.02.2018).

15. Nacional'nyj ekzyt–pol: Prezydents'ki vybory 2014 [Elektronnyj resurs] / Fond «Demokratychni iniciatyvy imeni Il'ka Kucheriva. – 46 s. – Rezhym dostupu: http://dif.org.ua/uploads/pdf/1408712237_3141.pdf (10.02.2018).

16. Pyl'gun L. ta in. Posibnyk dlja molodi: Zhodnyh rishen' shhodo nas bez nas / Uporjadnyky: Larysa Pyl'gun, Andrij Kolobov, Ilona Jeljenjeva. – MGO «Social'ni iniciatyvy z ohorony praci ta zdorov'ja». – Kyi'v, 2014. – 40 s.

17. Revoljucija dosvidchenoi' molodi [Elektronnyj resurs] / Oleksandr Myhel'son, 20 grudnja, 2013 – «Tyzhden'.ua». – Rezhym dostupu: http://tyzhden.ua/Society/96562 (05.02.2018).

18. Uchast' molodi v suspil'nomu zhytti: dosvid, mozhlyvosti, bar'jery: shhorichna dopovid' Prezydentu Ukrai'ny, Verhovnij Radi Ukrai'ny, kabinetu Ministriv Ukrai'ny pro stanovyshhe molodi v Ukrai'ni (za pidsumkamy 2011 roku) [Elektronnyj resurs] / Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrai'ny, Derzhavna sluzhba molodi ta sportu Ukrai'ny. – K., 2012. – 222 s. – Rezhym dostupu: http://dsmsu.gov.ua/media/2013/01/23/3/Dopovid_2012_s.pdf (05.02.2018).

19. Uchast' u polityci ta gromads'komu zhytti u molodi na ostann'omu misci – sociolog [Elektronnyj resurs] / «Radio svoboda», 26 zhovtnja, 2012. – Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/24752251.html (24.01.2018).

Kotsur L. M., *candidate of historical sciences, senior lecturer, Pereyaslav–Khmelnytsky DPU named after Hryhoriy Skovoroda (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnytsky), dombrovska_ne@ukr.net*

Participation of youth in public–political life of Ukraine: 1990–2015

The features of the participation of Ukrainian youth in the public–political life of the country during the years of independence are revealed. Particular attention is paid to the main directions of youth political activity during the 1990 «Revolution on Granite». The main vectors of public–political activity of youth in the first decade of the Ukrainian independent state, in particular, work in parties and public organizations, were identified. Changes in the youth environment were observed in the beginning and during the first decade of the 2000s. Particular attention is paid to the participation of young people in election campaigns and socio–political movements (Orange Revolution of 2004, Revolution of Dignity of 2014). The age–old peculiarities of the deputies of the Parliament of Ukraine, in particular the presence of people who fall into the category of youth, are analyzed. The reasons for the youth's political absenteeism, which is observed during the entire period of independent Ukraine and the ways of overcoming it, are traced.

Keywords: *public–political life, youth, elections, electorate, deputies, politicization, public organizations, authorities.*

* * *

УДК 141+168

Ладний Ю. А.,
здобувач, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Україна, Київ), yura_ladnyi@ukr.net

Пасічник І. М.,
аспірант,Київський університет ім. Б. Гринченка
(Україна, Київ), IvanNic@bigmir.net

Етнополітика гетьмана Павла Скоропадського в історико–політологічних дискурсах (До 100–річчя Української Держави гетьмана Павла Скоропадського)

Етнополітика гетьманської доби в Україні (квітень – грудень 1918 р.) довгий час залишалась за межами історико–політологічних розвідок. Мета

цієї статті є спроба звернути увагу на політику Павла Скоропадського щодо національних меншин в Україні. Спираючись на маловідомі історичні джерела, узагальнюючи напрацювання науковців, автори намагалися показати як дійсно здійснювалась етнонаціональна політика в Українській Державі і чому українсько–російські відносини стали вирішальним фактором у міжнаціональних процесах.

Ключові слова: *етнополітика, Українська Держава, національні меншини.*

100–річчя Української Держави гетьмана П. Скоропадського відкриває широкі можливості для осмислення державотворчих процесів, у тому числі і етнополітичних, що відбувались в Україні з квітня по грудень 1918 року. В силу історичних уподобань і наукових інтересів дослідники не раз зверталися до цієї проблематики, залишаючи вагомий слід в оцінках національної політики Павла Скоропадського. У візіях політичної спадщини останнього українського гетьмана сформувалися три основні погляди, доволі суперечливі і протилежні один одному.

В пріоритетах радянської історіографії, Павло Скоропадський, за визначенням, – «один із лідерів Української буржуазно–поміщицької контрреволюції» [1, с. 519]. За оцінкою одного із діячів Центральної Ради М. Шкільника, гетьман П. Скоропадський є безумовно неоднозначною фігурою, бо з однієї сторони «прийняв обличчя вірного сина України і борця за самостійну Українську Державу, а з другої сторони – заховав своє давнє обличчя вірного сина – його великої Росії і борця за її відновлення». Автор в загальному ракурсі зауважень до діяльності гетьмана висловлює своє щире негативне ставлення до того, що гетьман залучив до співпраці в розбудові Української Держави широке коло національних меншин: росіян, поляків, німців, євреїв, болгар, греків та представників інших народів [2, с. 270–271]. Перелічивши всі вагомі чесноти та «зради» П. Скоропадського, Шкільник робить остаточний висновок: «Мета гетьманського перевороту – підготувати Україну до з'єднання з Росією – була загально відома і не підлягає сумнівам» [2, с. 334].

Суспільно–політичні прагнення П. Скоропадського знайшли своє наступне відображення в історичних альтернативах українського дослідника С. Єкельчика, які, на наш погляд, об'єктивно намагаються висвітити постать і державні справи П. Скоропадського: «Він зробив останню спробу побудувати Українську Державу на монархічно–поміщицьких засадах, притаманних російській та європейській політиці до 1–ої Світової війни, і разом з тим намагався реалізувати у XX ст. Українську державницьку ідею не як аморфну соціалістично–федералістську мрію, а як міцний і усталий державний лад на чолі з монархом» [3, с. 216].

До політичного портрету П. Скоропадського дуже часто додають уривки з його спогадів, які передають без перебільшень ставлення гетьмана як до питання національної ідентифікації, так і розуміння ним національного питання. Серед його історичних нотаток ми знаходимо хвилюючу внутрішню сповідь: «…я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України» [4, с. 10]. В той же час гетьман ніколи не ховав своїх інших національних прихильностей, з яким було пов'язано коріння його історичної родини та особисте життя: «Я люблю російську мову, а українці її терпіти не можуть… я люблю середню Росію, Московщину, вони знаходять, що ця країна гидка; я вірю у велике майбутнє Росії…» [5, с. 48]. Власне, такі внутрішні вагання не могли не вплинути на його політичні погляди.

Одразу після приходу до влади 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський почав згортати державний курс етнонаціональної політики, яку проводили лідери УНР. Ще в травні–червні 1918 р. він та гетьманські чиновники наголошували в інтерв'ю кореспондентам та у відповідях на звернення офіційних делегацій національних організаційна можливій недоцільності існування національних міністерств, створених Центральною Радою, та й загалом на перегляді державної політики щодо нацменшин. Це пояснювалося ними насамперед рівноправністю всіх громадян України [6, с. 21–23; 7, с. 189, 281]. Все ж в Законах про тимчасовий державний устрій України визначалися права та обов'язки українських козаків та громадян та підкреслювалась сила закону, що застосовувалась до всіх без винятку українських підданих та іноземців, які перебували в Українській Державі [8, с. 118–119]. А в Грамоті до всього українського народу П. Скоропадський звертався до громадян і козаків України «без ріжницінаціональності і віросповідання»із закликом допомогти в загальній справі державного будівництва [9, с. 1].

Вже 8 липня 1918 р. голова Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуб заявив, що Закон про персонально–національну автономію, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію, а національні міністерства ліквідовуються, оскільки «національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби». Втім він запевнив в допомозі з боку уряду «культурному змаганню національностей» [10, с. 364].

9 липня 1918 р. гетьманом було анульовано відповідний закон і разом з цим ліквідовано три національних міністерства, створені Центральною Радою: міністерство польських справ, міністерство єврейських справ, міністерство великоруських справ [11, с. 2].

Чимало організаційнацменшин та українських, російських, єврейських політичних партій, переважно соціалістичного спрямування, виступили проти ліквідації національних міністерств. Особливо невдоволення діями нової влади виявляли єврейські організації, як сіоністи, так і соціалісти, для яких законодавство Центральної Ради щодо нацменшин перебувало на рівні із здобутками Великої Французької революції.З усіх нацменшин саме євреї найбільше отримували користі від функціонування власного національного міністерства.

Польські (Польський виконавчий комітет) та російські організації (Трудова народно–соціалістична партія), що мали вплив у відповідних національних міністерствах, також виявляли незгоду з рішеннями гетьманської влади. Однак на відміну від євреїв для польського та російського населення України Закон про персонально–національну автономію не мав великої значущості в нових історичних умовах. Адже поляки і росіяни не вважали себе національними меншинами.

Погляди польської еліти були спрямовані на Захід, де якраз формувалися державотворчі сили Другої Речі Посполитої. Їх більше турбували захист власних земельних володінь від соціалізації землі, а також позиція гетьмана щодо Східної Галичини та територіальної приналежності Холмщини та Підляшшя. З огляду на це вони почали дотримуватись нейтралітету щодо

більшості рішень нової влади. Росіяни, незалежно від політичних прихильностей,складнопризвичаювались до думки, що із пануючої нації вони стали нацменшиною. Тим більше вони важко переживали розпад єдиної Російської держави, в одній із частин якої запанували українські самостійники.

Що стосується різних соціалістичних партій, які засудили етнонаціональну політику нової влади,то вони ще в перші дні існування Гетьманату почали таврувати П. Скоропадського та його сподвижників як реакцію та контрреволюцію, що відновлювала порядки Російської імперії.

Так, 15 травня 1918 р. дин з лідерів БундуР. Абрамович на шпальтах газети «Еврейский рабочий» зауважував, що разом з Центральною Радою загинула і національна автономія євреїв, оскільки єврейській фінансовій буржуазії вона не потрібна. Він підсумовував: «Похід проти демократії розтопче і єврейські демократичні завоювання» [12, с. 1]. А лідери українських соціалістів–федералістів(есефи) С. Єфремов та А. Ніковськийще в першій половині травня на шпальтах щоденної газети «Нова рада» описували гетьманський уряд як неукраїнський, парадоксальний, що «сплетений з несподіванок та політичного кар'єризму» та «з реакції та для реакції утворено» [13, с. 1; 14, с. 1]. Вже 12 липня есефи констатували знищення, на їхню думку, одного з найкращих здобутків революції в Україні – національно–персональної автономії. А також передбачали, що таке рішення влади принесе в майбутньому повний хаос у національні відносини в Україні і «підкине соломи на ту національну боротьбу, і ворожнечу, яку гамувала і стишувала національно–персональна автономія» [15, с. 1].

Ще більш гостро критикували П. Скоропадського та його етнонаціональну політику лідери УСДР та УПСР – партій, відсторонених від керування державою в результаті гетьманського перевороту. Вони звертали увагу, що в Україні при владі неукраїнські елементи, які мають на меті знищити українські національний рух та державність.

Лідер українських есдеків В. Винниченко вбачав в урядовцях нової влади «україножерів», «руських малоросів» і залишався переконаним, що після перевороту 29 квітня 1918 р. української державності не було, як і її буржуазії[16,с.39, 100]. Есер та екс–міністр внутрішніх справ УНР П. Христюк використовував щодо Гетьманату такі слова: «польсько–жидівська–малоросійська буржуазія», «тільки форма української державності» [17, с. 12, 30]. А визначний соціаліст–революціонер М. Шаповал вбачав в гетьманському режимі ворога українського народу, диктатуру російської буржуазії та царських офіцерів, російську монархію під фальшивим гаслом гетьманщини [18, с. 115].

Не залишався в стороні і М. Грушевський, який описував П. Скоропадського як «до нічого нездатну», «зовсім денаціоналізовану і непопулярну людину» та наводив факти, що мали доводити його антиукраїнську політику: адміністрація та правління переходили до рук росіян–реакціонерів та організації «Протофіс», що виступала за єдину Росію, українська мова усувалася російською, змінювалась офіційна назва держави, де слова «Народна Республіка» замінювались на «Держава» тощо [19, с. 3].

З часом в політиці очільника Української Держави та в ньому особисто почали розчаровуватись і чимало українських діячів, які на початку щиро вірили в наміри гетьмана. Проголошення ним 14 листопада 1918 р. федерації України з Росією для багатьох з них назавжди означало кінець співпраці з П. Скоропадським.

Полтавський губернський комісар народної освіти, хлібороб–демократ В. Андрієвський згадував, що 14 липня 1918 р. він як делегат був на аудієнції у гетьмана, де мав можливість розповісти не лише про освітні справи, а й про утиски та переслідування українців в Українській Державі. Гетьман тоді відповів на всі запитання делегата, за винятком проблеми «утисків українців», що, звісно, неприємно здивувало В. Андрієвського. Щодо галузі освіти П. Скоропадський підтвердив, що підтримує політику профільного міністерства, а саме: «робити все поволі, але солідно так, щоб нікого не дратувати» , оскільки державі потрібні різні люди будь–яких національностей. П. Скоропадський запевняв, що не слід вірити жодним чуткам і наклепам, які поширюють вороги, у тому числі й стосовно федерації з Росією. Останні слова гетьмана закарбувались у пам'яті В. Андрієвського: «Передайте народові, що скоріше мене побачать трупом, ніж я відмовлюся від державної самостійності України» [20, с. 112].

Звістка ж про гетьманську «Грамоту про федерацію з Росією» приголомшила В. Андрієвського. Він міг багато чого вибачити П. Скоропадському, його помилки та легкодухість, але аж ніяк не брехню та зраду, які не личили «Гетьману всієї України». В еміграції, чуючи твердження про те, що українці зруйнували власними руками свою державу, В. Андрієвський цим обурювався. Він вважав, що в останні місяці Гетьманату Української Держави не існувало, а був лише «П'ємонт єдиної та неділимої Росії», де українців розстрілювали за рідну мову, а слідство велося гірше, ніж за часів Миколи II та Тимчасового уряду [20, с. 190].

Федеративний курс гетьмана розчарував й іншого діяча національного рухуД. Донцова, який в часи Гетьманату обіймав посаду начальника Українського Телеграфічного агентства.

Д. Донцов славився негативними ставленням до російської культури та до «старої чи нової Росії», намагався переконати гетьмана проводити більш самостійницьку, проукраїнську політику. Однак після 14 листопада 1918 р. Д. Донцов із жалем підсумовував, що демократично–соціалістичні кола ненавиділи гетьмана за те, що він став гетьманом самостійної України, а він же відійшов від нього «з жалем за те (по тій грамоті) він перестав ним бути» [21, с. 9].

Українські більшовики, а саме фундатори націонал–комунізму С. Мазлах та В. Шахрай писали про очільника Української Держави в 1919 р. таке: «І коли Мілюкови, Родзянки, Лизогуби, Шульгіни побачили й почули, що в синьому жупані, в широких червоних штанях, шириною з Чорне море – б'ється істинно руське серце, що гетьманська булава – це звичайнісінька істинно руська, своя, рідна дубинка», – тоді схвилювалося Чорне море російських «патріотів»». На підставі цитат П. Скоропадського вони доводили, що гетьман у поглядах пройшов такий шлях: перебував під гіпнозом імперії Романових, за окупації Німеччини та Австро–Угорщини став мимоволі самостійником і після

німецької революції проявив свої істинні наміри щодо відродження єдиної Росії [22, с. 11–12].

Навіть відомі німецькі публіцисти, українофіли П. Рорбах та А. Шмідт, які в травні 1918 р. здійснили двотижневу поїдку по Україні, дійшли висновку, що гетьман – автократ, далекий від демократичних почувань українського народу. А з огляду на проросійський кадетський склад гетьманського уряду українофіли виявляли занепокоєння відродженням русофільських тенденцій в Україні. Тому вони закликали німецьку сторону натиснути на П. Скоропадського задля швидкої реалізації широкозакроєної аграрної реформи, у той час надважливої для підтримки самостійної України [23, с. 380–382]. Втім незабаром П. Рорбах та його однодумці з сумом усвідомили, що німецькі правлячі кола не розуміють ідеї української державності та підтримують неліберальний, прихований московський курс гетьмана.

І дійсно, треба визнати, що в Українській Державі висувалися на чільні місця у владних структурах, як в уряді, так і на рівні повітів, губернійособи, що не лише не були пов'язані з українським національним рухом, а навпаки його просто люто ненавиділи. Для них українська мова була штучною, а існування української держави являлося лиш вимушеним тимчасовим явищем до відновлення єдиної Росії.

Є сотні різних фактів, що доводять зневажливе ставлення вищих посадових осіб Української Держави до української нації та мови. Це при тому, що П. Скоропадський та гетьманський уряд неодноразово декларували свою вірність ідеям української державності та оголошували курс на українізацію державного життя.

Так, харківський губернський староста П. Залєський згадував, що було дуже кумедно, коли в кабінеті помічника військового міністра О. Лігнау він почув українську мову. Перед ним стояв молодий російський генерал, який на його звернення на російській мові відповів українською. Староста обурювався: «До цих пір не можу примиритися з подібним непристойним актом. Не коментую цієї непристойності».Між іншим генерал П. Залєський зазначав,що жив сорок років в Харківській губернії, але не знав, що таке самостійництво, і чув малоросійську мову, але не знав навіщо її впроваджувати в державне життя [24, с. 498].

Товариш державного секретаря В. Романов, який намагався увійти в склад Державного Сенату, дізнавшись, що для цього необхідно дати обіцянку після призначення вивчити українську мову, відмовився від цього задуму. Будучи прямолінійною людиною, він написав листа міністру юстиції М. Чубинському, що просить зняти свою кандидатуру, оскільки не має наміру займатися вивченням цієї мови. Все одно Рада Міністрів вирішила затвердити його кандидатуру [25, с. 307]. Проте цікаво те, що В. Романов був сином відомої української письменниці Одарки Романової (псевдоніми Одарка, О. Романенко), яка підтримувала близькі взаєминиз М. Заньковецькою, родинами Косачів, Лисенків, Старицьких.

З огляду на це С. Єфремов іронізував: чого можна очікувати від цих самостійників з примусу та українців, яких, «мов Мефистотеля од хреста, корчить од самих звуків української мови» [13].

Відповідь на це, на нашу думку, дав М. Воронович, товариш міністра внутрішніх справ Української Держави.

Переконуючи В. Мустафіна стати одеським губернським старостою, він вказував, що відмову «русских» служилих людей від співпраці з гетьманом вважає саботажем, шкідливим для самої ідеї відтворення єдиної Росії. Товариш міністра наголошував, що всі кричать про необхідність встановлення порядку в країні, а від участі в роботіпо відновленню цього порядку відмовляються. Адже «русские люди», вступаючи в центральні і місцеві установи України надали б російську «фізіономію»цим установам і не доводилось би далі в нихтримати «недоучок–самостійників, які забралися при Голубовичі, всі достоїнства котрих полягали в знанні «державної мови»і тупій ненависті до всього неукраїнського». Крім цього, М. Воронович зауважував, що він така ж російська людина, як В. Мустафін, і анітрохи не зраджує Батьківщині, оскільки якою б не була внутрішня автономія України, чи то намісництво, чи то гетьманство, – це все ж частина великої Росії [24, с. 484–485].

Цікаво, що місцеві члени партії кадетів, які склали основу гетьманського уряду, також керувалися подібними настановами. Наприклад, 4 травня 1918 р. на засіданні Харківського міського комітету Партії народної свободи досить жваво обговорювалося відношення кадетів до нової влади. Якщо Ф. Іваницький вважав входження до міністерств сприянням розчленуванню Росії і зрадою союзників, то М. Палієнко,Б. Пушкарьов, В. Левитський мали протилежну позицію.

Б. Пушкарьов заявив, що входження буде слугувати возз'єднанню України та Росії, а в подальшому, якщо тут кадети створять культурно–правові умови, то в Україні буде центр руху, який скине більшовиків в іншій Росії. М. Палієнко наголошував, що кадети зобов'язані із почуття патріотизму йти на допомогу нинішньому уряду, хоча він і утворився за допомоги чужоземних штиків. А В. Левитський звертав увагу, що державний переворот не можна розглядати лише як дії німців, оскільки в ньому взяли участь широкі демократичні верстви населення. А тому кадети мають ввійти в міністерство, давши йому «прогресивний характер» [26, арк. 108–109].

Особисто П. Скоропадський погоджувався із звинуваченнями, що він користувався російськими силами для створення України. Але лише тому, на його думку, що одними українськими силами не можна було створити нічого серйозного, оскільки бідою українського народу був малочислений культурний клас українців. Він противився «вузькому українству» і зазначав, що є багато людей, які люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди – російської культури, і вони піклуючись про українську культуру, ніколи не зрадять власній. Він залишався переконаним, що тільки при існуванні і вільному розвитку російської і української культури Україна може розквітнути, а якщо «ми тепер відмовимся від першої культури, ми будемо лише підстилкою для інших націй і ніколи нічого великого створити не зуміємо» [5, с. 233–234].

Можна погодитись з П. Скоропадським, що представники українських політичних партій та організацій не лише не мали необхідного досвіду державного будівництва, а й загалом проявляли слабку обізнаність з державною адміністративною, господарською роботою у фінансовій, економічній, військовій, дипломатичній та інших сферах. Особливо брак кадрів відчувався серед вищих ешелонів влади,

а тому часто гетьману доводилося назначати на відповідальні посади за порадами свого оточення колишніх чиновників чи представників російського істеблішменту, які, хоча і знали, як треба працювати, але аж ніяк не прагнули змінювати своє негативне ставлення до українського національного руху. Д. Донцов згадував, що якось очільник Української Держави знервовано заявив Донцову: «Ну, де є ті українці? Ну дайте їх мені! Таких, як мені треба, з якими я міг би поговорити і працювати! Де вони є?!» [21, с. 99].

Таким чином П. Скоропадський у відборі професійних кадрів не зважав на національні ознаки, а виходив із принципу фаховості. На цей факт часто спираються українські дослідники. Крім етнічних українців до уряду увійшли росіяни: міністр земельних справ В. Колокольцев, державний контролер Г. Афанасьєв, міністр фінансів поляк А. Рженецький, міністр торгівлі і промислу єврей С. Гутник, міністр праці Ю. Вагнер, який мав німецьке походження [27, с. 259]. На відміну від лідерів УНР, які не сприймали бувших царських чиновників з огляду на їхню приналежність до самодержавства та контрреволюції та вважали за краще мати своїх українських представників революційної демократії, котрі досить часто були членами соціалістичних партій, але поганими спеціалістами.Недарма німецький генерал–лейтенант В. Гренер називав ситуацію в Україні за Центральної Ради «хаосом» та «дурдомом», а щодо провідників УНР використовував такі назви, як «говорильня» або «сектантська молитовня незрілих студентів та інших молодих мрійників і поганих елементів» [28, с. 331].

Водночас чимало гетьманських чиновників, не зважаючи на свою любов до Росії, починали поводити себе так, як в їхньому розумінні мали робити українські самостійники та державники. Виходець з Росії О. Татищев, який працював у державному секретаріаті, вказував. що гетьманські міністри, поступово працюючи над будівництвом нової держави, проймалися «психологією» нової держави, забуваючи чи намагаючись забути про звички і традиції свого попереднього життя і діяльності. На його думку, це було частково виправдано, але щодо прагнення проводити українізацію і відсторонення всього, що нагадувало бувше імперське єднання, і сам гетьман, і його міністри нерідко переступали межі дозволеного і достойного [25, с. 301]. Як наслідок це справляло тяжке враження на людей російської культури.

Безумовно, українізація освіти, державних установ та інші державотворчі заходи, які проводилися гетьманською владою, гнітили багатьох росіян і за кордоном. М. Алексєєв, А. Денікін, В. Шульгин та чимало інших відомих лідерів Білого руху не могли пробачити цього П. Скоропадському, так само як і його пронімецьку орієнтацію. Керівник Добровольчої армії А. Денікін взагалі говорив про антиросійську шовіністичну політику гетьмана [29, с. 142–143].

Таким чином, політику гетьмана, з одного боку, засуджували українські партії за потурання росіянам, а з іншого, російські – за вияви українських національних ознак.

Хоча для об'єктивності відмічаємо, що і серед діячів Білого руху були й такі, які намагалися стати на захист політики П. Скоропадського.

Отаман Всевеликого Війська Донського П. Краснов пояснював, чому гетьман, якого називали російським аристократом та «не щирим» українцем, міг виступати за самостійну Україну. П. Краснов вважав, що якщо П. Скоропадський та й він сам як російські люди, такі ж як А. Денікін, могли піти на знищення самостійності України та автономії Дону, то як гетьман і отаман, вони йти на це не могли, не зрадивши народ, що обрав їх [30].

А відомий українофоб та товариш гетьмана герцог Г. Лейхтенберзький, зазначав, що П. Скоропадський був людиною чисто російської культури.Але російський аристократ все ж зауважував, що він не знає, чи вірив щиро чи ні П. Скоропадський в якусь окрему українську культуру. Водночас, на його думку, гетьман міг зіграти роль другого Богдана Хмельницького, який в 1654 р. привів українських козаків під скіпетр царів [31, с.29, 32].

Попри антиукраїнську пропаганду прихильників «єдиної та неділимої» в етнонаціональній політиці П. Скоропадський здійснив чимало позитивного для російського етносу. Він приймав тисячі біженців з більшовицької Росії, що дуже непокоїло як російських керманичів, так і українські соціалістичні партії. Останні дуже обурювалися, що гетьман визнає різні «реакційні» державні утворення та винуватили його у не бажані укладення мирного договору з РСФРР. Насправді ж не українська, а російська сторона на мирних переговорах не прагнула якнайшвидшого офіційного мирного договору. Голова української делегації на мирних переговорах з РРФСР С. Шелухин вказував у звіті на ім'я голови Ради Міністрів, що більшовики через те, що Україна проти них не воює і нічим їм не загрожує, «ні трохи не зацікавлені в утворенні миру та державних меж, а через те навмисне затягують мирові переговори, щоб цілком безпрограшно використати для себе все…» [32, арк. 29].

Що ж до біженців, то по всій більшовицькій Росії люди, які мали хоч якісь заощадження, намагалися всіма правдами і неправдами отримати паспорти Української Держави. Чимало з них не мали жодного зв'язку з Україною. Із–за цього дипломатичні представництва Української Держави в РСФРР були завалені роботою. Натомість більшовики, розуміючи, що значна частина населення, що асоціювалася з заможністю та самодержавством, утікає закордон, намагалися всіляко зупиняти це. Чекісти арештовували та часто розстрілювали людей, які отримали українське громадянство або прагнули його отримати. А на вокзалах перед відправленням пасажирських потягів в Україну солдати проводили масові обшуки пасажирів, які супроводжувалися пограбуваннями та перевіркою документів на факт достовірності. У відповідь на численні протести українських дипломатів Народний Комісаріат з іноземних справ зазначав, що ніяких репресій нема. А арештовані є або постійними жителями Росії, які брали участь у контрреволюційному русі, або реакційними діячами епохи царизму, спекулянтами, котрі заявляли про себе як про українців, перед арештом або в тюрмі [33, арк. 4].

Дійшло до того, що в ніч на 22 вересня 1918 р. на станції Кунцево червоноармійцями був затриманий «Український Санітарний Державного Секретаря Поїзд №155». Тоді більшовики арештували багатьох пасажирів, провели огляд та конфіскацію майна, в тому

числі і Української Держави. Все це супроводжувалось насильством і хамством до українських громадян. Все що солдати не могли взяти з собою, вони нищили, протикали багажі штиками, різноманітний одяг втоптували в багно, а чужу їжу поїдали прямо на очах пасажирів [33, арк. 13–14].

Князь Г. Трубецькой, член антибільшовицького Правого центру, з фальшивим посвідченням та під виглядом конторщика разом із дружиною зміг влітку 1918 р. покинути Росію в українському санітарному поїзді. Перетнувши кордон України, вони були шоковані, що на кожній станції в достатку продавався білий хліб. Всі вони як біженці купляли його вдвічі більше, ніж могли з'їсти [34, с. 93].

Вже в Києві Г. Трубецькой, як і чимало інших біженців, був вражений великою чисельністю фінансистів, промисловців, чиновників, поміщиків з «Москви та Петербургу», що гуляли по місту та веселилися. Заступник голови делегації РРФСР на мирних переговорах з Українською Державою Д. Мануїльський, який в травні 1918 р. бачив Київ, називав його реакційним «Вавилоном» та «Вандеєю» для всіх прихильників Білого руху, а саму незалежну Україну вважав комедією на чолі з гетьманом з оперетки [35, с. 223–225]. Що стосується останнього, то такої ж думки дотримувалась і переважна частина російських біженців, так само як і місцевих прихильників єдності Російської держави. Попри те, що ці люди користувалися благами України, вони неодноразово глузували з самостійницьких заяв гетьмана, української мови, культури тощо.

У розмові з генерал–лейтенантом М. Свєчином, який у травні 1918 р. приїхав до Києва на чолі посольства Всевеликого Війська Донського, П. Скоропадський ділився своїми переживаннями з приводу того, що росіяни, які емігрують з більшовицької Росії та знаходять притулок в Україні, користуючись тут під охороною німецьких солдат місцевими благами, ще й сміють звинувачувати гетьмана у зраді та зневажати його. Він дорікнув, а що погіршилося від того, що він став гетьманом. Він дав можливість багатьом сховатися, видав розпорядження не чинити перешкод тим, хто переходить до України, а чи зробили б це його попередники?! П. Скоропадський вказував: «Огудники приїхали – їдять, п'ють, спекулюють, влаштовують свої справи, під охороною того ж німецького чобота, за який метають на мене громи і блискавки… А своїм перебуванням тут – чи не продались теж німцям?» [36, с. 165].

Окрім біженців,великого значення П. Скоропадський надавав долі російських військових, які поверталися з німецького та австро–угорського полону та досить часто перебували у жалюгідному стані. В ухваленій Радою Міністрів постанові про допомогу полоненим і про асигнування на те 500 000 карбованців в розпорядження військового міністра кошти передбачалося розділити між полоненими –українцями та росіянами. При цьому солдати–росіяни під час проїзду до російського кордону отримували допомогу у вигляді «утримання натурою» на продовольчих пунктах, а офіцери, військові урядовці, священники, сестри–жалібниці – одноразову грошову допомогу від 100 до 200 карбованців в залежності від чину. Забезпечувалась медична допомога і пораненим та хворим російським полоненим [37, с. 1].

Деякі єврейські дослідники з числа очевидців подій 1918 р., такі як С. Гольдельман та І. Чериковер, пишуть про реакційну, проросійську етнонаціональну політику П. Скоропадського та вказують на переслідування гетьманською владою єврейського національного руху [38, с. 80–85, 100–101; 39, с. 156–157].

Втім більшість сучасних вітчизнянихнауковців з цим не погоджуються та вказують на намагання гетьмана забезпечити національну рівноправність всіх громадян України. Факти, які, на їхню думку, підтверджують це: створення Єврейської культурної ліги, Союзу поляків–землевласників в Україні, польських народних домів,проведення єврейського санітарного з'їзду, всеукраїнського польського з'їзду,поновлення діяльності чехословацького комітету, створення в Українській Академії Наук кафедри єврейської мови та письменства тощо. Вказують дослідники і на те, що очільник Української Держави не перешкоджав проведенню виборів до Єврейських національних установчих зборів, передбачених законодавством УНР про нацменшини [6, с. 24–28; 40, с. 87–95].

Дослідниця доби П. Скоропадського Н. Чоботок робить слушний науковий висновок: «Аналіз документів Української Держави свідчить, що офіційний Київ у той час тримав курс на виховання у українців любові до своєї нації й стояв осторонь від спроб деяких екстремістсько–настроєних кіл пропагувати ненависть до інших націй» [41, с. 116].

Водночасвітчизняніфахівцізетнополітикизазначають і певні симпатії та надання переваг гетьманською владою щодо російської та німецької нацменшини. Стосовно останньоїце виявлялося у функціонування спеціальної урядової комісії у справах німецьких колоністів, заснуванні українсько–німецького товариства культурно–економічного зближення тощо. Проте це все ж не порушувало національної рівноправності всіх громадян України.

Дослідник Ю. Котляр вказує, що національну політику П. Скоропадського можна обґрунтовано визначити як виважену, хоч певною мірою вона і зачіпала інтереси громадян за національною ознакою. Але в більшості випадків гетьман і його соратники, «не галасуючи, як їх попередники, про велику любов до євреїв, поляків, росіян та представників інших народів, загалом нікого не переслідували за належність до інших націй» [6, с. 30].

Науковець М. Лазарович характеризував етнонаціональну політику П. Скоропадського як помірковану. Більш того, зауважував, що попри деяківідмінності в політиці Центральної Ради та Гетьманату щодо національних меншин обидві влади єднало толерантне ставлення до всіх етносів, котрі проживали в Україні [40, с. 98–99].

Історик В. Устименко також визначав політику гетьмана щодо нацменшин як помірковану. Але застерігав від її ідеалізування, оскільки невизначеність міжнаціональних відносин і загравання з російськими великодержавниками в кінці привели до антигетьманського повстання та повалення гетьманської влади [42, с. 97].

Чимало вчених вважають неправильним скасування гетьманською владою Закону УНР про національно–персональну автономію [43, с. 207; 6, с. 24]. Втім при

детальному аналізі даного нормативно–правового акту треба визнати його недоопрацьованість. Закон ставив у привілейоване становище три національні меншини: російську, польську, єврейську. Що ж до білоруського, болгарського, грецького, молдавського, німецького, чеського, татарського етносів законодавчий акт надавав право на національно–персональну автономію у разі надходженнядо Генерального суду заяви від 10 тисяч громадян УНР, які належали до цієї спільноти. Заяви від етносів, не вказаних у законі, мали подаватися на розгляд парламенту УНР. Для здійснення права на самостійне влаштування свого національного життя громадяни УНР певної нації утворювали Національний союз – державний орган, що володів державним кадастром власних членів та мав право на оподаткування їх [44, с. 71–73].

Історик Д. Дорошенко, який кілька місяців обіймав посаду міністра закордонних справ Української Держави, зазначав, що цей закон створював «якусь державу в державі». На його думку, особливі складнощі із застосуванням цього законодавчого акту виникали щодо російського етносу, оскільки у великих містах більшість становили зрусифіковані українці та росіяни, які поділяли загальноросійські патріотизм, прагнення і в обмеженні російських культурних впливів бачили загальний упадок культури. Крім цього, цих людей було важко відокремити в якусь певну національність, так як сьогоднішній «малорос» чи «русский» завтра міг стати національно свідомим українцем [45, с. 270–271].

Загалом треба визнати, що Закон про національно–персональну автономію в майбутньому міг створити чимало проблем для державного будівництва України. Зокрема, сприяти національному протистоянні та сепаратизму окремих території. Все ж П. Скоропадський будував Українську Державу не за національним, а державно–територіальним принципом. І до України могли бути приєднані не лише етнічні українські землі, а й території, які мали важливе стратегічне геополітичне, економічне значення: Крим, Кубань, Бесарабію, деякі землі Білоруської Народної республіки та Всевеликого Війська Донського тощо. Також побудовою України за державно–територіальним принципом він прагнув згуртувати багатонаціональний народ України, об'єднавши його спільними місцевими історією, традиціями, прагненнями, особливостями життя тощо. А ще гетьман прагнув використати великий потенціал чиновників, офіцерів, банкірів, промисловців, землевласників, наукових, культурно–освітніх, громадських діячів, які не були свідомими українцями, але в нових реаліях могли принести велику користь державній розбудові України. Недарма Закон про громадянство Української Держави містив значно ширші положення ніж аналогічний закон УНР. А саме в ньому проголошувалось, що всі російські піддані, які перебувають в Україні під час видання цього закону визнаються громадянами Української Держави [46, с. 1].

Соціально–економічна політика гетьмана та його пошуки консенсусу з прихильниками білого руху, що віддзеркалились в Грамоті про федерацію з небільшовицькою Росією, виявились трагічними для Української Держави. На думку С. Єкельчика, ідея федерації відштовхнула від Скоропадського українських патріотів, однак не привернула до нього російських монархістів, з яких у Києві формувалась «Українська армія» [3, с. 221–222]. Лідерам Українського Національного Союзу та Директорії гетьман дав нові підстави оголосити його зрадником Української державності і розпочати антигетьманське повстання.

Список використаних джерел

1. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
2. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. – К., 2016.
3. Єкельчик С. Павло Скоропадський / Історія України в особах XIX – XX ст. – К., 1995.
4. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992.
5. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995.
6. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931): моногр. / Ю. Котляр. – К. – Миколаїв: Вид–во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Історична бібліотека МДГУ. – Кн.1. – 156 с.
7. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно–визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 760 с.
8. Історія української Конституції // Упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко; Українська правнича фундація. – К.: Право, 1997. – 464 с.
9. Грамота до Всього Українського Народу. // Державний вістник. – 1918. – 16 травня. – №1.
10. Гусєв В. Закон Центральної Ради «про персональну автономію»: передумови прийняття, історії, уроки / В. Гусєв // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2007. – Вип.34. – С.356–367.
11. Державний вісник. – 1918. – 18 липня. – №23.
12. Абрамович Р. Единство / Р. Абрамович // Еврейский рабочий. – 1918. – 15 мая. – №1.
13. Єфремов С. Парадоксальне міністерство / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 10 травня. – №72.
14. Ніковський А. Кадетська трагікомедія / А. Ніковський// Нова Рада. – 1918. – 12 травня. – №74.
15. До первісного стану // Нова Рада. – 12 липня 1918. – №112.
16. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. Винниченко. – Ч. III. – Київ–Відень, 1920.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. III.– Український соціологічний інститут.– 1921.
18. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал.– Прага: Накладом видавництва «Вільна спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. – 335 с.
19. Грушевський М. Світова війна і революція. Українська Народна Республіка / М. Грушевський // Свобода. – 1919. – Ч.113.
20. Андрієвський В. З минулого. Том II. Від гетьмана до Директорії. Частина перша. Гетьман / В. Андрієвський // Бібліотека українського слова. – Ч.41. – Берлін, 1923. – 307 с.
21. Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. Київ. – Торонто – Онтаріо: Накладом видавництва «Гомін України», 1954. – 128 с.
22.Мазлах С. До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною? / С. Мазлах, В. Шах–Рай. – Саратов, 1919. – 104 с.
23. Др. Павло Рорбах і Аксіль Шмідт про переворот на Україні // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч.25. – С.378–382.
24. Гетман П. П. Украина на переломе. 1918 год. Сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 1087 с.
25. Татищев А. А. Земли и люди. В гуще переселенческого движения (1906–1921) /А. А. Татищев. – Москва: Русский путь, 2001. – 376 с.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.6.
27. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Книга перша. – К., 2011.
28. Baumgart W. General Groener und die deutsche Besatzungspolitik in der Ukraine 1918 // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.– 1970. – №21.– S.325–340.

29. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва–Ленинград,1930. – С.136–185.

30. Краснов П. Всевеликое Войско Донское / П. Краснов. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/index.html

31. Лейхтенбергский Г. Воспоминания об «Украине» 1917–1918 / Г. Лейхтенбергский. – Берлин, 1921. – 52 с.

32. Центральний державний архів вищих органів влади та управлінняУкраїни. – Ф.1064. – Оп.3. – Спр.2.

33. Там само. – Ф.1236. – Оп.1. – Спр.21.

34. Трубецкой Г. Годы смут и надежд. 1917–1919 гг. – Монреаль: Русь, 1981. – 263 с.

35. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К.: Політвидав України, 1967. – 605 с.

36. Свечин М. Записки старого генерала о былом / М. Свечин. – Ницца, 1964.

37. Державний вістник. – 1918. – 14 липня. – №22.

38.Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 рр. / С. І. Гольдельман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967. – 139 с.

39. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (к истории украинско–еврейских отношений) / И. Чериковер – Берлин, 1923. – 335 с.

40. Лазарович М. В. Етнополітика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз / М. В. Лазарович // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія.– 2012.– Вип.17.

41. Чоботок Н. В. Державна етнонаціональна політика в Україні 1917–1921 рр.: дис. … канд. юридичних наук / Н. В. Чоботок. – К., 2005.

42. Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920): Інститут історії НАН України. – К., 2010. – 144 с.

43. Грищенко Ю. Національне питання в Україні у 1917–1921 роках / Ю. Грищенко // Український історичний збірник.– 2015. – Вип.18. – С.204–211.

44. Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів / НАН України, Інститут національних відносин і політології; За голов. ред. І. Ф. Курас. – Київ:Наукова думка, 1994. – 557 с.

45. Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Т.1. Доба Центральної ради / Д. Дорошенко. – Ужгород: Друкарня «Свобода», 1932. – 437 с.

46. Державний вістник. – 1918. – 12 липня. – №21.

References

1. Velykyj Zhovten' i gromadjans'ka vijna na Ukrai'ni. Encyklopedychnyj dovidnyk. – K., 1987.

2. Shkil'nyk M. Ukrai'na u borot'bi za derzhavnist' v 1917–1921 rr. – K., 2016.

3. Jekel'chyk S. Pavlo Skoropads'kyj / Istorija Ukrai'ny v osobah XIX – XX st. – K., 1995.

4. Skoropads'kyj P. Spomyny. – K., 1992.

5. Skoropads'kyj P. Spogady. Kinec' 1917 – gruden' 1918. – Kyi'v–Filadel'fija, 1995.

6. Kotljar Ju. V. Povstans'kyj ruh etnichnyh menshyn Pivdnja Ukrai'ny (1917–1931): monogr. / Ju. Kotljar. – K. – Mykolai'v: Vyd–vo MDGU imeni Petra Mogyly, 2008. – Istorychna biblioteka MDGU. – Kn.1. – 156 s.

7. Lazarovych M. V. Etnopolityka ukrai'ns'koi' vlady doby nacional'no–vyzvol'nyh zmagan' 1917–1921 rokiv: komparatyvnyj analiz: monogr. / M. V. Lazarovych. – Ternopil': TNEU, 2013. – 760 s.

8. Istorija ukrai'ns'koi' Konstytucii' // Uporjad. A. Sljusarenko, M. Tomenko; Ukrai'ns'ka pravnycha fundacija. – K.: Pravo, 1997. – 464 s.

9. Gramota do Vs'ogo Ukrai'ns'kogo Narodu. // Derzhavnyj vistnyk. – 1918. – 16 travnja. – №1.

10. Gusjev V. Zakon Central'noi' Rady «pro personal'nu avtonomiju»: peredumovy pryjnjattja, istorii', uroky / V. Gusjev // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen'. – 2007. – Vyp.34. – S.356–367.

11. Derzhavnyj visnyk. – 1918. – 18 lypnja. – №23.

12. Abramovich R. Edinstvo / R. Abramovich // Evrejskij rabochij. – 1918. – 15 maja. – №1.

13. Jefremov S. Paradoksal'ne ministerstvo / S. Jefremov // Nova Rada. – 1918. – 10 travnja. – №72.

14. Nikovs'kyj A. Kadets'ka tragikomedija / A. Nikovs'kyj // Nova Rada. – 1918. – 12 travnja. – №74.

15. Do pervisnogo stanu // Nova Rada. – 12 lypnja 1918. – №112.

16. Vynnychenko V. Vidrodzhennja nacii' (Istorija ukrai'ns'koi' revoljucii' [marec' 1917 r. – gruden' 1919 r.]) / V. Vynnychenko. – Ch. III. – Kyi'v–Viden', 1920.

17. Hrystjuk P. Zamitky i materialy do istorii' ukrai'ns'koi' revoljucii'. 1917–1920 rr. – T. III. – Ukrai'ns'kyj sociologichnyj instytut. – 1921.

18. Shapoval M. Velyka revoljucija i ukrai'ns'ka vyzvol'na programa / M. Shapoval. – Praga: Nakladom vydavnyctva «Vil'na spilka» i Ukrai'ns'kogo Robitnychogo Universytetu, 1927. – 335 s.

19. Grushevs'kyj M. Svitova vijna i revoljucija. Ukrai'ns'ka Narodna Respublika / M. Grushevs'kyj // Svoboda. – 1919. – Ch.113.

20. Andrijevs'kyj V. Z mynulogo. Tom II. Vid get'mana do Dyrektorii'. Chastyna persha. Get'man / V. Andrijevs'kyj // Biblioteka ukrai'ns'kogo slova. – Ch.41. – Berlin, 1923. – 307 s.

21. Doncov D. Rik 1918 / D. Doncov. Kyi'v. – Toronto – Ontario: Nakladom vydavnyctva «Gomin Ukrai'ny», 1954. – 128 s.

22. Mazlah S. Do hvyli: Shho dijet'sja na Vkrai'ni i z Ukrai'noju? / S. Mazlah, V. Shah–Raj. – Saratov, 1919. – 104 s.

23. Dr. Pavlo Rorbah i Aksil' Shmidt pro perevorot na Ukrai'ni // Vistnyk polityky, literatury j zhyttja. – 1918. – Ch.25. – S.378–382.

24. Getman P. P. Ukraina na perelome. 1918 god. Sbornik dokumentov / Otv. red. i otv. sost. O. K. Ivancova; sost. E. V. Balushkina, N. V. Grigorchuk, E. I. Krivoruchko, K. G. Ljashenko. – M.: Politicheskaja jenciklopedija, 2014. – 1087 s.

25. Tatishhev A. A. Zemli i ljudi. V gushhe pereselencheskogo dvizhenija (1906–1921) / A. A. Tatishhev. – Moskva: Russkij put', 2001. – 376 s.

26. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.268. – Op.1. – Spr.6.

27. Narysy istorii' Ukrai'ns'koi' revoljucii' 1917–1921 rokiv. Knyga persha. – K., 2011.

28. Baumgart W. General Groener und die deutsche Besatzungspolitik in der Ukraine 1918 // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1970. – №21. – S.325–340.

29. Denikin A. Ocherki russkoj smuty / A. Denikin // Revoljucija na Ukraine po memuaram belyh. – Moskva–Leningrad, 1930. – S.136–185.

30. Krasnov P. Vsevelikoe Vojsko Donskoe / P. Krasnov. – Rezhym dostupu: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/index.html

31. Lejhtenbergskij G. Vospominanija ob «Ukraine» 1917–1918 / G. Lejhtenbergskij. – Berlin, 1921. – 52 s.

32. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny. – F.1064. – Op.3. – Spr.2.

33. Tam samo. – F.1236. – Op.1. – Spr.21.

34. Trubeckoj G. Gody smut i nadezhd. 1917–1919 gg. – Monreal': Rus', 1981. – 263 s.

35. Nezabutni roky. Spogady uchasnykiv Velykoi' Zhovtnevoi' socialistychnoi' revoljucii' ta gromadjans'koi' vijny na Ukrai'ni. – K.: Politvydav Ukrai'ny, 1967. – 605 s.

36. Svechin M. Zapiski starogo generala o bylom / M. Svechin. – Nicca, 1964.

37. Derzhavnyj vistnyk. – 1918. – 14 lypnja. – №22.

38. Gol'del'man S. I. Zhydivs'ka nacional'na avtonomija v Ukrai'ni 1917–1920 rr. / S. I. Gol'del'man. – Mjunhen–Paryzh–Jerusalym: Dniprova hvyljа, 1967. – 139 s.

39. Cherikover I. Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917–1918 gg. (k istorii ukrainsko–evrejskih otnoshenij) / I. Cherikover – Berlin, 1923. – 335 s.

40. Lazarovych M. V. Etnopolityka Ukrai'ns'koi' Central'noi' Rady ta Drugogo Get'manatu shhodo nacional'nyh menshyn: komparatyvnyj analiz / M. V. Lazarovych // Visnyk KNLU. Serija Istorija, ekonomika, filosofija. – 2012. – Vyp.17.

41. Chobotok N. V. Derzhavna etnonacional'na polityka v Ukrai'ni 1917–1921 rr.: dys. … kand. jurydychnyh nauk / N. V. Chobotok. – K., 2005.

42. Ustymenko V. M. Etnonacional'na polityka jak faktor derzhavotvorennja v Ukrai'ni (1917–1920): Instytut istorii' NAN Ukrai'ny. – K., 2010. – 144 s.

43. Gryshhenko Ju. Nacional'ne pytannja v Ukrai'ni u 1917–1921 rokah / Ju. Gryshhenko // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zbirnyk. – 2015. – Vyp.18. – S.204–211.

44. Nacional'ni vidnosyny v Ukrai'ni u XX st.: zbirnyk dokumentiv i materialiv / NAN Ukrai'ny, Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii'; Za golov. red. I. F. Kuras. – Kyi'v: Naukova dumka, 1994. – 557 s.

45. D. Doroshenko. Istorija Ukrai'ny 1917–1923 rr. T.1. Doba Central'noi' rady / D. Doroshenko. – Uzhgorod: Drukarnja «Svoboda», 1932. – 437 s.
46. Derzhavnyj vistnyk. – 1918. – 12 lypnja. – №21.

Ladnyi Yu. A., *applicant at I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), yura_ladnyi@ukr.net*

Pasichnyk I. M., *fellow at Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), IvanNic@bigmir.net*

Ethnopolitics of Hetman Pavlo Skropadskyin historical and political science discourses (To the 100th anniversary of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky)

Ethnopolitics of the Hetman's age in Ukraine (April–December 1918) had been remaining for a long period of time beyond historical–political researches. The purpose of this article is an attempt to draw attention to the policy of PavloSkoropadsky towards national minorities in Ukraine. Relying on little–known historical sources, summarizing the elaborations of scientists, the authors tried to show how the ethno–national policy was really being implemented in the Ukrainian State and why the Ukrainian–Russian relations had become a decisive factor in interethnic processes.

Keywords: *ethnopolitics, Ukrainian State, national minorities.*

* * *

УДК 323

Степаненко О. Г.,
аспірантка кафедри політології, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського (Україна, Миколаїв), Good_girl125@ukr.net

Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку

Аналізується процес люстрації як юридичної практики в українському політикумі. Метою роботи є визначення місця та ролі люстрації в системі юридичних норм та практик в Українській державі. Автор аналізує Закон «Про очищення влади» і вказує на його недоліки. При даному дослідженні автором використовувались загальнонаукові методи та підходи: теоретичні та емпіричні. Дослідник звертається до наукових доробок інших авторів у питанні люстрації, але виокремлює власне бачення цієї проблематики в українській політиці.

В роботі охарактеризовано діяльність Департаменту з питань люстрації як структурного підрозділу Міністерства юстиції України. Автор наводить головні принципи очищення влади в нашій державі і надає своє бачення щодо подальшого розвитку люстраційних процесів в Україні.

Одержані в роботі результати дають підстави стверджувати, що процес люстрації набуде повноцінного розвитку лише за умов її юридичного підґрунтя.

Ключові слова: *люстрація, Закон «Про очищення влади», Міністерство Юстиції України, люстраційний комітет, державний службовець.*

На даному етапі розвитку політичного простору в Україні переважають процеси, що носять характер трансформаційних. Держава знаходиться у стані перебудови старої політичної системи, зміни принципів функціонування головних інститутів влади та впровадження нових дієвих механізмів управління. Одним з головних векторів цих змін можемо вважати процес люстрації, який вже розпочато, але подальший стан розвитку якого поки що носить фрагментальний, стихійний характер.

Проблема люстрації набула актуальності в нашій країні з моменту Революції Гідності та подій на Євромайдані. Але частково цієї тематики науковці торкались у своїх дослідженнях ще починаючи з 90–х років, з набуттям Україною незалежності і розпадом постсоціалістичного устрою у країнах Європи.

Теоретичні здобутки в області люстрації в період сучасних політичних викликів все більше набувають популярності, особливо крізь призму юридичних стандартів та норм. Це пов'язано з тим, що сам процес люстрації вже пройшов теоретичне обґрунтування та набув розвитку і всезагального поширення в політичному середовищі України; наразі стоїть питання про його практичне цільове втілення. Але слід зауважити, що тема люстрації знаходиться на межі юридичної та політичної науки; що певною мірою ускладнює процес її дослідження. Чимало теоретиків та практиків даного процесу розглядають люстрацію лише крізь призму однієї з наведених наук.

Так, зокрема на увагу заслуговує робота В. Кравчука «Інститут люстрації як елемент публічного контролю: юридичний аналіз» [8], в якій науковець аналізує рівень ефективності люстрації як засобу забезпечення народовладдя шляхом публічного контролю та її застосування як інформаційного інструменту публічного контролю. О. Ларін у роботі «Люстрація як основа обмеження виборчого права» [9] вбачає в процесі люстрації перешкоду та низку порушень стосовно виборчого права громадян.

Ряд наукових робіт присвятив цій тематиці сучасний науковець К. С. Зінов'єв, у своїх дослідженнях він розглядає саме правову природу люстрації, стверджуючи, що це юридична процедура. Науковець вважає, що концепт люстрації знаходиться в межах наукового пошуку загальнотеоретичної юриспруденції та вимагає окремого дослідження з використанням широкої методології. Він стверджує, що лише після та внаслідок осмислення юридичного концепту люстрації на загальнотеоретичному рівні можливим стане й перманентне ефективне застосування люстраційних процедур на благо суспільства і без порушень правових засад.

Необхідно зосередитися на комплексному характері дослідження проблем люстрації, адже явище люстрації знаходиться поза межами окремої галузі права, охоплюючи конституційне, адміністративне, кримінальне, процесуальне та інші галузі права, а також напряму пов'язано з політичними та соціальними науками. Правовідносини люстрації одночасно включені до концептів державного механізму, громадянського суспільства, кореспондують з теоріями прав і свобод людини і громадянина, відповідальності, принципами соціальної справедливості та верховенства права тощо [5].

Науковці І. А. Безклубий та І. В. Кочкодан у своїй роботі «Поняття, сутність та правова природа люстрації» [1] розкривають головний зміст цієї процедури саме крізь призму правових норм та принципів.

Але разом з тим наразі бракує робіт, які б досліджували місце, роль та подальші перспективи розвитку люстрації як юридичної практики в сучасному українському політикумі. Тому автор вдається до подібного аналізу та ставить перед собою завдання визначити головну роль люстрації в політичному просторі нашої країни.

Тому, *метою статті* є висвітлення особливостей процесу люстрації в юридичному аспекті, охарактеризувати інститут люстрації та місце, яке відведено їй у системі юридичних норм та в ієрархії верхівок влади України загалом.

Аналіз зарубіжного досвіду проведення люстрації дає змогу виокремити два основні підходи до визначення практичного змісту цієї дефініції. Перший передбачає застосування процедури люстрації як покарання шляхом відсторонення на певний час окремих категорій працівників від зайняття певних посад; кримінальне переслідування. У такий спосіб люстрація здійснювалася в Німецькій Демократичній Республіці, Чеській Республіці, Румунії.

Другий передбачає лише моральний вплив через розкриття відомостей про певні дії осіб, що вважалися злочинними, а громадяни, враховуючи цю інформацію, могли надавати свою оцінку шляхом голосування на виборах. Саме таким чином (як моральне засудження) люстрація реалізовувалась у Польщі, Албанії, Болгарії, Грузії, країнах Прибалтики [10, с. 154].

Але перш ніж перейдемо безпосередньо до аналізу люстрації як юридичної практики, наведемо визначення цього поняття, але саме в юридичному аспекті.

З юридичної точки зору, люстрація – це напрям державної політики, яка повинна реалізовуватись на основі певних законів та за чітко визначеними правилами відповідними людьми. Як показує досвід інших країн, які проводили люстрацію, то її мета полягає у захисті демократії та основ конституційного ладу [3].

В Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначено, що метою люстрації має бути усунення загроз порушення основних прав людини та демократичного процесу, а не переслідування політичних опонентів чи покарання осіб, які є винними в чиненні протиправних діянь – це є питанням кримінального переслідування, а не люстраційного процесу.

Отже, люстрація – це сучасний правовий термін (від пізньолат. lustratio– очищення шляхом жертвоприношення, спокута) вживається для означення особливої процедури перевірки осіб, які після зміни в країні тоталітарної влади на демократичну займають державні посади, що включені до спеціального переліку, а також кандидатів на ці посади на предмет їхнього співробітництва в минулому (до зміни в країні влади) з органами державної безпеки. З цього приводу на початку 90–х років в постсоціалістичних країнах було прийнято закони про люстрацію, що забороняють відповідним особам займати деякі державні посади, а також обиратися в органи представницької влади. Одержані в ході люстраційної перевірки компрометуючі матеріали на ту чи іншу особу, яка займає посаду, що включена законом до спеціального переліку, можуть бути публічно оголошені, якщо ця особа добровільно не погодилася залишити займану нею посаду [6].

Сучасне тлумачення люстрації в політологічному аспекті зводиться до наступного. Люстрація – це очищення влади від старих кадрів, заборона функціонерам попередньої влади займати посади в державному апараті, обиратися у представницькі органи, бути суддями, інколи навіть займатися викладацькою діяльністю [7].

Розглянемо, яке місце відведено люстрації в українському політикумі.

Люстраційні процеси в Україні регулюються Законом України «Про очищення влади». Кабінетом Міністрів відповідно до Закону у жовтні 2014 р. було затверджено План проходження перевірок, де вказано, коли саме посадовці відповідних державних органів проходитимуть перевірку. Цей графік охоплює період з листопада 2014 по грудень 2016 років. Для детального розуміння механізму проведення перевірок, Кабміном затверджено Постанову, яка роз'яснює деякі питання реалізації Закону та визначає перелік органів, що проводять перевірку достовірності відомостей стосовно люстраційних заборон [4].

На сайті Міністерства Юстиції України розміщено інформацію про посадовців, які підпадають під дію Закону «Про очищення влади». Загалом, сайт представляє собою електронну базу, що постійно оновлюється та містить відомості про осіб, що вже підпали під дію люстраційного законодавства.

Так зокрема, на даному сайті інформація розподіляється по двом розділам: «Відомості про осіб, що проходять перевірку» та «Відомості про стан проходження перевірки».

Міністерство юстиції України є органом, що уповноважений забезпечувати проведення люстраційної перевірки, при Мінюсті створено Департамент з питань люстрації, який відповідає за організаційне забезпечення реалізації закону. При Мінюсті створено Громадську раду з питань люстрації, яка забезпечує громадський контроль за люстраційними процесами в Україні, моніторить їхнє проходження в кожному відомстві. Право ж обробляти звернення від громадян належить Громадському люстраційному комітету. Тому якщо громадяни мають інформацію стосовно посадовців, які не відповідають люстраційним критеріям, проте продовжують працювати в органах влади, або володіють інформацією відносно статків держслужбовців чи їхніх корупційних та посадових злочинах, – такі громадяни можуть надіслати Люстраційну скаргу [2].

Згідно із Законом України від 16 вересня 2014 року №1682–VII «Про очищення влади» люстрація – це встановлена законом або рішенням суду заборона протягом десяти років окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Також законом визначено категорії осіб, щодо яких застосовується люстрація, та критерії її здійснення.

Тобто основною метою люстрації відповідно до вітчизняного законодавства є усунення осіб, які через свою неправомірну поведінку в минулому могли б становити небезпеку для новоствореного нестабільного демократичного суспільства, з посад у центральних і місцевих органах влади. Таким чином, аналіз вказаного Закону свідчить, що в Україні люстрація є способом відповідальності визначеної категорії осіб. Однак це не відповідає європейським стандартам у вказаній сфері та не сприяє зміцненню демократичного устрою держави [4].

Проаналізуємо основні вектори діяльності Департаменту з питань люстрації, який є головним суб'єктом з люстраційних процесів в Україні.

Отож, основними завданнями даного Департаменту є:

1. Забезпечення ефективного виконання завдань та здійснення повноважень Міністерства під час формування і реалізації державної політики з питань очищення влади (люстрації);

2. Сприяння здійсненню процесу очищення влади та відновлення довіри до державних органів та органів місцевого самоврядування;

3. Сприяння недопущенню до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини;

4. Забезпечення здійснення заходів щодо співпраці Міністерства з державними органами, Громадською радою з питань люстрації при Міністерстві, громадськістю та іншими інститутами громадського суспільства з питань очищення влади (люстрації) [11].

Отже, як бачимо Департаментз питань люстрації є структурним підрозділом Міністерства Юстиції України; функції, які покладені на цей орган зведені до питань очищення влади.

Пропонується звернути увагу на основні засади очищення влади в Україні, які ґрунтуються на наступних твердженнях:

1. Очищення влади (люстрація) – це встановлена Законом України «Про очищення влади» або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (далі – посади) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

2. Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини, і ґрунтується на принципах:

– верховенства права та законності;
– відкритості, прозорості та публічності;
– презумпції невинуватості;
– індивідуальної відповідальності;
– гарантування права на захист.

3. Протягом десяти років з дня набрання чинності Законом України «Про очищення влади» посади, щодо яких здійснюється очищення влади (люстрація), не можуть обіймати особи, зазначені у частинах першій, другій, четвертій та восьмій статті 3 Закону України «Про очищення влади», а також особи, які не подали у строк, визначений Законом України «Про очищення влади», заяви, передбачені частиною першою статті 4 Закону України «Про очищення влади».

4. Особи, зазначені у частинах третій, п'ятій – сьомій статті 3 Закону України «Про очищення влади», не можуть обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади (люстрація), протягом п'яти років з дня набрання чинності відповідним рішенням суду.

5. Заборона, передбачена частиною третьою або четвертою цієї статті, може застосовуватися до особи лише один раз.

6. Застосування до особи заборони, передбаченої частиною третьою цієї статті, не є підставою для відмови від застосування заборони, передбаченої частиною четвертою цієї статті, за наявності підстав та у порядку, що визначені Законом України «Про очищення влади».

7. Заборона, передбачена частинами третьою та четвертою цієї статті, не застосовується до осіб, зазначених у частинах другій – четвертій статті 3 Закону України «Про очищення влади», які визнані учасниками бойових дій під час проведення антитерористичної операції на сході України у встановленому законодавством порядку.

8. Рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень при виконанні Закону України «Про очищення влади» оскаржуються в судовому порядку [11].

Оцінюючи характер та масштаби люстраційної практики в Україні, пропонується звернути увагу на результати люстрації у цифровому форматі. Так, з набуттям чинності Закону «Про очищення влади» до Реєстру лише з початком його роботи було внесено 2557 осіб, що підлягають люстрації. Департаментом з питань люстрації було перевірено 700 000 чиновників та працівників держапарату, але фактично під критерії люстрації потрапило лише 5–6 тисяч осіб.

А вже у 2015 році було звільнено лише 860 чиновників, які потрапили під дію Закону. Але є ще ряд держслужбовців, які самі звільнилися або перейшли на нижчі посади щоб уникнути люстраційних перевірок. Найчастіше під цю категорію потрапляли прокурори та міліціонери.

Найменше потрапили під люстрацію судді. За перший рік дії Закону «Про очищення влади»,жодний суддя так і не пройшов дану процедуру. Та окрім цього Вища рада юстиції 2016 року прийняла рішення припинити діяльність Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції.

Нагадаємо, що ця комісія була утворена відповідно до положень Закону «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» для проведення спеціальної перевірки суддів з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості.

Варто відзначити, що занепаду зазнала і «майнова люстрація», яка мала на меті через орган Державної фіскальної служби відслідкувати доходи осіб, які потрапили до реєстру люстрованих, проте усі державні службовці, які увійшли до цього реєстру виявилися абсолютно бідними.

Таким чином, можемо зробити висновок, що люстрація в українському законодавстві має статус юридичного органу, але носить фрагментальний фактичний характер, жодне із тих завдань, які прописані в Міністерстві Юстиції України і які покладено на Департамент з питань люстрації не виконується.

Люстрація в Україні лише на етапі свого зародження (2014 р.) почала набувати розвитку та мала певні результати: зміна державних службовців на усіх рівнях влади, прийняття Закону «Про очищення влади», створення органу з питань люстрації при Міністерстві Юстиції України, люстрація деяких суддів тощо. Але, на жаль, зараз процес люстрації набув не лише уповільненого ходу, але й зупинився зовсім.

Якщо давати прогнози щодо подальшого розвитку люстраційних процесів, на думку автора інститут люстрації зможе реалізуватися як політичний, так і юридичний процес у випадку дотримання наступних вимог:

– створення механізму, який унеможливлюватиме узурпацію влади у вигляді таємного тиску на органи влади, державних службовців, суддів;

– виключення можливості таємного співробітництва вищих посадовців держави, суддів зі спецслужбами, таємними товариствами;

– створення дієвої системи виявлення фактів незалежного набуття майна та майнових прав державними службовцями, народними обранцями, політичними діячами, фактів приховання ними своїх доходів;

– недопущення впливу олігархічних кіл та великого капіталу на посадовців вищого рівня, тобто недопущення узурпації влади;

Але усі вищеперераховані умови не матимуть сенсу допоки процес люстрації не набуде остаточного юридичного змісту.

Список використаних джерел

1. Безклубий І. А., Кочкодан І. В. Поняття, сутність та правова природа люстрації / І. А. Безклубий, І. В. Кочкодан // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – №8. – С.32–40.
2. Дейниченко В. Концепція перманентної люстрації (очищення) влади в Україні [Електронний ресурс] / В. Дейниченко. – Режим доступу: http://kds.org.ua/presentation/dejnichenko–vf–lyustratsiya–permanentnaya–kontseptsiya.
3. Денисюк С. Г.Люстрація в Україні: політико–правовий аналіз [Електронний ресурс] / С. Г. Денисюк. – Режим доступу: http://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/1363
4. Закон України «Про очищення влади» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682–18.
5. Зінов'єв К. С. До питання мети та методології дослідження люстрації як загальнотеоретичного правового явища [Електронний ресурс] / К. С. Зінов'єв. – Режим доступу: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8644/12.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
6. Енциклопедія історії України: Т.6. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf
7. Костюченко С. Люстрація – це не війна з минулим, це боротьба за майбутнє [Електронний ресурс] / С. Костюченко. – Режим доступу: http://www.tyahnybok.info/dopysy/dopysy/005425/
8. Кравчук В. Інститут люстрації як елемент публічного контролю: юридичний аналіз [Електронний ресурс] / В. Кравчук. – Режим доступу: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/9–2016/kravchuk.pdf
9. Ларин А. А. Люстрация как основание ограничения избирательного права / А. А. Ларин // Теория и практика общественного развития. – 2014. – №4. – С.246–249.
10. Мінєнкова Н. Люстрація в Польщі та Чехії: розбіжність типів, чинників та наслідків / Н. Мінєнкова // StudiapolitologicaUcraino–Polona. – 2014. – №4. – С.153–157.
11. Очищення влади в Україні. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства Юстиції України. – Режим доступу: https://lustration.minjust.gov.ua/article

References

1. Bezklubyi I. A., Kochkodan I.V. Poniattia, sutnist ta pravova pryroda liustratsii / I. A. Bezklubyi, I. V. Kochkodan // Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. – 2009. – №8. – S.32–40.
2. Deinychenko V. Kontseptsiia permanentnoi liustratsii (ochyshchennia) vlady v Ukraini [Elektronnyi resurs] / V. Deinychenko. – Rezhym dostupu: http://kds.org.ua/presentation/dejnichenko–vf–lyustratsiya–permanentnaya–kontseptsiya.
3. Denysiuk S. H. Liustratsiia v Ukraini: polityko–pravovyi analiz [Elektronnyi resurs] / S. H. Denysiuk. – Rezhym dostupu: http://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/1363
4. Zakon Ukrainy «Pro ochyshchennia vlady» [Elektronnyi resurs] // Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682–18.
5. Zinoviev K. S. Do pytannia mety ta metodolohii doslidzhennia liustratsii yak zahalnoteoretychnoho pravovoho yavyshcha [Elektronnyi resurs] / K. S. Zinoviev. – Rezhym dostupu: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8644/12.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
6. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.6. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf
7. Kostiuchenko S. Liustratsiia – tse ne viina z mynulym, tse borotba za maibutnie [Elektronnyi resurs] / S. Kostiuchenko. – Rezhym dostupu: http://www.tyahnybok.info/dopysy/dopysy/005425/
8. Kravchuk V. Instytut liustratsii yak element publichnoho kontroliu: yurydychnyi analiz [Elektronnyi resurs] / V. Kravchuk. – Rezhym dostupu: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/9–2016/kravchuk.pdf
9. Larin A. A. Ljustracija kak osnovanie ogranichenija izbiratel'nogo prava / A A. Larin // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. – 2014. – №4. – S.246–249.
10. Minienkova N. Liustratsiia v Polshchi ta Chekhii: rozbizhnist typiv, chynnykiv ta naslidkiv / N. Minienkova // Studia politologica Ucraino–Polona. – 2014. – №4. – S.153–157.
11. Ochyshchennia vlady v Ukraini. [Elektronnyi resurs] // Ofitsiinyi sait Ministerstva Yustytsii Ukrainy. – Rezhym dostupu: https://lustration.minjust.gov.ua/article

Stepanenko O. G., *graduate student the department of the political science of Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi (Ukraine, Mykolaiv), Good_girl125@ukr.net*

Institute of lustration as a legal practice in the Ukrainian politics: analysis and prospects of development

This article focuses on the analysis processes of lustration in Ukraine. The purpose of the work is to determine the place and role of lustration in the system of legal norms and practices in the Ukrainian state. The author analyzes the Law «On purification of power» and points out its shortcomings. In this study, the author used the general scientific methods and approaches: theoretical and empirical. The researcher turns to the scientific contributions of other authors on the issue of lustration, but sets his own vision of this problem in Ukrainian politics.

In addition, the activity of the Department of lustration as a structural subdivision of the Ministry of Justice of Ukraine is described. The author gives the main principles of purification of power in Ukraine and gives his vision for the further development of lustration processes in Ukraine.

The results obtained in the work confirm the fact that the process of lustration will develop only under conditions of its legal interpretation.

Keywords: *lustration, Law on purification of power, Ministry of Justice of Ukraine, lustration committee, civil servant.*

* * *

УДК 341.123

Степко О. М.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), stepko2004@ukr.net

Взаємодія в рамках бібліотечної системи ООН щодо підвищення ефективності інформаційного забезпечення

Розглядається інформаційна взаємодія бібліотек в структурі ООН. Метою статті є дослідити проблеми підвищення ефективності інформаційного забезпечення в рамках бібліотечної системи ООН. Проаналізовано співробітництво між Бібліотекою ім. Дага Хаммаршельда, інформаційними центрами ООН та депозитарними бібліотеками. Розглянуто сфери, в яких здійснюється співробітництво між бібліотеками ООН. Висвітлено діяльність деяких головних елементів бібліотечної системи, таких як Бібліотека Відділення ООН у Женеві, Відділення ООН у Відні та інших бібліотек ООН. Запропоновано деякі шляхи для покращення ефективності роботи бібліотечної системи ООН.

Ключові слова: *ООН, Бібліотека ООН ім. Дага Хаммаршельда, інформаційна діяльність, інформаційно–довідковий механізм, бібліотеки–депозитарії.*

Мета статті – проаналізувати проблеми підвищення ефективності інформаційного забезпечення в рамках бібліотечної системи ООН.

Об'єктом дослідження є бібліотечна система ООН, а *предметом* –інформаційна взаємодіябібліотек в структурі ООН.

Важко уявити досягнення основних цілей ООН без ефективного інформаційного забезпечення. У цьому зв'язку, одним з головних механізмів інформаційної діяльності ООН є бібліотечна система організації. Вона сприяє підвищенню рівня обізнаності про роботу ООН і вирішувані нею проблеми, а також поглибленню їх розуміння в усьому світі шляхом поширення точної, об'єктивної, повної та своєчасної інформації.

Таким чином, *актуальність* зазначеної теми випливає із необхідності дослідження роботи бібліотечної системи ООН, що є важливим інструментом для поширення інформації про ідеали і роботу цієї організації.

Бібліотечна система ООН є дуже великою і розгалуженою. Велика кількість установ системи ООН має свої бібліотеки, документацію, публікації, бази даних, каталоги та ін. Головною бібліотекою всієї системи ООН є Бібліотека ООН ім. Дага Хаммаршельда. У відповідності з початковим мандатом бібліотечних служб [1, с. 42] основною функцією бібліотеки в Центральних установах ООН є забезпечення делегаціям, Секретаріату та іншим офіційним групам Організації можливості максимально оперативно з максимальною зручністю та мінімальними витратами отримати доступ до бібліотечних матеріалів та інформації, необхідної для виконання їхніх обов'язків.

Проте бібліотека також була уповноважена виходити за рамки цих груп і, наскільки це можливо, надавати послуги спеціалізованим установам, акредитованим представникам засобів масової інформації, міжурядовим організаціям, пов'язаним з ООН неурядовим організаціям, навчальним закладам, вченим і письменникам. Крім того, бібліотека фактично була уповноважена вести роботу зі світовою громадськістю за допомогою здійснення програми депозитарних бібліотек і публікації друкованих бібліографічних покажчиків.

Завдяки можливостям, які надає інформаційна революція, значення цієї зовнішньої роботи зросла. Бібліотека обслуговує в першу чергу клієнтів з числа співробітників представництв та Секретаріату, але сфера її діяльності все активніше поширюється на громадянське суспільство, особливо завдяки використанню її веб–сайтів і послуг, що надаються депозитарним бібліотекам. У цьому зв'язку її нову функцію можна сформулювати наступним чином: розробляти та своєчасно поширювати оновлені інформаційні матеріали та надавати послуги з метою задоволення потреб членів делегацій, співробітників Секретаріату і науковців; полегшувати доступ депозитарних бібліотек і світової громадськості до інформації ООН; сприяти подоланню «цифрової прірви»; мобілізовувати можливості міжнародних організацій з питань бібліотечного обслуговування, зокрема депозитарних бібліотек, як каналів забезпечення зв'язку з громадянським суспільством; і здійснювати нагляд за діяльністю бібліотек ООН та її координацію.

Інші бібліотеки ООН в рамках своїх можливостей також вживають заходів з метою розширення доступу з використанням електронних засобів, а також роботи з громадськістю. У бібліотеки Економічної комісії для Латинської Америки і Карибського басейну (ЕКЛАК) є конкретний мандат надавати послуги місцевим навчальним закладам, а бібліотека Економічної і соціальної комісії для Азії і Тихого океану (ЕСКАТО) грає головну роль у поширенні інформації в своєму регіоні.

Розглянемо, як відбувається взаємодія між Бібліотекою ім. Дага Хаммаршельда, інформаційними центрами ООН та депозитарними бібліотеками.Служби довідкової інформації в інформаційних центрах ООН забезпечують безпосередню інформаційну підтримку співробітників інформаційних центрів, а також доступ громадськості до документації та інформаційних матеріалів ООН. До основних споживачів відносяться студенти університетів і наукові працівники, а також ЗМІ, представники неурядових організацій та урядовці. Між Бібліотекою ім. Дага Хаммаршельда, інформаційними центрами ООН та депозитарними бібліотеками встановлені тристоронні відносини. Бібліотека надає інформаційним центрам технічну підтримку по лінії своєї програми для малих і місцевих бібліотек. Зі свого боку, інформаційні центри традиційно є найбільш надійними партнерами Бібліотеки з надання допомоги депозитарним бібліотекам і спостереження за їх роботою в місцях розташування. Депозитарні бібліотеки, що мають великі ретроспективні фонди, виконують функції допоміжних служб для інформаційних центрів з обмеженими фондами. Інформаційні центри також співпрацюють з Бібліотекою в організації та обслуговуванні в своїх приміщеннях практикумів депозитарних бібліотек. У свою чергу, співробітники інформаційних центрів ООН регіону беруть участь у цих практикумах. І нарешті, інформаційні центри залучають депозитарні бібліотеки до своїх тематичних кампаній в якості пропагандистів їх діяльності з розповсюдження інформації серед громадськості.

Бібліотека ім. Дага Хаммаршельда, у співпраці зі Службою інформаційних центрів Відділу стратегічної інформаційної діяльності, приділяє все більшу увагу інформаційномузабезпеченню інформаційних центрів, особливо програмі для малих і місцевих бібліотек. Хоча ряд інформаційних центрів активно розвиває відносини з депозитарними бібліотеками в їхніх містах базування, цю практику необхідно поставити на організаційну основу в усіх регіонах світу. Спільна організація виставок, симпозіумів і т.п. дозволить розширити аудиторію, на яку розраховані ці заходи. Також можна було б вивчити можливості для професійної підготовки на взаємній основі, оскільки співробітники в інформаційних центрах, можливо, володіють більшим об'ємом щодня накопичуваних практичних знань про документації та кампанії ООН, тоді як співробітники депозитарних бібліотек, цілком ймовірно, є кваліфікованими бібліотечними працівниками, що володіють багатим професійним досвідом. Необхідно заохочувати забезпечення взаємного доступу до мережевих баз даних. Нарешті, в рамках більш тісної співпраці між інформаційними центрами і депозитарними бібліотеками забезпечується можливість для перекладу великих фондів ООН з бібліотек інформаційних центрів до місцевих депозитарних бібліотеки. В інших випадках інформаційні центри вживають зусилля з метою створення єдиної служби довідкової інформації ООН в тому чи іншому місці.

Незважаючи на успіхи окремих бібліотек, аналіз показує, що бібліотеки ООН, як правило функціонують

незалежно одна від одної, при цьому координація їх роботи або загальні напрямки їх діяльності носять обмежений характер. Кожна бібліотека самостійно прикладала витратні зусилля в сфері модернізації. З урахуванням переваг, які надає мережа Інтернет та інші комунікаційні технології, в даний час є можливість для нарощування спільних зусиль і забезпечення більшої інтеграції між бібліотеками ООН з метою підвищити ефективність обслуговування різних клієнтів. Для більш ефективного обміну знаннями між бібліотеками та сприяння обміну знаннями в Секретаріаті в цілому, підвищення якості бібліотечного обслуговування членів делегацій і співробітників, зміцнення принципу багатомовності, підвищення рівня інформованості громадськості та сприяння подоланню цифрової прірви в державах–членах необхідно забезпечувати більш тісну координацію діяльності цих бібліотек. Більш чітка координація на всіх рівнях також дозволить забезпечити деяку економію коштів; разом з тим для розширення мережевих послуг, а також створення таких умов, які характеризуються все більш активним використанням електронних засобів, потрібне істотне вкладення коштів.

Програма подальших перетворень передбачає здійснення через Відділ зв'язків з громадськістю та Бібліотеку ім. Дага Хаммаршельда ефективного керівництва роботою бібліотек ООН, з тим щоб забезпечити: дотримання бібліотечних стандартів; розробку професійних методологій; виробництво електронних засобів і послуг, особливо веб–порталів; підготовку і розвиток персоналу; і керівництво загальними заходами (індексування, оцифровування, підготовка обширної довідкової інформації і т.д.). [2, с. 8].

Розглянемо сфери, в яких останнім часом здійснювалося співробітництво між бібліотеками ООН. Відносно успішною можна вважати взаємодію Бібліотеки Відділення ООН у Женеві і Бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда.

Бібліотека Відділення ООН у Женеві [4] пропонує сучасні технічні засоби, включаючи залі для дослідницької роботи, оснащені автоматизованими робочими місцями, а також введено в дію програму проведення занять для вивчення бібліотечних інформаційних матеріалів. Бібліотека перевела свій картковий каталог в електронну форму, забезпечивши цим доступ з використанням електронних засобів до бібліотечних фондів починаючи з 1919 року. Бібліотека в Женеві надає для використання свою систему комплексного управління бібліотечними фондами в якості основної інфраструктури для бібліотек ООН та системи ООН в Женеві і в Європі, при цьому в цю мережу бібліотек–сателітів входять бібліотеки наступних підрозділів та установ: Термінологічної секції (Відділення ООН в Женеві), Конференції ООН з торгівлі та розвитку, Міжнародної організації з міграції, Міжнародного союзу електрозв'язку, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, секретаріату Міжнародної стратегії зменшення небезпеки стихійних лих та Відділення ООН у Відні. Для збереження і розширення доступу до бази даних Організації бібліотека в Женеві в даний час здійснює закупівлю обладнання, яке дасть їй можливість одночасно перекладати документи в цифрову форму і зберігати мікрофіші.

Бібліотека в Женеві не тільки надає доступ до великого обсягу інформаційних ресурсів, але й стала виконувати функції координатора програми культурних заходів у Відділенні в Женеві, розробленої в контексті Глобального порядку денного для діалогу між цивілізаціями.

Відповідно до мандату, який міститься в документі Генеральної Асамблеї про політику та організації бібліотечного обслуговування [1, с. 42], передбачається, що діяльність бібліотек в Центральних установах і у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві повинна здійснюватися на основі тісної співпраці. Незважаючи на це, з часом ці бібліотеки перетворилися на дві самостійні установи, які співпрацюють одна з одною епізодично. Відносини, які склалися між ними, можна охарактеризувати як співробітництво між двома окремими установами в деяких конкретних сферах, в якому роль провідної установи належить Бібліотеці ім. Дага Хаммаршельда:

– Бібліотека Відділення ООН у Женеві здійснює індексування деяких серій документів ООН, що випускаються в Женеві, і заносить інформацію безпосередньо в базу даних Бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда (після чого до неї забезпечується публічний доступ через ЮБІСНЕТ). Співробітники Бібліотеки Відділення ООН у Женеві пропонують нові тематичні класифікатори та власні імена, що підлягають включенню як заголовків описів в каталоги, за які, в кінцевому рахунку, відповідають фахівці Бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда. Після консультацій з співробітниками Відділення ООН у Женеві Бібліотека ім. Дага Хаммаршельда видає інструкції з індексації;

– Бібліотека Відділення ООН у Женеві входить до очолюваного Бібліотекою ім. Дага Хаммаршельда Консорціуму із закупівлі електронної інформації для системи ООН, який забезпечує централізовану закупівлю комерційних он–лайнових інформаційних послуг;

– при тому, що обидві бібліотеки закуповують необхідні місцевим клієнтам друковані матеріали, між ними ведеться активний обмін за міжбібліотечним абонементом;

– співробітники бібліотеки в Женеві беруть участь у програмі відвідин депозитарних бібліотек.

Можна відзначити наступні сфери діяльності, в яких можна було б підвищити якість послуг або розширити їх: регулярні електронні повідомлення про нові інформаційні джерела, послуги і придбання; збільшення обсягу спеціальних мережевих послуг; вибіркове поширення інформації, що зберігається в мережевих базах даних; безперервне технічне співробітництво в таких сферах, як каталогізація, оцифровування і т.д.

Щодо Відділення ООН у Відні, то з 1979 року бібліотечне обслуговування Віденського міжнародного центру в якості загальної Міжорганізаційної послуги здійснювалося Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ). Тим не менш, після того, як у 2001–2002 роках Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку і Організація з Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань прийняли рішення про створення власних бібліотек, МАГАТЕ інформувало Відділення Організації Об'єднаних Націй у Відні про те, що воно не зможе надалі продовжувати надавати послуги загальної бібліотеки. У зв'язку з цим з 2002 р. централізоване бібліотечне обслуговування установ ООН у Відні в цілому не здійснюється.

Бібліотечні і інформаційні послуги надаються децентралізовано 17 центрами з бібліотечної обслуговування, а закупівлі книг та серійних видань здійснюються Групою комерційних операцій Відділення ООН у Відні. Контроль за витратами, довідкове обслуговування щодо документів ООН і доступ до онлайнових послуг (які закуповуються в основному через Консорціум) забезпечує Група лінгвістичного допоміжного обслуговування Відділу обслуговування конференцій.

Що стосується інших більш дрібних бібліотек ООН, то Бібліотека ім. Дага Хаммаршельда проводить в цих бібліотеках програми професійної підготовки і програми наставництва. Співробітники бібліотек з Економічної і соціальної комісії для Західної Азії (ЕСКЗА), Економічної комісії для Африки (ЕКА), ЕСКАТО, Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (ЮНЕП) та Університету Організації Об'єднаних Націй (УООН) пройшли навчання в Центральних установах. Крім цього, Бібліотека ім. Дага Хаммаршельда здійснює свою програму для малих бібліотек та бібліотек на місцях. Цілі цієї програми включають забезпечення необхідних умов для того, щоб співробітники малих і периферійних бібліотек ООН могли надавати своїм користувачам якісні послуги, а також заохочення обміну ідеями фахівців, послугами в галузі професійної підготовки, стандартами та рекомендаціями щодо передової практики. В якості першого кроку Бібліотека ім. Дага Хаммаршельда підготувала на платформі Winisis пакет програмного забезпечення, розробленого і розповсюджуваного ЮНЕСКО і широко використовуваного в Латинській Америці, Африці та Азії, а також довідку із структурою баз даних англійською, французькою та іспанською мовами. Низці установ, включаючи бібліотеки на місцях, інформаційні центри ООН і деякі депозитарні бібліотеки, був направлений комплект матеріалів, що включає довідку про структуру баз даних, програмне забезпечення і кілька посібників. Другим кроком було відкриття тематичного веб–сайту. Цей регулярно оновлюваний сайт покликаний забезпечити централізований доступ до документації та інших відповідних електронних ресурсів в Інтернеті. По–третє, персонал бібліотек отримує технічну допомогу безпосередньо від співробітників Бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда за допомогою електронної пошти, а також має можливість брати участь в інтерактивному форумі, який знаходиться на веб–сайті Бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда.

Слід також зазначити, що регіональні комісії та численні відділення на місцях беруть участь у роботі Консорціуму, очолюваного Бібліотекою ім. Дага Хаммаршельда, що дає їм можливість закуповувати комерційні онлайнові послуги за пільговими, встановленим з урахуванням обсягу замовлень цінами.

Інша форма співпраці, зокрема, полягає у професійній підготовці співробітників депозитарних бібліотек. У низці регіональних комісій (ЕСКАТО, ЕСКЗА і ЕКЛАК) також були проведені за участю і для співробітників бібліотечних служб регіональних комісій регіональні семінари.

Проте, як було зазначено, в галузі співпраці між бібліотеками Центральних установ та відділень на місцях, а також між різними бібліотеками є резерви для покращення. Напрямки подальшого співробітництва можуть включати:залучення бібліотек регіональних комісій, які мають для цього відповідні можливості, до індексування інформаційних матеріалів та їх переведення в цифрову форму;розробку бібліотеками у відділеннях на місцях рекомендацій щодо залучення місцевих фахівців бібліотеками в Центральних установах або інших місцях служби;забезпечення взаємодопомоги інформаційних служб;спільну розробку багатомовних веб–сайтів;спільне створення інструментів управління бібліотечним фондом та навчальних програм для підготовки бібліотекарів, зокрема матеріалів, які можна було б надавати місцевим бібліотекам у країнах, що розвиваються;створення довідкових служб, що охоплюють всі місця служби, з тривалими годинами роботи.

Для налагодження більш тісної співпраці між бібліотеками Організації, заохочення їх подальшої модернізації та впровадження нових і більш ефективних методів надання бібліотечних послуг вимагалося більш чітко визначити відносини між цими бібліотеками і створити структурний механізм. Тому, з ініціативи першого заступника Генерального секретаря і у зв'язку з доповіддю Генерального секретаря про зміцнення ООН [2], у січні 2003 року був заснований Керівний комітет з модернізації бібліотек ООН і комплексного управління ними. Керівний комітет, що включає представників бібліотек з усіх основних місць служби, приступив до здійснення програми, що включає такі напрями: архівні фонди, бібліографічний контроль документів ООН, спільні довідкові служби,поповнення бібліотечних фондів, загальні веб–сайти, дрібні бібліотеки та бібліотеки на місцях,питання управління, міжорганізаційний рівень та ін. [3, с. 18].

Отже, досвід роботи всіх бібліотек слід використовувати для підвищення ефективності управління інформацією в Організації в цілому. В даний час Бібліотека ім. ДагаХаммаршельда очолює Цільову групу з обміну знаннями в Секретаріаті і за його межами, яка входить до загальносистемної Ради з інформаційно–комунікаційної технології. Бібліотеки ООН повинні відігравати провідну роль у забезпеченні того, щоб спеціальний досвід усіх бібліотек Організації в галузі управління інформацією, так само як і досвід їх установ–партнерів, враховувався при розробці ініціатив в області обміну інформацією системи ООН.

Список використаних джерел

1. Official records of the 4th session of the General Assembly. Library: Library policy and organization. A/C.5/298. –NY, 1949. – 44 p.

2. Доклад Генерального секретаря. Укрепление Организации Объединенных Наций: программа дальнейших преобразований. A/57/387. – ДОИ. – Нью–Йорк, 2002.

3. Доклад Генерального секретаря.Модернизация библиотек Организации Объединенных Наций и комплексное управление ими и углубленный обзор библиотечной деятельности. A/AC.198/2004/4. – ДОИ. – Нью–Йорк, 2004.

4. GenevaUnitedNationsOffice [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unog.ch. (дата обращения: 07.06.2018). – Загл. с экрана.

References

1. Official records of the 4th session of the General Assembly. Library: Library policy and organization. A/C.5/298. – NY, 1949. – 44 p.

2. Doklad General'nogo sekretarja. Ukreplenie Organizacii Ob#edinennyh Nacij: programma dal'nejshih preobrazovanij. A/57/387. – DOI. – N'ju–Jork, 2002.

3. Doklad General'nogo sekretarja. Modernizacija bibliotek Organizacii Ob#edinennyh Nacij i kompleksnoe upravlenie imi i uglublennyj obzor bibliotechnoj dejatel'nosti. A/AC.198/2004/4. – DOI. – N'ju–Jork, 2004.

4. Geneva United Nations Office [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.unog.ch. (data obrashhenija: 07.06.2018). – Zagl. s jekrana.

Stepko O. M., *candidate of political sciences, assistant professor of International Relations of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), stepko2004@ukr.net*

Interaction in the United Nations library system **for increasing the efficiency of information support**

The article considers the information interaction of libraries in the UN structure. The purpose of the article is to investigate the problems of increasing the effectiveness of information support within the framework of the UN library system. The cooperation between the Dag Hammarskjöld Library, UN information centers and depository libraries is being analyzed. Areas of cooperation between UN libraries are considered. The activities of the main elements of the library system are reflected, such as the Library of the United Nations Office at Geneva, the United Nations Office at Vienna and other UN libraries. Some ways for improving the efficiency of the UN library system are suggested.

Keywords: *United Nations, United Nations Dag Hammarskjöld Library, information activities, information and reference mechanism, depository libraries.*

* * *

УДК 327.56,327.57

Носенко С. Р.,
студент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Конфліктогенність словенсько–хорватських відносин

Розглянуто невирішені конфлікти на території колишньої Югославії на прикладі Хорватії і Словенії, що актуально у зв'язку з процесом розширення ЄС за рахунок останніх. Наявність нерозв'язаних проблем у двосторонніх взаєминах досліджуваних держав негативно впливає на внутрішню єдність ЄС, що може завадити включенню нових членів до складу об'єднання. У зв'язку з цим автор розглядає конфліктні елементи хорватсько–словенських відносин у контексті їхньої еволюції і теоретичного бачення і пропонує шляхи конструктивного виходу із існуючої ситуації.

Ключові слова: *Хорватія, Словенія, Конвенція ООН з морського права 1982 р., угода Дрновшек – Рачан, Люблянска Банка, Європейський суд із прав людини, LNG–термінал, дворівнева ігрова теорія, Роберт Патнем.*

Для політичного простору колишньої Югославії залишається характерним високий рівень конфліктності. Невирішені питання наявні навіть у відносинах держав–членів ЄС і НАТО, якими є Словенія і Хорватія. Своєю чергою, це зумовлює потребу в аналізі джерел конфліктності у двосторонніх відносинах цих держав, визначення можливих наслідків для міжнародно–політичної ситуації і пошуку шляхів вирішення проблем.

Об'єктом дослідження є відносини Хорватії і Словенії, їхні зовнішньополітичні цілі в контексті міжнародних відносин у Європі і зі США.

Предмет дослідження – територіальні та інші суперечки як складова цих відносин, а також концептуальні підходи до їхнього трактування і розв'язання.

Мета роботи – з'ясування впливу суперечливих компонентів хорватсько–словенських взаємин на регіональний політичний простір; формування теоретичного підходу до їхнього розуміння і розв'язання.

У ході роботи було розглянуто праці вітчизняних (С. Андрущенко, О. Чумаченко, Ю. Козловська) та зарубіжних (М. Качоровскі, Д. Відас, Р. Патнем) учених. При цьому слід сказати, що український науковий доробок лише опосередковано стосується обраної теми в контексті інтересів США і ЄС на Балканському півострові і не містить прикладів методу casestudy. Це зумовлює актуальність тематики, висвітленої в цій статті. Те саме слід сказати і про низьку частотність звернення до підходів теоретичної конфліктології як засобів пояснення і прогнозування досліджуваних подій у зазначених роботах.

Попри те, що як Хорватія, так і Словенія є членами ЄС і НАТО, їхні відносини не позбавлені багатьох конфліктних моментів, які позначаються на ситуації в регіоні. Досліджуваний комплекс двосторонніх взаємин у розрізі трьох вимірів: територіального, фінансового та економічного.

Проблематика кордонів у відносинах між Хорватією і Словенією виникла з набуттям ними незалежності 25 червня 1991 р. Тоді за підсумками роботи Арбітражної комісії Європейської мирної конференції з Югославії (комісії Бадінтера) було визначено, що кордони двох новоутворених держав мають відповідати тим, що існували за часів їхнього входження до складу єдиної федерації згідно з принципом utipossidetisjuris [1]. Однак специфіка ситуації полягала в тому, що морський кордон між Словенією і Хорватією ніколи раніше не встановлювався, а тому зазначений міжнародно–правовий принцип міг застосовуватися лише до сухопутного розмежування.

Перша спроба вирішення проблеми пов'язана з пропозицією офіційної Любляни делімітувати кордон виходячи з положень Конвенції ООН із морського права 1982 р., яка передбачає проведення серединної лінії і рівний розподіл акваторії. Проте з початком хорватської війни за незалежність 1991–1995 рр. словенський парламент зайняв більш жорстку позицію, що відобразилося в його меморандумі від 1993 р. [1]. Згідно з цим документом Любляна фіксує своє прагнення зберегти контроль над усією акваторією затоки і довколишніми поселеннями що, значною мірою, залишається незмінним до сьогодні.

На противагу, офіційний Загреб стоїть на позиціях його рівноправного вирішення за допомогою міжнародно–правових інструментів. Основою цієї стратегії є Угода про прикордонну торгівлю і співробітництво зі Словенією від 1997 р., яка, серед іншого, передбачає право словенських риболовецьких суден заходити в частину хорватських територіальних вод. Примирлива позиція Загреба в цей період відображена також у Декларації про міждержавні відносини 1999 р., згідно з якою до моменту укладення остаточної угоди Хорватія контролюватиме половину акваторії Піранської затоки [1]. При цьому слід додати, що такий розподіл акваторії фактично позбавляє Словенію виходу до міжнародних вод.

Етапним став 2001 р., коли між сторонами було укладено угоду Дрновшек – Рачан щодо врегулювання статусу останньої. Згідно з нею Хорватія повинна була отримати 30% акваторії і, таким чином, вийти на морський кордон з Італією. Натомість, Словенія мала отримати решту акваторії затоки і здобути доступ до відкритого моря через 2–мильний коридор разом із

правом вилову риби в хорватських територіальних водах. При цьому лінія сухопутного кордону встановлювалася на користь Загреба [1].

Однак невдовзі угода була денонсована хорватською стороною, а перспективи вирішення конфлікту ставали все менш реалістичними. Ситуація загострилася 2004 р., коли Словенія увійшла до ЄС. На той момент Хорватія була лише офіційним кандидатом на членство і, розраховуючи на втручання європейських інституцій, вдалася до більш рішучих заходів. Так, того ж року Загреб в односторонньому порядку оголосив про створення прикордонно–захисної екологічної зони, що зачіпало економічні інтереси Словенії та Італії (зокрема, у питанні вилову риби) [2, с. 17]. Ситуація особливо загострилася 2008 р., коли хорватський парламент розповсюдив дію прикордонної зони на всі держави–члени ЄС. Як наслідок, користуючись статусом голови Ради ЄС, Словенія (на відміну від Хорватії)почала просувати серед членів об'єднання думку, що її територіальні суперечки мають не двосторонній, а міжнародний характер і є конфліктом не між нею і Загребом, а між останнім і ЄС у цілому. Спираючись на таку риторику, Любляна наклала вето на вступ Хорватії до ЄС, через що переговорний процес завершився лише 2013 р. Знаково, що протягом усього періоду розвитку конфлікту Загреб відкидає його вирішення за допомогою європейського посередництва чи міжнародних арбітражів, вважаючи це питанням двосторонніх відносин. Саме з огляду на це ініціатива тодішнього комісара ЄС з питань розширення О. Рена 2009 р. не була прийнята хорватською стороною [3].

На сьогодні стан досліджуваного комплексу двосторонніх відносин залишається невизначеним. Ще 16 серпня 2015 р. Хорватія припинила свою участь у договорі про арбітраж, звинувативши словенську сторону в грубому порушенні судового процесу через опублікування скандальних аудіозаписів переговорів між членом Постійної палати третейського суду і представником МЗС Словенії[4]. Це було сприйнято, як спроба незаконного лобіювання своїх інтересів. Незважаючи на це, 29 червня 2017 р. у Гаазі було винесено рішення, згідно з яким 75% акваторії затоки мають бути під контролем Словенії. Крім того, Хорватія зобов'язувалася надати своєму сусіду морський коридор для вільного доступу до міжнародних вод. Офіційний Загреб відмовився від виконання рішення, назвавши його заангажованим [4]. У відповідь 16 березня 2018 р. Словенія направила листа з викладом позову проти Хорватіїдо Єврокомісії [5]. Висловивши формальне прагнення взяти на себе посередницьку роль, остання не зайняла чіткої позиції згідно зі статтею 259 Лісабонського договору, розраховуючи на швидке вирішення конфлікту політичним шляхом.

Проблематичність двосторонніх взаємин між двома державами не обмежується суто територіальними питаннями. Фінансовий вимір конфліктності в даному випадку пов'язаний із тим, що у вересні 2016 року Словенія подала на Хорватію позов у Європейський суд із прав людини у зв'язку зі збитками, які були завдані хорватськими підприємствами наразі неіснуючому банку «Люблянска Банка» через несплачені борги часів колишньої Югославії в розмірі 360 млн. євро [6]. Причиною таких дій сталорішення ЄСПЛ, згідно з якимЛюбляна зобов'язувалася виплатити компенсацію вкладникам у Хорватії і Боснії, які втратили свої заощадження після 1991 р. Ситуація набула подальшого розвитку, коли 10 квітня 2018 р. з'явилися відомості про те, що Словенія запропонувала Європейській комісії роль посередника у цьому конфлікті [7].

Останнім проблемним виміром у відносинах між цими двома державами, який, на нашу думку, вартий окремої уваги, є економічний. Він пов'язаний із тим, що як Словенія, так і Хорватія із метою зменшення залежності від зовнішніх постачальників та одночасного підвищення своєї ролі в європейських міжнародних відносинах визначили елементом своєї зовнішньополітичної стратегії перетворення на регіональний газовий хаб. Так, Загреб прийняв рішення збудувати на о–віКрк власний LNG–термінал потужністю 6 млрд. м^3 щорічно, що дозволить не тільки покривати власні потреби, але й постачати газ транзитом до інших країн. Проект був включений до переліку пріоритетних в Європейській стратегії енергетичної безпеки та отримав фінансову підтримку ЄС в розмірі 4,9 млрд. євро, що становить половину його загальної вартості. Запуск нового LNG–терміналу в дію очікується наприкінці 2019 р. [8].Характерно, що в тексті офіційної стратегії зовнішньої політики Словенії проголошується аналогічний намір. Він пов'язаний із планами побудови в портовому місті Копері аналогічного терміналу для прийому скрапленого газу [9]. Однак очікується, що відповідна інфраструктура буде створена лише до 2025 р.

Варто зазначити, що в даному контексті простежується важлива роль Сполучених Штатів і їхній вплив на європейську політику. Так, за прогнозами Міжнародного енергетичного агентства, до 2022 р. частка США у світовому видобутку природного газу сягне 20% [10]. Справедливо припустити, що, орієнтуючись на ці тенденції, Словенія і Хорватія визначають певні риси своєї стратегії. Загалом на фоні ускладнення відносин між США і ЄС з приводу енергетичної політики з'являються підстави говорити про те, що Хорватія більш лояльно налаштована до Вашингтона, у той час як Словенія – до ЄС, чим пояснюється рішення арбітражного суду на користь Любляни.

Крім того, роль США не в останню чергу простежується і на політичному рівні. У листопаді 2016 р. словенські ЗМІ звинуватили Вашингтон у записуванні вищезгаданої розмови між арбітром Постійної палати третейського суду і представником МЗС Словенії і наступним переданням запису в руки хорватських посадовців, що спричинило вихід Загреба з судової процедури [11].

Із точки зору теоретичної конфліктології дана стаття є якісно новою спробою автора пояснити поточні події за допомогою методів моделювання міжнародних відносин, а також знайти за їх допомогою шляхи вирішення наявних проблем.

В якості підґрунтя для аналізу було обрано такий розділ теорії ігор, як дворівнева ігрова теорія, уведену в науковий обіг американським політологом Робертом Патнемом у 1988 р. Згідно з цією моделлю, процес міждержавних переговорів слід розглядати одразу на двох рівнях: внутрішньополітичному і міжнародному. На першому з них відбувається вироблення і консолідація позиції держави, а на другому вона намагається досягти угоди, яка задовольняє вимоги бажаного виграшу. На

думку Р. Патнема, міжнародні угоди досягаються за умов перетину бажаних виграшів переговорних сторін [12].

Реалії двосторонніх взаємин Хорватії і Словенії виправдовують доцільність застосування цього підходу з метою отримання чіткої картини і вироблення прогнозів. На першому рівні аналізу обидві держави наразі зіштовхуються з проблемами різного роду. Так, після проведення першого раунду тендерів на будівництво терміналу скрапленого газу в Хорватії виявилося, що в ньому взяла участь лише одна компанія, що свідчить про низький інтерес до цього інфраструктурного проекту [13]. На противагу, у випадку зі Словенією проблеми є суто політичними: через непрозору процедуру проведення референдуму щодо будівництва залізної дороги з порту Копер прем'єр–міністр М. Церар був вимушений подати у відставку [14]. Своєю чергою, це значно зменшує шанси Словенії стати регіональним логістичним центром, що можна використати для досягнення компромісу принаймні в цьому питанні.

Міжнародний рівень моделі в даному випадку розкривається через вплив конфліктних моментів хорватсько–словенських відносин на процес розширення ЄС на Балканах. У даному контексті слід зазначити, що розбіжності в досліджуваному комплексі двосторонніх взаємин не є винятком для регіону. Так, існує можливість, що якщо Хорватія піде на поступки Словенії у питанні кордонів, це може підштовхнути до більш рішучих дій Сербію і Чорногорію, які теж мають територіальні претензії до першої; крім того, це твердження справедливе і у випадку Боснії і Герцеговини, яка прагне завадити Загребу побудувати міст через Неумську затоку, що є єдиним виходом держави до моря [4]. На додачу, наявність конфліктних моментів у відносинах зі Словенією є завадою на шляху входження Хорватії до Шенгенської зони.Окреме місце займають такі проблеми, як статус Косова і суперечка між Македонією і Грецією, а також центробіжні тенденції в Боснії і Герцеговині.

Висновки. Загострення словенсько–хорватських відносин є особливим прикладом внутрішнього розладу в рамках самого ЄС. У поєднанні з доволі пасивною позицією останнього по окресленому вище колу питань з огляду на інші відцентрові тенденції на європейському континенті і неефективність наявних міжнародних режимів,ситуація, що склалася, робить пошук оптимального розвитку подій неочевидним і складним. На нашу думку, ключову роль відіграватиме схильність Хорватії і Словенії до кооперативного або ж некооперативного варіанту стратегії. Разом із тим на даний момент найбільш вірогідною є перспектива того, що сторони вдаватимуться до тактики issuelinkage, тобто ув'язування і пакетного підходу до зазначених вимірів із метою максимально зменшити виграш супротивника, зберігаючи при цьому простір для досягнення компромісу. Слід також враховувати, що збереження єдності ЄС і НАТО є, по суті, постійною змінною зовнішньої політики обох держав, яка забезпечує перетин їхніх довгострокових інтересів, а отже – і високу вірогідність вирішення конфліктних питань.

Інструментарій дворівневої ігрової теорії диктує необхідність врегулювання одночасно на двох рівнях: двосторонньому і міжнародному. На першому найбільш доцільним буде поєднання підходів обох держав шляхом колективного звернення до Європейського суду на основі статті 273 Договору про функціонування ЄС, що дозволить цій установі винести рішення по даному питанню. На другому рівні досягнення компромісного варіанту розвитку подій можливе лише за двох умов: 1) конструктивного втручання глобальних гравців – США і ЄС; 2) застосування багатосторонніх майданчиків на противагу двостороннім для одночасного і комплексного вирішення всіх суперечок у західнобалканському регіоні і ліквідації джерел конфліктогенності.Позитивний досвід словенсько–хорватського врегулювання дасть США і ЄС аргументовані підстави для застосування наступальної дипломатії й досягнення компромісного рішення між усіма державами.

Список використаних джерел

1. Качоровски М. Хорватско–словенский спор о Пиранском заливе / Мацей Качоровски // Польский институт международных дел. – 2009. – №4. – С.101–120. // Kachorovski M. Horvatsko–slovenskij spor o Piranskom zalive / Macej Kachorovski // Pol'skij institut mezhdunarodnyh del. – 2009. – №4. – S.101–120.

2. Vidas D. (2008).The UN Convention on the Law of the Sea, the EU and the Rule of Law: What is going on in the Adriatic Sea? / Davor Vidas // Fridtjof Nansens Institute Report. – 75 p.

3. ZGODOVINA REŠEVANJA MEJNEGA SPORA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vlada.si/teme_in_projekti/arbitraza/zgodovina_resevanja_mejnega_spora/ – Загол. з титул. екрану. – Мова: слов. – Перевірено: 16.04.2018.

4. К обострению готовы: Хорватия и Словения поднимают ставки в споре о границе // K obostreniju gotovy: Horvatija i Slovenija podnimajut stavki v spore o granice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/09/5/7070486/view_print/ – Загол. з титул. екрану. – Мова: рос. – Перевірено: 15.04.2018.

5. Slovenia tells EC itisplanning to sue Croatia over border dispute [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://glashrvatske.hrt.hr/en/news/politics/slovenia–tells–ec–it–is–planning–to–sue–croatia–over–border–dispute/ – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 17.04.2018.

6. Slovenia sues Croatia for 360 mln euro over Ljubljanska Banka dispute–report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://seenews.com/news/slovenia–sues–croatia–for–360–mln–euro–over–ljubljanska–banka–dispute–report–539870 – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 17.04.2018.

7. Slovenia Asks EU to Mediate in Another Dispute with Croatia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.total–croatia–news.com/politics/27361–slovenia–asks–eu–to–mediate–in–another–dispute–with–croatia – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 17.04.2018.

8. Газова (не)залежність Балкан. Наслідки для України // Gazova (ne)zalezhnist' Balkan. Naslidky dlja Ukrai'ny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://glavcom.ua/publications/130723–gazova–ne–zalezhnist–balkan.–naslidki–dlja–ukrajini.html – Загол. з титул. екрану. – Мова: укр. – Перевірено: 14.04.2018.

9. Slovenia: Safe, Successful, Globally Respected. The Foreign Policy of the Republic of Slovenia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zakonodaja_in_dokumenti/dokumenti/strategija_ZP_ang.pdf – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 15.04.2018.

10. IEA: U.S. Could Be World's Top LNG Exporter by 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.energyindepth.org/iea–u–s–could–be–worlds–top–lng–exporter–2022/ – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 15.04.2018.

11.USA Deny Allegations of CIA Involvement in Croatian–Slovenian Border Dispute [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.total–croatia–news.com/politics/15003–usa–deny–allegations–of–cia–involvement–in–croatian–slovenian–border–dispute – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 16.04.2018.

12. Putnam R. (1988). Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two–Level Games / Robert Putnam // International Organization. – №42. – P.427–460.

13. Croatia reportedly receives just one bid to lease capacity at planned LNG terminal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intellinews.com/croatia–reportedly–receives–just–one–bid–to–lease–capacity–at–planned–lng–terminal–140000/ – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 16.04.2018.

14. Slovenian PM Cerar resigns as pressure mounts ahead of election [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.reuters.com/article/us–slovenia–politics/slovenian–pm–cerar–resigns–as–pressure–mounts–ahead–of–election–idUSKCN1GQ358 – Загол. з титул. екрану. – Мова: англ. – Перевірено: 14.04.2018.

Nosenko S. R., *student, Institute of International Relations, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Conflict of the Slovenian–Croatian relations

The article is devoted to examining unresolved conflicts in the territory of the former Yugoslavia on the example of Croatia and Slovenia what is relevant due to the ongoing process of EU enlargement in the Balkans. The existence of unsettled issues in bilateral relations of the states in question affects the internal unity of the EU which might preclude the admission of new members into the community. In this regard, the author examines the disputable elements of the Croatian – Slovenian relations in the context of their evolvement and theoretical vision as well as offers the ways for constructive settlement of the current situation.

Keywords: *Croatia, Slovenia, the 1982 UN Convention on the Law of the Sea, Drnovšek – Račan agreement, Ljubljanska Banka, the European Court of Human Rights, LNG–terminal, two–level game theory, Robert Putnam.*

* * *

УДК 321:316.3

Мостіпан О. М.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри економіки підприємств та соціальних технологій, Державний університет телекомунікацій (Україна, Київ), mostipan–alex@ukr.net

Політичні аспекти в роботі «Кодзікі» як пам'ятці давньої японської суспільної думки

Проаналізовано історичні умови та суспільно–політичні аспекти створення однієї з перших робіт в японській суспільній думці, що виступила державним проектом на шляху формування інституційних засад в управлінні, оформленні політичної еліти та створенні бюрократичного апарату.

З'ясовано роль політичного тексту як інструменту цивілізованої передачі влади в межах усталеної правлячої еліти на початковому етапі формування інститутів феодальної держави в Японії.

Досліджено базові складові процесу політичної модернізації в Японії в аспекті аналізу творчо переосмислених та модифікованих запозичень з Китаю.

Виокремлено функції «Кодзікі» як пам'ятки давньої японської суспільної думки в національній політичній системі з часу створення й до сучасності.

Ключові слова: *Японія, «Кодзікі», імператорська влада, державне управління, політична еліта.*

«Кодзікі» є важливою пам'яткою японської суспільно–політичної думки, яку було створено у XIII ст. З того часу виникла значна кількість різноманітних пояснень та інтерпретацій, які поступово з'являлись в різні історичні епохи та були частиною політичного та загалом культурного процесу в Японії [1; 2; 3; 4; 6; 7]. Об'єктивним чином склалось, що «Кодзікі» виконували поліваріантні суспільні функції з часу появи і до сьогодення, що дало можливість набути значення універсального суспільно–політичного тексту потрібного для оформлення інститутів японської державності, ефективність та значення якого з часом лише зростала.

Тим не менше, сучасні дослідники констатують усю складність аналізу «Кодзікі» з наукової точки зору. Можна виокремити різноманітні критерії та підходи до аналізу, наприклад, культурологічний підхід (що включає фольклорну, міфологічну та етнологічні складові), політологічний та історичний. Крім того, потрібно пам'ятати, що інструментарій сформований сучасною наукою, новітні бачення та підходи можуть бути неефективними з точки зору дослідження тексту, що був створений більше 1 тис. р. тому. Тому дуже важливо уникнути шаблонів у мисленні та тлумаченні тогочасної суспільно–політичної реальності, розуміючи, що об'єктивні історичні свідчення є обмеженими, а творці тексту мали на меті досягнення певних цілей, які втім могли змінюватись з часом і появою нових суспільних завдань, а також у процесі внутрішньополітичної боротьби. У цьому відношенні логіка сучасних дослідників може накладати певні суб'єктивні застереження та створювати складнощі у розумінні, яких, можна припустити, на початку свого створення текст був цілком позбавлений.

У тогочасну епоху надзвичайно важливою у суспільно–політичному дискурсі була роль оповідачів, які тримали у власній пам'яті чисельні розповіді, легенди та перекази, що виконували уполітичному процесі функцію легітимації влади. Тому, створення тексту відбувалось завдяки поєднанню зусиль оповідача та зацікавленої особи його записати. У випадку з «Кодзікі» оповідачем був Хієда–но Аре, а власне текст записав – Оно–но Ясуморі. Можна припустити, що один і той самий оповідач міг переповідати тексти різним зацікавленим особам, а тому цілком ймовірною була поява альтернативних текстів з подібними сюжетними лініями. Хоча, у випадку з «Кодзікі» сучасним дослідникам нічого про це не відомо. А тому, більш ймовірною виглядає ситуація, коли вже усталена та добре мотивована політична еліта докладає зусиль в напрямі зменшення впливу оповідачів на тогочасний політичний процес шляхом запису та оформлення важливих політичних текстів.

Цікавою є обставина, що «Кодзікі» були записані шляхом комбінування двох мов – китайської та японської. Очевидно, це говорить про значний авторитет китайської культурної традиції в тогочасній Японії та бажання авторів надати тексту більш офіційного сприйняття. Не дивлячись на визнання сучасними вченими за «Кодзікі» надзвичайно вагомої ролі в інституціоналізації політичної системи Японії, сам текст впродовж тривалого часу не викликав особливої зацікавленості з боку японських вчених. Це може бути свідченням того, що «Кодзікі» були створені настільки вдало та вчасно, що вони органічним чином відразу стали невід'ємним елементом культурної та політичної систем Японії. З часом «Кодзікі» набули певного сакрального змісту та стали важливою складовою, яку не варто було чіпати зайвий раз, щоб не нашкодити.

Сучасний варіант «Кодзікі» по–суті був реконструйований та введений в широкий культурний дискурс японським вченим Мотоорі Норінага у XVIII ст. Поступово «Кодзікі» як суспільно–політичний текст почав відігравати важливу роль у вченні Мотоорі Норінага, спрямованому на позиціонування японської національної науки та ідентичності на противагу закордонним, перш за все китайським, впливам. Де–факто, дискурс створений Мотоорі Норінага навколо «Кодзікі» привернув увагу до цієї роботи західних

вчених, що в подальшому дозволило їй стати важливою пам'яткою світової суспільно–політичної думки. Відзначимо, що певні аспекти пов'язані з перекладом та оформленням остаточного варіанту «Кодзікі» на сучасну японську мову, що здійснив Мотоорі Норінага, до цього часу викликають жваві дискусії в середовищі науковців. Ряд дослідників не виключають ситуацію, що коли йде мова про «Кодзікі» може виявитись, що це лише один із варіантів твору, що міг належати до окремого жанру – «Кодзікі»: в середньовічних коментарях «Маньйосю» згадується про «записи стародавніх діянь» («кодзікі») різних кланів, а в збірці «Кінкафу» – поряд зі згадуванням просто «Кодзікі», – є посилання на «інше» «Кодзікі» [1, с. 15]. Ця теза лише підтверджує думку, що цілком природнім у нецентралізованій протофеодальній державі було існування різних політичних центрів впливу, які конкурували між собою у тому числі й за допомогою різноманітних світоглядно–ідеологічних конструктів [6, с. 5]. У свою чергу кристалізація в історичному процесі одного варіанту «Кодзікі» може означати ніщо інше як остаточну перемогу одного з центрів впливу, пов'язаного з майбутньою імператорською родиною, на замовлення та зпрямого розпорядження яких і було створено «Кодзікі», щоб нарешті «встановити істину» та навести лад на великій території.

Втогочасній японській картині світу органічно переплітались уявлення про земний та небесний світи, що й власне визначило структуру «Кодзікі» та її смислові блоки: 1) у першому сувої, який присвячений ері богів, описуються процеси виникнення Японії, народження та вчинків незчисленної кількості богів, закладається фундамент ієрархічно–владних відносин між ними з майбутньою проекцією на суспільне життя; 2) у другому сувої наводиться опис діяльності легендарних імператорів починаючи з Дзімму, Нінтоку та імператриці Суйко, що створює підстави легітимізувати світську владу з посиланням на небесні закони та авторитет богів, оскільки ці правителі ще мають можливість безпосередньо контактувати з ними; 3) у третьому сувої увага зосереджена на практичному застосуванні китайських культурних моделей, які були пов'язані з конфуціанською традицією, в державному житті Японії. У цьому відношенні критерієм поділу історичного часу та розмежуванням епох можна назвати різні суспільно–політичні тексти, які могли мати різний вплив та були покликані відігравати неоднакові функції. Інститути влади в державно–політичному житті Японії були чітко пов'язані з релігійною сферою та відповідними текстами, які відображали філософське бачення світу та простору функціонування публічних інститутів.Таким чином, усі складові «Кодзікі» як політичного тексту виконували функцію легітимації влади тогочасної правлячої еліти з використанням міфологічних сюжетів минулого та створенням бажаної моделі майбутнього шляхом встановлення контролю над історичним часом в суспільно–політичному дискурсі. У свою чергу, «Кодзікі» чітко відобразили зміну механізмів легітимації політичної влади: відбувався поступовий перехід від акцентування уваги на божественному походженні імператорів до ідеї«благородного мужа» та ідеального правителя згідно «Лунь юй» та загалом буддистського розуміння світоустрою та світської влади.

«Кодзікі» як політичний текст виник з необхідності легалізувати владу імператора Темму (673–686), який здобув її в результаті збройної боротьби. Крім того, «Кодзікі» як політичний текст мав на меті похитнути владу традиційних для Японії тих часів оповідачів історій та сюжетів різної спрямованості, у тому числі й з політичним забарвленням, про події «сивої» давнини, яких називали «катарібе». Відповідно, ці оповідачі завдяки вписаності у тяглу культурну традицію користувались винятковим правом давати оцінку історичним подіям і впливовим сім'ям, а значить і впливати на поточну політичну ситуацію. Таким чином, писемний характер «Кодзікі» паралельно вирішував два завдання: 1) зменшував роль оповідачів та збільшував значення письмових текстів; 2) змінював існуючу соціальну ієрархію, в якій головну позицію починав обіймати імператорський род та групи, які безпосередньо підтримали його у боротьбі за владу. Таким чином «Кодзікі»позначив початок плавного і поступового переходу від усного способу передачі важливої історичної інформації до письмового.

Виникає питання чи можна вважати «Кодзікі» джерелом більш менш об'єктивних історичних знань. Не дивлячись на те, що ця робота містить ключі до розуміння про генезу японської державності та її творців, етнічний склад населення, важливу географічну інформацію, що в підсумку фіксує державотворчі прагнення місцевої еліти, проте все ж таки зробимо акцент, що саме поняття історичної науки та історичної достовірності, а також механізмів та засобів її верифікації суттєво відрізняється у наш час та у минулому, якщо навіть допустити думку, що автори «Кодзікі» хоча б трохи переймались цією метою.Водночас, сучасні історичні дослідження свідчать, що значна частина матеріалу, що міститься в «Кодзікі» є продуктом фантазії авторів цієї роботи [1, с. 17].

Тим не менше, «Кодзікі» не оминають одного з головних питань для державотворення – про походження японського народу. Використовується традиційна для стародавнього світу «теорія завоювання» згідно з якою державу Ямато заснували нащадки тугуських племен, які під керівництвом вождя Суйнін просунулись з Кореї у Японію. У «Кодзікі» зафіксовано прагнення створити історичний проект, який дає відповіді на поточні питання про функціонування державного механізму та обґрунтовує існування владних інститутів в історичній ретроспективі, сучасності та майбутньому шляхом вдалого залучення міфологічних сюжетів, які пояснюють доісторичні часи, а також поступовим переходом до лінійного часу. Тим не менше в «Кодзікі» зафіксовано чіткий зв'язок між доісторичним та історичним часом завдяки існування тих самих символів влади (меч, дзеркало, намисто з яшми), які турботливо охороняються та передаються у межах єдиного правлячого роду. Існує думка, що ця владна символіка бере початок від алтайського ритуально–міфологічного комплексу [1, с. 18].

Таким чином, в «Кодзікі» піднімається питання про генезу японського народу, його етнічне походження, історію формування та ін. Не дивлячись на всю багатогранність та складність цього питання одночасно для авторів «Кодзікі», і для сучасних дослідників, можемо зафіксувати спробу створення моделі політичної нації шляхом об'єднання різних міфів, які можуть бути свідченням, що їх носії належали до різних етнічних груп, мали різне походження та заселяли японські

острови в різні часи, в єдину міфологічну систему на чолі якої були предки сучасного імператора.

«Кодзікі» зафіксували великий компроміс між міфами та їхніми представниками, а значить раніше ворогуючі між собою групи отримали можливість формувати спільний політичний простір. Яскравими взірцями для наслідування могли бути сусідні держави, наприклад, Китай. Саме китайські культурні запозичення були домінуючими порівняно з іншими сусідніми державами, а також знайшли творче переосмислення в японських суспільно–політичних практиках. Варто згадати, що перша столиця Японії м. Нара (710–784), місцезнаходження якої вже було чітко визначено та непередбачало зміну географії розташування, була побудована за китайським каноном. Отже, культ божества сонця, представниками якого була група Ямато, здобув перевагу над водними божествами, яким поклонялись в Ідзумо та на Кюсю. Централізація влади супроводжувалась посиленням бюрократичної складової, формуванням освіченої групи чиновників–бюрократів та загалом підвищенням ролі освіти у визначених елітарних колах.

Відзначимо, що держава відіграла ключову роль на шляху формування національної системи освіти, яка розглядалась як підґрунтя для ефективного державного управління. Створення політичних текстів на історичну тематику, кодифікація законодавства, культурна модернізація стали визначальними складовими державної політики переможців – групи Ямато, що з одного боку дало можливість легітимізувати персональну владу та закріпити соціальну ієрархію, а з іншого боку – створити дієздатні державні інститути, що продовжили своє функціонування до сучасного часу. Національний проект зі створення політичної державної історії у формі «Кодзікі» виявив неабияку ефективність у поточному державотворчому процесі завдяки органічному поєднанню міфологічної, квазіісторичної та історичної складової. У той час активно створювався культурний дискурс, що у майбутньому визначив засади соціальної, політичної та економічної систем Японії. Традиційна феодальна держава природним чином тяжіла до необхідності обґрунтування владних інститутів за допомогою сили авторитету подій з «сивої» давнини та персоналій, які мають зв'язок з цими подіями.Ця політична технологія легітимації влади знайшла своє вдале використання в «Кодзікі» в аспекті прямого зв'язку імператорського роду з богами–творцями Японських островів, а найближчого оточення імператора – з менш впливовими божествами [7, с. 15].

Релігійне освячення світської влади шляхом перенесення ієрархічної структури зі світу богів на земний світ людей неодмінним чином додало в підсиленні позитивного сприйняття вибудованої соціально–політичної ієрархії в тогочасній Японії. В «Кодзікі» була використана й інша технологія посилення авторитету імператора, а саме чітке вписування історії імператорського роду в загальний історичний контекст, що створило підстави тлумачити державну історію водночас і як історію імператорського роду. Загалом, далі ця думкабула розвиненау сенсі, що виникнення державності в Японії безпосередньо пов'язувалось з імператорським родом. Тому, події тієї «сивої» давнини мають набагато більше значення для сучасного політичного процесу, ніж те, що відбулось в буквальному смислі вчора. Так кристалізувався критерій давності роду як підстава для користування владою, а також обіймання посад та їх передачі у спадок в феодальній державі. Втім, у цьому аспекті «Кодзікі» вже починали конкурувати за право тлумачити історію, наприклад, з китайськими історичними хроніками в яких є чіткі згадування про існування державних інститутів в Японіїдо періоду легітимації влади правлячого імператорського роду.Хоча спільним для цих текстів є беззаперечна важливість критерію давності правлячого роду, що виступає основою для функціонування політико–владної системи.

Список використаних джерел

1. Мифы древней Японии: Кодзики / Пер. со ст.–яп., предисл. и коммент. Е. М. Пинус. – Екатеринбург: У–Фактория, 2005. – 256 с.
2. Черевко К. Е. «Кодзики» («Запись о деяниях древности») VIII в. и становление японского этноса,его языка и письменности: Учеб. пособие / К. Е. Черевко. – М.: Дип. акад. МИД РФ, 2002. – 336 с.
3. Конрад Н. И. Японская литература. От «Кодзики» до Токутоми / Н. И. Конрад. – Москва, 1974. – 567 с.
4. Japanese Religion / A survey by the Agency for Cultural Affairs –Tokyo: Kodansha International LTD, 1972. – 263 p.
5. Sources of Japanese tradition. Volume 1 / compiled by RyusakuTsunoda, Wm. Theodore de Bary, Donald Keene. – New York: Columbia University Press, 1964. – 506 p.
6. Japan: A documentary history / David J. Lu. –Armork, New York, London: An East Gate Book, 1997. – 668 p.
7. Religion in Japanese Culture (Where Living Traditions Meet a Changing World) / Edited by Noriyoshi Tamaru and David Reid. – Tokyo, New York, London: KODANSHA INTERNATIONAL. – 238 p.

References

1. Mify drevnej Japonii: Kodziki / Per. so st.–jap., predisl. i komment. E. M. Pinus. – Ekaterinburg: U–Faktorija, 2005. – 256 s.
2. Cherevko K. E. «Kodziki» («Zapis' o dejanijah drevnosti») VIII v. i stanovlenie japonskogo jetnosa, ego jazyka i pis'mennosti: Ucheb. posobie / K. E. Cherevko. – M.: Dip. akad. MID RF, 2002. – 336 s.
3. Konrad N. I. Japonskaja literatura. Ot «Kodziki» do Tokutomi / N. I. Konrad. – Moskva, 1974. – 567 s.
4. Japanese Religion / A survey by the Agency for Cultural Affairs – Tokyo: Kodansha International LTD, 1972. – 263 p.
5. Sources of Japanese tradition. Volume 1 / compiled by Ryusaku Tsunoda, Wm. Theodore de Bary, Donald Keene. – New York: Columbia University Press, 1964. – 506 p.
6. Japan: A documentary history / David J. Lu. – Armork, New York, London: An East Gate Book, 1997. – 668 p.
7. Religion in Japanese Culture (Where Living Traditions Meet a Changing World) / Edited by Noriyoshi Tamaru and David Reid. – Tokyo, New York, London: KODANSHA INTERNATIONAL. – 238 p.

Mostipan O. M., *Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of economics of enterprises and socialtechnologies, State University of Telecommunications (Ukraine, Kyiv), mostipan–alex@ukr.net*

Political aspects in the work of Kojiki as a monument ofancient Japanese social thought

The article analyzes the historical conditions and socio–political aspects of the creation of one of the first works in Japanese public opinion, which was a state project on the way of forming institutional foundations in the management, designing of the political elite and the creation of a bureaucratic apparatus.

The role of political text as an instrument of civilized transfer of power within the established ruling elite at the initial stage of the formation of the institutes of the feudal state in Japan is elucidated.

The basic elements of the process of political modernization in Japan in the aspect of analysis of creative, redefined and modified borrowing from China are explored.

The structure of Kojiki in the aspect of various functions of its components in the contemporary socio–political discourse is analyzed.

Keywords: *Japan, Kojiki, imperial power, state administration, political elite.*

* * *

УДК 339.924

Нагорняк І. М.,
аспірант кафедри країнознавства, Інститут міжнародних відносин, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
nagornyakivan@gmail.com

Трудова міграція громадян країн Східного партнерства до ЄС

Досліджуються тенденції трудової міграції громадян країн Східного партнерства до ЄС після надання їм можливості безвізового в'їзду на територію країн Шенгенської зони. Простежено види зайнятості трудових мігрантів у країнах ЄС, а також тенденції останніх років. Аналізується вплив трудової міграції на демографічний стан та економіку країн Східного партнерства.

Ключові слова: *міграція, трудова міграція, Східне партнерство, ЄС, безвізовий режим.*

Трудова міграція з більшості країн Східного партнерства набрала обертів в кінці 1990–х років і швидко росла протягом 2000–х років. Багато з трудових мігрантів живуть і працюють у країнах ЄС нерегулярно, тому немає повних даних про кількість таких мігрантів. Однак, українські та зарубіжні вчені досить детально аналізують причини, тенденції та наслідки трудової міграції з країн Східного партнерства. Серед них варто виділити Л. Барбоне, М. Віхрова, К. Зіммермана, М Каганець, Л. Курекову, К. Кравчука та інших.

Незважаючи на те, що надання безвізового режиму громадянам країн Східного партнерства не передбачає їхнього доступу до працевлаштування на території ЄС, у 2014 році було зроблено дослідження щодо можливого впливу трудової міграції з країн Східного партнерства у разі надання їм такої можливості.

На основі аналізу підприємств, що відправляють працівників на роботу в країни ЄС, дослідники показали, що станом на кінець 2014 року в ЄС переїхало близько 850 тисяч мігрантів з країн Східного партнерства, найбільша група з України. Близько 2,1 мільйона громадян Східного партнерства мігрували до Росії або інших країн [1, с. 11].

Як показує дослідження, трудова міграція більш поширена в Молдові, Грузії, Вірменії та Україні, ніж в багатому нафтою Азербайджані, а також Білорусі. У Молдові міграція була багато в чому обумовлена погіршенням рівня зайнятості та можливостей отримання доходів у сільській місцевості. Тоді як, швидко зростаючий нафтовий сектор в Азербайджані а міські центри в Білорусі привернули велику кількість внутрішніх мігрантів.

Окрім того, на думку вчених, існує різкий контраст між Грузією, Молдовою і Україною, з одного боку, і Вірменією, Азербайджаном і Білоруссю з іншого щодо статі та країни призначення мігрантів. «Чоловіки становлять більшість мігрантів всюди, однак їх частка коливається від 57% до 66% в Грузії, Молдові та Україні, в порівнянні з 78–88% в інших країнах. При цьому, Росія стала домом для 40% грузинських мігрантів, 64% молдаван, і 47% українців, тоді як представленість інших країн вища: 74% вірменських мігрантів, 77% азербайджанців, і 90% білорусів. Детальний аналіз на рівні країни показує, що гендерні відмінності і відмінності в країнах призначення вказують на те, що в Європейському Союзі знаходиться значне число жінок–мігрантів з Грузії, Молдови та України» [1, с. 12].

Структура зайнятості мігрантів з країн Східного партнерства варіюються від низькокваліфікованої ручної праці, особливо в будівельній та сільськогосподарській галузях, до надання довгострокового догляду за пенсіонерами в країнах ЄС.

Мігранти з країн Східного партнерства утворюють групу іммігрантів, які прибули пізніше за інших, і їх система міграції всередині приймаючих країн виявляє вплив мігрантських мереж. Розподіл по менш кваліфікованих секторах і професіях мігрантів з країн СхП відбувається, незважаючи на те, що вони зазвичай молодші і освіченіші інших груп (як уродженців країни, так і інших іммігрантів), адже велика частка мігрантів з країн Східного партнерства має освіту за технічним та інженерними спеціальностями, але лише невелика частина, працює в висококваліфікованих секторах (наприклад, в сфері фінансових послуг в Великобританії або в IT–індустрії в Польщі).

Перед запровадженням безвізового режиму з країнами Східного партнерства було зроблено декілька досить об'ємних досліджень, які дали оцінку міграційним тенденціям та виділили декілька можливих змін у найближчі роки.

Зокрема, в рамках проекту Вишеградського фонду «Прогноз міграції між ЄС, Вишеградською четвіркою та країнами Східної Європи: наслідки скасування візового режиму» аналітичні інституції з України, Чехії, Словаччини, Угорщини, Білорусі, Польщі та Молдови дослідили можливий вплив безвізового режиму з Україною, Молдовою та Білоруссю [2]. Дане дослідження показало, що станом на 2014 рік кількість мігрантів з країн Східної Європи в ЄС можна оцінити в 1 млн. громадян України, 100–150 тис. громадян Білорусі та 200–300 тис. громадян Молдови. У випадку українців, білорусів та молдаван в країнах Вишеградської четвірки частку нелегальної міграції оцінюють в межах 20–40% сукупної кількості мігрантів з цих країн.

Однак варто відмітити, що ці показники досить змінилися у 2015 та 2016 роках. Згідно з даними Євростату, останніми роками завдяки війні та євроінтеграції українці дедалі частіше обирають Європейський Союз. У 2013–му вперше оформили дозвіл на перебування в країнах ЄС 236 тис. українців, у 2015–му – вже 493 тис., а протягом 2016–го – 589 тис., тобто близько 18% загальної кількості виданих дозволів. Для порівняння: на сирійців у 2016–му припадало лише 348 тис. дозволів [3]. За даними Держстату, у 2015–2017 роках з України виїхало 1,303 млн. працівників. Найбільша група трудових мігрантів – понад чверть – люди у віці 40–49 років. Понад третина з тих, хто вирішив працювати за кордоном, це люди із професійно–технічною освітою [4].

При цьому, структури зайнятості мігрантів з країн Східного партнерства варіюються від низькокваліфікованої ручної праці, особливо в будівельній та сільськогосподарській галузях, до надання довгострокового догляду за пенсіонерами в країнах ЄС, що є низько чи в кращому випадку середньо оплачуваною працею. Для прикладу, за даними опитування соціологічної групи «Рейтинг», 77% українців у Польщі переважно виконували фізичну роботу, 16% – працювали у сфері послуг, 3% – мали працю, пов'язану із інтелектуальною діяльністю, і лише 1% працювали на керівних посадах [5].

Якщо говорити про аналіз впливу міграції на економіку країн Східного партнерства, то в довгостроковій перспективі ця тенденція має низку негативних наслідків. Оскільки, незважаючи на прихід іноземної валюти за рахунок мігрантів, ці країни втрачають величезний потенціал для росту.

Для прикладу в Україні, аналітик Інституту економічних досліджень та політичних консультацій К. Кравчук, зіставивши результати власного обстеження домогосподарств України зі статистичними та соціологічними даними, отриманими у ЄС та в Росії, робить висновок, що чисельність трудових мігрантів з України можна оцінити у 1,5–2 млн. осіб (4,3–5,8% населення країни у віці 15–70 років, або 6,8–9,1% економічно активного населення). При цьому, доходи мігрантів, що надходять до України, становлять від 6 до 10 млрд. дол. США на рік, або 4,0–6,5% ВВП. При цьому, внесок міграції у зростання ВВП є невеликим. «Враховуючи оцінки граничної схильності до споживання та схильності до придбання імпортних товарів і послуг, внесок міграції грошових переказів у ВВП України можна оцінити у розмірі від 2,1% до 4,0%. Ця оцінка не враховує вплив грошових переказів на збільшення інвестицій, а також наслідки скорочення пропозиції робочої сили на внутрішньому ринку, вплив яких можна оцінити як незначний. Основний ефект міграції – зменшення рівня бідності в Україні. Як висновок, зовнішню трудову міграцію в Україні недоцільно розглядати як інструмент прискорення економічного розвитку» [6, с. 14].

Масова еміграція у поєднанні з погіршенням демографічної ситуації в Молдові має досить сильний негативний вплив на економіку країни. За даними Національного управління статистики частка людей працездатного віку у загальній кількості населення знизилася з 45% до 33% за період з 2003 по 2013 рр. Як результат, трудові ресурси скорочуються, а підприємці і державні органи влади скаржаться на брак молодих працівників [7]. На думку К. Клауса, при збереженні такої тенденції дефіцит робочої сили може перешкоджати розвитку молдовської економіки і викликати значне скорочення обсягу іноземних інвестицій і параліч державного апарату, якому бракуватиме необхідних людських ресурсів для ефективної роботи [2, с. 143]. Через відтік працездатного населення очевидним є також негативний вплив міграції на молдовську пенсійну систему.

Варто також звернути увагу на прогноз Віденського інституту демографії (Vienna Institute of Demography), згідно з яким на 2015 рік в Молдові жили 3 млн осіб. За його ж даними, до 2050 року населення країни зменшиться до 1,7 млн. осіб, тобто на 42,7%, з них на 31,4% за рахунок міграції. За цим показником Молдова утримує перше місце в регіоні ЄС + СНД [8]. Щодо інших країн Східного партнерства, то прогнози Інституту на 2050 рік також не є позитивними. Так, населення України зменшиться на 19,3% однак вплив міграції на цей показник є практично нульовим, оскільки основними причинами виділяють соціально–економічну політику. Подібна ситуація в Білорусі, де населення скоротиться на 14% практично без впливу міграції. У Грузії передбачається скорочення населення на 17%, при цьому міграція складатиме 13% від цієї цифри. У Вірменії скорочення населення досягне 5%, при цьому роль міграції вираховується близько 3%. І тільки в Азербайджані очікується позитивний демографічний показник із ростом кількості населення на 17,1%, при цьому близько 2,5% з цієї цифри буде внаслідок притоку мігрантів.

За підсумками 2016 року молдавські мігранти перевели в країну $ 1,079 млрд. За даними дослідження Світового банку, в 2016 році 21,7% молдавського ВВП забезпечували перекази від мігрантів, що ставить Молдову на сьоме місце в світі по забезпеченню ВВП грошовими переказами. Серед країн Східного партнерства велику залежність показників ВВП від грошових переказів демонструють також Вірменія (11,3%) та Грузія (10,3%) [9, с. 23].

Короткострокова і циркулярна еміграція може бути корисною для молдовського суспільства. Тим не менш, її безпосередній вплив на стан економіки країни є відносно невеликим, якщо враховувати можливість постійної міграції.

У свою чергу, заощадження, накопичені довгостроковими мігрантами, які оселилися за кордоном, можуть відкрити великі перспективи економік країн Східного партнерства. Для прикладу, за даними на 2013 рік 37% доходів, отриманих цією групою емігрантів, зберігається за межами країни. За оцінками опитування Nexus Молдова в грошовому еквіваленті ця частка може дорівнювати 1,6 млрд. євро. Якщо вдасться схилити мігрантів інвестувати принаймні частину цієї суми в їх рідну країну, це дасть серйозний стимул молдовській економіці [2, с. 160].

Отже, як показують дослідження, тенденція міграції з країн Східного партнерства, що спостерігається останніми роками, навряд зможе стати проблемою для Спільної міграційної політики ЄС, у порівнянні з викликами, що приходять з країн Близького Сходу та Африки.

Нелегальна міграція залишається на низькому рівні. Навіть після скасування візового режиму на короткострокові поїздки для громадян України, Молдови та Грузії не сталося значного росту показників порушення режиму перебування на території ЄС.

Велика частина мігрантів з країн Східного партнерства знаходять роботу в країнах Центрально–Східної Європи при цьому, вони працюють на низькооплачуваній роботі, яка потребує фізичних зусиль. Дуже невелика кількість мігрантів з країн СхП знаходить роботу, що потребує інтелектуальних зусиль при тому, що більшість з них мають вищу професійну освіту.

Трудова міграція приносить досить невелику користь для країн СхП незважаючи на те, що перекази коштів від мігрантів є чи не найбільшим джерелом приходу іноземної валюти в ці країни, що робить трудових мігрантів найбільшими «інвесторами» цих країн. При цьому, показники країн Східного партнерства є досить неоднорідними, якщо для громадян Молдови, Грузії та України основними країнами трудової міграції є члени ЄС, то для громадян Білорусі основною країною для працевлаштування закордоном є Росія. Зовсім інша ситуація в Азербайджані, трудова міграція з цієї країни є на досить низькому рівні, при цьому це єдина країна Східного партнерства, що матиме позитивні демографічні показники у середньо та довгостроковій перспективі.

Дослідження не враховують сценаріїв потенційної дестабілізації регіону через «розмороження» наявних конфліктів та повномасштабної агресії з боку Російської Федерації, що може стати джерелом великої кількості біженців з цих країн в ЄС. Однак, ЄС превентивно створив механізм призупинення безвізового режиму з країнами Східного партнерства та інвестувавши значні кошти у прикордонну інфраструктуру для того щоби мати важелі управління при виникненні подібних тенденцій.

Список використаних джерел

1. Barbone L., Kahanec M., Kureková L., Zimmermann K. F. / Migration from the Eastern Partnership Countries to the European Union – Options for a Better Future / L. Barbone, M. Kahanec, L. Kureková, K. F. Zimmermann // IZA Research Report, April 2013. – P.55.
2. Центр східних досліджень / «Прогноз міграції між ЄС, Вишеградською четвіркою та країнами Східної Європи: наслідки скасування візового режиму». – Варшава, 2014. – С.184. – http://www.ier.com.ua/files//Projects/2013/visegrad_b/210x297_184pp_IER_Research_v3.pdf
3. Віхров М. Як впливає на Україну трудова міграція, Український Тиждень, 3 січня 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/206352.
4. Зануда А. Робсила: як впливає на економіку України трудова міграція/ А. Зануда // BBC Україна, 26.03.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/features–43485101.
5. Соціологічна група «Рейтинг» / Робота в Польщі: думки заробітчан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/2pOH623.
6. Кравчук К. Трудова міграція як фактор економічного зростання в Україні / К. Кравчук // Аналітична записка М3/2014 / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files//publications/Policy_Briefing_Series/PB_M3_2014_ukr.pdf.
7. Онила О. Кадровый дефицит / О. Онила // BusinessClass. – №85. – 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.businessclass.md/HR/Kadrovii_defitit/.
8. Vienna Institute of Demography (VID) and International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), European Demographic Datasheet 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.populationeurope.org/data.
9. Migration and Development Brief, Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook Special Topic: Global Compact on Migration, April 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pubdocs.worldbank.org/en/992371492706371662/MigrationandDevelopmentBrief27.pdf.

References

1. Barbone L., Kahanec M., Kureková L., Zimmermann K. F. / Migration from the Eastern Partnership Countries to the European Union – Options for a Better Future / L. Barbone, M. Kahanec, L. Kureková, K. F. Zimmermann // IZA Research Report, April 2013. – P.55.
2. Tsentr skhidnykh doslidzhen / «Prohnoz mihratsii mizh YeS, Vyshehradskoiu chetvirkoiu ta krainamy Skhidnoi Yevropy: naslidky skasuvannia vizovoho rezhymu». – Varshava, 2014. – S.184. – http://www.ier.com.ua/files//Projects/2013/visegrad_b/210x297_184pp_IER_Research_v3.pdf
3. Vikhrov M. Yak vplyvaie na Ukrainu trudova mihratsiia, Ukrainskyi Tyzhden, 3 sichnia 2018 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://tyzhden.ua/Society/206352.
4. Zanuda A. Robsyla: yak vplyvaie na ekonomiku Ukrainy trudova mihratsiia / A. Zanuda // VVS Ukraina, 26.03.2018. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/features–43485101.
5. Sotsiolohichna hrupa «Reitynh» / Robota v Polshchi: dumky zarobitchan [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/2pOH623.
6. Kravchuk K. Trudova mihratsiia yak faktor ekonomichnoho zrostannia v Ukraini / K. Kravchuk // Analitychna zapyska M3/2014 / Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta politychnykh konsultatsii. 2014. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ier.com.ua/files//publications/Policy_Briefing_Series/PB_M3_2014_ukr.pdf.
7. Onyla O. Kadrovii defytsyt / O. Onyla // BusinessClass. – №85. – 2013. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.businessclass.md/HR/Kadrovii_defitit/.
8. Vienna Institute of Demography (VID) and International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), European Demographic Datasheet 2016. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.populationeurope.org/data.
9. Migration and Development Brief, Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook Special Topic: Global Compact on Migration, April 2017. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://pubdocs.worldbank.org/en/992371492706371662/MigrationandDevelopmentBrief27.pdf.

Nagornyak I. M., *PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), nagornyakivan@gmail.com*

Labor migration from the Eastern Partnership Countries to the European Union

The article analyse the tendencies in labor migration of the Eastern Partnership countries citizens into the EU after introducing for them the visa–free regimme to the Schengen area. Author also study the types of employment of the EaP workers in the EU countries and the influence of labor migration on the demographic and economic conditions of the Eastern Partnership countries.

Keywords: *migration, labor migration, Eastern Partnership, EU, visa–free regime.*

* * *

УДК 327

Шевченко Ю. М.,
здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), shevchenko.yulia@meta.ua

Аналіз Стратегічного огляду оборони та національної безпеки Франції 2017 у контексті нових викликів і загроз

Метою даної статті є аналіз Стратегічного огляду оборони та національної безпеки Франції 2017 року у контексті нових викликів і загроз. Під час написання статті були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння. Основні одержані висновки полягають в наступному:положення Стратегічного огляду підтверджують, що Франція за президентства Е. Макрона ставить перед собою подвійні амбіційні цілі: зберегти свою стратегічну автономію, долаючи загрози сьогодення за допомогою сучасної і модернізованої армії, і допомогти побудувати більш сильну Європу з огляду на зростання спільних для європейських країн викликів. При цьому очевидним є те, що Франція має намір діяти на упередження, чітко окреслюючи свої інтереси в Європі та світі.

Ключові слова: *Франція, стратегія, національна безпека, загрози, виклики.*

На сьогоднішній день Франція є одним із провідних гравців ЄС, окрім того новообраний президент Французької Республіки Еммануель Макрон має політичні амбіції забезпечити своїй державі позиції, що дозволять Франції і надалі залишатися важливим і впливовим гравцем на міжнародній арені. Однак, швидка зміна міжнародного контексту,погіршення безпекової ситуації на європейських кордонах, посилення терористичної загрози з боку джихадистів, а також нагальна потреба в підготовці нової військової програми, яка б забезпечила створення ефективнішої французької армії, зумовили необхідність того, що вже у червні 2017 року французький президент з метою швидкого й ефективного реформування оборонного і безпекового сектору вповноважив міністра оборони Франції Флоранс Парлі і спеціальну комісію на чолі з Арно Данжаном підготувати Стратегічний огляд оборони та національної безпеки Франції *(Revue strategique*

defense et de securite nationale), в якому будуть окреслені інтереси та амбіції Франції на наступні п'ять років у контексті виникнення нових викликів і загроз у світі. 13 жовтня 2017 року Стратегічний огляд був представлений на розгляд президенту Республіки.

На думку автора доцільно приділити увагу вивченню документа, який визначає цілі і пріоритети Франції не лише в оборонній сфері, а й окреслює основні напрями зовнішньої політики нового керівництва французької держави. Зокрема, предметний аналіз положень Стратегічного огляду дозволяє отримати чітке бачення Францією ситуації, яка на сьогодні склалася у світі, а також визначити які саме заходи щодо захисту національного суверенітету вбачаються новим президентом Республіки пріоритетними.

Метою даної статті є аналіз Стратегічного огляду оборони і національної безпеки Франції 2017 року, визначення нових підходів французької держави до подолання сучасних викликів і загроз у контексті забезпечення своєї національної безпеки.

Під час аналізу Стратегічного огляду окрім безпосередньо положень документу використовувалися матеріали французьких ЗМІ, що сприяло більш детальному та всебічному дослідженню зазначеної стратегії.

В першу чергу слід зазначити, що у ході підготовки Стратегічного огляду оборони та національної безпеки Франції 2017 року [1] були враховані зміни стратегічного контексту з часу виходу останньої Білої книги (2013 рік), який характеризується посиленням терористичної загрози, численними кризами, ствердженням впливовими країнами або ж країнами, які претендують на це, своїх позицій за допомогою військових засобів, послаблення багатосторонніх рамок взаємодії і стрімких змін у технологічному просторі. Виходячи з цього контексту Стратегічний огляд розглядає інтереси Франції, її амбіції щодо оборони французької держави та передбачає зміни, які є вкрай необхідними для виконання ЗС Франції пріоритетних завдань сьогодення. Вперше у документі, що визначає оборонну стратегію Франції, враховано глобальний масштаб ризиків, загроз і цілей [2]. При цьому передбачаються і поєднуються дипломатичні і військові можливості як урегулювання кризових ситуацій, так і ствердження вигідних Франції позицій.

Стратегічний огляд складається з трьох розділів. З метою кращого його розуміння,на думку автора,доцільно детально розглянути кожен з них [3]:

Перший розділ присвячено аналізу стратегічного контексту, зокрема, проблемі погіршення безпекової ситуації у світі та посиленню позицій терористичних організацій, що призводить до швидкої зміни ієрархії серед впливових країн світу, посиленню націоналістичних настроїв водночас зі зміцненням позицій регіональних гравців, зумовлюючи багатополярність відносин у світі. Посилюється конкуренція за доступ до ресурсів і контроль стратегічних просторів (морського, повітряного, заатмосферного і цифрового). Окрім того, зазначається, що технологічні революції знаходять чисельні застосування у військовій сфері, зокрема мова йде про штучний інтелект, робототехніку, біотехнології, і спроможність інтегрувати зазначені можливості також буде зумовлювати можливості забезпечення операційної переваги Франції.

Що стосується Європи, то окрім протистояння таким безпрецедентним викликам як міграційна криза, тривала вразливість Сахель–Сахарського регіону і дестабілізація ситуації на Близькому Сході, вона знову постала перед загрозою повернення до відкритої війни та демонстрації сили, в тому числі і з боку Росії. Зокрема, визнається, що остання, маючи намір посилити свої позиції міжнародного гравця, створює напруженість на східному та північному флангах ЄС:перш за все йдеться про Україну і порушення її територіальної цілісності та про країни Балтії, на кордонах з якими спостерігається демонстрація сили Москвою. Звертається також увага і на заморожені конфлікти в пострадянському просторі (Абхазія і Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я), які дестабілізують східні ринки Європи і є постійним джерелом нестабільності. Поряд з цим зазначаються й інші потенційні джерела для створення загроз або ж виникнення криз, зокрема, це демографічний і міграційний тиски, неурегульованість питань щодо клімату і санітарних проблем, енергетична безпека й організована злочинність. До вищезазначеного додається загроза, пов'язана з інформаційними атаками і розповсюдженням зброї, яка може бути використана в кібернетичній сфері.

Другий розділ присвячений новим формам війни та конфліктів. Найбільша увага приділена тероризму з боку джихадистів, який попри всі зусилля, спрямовані на його викорінення, зазнав трансформації і адаптувався до нових форм ведення війни в епоху поширення численних конфліктів і непідконтрольних націоналістичних рухів. Зростає так звана асиметрична загроза, відбувається зміцнення позицій деяких держав за допомогою новітнього озброєння, а також посилюється протистояння між впливовими державами світу, зумовлюючи зміну характеру конфліктів. Поряд з безпрецедентним розповсюдженням традиційних видів озброєння, новим генератором уразливостей стає кіберпростір та цифровий (інформаційний) простір з великою кількістю державних і недержавних гравців, слабким правовим регулюванням і складністю виявлення масштабів проведення операцій у ньому. Відтепер Франція визнає цифровий простір повноцінним полем бою, який стає сферою посиленого стратегічного протистояння, оскільки дає можливість будь–кому використовувати інструменти впливу, пропаганди, здійснення розвідувальних заходів та отримання величезних обсягів даних. Нові засоби дій у цифровому просторі дедалі доступніші і ще більше наражають суспільство та держави на небезпеку, масштаби якої складно передбачити.

Найбільш потужними у цьому просторі Франція визнає США, Китай і Росію. Безумовна першість віддається США. Водночас зазначається, що європейці недостатньо інвестують у розвиток цієї сфери і залишаються залежними від зовнішніх гравців. При цьому Китай і Росія виділяються як такі, що розвивають свої Інтернет–технології для здійснення контролю і впливу не лише на своїх громадян, а й за межами своїх держав (наприклад розробка «цифрового шовкового шляху» Китаєм), для створення баз даних та інформаційних центрів з метою панування в інформаційному просторі.

Що стосується питання ядерної зброї, то Франція усвідомлює, що внаслідок актуалізації ядерного питання

такими країнами як Іран, Північна Корея та Пакистан [4], має місце ядерна військова багатополярність,отже необхідно адаптуватися до нової реальності, посилюючи свої сили ядерного стримування та розвідувальну й аналітичну діяльність у цій сфері.

Третій розділ визначає нову стратегію безпеки Франції, яка передбачає стратегічну автономію та європейські амбіції. Виходячи з вищезазначеного, Франція повинна зберігати у довгостроковій перспективі свої спроможності щодо ядерного стримування і водночас має бути здатна подолати чотири основні виклики: 1) захищати національну територію, гарантувати безпеку повітряного простору і збереження морського простору Франції; 2) бути спроможною реагувати на кризи, які мають безпосередній вплив на французьку державу; 3) за будь–яких умов зберігати переваги перед суперниками, які є недержавними суб'єктами і діють в зоні інтересів Франції та мають важливі ресурси і сучасні військові спроможності; і насамкінець 4) брати на себе відповідальність у військовому протистоянні з державними гравцями, оскільки,як зазначалося,посилюється ймовірність такого протистояння з огляду на зростаючу стратегічну конкуренцію між потужними державами світу і відповідно ймовірність виникнення ризиків щодо ескалації ситуації. Подібна перспектива вимагає наявність сучасних потужностей для ведення боротьби, набуття спроможностей бути залученими до операцій високої інтенсивності спільно з союзниками і партнерами як в рамках ЄС і НАТО. У цьому контексті Франція у першу чергу прагне посилити європейську безпеку і підтримує зміцнення механізмів ЄС та Спільної європейської політики безпеки й оборони. Основним партнером у сфері спільної європейської безпеки визначається Німеччина, двосторонню співпрацю з якою планується ще більш посилити. Французьке керівництво також має наміри залучити до співробітництва, зокрема, у питаннях обміну розвідданими, і Великобританію, яку, незважаючи на процес виходу з ЄС, вважає своїм стратегічним партнером. Водночас, Франція у повній мірі визнає свої зобов'язання в рамках НАТО, а також роль останньої в тому, що стосується оборони та безпеки.

Однак, Стратегічний огляд не виключає можливостей взаємодії між європейськими державами і поза рамками ЄС чи НАТО. Зокрема, у Стратегічному огляді, як це раніше зазначав Е. Макрон під час своєї промови 26 вересня 2017 року в Сорбонні [5], пропонується започаткувати Європейську ініціативу втручання *(Initiative européenne d'intervention)*, до якої долучатимуться партнери, які мають військові потужності та політичну волю на це. Ініціатива дасть можливість розвинути спільну європейську стратегічну культуру задля спільних та ефективних дій. Таким чином, вже на початку наступного десятиріччя Європа повинна мати спільні сили втручання, спільні фінансові інструменти та спільну доктрину, щоб діяти ефективно.

Поряд з традиційними прагненнями Франції бути рушійною силою в рамках Євросоюзу і впливовим гравцем на міжнародній арені, Стратегічний огляд визначає нову пріоритетну ціль – забезпечення суверенітету французької держави в інформаційному просторі. З огляду на це, оборонне відомство Франції протягом наступних років має набути спроможності діяти автономно в розвідувальній сфері з метою захисту території, проведення безпекових і спеціальних операцій, зокрема і в цифровому просторі, для захисту від асиметричних дій, а також з метою демонстрації сили на підтримку політичної волі керівництва держави або ж для проведення заходів впливу.

Отже, як ми бачимо, Стратегічний огляд оборони і національної безпеки Франції 2017 року є чітко структурованим документом, який відображає наміри нового президента Франції активізувати зусилля держави для подолання сучасних викликів і загроз. При цьому чітко прослідковується намір Е. Макрона продовжувати ідеї Шарля де Голля щодо сильної і впливової Франції, та її об'єднувальної ролі в рамках європейської спільноти, тобто наразі Франція ставить перед собою подвійні амбіційні цілі: зберегти свою стратегічну автономію і допомогти побудувати більш сильну Європу з огляду на зростання спільних для європейських країн викликів.

На основі Стратегічного огляду підготовлено законопроект про *військове програмування на 2019–2025 роки* [6], який 8 лютого 2018 року був представлений Раді міністрів. Завдання документу забезпечити нагальні потреби армії та підготуватися до майбутніх викликів, ставши першим етапом створення повністю укомплектованої і збалансованої армії, якою її хоче бачити президент Франції до 2030 року. Особлива увага у програмі приділена питанню інновацій, необхідних для підвищення можливостей протистояння майбутнім викликам. Отже, французьке керівництво має чітке розуміння, що збереження повноцінної і збалансованої армії є необхідною умовою для забезпечення Франції її національної незалежності, стратегічної автономії і свободи дій.

Аналізуючи французькі програмні документи у сфері оборони та національної безпеки, можна також констатувати, що керівництво Франції визнає й усвідомлює той факт, що ситуація у світі стає дедалі більш нестабільною, протистояння між провідними державами світу посилюється, виникають нові види загроз, зокрема в інформаційному просторі. З огляду на це, докладаються значні зусилля, спрямовані на оновлення безпекової політики, посилення взаємодії між ключовими європейськими гравцями, в тому числі і в розвідувальній сфері. При цьому очевидним є те, що Франція має намір діяти на упередження, чітко окреслюючи свої інтереси в Європі та світі.

Список використаних джерел

1. Revue stratégique une analyse lucide et volontariste pour préparer la prochaine loi de programmation militaire.–04.12.2017.[Electronic resource] / Ministère des Armées. – Regime to access: https://www.defense.gouv.fr/dgris/presentation/evenements/revue–strategique–de–defense–et–de–securite–nationale–2017/ (27.12.2017). – Title from screen.

2. Chauvancy F. Que retirer de cette revue stratégique sur la défense et la sécurité nationale ? Un satisfecit. – 22.10.2017. [Electronic resource] / Le Monde. – Regime to access: http://chauvancy.blog.lemonde.fr/2017/10/22/que–retirer–de–cette–revue–strategique–sur–la–defense–et–la–securite–nationale–un–satisfecit/ (05.05.2018). – Title from screen.

3. Revue stratégique de défense et de sécurité nationale 2017[Text] / Ministère des Armées. – Octobre. – 111 p.

4. Mongrenier S. Revue stratégique | Une « France forte » mais avec quels moyens? Octobre 2017. – 17.10.2017. [Electronic resource] / Institut Thomas More. – Regime to access: http://institut–thomas–more.

org/2017/10/17/revue–strategique–une–france–forte–mais–avec–quels–moyens/ (07.02.2018). – Title from screen.

5. Initiative pour l'Europe – Discours d'Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie, démocratique. – 26.09.2017.[Electronic resource] / Présidence de la République. – Regime to access: http://www.elysee.fr/declarations/article/initiative–pour–l–europe–discours–d–emmanuel–macron–pour–une–europe–souveraine–unie–democratique/ (14.03.2018). – Title from screen.

6. Loi de programmation militaire 2019–2025: textes officiels. [Electronic resource] / Ministère des Armées. – Regime to access: https://www.defense.gouv.fr/english/portail–defense/issues2/la–lpm–2019–2025/le–projet–de–loi/loi–de–programmation–militaire–2019–2025–textes–officiels/ (16.02.2018). – Title from screen.

Shevchenko Yu. M., *PhD student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), shevchenko.yulia@meta.ua*

Analysis of the Strategic Review of Defense and National Security of France 2017 in the context of new challenges and threats

The purpose of this article is to analyze Strategic Review of Defense and National Security of France 2017 in the context of new challenges and threats. During the writing of the article, the following methods were used: analysis, synthesis, comparison. The strategic review consists of three parts. The first part is devoted to the analysis of the strategic context, the second – the new forms of war and conflict, the third defines a new security strategy of France. On the basis of the Strategic Review, a draft military planning law for 2019–2025 has been prepared.

The main obtained conclusions are as follows: the Strategic Review states that France, under the presidency of E. Macron, has two ambitious goals: to preserve its strategic autonomy, overcoming the present threats with the help of a modern and balanced army, and to help building a stronger Europe in a view of the growing number of common challenges for European countries. It is obvious that France intends to act in advance, defining clear its interests in Europe and in the world.

Keywords: France, strategy, national security, threats, challenges.

* * *

УДК 321+165

Дужа І. А.,
кандидат політичних наук, асистент кафедри суспільно–гуманітарних дисциплін, Білоцерківський Національний аграрний університет (Україна, Біла Церква), Kitne_box@ukr.net

Міжнародна політика та Сирійський конфлікт

Розглядається розвиток сирійського конфлікту та методи його врегулювання. Робиться акцент на реакцію світової спільноти та аналізується мета присутності третіх країн у конфлікті.

Автор використовує порівняльний та історичний методи задля надання об'єктивної оцінки та вироблення власної теорії щодо врегулювання ситуації на Близькому Сході.

Ключові слова: *Сирія, Близький Схід, сирійська криза, конфлікт, міжнародна політика.*

Сирійський конфлікт або сирійська громадянська війна розпочалася 15 березня 2011 року з метою збільшення політичної свободи і повалення самодержавства, за основу були взяті демонстрації, що були частиною «Арабської весни».

Вже влітку 2011 року створюється Вільна сирійська армія (ВСА), що дає початок повстанській кампанії проти сирійської регулярної армії. Як наслідок збройні зіткнення поширюються на всю країну. ВСА підтримують Захід, Туреччина й арабські країни – Саудівська Аравія, Катар, Кувейт та Лівія.

З початком громадянської війни уряд Сирії намагався послабити ситуацію впроваджуючи ряд поступок таких як скасування надзвичайного стану, що тривав 48 років, крім цього на розгляд парламенту було внесено проект закону, що дозволяв створення нових політичних партій за умови, що їх буде засновано не на релігійних, племінних чи етнічних ідеях і вони не дискримінуватимуть за статтю чи расою. Втім, протестувальники визнали ці поступки незначними, вимагаючи істотніших реформ [1].

Виходячи із ситуації, що скалася в регіоні Арабська ліга призупиняє членство Сирії допоки не розпочнеться мирне врегулювання конфлікту. І вже 26 лютого 2012 року відбувається Всенародний референдум щодо проекту нової конституції Сирійської Арабської Республіки. Майже 90% населення прийняли участь у референдумі і проголосували за нову конституцію. Нова конституція Сирії юридично вступила в силу 27 лютого 2012 року. Але Західні країни віднеслися до референдуму скептично, адже голосування відбулося в умовах війни, а тому не було в повній мірі задіяно принцип демократичності.

Війна в Сирії характеризується не тільки жорсткими утисками релігійних меншин а й неконтрольованими обстрілами населених пунктів, масовими вбивствами та масштабними військовими злочинами проти мирного населення. Використання хімічної зброї сирійським урядом було безпрецедентно засуджено світовою спільнотою.

У травні 2011 року Європейський Союз (ЄС) вперше запровадив санкції проти Сирії, а саме заборонив ввезення у країну зброї з метою змусити сирійський уряд врегулювати конфлікт мирним шляхом за рахунок проведення демократичних перетворень. Але ситуацію це не покращило, тому ембарго було посилено.

В свою чергу США, ЄС та Ліга Арабських країн впровадила торгівельні санкцій, з метою послабити економічну політику Дамаску за рахунок експорту та імпорту.Починаючи з 2012 року ряд країн, котрі увійшли до «Групи друзів Сирії» почали надавали фінансову та військову допомогу противникам режиму Башара Асада.

За рахунок допомоги третіх країн санкції не призводять до очікуваного результату і режиму Асада вдається вистояти. Тому у 2013 році щоб підтримати урядові війська на територію Сирії було направлено іранських «добровольців» з Корпусу стражів ісламської революції та бойовиків ліванської «Хезболли» разом з загонами шиїтів–іракців. У 2015 році Москва не стоїть осторонь конфлікту та направляє допомогу уряду у вигляді літаків та засобів ППО. Спільні дії країн по врегулюванню конфлікту призводять до зміцнення позицій сирійського уряду.

Проводячи агресивну Башар Асад налаштувала проти себе не тільки країни Європи а і монархії Перської затоки. В свою чергу Сунітські країни вбачають загрозу в союзі Дамаска та Тегерана.

Не маючи єдиного сирійського фронту, тимчасові союзи змінюються тимчасовими зіткненнями між колишніми партнерами, а замість коаліцій з'являються нові «групи за інтересами», і зачасту ці «інтереси» не завжди співпадають з інтересами народу.

З самого початку війни бойові дії велися між урядовою армією та загонами «Вільної сирійської армії» (ВСА). Пізніше, у 2011 році, сирійська опозиція об'єднується у Сирійську національну раду (СНР).Проіснувала вона не довго оскільки в об'єднанні виникає розкол– спочатку з СНР вийшли курди, а потім – радикальні ісламістські угруповання.

У 2012 році створюється Національна коаліція сирійських революційних та опозиційних сил (НКСРОС). До її числа увійшли ВСА, і СНР. НКСРОС вважає своїми збройними силами «Вільну сирійську армію».

Вже в грудні 2014 р. Сирійська національна рада виходить з Національної коаліції аргументуючи це протестом проти її переговорів з режимом Асада. За рік до цього низка ісламістських організацій вийшла з ВСА і порвала з НКСРОС, створивши власний військовий альянс –«Ісламський фронт» (нині він фактично розпався). У березні 2013 року Національна коаліція стала представляти інтереси Сирії в Лізі арабських держав.

«Джебхатан–Нусра» – агресивна та найбільш впливова серед радикальних ісламських організацій, створена у 2012 році, вона вважається сирійським крилом «Аль–Каїди». З 2016 року організація була перейменована в «Джебхат Фатхаш–Шам», взявши за мету створити в Сирії державу на засадах шаріату.

Організація була визнана світовим товариством як терористична. В жовтні 2016 р. Джон Кірбі, представник американського держдепартаменту заявив, що «воєнні дії США і коаліції в Сирії мають своєю ціллю виключно ІДІЛ. Ми не боремося з «Джебхатан–Нусрою», це угруповання не є головною ціллю» [3].

В сирійському конфлікті важливу роль відіграють курди, котрі ставлять своєю метою створення автономного регіону на півночі Сирії – Рожаву. Задля досягнення цілі вони сформовають Загони національної самооборони та Вищу курдську раду – до складу якої входять представники Демократичного союзу та Курдської національної ради. На сторонiСирійських курдів виступають Сполучені Штати.

За рахунок такої підтримки виникає суперечність між двома країнами членами ООН – США та Туреччина. Оскільки остання вбачає загрозу зі сторони сірійських курдів, адже вони пов'язані з Робітничою партією Курдистану, а у випадку появи Рожави стане новою базою для «апочистів». Тому в серпні 2016 року турецькі військові за підтримки «Сирійської вільної армії» проводять на півночі Сирії операцію «Щит Євфрату». Головна мета Анкари в тому, щоб сирійські курди відступити за Євфрат.

Туреччина намагається встановити в Дамаску поміркований режим ісламістів, близький до Ердоганової Партії справедливості й розвитку, а найголовнішим завданням є не допустити домінування Тегерана в даному регіоні.

На стороні уряду Сирії виступали Росія, Іран а з кінця 2016 року Ірак, з політичної точки зору допомагає також Китай та Алжир. Опозиціонерів підтримують Катар, Саудівська Аравія, Туреччина, Сполучені Штати а також деякі країни Євросоюзу, в першу чергу це Великобританія та Франція.

Іран, в свою чергу,розглядає сирійську війну як «вирішальний чинник у створенні нового порядку». Метою Ірану завжди було збереження режиму Башара Асада. Тегеран практично не має союзників у регіоні, за винятком асадівської Сирії, ліванської «Хезболли» та іракських шиїтів.

Присутність у Сирії надає Ірану стратегічні позиції у протистоянні з Ізраїлем і дозволяє мати безпечний канал для постачання зброї та фінансування «Хезболлі». Іран використовує Сирію також проти свого основного опонента в регіоні, а саме Саудівської Аравії.

Під кінець 2015 року прибічники опозиції вирішують створити такуполітичну структуру котра мала б більш представнитське значення у вирішенні конфлікту. Важливу роль відіграла Міжнародна група підтримки Сирії (МГПС), а саме Росія та США.

В ході двосторонніх переговорів Москва активно спонукала Вашингтон спільно чинити тиск на спецпосланця ООН по Сирії С. де Містури з метою запуску процесу міжсирійських переговорів.

Тактика Москви полягала з тому, щоб спонукати Вашингтон активніше працювати зі своїми регіональними союзниками, а також перекласти на США відповідальність за пробуксовку політичного процесу. За відсутність «політичного переходу» Росія звинуватила, на якому наполягали США, Вашингтон та його союзників, які не змогли виконати покладені на них завдання і забезпечити прогрес в справі формування єдиної делегації опозиції для переговорів з урядом Сирії. Така позиція була вигідна для Москви котра не поспішала з просуванням політичних реформ в САР вказуючи на ризики пов'язані з дестабілізацією баасистської політичної системи країни, що загрожували інтересам Москви в Сирії [2].

Формування єдиної делегації опозиції взяла на себе Саудівська Аравія, і вже 10 грудня 2015 року було сформовано Вищий комітет по переговорам (ВКП). До складу комітету увійшли як представник політичних партій так і збройні формування («Джейш аль–Іслам», «Ахрараш–Шам»).

Наявність і «політиків», і бойовиків виносило новоспечену структуру на якісно новий рівень в порівнянні з попередніми об'єднаннями [3].

Близьким до конфлікту та новим учасником став Ізраїль. Офіційно його позиція є нейтральною, допоки Башар Асадбуде утримуватися від ворожих дій стосовно Ізраїлю. Але Тель–Авів, все–таки, є активним учасником конфлікту, оскільки союзниками Асада є Іран та «Хезболла» котрі виступають головними противниками ізраїльтян у Сирії.

Ще у 2006 році на базі іракського підрозділу «Аль–Каїди» створюється «Ісламська держава» (ІД) котра протягом деякого часу змогла стати однією з головних загроз регіональній безпеці. Своєю метою вона оголосила створення сунітської ісламської держави на території Іраку і Леванту (Сирії, Лівану, Ізраїлю, Палестини). До складу організації входить значна частина легіонерів з Європи та Америки.

Задля боротьби з ІД влітку 2014 року США створюють коаліцію країн–партнерів (Німеччина, Франція, Велика Британія та ін.) ірозпочинають операцію «Непохитна рішучість». Вже 30 вересня 2015 року в боротьбу підключаєтеся і Росія аргументуючи своє втручання як боротьбу проти Ісламської держави.

Виходячи з вище викладеного, випливає той факт, що Сирія стала зоною перетину інтересів третіх держав, конфліктуючих газових амбіцій Катару та Ірану, які конкурують за європейський ринок, а її територія стала ареною бойових дій.

З геополітичної точки зору Сирія є дуже важливою як для Росії так і для Америки. Для першої вона є своєрідним «переходом» для виходу до Середземного

моря, а з іншої сторони, підтримуючи режим Асада в громадянській війні Москва вказує на свою могутність в регіоні, котрий, як вважається, знаходиться під впливом Америки.

За адміністрації Д. Трампа Вашингтон розпочинає політику стримування Ірану в регіоні, а найближчим союзником Америки у сирійському конфлікті виступає Ізраїль.

Ізраїльська армія використовує бомбардувальники атакуючи військові об'єкти в Сирії та коментуючи свої дії бажанням не допустити отримання сучасного озброєння в руках ворога і в першу чергу в руки ліванського руху «Хезболлах», котре підтримує сирійського лідера Башара Асада.

Такі дії зі сторони Ізраїлю незаконні і є найгрубішим порушенням міжнародного права та суверенітету сирійсько–арабської держави. Такі акти кваліфікуються як «акти агресії» і зі сторони Ізраїлю вони не є аргументованими.

За офіційними даними на території Сирії розміщено близько двох тисяч американських військових, основну підтримку США надає в якості авіаударів, а також інструктажів та озброюванням.

Позиція Євросоюзу щодо врегулювання сирійського конфлікту заключається в двох основних аспектах. По–перше це гуманітарна допомога, тобто фінансування програм ООН щодо врегулювання конфлікту, та підтримка громадянського суспільства.

Свою підтримку Брюсель здійснював під час контактів з ВКП в контексті міжсирійських переговорів під егідою ООН в Женеві. Брюсель навіть був готовий запросити до переговорів російські та каірські блоки, але таку ідею не вдалося реалізувати у зв'язку з тим, що Р. Хіджаба висловив незадоволення та категоричністьтакого рішення.

Обговорюючи сирійський конфлікт з російськими дипломатами представники ЄС наголошували на тому, що єдиною метою ВКП залишається відсторонення від влади діючого режиму в Дамаскі з подальшим нав'язуванням власної моделі державного устрою через негайну відставку Б. Асада, формування Перехідного керуючого органу та прийняття конституційної декларації і позбавлення силових структур більшості повноважень. По суті це зміна однієї диктатури іншою. Приблизно в цей же час в Монтре (посланник Генсекретаря ООН по Сирії) провів зустріч з представниками сирійського громадянського суспільства з метою вироблення нових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в САР [4].

Конфлікт в Сирії переріс ту громадянську війну з котрої він розпочався, на арену вийшли треті країни котрі концентрують владу у своїх рукав та опозиціонують вигідні їм методи вирішення та протікання конфлікту. Боротьба йде за власні інтереси, сфери впливу, могутність.

Враховуючи останні сирійські події та реакція світових лідерів можна констатувати, що конфлікт вже знаменується як друга Карибська криза. На думку автора військове врегулювання конфлікту вже вичерпало себе, подальша ескалація конфлікту призводить до наростання негласної «холодної війни» між Росією та США. Єдиним варіантом завершення кризи це політичне врегулювання. Вплив третіх країн на Сирію повинен бути мінімальним та демократичним, сирійський народ повинен сам визначити своє життя і обрати власний шлях розвитку.

Список використаних джерел

1. Bakri, Nada (25 July 2011).Draft Reform Law in Syria Fails to Mollify Protesters.New York Times.

2. Final Statement of the Conference of Syrian Revolution and Opposition Forces. Riyadh, 10 December, 2015.

3. Кто есть кто в сирийской политической оппозиции // Военный дипломат – 2016. – №8–12. – С.44. // Kto est' kto v sirijskoj politicheskoj oppozicii // Voennyj diplomat. – 2016. – №8–12. – S.44.

4. His Excellency Emir Takes Part in the UN GA Opening Meeting.– New York, 19 July 2017. –P.20–22.

Duga I. A., *candidate of political sciences, assistant of the department of social and humanitarian disciplines, Bila Tserkva National Agrarian University (Ukraine, Bila Tserkva), Kitne_box@ukr.net*

International politics and the Syrian conflict

The article examines the development of the Syrian conflict and the methods for its settlement. The emphasis is on the reaction of the world community and analyzed by the purpose of the presence of third countries in the conflict.

The author uses comparative and historical methods to provide an objective assessment and develop his own theory of the situation in the Middle East.

Keywords: *Syria, Middle East, Syrian crisis, conflict, foreign policy.*

* * *

УДК 141+168

Литовченко К. Г.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Ліва партія ФРН: становлення та ідеологія

Аналізуються передумови до виникнення Лівої партії Німеччини. Розкриваються причини злиття Партії демократичного соціалізму та лівого крила Соціал–демократичної партії Німеччини у нову єдину партію. Визначаються ключові позиції та особливості ідеології Лівої партії Німеччини.

Ключові слова: *ФРН, Ліва партія, ідеологія, соціальна справедливість, Партія демократичного соціалізму, партія «Праця і соціальна справедливість – Виборча альтернатива».*

Події 80–90–х років у політиці, зокрема падіння радянського режиму та його сателітів, т.зв. «соціалістичного табору» засвідчили, що ліва ідеологія перебуває у стані кризи, і її адепти мали вирішити ряд питань та завдань аби і надалі залишатися актуальними та конкурентними у політиці. Ключовою проблемою була необхідність оновлення лівих партій відповідно до вимог часу, аби продемонструвати загалу, що думки про занепад лівиці є як мінімум передчасними. Одним з найбільш цікавих випадків подібної трансформації є ФРН, де її результатом партія «Die Linke» або «Ліві».

Тематика сучасних лівих політичних партій, та Лівої партії ФРН найбільш активно розглядається такими європейськими політологами, як К. Хільдебрандт, Л. Марч, К. Мюдде, У. Бейкс та В. Моро. Метою та завданням є аналіз передумов виникнення Лівої партії Німеччини та розгляд її ідеології.

Ліва партія ФРН була створена у 2007 році шляхом злиття двох політичних сил. Перша з них, Партія демократичного соціалізму (ПДС) була утворена 4 лютого 1990 року та була наступницею правлячої протягом 1949–1990 років у НДР Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН). Лідером процесу даної трансформації став Грегор Гізі, який серед комуністичних лідерів був одним з найсприйнятливіших

до реформ, та оголосив у партії рух від традиційних комуністичних ідей та символів до принципів соціал–демократії. Під час свого існування ПДС часто вдавалася до самокритики, зокрема з питань свого минулого, аби максимально від нього дистанціюватися. Разом із тим лідери ПДС не полишали надій, що їхня партія стане новою та провідною антикапіталістичною партією у німецькій політиці. Але можна стверджувати, що їм це не вдалося, оскільки ПДС протягом усієї своєї історії залишалася по суті регіональною партією, демонструючи непогані результати лише у колишній Східній Німеччині, де ядром їхнього електорату були колишні симпатики соціалістичного режиму [5, с. 131].

Однак незважаючи на вищезазначене, ПДС досягло ряду успіхів у процесі реформування німецької лівиці, зокрема у питанні оновлення кадрів та демократизації відносин всередині партії. Протягом 1990–1991 рр. число партійних функціонерів зменшилося з 14000 до 250, зокрема тих, хто був скомпрометований комуністичним режимом. Логіка подібних скорочень полягала в тому, що незважаючи на декларовану «лівизну» НДР як держави, фактично представниками політичної лівиці члени СЄПГ не були, а представляли собою партію реалістів–державників, до того ж із потужним бюрократизованим номенклатурним апаратом. Разом із тим ПДС відмовилася від традиційного для марксизму–ленінізму принципу «демократичного централізму» у прийнятті рішень. Важливою подією, що засвідчила дієвість подібних реформ стало обрання у 1993 році лідером партії Лотара Біскі, який змінив на даній посаді її засновника Гізі. Перш за все промовистим є сам факт зміни лідера через вибори всередині партії, і по–друге Біскі продовжував курс на реформування партії, яка мала б стати конструктивною опозицією в рамках демократичного режиму [3, с. 42].

При цьому протягом 90–х та початку 00–х ПДС залишалася фактично роздробленою на два табори: умовних «консерваторів» та «реформаторів». Перші прагнули розбудовувати автономну партію, фактично виключаючи можливість альянсів з соціалістами чи соціал–демократами. Інша група навпаки, виступала за активний діалог з іншими представниками прогресивної лівиці, прагнучи створити певну платформу для координації дій з перспективою для майбутнього об'єднання [5, с. 133].

І якщо на федеральному рівні рейтинг партії коливався навколо 5%, і ПДС боролася за прохід до парламенту, то на регіональному рівні здобутки партії були суттєвішими – вона мала досвід участь у коаліційних урядах в Західній Померанії та Берліні, та в цілому у східних землях мали широке представництво в якості радників та мерів міст. Подібний локальний успіх мав і негативні наслідки для партії – через компромісну політику із СДПН в визначених землях створювався образ скоріше прагматичної партії, аніж ідеологічної, що стало на заваді у перетворенні ПДС на опозиційну партію федерального масштабу.

Цим частково пояснюється провал ПДС на виборах 2002 року, які стали переламними для неї. У 2002 році вони змогли провести до парламенту лише 2 своїх представників отримавши 4% голосів виборців. Подібний результат став причиною значної ревізії поглядів ПДС. У програмі партії 2003 року, вони остаточно відмовляються від комунізму, як програмної мети, презентуючи власну модель соціальної ринкової економіки. Також вони відкидають інший спадок СЄПН – історичний детермінізм, при цьому визнаючи, що підприємництво та прибуток були важливими рушіями економічного розвитку. В цілому у ПДС реформістське крило отримує перемогу над традиціоналістами, і зусилля партії спрямовується на підвищення її привабливості для виборця як лівої прогресивної альтернативи [4, с. 730].

Також провал на виборах 2002 року змусив частину членів партії переглянути свою позицію щодо можливості альянсів з іншими силами, тому саме ці вибори стали останніми для ПДС як окремої політичної партії. Але перш ніж перейти до виборів 2005 року, треба повернутися дещо назад у часі та звернути увагу на Західну Німеччину.

Традиційно, після об'єднання Німеччини до лівого флангу політичного спектру у ФРН тією чи іншою мірою відносили Соціал–демократичну партію Німеччини (СДПГ), одну з двох провідних партій країни, та Союз 90/Зелені, об'єднання партій екологістського спрямування колишніх НДР та ФРН. Ці дві партії протягом 1990–1998 рр. залишалися в опозиції, але демонстрували ріст своєї електоральної підтримки. Напередодні парламентських виборів 1998 року головною проблемою у Німеччині та основною темою критики уряду Гельмута Коля стало зростання рівня безробіття майже до 10% взагалом по країні та до 20% у Східній Німеччині. Поряд із цим уряд критикувався за скорочення соціального забезпечення, високі податки та незавершеність процесу об'єднання країни. На цьому тлі вибори виграє СДПГ та формує правлячу «червоно–зелену» коаліцію, а канцлером країни стає Герхард Шредер.

Незважаючи на те, що Шредер перебуваючи в опозиції, наполягав на збереженні програм соціального захисту населення, прийшовши до влади він обирає неоліберальний курс подолання кризи. Найбільш виразними були реформи 2003–2004 року, які відомі також як «Програма–2010», сутність якої полягала у лібералізації трудового законодавства та обмеженні соціальних видатків, зокрема фінансування охорони здоров'я та пенсійного забезпечення.

Подібні реформи зустріли чималий опір у лавах СДПН, яка до цього асоціювалася саме із захистом соціально неблагополучних верств населення. У 1998 році один з лідерів та провідних постатей СДПН Оскар Лафонтен, отримавши посаду міністра економіки та фінансів, пропонував вихід з кризи шляхом підвищення податків для найбагатших верств, що не було прийняте урядом в цілому. В знак протесту проти політики уряду Лафонтен залишив його у 1999 році, очоливши ліве крило СДПН, яке розділяло його погляди. Після реформ 2003–2004 рр. протиріччя у партії поглибилися, та у 2004 році ліве крило СДПН залишило її, утворивши у січні 2005 року партію «Праця і соціальна справедливість – Виборча альтернатива». Напередодні дострокових виборів 2005 року новостворена партія ще не мала достатніх фінансових та інфраструктурних ресурсів для участі у національних виборах. До того ж електорат Виборчої альтернативи здебільшого перебував у західній частині Німеччини. Сукупність цих факторів створила необхідні передумови для об'єднання із близькою за

ідеологією східною партією, яка позиціонувала себе як лівішу за СДПН [5, с. 134].

Об'єднання цих двох політичних сил отримало назву «Ліва партія. ПДС», і нова ліва сила у 2005 році здобуває 8,2% голосів виборців, демонструючи вдвічі кращий результат для ПДС, ніж на попередніх виборах. Даний результат став реальним багато в чому завдяки постаті першого номеру списку Лафонтена, який будучи фігурою загальнофедерального масштабу в німецькій політиці змінив відповідно і погляди на ПДС. Окрім постаті Лафонтена, даний результат став можливим завдяки поєднанню авторитету колишніх членів СДПН на заході та ПДС на сході.

Незважаючи на те, що партії мали розбіжності у своїх поглядах, і переговорний процес щодо їх не був легким, успіх 2005 року продемонстрував доцільність об'єднання двох політичних сил. Доцільність мала здебільшого електоральний фундамент, оскільки представники і ПДС і Виборчої альтернативи усвідомлювали, що подолання 5% бар'єру на виборах до Бундестагу можливе лише в разі спільної діяльності. Таким чином у 2007 році було остаточне оформлення злиття цих сил у нову партію «Лівих».

Переходячи до розгляду ідеології Лівих, варто перш за все відзначити, що сама партія позиціонує себе як ліво–демократичну силу, яка протистоїть неолібералізму. Ідеологія партії не є однорідною, зокрема через різне політичне минуле її попередниць. Так, наприклад, ліве крило СДПН робило акцент на власній опозиційності, а представники ПДС, в свою чергу, були готовими до співпраці з іншими силами.

Однак більша частина плюралізму програми партії має корені у історії двох партій попередниць. Такі вимоги, як збільшення соціальних видатків та мінімальної зарплати, зменшення пенсійного віку, скорочення робочого тижня цілком вкладаються у політику держави загального добробуту та є цілком втілюваними у рамках існуючої у ФРН системи [6].

Поряд із традиційними для соціал–демократів та профспілок вимогами, Ліві ставлять перед собою більш радикальні задачі, сутність яких полягає у боротьбі проти капіталізму, що відповідає ідеологічним принципам ПДС. Капіталізм на їхню думку має змінити демократичний соціалізм, який для Лівих полягає у зміні відносин власності. Згідно з цим, найбільш важливі сектори економіки країни, такі як наприклад енергетика, транспорт чи освіта мають перебувати або в колективній, або у державній власності. Вирішення питання екології чи гендерної рівності також для лівих полягає у зміні відносин власності, оскільки на їх думку, проблеми у даних сферах, також виникають через пригнічу вальну природу капіталізму. При цьому революція Лівими не розглядається як засіб досягнення поставленої мети [6].

Дослідники М. Коффе та Р. Пласса у своїй роботі присвяченій процесу об'єднанню партій зазначають, що незважаючи на паритетний принцип переговорів щодо майбутньої програми Лівих, вона виступає скоріше продовження ідей реформістської течії ПДС, що може пояснюватися довшою історією східнонімецької партії та глибшому ідеологічному фундаменті [4, с. 731].

Питання ідеології Лівих також розкривається у переліку течій всередині партій, серед яких виділяють наступні

– *Соціалістичні ліві* – течія, що робить акцент на співпрацю з профспілками, представлена здебільшого кейнсіанцями, які раніше належали до соціал–демократів або єврокомуністів.

– *Антикапіталістичні ліві* – як зрозуміло з назви, головним принципом даної течії є неприйняття будь–яких форм капіталізму. Представлені ортодоксальними соціалістами та прихильниками комуністичних ідей. Антикапіталісти є найбільшими противниками участі в коаліційних урядах, зокрема із соціал–демократами. Також їм властиве найменш критичне ставлення до історичної спадщини ФРН. До цієї течії належить одна з лідерів сьогоднішніх Лівих, дружина О. Лафонтена Сара Вагенкнехт.

– *Емансипативні ліві* – прихильники ідей лібертарного соціалізму та продовжувачі ідей Нових лівих 60–х років, які тісно співпрацюють із автономними соціальними рухами.

– *Реформісти прагматики* – течія всередині лівих, яка найбільше орієнтована на співпрацю з соціал–демократами та зеленими. Складається з послідовників демократичного соціалізму та симпатиків до соціал–демократів [2].

Окрім внутрішнього ідеологічного розмаїття Ліві декларують, що є відкритими до діалогу та співпраці з широким колом різноманітних лівих організацій, такими як профспілки, екологістські й антиглобалістські рухи та інші подібні, що дає зайві підстави говорити про плюралізм Лівих. При цьому певна ідеологічна «рамковість» розглядається представниками Лівих не як недолік, а навпаки як їх перевага. Б. Іме зазначає, що «поділ лівих на соціал–демократів, комуністів, лівих соціалістів, марксистів, ленініст, троцькістів, маоїстів має відійти в минуле. Щоб крокувати в ногу з часом, лівим потрібні нові основи – для спільної дії» [1]. Подібною основою для Лівих виступає соціальна справедливість. Про це свідчать не лише слоган Лівих під час парламентської кампанії 2017 року «Соціальна справедливість для всіх» [7], але і соціологічні опитування, згідно з якими саме соціальна справедливість є причиною для голосування за Лівих для приблизно 60% німців [2].

Рамковість ідеології дає змогу лівим більш оперативно реагувати на найбільш актуальні проблеми країни, і відповідати на них у рамках загальної партійної ідеології. Прикладом цього є реакція на фінансову кризу 2008 року, коли Ліві зробили акцент у своїй програмі на питанні регулювання функціонування фінансових ринків. При цьому як відповідь на заходи жорсткої економії Ліві продовжували критикувати систему соціальної допомоги Hartz IV, називаючи її несправедливою [6]. Завдяки цьому їхній вимога щодо збільшення соціальних видатків не виглядав спонтанним та популістичним, а продовжував попередній партійний курс та відповідав основному принципу Лівих – соціальній справедливості. Саме у 2009 році була зафіксована максимальна підтримка Лівих – 11,9%, що дозволило збільшити своє представництво у Бундестазі з 54 до 76 депутатів порівняно з 2005 роком.

Гнучкість ідеології Лівих пояснюється ще одним фактором – на неї впливають не лише внутрішньопартійні чинники та очікування виборців, але і програми інших партій, зокрема СДПН. Соціал–демократи після програшу виборів та перемоги ХДС/ХСС у 2009

році стали відмежовуватися від реформ Шредера, та задекларували у програмі повернення до ідей демократичного соціалізму, що значно перетинається із принципами Лівих [8]. Тому вони реагуючи на подібні шляхи конкурентів мають зберігати своє позиціонування як «лівіших від СДПН», аби не втратити електоральну підтримку.

Підсумовуючи у питанні історії формування партії, ми можемо виокремити ряд головних передумов її виникнення. Перш за все це реформи Шредера, які засвідчили зсув соціал–демократів вправо, що стало причиною розколу у партії, частина членів якої і стала основою майбутньої Лівої партії. По–друге – це регіональний авторитет іншої попередниці – ПДС, яка мала потужні позиції у східних землях. Наступним фактором була наявність яскравих політиків, таких як Лафонтен та Гізі, чиї ораторські здатності та авторитет вдало поєднувалися із специфікою лівих ідей. І ще одним фактором, який необхідно враховувати, була фактична пустота на лівому фланзі тогочасної німецької політики, оскільки Зелені, які традиційно займали позицію лівішу за СДПН та характеризувалися як антикапіталістична та пацифістична сила, так само підтримували діяльність уряду Шредера.

Вищезазначені фактори, окрім харизматичності конкретних політиків, є актуальними не лише для лівих Німеччини, але тією чи іншою мірою і для представників лівиці інших країн Західної Європи, зокрема Італії, Франції, Іспанії та Португалії. В цих країнах до 90–х функціонували з перемінним успіхом різні партії лівого спрямування, але після кризи, пов'язаної із падінням комуністичних режимів, вони опинилися на межі політичного виживання, і задля продовження конкурентного існування мали відмовлятися від комуністичного минулого та об'єднуватися у більші партії навколо певних ключових лівих цінностей, поступаючись більш конкретними позиціями щодо економіки, соціальної політики чи культури, перетворюючись на більш ідеологічні гнучкі партії. Для німецьких лівих такою інтегральною цінністю стала соціальна справедливість.

На нашу думку, саме в ідеологічному плюралізмі і полягає сутність оновлення сучасних лівих сил, які не прагнуть повторювати помилок минулого, коли роздробленість лівого політичного спектру та суперечки з ідеологічних питань, які не мали першочергового значення для виборця суттєво зменшували їхній потенціал та привабливість як політичної сили, здатної втілити у життя програмні принципи.

Список використаних джерел

1. Іме Б. Новий час – нові ліві / Бернд Іме. – 2008. // Ime B. Novyj chas – novi livi / Bernd Ime. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lgz.ru/article/N46—6198—2008–11–12–/ Novoe–vremya——novыe–levыe6537/

2. Хільдебрандт К. О современном положении общегерманской Левой партии / Клаудія Хільдебрандт. – 2008. // Hil'debrandt K. O sovremennom polozhenii obshhegermanskoj Levoj partii / Klaudija Hil'debrandt. – 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rosalux.ru/main/modules/articles/article.php?id=18.

3. Backes U. Communist and Post–Communist Parties in Europe / U. Backes, P. Moreau. – Göttingen: Vandenhoek and Ruprchet, 2008. – 660 p.

4. Coffe H. Party policy position of Die Linke: A continuation of the PDS? / H. Coffe, R. Plassa. // Sage. – 2014. – P.721–735.

5. Hildebrandt C. DIE LINKE in Germany / Cornelia Hildebrandt // The Left in Europe. – 2009. – P.130–142.

6. Key programmatic points of Die Linke [Електронний ресурс]. – Режим доступ: https://web.archive.org/web/20070927210617/http://die–linke.de/fileadmin/download/international/programmatic_points.pdf.

7. Knight B. Things to know about Germany's Left party [Електронний ресурс] / Ben Knight. – 2017. – Режим доступу: http://www.dw.com/en/things–to–know–about–germanys–left–party/a–40013805.

8. Schumacher E. Germany's Left party tries to distinguish itself with ambitious election platform [Електронний ресурс] / Elizabeth Schumacher. – 2. – Режим доступу: http://www.dw.com/en/germanys–left–party–tries–to–distinguish–itself–with–ambitious–election–platform/a–38267540.

Litovchenko K. G., *postgraduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Left party of Germany: formation and ideology

The article analyzes the preconditions for establishing of the Left Party of Germany. The causes of the merger of the Party of Democratic Socialism and the left wing of the Social Democratic Party of Germany into a new united party are revealed. The key positions and peculiarities of the ideology of the Left Party of Germany are determined.

Keywords: *Federal Republic of Germany, Left party, ideology, social justice, Party of democratic socialism, Electoral Alternative for Labour and Social Justice.*

* * *

УДК 94(479.24)

Искендерова Н. Е.,
Бакинский Государственный Университет
(Азербайджан, Баку), Nehayet87@gmail.com

Парламент Азербайджанской Демократической Республики и фракции, созданные политическими партиями в первом парламенте Азербайджана

Рассматривается создание Азербайджанской Демократической Республики как законное продолжение традиций государственности, которое началось в самой древней истории азербайджанского народа, а также создание Азербайджанской Демократической Республики в форме парламентской республики в качестве основного результата третьего этапа национально–освободительного движения.

В то же время в статье освещаются проведенные Парламентом Азербайджанской Демократической Республики мероприятия и фракции политических партий.

Ключевые слова: *Декларация независимости, независимость Азербайджана, политические партии, фракции, национальный совет, первый парламент.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Основным итогом третьего этапа национально–освободительного движения нашего народа является обретение государственной независимости. Азербайджанская Демократическая Республика была первым светским Тюркским государством, созданным на прочной основе во всем тюркском и мусульманском мире. Азербайджанская Республика, возникшая в период, когда начался новый период распространения республиканской формы демократического государственного правления, была законным продолжением традиций государственности, начавшиеся с ранних времен истории нашего народа.

28 мая 1918 года состоялось историческое заседание Национального Совета Азербайджана под председательством Гасан бека Агаева.На этом заседании была принята Декларация о независимости

Азербайджана. Декларация о независимости предвещала создание первого в тюрко–мусульманском мире – в Азербайджане самого демократического республиканского правления – парламентской республики [1, с. 27].

«Декларацией о независимости» в результате, продолжавшегося более 100 лет борьбы за свободу в Северном Азербайджане, в очень сложных исторических условиях на северных землях древние традиции государственности азербайджанского народа вновь возрождаются, причем на этот раз в виде парламентской республики.

Выдающиеся личности, заложившие основу Азербайджанской Демократической Республики, заложили также основу парламентской культуры в истории Азербайджана. Узаконив в 6–ом пункте Декларации о независимости идею о том, что «во главе Азербайджана стоит Национальный Совет, избранный народом», создатели подтвердили, что Национальный Совет является первым Парламентом Азербайджана, объявленная им республика является законным государством азербайджанского народа [1, с. 29].

Азербайджанская Демократическая Республика была парламентской республикой. Применялся принцип разделения власти, как это было во всех демократических государствах Западной Европы и в США. Законодательная власть сначала принадлежала Национальному Совету, а затем Парламенту, а исполнительная власть – правительству, несущему полную ответственность перед парламентом [6, с. 263].

В целом, Азербайджанская Демократическая Республика и ее Парламент появились в очень трудный и сложный исторический период. Революция в России в феврале 1917 года привела к краху веками существовавшего монархического строя. В Закавказье был создан специальный комитет по управлению Закавказским краем, состоящий из депутатов, избранных в Государственную Думу, а в ноябре был создан Закавказский Комиссариат. Представители, избранные в Учредительное Собрание России от Закавказья и не сумевшие приступить к своим обязанностям после Октябрьской революции большевиков, 14 февраля 1918 года собрались в Тифлисе и создали Закавказский Сейм – высший орган власти в Закавказье. Внутренние противоречия между представителями разных национальностей в Сейме и противоречия во внешней ориентации не позволили им найти общий язык.

Каждый из трех представителей Закавказского Сейма и правительства предпочли интересы своей нации общим интересам Закавказского Содружества. У них не было общей платформы. 25 мая 1918 года состоялось последнее заседание Закавказского Сейма. 26 мая Грузия, выйдя из Закавказского Сейма, объявляет о своей независимости.

Через день после распада Закавказского Сейма – 27 мая все мусульманские представители Сейма собрались в Тифлисе чтобы объявить о независимости Азербайджана и создать первое Азербайджанское правительство.

После всестороннего обсуждения они решили в такое трудное время ответственность по управлению Азербайджаном взять на себя и объявить данное собрание Национальным Советом Азербайджана. На этом заседании избирается Президиум Национального Совета. В Президиум от партии «Мусават» и беспартийной демократической группы вошли М. Гаджинский, Н. Усуббеков, Х. Хасмамедов, М. Ю. Джафаров, от мусульманских социалистических партий – Х. Мелик–Асланов, Дж. Гаджинский, от социал–демократической (меньшевистской) группы «Гуммет» А. Шейхульисламов, от российской мусульманской партии«Иттихад» – доктор Х. Султанов. Тайным голосованием М. Э. Расулзаде избирается председателем Национального Совета Азербайджана [2, с. 5–6].

28 мая в резиденции бывшего Кавказского наместника проходит заседание Национального Совета Азербайджана под председательством доктора Гасан бека Агаева. После долгих и всесторонних обсуждений Национальный Совет с большим воодушевлением, стоя и в слезах радости принимает декларацию о независимости Азербайджана. В декларации говорилось:

«С наступлением Великой русской революции и разделением государства на отдельные части, а также уходом российских армий, образовалась не ясная политическая обстановка. Оставленные на произвол судьбы закавказские нации управление своими народами взяли в свои руки и учредили Объединенную Закавказскую Народную Республику (Закавказский Сейм – Н. И.).По развитию политической обстановки грузинская нация вышла из Объединенной Закавказской Народной Республики (Закавказского Сейма – Н. И.) и сочла нужным учреждение Грузинской Народной Республики.

Из–за сложившейся обстановки после завершения войны между Россией и Османской империей, а также невиданной анархии внутри страны, Азербайджан, состоявший из Юго–восточного Закавказья, для выхода из сложных внутренних и внешних проблем, нуждается в создании особой государственной структуры» [4, л. 1].

Молодое Азербайджанское государство – Азербайджанская Демократическая Республика начала свою деятельность в очень сложной исторической обстановке. В то время в Баку действовал Бакинский Совет Народных Комиссаров во главе с Шаумяном, занявший враждебную позицию по отношению к Азербайджану. После совершенной резни азербайджанцев в марте 1918 года в Баку, Шамахе, Губе под руководством С. Шаумяна Бакинская коммуна полностью потеряла свой авторитет среди азербайджанского населения. Их власть не смогла распространиться за пределы Баку.

С целью распространения свей власти на всей территории Азербайджана 16 июня 1918 года Азербайджанский Национальный Совет и правительство переехало из Тифлиса в Гянджу. В Гяндже произошел первый правительственный кризис в истории Азербайджанской Демократической Республики. При этом согласно условиям Батумского договора, возникли разногласия между главнокомандующим Кавказской Исламской Армией Нуру пашой, находящимся уже в Гяндже, пришедшим на помощь подвергшегося геноциду азербайджанскому народу и Национальным Советом. Вмешательство в дело представителей азербайджанской буржуазии и помещиков опасающихся, что правительство предпримет революционные меры в результате привело к разногласию между Нуру пашой и Азербайджанским Национальным Советоми Правительством, которое еще

более усугубило ситуацию. Возникла угроза утраты с трудом достигнутой независимости.17 июня после проведенных горячих дебатов Национального Совета во главе с М. Э. Расулзаде кризис с трудом был преодолен. Азербайджанский Национальный Совет, учитывая реальную ситуацию в стране и конкретные исторические условия, 17 июня в Гяндже вынужден был принять два важных решения: он временно приостановил свою деятельность; было решено до созыва Учредительного Собрания всю власть передать новосозданному второму Временному правительству под руководством Фатали хана Хойского [1, с. 29].

Национальный Совет Азербайджана также постановил, что до созыва Учредительного Собрания, и до этого правительство Фатали хана Хойского должно прочно сохранять власть в своих руках и не идти никому на уступки.

Временное правительство должно было созвать Учредительное собрание не позднее, чем за шесть месяцев [3, с. 9].

Таким образом, первый Парламент Азербайджанской Демократической Республики – Национальный Совет Азербайджана сделал свои первые шаги [1, с. 30].

19 ноября 1918 года Национальный Совет принял закон об образовании Азербайджанского Парламента. Согласно этому закону планировалось в однопалатный Парламент, который должен был состоять из 120 человек, помимо 44 членов Национального Совета, избрать еще 36 делегатов из 2 миллионов 862 тысяч человек – общего населения Северного Азербайджана, которые должны были быть избраны из 1 миллиона 952 тысяч человек, то есть 68% тюрок–мусульман (всего вместе 80 человек). Оставаясь верным своим принципам, правительство республики нашедшим убежище в нашей стране более 500 тысяч армянам выделило 21 место в парламенте, русским численностью 214 тысяч человек 10 мест, каждому национальному меньшинству по одному месту. Азербайджанская Демократическая Республика впервые в тюрко–мусульманском мире дало женщинам право избирать и быть избранными [6, с. 263].

Первое заседание парламента состоялось 7 декабря 1918 года. Собрание открыл председатель Национального Совета М. Э. Расулзаде. На заседании присутствовали представитель Томсона, генеральный консул Ирана, его финансовый советник, председатель правительства Горцев Г. Чермоев, представитель Грузии Карсевадзе, представитель Республики Араз – П. Алиев [5, с. 265].

Великий политический и государственный деятель, основатель Республики Мамед Эмин Расулзаде выступая на первом заседании, выразил уверенность в том, что его народ никогда не потеряет преданность своим национальным идеалам, навсегда выберет путь к свободе и независимости, подытожив свою историческую речь такими словами: «Азербайджан – источник огня. Чтобы этот огонь не потух, мы должны держаться за руки и трудиться непременно сообща! Я приглашаю вас к такому союзу» [2, с. 36].

По предложению Ш. Рустамбекова А. Топчубашов был избран председателем Парламента, заместителем председателя – Г. Агаев, а секретарем – Р. Векилов [5, с. 265].

В многопартийном парламенте функционировало 11 фракций: фракция «Мусават» и беспартийные (39 человек), фракция «Иттихад» (13 человек), фракция «Ахрар» (6 человек), фракция Социалистов (13 человек), фракция Беспартийных (4 человека), фракция Независимых (3 человека), фракция «Левые независимые», фракция «Славяно–русское общество» (5 человек), фракция «Национальные меньшинства» (4 человека), Армянская фракция (5 человек), фракция «Дашнакцутюн» (6 человек) [2, с. 16].

Фракции в парламенте выступили со своими заявлениями. Несмотря на имеющиеся разногласия по определенным вопросам, в этих заявлениях была одна общая цель: сохранить независимость и территориальную целостность молодой Азербайджанской Республики, национально–политические права, укрепить связи азербайджанского народа и правительства с другими народами и государствами, особенно с соседними государствами, создать правовое демократическое государство в республике, осуществлять реформы, создать сильную армию, способную защитить страну [5, с. 266].

Несмотря на то, что Парламент Азербайджанской Демократической Республики просуществовал всего 17 месяцев, он доказал свою жизненность и высокую рабочую дееспособность. Он показал, что азербайджанский народ достиг уровня парламентского управления.

В период деятельности парламента было проведено 145 заседаний. Первое заседание было проведено 7 декабря 1918 года, а последнее – 27 апреля 1920 года. Из–за отсутствия кворума 15 из этих заседаний не состоялись. Даты двух из оставшихся 130 заседаний – 28 мая и 15 сентября 1919 года были проведены по случаю Независимости Азербайджана и первой годовщины освобождения Баку [7, с. 131].

На обсуждение парламента было вынесено более 270–ти законопроектов, из которых около 230 были приняты. Деятельность парламента регламентировалась «Наказом Парламента Азербайджана», непосредственно играющего роль его устава [2, с. 18].

Парламент Азербайджанской Демократической Республики за время своего существования сосредоточил свою деятельность на решении социально–экономических и финансовых проблем страны, обеспечении политической и территориальной неприкосновенности страны, защите прав граждан, укрепление демократических и правовых основ государства, создание необходимых условий для признания Азербайджанской Республики мировыми государствами, создание политических, экономических и торговых связей с другими странами и в первую очередь с его ближайшими соседями.

Список использованных источников

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild.– Bakı:«Lider»nəşriyyatı, 2004. – 440 s.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament. I cild. –Bakı:«Azərbaycan»nəşriyyatı, 1998. – 976 s.

3. AzərbaycanCümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi. –1919. – №1.

4. Государственный Архив Азербайджанской Республики. – Ф.894. – Оп.10. – Д.192. // Gosudarstvennyj Arhiv Azerbajdzhanskoj Respubliki. – F.894. – Op.10. – D.192.

5. Azərbaycan tarixi. XIX–XXI əsrin əvvəli. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. – Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010. – 544 s.

6. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2015. – 412 s.

7. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. – Bakı: Kitab klubu, 2013. – 506 s.

Iskandarova N. E., *Baku State University (Azerbaijan, Baku), Nehayet87@gmail.com*

Parliament of Azerbaijani Democratic Republic and fractions created by political parties in the first parliament of Azerbaijan

The article considers the creation of the Azerbaijan Democratic Republic as a legitimate continuation of the traditions of statehood, which began in the most ancient history of the Azerbaijani people, as well as the creation of the Azerbaijan Democratic Republic in the form of a parliamentary republic as the main result of the third stage of the national liberation movement.

At the same time, the article highlights events and factions of political parties held by the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: *Declaration of independence, the independence of Azerbaijan, political parties, fractions, the national council, the first parliament.*

Іскендерова Н. Е., *Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), Nehayet87@gmail.com*

Парламент Азербайджанської Демократичної Республіки і фракції, створені політичними партіями в першому парламенті Азербайджану

Розглядається створення Азербайджанської Демократичної Республіки як законне продовження традицій державності, яке почалося в найдавнішій історії азербайджанського народу, а також створення Азербайджанської Демократичної Республіки в формі парламентської республіки в якості основного результату третього етапу національно–визвольного руху.

У той же час в статті висвітлюються проведені Парламентом Азербайджанської Демократичної Республіки заходи і фракції політичних партій.

Ключові слова: *Декларація незалежності, незалежність Азербайджану, політичні партії, фракції, національна рада, перший парламент.*

* * *

УДК 327«71»

Мирабдуллаев А. М.,
доктор политических наук, гл. научный сотрудник,
Институт Истории НАНА (Азербайджан, Баку),
matlabm@yandex.com

Военно–политическая борьба в Азербайджане в 1920 году

Статья посвящена некоторым вопросам военно–политической ситуации в Азербайджане в рубеже 20–х годов 20–го века. Отмечается, что в этой сложной военно–политической обстановке страна пережила несколько драматических страниц. Молодая демократическая страна вынуждена была отступить власть коммунистам под давлением Советской России. Так же, подчеркивается, что основными причинами сдачи власти коммунистам было отсутствие единого военно–боевого центра и военных действий на западных границах страны.

Ключевые слова: *военно–политическая обстановка, Национальная Армия, Красная Армия, большевистские восстания, экспансия.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Драматические события конца апреля – середины мая 1920 года – вторжение XI Красной армии и занятие советскими войсками почти всей территории страны положили конец 23–месячному существованию независимой Азербайджанской Республики и привели к образованию Азербайджанской ССР.

Почти сразу же после занятия Баку 28 апреля 1920 г. передовыми частями XI армии уже на следующий день, 29 апреля, новая власть в лице Азербайджанского Революционного Комитета постановила подчинить национальную азербайджанскую армию в оперативном отношении командованию XI армии с тем, чтобы «переформировав ее на основах рабоче–крестьянской Красной армии в соответствующей численному составу части, сохранив название «азербайджанских» [1, с. 482]. Не прошло и недели, как 7 мая, согласно другому постановлению Азревкома, переименованная в «Рабоче–Крестьянскую Красную Армию и Красный флот Азербайджанской ССР» национальная армия и флот были подчинены «в Оперативном, административном, организационном, а также в отношении снабжения всеми видами довольствия» командованию XI армии и Волжско–Каспийской военной флотилии [2].

Сохранение в целом азербайджанской армии диктовалось необходимостью ее использования в обострившейся в этот период военно–политической обстановке в западных регионах страны. На западных границах Азербайджана постоянно происходили вооруженные стычки между частями XI Красной армии с одной стороны, грузинскими и армянскими войсками с другой. Если грузинские войска стремились установить свой контроль над важным в стратегическом отношении Пойлинским мостом и продвинуться в гянджинском и загатальском направлениях, то армянские вооруженные формирования периодически вторгались в Газахский уезд и вглубь Нагорного Карабаха [3, с. 273–277; 4, с. 273–274].

Между тем начавшиеся в первые же дни новой власти массовые репрессии против «классовых врагов» – буржуазии, ханов и беков, а также ряда представителей национальной интеллигенции, все более проявлявшиеся подозрительность и недоверие со стороны советского командования к генералам и офицерам Национальной армии, их необоснованные отстранения от должностей и аресты, пренебрежительное отношение к местным обычаям – все это не могло не вызвать недовольство среди населения как в самом Баку, так и в уездах Азербайджана. Так 12 мая 1920 г. из Гянджи был тайно вывезен и поспешно 20 мая расстрелян бывший губернатор города Худадат бек Рафибейли [5, с. 37]. Приказ же по XI армии об уважительном отношении со стороны красноармейцев к местным обычаям и религиозным чувствам местного населения вышел лишь 26 мая 1920 г. и поначалу касался лишь Бакинского гарнизона [6, с. 52–53].

Все эти эксцессы и привели, в конце концов, к антисоветским выступлениям, прокатившимся по всему Азербайджану в начале 1920–х годов. Достаточно отметить лишь тот факт, что до 1924 г. в стране произошли свыше полусотни антисоветских выступлений – в Тертере, Агдаме, Барде, Закатале, Геокчае, Шеки, Кубе, Лянкяране и др. местах.

Наиболее крупным и резонансным из прокатившихся по Азербайджану антисоветских выступлений было Гянджинское восстание, поднятое в конце мая 1920 г. частями азербайджанской армии. В этот период гарнизон Гянджи состоял из частей 20–й стрелковой дивизии и азербайджанских войск. В юго–восточном районе города располагались 178–й и 180–й стрелковые полки 20–й дивизии, а комендантская команда штаба 3–й бригады Таманской кавалерийской дивизии находилась в северо–западном районе города. Общая численность всех частей

3–й бригады составляла около двух тысяч бойцов при 30 пулеметах и одном легком артиллерийском дивизионе. В селении Зурнаабад, в 20 км к юго–западу от Гянджи, располагалась 20–я кавалерийская бригада в 450 сабель с одной конной батареей и 8 пулеметами. В немецкой колонии Еленендорф в 5–6 км к югу от Гянджи находился штаб артиллерии и двуорудийная батарея [4, с. 294].

В свою очередь, войска 1–й азербайджанской пехотной дивизии состояли из еще нереорганизованных по советскому образцу частей, 3–го Гянджинского пехотного полка, учебной команды 3–го Шекинского конного полка, одной артбатареи и комендантской команды штаба дивизии общей численностью до 1800 бойцов [4, с. 294].

Между тем 23 мая в Гянджу прибыл из штаба XI армии новый начальник 20–й дивизии с группой командного состава. Намечалась коренная реорганизация управления и обновления личного состава дивизии. Эти обстоятельства и дали толчок к вооруженному выступлению частей азербайджанской армии в Гяндже.

Восстанию в городе предшествовала достаточно тщательная подготовка. В городе заранее были организованы тайные склады оружия, в окрестные села были стянуты вооруженные отряды местных жителей. Учитывался и тот фактор, что части 20–й стрелковой дивизии недавно вступили в город и недостаточно ориентировались в местных условиях. К тому же укомплектованность красноармейских частей личным составом едва достигала 50%, они были плохо вооружены и из–за нехватки обмундирования красноармейцы ходили в лохмотьях. Дело доходило до того, что советское командование для обеспечения своих частей всем необходимым использовала запасы азербайджанской армии.

Оперативный план восстания был подготовлен группой военных во главе с начальником военного гарнизона генерал–майором Джавад–беком Шихлинским и командиром Гянджинского пехотного полка полковником Джахангир–беком Кязимбековым. Возведение оборонительных укреплений вокруг города и его окрестностей было возложено на бывшего коменданта Гянджи (до 20 мая) генерал–майора Мамед Мирзу Каджара [7]. Деятельное участие в подготовке восстания принимал и командир кавалерийской дивизии генерал Теймур бек Новрузов [8, с. 444].

Руководители восстания, как отмечал в своих воспоминаниях Дж. Кязимбеков, опубликованных в начале 1950–х годов в Турции в журнале «Азербайджан», планировали, использовав фактор внезапности, быстро разоружить красноармейские части в Гяндже и вместе с дислоцированными в Карабахе азербайджанскими частями, воюющими против армянских сепаратистов, и, соединившись затем с грузинскими войсками, освободить территорию страны. Для согласования совместных действий в Грузию и Карабах были направлены офицеры штаба 1–й азербайджанской дивизии. Инсургенты рассчитывали также и на помощь дислоцированного в Агдаме и Тертере 3–го Шекинского конного полка под командованием полковника Токаева [9].

На тайном совещании, состоявшемся 22 мая, полковник Дж. Кязимбеков согласовал предстоящие действия с командирами партизанских отрядов, которые должны были ворваться в армянскую часть города и оказать содействие азербайджанским частям в захвате важнейших объектов в Гяндже – почты, телеграфа, военных складов и т.д. [9]. Дело в том, что к началу событий в Гяндже в 20 км к западу от города, в районе Нюзгер сгруппировались значительные силы отрядом партизан, располагавших двумя полевыми орудиями и пулеметами, м которые возглавляли Гачаг Гамбар и Сары Алекпер. Установив охрану и выслав разведку на север и на Борчалы, эти отряды ждали блат приятного момента для наступления на Гянджу [4, с. 294; 8, с. 445].

В ходе восстания пехотными частями инсургентов командовал полковник Краузе, а артиллерией – полковник Николаев [10].

Как отмечалось в оперативной сводке штаба XI армии от 1 июня 1920 г., «дальнейшие действия восставших были направлены к тому, чтобы обеспечить за собой город и выйти на железную дорогу, дабы прервать железнодорожное сообщение Баку–Акстафа, и тем лишить связи центр Азербайджана с мирной делегацией, которая вела переговоры с грузинской мирной делегацией на ст. Пойлы» [6, с. 56].

Восстание началось залпом азербайджанских артиллерийских частей, открывших огонь в 3 часа ночи с 25 на 26 мая 1920 г., причем предварительно было отключено городское электричество. До утра восставшим удалось захватить артбатареи 20–й дивизии, арестовать и посадить в тюрьму командира 3–й бригады бывшего офицера царской армии А. Г. Ширмахера, большую группу штабных работников и красноармейцев. Одновременно были освобождены из тюрьмы заключенные, населению было роздано оружие [4, с. 295].

Однако успех не во всем сопутствовал в этот день восставшим. Так, после ожесточенных уличных боев 3–й Гянджинский полк был вынужден отступить из части города, населенной армянами, в азербайджанскую, после чего обе противоборствующие стороны разделяла река Гянджачай.

Общее число восставших, к которым примкнуло и местное азербайджанское население, достигло к этому времени 12 тысяч. К тому же они располагали тремя артбатареями – двумя легкими и одной горной [4, с. 295].

К исходу дня восставшим при поддержке артиллерийского огня удалось занять железнодорожную станцию, расположенную в трех километрах от города, а затем практически весь город. Это явилось наивысшим успехом, достигнутым инсургентами в ходе восстания. Предстояла вторая фаза действий – соединение с партизанскими отрядами и грузинскими войсками для дальнейшего продвижения вглубь стран [9].

В свою очередь, советское командование вынуждено было в спешном порядке перебрасывать в район Гянджи дополнительные силы – стрелковые, кавалерийские и артиллерийские части, бронетехнику.

При помощи прибывшего из Газаха бронепоезда начальнику 20–й дивизии М. Великанову удалось все же занять железнодорожную станцию, что в дальнейшем имело роковое значение для восставших. 27 мая после перегруппировки сил кавалерийская бригада 20–й дивизии заняла юго–западную окраину города с целью отрезать восставшим пути отхода в горы [4, с. 295].

Тем не менее в тот же день повстанцы предприняли новую попытку занять железнодорожную станцию.

Однако при помощи прибывшего из Баку бронепоезда красноармейским частям удалось отстоять станцию. В свою очередь в течение 27 мая восставшими были отбиты семь атак советских войск, пытавшихся штурмом взять город [9].

На следующий день, 28 мая, к Гяндже были стянуты с азербайджано–грузинской границы дополнительные силы – 18–я кавалерийская дивизия П. Курышко, гаубичный дивизион 20–й стрелковой дивизии и четыре бронепоезда. 29 мая с азербайджано–армянской границы прибыл также 179–й стрелковый полк 3–й бригады 20–й дивизии.

28 мая, в день второй годовщины со дня образования Азербайджанской Республики, восставшие дрались с особым воодушевлением. В 11 часов утра разгорелся ожесточенный бой на подступах к Гяндже с Шамхорского направления. Азербайджанские части под командованием полковника Кязимбекова, полковника Гаузена и капитана Миризаде, подпустив на расстояние 600 метров передовые части 18–й кавалерийской дивизии – два эскадрона, открыли затем шквальный огонь из шести орудий и 22 пулеметов и, при содействии ударивших с фланга пехоты и партизан, полностью разгромили их. Как отмечает в своих воспоминаниях Дж. Кязимзаде, все поле боя было усеяно трупами и ранеными красноармейцами [9].

Между тем в ночь с 28 на 29 мая было получено известие о заключении мирного договора между Советской Россией и Грузией, подписанного еще 7 мая 1920 года и согласно которому грузинская сторона обязалась разоружить и интернировать все антисоветски настроенные воинские части и эмигрантские группы, которые находились или могли находиться на ее территории [11; 4, с. 270]. Это явилось тяжелым ударом по восставшим, которым уже не приходилось рассчитывать на помощь извне [9]. К тому же, 29 мая с азербайджано–армянской границы в Гянджу был переброшен 179–й стрелковый полк, что позволило фактически блокировать город со всех сторон.

29 мая в 7 часов утра 178–й и 179–й полки ворвались в северную и северо–западную окраины города и на улицах Гянджи завязались кровопролитные уличные бои. В результате решительной контратаки азербайджанским частям удалось отбросить противника на его неходные позиции. Была успешно отбита и атака частей 18–й кавдивизии с южного и юго–западного направлений, а также ликвидирована попытка 180–го стрелкового полка при содействии армянских отрядов войти в азербайджанскую часть города с востока. В целом комбинированная атака на город со стороны красноармейских частей в этот день провалилась и они были вынуждены с большими потерями отойти на свои исходные позиции [9].

Таким образом, несмотря на численное превосходство в живой силе и артиллерии, частям XI армии вновь не удалось добиться своей основной цели – разбив силы повстанцев, установить полный контроль над Гянджой. Эти бои наглядно продемонстрировали способность азербайджанских офицеров и солдат бить противника не числом, а умением. Как отмечалось в вышеупомянутой оперативной сводке штаба XI армии от 1 июня 1920 г. «осажденные... оказали упорное сопротивление, нанеся нам значительные потери. Озлобление красноармейцев росло и усиливалось. Восставшие, увидев, по–видимому, в неуспехе нашего демонстративного наступления нашу слабость, повели энергичное наступление одновременно на армянскую часть, все время занимавшуюся нашими частями, и на станцию. С этого времени восставшие больше попыток к наступлению не вели, продолжая, однако, обстреливать наши части усиленным артиллерийским огнем, чем наносили нашим частям чувствительные потери» [6, с. 57].

Однако были и тяжелые потери со стороны восставших. В этот день героические погиб командир одного из азербайджанских батальонов капитан Миризаде [9].

Неудача 29 мая вынудила командование XI армии в срочном порядке перебросить в район Гянджи новые дополнительные силы. Сюда с азербайджано–грузинской границы была переброшена 2–я бригада 28–й дивизии под командованием Войцеховскош в составе 175–го и 176–го стрелковых полков, одною артдивизиона, армянской горной батареи, а также бронеавтодивизион из Баку. Таким образом, перед решающим штурмом города в распоряжении советского командования имелись пять стрелковых и шесть кавалерийских полков, 57 орудий, два бронеавтодивизиона и 6 бронепоездов [4, с. 296–297]. Содействие советским частям оказывали также и строевые армянские подразделения, и вооруженные армянские банды численностью в 3000 человек [7].

30 мая уличные бои возобновились вновь. Красноармейским частям удалось занять армянскую часть города. Решающий же штурм Гянджи начался в 9 часов утра 31 мая со стороны железнодорожной станции. Красноармейским частям при поддержке всей артиллерии армии удалось ворваться в северную окраину города. «Восставшие упорно не сдавали своих позиций», – отмечалось в оперативной сводке штаба XI армии [4, с. 298]. Гянджинцы оказывали упорное сопротивление, превратив каждый дом, каждый чердак в дот. О стойкости гянджинцев в этом бою писал и советский военный историк И. Л. Обертас в своей книге, посвященной Великанову [12, с. 141].

В эти решающие часы сражения арестованным ранее красноармейцам во главе с Ширмахером удалось при помощи прибывшего из Баку в Гянджу со специальной миссией чрезвычайного комиссара АКП/б/ по Гянджинской губернии Г. Султанова и приехавших с ними большевиков обезоружить немногочисленную охрану, захватив при этом в находившейся поблизости оружейной мастерской два исправных пулемета и одно орудие с боеприпасами. Открыв огонь с тыла, они в значительной мере способствовали успешному продвижению красноармейских частей к центру города [7].

Гянджинцы, среди которых было немало женщин с оружием в руках, сражались с отчаянием обреченных. Однако после того, как город наполовину был разрушен ураганным огнем красной артиллерии, участь Гянджи была решена. К вечеру 31 мая восстание было в основном подавлено, причем, как отмечалось в оперативной сводке XI армии от 1 июня 1920 г., восставших приходилось выбивать артиллерийским огнем почти из каждого дома [13, с. 150–158]. Отдельные же очаги сопротивления в городе и его окрестностях продолжали держаться вплоть до 4 июня [9].

Благодаря самоотверженным действиям остатков 3–го Гянджинского пехотного полка части инсургентов и многим жителям удалось, прорвав кольцо окружения, выйти из города и уйти в горы. Тяжело раненного руководителя восстания генерал–майора Д. Шихлинского удалось переправить в Тифлис, а затем в Турцию. Чудом удалось спастись и полковнику Дж. Кязимбекову. Оба военачальника остаток своей жизни провели в эмиграции [7].

В целом потери с обеих сторон были весьма внушительными. Согласно данным советского командования, красные потеряли 20 человек убитыми (явно приуменьшенные данные – *авт.)* и 900 ранеными, повстанцы же – более тысячи убитыми. В ходе боев и после них были расстреляны тысячи азербайджанских солдат и офицеров, а также примкнувшие к ним местные жители. Как отмечал командующий XI армией М. Левандовский, значительная часть города была разрушена советской артиллерией [14].

Гянджинское восстание послужило весьма удобным поводом для фактически полного уничтожения всего цвета азербайджанской армии. Только за одну ночь на острове Наргин были расстреляны более 70 азербайджанских военнослужащих, в том числе 6 генералов, 6 полковников, 3 капитана и 7 лейтенантов, многие из которых вообще не имели никакого отношения к Гянджинскому восстанию [15, с. 561]. Всего же в течение 1920 года органами ЧК были расстреляны около 500 азербайджанских военнослужащих. Из них 12 генералов, 27 полковников и подполковников, 46 капитанов, штабс–капитанов, поручиков и подпоручиков, 148 прапорщиков и подпрапорщиков, 267 других азербайджанских военнослужащий [16, с. 197]. Среди казненных были известные военачальники азербайджанской армии – генералы Г. Салимов, М. Сулькевич, М. Г. Тлехас, Г. Гайтабаши, Г. Каджар, И. Юсифов и др.

Уже через два дня после событий в Гяндже но подозрению в соучастии в них были арестованы генералы С. Мехмандаров и А. Шихлинский. После продолжительных допросов их перевезли в Москву и заключили в Бутырскую тюрьму, где их ожидал неминуемый расстрел. Лишь благодаря своевременному и решительному вмешательству главы Советского Азербайджана Н. Нариманова, обратившегося со специальным письмом к главе Советской России В. И. Ленину, азербайджанские генералы 3 ноября 1920 г. были освобождены и вскоре вернулись в Баку, занявшись в дальнейшем преподавательской деятельностью в Сводной военной школе [17, с. 22–23].

Оценивая историческое значение Гянджинского восстания, нельзя не согласиться с оценкой этого события, данной редактором газеты «Азербайджан» Джейхун беком Гаджибейли, – «позор сдачи Баку без боя большевикам смыло Гянджинское восстание» [7].

Эстафету антисоветских вооруженных восстаний после Гянджи подхватили Закаталы. Отряд местных партизан численностью до одной тысячи человек под руководством муллы селения Талы Хафиса Эфендиева напал 5 июня на Загаталы, захватил крепость, телеграф и арестовал местные власти. 7 июня они заняли и Гах. Первоначальному успеху восставших способствовал и переход на их сторону сил дислоцированных в городе азербайджанских воинских частей [8, с. 450]. Силы, восставших нарастали, и уже к 11 июня их число достигло 3000 человек. Однако у них отсутствовала артиллерия [4, с. 300].

В эти дни в район Загатальского округа были о переброшены в срочном порядке части 7–й кавалерийской дивизии А. Хмелькова, Таманской кавалерийской бригады Савельева, части 58–й стрелковой бригады 20–й стрелковой дивизии под командованием А. Тодорского, а также два броневика. Операцией по подавлению восстания руководил командующий XI армией М. Левандовский. Используя свое численное и военно–техническое превосходство над восставшими, после длительных и упорных боев красноармейские части сумели все–таки к 18 июня разгромить мятежников, одна часть из которых вынуждена была отойти в горы, а другая в Карабах [8, с. 450].

Все эти события происходили на фоне сложных взаимоотношений между Грузинской Республикой с одной стороны и Советской Россией и Советским Азербайджаном с другой, вызванных притязаниями Грузии на Загатальский округ [4, с. 300–301].

Весьма напряженная военно–политическая ситуация создалась в тот период в Карабахе. Учитывая тот фактор, что значительные силы советских войск были заняты подавлением Гянджинского восстания в районе Карягино, объединенные силы азербайджанских частей и местных партизан, состоящие из двух батальонов 1–го Джеванширского пехотного полка и батальона Гянджинского пехотного полка, 1–го Татарского кавалерийского полка, одной артиллерийской пятиорудийной батареи, двух пулеметных взводов (10 пулеметов), которыми командовали азербайджанские офицеры – полковник Софиев, подполковник Рафибеков и др. в течение 29–30 мая 1920 г. совершили ряд успешных нападений на красноармейские посты, расположенные в этом районе [8, с. 447–448, 450].

Это во многом способствовало успеху вооруженных отрядов во главе с турецким генерал–лейтенантом Нури–пашой и полковников Зейналовым, захвативших 5 июня Шушу и арестовавших местные власти. На сторону восставших перешел 5–й Бакинский пехотный полк. Восставшим, число которых достигло 4 тысяч бойцов, удалось установить свой контроль и над Ханкенди и Агдамом, а затем и рядом близлежащих сел. Советские части были вынуждены отступить к Барде и закрепиться на левом берегу Тертер–чая [8, с. 448].

В свою очередь, на правом берегу Тертер–чая под командованием полковника Зейналова были сосредоточены силы восставших в составе 1–го Татарского конного полка, 1–го Джеванширского пехотного полка, артиллерийского дивизиона и других частей [8, с. 449].

Между тем советское командование в срочном порядке сформировало достаточно мощную группировку войск, включающих в себя 58–ю стрелковую бригаду 32–й стрелковой дивизии А. Тодорского, части 18–й кавалерийской дивизии 2–го конного корпуса В.Водопьянова, автобронедивизион и авиаотряд.

10 июня советские части при активной поддержке авиации перешли в наступление на Тертер и Лемберан. К исходу 12 июня части 32–й дивизии заняли Агдам, захватив там 3 орудия, 2 мортиры, 5 пулеметов и много боеприпасов и телефонного имущества. В то же время происходящие в эти дни события в Загатале отвлекали значительные силы советских войск и не позволяли им стремительно раз вить свой первоначальный успех.

Лишь 15 июня части 32–й дивизии заняли Шушу и продолжали развивать наступление на Герусы и в юго–восточном направлении, преследуя отступавшие отряды восставших [4, с. 302].

Осенью 1920 г. вспыхнуло восстание и в Лянкяранском уезде, в котором приняли участие до 10 тыс. человек, которыми командовали Джамал–паша и Наджафгулу–хан. В середине декабря восставшим удалось установить свой контроль над рядом прибрежных селений. Для подавления Лянкяранского восстания советское командование привлекло 248–й и 249–й стрелковые полки и суда Волжско–Каспийской военной флотилии. В течение 21–25 декабря в уезде развернулись ожесточенные боевые действия и лишь в результате высадки десанта в районе Астары, ударившей в тыл восставших, удалось подавить это антисоветское выступление [18, с. 111].

В целом потери частей XI Красной армии в ходе подавления антисоветских восстаний в Азербайджане летом–осенью 1920 г. составили 2501 убитыми или пропавшими без вести, 483 ранеными и больными, что наглядно свидетельствовало о накале и масштабности этих событий [8, с. 451].

В свою очередь, только при подавлении Карабахского восстания в ходе боевых операций частями 18–й кавалерийской дивизии было взято 500 пленных, захвачено 12 орудий, 500 винтовок и 12 пулеметов [3, с. 283].

Основными причинами поражения всех этих вооруженных восстаний в Азербайджане было отсутствие единого военно–боевого центра по их руководству. Хотя в Тифлисе и был создан «Комитет спасения Азербайджана», куда вошел ряд политических и военных деятелей бывшей Азербайджанской Республики, однако деятельность этой организации по руководству и координации вооруженными выступлениями на местах оказалось малоэффективной. К тому же, свою негативную роль сыграла и крайне неблагоприятная внешнеполитическая ситуация, создавшаяся в этот период, в частности мирные договора, заключенные между Грузией, Советской Россией и Советским Азербайджаном в мае–июне 1920 года. Безусловно, решающую роль сыграло также огромное численное и военно–техническое превосходство, а также боевой опыт, накопленный XI Красной армии на фронтах гражданской войны на Северном Кавказе в ходе разгрома Добровольческой армии Деникина.

Список использованных источников

1. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918–1920. Документы и материалы. – Баку, 1967.
2. Коммунист (Баку). – 1920. – 13 мая.
3. Токаржевский Е. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. – Баку, 1957.
4. Кадишев А. Интервенция и гражданская война в Закавказье. – М.: Воениздат, 1960.
5. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. – Bakı, 1996.
6. Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане // Документы и материалы. 1920–1921 гг. – Баку: Азернешр, 1989.
7. Багиров Т. Гянджа – бунт или восстание? // Зеркало. – №37. – 1997. – 20 сентября.
8. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918–1920). – Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998.
9. Воспоминания о Гянджинском восстании полковника Джахангира Кязимбекова // Азербайджан. – 1993. – 7 июля.
10. Коммунист (Баку). – 1920. – 8 июня.
11. Киладзе С. Договор между Грузией и Россией от 7 мая 1920 г. и вопрос Абхазии. Часть 2. – 20.04.2010/rus.expertclub.ge |portal|cnid_4267
12. Обертас И. Начдив двадцатой Великанов. – М.: Воениздат, 1964.
13. М.В.Д. Гянджинское восстание и его ликвидация // Война и революция. – Москва, 1928. – №2. – С.150–158.
14. Коммунист (Баку). – 1920. – 23 июня.
15. Самедоглу Г. Трагическая участь офицеров республики // Hərbi bilik. – 1999. – №4.
16. Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generalları. – Bakı, 1995.
17. Умудлу И. Два генерала // Зеркало. – 1997. – 27 сентября. – С.22–23.
18. Маковский А., Радченко Б. Каспийская Краснознаменная. – М.: Воениздат, 1982.

References

1. Bor'ba za pobedu Sovetskoj vlasti v Azerbajdzhane. 1918–1920. Dokumenty i materialy. – Baku, 1967.
2. Kommunist (Baku). – 1920. – 13 maja.
3. Tokarzhevskij E. Iz istorii inostrannoj intervencii i grazhdanskoj vojny v Azerbajdzhane. – Baku, 1957.
4. Kadishev A. Intervencija i grazhdanskaja vojna v Zakavkaz'e. – M.: Voenizdat, 1960.
5. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. – Bakı, 1996.
6. Internacional'naja pomoshh' XI armii v bor'be za pobedu Sovetskoj vlasti v Azerbajdzhane // Dokumenty i materialy. 1920–1921 gg. – Baku: Azerneshr, 1989.
7. Bagirov T. Gjandzha – bunt ili vosstanie? // Zerkalo. – №37. – 1997. – 20 sentjabrja.
8. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918–1920). – Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998.
9. Vospominanija o Gjandzhinskom vosstanii polkovnika Dzhahangira Kjazimbekova // Azerbajdzhan. – 1993. – 7 ijulja.
10. Kommunist (Baku). – 1920. – 8 ijunja.
11. Kiladze S. Dogovor mezhdu Gruziej i Rossiej ot 7 maja 1920 g. i vopros Abhazii. Chast' 2. – 20.04.2010/rus.expertclub.ge |portal|cnid_4267
12. Obertas I. Nachdiv dvadcatoj Velikanov. – M.: Voenizdat, 1964.
13. M.V.D. Gjandzhinskoe vosstanie i ego likvidacija // Vojna i revoljucija. – Moskva, 1928. – №2. – S.150–158.
14. Kommunist (Baku). – 1920. – 23 ijunja.
15. Samedoglu G. Tragicheskaja uchast' oficerov respubliki // Hərbi bilik. – 1999. – №4.
16. Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generalları. – Bakı, 1995.
17. Umudlu I. Dva generala // Zerkalo. – 1997. – 27 sentjabrja. – S.22–23.
18. Makovskij A., Radchenko B. Kaspijskaja Krasnoznamennaja. – M.: Voenizdat, 1982.

Mirabadullayev A. M., *Doctor of Political Science, Chief Scientific Officer, The Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan Baku), matlabm@yandex.com*

Military–political struggle in Azerbaijan in 1920

The article is devoted to some issues of military–political situation in Azerbaijan in the late 20s of the 20th century. It is noted that in this complex military–political situation, the country has experienced several dramatic pages. A young democratic country was forced to retreat power to the Communists under the pressure of Soviet Russia. It is also emphasized that the main reasons for the surrender of power to the Communists were the absence of a single military–military center and military action on the western borders of the country.

Keywords: *military–political situation, the National Army, the Red Army, Bolshevik uprisings, expansion.*

Мірабдуллаев А. М., *доктор політичних наук, гл. науковий співробітник, Інститут Історії НАНА (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com*

Військово–політична боротьба в Азербайджані в 1920 році

Стаття присвячена деяким питань військово–політичної ситуації в Азербайджані на рубіжі 20–х років 20–го століття. Відзначається, що в цій складній військово–політичній обстановці країна пережила кілька драматичних сторінок. Молода демократична країна змушена була віддати владу комуністам під тиском Радянської Росії. Так само, підкреслюється, що основними причинами здачі влади комуністам була відсутність єдиного військово–бойового центру і військових дій на західних кордонах країни.

Ключові слова: *військово–політична обстановка, Національна Армія, Червона Армія, більшовицькі повстання, експансія.*

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Верба І. В.,
доктор історичних наук, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kafedra339@ukr.net

Рецензія на монографію: Аліси Іванівни Лукашенко «Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV – сер. XVII ст.)».

Монографія Лукашенко А. І. «Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV – сер. XVII ст.)» є новою та недостатньо розробленою в теоретико–методологічному і прикладному аспектах проблемою. Вона присвячена актуальній та малодослідженій в історичній науці темі. Так, історія ментальності викликає останнім часом неабиякий інтерес у різних національний школах. Якщо ж вести мову за добу середньовіччя, то в першу чергу йдеться про всеосяжний вплив релігійного світогляду на різні суспільні сфери. Тому тема для розвідки не викликає жодних заперечень, оскільки являє собою новий напрямок у дослідженні методології та історії ментальності, яка виступає зв'язуючою ланкою між соціальним і духовним життям.

Рецензована праця має продуману структуру, побудована за проблемно–хронологічним принципом, що дозволяє авторці всебічно розкрити питання впливу ідеології християнського дуалізму на соціокультурне життя на теренах як Західної Європи, так і Візантійської імперії та Російської держави.

В першому розділі, присвяченому історіографії, джерельній базі та методології дослідження авторка вдало проаналізувала необхідну, репрезентативну джерельну та історіографічну базу; чітко охарактеризувала методологію дослідження. Проте, варто було б більше зосередити свою увагу на різних методологічних підходах у вивченні історії ментальності та віднайти серед історичних шкіл саме місце вітчизняної науки.

В другому розділі дослідниця чітко і вірно проаналізувала феномен християнського дуалізму, його витоки та вплив на формування християнських догматів, які поклали свій відбиток на колективні уявлення та особливості соціальної структури західноєвропейського середньовічного суспільства.

У третьому розділі авторка визначила роль дуалістичних релігійних уявлень у знакових історичних подіях таких, як хрестові походи, гуситський рух, реформація, контрреформація. Аналізуючи особливості релігійного світогляду, авторка вдало констатує факт дияволізації суспільного життя, що особливо простежується у дуалістично–аскетичних єресях.

У четвертому розділі авторка охарактеризувала особливості впливу релігійного дуалізму на специфіку соціокультурного життя у Візантійській імперії. Аналізуючи особливості релігійного світогляду, авторка вдало констатує факт синкретизму дуалістичних релігійних уявлень та язичницьких.

У п'ятому розділі авторці вдалося відобразити особливості формування східноєвропейського типу релігійності, в якому дуалістичні релігійні уявлення сприяли формуванню могутньої централізованої держави. Такий оригінальний підхід в аналізі подій дає змогу по–новому оцінити низку історичних процесів. На думку рецензента, дослідниці вдалося зрозуміти і влитися в дух епохи, що дуже важливо при вивченні середньовічної історії. Проте, на наш погляд, необхідно було б спираючись на найсучасніші дослідження ґрунтовніше зупинитися на формуванні концепції «Москва – Третій Рим». Окремий розділ присвячений проблемам есхатологічних очікувань та практиці екзорсизму, які перетворилися у повсякденну реальність і в основі яких були дуалістичні релігійні уявлення.

Дослідження побудовано на значній кількості опублікованих джерел. Ретельний аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків XIX–XX ст. засвідчують не тільки про добросовісність авторки, а й про вміння синтезувати досягнення попередників і виходити на недостатньо вивчені питання.

Поєднання різноманітних методів аналізу, охоплення значної джерельної бази, широкий погляд на проблему дозволили А. І. Лукашенко прийти до важливих висновків та узагальнень. Вони вірно відбивають результати дослідження та відповідають на всі завдання, сформульовані у вступі. Підсумки дослідження є цілком вмотивованими, виваженими, носять конструктивний характер і показують значимість проведеної роботи. Достовірність отриманих наукових результатів забезпечена, з одного боку, залученням великої кількості документального матеріалу, а з іншого його критичним підбором і аналізом.

Висновки на переконання рецензента підтверджують принципово нові підходи у дослідженні теми і наштовхують на переосмислення цілого ряду питань у вітчизняній історичній науці. Вони є цілком самостійними, розв'язують поставлені завдання і повністю випливають із змісту монографії.

Завершується монографія цілком достатнім, кваліфіковано структурованим списком використаних джерел та літератури.

Авторка успішно дослідила одну з не розроблених проблем всесвітньої історії середньовічної доби, яка актуальна не лише в науковому, але й в суспільно–політичному плані. Так, монографія Аліси Іванівни Лукашенко «Дуалістичні релігійні уявлення в

соціокультурному житті Європи (IV – сер. XVII ст.)» виконана на високому фаховому рівню і відповідає всім вимогам до написання монографій.

Verba I. V., *Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Central and Eastern Europe, Faculty of History, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), kafedra339@ukr.net*

Review of the monograph: **Alice Ivanovna Lukashenko «Dualistic religious ideas in the socio–cultural life of Europe (IV – the middle of the XVII century)».**

* * *

Козловець М. А.,
доктор філософських наук, професор

Слюсар В. М.,
кандидат філософських наук, доцент

Філософія людської діяльності та управління нею

Рецензія на монографію: Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід (за заг. ред. Сергія Чернова, Валентини Воронкової, Віктора Банаха, Олександра Сосніна, Пранаса Жукаускаса, Йоліти Ввайнхардт, Регіни Андрюкайтене); Запоріжжя: Запоріз. держ. інж. акад. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2016. – 602 с.

Сьогодні Україна й Литва, як і переважна більшість країн світу, переживають складні й надзвичайно суперечливі процеси, пов'язані безпосередньо з розвитком постіндустріального суспільства, глобалізацією, інформатизацією та високими технологіями, стрімкими змінами способу матеріального і духовного життя, суспільного виробництва та управління ним. Вони стосуються істотних зрушень у всіх сферах суспільного життя, носять глобальний характер і фактично означають кардинальні зміни загальноцивілізаційного масштабу.

Успішне вирішення надзвичайно складних завдань із забезпечення належної ефективності управління та його адекватності характеру суспільних змін і потреб у якісному управлінні неможливе без глибокого філософського аналізу як умов функціонування і розвитку інформаційного суспільства, так і самих феноменів публічного управління та адміністрування. Тому зовсім не випадковим є той інтерес до філософії управління як теоретичної, світоглядної, методологічної та прогностичної основи управлінської діяльності, який виявляють сьогодні і науковці, і державні службовці, і керівники–практики.

Актуальність теми монографічного дослідження полягає насамперед в тому, що воно представляє собою концептуальний аналіз публічного управління та адміністрування, об'єктом вивчення якого є аналіз економічних, соціальних та політичних процесів, що відбуваються в публічній сфері та шляхи їх удосконалення, а предметом – публічне управління та адміністрування. Структурна соціальна криза, якою позначається сучасний етап розвитку українського суспільства, актуалізує необхідність розробки та упровадження державної антикризової програми, яка б містила довгострокову інноваційну стратегію. Одними із ключових факторів, які не дозволяють реалізувати таку програму, є катастрофічна відсутність кваліфікованих інноваційних кадрів та несистемність державної політики щодо інноваційного перетворення вітчизняної економіки. Тому сміливо можна назвати підвищення ефективності та якості національної системи публічного управління та адміністрування головною умовою інноваційного прориву. У монографії відображено вітчизняний і зарубіжний досвід публічного управління та адміністрування, представлений досвідом європеїзації публічного управління та адміністрування посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, а також вплив цього процесу на публічне управлінням та адміністрування в сучасній Україні. У дослідженні представлено насамперед досвід Литви, яка демонструє європейський досвід публічного управління та адміністрування на основі реалізації на практиці принципів «доброго управління», що є ефективним досвідом публічного управління та адміністрування.

Концептуально дослідження містить 28 тем, які глибоко й послідовно відображають процеси, що відбуваються в Україні та Литві – економічні, політичні, соціальні, котрі поєднані з інформаційною революцією, яка відбувається в сучасному світі і накладає відбиток на всю життєдіяльність у суспільстві. При цьому автори цілком слушно зазначають про неправомірність ототожнення концепції інформаційного суспільства з теорією постіндустріального розвитку. Подібність цих парадигм полягає лише в тому, що виникли вони в межах аналізу кризових явищ індустріальної епохи і відображають сучасні тенденції трансформації індустріалізму, але в різних її фазах і в нетотожних понятійно–категоріальних формах. Водночас поза теоретико–методологічними уявленнями про постіндустріальний розвиток важко знайти логічне обґрунтування феномена інформаційного суспільства. Останнє постає самостійною стадією соціально–економічного, науково–технологічного і духовно–культурного розвитку постіндустріального світу. Ця стадія пов'язана з переходом до інформаційного сектору господарсько–економічної, соціокультурної та управлінської діяльності. Йдеться насамперед про нові можливості соціальної комунікації в умовах інформаційного суспільства, що виявляються в межах нетрадиційних інформаційно–комп'ютерних технологіях, відповідних мереж публічного управління та адміністрування.

У монографії на великому фактичному матеріалі подано концептуалізацію публічного управління та адміністрування, яка охоплює методологію дослідження, понятійно–категоріальний апарат, закони і категорії, принципи і методи, аналіз сучасних проблем. Цікаво, що 4 теми («Laws of public governance and administration and trends of governance change in the context of the new public management», «The public sector governance, assumptions for effective and methods of public sector performance assessment», «Main principles of administration in the social field: deconstucting nepotism myths in the post–soviet space: prevention of counterproductive social networking», «Responsibility of public sector: CSR implementation through social marketing») подані англійською мовою

вченими країн Балтії, якими проаналізовано закони публічного управління та врядування в контексті нового менеджменту; державний сектор управління та методи оцінки продуктивності громадського сектору; основні принципи управління в соціальній сфері; відповідальність у державному секторі та його реалізація через соціальний маркетинг. Тим самим автори виявили новаторство і свого роду сміливість й відповідальність у поданні матеріалу. Одна з особливостей монографії полягає у діалектичному поєднанні суто філософського аналізу проблем публічного управління та адміністрування з практичною спрямованістю матеріалу. Тому текст монографії насичений фактичними даними, цікавими прикладами з історії, соціальної практики, досвіду державного управління, адміністративного менеджменту, менеджменту організацій тощо. В ній широко і толерантно розглядаються різні підходи до філософського аналізу і тлумачення сутності феномену публічного управління.

У монографічному дослідженні значне місце відводиться і такому новому напрямку публічно–управлінської діяльності, як інформаційно–комунікативний менеджмент та нелінійно–синергетична методологія дослідження. Позитивним є й те, що теоретичний матеріал з проблем публічного управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства розкривається із використанням ілюстративного матеріалу, подається багато рисунків і таблиць, які значною мірою конкретизують ту чи іншу тему.

У монографії розглядаються сучасні теорії процесного підходу в управлінні, менеджменті та державному управлінні, організаційно–економічні механізми публічного адміністрування в аспекті розвитку інноваційної економіки України, управління проектами та інші. Особливу увагу звернуто на розвиток всіх видів менеджменту за роки незалежної України – публічного управління та адміністрування, менеджменту організацій, інформаційно–комунікативного менеджменту, філософії управління, антикризового кадрового менеджменту. Усі матеріали підготовлені на високому теоретичному і практичному рівнях, висвітлюють умови подолання проблем сучасного розвитку українського соціуму, які можна здійснити завдяки менеджменту, наприклад, напрями підвищення ефективності менеджменту організацій та адміністрування, напрями підвищення кадрового менеджменту, зокрема, як стати ефективним керівником, організаційно–економічні механізми публічного адміністрування в контексті розвитку інноваційної економіки України. У дослідженні відображені здобутки незалежної Української держави щодо розвитку освіти та її реформування, розглядаються також актуальні проблеми освіти в умовах глобалізації та модернізації – впровадження відкритих освітніх систем та інформаційно–комунікаційних технологій в системі вищої освіти, когнітивно–комунікативні виміри ідеології інформаційного суспільства. Робота містить, з одного боку, системний матеріал навчально–методичного характеру, зокрема у розділах «Предмет і методологічна основа публічного адміністрування», «Адміністративна діяльність як об'єкт інформаційно–комунікативного менеджменту», «Закони та принципи публічного управління та адміністрування», «Бюрократія в системі публічного адміністрування», «Антикорупційна діяльність у сфері публічного управління та адміністрування». З другого боку – глибокий аналітичний матеріал, на основі якого виявлено основні тенденції розвитку, що дозволяє здійснити прогностичні оцінки (у підрозділах «Умови адміністративної діяльності в умовах еволюції суспільства від інформаційного до смарт–суспільства», «New public management in management of the public sector: principles, structural elements and trends», «Стан і перспективи громадянського суспільства в сучасній Україні. Роль громадянського суспільства в системі публічного управління», «Напрями гармонізації управління й публічної політики», «Виклик і загрози при впровадженні відкритих інформаційно–комунікаційних науково–освітніх систем та технологій»). Важливо, що у дослідженні аналізуються соціально–економічні та соціально–політичні процеси, які нині тривають в українському суспільстві, що дозволяє визначати характер сучасної вітчизняної політики. Так, у розділі « Антикорупційна діяльність у сфері публічного управління та адміністрування» аналізується поняття корупції, визначаються її типи, види та форми, а також розкриваються функції та специфіка діяльності антикорупційних органів, створених протягом останніх років, та основні напрями антикорупційної стратегії.

При підготовці матеріалів до монографії автори послуговувалися новітніми досягненнями у дослідженні в галузі публічного управління та адміністрування вітчизняних та зарубіжних науковців, що знайшло своє відображення у загальному списку використаної літератури (543 позиції) та у джерелах до кожного розділу. При цьому авторами взято за опору також і нормативно–правову базу України (наприклад, Закони України «Про державну службу», «Про національну програму інформатизації», «Про громадські об'єднання», «Про місцеві державні адміністрації», «Про доступ до публічної інформації», Указ Президента України «Про стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки», і документи міжнародних інституцій (наприклад, «Європа – 2020: Стратегія розумного стійкого та інклюзивного розвитку», Окінавська «Хартія глобального інформаційного суспільства», Програма розвитку ООН «Врядування та стійкий розвиток людського потенціалу».

Значним здобутком рецензованого монографічного дослідження є те, що вона підготовлена вченими з різних міст і країн, зокрема, науковцями Запоріжжя, Києва, Маріямполя і Каунаса, що засвідчує міжнародне співробітництво вчених України, зокрема науковців Запорізької державної інженерної академії, і є першим ґрунтовним дослідженням з означеної теми, яка майже не розроблена в Україні. Монографія підготовлена згідно з тематикою навчального процесу, яка представлена програмою для підготовки спеціалістів і магістрів зі спеціальності «Публічне управління та адміністрування», є інноваційною. Результати дослідження можуть бути корисними для фахівців, працівників публічного управління та адміністрування, науковців, педагогів, студентів та магістрантів, усіх тих, хто зацікавлений в окресленому колі проблем, що аналізуються, – публічного управління та адміністрування.

Вважаємо, що сформульовані та викладені в монографії «Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний

і зарубіжний досвід» основні положення філософії публічного управління та адміністрування відкривають можливість краще усвідомити сутність системному підходу до аналізу складних проблем суспільного життя, сприятимуть істотному підвищенню ефективності управління на основі закономірностей і принципів наукового менеджменту, допоможуть обрати надійну траєкторію інноваційного розвитку українського суспільства.

Kozlovets M. A., *Doctor of Philosophy, Professor*

Slyusar V. M., *Ph. D. in Philosophy, Associate Professor*

Philosophy of human activity and management of it

Review of the monograph: **Public administration and administration in the conditions of the information society: domestic and foreign experience (according to editors Sergei Chernov, Valentina Voronkova, Victor Banakh, Alexander Sosnin, Pranas Zukauskas, Yoliti Vweinhardt, Regina Andrikuytėne); Zaporozhye: Zaporizhia state ing acad. – Zaporizhzhya: RVB ZDIA, 2016. – 602 p.**

* * *

Коваленко Н. П.,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник сектора наукознавства, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), BoikoNP@ukr.net

Рецензія на монографію: Бей Н. О. Становлення та розвиток наукових основ автомобілебудування в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.): монографія / Н. О. Бей, НААН, ННСГБ; наук. ред. д–ра с.–г. наук, проф., академіка НААН В. А. Вергунова. – Вінниця: ТОВ «Нілан–ЛТД», 2017. – 440 с.

Запропонована читачеві монографія Н.О. Бейє першим в Україні виданням, яке відтворює історію розвитку наукових основ автомобілебудування в Україні упродовж тривалого періоду: починаючи з другої половини XX – до початку XXI ст. з погляду його наукового забезпечення. Автором узагальнено і теоретично обґрунтовано важливу складову національної історії науки про автомобілебудування на основі систематизації наукових знань про науково–технологічні процеси і передові технології та технічні удосконалення, чому сприяв зроблений аналіз внеску вищих навчальних закладів, науково–дослідних установ і окремих особистостей.

Монографія складається із вступу, 6 розділів, висновків та узагальнень, списку використаних джерел і літератури, 5 додатків, переліку умовних скорочень. Список використаних джерел налічує 1082 найменування.Структура монографії у цілому прийнятна, а її текст має завершений характер.

У першому розділі Н. О. Бей детально висвітлює історіографію проблеми, аналізує джерельну базу та розкриває теоретико–методологічні засади дослідження. Аналіз історичних праць проблеми дослідження дає всі підстави стверджувати, що зазначена проблема залишається недостатньо дослідженою. Як відмічає автор, відсутнє цілісне науково–історичне узагальнення динаміки наукових напрямів, внеску галузевих вищих навчальних закладів і науково–дослідних установ у становлення та розвитокнаукових основ автомобілебудування в Україні. Належним чином не осмислені наукові здобутки багатьох українських вчених, не окреслені шляхи використання їхніх надбань на сучасному етапі розвитку галузі автомобілебудування, що зумовлює актуальність дослідження автора монографії.

Величезний масив джерельного матеріалу, зібраного автором монографії, який налічує 369 справ 20 описів 11 фондів 8 архівів України, чітко та логічно впорядковано у відповідності до поставлених завдань дослідження. Копіткі архівні пошуки, передусім,у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві м. Київ, Державному архіві Волинської області, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Львівської області, Архівному відділі виконавчого комітету Кременчуцької міської ради, Виробничому архіві ПрАТ «АвтоКрАЗ» дали можливість автору виявити і впровадити у науковий обіг невідомі раніше матеріали про виробництво легкових, вантажних, вантажно–пасажирських автомобілів та автобусів, чому сприяли урядові рішення, накази і постанови профільних відомств, а також широка дослідницька робота галузевих вищих навчальних закладів та науково–дослідних установ України.Автор виявила закономірності процесу формування наукових основ автомобілебудування і запропонувала їх періодизацію.

Другий розділ репрезентованої праці присвячений ґрунтовному аналізу історичних особливостей виробництва автомобілів. Проаналізовано становлення і тенденції розвитку світового автомобілебудування, еволюцію виробництва автомобілів у Російській імперії, основні напрями удосконалення виробництва автомобільного транспорту в СРСР. Автор відмічає, що створення двигуна внутрішнього згоряння стало основною передумовою виникнення автомобіля. Їх одиничне виробництво пройшло еволюцію, яка супроводжувалась удосконаленням конструкції автомобілів та розширенням ролі у суспільному житті. Автомобільна промисловість СРСР у своєму становленні пройшла дві стадії: серійне та масове виробництво. Нагромадивши значний досвід у ремонті автомобілів, налагодженні серійного виробництва, радянське автомобілебудування підійшло до нового етапу – масового виробництва автомобілів з використанням конвеєрів, спеціальних верстатів, автоматизованих ліній. В СРСР створювались заводи, які працювали за продуктивними технологіями.

У третьому розділі висвітлено становлення та розвиток вітчизняної автомобільної галузі. Автор відмічає, що у другій половині XX ст. автомобілебудування в УРСР було представлене виробництвом вантажних, легкових, вантажно–пасажирських автомобілів і автобусів. На основі архівних документів автором встановлено, що до автомобілебудівного комплексу входило чотири автомобільні заводи: Кременчуцький автомобільний завод з виробництва вантажних, спеціальних автомобілів та військової автомобільної техніки; Запорізький автомобілебудівний завод – легкових

автомобілів; Луцький автомобільний завод – вантажно–пасажирських автомобілів підвищеної прохідності; Львівський автобусний завод – міських та магістральних автобусів різної місткості. Розвиток вітчизняної автомобільної промисловості став беззаперечним прикладом завершеного виробничого циклу. Внаслідок підтримки держави було сформовано потужну систему автомобілебудівних підприємств. Більшість з них, незважаючи на вкрай складні умови, нарощували виробництво, зайнявши належне місце в економіці СРСР.

Автор відмічає, що вагомий внесок в удосконалення виробництва та покращання якості автомобілів зробили конструктори та технологи автомобілебудівних заводів: К. М. Атоян, В. І. Власенко, Я. Д. Волков, Б. С. Гвоздик, М. Гнатишак, В. Гроденцов, В. П. Гунчик, Х. Л. Езрохі, Є. О. Жученко, А. Г. Захаров, Б. П. Кашкадамов, С. І. Кравчун, Л. С. Лебединський, А. А. Малишев, Т. Т. Мілушин, В. В. Осепчугов, Л. С. Перель, М. Г. Погостинський, В. Портечко, І. М. Румшевич, В. П. Стешенко, І. О. Строков, В. В. Таболін, К. К. Ураєв, В. Х. Чекулаєв, Є. В. Ширшонков, М. І. Якушевта інші.

Четвертий розділ монографії Н. О. Бей присвячений встановленню ролі галузевої та академічної науки в організаційно–технологічному забезпеченні вітчизняного автомобілебудування. На основі архівних документів автором проаналізовано науково–дослідні інститути, які свою діяльність спрямовували на розвиток та удосконалення наукової, технологічної та правової бази транспортного сектору із зосередженням на таких аспектах, як безпека, екологія, якість, економічна ефективність та конкурентоспроможність автомобільного транспорту, енергозбереження і впровадження альтернативного палива. Встановлено, що завдяки поєднанню наукового забезпечення і технологічного прогресу на вітчизняних автомобілебудівних підприємствах підвищено обсяги виробництва автомобілів і автобусів та покращено їх якість та безпечність.Впровадження науково–технологічних розроблень забезпечувало систематичне оновлення і зростання виробництва автомобільного транспорту за рахунок підвищення безпеки конструкції автомобілів і зниження токсичності викидів та газів; поліпшення умов праці водіїв і комфорту пасажирів; покращання якості, конкурентоздатності та надійності автомобілів.Автором відмічено, що цінні напрацювання у розроблення та удосконалення вантажних, легкових та вантажно–пасажирських автомобілів і автобусів зробили вчені науково–дослідних установ: Г. П. Байдюков, М. С. Глущенко, Г. М. Зуб, С. В. Єгоров, О. Д. Климпуш, Г. Д. Луцкер, А. М. Мансуров, Я. О. Попченко, А. М. Редзюк, Б. М. Середенко та інші.

У п'ятому розділі акцентовано увагу на визначальному внеску у становлення та запровадження вищої технічної освіти, опрацювання наукових технологій та технологічних рішень для виробництва автомобілів вчених технічних та галузевих вищих навчальних закладів. Приділено значну увагу становленню та розвитку наукового забезпечення виробництва автомобілів у Харківському національному автомобільно–дорожньому університеті та еволюції науково–технологічних процесів виробництва автомобілів у Національному транспортному університеті. Автором встановлено, що значний внесок у розроблення та удосконалення вантажних, легкових та вантажно–пасажирських автомобілів і автобусів зробили вчені вищих навчальних закладів: С. І. Андрусенко, В. І. Блох, Є. І. Борзаківський, М. Я. Говорущенко, А. Б. Гредескул, М. Ф. Дмитриченко, К. Є. Долганов, М. І. Іващенко, Р. Д. Іскович–Лотоцький, В. І. Ковальов, Я. І. Несвітський, В. А. Огороднiков, О. М. Пилипенко, М. А. Подригало, М. І. Подщеколдін, Б. В. Решетніков, М. П. Рудь, Б. М. Середенко, Ю. А. Шульге та інші.

Шостий розділ монографії присвячений визначенню місця і ролі автомобілебудування в суспільному житті України. На основі правових та архівних документів автором визначено державне регулювання галузі автомобілебудування, становлення ринкових регуляторів управління виробництвом автомобілів, розвиток автоскладальної промисловості та її роль в економіці країни, особливості задоволення соціально–економічних потреб продукцією автомобілебудування у незалежній Україні.Автором акцентовано увагу на тому, що у цей період значне місце в автомобільній промисловості України займали автоскладальні підприємства. Виробництво автомобілів за повним циклом залишилося менш вигідним, ніж складання з імпортних комплектувальних, що призводило до скорочення асортименту та зниження конкурентоспроможності вітчизняного автомобілебудування. Автоскладальні підприємства створювалися і розвивалися на основі сучасних технологій, що забезпечувало динамічність їх виробництва. У свою чергу іноземні компанії не проявляли зацікавленості щодо розвитку в Україні повномасштабних виробництв.Низький рівень фінансування у сфері науки, техніки, технологій, незрілість фінансових систем та ринкових ситуацій, недостатність власних коштів у автомобілебудівних підприємств гальмували інноваційний розвиток виробництва автомобілів в Україні.

Автором встановлено, що основні проблеми на шляху інтеграції вітчизняного автомобілебудування у світову автомобільну промисловість були зумовлені відсутністю сучасних технологічних ліній, використанням застарілих матеріаломістких технологій виробництва; зносом виробничих потужностей автомобілебудівних підприємств; низькою масштабністю та рівнем локалізації виробництва; значною залежністю від імпорту матеріалів і комплектувальних; несприятливим нормативно–правовим середовищем; низькою інвестиційною привабливістю галузі. Водночас, у роки незалежності України автомобільна промисловість набула кількох позитивних рис, зокрема було сформовано логістику ринку, розширювалась база підготовки трудових ресурсів, нарощувався внутрішній ринок збуту тощо.

Висновки та узагальнення, якими автор закінчує наукову працю, є аргументованими, логічними, повністю узгоджуються із задачами дослідження та матимуть певний вплив на подальший розвиток наукових основ автомобілебудування, застосування яких забезпечить покращання виробництва автомобільної продукції за умови збереження екологічного стану довкілля.

Підсумовуючи, слід зазначити, що теоретичні напрацювання івисновки монографії Н. О. Бей «Становлення та розвиток наукових основ автомобілебудування в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)», впроваджені до наукового обігу документи

і матеріали можуть бути використані науковцями, фахівцями у галузі історії науки і техніки татехнічних наук, викладачами і студентами вищих навчальних закладів автомобілебудівного профілю, так як зазначена праця помітно розширює наукові знання про проблематику дослідження і є важливим внеском у сучасну історичну науку.

Kovalenko N. P., *Doctor of Historical Sciences, Senior Research Worker, Main Research Worker of Sector of Scientific Knowledge, National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), BoikoNP@ukr.net*

Review of the monograph: **Bey N. O. Becoming and development of scientific bases of motor industry is in Ukraine (the second half of XX is beginning of XXI of century): monograph / N. O. Bey, NSAL, NAAS; sciences. editor of d.s.–g. sciences, professor, academician NAASV. A. Vergunov. – Vinnitsa: «Nilan–LTD», 2017. – 440 p.**

* * *

Смолянюк В. Ф.,
доктор політичних наук, професор
(Україна, Київ), svf–nb@ukr.net

Особливості дослідження етнополітичної інтеграції та дезінтеграції

Рецензія на монографію: Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико–правовий концепт: монографія. – Київ: Логос, 2018. – 448 с.

Монографія має важливе науково–теоретичне та практичне значення, оскільки у ній досліджується актуальна проблема для пострадянських країн на шляху розбудови, демократизації та євроінтеграції. Як показує практика, питання збереження суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості держав у сучасному світі, який швидко трансформується, лежить не лише в політичній та правовій площинах. Останні роки ознаменувалися виникненням низки принципово нових викликів національній безпеці держав, серед яких головними слід вважати ті, які містять технології етнополітичної дестабілізації та дезінтеграції. Гібридні війни, поява нових та ескалація заморожених етнополітичних конфліктів, перехід їх у збройну фазу супроводжуються дезінтеграційними проявами – сепаратизмом, сецесією, іредентизмом, які неминуче призводять до перегляду кордонів суверенних держав. І Україну не оминула ця тенденція сучасного світу, яку детально аналізує В. А. Явір в межах глобалізаційної та глокалізаційної парадигм.

Новизна авторського доробку зумовлена комплексним вивченням процесів етнополітичної інтеграції та дезінтеграції, які перебувають у тісному взаємозв'язку у сучасному світі, в межах однієї наукової праці. У попередніх студіях дослідження цих процесів проводилося окремо, що заважало комплексному виявленню частини їх особливостей, характеристик та закономірностей перебігу. Застосування комплексного, системного підходу дало можливість автору концептуалізувати широке розуміння інтеграції/дезінтеграції як вектора розвитку всіх етнічних (етнополітичних) процесів та вузьке – як об'єднання/розпаду етнополітичної системи (етносу, держави).

Україна – не єдина держава, яка зазнала етнополітичної дезінтеграції на пострадянському просторі. Молдова, Грузія також втратили частини своїх територій внаслідок етнополітичних конфліктів і зараз намагаються реінтегрувати їх. Дослідження зарубіжних моделей та стратегій етнополітичної реінтеграції уможливило глибокий науковий аналіз процесів етнополітичної дезінтеграції та інтеграції загалом та сприяло напрацюванню практичних рекомендацій для етнонаціональної політики України зокрема.

Безумовної перевагою рецензованого дослідження є його масштаб та глибина: автор не обмежується лише пострадянськими державами. У роботі проаналізовано зарубіжний досвід етнополітичної дезінтеграції/інтеграції та особливості перебігу цих процесів також у Кореї та на Кіпрі, досліджено перспективні для застосування в Україні стратегії та політико–правові механізми протидії дезінтеграції та забезпечення інтеграції (реінтеграції). Адже і Корея, і Кіпр – обидві розділені на окремі ворогуючі держави багато десятиліть тому, вже багато років працюють над проблемою возз'єднання.

Кіпр розглядається як приклад дезінтегрованої держави. В. А. Явір пропонує визначати дезінтегровану державу як таку, 1) на території якої внаслідок конфліктів, війн, добровільного виходу або сецесії частини її території утворилося декілька держав або/та самопроголошених державних утворень; 2) частина території якої була анексована іншою державою. Це вказує на те, що дослідження є не лише прикладним, воно також представляє теоретичний інтерес для української етнополітології.

Дезінтеграція і інтеграція Кореї вивчається у розрізі осмислення північно– та південнокорейськими вченими, які мають тривалий досвід дослідження дезінтеграційно–інтеграційної проблематики. Цей досвід є надзвичайно корисним для України, яка наразі перебуває на постдезінтеграційному етапі розвитку і розробляє стратегії реінтеграції втрачених територій. Автор доводить, що кожен випадок етнополітичної дезінтеграції та інтеграції є унікальним, причому об'єктивні характеристики інтеграційно–дезінтеграційних процесів накладаються на особливості їх національного наукового осмислення, які впливають на їх сприйняття у світі та задають вектор розуміння.

Досить широкою і різноманітною є джерельна база монографії. Більшу її частину становлять праці відомих зарубіжних вчених. Надзвичайно широко представлені в монографії і праці вітчизняних дослідників інтеграційно–дезінтеграційної та суміжної проблематики. Варто відзначити ретельність, з якою автор відстежує публікації з обраної проблематики у відомих зарубіжних і українських наукових журналах. Серед них слід згадати такі всесвітньо відомі періодичні видання, як Ethnic and Racial Studies, The Journal of Nationalism and Ethnicity, Globalizations, Ethnopolitics, European Yearbook of Minority, Journal of Multilingual and Multicultural Development, Problems of Post–Communism, East European Politics and Societies, American Etnologist, Post–Soviet Affairs, Journal of Peace and Unification. Слід

відзначити, що в Україні немає такого різноманіття наукової періодики, присвяченій виключно проблемам етнонаціональної сфери відносин. Відстеження та аналіз публікацій у них суттєво збагачує монографію.

Таким чином, рецензована монографія є науково обґрунтованим комплексним дослідженням,яке містить низку інноваційних підходів до вивчення актуальних процесів сьогодення – етнополітичної інтеграції та дезінтеграції. Без їх ґрунтовного наукового аналізу неможливе вирішення нагальної практичної проблеми – відновлення територіальної цілісності України.

Smolianiuk V. F., *Doctor of Political Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv), svf–nb@ukr.net*

The peculiarities of the study of ethnopolitical integration and disintegration

Review of the monograph: **Yavir V. A. Ethnopolitical integration and disintegration in the modern world: political and legal concept. – Kyiv: Logos, 2018. – 468 p.**

* * *

Радишевський Р.,
член–кореспондент НАН України
(Україна, Київ), kagam@i.ua

Рецензія на монографію: Світлана Кагамлик Українська православна ієрархія XVII – XVIII ст.: інтелектуальний і духовний виміри. – Київ: Корвус–Прінт, 2018. – 728 с.

Значимість української церковної ієрархії в духовному і суспільному житті завжди була високою. В ранньомодерну епоху історії України їй належала особлива роль не лише як релігійного проводу, а і як творця української освіти і культури. Достатньо згадати Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Іоанна Максимовича та багатьох інших барокових митців, життя і творчий доробок яких стали проблемою міжнародного рівня. Тим вагоміше звернення до цієї тематики в умовах сьогодення, коли необхідність комплексної праці, яка б особливим способом підкреслила інтелектуальний і духовний рівень ієрархів – вихованців Києво–Могилянської академії – давно назріла.

Не дивно, що реалізацію цього нелегкого завдання взяла на себе Світлана Кагамлик – відома дослідниця у сфері історії Церкви, освіти і культури XVII – XVIII ст., одна з небагатьох медієвістів, які ґрунтують свої дослідження на широкій джерельній базі. Розкрити предмет своїх зацікавлень через «архівних свідків» історичних подій і вийти крізь призму їхніх біограм на рівень нових узагальнень С. Кагамлик вдалося вже у попередній монографії «Києво–Печерська лавра: світ православної духовності і культури» (К., 2005), яка мала неабиякий резонанс.

Підкреслюючи актуальність своєї роботи, дослідниця у вступі справедливо наголошує, що заявлена тематика набирає особливої гостроти в умовах роз'єднання українського православ'я та необхідністю творення єдиної Помісної Української Православної Церкви. З іншого боку, практична значимість дослідження обумовлена тим, що донині замовчується або применшується факт існування потужної української православної ієрархії, діяльність якої мала міжнародне значення. Адже, з легкої руки сучасних російських ідеологів, всю «руську ієрархію» часто ототожнюють з ієрархією Російської Православної Церкви. Тому існує настійна необхідність виокремлення ієрархів українського походження, які у XVIII ст. складали її переважну частину і головний освітньо–науковий потенціал, із суто загальноросійського контексту. Ймовірно, цим повертається українській ієрархії її історична роль для сучасної України.

Монографія С. Кагамлик має чітку і продуману структуру із 5 розділів, які розкривають всі грані духовно–інтелектуального зростання і діяльності українських архієреїв в релігійній і культурно–просвітницькій сферах. Зокрема, перший розділ під назвою «Освітній та інтелектуальний рівень українських православних ієрархів» авторка логічно розпочинає із з'ясування рівня їх освіти, враховуючи особливості навчання в Києво–Могилянській академії й інтелектуальне вдосконалення майбутніх ієрархів у тогочасних європейських навчальних закладах, а далі на прикладах конкретних осіб розкриває сфери реалізації їх інтелектуального сходження до архієрейської хіротонії. Додатково потенціал українських ієрархів авторка характеризує за допомогою аналізу їх читацьких інтересів (за фондами приватних архієрейських книгозбірень) та оцінки його сучасниками. Суттєво доповнює розділ додаток у вигляді таблиці, який узагальнює освітній та інтелектуальний рівень 100 осіб архієрейського сану.

Умотивовано розлогим є останній розділ монографії, в якому авторка, історик за фахом, намагається охарактеризувати все жанрове розмаїття творчої спадщини церковних письменників архієрейського рівня в літературознавчому контексті.

Безумовно, не всі питання, заявлені у такому багатогранному дослідженні, С. Кагамлик змогла опрацювати на достатньо глибокому рівні, але їй вдалося змалювати цілісну картину потужної духовно–релігійної та культурно–просвітницької діяльності архієреїв ранньомодерного часу, яка склала яскравий феномен в українській історії й культурі зазначеної доби.

Заповнюючи певну лакуну в історії Православної Церкви зазначеної доби, робота С. Р. Кагамлик водночас ще більше підсилює культурно–духовну спадщину 400–літньої Києво–Могилянської академії, яка в особі українських ієрархів ширила просвітництво на всі народи слов'янського світу і служила цивілізаційним мостом трансляції на їх терени європейських здобутків.

Radyshevsky R., *Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kagam@i.ua*

Review of the monograph: **Svetlana Kagamlyk Ukrainian Orthodox Hierarchy of the XVII – XVIII Centuries: Intellectual and Spiritual Dimensions. – Kyiv: Korvus Print, 2018. – 728 p.**

* * *

Солдатенко В. Ф.,
доктор исторических наук, профессор, член–корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник Института политических и этнических исследований Ивана Кураса НАН Украины (Украина, Киев), veid@ipiend.gov.ua

Рецензия на монографию: С. Н. Полторак. Брест–Литовск. 100 лет истории переговоров о мире. СПб.: Издательский центр «Остров», 2018. – 292 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Среди юбилеев, привлекающих повышенное общественное внимание в нынешнем году, – 100–летие Брестского мира–важнейшего события Первой мировой войны и одной из знаковых вех всей революционной эпохи. Обнародуются новые исторические научные исследования и публицистические материалы, призванные постигнуть сущность происшедшего, дать с позиций временной дистанции его объективную оценку, понять роль и значение в жизни стран и народов.

Одно из таких серьезных, неординарных изданий – книга С. Н. Полторака «Брест–Литовск. 100 лет истории переговоров о мире» (СПб, Издательскийцентр «Остров», 2018. 292 с.).

Монография имеет несколько необычную структуру. В ней нет привычного детального повествования о сложнейших перипетиях переговоров непосредственно на конференции, сопутствующих маневров государств и правительств за ее кулисами. Вместо этого самым лапидарным языком фактов начертана канва – хроника событий (с. 10–65). Зато далее содержится подробнейший разбор историографических достижений и проблем в разработке проблемы (с. 66–135) и попытка оценки информационных потенций источников (как опубликованных, так и неопубликованных), а также доступные сведения об участниках конференции (с. 174–258).

Представляется (отчасти угадывается) замысел автора – тщательнейшим образом подготовить, собрать главные надежные, качественные элементы (необходимые «строительные камни») для создания фундаментального исследовательского труда (возведения капитального здания). То есть – перед нами – промежуточный, но чрезвычайно важный вариант, позволяющий проникнуть в субъективную «лабораторию» С. Н. Полторака – не бросаться, с первых слов введения, сломя голову, в дискуссии с оппонентами, представителями иных точек зрения, ориентируясь, к тому же, на идейно–политическую конъюнктуру (это совсем не «строительный научный материал»), а именно заново, «с нуля» осуществить создание прочного каркаса строения, обозначить его определяющие, контуры,на незыблемой основе которых будет возвышаться прочная конструкция. Для нее не надо будет искать дополнительных подпорок, закрывать образовывавшиеся «слабые места» – бреши сомнительными, хлипкими драпировками или муралами.

Так, к сожалению, поступают не часто даже при написании диссертаций.

Поэтому, как образец ответственного, добросовестного отношения к исследовательскому объекту монография С. Н. Полторака может получить только одобрение и поддержку. Подобная квалификация находит свое подтверждение в каждом из упомянутых элементов–сюжетов.

Очень внимательно, скрупулезно в книге воссоздана хронология событий, отражающая как предысторию, предпосылки материализации идеи прекращения войны, движения к миру, так и шаги по достижению перемирия, ход мирных переговоров, сопровождавшийся дипломатическими акциями, демаршами, государственными и партийными решениями, личностными поступками. Создана действительно добротная база (основанная на документальных, вызывающих доверие источниках), своеобразный «пунктирный путеводитель» по опорным, обязательным событиям, чтобы при наращивании дополнительной информации получать объективную, близкую к полной, исчерпывающей историческую картину.

Возникает, правда, вопрос, насколько представленной хроникой охвачены все события (точнее – принципиально важные, обязательные), которые нельзя обойти без угрозы ограничения возможностей учесть все необходимые факторы, оказавшие влияние на переговорные процессы, их результаты. В этом плане можно, к примеру, сказать, что удельный вес так называемых «украинских факторов» мог быть большим. И вовсе не по причине субъективных симпатий, обусловленных национальной принадлежностью автора данных заметок. Дело в том, что участие в переговорах представителей Украинской Народной Республики под руководством Центральной Рады настолько существенно повлияло на организацию, протекание переговоров, что на определенном этапе конференция условно, но весьма явно, реально разделилась (разбилась, раскололась) на две части: УНР – Центральные государства и Российская Федерация – австро–германский блок. А опережающее подписание договора с УНР 9 февраля 1918 г. весьма серьезно сказалось на дальнейшей работе форума, итоговом Договоре от 3 марта 1918 г. Для реконструкции полноты картины желательно обратить и большее внимание на способы влияния на ход переговоров представителей Советской Украины, включенной, в конце концов, в состав общей советской делегации, информация о чем пока представлена лишь спорадично (с. 7, 20, 47, 56, 60, 61, 62).

Вообще, по большому счету, стремясь к обеспечению если не идеальных, то более полных представлений о равномерности, симметричности и всесторонности реконструируемой переговорной динамики, желательно было бы позаботиться об определенном расширении включаемой в хронику событий информации о влиянии на позиции, мотивацию поведения дипломатов факторов учета ситуаций в таких странах–субъектах как Австро–Венгрия и Германия.Речь, в частности, об экономическом положении, о продовольственных затруднениях, достигавших кризисных значений, и поиске политическими «верхами» вариантов спасительных мер. Побудительным параллельным примером здесь может быть воссоздание развития сопутствующих событий в РСФСР, отраженных автором не только через подробности коллизий внутри РСДРП(б) – РКП(б) по поводу предложений или требований западных партнеров, но и более широкого спектра

международных контактов, включая представителей стран Антанты. Это, например, деловые встречи, переписка В. И. Ленина с Р. Локкартом, А. Гомбергом, Р. Робинсоном, Э. Тюллингом, О. Токаем, А. Вильямсом, Ж. Садулем и др. (с. 59, 62, 64, 65, 261–262 и др.).

Безусловно, центральное место в книге С. Н. Полторака занимает второй раздел «Историография мирных переговоров в Брест–Литовске». Это высокопрофессиональная, убедительная, аргументированная оценка поэтапного процесса научной разработки проблемы, нынешнего его состояния, обоснования круга спорных и нерешенных вопросов, перспектив дальнейших исследований, наиболее актуальных их аспектов.

Особое значение представляют два момента. Во–первых, автор предложил свою собственную периодизацию «генеалогии» изучения проведения Брестской конференции, подготовки и принятия ее документов, вполне оправданно применив конкретные, частные, предметно–сущностные (в том числе и государственно–региональные) критерии процесса накопления знаний, отличающиеся в результате от общепринятых историографических подходов.

Во–вторых, историк использует для анализа и реконструкции на его основе событий документальных, мемуарных и исследовательских, публицистических изданий, появившихся за столетие в российской (советской), австрийской, американской, английской, белорусской, болгарской, канадской,немецкой, польской, турецкой, украинской, французской, хорватской историографии (с. 66–135; 271–287).Столь полного разбора и библиографического списка, пожалуй, в литературе еще не встречалось.

Заслуживающий отдельного, специального, подробного разговора, историографический сюжет в монографии С. Н. Полторака отличает весьма принципиальная профессиональная оценка как крупных, капитальных работ известных, авторитетных ученых, так и тех, кто нестандартно берется разрабатывать частные аспекты проблемы. При этом предлагаемая точка зрения на контроверсионном поле в каждом моменте аргументируется, логически обосновывается; корректные критические замечания сопровождаются конструктивными соображениями, предложениями относительно дальнейших шагов в изучении исторического опыта.

Конечно, даже при столь обстоятельном подходе к проработке важнейшего аспекта исследования охватить все историографические источники невозможно. Тем более, что важные сюжеты, имеющие прямое отношение к теме, содержатся в обобщающих трудах, которые к тому же не так просто пересекают современные границы, становятся достоянием коллег. В таком ключе стоит упомянуть об обстоятельных, профессиональных публикацияхтаких украинских авторов как М. Грушевский, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко, М. Лозинский. Закладывая краеугольные камни историографии и в затронутом контексте, они использовали свое прямое отношение к решавшейся проблеме, проявляя тщательную заботу о документальном подтверждении своих оценок, выводов, обобщений, не потерявших научного значения и сегодня.

Отдельным частным примером в русле предложенных рассуждений может служить и ссылка на обойденный серьезный проект интернационального коллектива авторов – Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллєр А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням і окупацією: 1917 – 1922 роки. К., 2015. 512 с.

Введение последним в научный оборот значительного объема непубликовавшихсяранее источников из иностранных архивов (Австрии, Германии, Венгрии, Польши, Англии, Франции) позволяет расчетливо предположить, что, отталкиваясь от них, можно найти еще немало неиспользованных архивных материалов, данных периодической прессы. В подобном плане можно вести речь и о потенциальной дополнительной информации, содержащейся в коллекциях документов И. В. Сталина и Л. Д. Троцкого, хранящихся в Российском государственном архиве социально–политической истории, недостаточно изучавшихся в силу известных причин в предыдущие годы.

Продолжая разговор об источниках (исторических и историографических), следует обратить внимание на весьма удачное использование дневниковых записей и воспоминаний генерала А. П. Будберга, удивительно емко и образно оценивавшего процессы, связанные с мирными дипломатическими усилиями (с. 6, 12, 13, 22, 37 и др.) однако остававшихся вне поля зрения других авторов.

Можно согласиться с автором историографического исследования, что охватить все публикации по затронутой проблеме трудно, практически невозможно. Ведь о Брест–Литовской конференции писались художественные произведения (естественно, с исторической канвой), снимались фильмы. Хорошо известен исторический роман И. П. Шамякина «Петроград – Брест» (в 1983 г. на белорусском языке в Минске, а в 1985 г. – на русском – в Москве, в издательстве «Молодая гвардия» – 464 с.). Возможно, стоило обратить внимание и на такие работы, имея ввидуих влияние на массовое сознание.

Несомненно, немалую познавательную ценность представляют собранные и систематизированные сведения об участниках всех четырех делегаций Брестской конференции. Это сюжеты–справки о 138 лицах. Правда, в некоторых случаях удалось добыть очень ограниченные сведения, да и не избежать неточностей. Так, Н. К. Железняк не был членом делегации Украинской Народной Республики (с. 256), хотя как частное лицо, никем не уполномоченное, и сыграл важную роль в подготовке заключительных соглашений, на которые согласилась украинская сторона.

Весьма органично вписываются и сущностно дополняют содержание книги С. Н. Полторака многочисленные фотоматериалы, одновременно служа элементами украшения очень качественного полиграфического исполнения издания.

Читателей, очевидно, привлекут публицистически заостренные, хлесткие формулировки глав монографии. Однако, в дальнейшем, думается, в подобного рода изданиях больше соответствующими могут стать несколько более строгие, научные заголовки.

Как любой неординарный научный труд, рассматриваемое исследование не просто читается с интересом. Оно стимулирует мысль, порождает

желание в чем–то продолжить, углубить, разнообразить предложенные размышления, в чем–то попытаться выразить собственные субъективные соображения, не совпадающие с мнением автора.

Так, представляется надуманной проблема гипотетического личного участия в Брест–Литовской конференции вождя большевиков, председателя Советского правительства В. И. Ленина (с. 8).

Во–первых, дипломатические традиции, практика проведения соответствующих международных акций предполагают более или менее равноуровневое формирование рангов участников переговоров. Присутствие В. И. Ленина потребовало бы изменение личностного формата переговоров, что в тех условиях вряд ли было реалистичным. Во–вторых, общее соотношение сил было таким, что рассчитывать существенно повлиять на результаты соглашений было сложно, вообще вряд ли возможно. Хотя, естественно, гибкость ума, прагматизм, самообладание, умение тонкого учета перспективы, свойственные В. И. Ленину, если допустить, что он был бы, скажем, на месте Л. Д. Троцкого в Бресте (сомнение в назначении наркома иностранных дел руководителем делегации вызывает удивление), несомненно могли сказаться на сроках достижения компромиссов, их содержательной стороне и т.п.

Однако тогда с неизбежностью встает другой вопрос – а мог ли бы в Петрограде достигнут положительный результат без В. И. Ленина. Ведь именно его личными отчаянными усилиями, даже в известном смысле политическим шантажом с огромным трудом удалось склонить чашу весов в пользу подписания «похабного», аннексионистского мира. Да и судьбы важнейших международных соглашений, как известно, в большей степени решаются правительствами государств в столицах, а не их посланцами за столами переговоров.

Вряд ли во всем можно согласиться с С. Н. Полтораком, что доминирующим настроением советской стороны в Бресте являлось использование мирных переговоров как мощной идеологической площадки «для пропаганды идей мировой социалистической революции и для обличения агрессивной сущности мирового империализма» (с. 5).Просто нельзя поверить, что реалист, прагматик и искусный тактик В. И. Ленин делал ставку в таком наиважнейшем деле прежде всего на поддержку советских инициатив европейских трудящихся и целенаправленную деятельность тамошней социал–демократии, в частности, германской (с. 6–7).

Не отрицая определенного расчета и на частичный подобный эффект, все же главным для нарождающейся Советской страны, ее власти было осуществление миссии мира как принципиальнейшей глобальной стратегической задачи, хотя бы частичное решение которой (сепаратный мир) могло спасти от гибели завоевания российской революции, народа. И только на этой базе рассчитывать на возможную активизацию международного пролетариата. Без этой задачи никакие пропагандистские акции, какими бы привлекательными и справедливыми они не казались, оставались иллюзорными, утопичными. Спору нет, в них верили лишь идеалисты, мастера громкой фразы, талантливые, артистичные позеры вроде Л. Д. Троцкого. Но здравомыслящее ядро постепенно сплачивалось все же вокруг В. И. Ленина, что и предопределило в конце концов судьбу Брест–Литовских переговоров. Собственно, в противоречии со своими же отмеченными утверждениями находится приводимый автором тезис о том, что «в тот момент не было для Советской России более важной политической задачи, чем установление мира» (с. 8), хотя и используется он в иной логике.

«Потянув за ухваченное звено» и мысленно приводя в движение всю цепь тогдашних сил и обстоятельств, хотелось бы более выпуклой и предметной видеть роль в анализируемых событиях «левых» коммунистов (Н. И. Бухарина, Г. Л. Пятакова и др.), а также левых эсеров, пользовавшихся в тот момент серьезным авторитетом и влиянием.

В таком же духе можно рассуждать еще долго и, думается, совсем не бесполезно. Однако все же лучше, конструктивнее подождать ответа на эти и многие другие, как прямые, так и производные вопросы, возникающие при ознакомлении с книгой. И сознавать, что несомненно лучше других это может сделать автор интересной, нужной, увлекательной книги С. Н. Полторак. По его заявлению, это хотя бы отчасти входит в его ближайшие планы (с. 9).

К тому же, в известном смысле начертаны и векторы будущих изысканий, отчасти содержащиеся в заключительных абзацах книги: «История переговоров в Брест–Литовске во многом изучена, но не осмыслена (это–то по истечении ста лет! – В. С.). Это порождает бесконечные споры об итогах. Мало кто задумывается над тем, что проигравшее переговоры Советское государство сохранило и укрепило свою власть. Добившаяся признания странами Четверного союза Украинская Народная Республика свою государственность сохранить не смогла. Более того, все страны Четверного союза пережили не только поражение в Первой мировой войне, но и революционные события, в корне изменившее как судьбу государств–империй, так и личную судьбу каждого из участников переговоров в Брест–Литовске.

…Интересы внешней политики РСФСР совпали с устремлениями подавляющего большинства россиян выйти из войны. Советская власть взяла на себя ответственность за выход из войны, ответив тем самым на исторические вызовы своего времени. Внешнеполитические решительные шаги, к которым не были готовы прежние правительства России, оказались под силу революционной власти.

В процессе переговоров о мире в Брест–Литовскесоветские дипломаты действовали неумело, с революционным апломбом, совершив многочисленные ошибки, которые дорого обошлись России, но когда на борцовский ковер выходит атлет, никто не ожидает от него изящных балетных па. Советская делегация отстаивала свою революционно–дипломатическую позицию так, как себе ее представляла. И отстояла, как сумела. Результат известен, но его оценки до сих пор, спустя сто лет, остаются разными. Так и должно быть, потому что у каждого из нас есть собственное представление о счастье и социальной справедливости» (с. 262–263).

Нетрудно предположить, что не все акценты будут единодушно поддержаны специалистами. Но,

несомненно, импонирует честная, прямая, научно–критическая, непредвзятая, объективная оценка С. Н. Полтораком исследуемой проблемы, дающая серьезные основания с надеждой и вполне оправданным оптимизмом ждать появления трудов, воплощающих реальный прогресс в постижении и надлежащем истолковании одной из очень интересных и весьма непростых страниц нашего прошлого.

Soldatenko V. F., *doctor of historical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Institute of Political and Ethnic Studies Ivan Kuras NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), veid@ipiend.gov.ua*

Review of the monograph: **S. N. Poltorak. Brest–Litovsk. 100 years of history of peace talks. – St. Petersburg: Publishing center «Ostrov», 2018. – 292 p.**

Солдатенко В. Ф., *доктор історичних наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Івана Кураса НАН України (Україна, Київ), veid@ipiend.gov.ua*

Рецензія на монографію: **С. Н. Полторак. Брест–Литовська. 100 років історії переговорів про мир. – СПб.: Видавничий центр «Острів», 2018. – 292 с.**

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Панько О. І. Діяльність культурно–просвітницьких організацій у м. Городок у другій пол. XIX – першій пол. XX ст. 7
Пословська А. В. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел) 10
Житкова О. О. Реформування релігійної обрядовості в діяльності церковних громад УАПЦ у м. Києві в 1920–х рр. 13
Кліш А. Б. Джерела особового походження з історії суспільно–християнського руху в Галичині 18
Братусь І. В., Свердлик З. М. Особливості відтворення культурно–історичних ідей Реформації у вищій школі України (до 500–річчя Реформації) 21
Марченко А.І. Національна ідея у науковій та літературній спадщині М. Шаповала 23
Мельничук І. А., Суліменко О. Г. Німці Волині – Житомирщини в 40–50–х роках XX ст. та процеси їх реабілітації 27
Мерімерін Є. О. «Руїна» та її соціо–господарські й політичні наслідки для українців у відображенні історичних дум і пісень 30
Морозов А. Г., Павлова Н. В. Грошові накопичення селянських господарств в добу НЕПу 34
Ніколаєва Н. Б. Репресований викладач Київського державного університету Машкевич Степан Гервасійович (Гарасьович) 38
Філас В. М. Особливості використання творів живопису та графіки в студіях з історії Північного Причорномор'я 42
Шульга С. А. Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі 46
Чорній Г. В. Суспільно–політичне становище жінок на території західних областей УРСР (середина 1940–х – початок 1950–х рр.) 50
Біловус Л. І. Підтримка і популяризація української культури як одного із чинників збереження національної ідентичності у періодиці української діаспори США (від 1947 р.) 55
Касьянова М. М. Функціонування української діаспори в Білорусі, Молдові та Росії 58
Коцур В. В. Національні меншини Сходу–Заходу України в політичних перегонах початку XXI ст. і уроки для майбутнього 62
Орехівський В. Д. Особливості розвитку аграрних підприємств з виробництва органічної продукції в Україні (1990–ті – 2000–і роки) 67
Ющенко П. А. Еволюція культурно–мистецьких репрезентацій києворуського минулого в Україні (1990–2000–і роки) 70
Абдуллаева С. Из истории налогового законодательства в казенных деревнях Северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. (З історії податкового законодавства в казенних селах Північного Азербайджану в кінці XIX – початку XX ст.) 74
Afandiyeva V. Rus' raiding in the Caspian region and the Norman theory (Сліди русов в Каспійському регіоні і норманської теорії) 77
Балагадирова П. Т. Исследования историка–востоковеда А. Е. Крымского по истории Кабалы (Дослідження історика–сходознавця А. Е. Кримского з історії Кабали) 81
Казакова О. М. Політика режиму Ф. Франко у Іспанії щодо «єврейського питання» під час Другої світової війни 85
Керимли А. Налоговая система царской России в скотоводческом хозяйстве Северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. (Податкова система царської Росії в скотарському господарстві Північного Азербайджану в кінці XIX – початку XX ст.) 88
Лукашенко А. І. Дуалістичні релігійні уявлення Жана Кальвіна 91

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Айтов С. Ш. Історично–антропологічні горизонти сучасної філософії історії 94
Аксьонова В. І. Гуманістичні обрії постнекласичної символіки українського козакофільства 97
Біланов О. С. Національне законодавство та уявлення про здоров'я та хворобу 101
Гальченко М. С. Когнітивістика як фактор розвитку інтелекту та діяльності мислення 104
Гасанова Ф. Р. Социальные ценности как фактор общественного развития (Соціальні цінності як фактор суспільного розвитку) 108
Гончаренко О. А. Ідея університету у Львівсько–Варшавській школі. Стаття 4. Академічні свободи 111
Демиденко Я. С. Український авангард у філософсько–естетичному дискурсі сьогодення 115
Каранфилова Е. В. Творческая деятельность в контексте глобальных проблем современного общества (философский аспект) (Творча діяльність в контексті глобальних проблем сучасного суспільства (філософський аспект)) 119
Тахирова А. И. Человеческая воля с точки зрения судьбы и предопределения (Людська воля з точки зору долі і приречення) 121
Шевченко М. О. Взаємозв'язок між ускладненням соціальних системам і прогнозуванням 124
Юшкевич Ю. С. Трансформація змісту феномену економічна культура в умовах глобалізації 126
Осипов А. А. Формирование и развитие мировоззрения Рудольфа Штайнера. Статья 1. На пути от философии к антропософии (Формування і розвиток світогляду Рудольфа Штайнера. Стаття 1. На шляху від філософії до антропософії) 129

Вашкевич В. Н., Осипов А. А. Формирование и развитие мировоззрения Рудольфа Штайнера. Статья 2. Наука в свете антропософии (Формування і розвиток світогляду Рудольфа Штайнера. Стаття 2. Наука у світлі антропософії) 134

Хилько М. І. Біосфера і здоров'я людини 140

Кямалова А. Психологические факторы, влияющие на формирование моральных ценностей в семье (Психологічні фактори, що впливають на формування моральних цінностей у сім'ї) 143

Меліхова Ю. А. Вплив культури мислення судді на якість його внутрішнього переконання 146

Мерлянов М. В. Взаємовплив та взаємозбагачення музики і танцю 148

Патлайчук О. В., Макарчук О. М. Природа реформ і аспекти сучасного українського реформування 151

Семенов В. Г., Черкасов С. М. Сучасне осмислення вчення Г. В. Ф. Гегеля про всезагальні закони 153

Тімченко О. П., Сислюк Я. Г., Пігош М. А. Логіка дискурсу М. Бердяєва 161

Ясінський М. М. Образ історичного майбутнього в філософії Петра Сауха (за матеріалами монографії «Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям») 165

Титов С. Анализ отдельных положений работы Б. Ф. Поршнева «О начале человеческой истории» в свете современных открытий. Антропологo–религиоведческий аспект (Аналіз окремих положень роботи Б. Ф. Поршнева «Про початок людської історії» в світлі сучасних відкриттів. Антрополого–релігієзнавчий аспект) 168

Добродум О. В. Мифологический характер виртуальной реальности (некоторые методологические аспекты) (Міфологічний характер віртуальної реальності (деякі методологічні аспекти)) 172

Dyatlik T. N. The value of biblical Greek in theology and exegesis of Martin Luther (Цінність біблійної грецької мови в богослов'ї та екзегезі Мартина Лютера) 174

Gudyma I. A woman and a family in the concepts of biblical traditions (Жінка та сім'я у поняттях біблійних традицій) 178

Брилев Д. В. Особенности формирования общеукраинского исламского дискурса (Особливості формування загальноукраїнського ісламського дискурсу) 181

Саковська О. Ю. Вчення св. Томи Аквінського в контексті сучасності: біоетика та екотомізм 185

Санников С. В. Амбивалентность феномена крещения у духовных христиан (Амбівалентність феномена хрещення у духовних християн) 189

Степанова О. А. Культурно–туристичний потенціал сучасної іудейської сакральної географії в Україні 193

Фоменко А. В. Феномен релігійного фундаменталізму на пострадянському просторі 198

Абакумова О. О. Дистанційна освіта: гуманізм чи антигуманізм у дії? 203

Бачинська Н. А. До питання про вектори розвитку вищої бібліотечно–інформаційної освіти в Україні (1991–2018 рр.) 206

Гловацкая Е. П. Вызовы современности системе высшего образования (Виклики сучасності системі вищої освіти) 209

Тарабасова Л. Г. Формування ціннісних орієнтацій особистості дошкільника 212

Струк О. А. Задоволеність провізорів здобутою освітою 215

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Бугар А. А. Нові технології в дипломатії: вплив інновацій та комунікацій на ефективну міжнародну політику і побудову іміджу країни 219

Василевич Ю. В. Електронна демократія як засіб подолання кризи довіри до політичної системи 222

Войчук А. Ю. Особливості інституту президентства за парламентарної форми республіканського правління 225

Ворчакова І. Є., Лемішевська О. С. Загрози та виклики інтеграції жінок у збройні силові структури та гендерний фактор в умовах озброєних конфліктів 228

Джафаров Р. М. Проблема оценки эффективности государственного управления в истории политической мысли (Проблема оцінки ефективності державного управління в історії політичної думки) 231

Іленьків Г. В. Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики 234

Калюжна Ю. Маніпулювання масовою свідомістю як інформаційний механізм дестабілізації соціально–політичних систем 238

Крупеня І. М. Боротьба з фейками в умовах ери «пост–правди» – небезпека для демократії 244

Luchak–Fokshei A–M. M., Luchak M. M. Internet language as the study object of social networking communication discursive pragmatics (Інтернет–мова як об'єкт дослідження дискурсивної прагматики соцмережевої комунікації) 247

Ниязов Х. Концептуальные вопросы политической безопасности (Концептуальні питання політичної безпеки) 251

Вонсович О. С. Чи наблизять поставки американських протитанкових ракетних комплексів «Javelin» мир на сході України? 255

Гоцуляк В. М. Становлення політичної думки домодерної України 258

Долженко О. О. Незаконні воєнізовані формування в умовах ведення «гібридної війни» 261

Костиря І. О. Культурна політика сучасної України: виклики глобалізації та регіоналізації 264

Коцур Л. М. Участь молоді у громадсько–політичному житті України: 1990–2015 рр. 268

Ладний Ю. А., Пасічник І. М. Етнополітика гетьмана Павла Скоропадського в історико–політологічних дискурсах (До 100–річчя Української Держави гетьмана Павла Скоропадського) 271

Степаненко О. Г. Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку 279

Степко О. М. Взаємодія в рамках бібліотечної системи ООН щодо підвищення ефективності інформаційного забезпечення 282

Носенко С. Р. Конфліктогенність словенсько–хорватських відносин 286

Мостіпан О. М. Політичні аспекти в роботі «Кодзікі» як пам'ятці давньої японської суспільної думки 289

Нагорняк І. М. Трудова міграція громадян країн Східного партнерства до ЄС 292

Шевченко Ю. М. Аналіз Стратегічного огляду оборони та національної безпеки Франції 2017 у контексті нових викликів і загроз 294

Дужа І. А. Міжнародна політика та Сирійський конфлікт 297

Литовченко К. Г. Ліва партія ФРН: становлення та ідеологія 299

Искендерова Н. Е. Парламент Азербайджанской Демократической Республики и фракции, созданные политическими партиями в первом парламенте Азербайджана (Парламент Азербайджанської Демократичної Республіки і фракції, створені політичними партіями в першому парламенті Азербайджану) 302

Мирабдуллаев А. М. Военно–политическая борьба в Азербайджане в 1920 году (Військово–політична боротьба в Азербайджані в 1920 році) 305

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Верба І. В. Рецензія на монографію: Аліси Іванівни Лукашенко «Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV – сер. XVII ст.)». 310

Козловець М. А., Слюсар В. М. Філософія людської діяльності та управління нею. Рецензія на монографію: Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід (за заг. ред. Сергія Чернова, Валентини Воронкової Віктора Банаха, Олександра Сосніна, Пранаса Жукаускаса, Йоліти Ввайнхардт, Регіни Андрюкайтене); Запоріжжя: Запоріз. держ. інж. акад. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2016. – 602 с. 311

Коваленко Н. П. Рецензія на монографію: Бей Н. О. Становлення та розвиток наукових основ автомобілебудування в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.): монографія / Н. О. Бей, НААН, ННСГБ; наук. ред. д–ра с.–г. наук, проф., академіка НААН В. А. Вергунова. – Вінниця: ТОВ «Нілан–ЛТД», 2017. – 440 с. 313

Смолянюк В. Ф. Особливості дослідження етнополітичної інтеграції та дезінтеграції. Рецензія на монографію: Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико–правовий концепт: монографія. – Київ: Логос, 2018. – 448 с. 315

Радишевський Р. Рецензія на монографію: Світлана Кагамлик Українська православна ієрархія XVII – XVIII ст.: інтелектуальний і духовний виміри. – Київ: Корвус–Прінт, 2018. – 728 с. 316

Солдатенко В. Ф. Рецензия на монографию С. Н. Полторак. Брест-Литовск. 100 лет истории переговоров о мире. – СПб.: Издательский центр «Остров», 2018. – 292 с. (Рецензія на монографію С. Н. Полторак. Брест-Литовська. 100 років історії переговорів про мир. – СПб.: Видавничий центр «Острів», 2018. – 292 с.) 317

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Panko O. I. Activities of cultural and educational organizations in Horodok in the second half of XIX – the first half of XX century 7
Poslovska A. V. Culture and life of the late medieval Volyn (archaeological sources) 10
Zhytkova O. O. The reforming of religious rites in the activitiesof the church communities of the UAOC in Kyiv in the 1920s 13
Klish A. B. The personal origin sources from the history of the social–christian movement in Halychyna 18
Bratus I. V., Sverdlyk Z. M. Features of the reflection of the cultural and historical ideas of the Reformation in the higher school of Ukraine (to the 500th anniversary of the Reformation) 21
Marchenko A. I. National idea in the scientific and literary heritage of N. Shapoval 23
Melnichuk I. A., Sulimenko O. G. The Germans of Volhynia – Zhytomyr region in the 40–50s of the 20th century and the processes of their rehabilitation 27
Meremerin E. O. Ruin and its socio–economic and political implications for Ukrainians in reflecting historical dumas and songs 30
Morozov A. G., Pavlova N. V. Peasants farm's money accumulations in the period of the new economic policy 34
Nikolaeva N. B. The Professor of Kyiv State University StepanMashkevych: how he was repressed by NKVD in 1937 38
Filas V. M. Features of the use of works of painting and graphics in the studies on the history of the Northern Black Sea region 42
Shulha S. A. The Czechs in the1943conflict in Volyn: the issues of participation 46
Chornij H. V. Social and political situation of women in the western regions of the USSR (middle 1940's – beginning of 1950's) 50
Bilovus L. I. Support and popularization of Ukrainian culture as one of the factors of the national identity preservation in the periodicals of the USA Ukrainian Diaspora (from 1947) 55
Kasianova M. M. Functioning of the Ukrainian Diaspora in Belarus, Moldova and Russia 58
Kotsur V. V. National minorities of the Eastern and Western part of Ukraine in political circulations of the beginning of 21st: lessons for the future 62
Orekhivskyi V. D. Features of development of agrarian enterprises are from the production of organic goods in Ukraine (1990–2000) 67
Yushchenko P. A. Evolution of cultural representations of the Kyivan past in Ukraine (1990–2000s) 70
Abdullayeva S. From the history of tax legislation in state villages of Northern Azerbaijan in the late XIX – early XX centuries 74
Afandiyeva V. Rus' raiding in the Caspian region and the Norman theory 77
Balagadirova P. T. Studies of the historian–orientalist A. E. Krymsky on the history of Kabala 81
Kazakova O. M. The policy of Francisco Franco regime in Spain toward Jewish question in the Second World War 85
Kerimli A. Tax system of tsar Russia in the clearing farms of Northern Azerbaijan at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries 88
Lukashenko A. I. Jean Calvin's dualistic religious representations 91

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Aytov S. Sh. Modern philosophy of history historical–anthropological horizons 94
Aksonova V. I. Humanist horizons of post–classical symbols of Ukrainian kozakophilism 97
BilanovO. S. National legislation and perception of health and disease 101
Halchenko M. S. Cognitive science as a factor in the development of intelligence and the activity of thinking 104
Hasanova F. R. Social values as a factor of social development 108
Honcharenko O. A. The idea of University in Lviv–Warsaw School. Article 4. Academic freedom 111
Demydenko Ya. S. Ukrainian avangard in the philosophical and aesthetic discourse of the present 115
Karanfilova O. V. Artistic activity in context of global modern society issues (philosophical aspect) 119
Tahirova A. I. The problem of fate and divine decree (qada and qadar): the assessment of the human will 121
Shevchenko M. A. Relationships between increasingly complex social systems and predicting 124
Yushkevich Y. S. Transforming content of the phenomenon of economic culture in the context of globalization 126
Osipov A. O.Formation and development of outlook of Rudolf Steiner Article 1. On the way from philosophy to anthroposophy 129
Vashkevich V. M., Osipov A. O. Formation and development of outlook of Rudolf Steiner. Article 2. Science in the light of anthroposophy 134
Khilko M. I. Biosphere and human health 140

Kamalova A. Psychological factors affecting the formation of moral values in the family 143
Melikhova Y. A. The influence of the culture of judge's thinking on the quality of his inner conviction 146
Merlianov M. V. Music and dancing mutual influence and enrichment 148
Patlaichuk O. V., Makarchuk O. M. Nature of reforms and aspects of contemporary Ukrainian reformation process 151
Semenov V. H., Cherkasov S. M. Contemporary comprehension of the teachings of G. F. F. Hegel on general laws 153
Timchenko O. P., Syslyuk Y. G., Pihosh M. A. The logic of M. Berdiaiev's discourse 161
Yasinskyi M. M., The image of historical future in Peter Sauk's philosophy (based on the materials of the monograph «Ukraine on the verge of millenniums: spirit transformation and test by national existence») 165
Titov S. Analysis of certain provisions of the work of B. F. Porshnev «On the beginning of human history» in the light of modern discoveries. Anthropological and religious aspect 168
Dobrodum O. V. The mythological character of virtual reality (some methodological aspects) 172
Dyatlik T. N. The value of biblical Greek in theology and exegesis of Martin Luther 174
Gudyma I. A woman and a family in the concepts of biblical traditions 178
Brylov D. V. The features of the formation of the all–Ukrainian Islamic discourse 181
Sakovska O. Yu. St. Thomas Aquinas' teaching and modernity: bioethics and ecothomism 185
Sannikov S. V. The ambivalence of baptism spiritual Christian approach 189
Stepanova O. A. Cultural and tourist potential of contemporary Judaic sacral geography in Ukraine 193
Fomenko A. V. Phenomenon of religious fundamentalism on the post–Soviet space 198
Abakumova O. O. Distance education: humanism or antigumanism in action? 203
Bachynska N. A. To the question about the vectors of development of the higher library and information education in Ukraine (1991–2018) 206
Glovatskaya E. P. The challenges of modernity to the higher education system 209
Tarabasova L. G. Formation of valuable priority orientations of the personality of the preschool 212
Struk O. A. Satisfaction of pharmacists by the obtained education 215

POLITICAL SCIENCES

Bugar A. A. New technologies in diplomacy: influence of innovations and communications on the effective international policy and image of the country 219
Vasylevych Yu. V. Electronic democracy as a means to overcome the crisis of confidence in the political system 222
Voichuk A. Yu. The features of the institute of presidency in the parliamentary republic 225
Vorchakova I. Ye., Lemyshevskaya O. S. Threats and challenges of women's integration into armed forces and gender in armed conflict 228
Jafarov R. M. The problem of ensuring the effectiveness of public administration in the history of political thought 231
Ilenkiv H. V. Gnosiological potential of utopia as a part of political philosophy 234
Kaliuzhna Y. The manipulation of mass consciousness as information mechanisms of destabilization of social political systems' 238
Krupenya I. M. Fighting fake in the post–truth era is a danger to democracy 244
Luchak–Fokshei A–M. M., Luchak M. M. Internet language as the study object of social networking communication discursive pragmatics 247
Niyazov Kh. Conceptual issues of political security 251
Vonsovych O. S. Will the supply of American anti–tank missile systems «Javelin» bring peace in eastern Ukraine? 255
Gotsulyak V. M. Formation of political thought of modern Ukraine 258
Dolzhenko A. A. Illegal paramilitary formation in the context of «hybrid war» 261
Kostyrya I. O. Modern Ukrainecultural policy: challenges of globalization and regionalization 264
Kotsur L. M. Participation of youth in public–political life of Ukraine: 1990–2015 268
Ladnyi Yu. A., Pasichnyk I. M. Ethnopolitics of Hetman Pavlo Skropadsky in historical and political science discourses (To the 100th anniversary of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky) 271
Stepanenko O. G. Institute of lustration as a legal practice in the Ukrainian politics: analysis and prospects of development 279
Stepko O. M. Interaction in the United Nations library system for increasing the efficiency of information support 282
Nosenko S. R. Conflict of the Slovenian–Croatian relations 286
Mostipan O. M. Political aspects in the work of Kojiki as a monument of ancient Japanese social thought 289
Nagornyak I. M. Labor migration from the Eastern Partnership Countries to the European Union 292
Shevchenko Yu. M. Analysis of the Strategic Review of Defense and National Security of France 2017 in the context of new challenges and threats 294
Duga I. A. International politics and the Syrian conflict 297
Litovchenko K. G. Left party of Germany: formation and ideology 299
Iskandarova N. E. Parliament of Azerbaijani Democratic Republic and fractions created by political parties in the first parliament of Azerbaijan 302
Mirabadullayev A. M. Military–political struggle in Azerbaijan in 1920 305

SCIENTIFIC LIFE

Verba I. V. Review of the monograph: Alice Ivanovna Lukashenko «Dualistic religious ideas in the socio–cultural life of Europe (IV – the middle of the XVII century)». 310

Kozlovets M. A., Slyusar V. M. Philosophy of human activity and management of it.Review of the monograph: Public administration and administration in the conditions of the information society: domestic and foreign experience (according to editors Sergei Chernov, Valentina Voronkova, Victor Banakh, Alexander Sosnin, Pranas Zukauskas, Yoliti Vweinhardt, Regina Andrikuytėne); Zaporozhye: Zaporizhia state ing acad. – Zaporizhzhya: RVB ZDIA, 2016. – 602 p. 311

Kovalenko N. P. Review of the monograph: Bey N. O. Becoming and development of scientific bases of motor industry is in Ukraine (the second half of XX is beginning of XXI of century): monograph / N. O. Bey, NSAL, NAAS; sciences. editor of d. s.–g. sciences, professor, academician NAAS V. A. Vergunov. – Vinnitsa: «Nilan–LTD», 2017. – 440 p. 313

Smolianiuk V. F. The peculiarities of the study of ethnopolitical integration and disintegration. Review of the monograph Yavir V. A. Ethnopolitical integration and disintegration in the modern world: political and legal concept. – Kyiv: Logos, 2018. – 468 p. 315

Radyshevsky R. Review of the monograph: Svetlana Kagamlyk Ukrainian Orthodox Hierarchy of the XVII – XVIII Centuries: Intellectual and Spiritual Dimensions. – Kyiv: Korvus Print, 2018. – 728 p. 316

Soldatenko V. F. Review of the monograph: S. N. Poltorak. Brest–Litovsk. 100 years of history of peace talks. – St. Petersburg: Publishing center «Ostrov», 2018. – 292 p. 317

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. **Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**
   – постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   – аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   – формулювання цілей статті (постановка завдання);
   – виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
   – висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. **Розташування структурних елементів статті:**
   – УДК;
   – прізвище, ім'я, по–батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e–mail (українською, англійською мовами);
   – назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
   – ключові слова українською, англійською мовами;
   – обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
   – ***обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.***

3. **Вимоги для оформлення тексту:**
   Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. **Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:**
   [7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел , 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. **Стаття подається мовою оригіналу** (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. **Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. **Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. **До статті додаються:**
   – для Веб–сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

   Резюме статті надсилається безоплатно.

   Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по–батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e–mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

1. Index Copernicus (Польща) – міжнародна наукометричних база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проектів

2. EBSCO (USA) – агрегатом повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. InfoBase Індекс (Індія) - комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

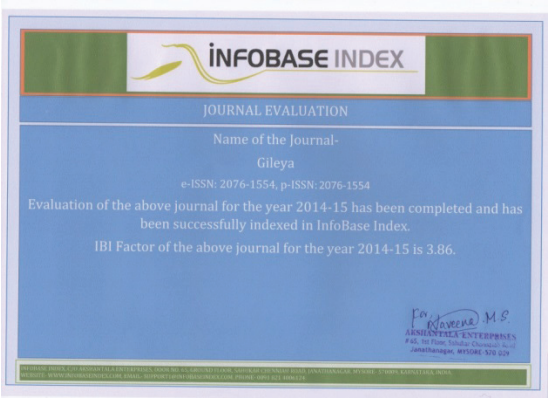
INFOBASE INDEX

JOURNAL EVALUATION

Name of the Journal-

Gileya

e-ISSN: 2076-1554, p-ISSN: 2076-1554

Evaluation of the above journal for the year 2014-15 has been completed and has been successfully indexed in InfoBase Index.

IBI Factor of the above journal for the year 2014-15 is 3.86.

4. SIS (Scientific Indexing Services) (USA) фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналах. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

SIS Scientific Group

Conference Certificate

Cert No: SIS-015-21

Date: February.15.2015

This Conference has accepted to Index in SIS Conference List Entitled:

15t International Conference on Biosciences Research (Icbr 2015)

Organizer

Biosciences Research Support Foundation (BRSF)

This conference is under cover of Scientific Indexing Services.

This Certificate is valid for 1 Year until February 2016.

Check, www.sindex.org, for currency of the certificate validity.

Certificate remains property of SIS to whom it must be returned upon request.

SIS Scientific Group

www.sindexs.org

sindexings@gmail.com

Наукове видання

Збірник наукових праць **«Гілея: науковий вісник»**
Випуск 133 (6)

Scientific edition
Collection of scientific papers **«Gileya: scientific herald»**
133 edition (6)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 25.05.2018 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 38,24. Обл.-видавн. арк.
Наклад 150 пр. Зам. №

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000,
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@ gmail.com
http://www.tvoru.com.ua

Ціна договірна